

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીતી ડાહ્યાભાઈ દેમાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૫,૦૦૦

પાંચ રૂપિયા

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૯

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીનું યરવડાનું જીવન સમાપ્ત થાય છે. સને ૧૯૩૨ના આરંભથી તે ૧૯૩૩ના ૨૩મી ઓગસ્ટે સામૂહ દોરિપટકમાંથી તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા ત્યાં સુધીનું તેમનું જીવન એક રીતે વિશેષ ભવ્ય અને ઉત્કટ છે. એમ તો ગાંધીજીનું આખું જ જીવન ભવ્ય અને ઉત્કટ છે; પણ આ કાળ દરમિયાન અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામ માટે અનેક વખતે તેમણે પોતાના જીવન પૂરા જીવનમાં મૂક્યા અને છેલ્લે છેલ્લે તો પ્રાણાર્પણની અંતિમ પણ સુધી પહોંચ્યા તેથી જીવનનો આ કાળ સવિશેષ ભવ્ય અને છે. આની સાથે સરખાવી શકાય અને કંઈક અંશે આના કરતાં પણ ચડી જાય એવો તેમના જીવનનો બીજો કાળ તે નોઆખાલીમાં તેમણે પગપાળા પ્રવાસ શરૂ કર્યા ત્યારથી માંડીને તે દિલ્હીમાં મહાબલિદાન આપ્યું ત્યાં સુધીનો ગણાય.

બ્રિટિશ આધિપત્યમાંથી આપણને મુક્તિ અપાવી એ તેમનું એક મહાન કાર્ય ગણાય, પણ તેમના જીવનના મોટામાં મોટા કાર્ય તરીકે ધ્યાતહાસને પાને નોંધારી તે તો અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હિંદુ મુસલમાન એકતા અને બીજાં રચનાત્મક કાર્યો દ્વારા આપણા આખા સમાજને નવજીવનને પથે ચડાવ્યો, અને તે મારફત બાનશૂદ્ધી દુનિયાને પણ શાંતિ અને ન્યાયનો માર્ગ બતાવ્યો, એ છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના કામમાં આખા દેશનો તેમને સાથ હતો એમ કહેવાય. પણ સમાજની નવરચનાનાં આ કામોમાં એવો સાથ નહોતો, બહુ ઘણી તરફથી વિરોધ પણ હતો. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને હિંદુ મુસલમાન એકતા માટે પ્રાણાર્પણ કરવાની તેમની તૈયારી તેમણે પોતાનું જીવન લોકસેવામાં ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી જ હતી. કેટલીયે વાર તે માટે પોતાના પ્રાણ તેમણે જીવનમાં મૂક્યા હતા. અને છેવટે હિંદુ મુસલમાન એકતા માટે તો તેમણે પ્રાણાર્પણ પણ કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં આજે મુસલમાનો શાંતિ અને સલામતીથી રહીને નાગરિક તરીકેના પૂરેપૂરા હક ભોગવે છે તે મુખ્યત્વે ગાંધીજીના બલિદાનને જ આભારી છે. એ બલિદાનનાં શુભ ફળ તો હજી ઘણાં આવશે. આજે આપણો દેશ રાજકીય દષ્ટિએ વિભક્ત થઈ ગયો છે, પણ એ બલિદાન જ એ વિભાગો વચ્ચે સુંદર મેળ અને હૃદયની એકતા સ્થાપશે. બિન્ન બિન્ન ધર્મો અને જાતિઓના

માણસો વચ્ચે માનવતાની એકતા તો છે જ એ તેમને પ્રત્યક્ષ કરાવી સઘળાની વચ્ચે સુમેળ સ્થાપવાનું ભારતવર્ષનું વિશિષ્ટ કાર્ય છે તે સિદ્ધ થશે એવી આશા એ જલિદાન જ આપણા દિલમાં પ્રગટાવે છે.

અસ્પૃશ્યતા આજે લગભગ નાબૂદ થઈ ગઈ છે. 'લગભગ' એટલા માટે કે જોકે કાયદામાં અને આપણા ઘણા વ્યવહારમાં પણ તે નાબૂદ થઈ છે છતાં દેશના કેટલાક અંધારા ખૂણાઓમાં અજ્ઞાન લોકો — સર્વોર્થો તેમ જ હરિજનો અને — તેના મુઠ્ઠાને વળગી રહેલા જોવામાં આવે છે. એ રહ્યાસલા અંધકાર અને અજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ નાશ હવે કેવળ વખતનો જ સવાલ છે. અમાઠિ અનેક સંત પુરુષોએ અને ભક્તજનોએ અસ્પૃશ્યતા સામે પુકાર ઉઠાવ્યો છે પણ તેના નિવારણ માટે સમગ્ર દેશવ્યાપી ઉત્સાહ તો ગાંધીજીએ જ પ્રગટાવ્યો. એ ઉત્સાહ કાયમ રાખી જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાંથી તેને અને તેટલી વહેલી નામશેષ કરી નાખવાનું કામ આપણે ભાગ રહ્યું છે. રંગદ્રેષ તથા જાતિદ્રેષને કારણે એક પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા ખીજા દેશોમાં પણ છે. પણ હિંદુ સમાજમાં છે તેવી અસ્પૃશ્યતા ક્યાંય નથી, કારણ આપણે તો એને ધર્મનું રૂપ આપ્યું છે. હજી લોકોને ધર્મને નામે આ બદીને વળગી રહેવાનું કહેનારા પડ્યા છે. ધર્મને જોએ પોતાની કમાણીનું સાધન બનાવી બેઠા છે એવા સ્થાપિત હિતોવાળા લોકો પોતાના અન્યાયી સ્વાર્થને ટકાવી રાખવા માટે છેવટના ધમપછાડા કરી રહ્યા છે.

મહાદેવભાઈની ડાયરીનું આ પુસ્તક અને એની પહેલાંનાં બે પુસ્તકો અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે ગાંધીજીએ પ્રાથ્યાર્પણે ચલાવેલી લડાઈની વીર-ગાયાઓથી ભરેલાં છે. ડાયરીનાં આ ત્રણ પુસ્તકો જોકે સગવડની ખાતર જુદાં જુદાં હપાયેલાં છે છતાં વિષયના નિરૂપણની દૃષ્ટિએ તો એ એક જ પુસ્તક છે. ગાંધીજીનું જીવન અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ઉપરાંત ખીજા અનેક વસ્તુઓને સમર્પિત હતું અને એ રીતે આ ડાયરીઓમાં ખીજા અનેક વિષયની ચર્ચા આવે છે. છતાં આ ત્રણ પુસ્તકોનો પ્રધાન સૂર અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો છે. એ વિષય ઉપર ગાંધીજીનું વિશદ દર્શન આ ત્રણ પુસ્તકોમાં જેવું મળે છે તેવું ખીજે ક્યાંય મળતું નથી.

અમુક ઊંચા અને અમુક નીચા એવા ક્રમવાળા જાતિપ્રથા હિંદુ સમાજમાં સાખૂત રહે ત્યાં સુધી કેવળ અસ્પૃશ્યતા કાઠવાથી શું વળે? જોએ અસ્પૃશ્ય ગણાય છે તેઓ હિંદુ સમાજમાં એક નીચી પાયરીએ તો રહે જ. ત્યાં સુધી તેમની સામાજિક જ્ઞામાં શો મોટો ફેર થાય? એવી દલીલ ગાંધીજી સાથે ઘણા પરદેશી વૃત્તવિવેચકો તથા હિંદુ સુધારકો આ પુસ્તકોમાં કરે છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે તમે જ્યાં સુધી જાતિપ્રથાનો નાશ ન કરો ત્યાં સુધી

માત્ર અસ્પૃશ્યતા કાઢનાથી બહુ વળે નહીં. ડો. આલેક્સરને ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કાર્યક્રમથી મતોપ નડોતો તેમા આ એક કારણ પણ હતું આ પ્રશ્નની કેટલીક ચર્ચા બીજા પુસ્તકમા આવી છે આ પુસ્તકમા આ પ્રશ્ન વધારે છણાયો છે અને તેમાથી જ્ઞાતિ અને વર્ણ વિરોધ ગાંધીજીના વિચારો આપણને વધુ સ્પષ્ટતાથી બાહ્ય મને છે એક વખતે જે કાર્યક્રમ હાથ પર લીવો હોય તેને અને તેટલો હળવો રાખી તે કાર્યક્રમ પાર પાડવો એ તેમની કાર્યપદ્ધતિ હોઈ, જોકે જ્ઞાતિઓની વાકામધી નાબૂદ કરવાના મતના તેઓ હતા, છતાં એ કાર્યક્રમનો બોજો અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કાર્યક્રમ ઉપર તેમણે ન નાખ્યો, એ વાત ખરી, પણ એ વસ્તુને તેઓ કેટલું મહત્ત્વ આપતા તે તેમના આ વચન ઉપરથી સમજાય છે 'મારે ક્યા લગી જીવવાનું છે એ કોણ જાણે છે? પણ પરનારી ઘેરી ગયા હોઈએ તો એમ થાય ખરુ કે વર્ણાશ્રમધર્મની વાત લઈને ઘેરી જઈએ' અહીં એ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે આપણા દેશમા આજે પ્રચલિત છે તે જ્ઞાતિપ્રથા અને ગાંધીજીની માન્યતા સુજનની વર્ણવ્યવસ્થા અથવા વર્ણધર્મ વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે આજની જ્ઞાતિઓ બીજાઓ કરતા પોતાના જિઆપણાના અભિમાન ઉપર અને તેને અગે ઊભા કરવામા આવેના રોગીમેરી-વહારના બધનો ઉપર ચાને છે આજે હવે ખાવા પીવાના બધન તો નામના જ રહ્યા છે અને છે તે અપાટામધ ભૂસાના જાય છે લમના બધન ચાલ્યા જાય તો પડી જિઆપણાનું અભિમાન પ્રદર્શિત કરવાનું એક મોહ સાધન નષ્ટ થાય પડી જ્ઞાતિઓ રહે તોપણ એ ખાસ કશું તુકસાન ન કરી શકે જેમ બોજનવ્યવહાર દરેક સમાજમા ખલાખાલ અને સ્વચ્છતાના કુદરતી નિયમોને આધીન રહેવાનો જ તેમ લમ વ્યવહાર પણ આચારવિચારના તથા વય આરોગ્ય, સ્વભાવ વગેરેના પરસ્પર મેળ તથા અગત્ય પસદગીને અધીન રહેવાનો પણ આજની જ્ઞાતિઓના મધનમા આમાનું કોઈ તત્ત્વ આજે રહ્યું નથી એટલે જેમ અસ્પૃશ્યતાનું કલક દૂર ન થયું હોત તો હિંદુ સમાજની હસ્તી જ જોખમમા હતી, તેમ જ્ઞાતિઓનું અનિષ્ટ નાણૂ ન થાય ત્યાં સુધી હિંદુ સમાજ તદુરતી થઈ શકે એમ નથી

એસે આજની જ્ઞાતિઓ નાબૂદ થાય અને વર્ણવ્યવસ્થા સ્થપાય તો જ હિંદુ સમાજમા નવું ચેતન આવે એવો ગાંધીજીનો અભિપ્રાય છે આ વર્ણવ્યવસ્થાનો પોતે શો અર્થ કરે છે તે આ પુસ્તકમા જુદા જુદા માણસો સાથેની ચર્ચામા તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે તેમની પહેલી વાત એ છે કે વર્ણ ધર્મ પરત્વે હોય ધ્યાનથી ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ મૂળ ચાર વર્ગો ગણાય

છે તેને બદલે વિવિધ ધધાને અગે વધારે વર્ણો સમાજમાં કરવા પડે તો તેમને વાધો નથી ધધાની બાબતમાં મુખ્ય નિયમ એ હોય કે તેને જન્મની સાથે સબધ હોય એટલે કે દીકરો બાપનો ધધો કરે એ તેનું કર્તવ્ય ગણાય “ સુતારનો છોકરો સુતાર થાય અને લહાર ન થાય એ જ યોગ્ય એમ હું ગણું એમ બને સેકડો જાતિઓ થતી હો તો થાઓ ન્યા સુધી એ બધી જાતિઓ અંધના વર્ણો વચ્ચે રોગીમેગીનો વ્યવહાર રહે ત્યા સુધી બને ગમે તેટલી જાતિઓ હોય આ રોગીમેગીના બધનોએ આખી વાત મહા કષ્ટમય કમી મૂકી છે ” “ દ્રોણાચાર્ય ધર્મબ્રહ્મ થયા હતા (કારણ જન્મે બ્રાહ્મણ હોના છતા એમણે ક્ષત્રિયનો ધધો કર્યો) એમ હું અવશ્ય ધ્રુ મારુ કહેવું એ છે કે એક વણુના માણસોને બીજા વર્ણના કર્મ કરવાનો અધિકાર નથી એમ નહી, પણ એમ કરવું એ અયોગ્ય છે એ ધર્મ બધાને માટે છે અનાયાસે નહી પણ ધરાદાપૂર્વક એ પળાય જોમ હિંદુઓ પાળે તેમ મુસનમાનો પાળે એ જ અર્થમાં મે ધ્રુ હવું કે ‘ વર્ણધર્મ ’ એ હિંદુ ધર્મની માનવજાતને મોગામાં મોગી બક્ષિત છે ’ એ ધર્મના પાનનમાં આખા સમાજનું રક્ષણ થશે આખો મમાજ અન્નિત થશે ”

વર્ણાશ્રમધર્મના ઉદ્દેશની વાત કરતા તેઓ આ વસ્તુ જણાવે કે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે “ બનેને વેન્માથી કાર્મ વાક્ય મગે કે જિયનીયનો બેદ હતો, પણ હું તો શુદ્ધ વર્ણધર્મમાં જિયનીયનો બેદ જોતો જ નથી બ્રાહ્મણો ધધાને એટલું જ માન આપશે જેટલું બીજા બ્રાહ્મણને આપશે ધધને જ્ઞાન ન મળી શકે એમ નહી. તુનાધારનું જ્ઞાન કેવું હતું ? જ્ઞાન મેળવવું હોય તો તુનાધારની પાસે જાઓ એમ કહેવાય ”

બીજો મથો તેઓ કહે છે “ મૂળ ખ્યાન એવો હતો જ નહી કે અમુક જિયા છે અને અમુક નીયા છે ખ્યાન તો એ હતો કે મનુષ્યત્વની આધ્યાત્મિક શક્તિના કેન્દ્રી છે તેનું મરોધન કરવા મનુષ્યનો જન્મ છે ઈશ્વરને ઓગખનાની ટૂકામાં ટૂકી રીત વર્ણધર્મને માન આપવાની છે જે ક્ષણે તમે વર્ણધર્મને માન આપરા માટે તે જ ક્ષણે તમે નીતિની બાબતમાં અને ઈશ્વરમેનાની બાબતમાં બીજા બધાને ટપી જાઓ છો ”

આ વર્ણધર્મ અનુમારની મમાજ-ચર યા અને અર્થવ્યવસ્થા નાપ અને મમાનનાના ધેરણ ઉપર બધાય એવતા માટે ગાધીશ્રમે મૂકેની એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે “ હાય અને પગનો અમ તે જ અમ છે અને હાયપગની મજૂરી કરીને જ આશ્રવિધ મેળવવાની છે. માનમિક અને ઔદિક શક્તિનો ઉપયોગ મમાજસેવાને માટે જ કરવાનો છે ” “ સદુ રોગી પૂરતી મજૂરી કરે તો જિયનીયનો બેદ નીકળી જાને પછી

પણ ધનિકવર્ગ રહે તે પોતાને માલિક નહીં માને પણ પોતાને તે ધનના કેવળ રખેવાળ કે દસ્તી માને અને તેના મુખ્યપણે ઉપયોગ કેવળ લોકસેવા અર્થે કરે.”

ખીજું, “વર્ણધર્મની રચના માટે આશ્રમધર્મનો પાયો જોઈએ, એ વિના આખી ધર્મમાત કાચી રહે.” “આશ્રમધર્મની ધર્મમાત આખી સંયમ ઉપર રચાયેલી છે. આરંભમાં માયાપ અને ગુરુ સંયમની તાલીમ આપે, દરજિયાત સંયમ પ્રજાવે, અતે વાનપ્રસ્થ થઈ સંયમ પાળે અને સંન્યાસી થઈને તો સર્વસ્વ ધરિરાપણું કરે. આ થાય તો શુદ્ધ વર્ણધર્મનો પુનરુદ્ધાર થાય.” “વર્ણાશ્રમધર્મમાં સંતોષ રહેલો છે પોતપોતાના ધર્મકર્મને વિષે સમાધાન રહેલું છે, એટલે વર્ણાશ્રમધર્મ એ દૈવી પ્રવૃત્તિ છે. વર્ણાશ્રમધર્મ સાત્ત્વિક છે, ન્યારે ખીજી બધી પ્રવૃત્તિ રાજસી છે.”

આવો વર્ણાશ્રમધર્મ કોઈ વાર — વેદકાળમાં પણ — પળાતો હશે ખરો? એ પ્રશ્ન સડેજો જોડે છે. મહાદેવભાઈને પણ જાણ્યો છે. એના જવાબમાં ગાંધીજી કહે છે : “માની લો કે ન પળાયો હોય, તોપણ પ્રજાના જીવનમાં પાંચ હજાર વર્ષ એ યા હિસાબમાં છે? હજી કોઈ દિવસ પળાશે એવું સ્વપ્નું સેવવા જેવું તો છે જ.” પછી કહે છે : “એટલું યાદ રાખવા જેવું છે કે આવો આવો પણ હિંદુ ધર્મ પાંચ હજાર વર્ષ થયાં જોશે રહ્યો છે. મહાભારત ક્યારે લખાયું તેની ખબર નથી. પણ એ ધર્મ એક વાર પળાતો હતો અને તે વેળા પરાધીનતા નહોતી એમ માનવાનું મન યાય છે. આજે પણ એ ધર્મ વિષે આપણે વાતો કરીએ છીએ, એ શું બતાવે છે? . . . એ બતાવે છે કે એ ધર્મ હજી જીવંત છે અને હજી વધુ જીવંત થવાનો છે.”

પોતાની અભિલાષાનું વર્ણન કરતાં કહે છે : “આદર્શ આશ્રમ મારક્ત્રે કોઈ દિવસ આ વર્ણાશ્રમને પાછો સ્થાપવાનો હેતુ છે ખરો. આજે તો આશ્રમમાં બધા જડ જેવા પડ્યા છીએ. પણ હેતુ એ પડ્યો છે એટલે કોઈ તો નીકળશે. . . આખી ભાવના શુદ્ધ વર્ણાશ્રમધર્મ — આધ્યાત્મિક ‘કોમ્યુનિઝમ’ કોઈ દિવસ સ્થાપવાની હતી. . . સાચો વર્ણધર્મ ન્યાં યાદતો હોય ત્યાં પરાધીનતા હોઈ જ ન શકે. . . બધા સયમી બની પોતપોતાનાં કામ સેવાભાવે કરતા થઈ જાય તો વર્ણાશ્રમનો પુનરુદ્ધાર અશક્ય નથી.”

આપણે એમ કહી શકીએ કે જેટલે દરજ્જે ગાંધીજીને સમગ્ર રચનાત્મક કાર્યક્રમ આપણે અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું તેટલે દરજ્જે ગાંધીજીએ નિરૂપેલા વર્ણાશ્રમધર્મ — આધ્યાત્મિક ‘કોમ્યુનિઝમ’ની દિશામાં

આપણે પ્રગતિ કરી શકીશું. રચનાત્મક કાર્યને જ જીવન અર્પણ કરેલાં બાઈબલકોષ્ટોએ આ વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે કે માંધીજીએ ઠેટલી મોટી અપેક્ષા આપણી પાસે રાખી છે.

ઉપવાસ વિષે બાપુના વિચારો તારીને સૂચવે ત્યાં પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યા છે. આ પુસ્તકમાં પણ ઉપવાસના બે-બંધ બાંધે પ્રસંગો આવે છે. એક, એકનીમ દિવસના આત્મશુદ્ધિના ઉપવાસ અને બીજા, સમ થયા પછી હરિજનકામની પૂરી છટ મેળવવા માટેના ઉપવાસ. પહેલાં ઉપવાસની સરખામણી દિન-દુનુમનમાન એકના માટે ૧૯૨૪માં દિલ્હીમાં કરેલા એકનીમ દિવસના ઉપવાસ સાથે કરવાનો વિચાર આવે. પણ બે વચ્ચે મોટો તફાવત છે. માંધીજીએ પોતે જ કહ્યું છે કે આ ઉપવાસ મારા બીજા પ્રસિદ્ધ ઉપવાસોથી નિરાશો છે. ૧૯૨૪ના ઉપવાસ કોહાટની ઘટનાઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા. જે યર્ષ મધુ એમાં પોતાનો બામ ગણાય એમ માંધીજીને લાગતું હતું. તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એ ઉપવાસ હતા. દિલ્હીએ તેમ જ મુસલમાનો પોતાનું માને એમ નથી એટલે તત્કાળપૂરતી પોતાની દ્વાર યર્ષ છે એમ કબૂલ કરી, ઉપવાસ દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, અનુકૂળ અવસરની રાહ જોતા તેઓ ચાન્ડ રથા. એ અવસર જ માગ, જાહાર તથા પંજાબની ભયંકર કત્લેઆમમાં તથા કષ્ટકતા અને દિલ્હીનાં રમખાણોમાં તેમણે જોયો અને તેની સામે ઝૂકનાં પ્રાણ અર્પણ કર્યાં. આ ઉપવાસ પ્રાયશ્ચિત્ત નહીં પણ એક શુદ્ધિવચ્ચ હતો, મહાદેવમાર્ષએ કહ્યું છે તેમ 'એક અનેરું અગ્નિહોવ' હતું. આ ઉપવાસ તે કાર્ષ એક દેહ ટકે તે પર્યાંતના ઉપવાસ ન હતા, પણ પોતાનો દેહ ઉપવાસ કરતાં પહેલાં પોતા બીજા શુદ્ધચરિત વ્યક્તિઓએ એ ઉપવાસની સાંકળ અથવા ઉપવાસની કાવક તેમની પછી ચાપુ રાખવી એવો વિચાર હતો. એવા મહાવચ્ચ વિના અસ્પૃશ્યતારૂપી ભયંકર બંધાનો અંત અશક્ય દેખાતો હતો. હરિજનસેવકો કામ કરવા વિશેષ ઉત્તેજિત થાય, પોતાના કામનો વેગ વધારે એ પણ આ ઉપવાસનો એક હેતુ ગણી શકાય. સાથીઓની ચિચિલતા, નળગાર્ષ અથવા અશુદ્ધિઓ માટે તેઓ પોતાને જવાબદાર ગણતા, એ જાણે પોતાની જ હોય એમ એમને લાગતું, નાનામાં નાના સાથી સાથે એટલી એકતા એમનું હૃદય અનુભવતું. તેથી જ તેઓ કહેતા કે ખરી રીતે આ ઉપવાસ મારી પોતાની જ સામે છે, આત્મશુદ્ધિનો મહાવચ્ચ છે અને આત્મશુદ્ધિમાં સઘળા સાથીઓની શુદ્ધિ

આવી જ જાય છે. પણ આ ઉપવાસ વિષે વધુ વિવેચન અહીં શા માટે કરું? આ ઉપવાસની પ્રેરણા પોતાને કેવી રીતે ધર્મ; એ પ્રેરણા ધર્મશ્રી કહેવાય કે કેમ; સનાતનીઓ આ ઉપવાસને તેમના ઉપર એક વધુ બળાત્કાર તરીકે વર્ણવતા, પણ આ ઉપવાસમાં તે બળાત્કારની ગંધ સરખી કેવી રીતે નહોતી; કેવળ શરીરથી ખોરાક લેતા બંધ ચવાથી ઉપવાસ યતા નથી પણ તેમાં મનનો પણ સાચ હોવો જોઈએ, ચિત્ત અને આત્માનો શરીર સાથે સહકાર હોવો જોઈએ, ખોરાકનો વિચાર સરખો ન આવવો જોઈએ અને અંતઃકરણ ધર્મ સાથે એકનાર થવું જોઈએ; ઉપવાસ એ એક પ્રાર્થના જ છે, અને ઓછાવતા અનશન વિના પ્રાર્થના ધર્મ જ ન શકે; — એ બધું ગાંધીજીએ આ પ્રાયોગવેશન ઉપરના પોતાના જ લેખો જે પુસ્તકના બીજા પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે તેમાં એટલી સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે કે એ પરિશિષ્ટનાં પંદર પાનાંનું વાચન અને મનન કરવાની ભક્ષામણ કરીને મારે અટકવું જોઈએ.

બીજા ઉપવાસ, રાજકેદી તરીકે હરિજનકામ કરવાની જેવી છૂટ પોતાને હતી તેવી જ છૂટ સળ પામેલા કેદી તરીકે પણ તેમને મળવા માટે હતા. તેમાં પણ ગાંધીજીની દષ્ટિએ સરકારને ધમકી ન હતી. પણ યરવડા કરારનો સ્વીકાર કર્યા પછી સરકાર હરિજનકામ કરવા દેવામાં અંતરાય નાખે એ અન્યાયની ભરદાસ કરીને જીવવું અશક્ય લાગવાથી ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા હતા. એન્ડ્રૂએ એમને કહ્યું કે રાજકેદી તરીકે અને બીજાં અમુક કારણે હરિજનકામની છૂટ સરકારે તેમને આપેલી, પણ સળ પામેલા કેદી તરીકે તે એ ન મળી શકે. એના જવાબમાં ગાંધીજી કહે છે : “ એમાં ધર્મની વાત ન હોય તો હું ધક્કું જ નહીં. સળ પામેલા કેદી તરીકે અહીં લાવીને આ સગવડો લઈ લેવી એ મને તો સરકારનો ખેવડો અન્યાય લાગે છે. ”

આ અને બીજા સઘળા ઉપવાસો તેમણે મરવાની ધમ્કાથી નહીં પણ જીવવાની ધમ્કાથી અને સેવા કરવાની વધુ લાભકાત મેળવવા માટે કરેલા છે. અન્યાય અથવા અશુદ્ધિની એમના ઉપર એટલી અસર થતી અને તેની વેદના તેમને એટલી અસહ્ય થતી કે તેનો પ્રતિકાર કર્યા વિના તેઓ જીવન ટકાવી જ ન શકે. પોતાના પ્રાણ હોડમાં મૂકવા એ જ અહિંસક માથુસ તરીકે પ્રતિકારનો માર્ગ તેમની સામે ખુલ્લો રહેતો અને ઉપવાસ દ્વારા તેમ કરીને તેઓ અપાર શાન્તિ અનુભવતા. આમ જીવવાની શક્યતાનો માર્ગ તેમને ઉપવાસમાંથી મળી રહેતો. ઉપવાસને કારણે મોત આવે તો

તેને મિત્ર ગણી આનંદપૂર્વક બેટવાની તેમની પૂરી તૈયારી રહેતી પણ ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાની મર્યાદામાં રહી તેઓ જીવનાનો પૂરો પ્રયત્ન કરતા.

એકવીમ સ્વિમના ઉપવાસનો નિશ્ચય અત્યાડિયા અગાઉથી કરી નાખ્યો હતો અને જાહેર પણ કયો હતો એવો મિત્રોએ તેમને ઉપવાસ કરતા રોકવાનો ઠીક ઠીક પ્રયત્ન કયો દેવદાસે ખૂબ આવેશપૂર્વક બાપુને કહ્યું કે “તમારું મન નમણું પડી ગયું છે, તમને બીજું કામ સૂઝતું નથી, અને તમે આવી આવીને ઉપવાસે અટકો છો . . . ચોખ્ખું એમ કહેવાને બંધે કે મારા હાથ હવે હેરા પડ્યા છે, તમે મોકો છો કે આત્મ શુદ્ધિ માટે ઉપવાસ કરો છો ” રાજીજી કહે છે “મને તો લાગે છે કે જેનમાં રહીને એકની એક વસ્તુ મનમાં ધોળ્યા કરવાને તીવે તમે તારતમ્ય શુદ્ધિ ખોઈ બેસા છો તમારામાં અખતરા કરવાનું અડગ કુતૂહલ છે મોતની સાથે આ અખતરો કરી રહ્યા છો એમાં તમે ખોટું રસ્તે દોરવાયા છો ” મહાદેવભાઈ શરૂઆતમાં થોડી દલીલ કરે છે પણ પછી શ્રદ્ધા રાખી શાન્ત રહે છે ત્યારે બાપુ તેમને કહે છે “તમે શ્રદ્ધાથી જીવ્યો એ ઠીક છે, પણ શુદ્ધિ ચનાવવી જોઈએ અને બધું બરોમર છૂટી વેલુ જોઈએ. તો જ તમે મારું ધણું કામ ચોખ્ખું કરી શકશો” આવી બામતમાં બાપુ સાથે દલીલ કે ચર્ચા કરવી નકામી છે એ વિચારી લઈ સરદાર કંથુ મોનતા જ નથી ત્યારે બાપુ મહાદેવભાઈને પૂછે છે “વલનબભાઈ હજી મારી સાથે ચિડાયેલા છે?” મહાદેવભાઈ કહે છે “ચીડ શેની હોય? હુ ખૂબ છે એમની સમતિ છે એમ ન માનો” પણ સરદાર પોતે તો શ્રદ્ધાથી માની બેઠા છે કે “પ્રજી જે કરશે તે સારું જ કરશે” ઉપવાસ શરૂ થયા પહેલાં સર પુરુષોત્તમદાસને તેમણે લખેલા કાગળમાં પોતાની વિચારસરણી તેમણે બહુ રપટ કરી છે “કોઈની ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞા તોડાવવાનો નિષ્ક્રમ પણ પ્રયત્ન કરવાના પાપમાં શા મારિ આપણે પડવું જોઈએ? હિંદુ ધર્મનું પ્રમાણિક અને સતત પાનન કરનાર આજે કોણ છે? જે હોય તો આજે આપણી આ દશા ન હોય ત્યારે એનું ધાર્મિક પાનન કરનાર એક વ્યક્તિ આપણા જાણવામાં છે, તે એકની પણ એણે લીધેની પ્રતિજ્ઞા સગામબધીઓ અને સ્નેહીઓ આગ્રહથી તોડાવી શકે એમ માનીએ તો પણ તેથી હિંદુ ધર્મને કે દેશને શા નામ થાય? મારી અસ્પષ્ટ પ્રમાણે તો એથી જીનદુ જ પરિણામ આવે એટલે એમને રોમનાના પ્રવાસને હું અધોગમ અને નિષ્ક્રમ સમજું છું”

દરેકે પોતાની મનોવૃત્તિ પ્રમાણે આ ઉપવામ પ્રત્યે જોયું દેવદાસે નિખાનસપણે પિતાનો વિરોધ કરવામાં બહાદુરી બતાવી, રાજ્યજીએ પોતાના શુદ્ધિપ્રભાવથી પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કર્યું, મહાદેવભાઈએ શર્યાનમાં પોતાનો ઉક્ષાંટ વ્યક્ત કર્યો પણ પત્રી બાપુ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી શાન્ત થયા અને સરદારે પોતાની અદર રહેલી ઈશ્વરશ્રદ્ધા ઉપર પકડેનેથી જ ભરોસો રાખી પોતાનું બડનીરપણું મતાવ્યું ચોસક વર્ષની ઉંમરે ગાંધીજીના જેવું શરીર એકવીસ દિવસના ઉપવાસમાં ન ટપી શકે એમ ભૌતિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ લાગતું હોવા છતાં ગાંધીજીનું કહેવું હતું કે “મારી રામની ભક્તિ હૃદયની ડોય તો આ દેહ ન જ પડે” ઉપવાસ નિર્મિતે પૂરા થયા અને તેને પરિણામે હરિજનસેવકોમાં જળવડુ શુદ્ધિનું મોજાનું ફરી વળ્યું મિત્રોના ભવ ખોળા પડ્યા અને ગાંધીજીની માત સાચી પડી

શાસ્ત્રીઓ સાથે અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં ચર્ચા આ પુસ્તકમાં પણ ચાલુ જ છે. તેમાં આપણા પુસ્તકપરિત શાસ્ત્રીઓની જડતા અને કેટલીક વખત પોતાના સ્થાપિત હિતો અને સ્વાર્થો સાચવવાની ઇન્તેજરી વ્યક્ત થાય છે મહુરાના એક શાસ્ત્રરત્ન સાથેનો સવાહ તો ભારે રમૂજ છે એક મહુરાથી તેઓ શાસ્ત્રાર્થ કરવા હોગે હોગે આ ના હશે અને મન્યરથ શાસ્ત્રોના ભારે પડિત પણ હશે પણ ગાંધીજી સાથે ચર્ચામાં તો તેમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન જાણે શુદ્ધ યર્ષ જન છે અને તેઓ એક પત્રી એક એવા ખેદના કથનો કરતા જાય છે કે કેઈ ભદ્રભદ્ર પણ એટલે સુધી ન જાય આવી શાસ્ત્રચર્ચાઓને અગે ગાંધીજીએ શાસ્ત્રો કેને કહેનાય એ વિશે જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે તે હૃદયમાં કેતરી રાખના જેવા છે

“શાસ્ત્ર એટલે પૂર્વકાળમાં અનુભવીઓ કહી ગયા તે વચન નહીં, પણ જેને આજે અનુભવજ્ઞાન એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન થયું છે એના દેહધારીના વચન શાસ્ત્ર નિત્ય સૂતિમત હોય જે માત્ર પુસ્તકમાં છે જેનો અમય થતો નથી તે કા તો તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય કા તો મૂર્ખતા કે પાખડ ડોય શાસ્ત્ર તે જ ક્ષણે અનુભવગમ્ય હોવું જોઈએ કહેનારના અનુભવની વલ હોવી જોઈએ એ અચ મા જ વેદ નિત્ય છે બીજું બધું વેદ નહીં પણ વેદના છે”

આ શાસ્ત્રીઓ સાથેની ચર્ચાને પડમે રાજ્યજીએ હિંદુ ધર્મને સાદુ રૂપ આપવાની જરૂરિયાત ઉપર ગાંધીજી સાથે કરેલી ચર્ચા તાજગીભરેલી, રસિક અને વિચારપ્રેરક છે

ગાંધીજીએ જેલમાંથી હરિજનો માટે ઉપવાસ કર્યા અને અસ્પૃશ્યતા-
 નિવારણનું કામ કરવાની છૂટો મેળવી તેથી સવિનયભંગની લડતને ભારે
 ઘણો પહોંચ્યો છે એવી યુવાનવર્ગની, ખાસ કરીને સમાજવાદી વિચારો
 ધરાવનારા મિત્રોની ફરિયાદ હતી. ગાંધીજી કહેતા કે: “હું જેલમાં આવ્યો
 એટલે સત્યાગ્રહી તરીકે મારે જે કરવાનું હતું તે કરી લીધું. અંદર આવ્યા
 પછી મારામાં ખીણું કરવાની શક્તિ રહેલી છે એટલે તે કરી રહ્યો છું.
 પણ કોઈ શરતે હું બહાર તો ન જ નીકળું, અને નથી નીકળ્યો.” “આ
 અસ્પૃશ્યતાનિવારણની હિંમતવાળ એવી રીતે કલ્પનામાં આવી છે કે કોઈ પણ
 કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાને પોતાનું કામ છોડ્યું ન પડે. જેની પાસે ખીણું કામ
 ન હોય, અથવા ખીણું કામ કરતા ન હોય એવા ગાણસો માટે જ આ
 કામ છે. કોંગ્રેસીઓને એમ લાગે કે મેં તો પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પાળવી જ
 જોઈએ, તો પોતાના કામને એ વળગી રહે.” આ વસ્તુ પોતાના દાખલાથી
 એમણે સાબિત કરી બતાવી છે. એકવીસ દિવસનાં ઉપવાસમાં એમને છોડી
 મૂકવામાં આવ્યા ત્યાર પછી તબિયત કાર્ધક વળી કે તરત તેઓ કેવળ
 હરિજનકામ કરવા બેસી ન રહ્યા પણ લડતને વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન
 આરંભ્યો અને મહાસભિતિના જે સભ્યો બહાર હતા તેમની પૂનામાં અવૈધ
 (ઇન્દોરમાં) પરિપદ ભરી. કેટલાક લડતને બિનશરતે મોકૂફ રાખવાના મતના
 હતા તેમને એ દરખાસ્તમાં રહેલું કાયરપણું અને રાષ્ટ્રની આબરૂને નુકસાન
 સમજાવ્યાં. કેટલાકે લડત મોકૂફ રાખીને રચનાત્મક કાર્યક્રમને વળગવાની
 વાન કરી તેમને પણ સમજાવ્યું કે આપણામાં સવિનયભંગની શક્તિ ન
 હોય તો એ બધા કાર્યક્રમો કયા કામના નથી; ચાકીને તો આપણાથી
 લડત એથી લેવાય જ નહીં. પછી લડતને વધુ તેજ અને સ્વચ્છ બનાવવા
 સામુદાયિકને બદલે વ્યક્તિગત સવિનયભંગ ચાલુ રાખવાનો ઠરાવ પસાર
 કરાવ્યો. અને વ્યક્તિગત સવિનયભંગની ખૂબી સમજાવી: “વ્યક્તિગત
 સવિનયભંગમાં દરેક માણસ પોતાનો નેતા બને છે, અને પોતાની જવાબદારી
 ઉપર કામ કરે છે. પોતે જ પોતાનો સેનાપતિ અને પોતે જ પોતાનો
 સિપાહી થાય છે. પોતાની બધી જ હોડીઓ તે સળગાવી દે છે અને બાકીના
 જીવે છે કે મરે છે તેની તે પરવા કરતો નથી. બધું જ તે સમજાવવા
 ધ્વજરના હાથમાં સોંપી દે છે.” “સામુદાયિક સવિનયભંગમાં ઘણા માણસો
 પેટાની જેમ વર્તે છે. નેતા કહે તે પ્રમાણે તેઓ કરે છે. . . . વ્યક્તિગત
 સવિનયભંગમાં દરેક માણસ પોતાનો નેતા થાય છે. એક માણસ નબળો
 પડે તેની અમર ખીજ માણસ ઉપર થતી નથી. એક કરોડ માણસો પણ
 વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરી શકે. . . . દરેક માણસ એક જ ઉદ્દેશથી

અને એક જ વાવટા નીચે કામ કરતો હોવો જોઈએ. સઘળા એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં એક જ દિશામાં ખેંચવાનું જોર કરે. વ્યક્તિગત સવિનયભંગની ખૂબી તો એમાં રહેલી છે કે એમાં હાર જેવી વસ્તુ જ રહેતી નથી. કોઈ પણ દુન્યવી સત્તા ગમે તેટલી બળવાન હોય તોપણ વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરનારને હરાવી શકતી નથી. . . . સત્યાગ્રહમાં વ્યક્તિગત સવિનયભંગનું શસ્ત્ર અગોષ અને અજ્ઞેય છે.”

પછી પૂનાથી ગાંધીજી અમદાવાદ ગયા. આશ્રમમાં જઈ આશ્રમવાસીઓ સાથે મસક્ત કરી કે નાકરની હાલતમાં પડેલા ખેડૂતોની જમીન અને ધરખાર સરકારે લઈ લીધાં છે, અને તેમનાં કુટુંબ રક્ષણમાં યર્ષ ગયાં છે તે વખતે જ્ઞાતિમાં ગયેલા આશ્રમવાસીઓનાં અને બીજાં કુટુંબ આશ્રમમાં રહે એટલે કે ધરખારની સમવડ બોગવે તે આશ્રમવાસીઓને શોભે નહીં. આશ્રમ પણ જમીનમહેસૂલ જોડે નથી ભરતો છતાં સરકાર માત્ર જંગમ માલની જપ્તી કરીને તે વસૂલ કરી લે છે, આપણી જમીન કે મકાનો જપ્ત નથી કરતી. માટે આપણે સ્વેચ્છાએ આશ્રમમાંથી ચાલી નીકળી ધરખાર વિનાના ખેડૂતોની સાથે રહેવું અને એમને જેવાં દુઃખો પડે છે તેવાં બોગવવાં, એમ કરતાં પકડે તો જ્ઞાતિમાં જઈને રહેવું. જ્યોતે આવા સત્યાગ્રહમાં ન બળવું હોય તેઓ પોતપોતાને ઘેર જાય અથવા જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય, પણ સૌએ આશ્રમનો ત્યાગ તો કરવો જ અને આપણે સરકારને જણાવી દેવું કે આશ્રમનાં મકાનો તથા જમીનોનો કબજો એ લઈ લે.

આશ્રમનું મોટું પુસ્તકાલય જેમાં ગાંધીજીનું દક્ષિણ આફ્રિકાથી અહીં આણેલું પુસ્તકાલય પણ હતું અને બધાં મળીને દસ હજાર ઉપર પુસ્તકો હતાં તે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દીધું. આશ્રમની ગૌરાજાનાં બધાં દોર જ્યાં સુધી બીજી બ્યવસ્થા થાય ત્યાં સુધી અમદાવાદની પાંજરાપોળને સોંપ્યાં. આશ્રમનાં નાનાં બાળકોને અનસૂતાબહેનની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલતા હરિજન છાત્રાલયમાં મોકલી દીધાં અને પહેલી ઓગસ્ટે સવારે બાપુજી અને મહાદેવભાઈ ઉપરાંત ૧૬ ભાઈઓ તથા ૧૬ બહેનો મળી ૩૪ જણે રાસ તરફ પગપાળા કૂચ કરવાની સરકારને ખબર આપી. આ ૩૨ ભાઈ બહેનોને મધરાતે આશ્રમમાંથી અને બાપુજી તથા મહાદેવભાઈને અમદાવાદમાંથી ૩૧મીએ રાતે જ પકડી લીધાં. આમ વ્યક્તિગત સવિનયભંગના એક કાર્યક્રમ તરીકે સાબરમતી સત્યાગ્રહાશ્રમનું ગાંધીજીએ વિસર્જન કર્યું.

૧૨વરાજ્ય મળે નહીં ત્યાં સુધી સાબરમતી આશ્રમમાં આવીને રહેવું નહીં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ૧૯૩૦ના માર્ચની ૧૨મી તારીખે આશ્રમમાંથી ગાંધીજીએ દાંડીકૂચ કરી તેને મહાદેવભાઈએ મહાભિનિષ્ક્રમણ કહ્યું છે.

૧૯૩૩ની પહેલી ઓગસ્ટે તમામ આશ્રમવાસીઓએ આશ્રમ છોડ્યો એમાં આશ્રમવાસીઓનો એક પ્રકારનો ત્યાગ તો હતો જ પણ ગાંધીજીનું તો એ મહાઅલિદાન હતું. કારણ આશ્રમ એ ગાંધીજીને મનમાં આવે તેવા વિવિધ પ્રકારના પ્રયોગો કરવાની એક પ્રયોગશાળા હતી. પોતાના જીવ્યામાં જીવ્યા આદર્શોની સાધના ગાંધીજી આશ્રમ મારફત કરતા. આશ્રમ મારફત પોતાના આધ્યાત્મિક 'કોમ્યુનિઝમ'નો પ્રયોગ કરી જતાવી દેશને અથવા દુનિયાને ચરણે ધરવાની તેમની મહત્વાકાંક્ષા હતી. પણ તેમના આ આદર્શોને ઝીંકી શકે અને જીવનમાં ઉતારી શકે એવા આશ્રમવાસીઓ ક્યાં હતા? એક વિનોબા અને એવા બીજા બે ચાર હશે પણ બાકીના અમારા બધામાં એ તાકાત નહોતી જ. કેટલાક આશ્રમવાસીઓનાં સ્ખલનના અને આશ્રમમાં પડેલી તડોના સમાચારથી બાપુ કેટલાક વખતથી આશ્રમ વિષે ઉદ્વિગ્ન તો રહેતા જ હતા. સરદારે તો વાનવાનમાં કહેલું પણ ખરું કે "આશ્રમ બહુ મોટું ચર્ચ ગયું છે. એમાં કેટલાક નાહકના આવી પડેલા છે એવાને કાઢી નાખો. ચાળણીમાં ચળામણ કરી કરી નંખાયાં. કીધું છે, એટલે એક વાર ચાળી કાઢો." ગાંધીજીએ પણ આ વાન સ્વીકારી હતી. આ બધા પ્રયોગો એમના મન ઉપર એનું કામ અમલ્યપણે પણ ક્યાં તો કરતા જ હશે. વિસર્જન માટે નિમિત્ત વ્યક્તિગત સવિનયભંગ બન્યો, પણ પોતાને ન ખગર પડે એવી રીતે અંદરખાનેથી આશ્રમના વિસર્જનના નિર્ણયમાં આ બધી વસ્તુઓનો ફાળો પણ હોય એમાં કશી નવાઈ નથી.

૩૧મી જુલાઈએ રાતે પકડ્યા પછી ગાંધીજી તથા મહાદેવભાઈને સાબરમતી જેલમાં અને ત્યાંથી યરવડા જેલમાં આણવામાં આપ્યા. યરવડા જેલમાં આવતાં જ ખગર પડી કે પોતાના બે જુના સાથીઓમાંથી સરદારને ઓપરેશન માટે મુંબઈ લઈ ગયા છે અને હગનલાલ જોષીને સેપરેટમાં મૂક્યા છે. પછી તો ખગર પડી કે સરદારને ઓપરેશન થયું જ નથી અને સીધા નાશિક લઈ ગયા છે. ત્યારે ગાંધીજી ઉપર ખૂબ અસર થઈ અને ઉદ્ગાર કાઢ્યા: "એટલે વલ્લભભાઈને પણ એ સોડોએ છેલ્લાં જ ના? એમને બિચારાને એવી જ છાપ હતી કે ઓપરેશનને માટે લઈ જાય છે. ડેવી નીચના?" "આ ઘા ઝટ રુઝાય એવો નથી." વલ્લભભાઈને આવી રીતે વિપ્લૂટા પાડ્યા એ એમને બહુ સાંકળું હતું અને નાનપણમાં ભર્તૃહરિ નાટક જોયેલું એમાંની એક લીટી 'એ રે જન્મ જોગે નહીં મટે' એ વારંવાર યાદ કરતા હતા.

તા. ૪થી ઓગસ્ટે સવારે છોડી મૂકીને નોટિસનું અને તેનો ભંગ કરતાં ફરી પકડીને યાજ્ઞ યરવડા જેલમાં આણીને ડેસ ચલાવવાનું નાટક બજવાયું.

ગાંધીજીને અને મહાદેવભાઈને એક એક વરસની સજા થઈ એટલે રાજકેદી મગીને સજા પામેના કેવી યથા સજા પામેલા કેદી તરીકે ખોરાકની વ્યામતમા જેલના અધિકારીઓએ ઝીણી ઝીણી પળવણી કરવાનો પોતાનો ભાવ બંજવ્યો અને ગાંધીજીએ જ્યારે લખ્યું કે 'અ' વર્ગના ખોરાક ઉપરાંત કશું ન આપવાનો હુકમ હોય તો 'ક' વર્ગનો ખોરાક ચાલુ કરવો ત્યાર પછી જ એમને વૈદકીય કારણસર જોઈ તો ખોરાક આપવાનું અને એનો ખવો ખરચ ઇસ્તિતાન ખાતે પાડવાનું શરૂ થયું પણ આ તો નજીવી વ્યામત હતી મહાદેવની વ્યામત પકેનાની માફક હરિજનકામ કરવાની છૂટ મેળવવાને લગતી હતી.

ગાંધીજીએ સાખરમતી જેલમાંથી જ પૂર્વવત્ હરિજનકામ કરવાની સગવડો માટે કામળ લખ્યો. યરવડા આંબા પછી એને અંગે વધારે લખાપટ્ટી ચાની ગાંધીજીએ છેલ્લે ટૂંકા ને ટૂંકા કામળ લખી નાખ્યો કે "હરિજન કાર્ય વિના મારે જીવલુ અશકર કે યરવડા કરાર પ્રમાણે તમે એ કાર્ય કરવા દેવાને બધાએના ઝોપ મારી માગશી નાથી નાગે તો આપો, નહી તો મને મરવા દો" તા ૧૬મીએ ઉપનાસ શરૂ થઈ ગયા પછી સરકારના છેવટના હુકમ લઈને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આંબા અને બાપુને ધડીબર તેથી સતોષ થયો અને ઉપવાસ તોડના પણ તૈયાર થયા પણ મહાદેવભાઈએ એન વખતે તેમને બચાવી લીધા તેમને એ હુકમથી સતોષ નહોતો થયો એટલે બાપુ એવા આ હુકમમા તો સરકારની નીચતા છે તે કેમ સાખી લઈ શકાય? એમ કહી ઉપવાસનો પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખી એ પ્રમાણે સરકારને લખી જણાવ્યું અને મહાદેવભાઈને કહ્યું કે, "હવે તમારા ઉપર થોડો દોષ તો આનવાનો કે આ માથુસે ઉપનાસ ચાલુ રખાવ્યા આવી જ રીતે મારી નમજાઈથી મને બચાવતા રહેજો."

છેવટે ગાંધીજીને ૨૦મી તારીખે સાક્ષુન હોમિપટલમા લઈ ગયા અને મહાદેવભાઈ બાપુથી છૂટા પડયા ત્યાં યરવડા જેલની આ ડાયરી સમાપ્ત થાય છે. ઉપર કહ્યું છે તેમ આત્માની કળાના તેજથી ઝગહગતા બાપુના જીવનના એક બંધ પ્રકરણની આમા આપણને ઝાખી થાય છે.

આ ડાયરીની સાથે એને લગતા પાચ પરિશિષ્ટો જોડ્યા છે. 'હરિજન' પત્રો શરૂ કર્યા તે પકેનાના ગાંધીજીના નિવેદનોમાંથી બીજા પુસ્તકમા આપતા બાકી રહેના નિવેદનો પકેના પરિશિષ્ટમા આપ્યા છે બીજી પરિશિષ્ટ, એકવીસ દિવસના ઉપનાસ ઉપર ગાંધીજીએ પોતે લખેલા લેખોનું 'બીજી પ્રાયોપવેશન' એ નામનું ૧૧ ત્રીજી પરિશિષ્ટમા એકવીસ દિવસના

ઉપવાસ ઉપર મહાદેવભાઈએ 'એ અનેરું અગ્નિહોત્ર' નામથી લખેલા લેખો છે. એવા પરિશિષ્ટમાં હરિજનકામ કરવાની દૃષ્ટ માટે ગાંધીજીનો સરકાર સાથે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર આપ્યો છે અને પાંચમા પરિશિષ્ટમાં એકવીસ દિવસના ઉપવાસ દરમિયાન ગાંધીજીને છોડી ચૂકવામાં આવ્યા તે વખતે લગત છ આકાંક્ષામાં મોકૂફ રાખવા માટે કરેલું નિવેદન, સાબરમતી આશ્રમની જમીન તથા મકાનોનો કમળે લેવા મુળદ્ધ સરકારને લખેલો કાગળ તથા યરવડા જેલમાં એમનો કેસ ચાલ્યો તે વખતે કોર્ટ સમક્ષ કરેલું નિવેદન, એમ ત્રણ વસ્તુઓ આપી છે.

સામૂહિક હોરિપટંકમાંથી છોડી ચૂકવામાં આવ્યા પછી 'આરોગ્ય' એ નામનો નાનો લેખ ગાંધીજીએ લખ્યો છે. તેના ઉપર તા. ૨૩-૮-'૩૩ છે તે ઉપરથી ગાંધીજી તા. ૨૩મીએ દૃષ્ટિયા એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. પછી ગાંધીજીએ લખેલા બીજા એક કાગળમાં મરણની અંતિમ તૈયારી ૨૪મી તારીખે કરી એમ લખ્યું છે. એ તારીખો જોમ છે તેમ જ રહેવા દીધી છે.

પાનનો બચાવ કરવા ખાતર આ પુસ્તકથી ડાયરીમાં આવતું અંગ્રેજી લખાણ આપવાનું બંધ કરી તેનો તરત્તુમો જ આપ્યો છે.

નરહરિ પરીખ

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

હાથરી

પરિશિષ્ટ ૧ : હિંદુ ધર્મની તાલણી (આલુ)

૧૮. સુધારક શાસ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય	૩૬૯
૧૯. મનાતાનીઓ પ્રત્યે	૩૭૩
૨૦. સૂચવેલા સમાધાનના સમર્થનમાં	૩૭૯
૨૧ સમાધાનની વિગેષ સમબ્ધી	૩૮૦
૨૨. મંદિરપ્રવેશના પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ	૩૮૩
૨૩. ટોચેસીઓને	૩૮૭
૨૪. આતરવિગ્રહ અસાકચ છે	૩૯૦
૨૫ હિંદુ સમાજને પડકાર	૩૯૧
૨૬. ધર્મનો સ્વાલ	૩૯૬
૨૭ પૂનર્થીનો હક	૩૯૯

પરિશિષ્ટ ૨ . બીજી પ્રાયોપવેશન

૧. બીજી પ્રાયોપવેશન	૪૦૧
૨. વફાનો અગ્રણ	૪૦૪
૩ અમીલ તપ	૪૦૬
૪ ઉચરની ભેટ	૪૦૮
૫. ઉચરની કૃપા	૪૦૯
૬. અનસન વિષે	૪૧૦

પરિશિષ્ટ ૩ એ અનેકુ અગ્નિહોત્ર

એ અનેકુ અગ્નિહોત્ર ૧-૧૦	૪૧૬-૪૫૭
-------------------------	---------

પરિશિષ્ટ ૪ : સરમર ગાયે પત્રવ્યવહાર

૧૮ પત્રો	૪૭૮ ૪૯૧
----------	---------

પરિશિષ્ટ ૫

ગાધીજીનું ઇષાત્વેશુ' નિવેદન	૪૯૭
આશ્રમનો દબાવે લેવા સરકારને હાગળ	૪૯૯
ગાધીજીને મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ નિવેદન	૫૦૫

ગુચિ

૫૦૭

મહાદેવભાઈની ડાયરી

પુસ્તક ત્રીજું

[૨-૧-૧૯૩૩થી ૨૦-૮-૧૯૩૩ • ચરવણ જીલ્લા મહાપ્ત]

આશ્રમની ટપાલ આ વેળા નાની લખી. નાની નાની કરીને પથુ
 ૨૭ કાગળો થયા. દરેકમાં પ્રેમ અને આશીર્વાદની બે
 ૨-૧-૧૩૩ લીટી. મયા અડવાડિયામાં ગોવિંદ રાઘવે એક નાની
 કાપલી મોકલી હતી. એમાં એક બિરાખની વાત

હતી. તે એક ટેકરી ચડતો હતો. તે જ વેળા એક છ સાત વર્ષની
 બાળકી પોતાના બે વર્ષના ભાઈને ખભા ઉપર લઈને ચડતી હતી અને
 હાંફતી હતી. બિરાખે કહ્યું : અરે, આ છોકરો તો તારે માટે બહુ ભારે છે.

બાળાએ જવાબ આપ્યો : જરાયે ભારે નથી. એ તો મારો
 ભાઈ છે.

આના ઉપર બાપુએ લખ્યું :

“તમારો પ્રેમાળ કાગળ મળ્યો. કેવો મહાન વિચાર! ‘એ ભારે
 નથી, એ તો મારો ભાઈ છે.’ ભારેમાં ભારે વસ્તુ પીંછા જેવી હળવી
 બને છે, બ્યારે પ્રેમ એને ભિન્નકનાર હોય છે.”

છોકરીએ પોતાના એક વચનથી કાવ્ય કરી મૂક્યું. બાપુએ એના
 ઉપર બે લીટીનું મહાભાખ્ય ક્યું :

નારણદાસભાઈને કાગળમાં ઉપવાસ વિષે એક લીટી લખી :

“હમણાં તો ઉપવાસનું નગારું વાગતું થયું છે. વળી કનૈયાને
 વગાડવું હશે.”

‘હિંદુ’નો ખચરપત્રી :

સં : ધર્મના કામમાં વચ્ચે નહીં પડવાની રાણીના ઠંદેરાની
 નીતિનો ભંગ થયાની વાત સનાતનીઓ કરે છે તેને વિષે આપને શું
 કહેવું છે ?

બાપુ : મારા મત પ્રમાણે ધર્મની બાબત સરકારની તટસ્થતામાં
 દખલ થયાનો અર્કી બિચકુલ પ્રશ્ન જ નથી. જેઓ સુખ્યારાધનના બિલનો
 વિરોધ કરે છે તેઓ તટસ્થતા સમ્બંધે શો અર્થ કરે છે તે, હું જાણતો
 નથી. એ વિશાળ પ્રશ્નમાં બીજાં વિના હું એટલું કહી શકું છું કે ડૉ.
 સુખ્યારાધનનું બિલ બ્રિટિશ અદાલતના ચુકાદાથી થયેલી દખલગીરીને

સુધારવા માટે છે. એ દખલગીરી ધરાવવાપૂર્વક કરવામાં આવી હતી અથવા તો મારા અર્થ મુજબની એ દખલગીરી હતી એમ હું સૂચવવા નથી માગતો. સનાતનીઓના ખ્યાલ પ્રમાણે એ જરૂર દખલગીરી હતી. એ હંમેશાં 'યાદ રાખવું જોઈએ કે ડૉ. સુબ્બારાયનનું બિલ મદ્રાસનો કાયદો, જે ધાર્મિક સ્વરૂપનો છે, તેને સુધારવા માટે છે. એટલે સનાતનીઓના અર્થ પ્રમાણે તો તટસ્થતાનો આ બીજો ભંગ થયો ગણાય. પરંતુ આ બિલની વિગતો શાંતિથી તપાસવામાં આવે તો જણાશે કે હિંદુઓ ઉપર એ કોઈ જાતનું દબાણ લાવનારું નથી; એ તો માત્ર મંદિરમાં જવાવાળા લોકોની મંદિરપ્રવેશની બાબતમાં શી ઇચ્છા છે તેની જ નોંધ લેનારું છે. વળી, આખા હિંદુ સમાજની ઇચ્છાની એ નોંધ નથી લેતું પણ અમુક મંદિરની બાબતમાં પોતાનો મત દર્શાવવાનો જેમને હક છે તેમની જ ઇચ્છાની નોંધ લે છે. એટલે આ બિલમાં કોઈના પણ ધર્મમાં દખલ થતી હું તો જોતો નથી. આ બિલથી તો મંદિરપ્રવેશના વિરોધીઓ તેમ જ હિંમાયતીઓ બન્નેને રક્ષણ મળે છે.'

સં: ૧૯૨૭માં પનગલના રાજાએ 'એન્ડાઉમેન્ટ્સ બિલ' રજૂ કર્યું, ત્યારે આવે જ પાંચા રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, 'રાણીના દંદેરાના વખતમાં સરકારની જે રિયલિટી હતી તેમાં હવે ફેરફાર થાય છે. ધાર્મિક દાનો (રિસિલ્વ્સ એન્ડાઉમેન્ટ્સ) હવે પ્રધાનોની હકૂમત નીચે આવે છે.'

બાપુ: હું સમજ્યો. ત્યારે તો આ વખતનો જ સવાલ છે. સનાતનીઓએ બિલની સામે અળવળ ઉપાડી તે પહેલાં લોકોના મનમાં તો કશી શંકા જ નહોતી.

સં: રામચરણુરાવ કહે છે કે આ તો વિશ્વાસઘાત થાય.

બાપુ: ધારો કે આ બિલ પસાર થઈ જાય, તોપણ એક વધુ કિંચા તો બાકી રહે છે જ. મંદિરમાં જનારાઓની મતગણતરી કરવી જોઈએ. ઝામેરિને એ માન્ય રાખવી જ પડે. એટલે ઝામેરિને માન્ય થાય એવી મતગણતરી લેવામાં આવે. આ બધાં પગલાં સ્વાભાવિક રીતે લેવાય તો ઉપવાસ કરવા ન પડે. પણ એની શક્યતા તો ઊભી રહે છે જ.

વાઇસરોયની મંજૂરી ન મળે તો મને ખય છે કે ઉપવાસ કરવા પડે.

પણ જે પ્રશ્નમાં હું અત્યારે ઊતરવા ઇચ્છતો નથી.

સં: આપણે નવાં મંદિર શું કામ ન બંધાવીએ?

બાપુ: જ્યાં સુધી મારી ખાતરી ન થાય કે મંદિરમાં જવાનો હક ધરાવનારા સઘળા જ હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની વિરુદ્ધ છે ત્યાં સુધી

એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો નથી. જો મંદિરમાં જનારા લોકો એમ કહેતા હોય કે હરિજનોના જવાથી મંદિરની પવિત્રતા વધશે તો સનાતનીઓ કહે છે કે પવિત્રતા ઘટશે એ વસ્તુ અપ્રસ્તુત છે. સુધારકો તરીકે આપણે તો મંદિરોની પવિત્રતા વધે એમ ઇચ્છીએ.

એ. પી. આર્ષને :

બાપુ : મેં તો એમ સૂચના કરી હતી કે દરરોજ અમુક વખત મંદિર હરિજનોને માટે તેમ જ જે હિંદુઓને હેરિજનોને બાધ ન હોય તેમને માટે ખુલ્લું રહે; અને અમુક વખત જેમને હરિજનોના મંદિરપ્રવેશનો બાધ છે તેમને માટે ખુલ્લું રહે. આ મંદિરમાં કાર્તિકી એકાદશીને દિવસે હરિજનોને ખીજા હિંદુઓની સાથેસાથ જવા દેવામાં આવે છે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેનાં મારી સૂચનાનો સ્વીકાર કરવામાં કશો બાધ હોવો જોઈએ નહીં. કહે છે કે કાર્તિકી એકાદશી પછી મંદિરની અથવા તો મૂર્તિની શુદ્ધિ કરવામાં આવે છે. હું અંગત રીતે આવી શુદ્ધિની બિલકુલ વિરુદ્ધ છું. પણ પ્રતિપક્ષીઓના અંતરાત્માને સંતોષ થતો હોય તો આ કેસ પૂરતો હું શુદ્ધિની સામે વાંધો ન ઉઠાવું. જો શુદ્ધિ આવશ્યક જ મનાતી હોય તો શાસ્ત્ર-વચનો પ્રમાણે તો કેટલાંય કારણોથી દરરોજ વારંવાર અશુદ્ધિ થવાની શક્યતા છે. એ પ્રમાણે તો હરિજનો અંદર જતા હોય કે ન જતા હોય મંદિરને દરરોજ શુદ્ધ કરવું જોઈએ.

પોતાના મનના આધાસન માટે કોઈ માણસને દરરોજ શુદ્ધિ કરવી હોય તો હું તેને કેમ અટકાવી શકું?

સ૦ : તેમ કરવાથી તો હરિજનોની સામે બેદલાવ ઊભો કરવામાં આવે છે.

બાપુ : કેવી રીતે? હું માત્ર વિરોધીના અંતરાત્માને માન આપુ છું. હરિજન તરીકે હું ખીજા માણસો ઉપર પડતો જાઉં એ કાંઈ મને શોભે નહીં. બધા સુધી મને દર્શન કરવાનું મને ત્યાં સુધી મારે સામા માણસની લાગણીને માન આપવું જોઈએ. અને સુધારકો તો મારી સાથે દર્શન કરતા હોય, એટલાથી હરિજન તરીકે મને સંતોષ થવો જોઈએ.

સ૦ : હું આશા રાખુ છું કે વાઘસરોય બને એટલી જલદી પરવાનગી આપી દેશે.

બાપુ : મેં બિલનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો નથી. અભ્યાસ કર્યો પછી તે વિશે ચોકસાઈથી કહી શકું.

આ પછી એક ખિસ્તી, એક બૌદ્ધ, એક મુસલમાન અને ખીજા બે સ્વયંસેવકોએ સિલોનમાં મંદિર ખોલાવવા સત્યાગ્રહ કરેલો અને તેમને

પાંચ પાંચ રૂપિયા દંડ થયેલો, એ વિષે કાગળ આવેલો તેની વાત કરતાં એ. પી. આર્ષ.વાળાને કહ્યું કે આ લડત જ હિંદુઓની છે, એમાં પર-ધર્મી આવી રીતે સક્રિય કાળો આપી શકે જ નહીં.

હરિભાઈ કાટક નિપાણીના રાષ્ટ્રીય શિક્ષકને લઈને આવ્યા હતા. તેમણે પૂછેલું કે રાષ્ટ્રીયશાળામાં અસ્પૃશ્ય બાળકો આવે પણ તેઓ તો મેટ્રિકયુલેશનને માટે તૈયાર થવા માગે તેનું શું થાય ?

બાપુએ કહ્યું : આપણે એને એ સગવડ આપવી જ નેઈએ. ન્યાં ડેખવણીના છાંટો નથી, ન્યાં તેઓને અંધારામાંથી પ્રકાશમાં આણવાના છે ત્યાં આદર્શની વાત કરીને શું કરીએ? એની આગળ એને જેની ભૂખ છે તે જ વસ્તુ મૂકવી જોઈએ. એમ કરવામાં અસહકારી પોતાના અસહકાર સાથે કશુંયે અસંગત કામ કરતો નથી. પણ સુસંગત રહેવાની ખાતર એ જ વસ્તુ અસ્પૃશ્ય બાળકોને પણ આપે તો સુસંગતતાનું તૂટ ક્યું મળ્યાય. પછી આ બેદનેા દાખલો આપીને કહે : હાથીને મળ્યું આપવો જોઈએ પણ બિલાડીને હાથીના નેટકું થોડું જ આપી શકારો? જોકે હાથી અને બિલાડી વચ્ચે નેટકું અંતર છે તે કરતાં સવણી અને અસ્પૃશ્યો વચ્ચે વધારે અંતર છે. હાથી બિલાડીની પાછળ દોડી એને પકડી પાડી શકે નહીં. અને બિલાડી જો હાથીની પાંડ ઉપર પહોંચી જાય તો તો બિચારા હાથીનું આવી જ બને.

આજે મંદિરપ્રવેશનો સવાલ કેમ આગળ આવ્યો છે તેનું કારણ સમજવતાં કહ્યું : બધી ઘટનાઓને ક્રમવાર અનુસરતા રહો. ધારો કે હરિજનોના શાળાપ્રવેશનો સવાલ હોત તો આજે એ આગળ આવત.

સં : કેલખને ક્યાં સરત કરી હતી કે તમે ઉપવાસની વાત કરો છો?

બાપુ : સાથી પાસે ઉપવાસ છોડાવ્યા પછી તેની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવવા વશાદર સાથી બીજું શું કરી શકે? તમે એમ તો નેથી ઇચ્છતાને કે હું એક દિવસનું વર્ષ કેવળ સલાહ જ આપું અને પછી જેવાં કરું?

મંદિરપ્રવેશનું મહત્ત્વ સમજવતાં બાપુએ કહ્યું : તમે જાણો છો કે સનાતનીઓને આ એક મંદિરપ્રવેશ સામે જ વાંધો છે? તેઓ કહે છે કે બીજું બધું આપો પણ મંદિરપ્રવેશ નહીં. તેઓ જાણે છે કે મંદિર-પ્રવેશનું થયું એટલે બીજું બધું થવાનું જ છે. અને શરીરની તથા કપડાંની સ્વચ્છતાનું ધર્મિંગ આ લોકો શું લઈ બેસા છે? આંખેડકર તો સ્વચ્છ છે ને? તમે એમને તમારે ત્યાં ઉતારો છો? અને તમારી સાથે જમાડો છો? તમે તો આ બિચારા લોકોનો પડછાયો પણ લેતા નથી. બીજી બાબતોથી શરમાન કરો અને મંદિરપ્રવેશનું વર્ષ રહેશે એમ કહેવું મિથ્યા છે. કારણ દાન જ ચોખ્ખી નથી. ગુરુવાધુરની લડત બદ્ધ વસમી

થવાની છે. કારણ એ લડતમાં, સનાતનીઓ પોતાનું તમામ બળ અજમાવવાના છે.

અસ્પૃશ્યતા આજે જેવી પળાય છે તેના ઉપર ભાર મૂકતાં કહ્યું : કોઈ ને કોઈ રૂપમાં તો દરેક માણસ અસ્પૃશ્યતાનું પાલન કરે છે. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે અસ્વચ્છ થયેલો માણસ પૂરેપૂરો સ્વચ્છ થયા વિના બીજાને અડવાનો આગ્રહ કરે તો એમાં જંગલીપણું છે.

પૂનાના અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાત. એમણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંધને કરેલી અરજી. એમાં જણાવ્યું છે કે હિંદની સરેરાશ

૩-૨-૩૩ આવક જે બહુ ઓછી છે તો અસ્પૃશ્યોની તો કશી જ નથી.

બાપુ : આ વાત અનુભવસિદ્ધ નથી. સ્પૃશ્યો

તો ટેલકાથે નિષ્ક્રિય ન છે, જૂખે મરતા છે; જ્યારે અસ્પૃશ્યો ઓછા જૂખે મરતા છે. બંગાળના નામચદ્ર લો, મલબારના શિયા લો, અથવા મુંબઈના બંગીઓ લો. તેઓ સ્પૃશ્યો કરતાં ઘણા સુખી છે. બંગીઓમાં પ્રુડપ, સી અને છોકરાં બધાં કમાય. આવા તો બીજા પણ ઘણા દાખલા હુ આપી શકું. વણકરો કયાં જૂખે મરે છે? ચમારોની સ્થિતિ તો ઘણી સારી હોય છે. હવે ઊલટા દાખલા લો. ઊડિયા લો. હાલ ને ચામ હોય છે. પણ એ લોકો ચમારનું કે બંગીનું કામ નહીં કરે. જૂખે મરી જશે એ વાત હા, પણ જે કામ તેમણે કયું નથી તેને હાથ નહીં અડાડે. તમે બધા અસ્પૃશ્યોની આવક બેગી કરી સરેરાશ કાઢશો તો સ્પૃશ્યોની આવકની સરેરાશ કરતાં ઓછી નહીં આવે.

વિદ્યાર્થી બોળે : પણ અસ્પૃશ્યો તો ગુલામી કરે છે, મજૂરી કરે છે.

બાપુ : હું જાણું છું કે તમે હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ છો. એક ગામકું પકડીને તેના બધા આંકડા કાઢો. અને વખત હોત અને હુ છટો હોત તો, હું તો ગુજરાતનાં ગામડાં લઈ એની આર્થિક તપાસ કરત. પણ તમે હજર-બાપાને પૂછો.

હજરબાપા : મારી ઉપર જે છાપ પડી છે તે આ જુવાન મિત્રોના જેવી જ છે. પણ મારી પાસે હકીકતો અને આંકડા નથી.

બાપુ : તમારી એવી છાપ હશે. પણ હું તો મારી આંખો ઉઘાડી રાખીને હરિજનો વચ્ચે ફર્યો છું. તમારી વાતની સાબિતી માટે પૂરતો પુરાવો પાસે હોવા વિના આણું સર્વસામાન્ય કથન કરવું ઠીક નથી એમ મને ધાગે છે.

આ વિદ્યાર્થીઓની ખીજ સૂચના મફત નિશાળો સ્થાપવાની હતી. તેમણે કહ્યું : પૂના જિલ્લાના ૧૦ તાલુકામાં અસ્પૃશ્યો માટે લોકલખોડોની ત્રીસ જ નિશાળો છે. કવે યુનિવર્સિટીને તમે લખેલું ખરું કે અસ્પૃશ્ય છોકરીઓ માટે જમ્યા રાખવી ?

બાપુ : મને લાગે છે કે એ લોકોએ કહેવું છે ખરું. ખીજ સંસ્થાઓ-માંથી પણ એવી ખબર આવી છે કે તેઓ પણ સ્વીકારવા તૈયાર છે.

છોકરાઓને હકરબાપાએ આલેખ્યાં પૈયશોના નાસ્તો બાપુએ કરાવ્યો. તેમને કશી ચર્ચા તો કરવાની જ નહોતી. ખુશ ખુશ થઈને ગયા.

હકરબાપાએ દાક્ષણના અનુભવો સંભળાવ્યા. નિત્રામમાં અંત્યજનોના હિંદુ શિક્ષક પણ તેમને ધરસામ સ્વીકારવાની જ તૈયારી કરાવે છે. આખી હિંદુ કામ ભયભીત છે એવું ચિત્ર એણે આપ્યું.

સીતાપુરવાળા વૈષ — જોને જોઈને આપણને રવિશંકરભાઈ યાદ આવે — એ આવ્યા. એ મોટી કમાણીવાળા છે. સો રૂપિયા ફી લેનારા છે. એ બાપુની કોણી સાથે કરવાનું ખીજું કંડપી સાત દિવસ અહીં રહ્યા છે. બાપુએ મેજરની રમ વિના એને કોણી ન ધસવા દીધી. પણ એના તેલનેા પ્રયોગ કરવાના તો છે જ.

વક્તવભાઈ પોતાની રીત પ્રમાણે ઘણી વાર એક વાતને વળગે પછી છોડે નહીં. આજ સાંજે વાતોમાં એમણે એવું વિધાન ક્યું કે નિવૃત્ત જજ (J. J. J. J. J.) હાથ એ રાજ્યપ્રકરણમાં ભાગ ન લે.

બાપુએ કહ્યું : લે. સરકારી નોકરની સ્થિતિ જુદી છે.

વક્તવભાઈ કહે : અગાઉ કોઈ નિવૃત્ત જજને રાજ્યપ્રકરણમાં ભાગ લીધો હોય એવો દાખલો આપો.

નિવૃત્ત જજ એટલે રિટાયર્ડ પેન્શનર એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાતો હતો. મેં કહ્યું : નિવૃત્ત જજના કરતા વધારે સારો દાખલો દાખલો છે.

એટલે કહે : દાખલું હું બાણુતો નથી. અમે સૌ ખડખડ હરયા ત્યારે કહે . એ તે હવસે હરો. આજે કોઈ નિવૃત્ત જજ પેન્શનર થાય ને પછી કોંગ્રેસનો પ્રમુખ યાચ તો ખરો !

વાત ગરમ થતી જતી હતી. તેમાં પછી મેજરની વાત નીકળી અને એ વિજિટરો પાસેથી છાપાં લઈ લે છે, સગવડો આપતાં ડરે છે એ વાત પણ નીકળી. બાપુ કહે : એની મુશ્કેલીઓ વધી તો છે એ કબૂલ ક્યો વિના ચાલે ?

એટલે વક્તવભાઈ પાછા બીકલ્યા : શેની મુશ્કેલી વધી છે ? હિંદુસ્તાન સરકારના હુકમનો અમલ કરવાનો તે કરતા નથી અને મુશ્કેલી

વધવાની વાત કરે છે! શા સારુ આવી છટ સરકારે આપી? એને વિચાર નહીં થયો હોય!

કામ વધારે ગરમ થતું જોઈને બાપુ કહે : વસ્તુબંધાર્થ, હવે ઠંડી તો ગઈ જ ને! આજે તો ગયે વર્ષે આપણે આવ્યા અને લાગતું હતું તેવું જ લાગે છે. બપોરે તો ગરમી લાગતી હતી!

સવારે બાપુએ પોતાનાં જ્ઞેષ્ઠવનની વાત, વાતમાં ને વાતમાં છેડી.

સાદી કેદ છતાં પોતે કામ કરતા હતા, અને એક વોર્ડર

૪-૧-૩૩

‘તમે જોઈ કામ કરો છો’ એમ કહેનારો પણ મળ્યો

હતો એમ કહ્યું એટલે મેં કહ્યું : જડતી લેનારો

રાય પણ અહીં જ મળ્યો હતો ના? એ માણસને તિરસ્કાર જ હશે તો!

બાપુ કહે : તિરસ્કાર કાંઈ નહીં; એની એવી રીતબાત જ કહેવાય.

પ્રથમનો એકાદ મહિનો સામાન્ય કેદની જેમ એમને સાદી અને

બે કામગા જ મળતા. પહેલે દિવસે ખાવાનું પણ નહોતું લેવા દીધું.

શંકરલાલ રોષેલા. પછી શંકરલાલને છટા પાડ્યા. પછી પીંજવાને માટે

આવવાની રજા મેળવી. પછી વળી લડીને એની જ શાંતિને અર્થે એને

સાથે રહેવાની રજા મેળવી. એ બુધુ બાપુએ વર્ણવ્યું. ઇન્દુલાલ પ્રથમ કેવા

જણી હતા, બધા કાર્યક્રમમાં ન ભગી શકું, અંકુશ ન સ્વીકારી શકું,

એવી વાત કરીને, છેવટના ભાગમાં ચાર વાગ્યે બહુવા લાગ્યા, ઘી છોડ્યું

અને કંદર બન્યા, એ પણ સંભળાવ્યું. ઇન્દુલાલ તો વેળી માણસ છે

એમ કહીને બાપુએ પૂરું કયું. મંઝર સોખતા તો ચોલીસે કલાક મારી

પાસે જ રહેવા માંડ્યા અને ફિલસૂફી ચર્ચવા લાગ્યા!

આ પહેલાં છગનલાલ જોધી અને મારી સાથે વાત કરતાં કહે :

આખા આશ્રમમાં આજે રલા છે એમાંનું પણ એકે ન રહે, અને આશ્રમનો

સરકાર કખળે લઈ લે તો મારું મન તો નાચે. વધાનો તો કખળે લઈ

લીધો જ હતો ના! વિદ્યાપીઠનો પણ લીધો જ છે ના? અને વિદ્યાપીઠની

કાંઈ આશ્રમના કરતાં એટલી કિંમત છે? એ લોકોના મનમાં યાજ કે

વિદ્યાપીઠને વેચી નાખવી અને કોઈ અંગ્રેજને આપી દેવી, કે આપણા

વિરોધી એવા કોઈને આપી દેવી, કહે કે રૂ. ૫૦૦૦માં આપી દઈું છું,

તોયે મારું મન તો નાચવાનું જ છે.

આજે ‘સનાતનીઓ પ્રત્યે’ એમ કરીને એક વસ્તુત અપીલ સેળામા

નિવેદન તરીકે તૈયાર કરી. સવારે પોતે જ હાથે લખવા માંડી. આવી

વસ્તુ લખાવતાં યેજ્ય ભાષા ન નીકળે, અને લખતાં જ એ બરોબર

કાવે એમ કરીને લખવા માટેકું. પણ પૂરું ન કરી શક્યા. ઘણાખરો ભાગ તો લખાવવાનો જ રહ્યો. ગઈ કાલે દર્શનના સમયની વ્યવસ્થાવાળું મહત્વનું નિવેદન લખાવીને બહાર પાડ્યું.

પંચાનનબાણુ આવ્યા. દક્ષિણમાં પોતે કાંઈ ન કરી શક્યા એમ કહ્યું. પછી કહે: હિંદુ ધર્મની રક્ષા તમારાથી જ થઈ શકે એમ છે અને માટે જ તમે કાંઈ પણ ઉતાવળથી પગલું ન બરો એ હું તો કહેવા આવ્યો છું. પોતે ત્યાં એક સમાધાનની સૂચના કરી આવ્યા હતા કે અસ્પૃશ્યો અને સ્પૃશ્યો બન્નેને માટે એક હદ બાંધવી અને એથી આગળ કોઈને જવા ન દેવા.

બાપુને એણે એ પણ કહ્યું કે: તમારા પાશ્ચાત્ય સંસર્ગને લીધે તમે આવા વિચારો ધરાવો છો એવો આરોપ છે. તમે પાશ્ચાત્ય સુધારાનો હુમલો તો સહન ન જ કરો ને?

બાપુ કહે: “તમને ખબર ન હોય કે વિધાયતમાં મને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે હું પાશ્ચાત્ય સુધારાનો વિરોધી છું. મારા વિરોધનો એક દાખલો બાપુ. વિષયભોગ ભોગવતાં છતાં સંતતિ ન થવા દેવાનો આજ પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે. તેનો વિરોધ કરનારો હું એકલો છું, અને તમને જણાવું કે સનાતની ધર્મના આગેવાનોમાંથી ઘણા સંતતિનિયમનવાળા વિષયભોગના હિમાયતીઓ છે. ડોસા ચમક્યા.

ડોસા કહે: પાશ્ચાત્ય સુધારો અસ્પૃશ્ય છે, બીજું તો હોય કે ન હોય!

બાપુ કહે: હું તમારી સાથે મળતો થાઉં છું. બાપુએ સનાતન ધર્મનો અર્થ સમજાવ્યો અને કહ્યું: આજે કેટલાય કહેવતના શાસ્ત્રીઓ ગાળાગાળા અને જુઠાણાંથી સનાતન ધર્મને વગોવી રહ્યા છે. એ ખરાબ છે એમ ડોસાએ કબૂલ કર્યું.

છેવટે ડોસા કહે: પણ આ મંદિરપ્રવેશની વાત તો છેલ્લી આવે. પ્રથમ એ લોકોના ખાનપાનની વ્યવસ્થા કરો. મુમુક્ષિત: કિં ન કરોતિ પાપમ્?

બાપુ કહે: કોઈ સનાતની એ વ્યવસ્થા કરે છે? કરાવો તમે એ કામ. મંદિરપ્રવેશનું હું કરી લઈશ.

છેવટે વર્ણાશ્રમધર્મ ઉપર વાતો ચાલી. તમે વર્ણસંકર કરવા બેડા છો એમ કહેવાય છે એમ ડોસાએ સંભળાવ્યું.

બાપુ કહે: મને વખત જરૂર જાય, નહીં તો તમને એ વિષે મારા વિચારો સંભળાવું.

થોડીક ચર્ચા કરી પણ તે તો પ્રારંભિક જ હતી.

સ૦ : વીશીઓ અને સ્ત્રોત્રાં હરિજનો માટે ખુલ્લાં કરવાની સલાહ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણની સાથે સહભોજનને સંબંધ નથી એ વાતનો વિરોધ નથી કરતી ?

બાપુ : કેવી રીતે ? એ સહભોજન નથી. હોટેલમાં તો બધા વર્ણના આવે છે જ, તેમાં હરિજનોને દાખલ થવાની છૂટ હોવી જોઈએ. હોટેલોમાં બધા વર્ણના હિંદુઓ ભાષ છે તેમ હરિજનો શા સારુ ન જઈ શકે ?

હજીશીનું સનાતની મંદિર અસ્પૃશ્યો માટે ત્રણ દિવસ ખુલ્લું હોય છે. મારુતિ અને કપિલેશ્વર મંદિર બેલગામમાં ખુલ્લું છે.

એક મહત્વની પ્રશ્નોત્તરી :

સ૦ : અમુક કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓ એકલા અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામમાં પડે એ સલાહ ભરેલું છે ?

બાપુ : એનો જવાબ હું ન આપી શકું. મને તો અસારે છાપાં મારફત જ માહિતી મળે છે. સારાં છાપાંની પણ પચાસ ટકા વાત ન માનવા જેવી હોય છે. અને ખરાબ છાપાંની તો સોએ સો ટકા મારે ન માનવી જોઈએ. સ્વભાવે જ આવી સલાહ આપવાને હું અસમર્થ છું. હું અહીં બેઠો છું તેનો અર્થ જ એ છે કે કોંગ્રેસનું કામ તો હું સોએ સો ટકા કરું છું અને વધારામાં આ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરું છું. મારા આ કામ ઉપરથી કોઈએ એવો સાર નથી કાઢવાનો કે એણે સવિનયભંગની લડત છોડી દેવી જોઈએ. જેને છોડવી હોય તે બલે છોડે, પણ છોડવાની એની ફરજ નથી.

સ૦ : પણ રામજી અસ્પૃશ્યતાનું કામ કરી રહ્યા છે, તમે પણ એ કામ કરો છો. એટલે ઘણા ધારે છે કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામને તમે વધારે મહત્વ આપો છો.

બાપુ : ના, હું અહીં પડ્યો છું તેને હું સોએ સો ટકા મહત્વ આપું છું. કાપદેસર મૃત્યુ ભોગવતો હોવા છતાં હું આટલું વધારાનું કામ કરું છું. ખીજાં બધાં કામ છોડીને આ જ કામ કરવા જેવું છે, એમ હું કહેતો નથી. કોઈ એકું અનુમાન તારવે તો એ ભૂલ ગણાય. હું એમ કહું કે કોઈની તબિયત જેઠમાં જવા જેવી ન હોય તો એણે આ કામ કરવાનો વચાર કરવો જોઈએ. દેવદાસે છાપાવાળાને મુઠાકાત આપી છે પણ તે પેતાની સ્વેચ્છાથી આપી છે. તેની પાછળ મારી પ્રેરણા નહોતી.

સ૦ : નારિક જેઠમાં અસ્પૃશ્યતાના કામ ઉપર આપણા કેદીઓમાં અમે એક પ્રજ્ઞાવલિ-કાઠી છે અને એક કામદી નીમી છે તે રિપોર્ટ કરવાની છે.

બાપુ : આનો જવાબ હું આપી શકું, એના કરતાં રાગજી વધારે સારો આપશે.

સ૦ : આ કામ કરવા માટે રજા આપવા તમે સરકારને શું કામ વિનંતી કરી?

બાપુ : રાષ્ટ્રને ધડવાની આ એક રીત છે. સાંકળની મજબૂતી નેની નળગામાં નળગી કડીના નોટથી હેાય છે. પણ સાંકળની એક બહુ મહત્વની કડી તમે વીસરી જાઓ છો. કોક દહાડો તમને અગર પડશે કે શા માટે અને કેવી રીતે હું આ કામ કરી રહ્યો છું. તમારા પ્રશ્નથી મને બહુ આનંદ થાય છે. ઈશ્વરેચ્છાએ હું જ્યારે બહાર આવીશ ત્યારે આખી વસ્તુ દીવા જેવી સાફ થશે. મારાં નિવેદનોમાં મારી સ્થિતિને સાફ કરનારાં ધણાં વચ્ચે છે.

સ૦ : અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્ને માટે માણસ પોતાનું ઘર ભાંગે ?

બાપુ : તમે તમારાં પત્નીને કે તમારા પિતાને હરિજનને અડવાની ફરજ ન પાડી શકો. તેમ જ લોકોને પણ પોતાના વિચારો તમારી ઉપર લાદવાનો અધિકાર નથી.

સ૦ : એનો અર્થ તો એ થયો કે અમારે ઘર છોડવું એમ તમે ધમ્મો છો.

બાપુ : હા, ...નો કેસ એવો છે. એ આને મુશ્કેલ બન્યો છે. એ મોટી મિલકતનો વારસ હોતો પણ એ તમામનો એણે ભાગ કર્યો તે જ પ્રમાણે તમે તમારા પિતાને કહી શકો કે મારે તમારી મિલકતનો કશો ભાગ નથી જોઈતો કારણ તમારી નજરે હું તમારી આરાતો ભંગ કરનાર હોયું છું. પણ મને મારે રસ્તે જવા દો. મારી આતરી છે કે આગળ જતાં એ તમને આશીર્વાદ આપશે. તમારાં પત્નીને પણ કહો કે તને મને તો તું મારાથી જુદી રહે અથવા મારો ભાગ કર. તારી સ્વાધીનતામાં હું વચ્ચે નહીં આવું. એ જ પ્રમાણે મારી સ્વાધીનતાની આડે તારે પણ ન આવવું જોઈએ. પણ તારું બરણપોષણ કરવા હું તૈયાર છું. બસે મારે માટે ન રાધે, મને ન અપડાવે પણ હું તને મારી પ્રિય પત્ની જ માનીશ. પણ તારા કરનાંય વધુ વહાવી મને એક ચીજ છે અને તે મારો સિદ્ધાંત.

આને સવારે જોષી કહેતા હતા કે હજમની પાસે હાથ યોજાવતાં યોજાવતાં બાપુએ અહ્યર્થની ઉપર મોટું પ્રવચન કર્યું : આખું આશ્રમ અને તેનાં પ્રતો એ મોટી પ્રયોગશાળા છે. જે વસ્તુ અગાઉ કદી નથી થઈ તેનો પ્રયોગ કરતાં અનેક વિદ્યા નહે તેથી તે પ્રયોગ નિષ્ફળ થયેલો

કેમ કહેવાય ? સત્યવાન અને સાવિત્રી આટલા વર્ષ થયા બહુચર્ચ પામી રહ્યા હતા, હવે સત્યવાન અશક્ત નીવડ્યો છે અને પોતાની નબળાઈ પ્રગટ કરી રહ્યો છે, તેથી શું સાવિત્રી એ ઠાડે ? કાર્કસોન અને ઓકિસનન બેગા કરતા બડાકો ચલાવે સભવ છે એમ જાણના છતાં રસાયનશાસ્ત્રી એ પ્રયોગ થોડો જ છોડવાના છે ? આપણે ત્યાં એના બડાકા થયા કરશે પણ તેથી શું ? .. જ્યાં સુધી એમ કહે નહીં કે તું ભાગી પડ્યો છું અને મને બચાવી લો ત્યાં સુધી મારે એને ક્ષી સૂચના ન કરવી જોઈએ, એ નિર્મળ ઠાકરો છે, એ મારાથી કશું છુપાવે નહીં એમ હું માનું છું, એટલે એની પાસેથી કાર્ક ન આવે ત્યાં સુધી મારાથી કશું ન કરાય.

કાર્કક ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં સુધીના મમયનું બંધ દર્શન કરી આપુ કહે એ ચર્ચા તો ઠીક, પણ પેલો સુધી તો જુઓ !

૬

આજે સવારે સમુજાપકરની વાત નીકળતા આપુ કહે આ વખતે એમનો તાર ન આવે કારણ મારે કાર્ક સમાધાન

૫-૧-૩૩ કરવાપણું નથી, મને જે-તમા ન ગળવાનું એમણે જાહેર ક્યું છે એ બરાબર છે સેમ્યુઅલ હોરે મળવાની રજા ન આપી હોય એમ નહીં, પણ એ બરાબર જાણે છે કે મને મગીને કશું નથી મેળવી શકવાના હોરે એ નોકોને કહ્યું હશે કે એ તો હડીલો માણસ છે. એની પામે તમે કશું નથી મેળવી શકવાના અને એ બધું મને તદ્દન સ્વાભાવિક લાગે છે. એ માણસનું સૌ સાબળે છે, કારણ એ માણસ પોતાની બધી બાજુમા ફાળ્યો છે 'થર્સ' મીન 'મા પણ આપણે એ માણસને બારે આત્મવિશ્વાસ જોઈએ છીએ અગ્રેજીની તો ખાસિયત છે કે જે માણસના પાસા બરાબર પડતા હોય તેની આડે ન આવવું હોરની દૃષ્ટિએ તો એ ફાળ્યો જ છે એટલે એની દૃષ્ટિએ એણે આપણને હરાવ્યા છે જે થઈ રહ્યું છે તે મારું જ છે. લોધિયને તો સાથે કશું હતું 'તમે જે મારો એ કદાચ આપી શકાય એમ હું કહું પણ બીજા કોઈને સમજાવી તો ન જ શકું અને એને માટે તો તમારે લડી લેવું જ પડશે' નોઈ જ્યોર્જે પણ એ જ કહેલું જોકે એણે એ પણ કહેલું કે તું તમને મદદ કરીશ. એણે મદદ તો ન કરી. એ માણસ એકલો પડી ગયો મદદ શું કરી શકે ? એમ એકાએક સ્વરાજ આપણા હાથમા આવીને પડે તો આપણે એને પચાવી ન જ શકીએ મુસનમાતોની સાથે આપણે સવાહ ન ખરી શકીએ અને અસ્પૃશ્યતાના સવાખનો નિવેડો ન આવે ત્યાં સુધી આપણે મેળવેલું પણ કશું જાળવી ન શકીએ મદ્રાસના વિદ્વાનો અને

જન્મે વગેરેની વૃત્તિથી મને ભારે આધાન પહોંચ્યો. જે કાળેલા વર્ગમાં અરપૃસ્તતાને વિષે આવા વિચાર ધરાવનારા મદ્રાસ બહાર કયાંય નથી.

મદ્રાસમાં જે મુદારક શાસ્ત્રીઓ છે એવા મદ્રાસમાં કોઈ નથી એમ વલ્લભભાઈએ જણાવ્યું. બાપુએ કહ્યું : એ નવો પાક છે. બાકી અહીં જે રૂદ્રિશક વર્ગ છે એમનામાં ધર્મડ બરેલું છે.

૧૯૧૮ની કેટલીક વાતોનું રમરણ કરાવતાં બાપુ કહે : મને એની વાતો યાદ જ નથી આવતી—જલ્દી કદી જની જ ન હોય.

મેં કહ્યું : કારણ આપની રમરણશક્તિને ઉપયોગી સંધરવાની અને બિનઉપયોગી હોડવાની ટેવ છે. એ જ સાચી રમરણશક્તિ છે એમ એક જલ્દી કહ્યું છે. અસાધારણ યાદશક્તિવાળાને કામની નકામી બધી વસ્તુઓ યાદ રહે છે. પણ તે ઈશ્વરશક્તિ. આપની રમરણશક્તિ એ કેળવેલી રમરણશક્તિ છે. બાપુએ એ વાત કબૂલ કરી.

શ્રદ્ધા અથવા અનાસક્તિની વ્યાખ્યા મીરાજકેન ઉપરના કાગળમાં આપી :

“હમણાં તારે ઉપવાસનો વિચાર કરવો જોઈએ જ નહીં. જ્યાં સુધી વસ્તુ આંખ સામે આવીને બિબી ન રહે ત્યાં સુધી એને સારી કે નરસી કહવી જ નહીં. સંપૂર્ણ સ્વાર્પણનો અર્થ જ એ કે કોઈ પણ જાતની ચિંતામાંથી સંપૂર્ણ મુક્ત રહેવું. બાળકે કોઈ દિવસ કશી ચિંતા કરે છે? એ સહજવૃત્તિથી જ જલ્દી છે કે માગાપ એની સંભાળ લેવાનાં છે. આ વસ્તુ આપણે મોટી ઉંમરના માણસને માટે તો વધારે સાચી હોવી જોઈએ. એમાં જ શ્રદ્ધાની અથવા તને એમ, મને તો, ગીતાની અનાસક્તિની કસોટી છે.”

વિલાપતથી એક માંદી છોકરીએ એરશર મારત ત્યાપુ પાસે આશીર્વાદ માગ્યા. એને લખ્યું :

“હજારો દોકરીઓ મારે હોવાનું સુખ હું બોમવી રહ્યો છું. તેમાં તારો આવકારપાત્ર વધારો શાય છે. એક પામર મર્ત્ય મનુષ્ય તરીકે આવડા મોટા કુટુંબની હું સંભાળ ન લઈ શકું એટલે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને સલામત બોલે હું એ બધાને સોંપી દઉં છું. એટલે મોટા કુટુંબની જવાબદારીમાંથી હું મુક્ત થાઉં છું. છતાં એ બધાં મારાં હોવાનો આનંદ હું બોમવું છું.”

હરિભાઈ માથે ‘કેસરી’ના ગદ્દનીય તંત્રી શિખરે આવ્યા. તેણે પંચાનન તર્કરતને બાપુએ આપેલી તડળોડની મૂચનામાં તત્ત્વત્યાગ છે એવો આરોપ કર્યો. તેને બાપુએ સમજાવ્યું : એમાં તો એક પણ વિરોધીની

લાગણીને માન આપવાનો જ હેતુ રહેલો છે. સમય જુદા નિર્ણીત કરવામાં કાંઈ તડગનેડ નથી, કારણ હરિજનો પણ ખીજા હિંદુઓની જ શરતે દર્શન કરશે. આ સવાલ વિષે એ. પી. આર્મને એક સરસ લાંબો ઇન્ટરવ્યુ આપ્યો છે એટલે વધુ વિસ્તાર અહીં નથી કરતો.

કલહ ઉત્પન્ન થાય છે એ વિષેના આરોપનો જવાબ આપતાં ખોસ્લા :

મારું આખું જીવન જ એવી રીતે વ્યતીત થયું છે કે સધળી જાતનાં ધર્મણુ ટળે છે. ઇનિહાસનો સુકાદો એવો આવશે કે આ દુનિયા ઉપર કોઈ પણ એક માણસ એવો નથી થયો જેણે ધર્મણુનાં કારણો દૂર કરવાનો મારા જેટલો પ્રયત્ન કર્યો હોય. આ પ્રશ્ન ઉકેલ્યા વિના હું જે મરી ગયો તો ખચીન માનજો કે તમવારો ખેંચાવાની છે અને હિંદુઓ તથા હરિજનો વચ્ચે આંતરવિગ્રહ થવાનો છે. તમે તો સવર્ણ હિંદુ જનતાથી અળગા રાખીને હરિજનોને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવાનું કહો છો. પણ હરિજનો કહેશે કે આવી રીતે અમારે તમારી મદદ ન ખપે. તમારા જેવા સુધારકોને બાજુએ રાખીને અમે અમારો સુધારો કરી લઈશું. મારી ખાતરી છે કે એ લોકો એમ કરી પણ શકશે. પરંતુ મોટી ખૂનરેજીને પરિણામે જ તે થવા પામશે. મારા જીવનની પ્રત્યેક પળે હું હિંદુ ધર્મનું પાલન કરી રહ્યો છું. હું જોઉં છું કે હિંદુ ધર્મની સામે સર્વનાશનો બપ પેદા થયો છે. હિંદુ ધર્મને માટે હજારો માણસો પોતાના જીવન કુરબાન કરવા તૈયાર નહીં થાય તો હિંદુ ધર્મનો વિનાશ નિશ્ચિત છે. આજે તો જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે હરીકાઈ ચાલી રહી છે. ખીજા બધા ધર્મો સક્રિય અને લડાવક છે. હિંદુ ધર્મ નિષેધાત્મક બની ગયો છે. બધા સહયુજોને પણ એણે નકારાત્મક કરી દીધા છે. આવી નિષેધાત્મક વૃત્તિવાળા હિંદુ ધર્મનો હું ઇન્કાર કરું છું. હિંદુ ધર્મની આકરી કસોટીનો આ કાળ છે. અને અસ્પૃશ્યતા એ એની મોટામાં મોટી કસોટી છે. જ્યાં એમ કહે છે કે આપણાં મંદિરોમાં બહુ સડો પેમી ગયો છે તેમની સાથે હું સંમત થાઉં છું, પણ તેથી એ મંદિરોનો નાશ કરવો જોઈએ એની સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી. હું વિનાશ નથી ઇચ્છતો પણ સુધારો માગું છું. જ્યાં સુધી તમે ઝેર દૂર ન કરો ત્યાં સુધી સુધારો થઈ શકે નહીં.

સં : તમે દર્શન માટે જુદા જુદા સમય રાખવાનું સમાધાન સૂચવ્યું છે તે તો સનાતનીઓ મોટી લઘુમતીમાં હશે અને હરિજનો સાથે ખૂબ સુધારકો જનારા હશે એ ગૃહીત કરીને ના ?

ખાણુ : હા, એ સમાધાન એ માન્યતા ઉપર જ સૂચવાયું છે કે સનાતનીઓ બહુ મોટી લઘુમતીમાં હશે.

સં : ત્યારે સુધારકો એવી લઘુમતીમાં હોય ત્યાં ?

બાપુ : ત્યાં એ સમાધાનનો આગ્રહ રાખવો એ સલાહ બરેલું છે કે કેમ એનો વિચાર કરવો પડે. હું ધારું છું કે હું આગ્રહ ન રાખું. હરિજનો બિખારી તરીકે મંદિરમાં જાય એમ હું ઇચ્છતો નથી. હા, પરમેશ્વર આગળ તો બિખારી તરીકે જ જવાનું છે, પણ માણસ આગળ નહીં.

વર્ણની બાબતમાં હું કહું કે મારો સુધારો અવર્ણોને સવર્ણો બનાવવાનો છે. સાથે સાથે હું એ પણ કહું કે આ અસ્પૃશ્યતાનિવારણના પ્રશ્ન સાથે જાતિઓ નાબૂદ કરવાના પ્રશ્નને સંબંધ નથી. તમે મારો અંત અભિપ્રાય પૂછો તો મારો મન હું જરૂર જણાવું. મારે મારા વિચારો છુપાવવા નથી. હું માનું છું કે વેદ અનંત છે. હું ગીતામાના પાસેથી મારી બધી શંકાઓનાં સમાધાન મેળવી લઉં છું. ગીતા તેમ જ બીજાં બધાં શાસ્ત્રોમાંથી મેં એ સાર કાઢ્યો છે કે વર્ણસંકર એ તો વિષયવાસનાથી થતા સંબોગનું પરિણામ છે. પહેલાં અધ્યાપને અંતે અસ્પૃશ્ય વર્ણસંકરની વાત કરે છે ત્યારે તેના મનમાં બીજાં કાંઈ નહોતું. તે જુએ છે કે પુરુષોનો નાશ થઈ જતાં આઓ હરેક પ્રકારના વ્યાજારથી પોતાના વિષય સંતોષશે. પણ પુરુષ અને સ્ત્રી ગમે તે વર્ણનાં હોય છતાં કેવળ પ્રત્યેકપતિને અર્થે અને માનવજાતિની સેવા કરવાની ઇચ્છાથી એટલે કે શુદ્ધ પ્રેમથી સંયોગ કરે તો તેમાં સંકર નથી. વર્ણવ્યવસ્થામાં શક્તિનો દુર્વ્યય થતો અટકાવવાને હેતુ છે. દરેક માણસે પોતાના આપદાદાનો ધંધો કરવો જોઈએ. અહીં હું કબૂલ કરું છું કે વર્ણ જન્મથી બંધાય. પણ વર્ણનો અર્થ અધિકાર થતો નથી. વર્ણ એટલે કર્તવ્ય, ધર્મ. બ્રાહ્મણ ઉપર એવી ફરજ નથી કે તેણે બ્રાહ્મણ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું જ જોઈએ. તેની ફરજ તો એ છે કે તેણે અધ્યયન અને અધ્યાપન કરવું. માણસ માણસ પ્રત્યેની મૂળ ફરજો સાથે ધર્મને લેવાદેવા છે. હું વેદના આધ્યાત્મિક ભાગનો જ વિચાર કરું છું, ઐતિહાસિક ભાગનો નહીં. કારણ ઇતિહાસ તો બહુ અનિશ્ચિત છે અને વખતોવખત જુદો જુદો લખાય. પણ ધર્મ જુદો જુદો ન હોઈ શકે.

વર્ણસંકર એ ન ઇચ્છવા યોગ્ય સંબંધ છે. એકબીજા સાથે મેળ ન ખાય એવાનો એ સંયોગ છે. પણ કાંઈ કહે કે પુરુષ બ્રાહ્મણ હોય અને સ્ત્રી શૂદ્ર હોય તો એટલા પરથી જ એ સંબંધ મેળ ન ખાય એવાનો થયો તો એ ન માનવા જેવી વાત ગણાય. વર્ણને કારણે મેળ બેસે કે ન બેસે એમ કહી શકાય નહીં. પણ જ્યાં વિષયવાસના છે ત્યાં કુમેળ છે એમ માનવું

નેઈએ. એટલે વિષયવાસનાને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલી પ્રભને હું વર્ણ-
સંકર કહું. આ રીતે જોનાં આહ્વાણ અને ચક્રના લગ્નમાં કુમેળ જેવું કાંઈ
ન હોય અને આહ્વાણ આહ્વાણના લગ્નમાં કુમેળ હોઈ શકે.

સ૦ : તમે કહો છો કે અંદરનો અવાજ તમને જેમ દારે તેમ તમે
પ્રવૃત્તિ કરો છો. તમારા ઉપવાસથી એક જાતની જબરદસ્તી થાય છે. ત્યારે
શું આ અંદરનો અવાજ અથવા ઈશ્વરનો અવાજ આવી જબરદસ્તી
હચ્છતો હશે ?

બાપુ : મારા ઉપવાસમાં કોઈ જાતની જબરદસ્તી હોય તો મારે
કહેવું જોઈએ કે ઈશ્વર એ હચ્છે છે. ઈશ્વરની હચ્છા ન હોય એવો એક
શબ્દ પણ હું બોલવા હચ્છતો નથી. મારું કોઈ સાંભળે એમ પણ હચ્છતો
નથી. પણ કરોડો માણસ સાંભળે છે ત્યારે તમારે જાણવું જોઈએ કે એ
કેવળ આધિભૌતિક વસ્તુ નથી. કરોડો માણસ જેમણે મને જોયો પણ ન
હોય અથવા સાંભળ્યો પણ ન હોય, એમના ઉપર મારા કૃત્યની કે વચનની
અસર પડે ત્યારે મારે 'કહેવું જોઈએ કે ઈશ્વર મારી મારફત કામ કરી
રહ્યો છે. અંપારણ્યમાં હું પડેલાં કદી ગયો નહોતો. ત્યાં લાખો માણસ મને
વીંટળાઈ વળ્યાં. શા માટે ? એ લોકો મને ઝાળખતા તો નહોતા. હું તો
આપું છું અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેલો હતો અને ત્યાં તો મેં તામિલ
લોકોમાં કામ કરેલું. છતાં બિહારીઓ શું કામ મને વળગે ? જે વસ્તુ
આપણે સમજી શકતા નથી અથવા જે વસ્તુનો ખુલાસો આપી શકતા
નથી તેનું વર્ણન કરવા માટે 'ગૂઠ' શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે. એ
અનિવાર્ય છે. આધ્યાત્મિક હેતુથી જે ઉપવાસ કરવામાં આવે અને જેમાં
બધી પ્રવૃત્તિ કેવળ આધ્યાત્મિક જ હોય એની અસર જાદુઈ થાય છે. એ
ગૂઠ રીતે કામ કરે છે એમ કહેવાય. હલકા હેતુથી જે ઉપવાસ કરવામાં
આવે તેથી કોઈનું પણ બહું ન થાય. ઉપવાસ કરનારના દેહને કષ્ટ
એટલું જ.

આટલી અગત્યની વાતો છતાં બાપુને કાલના જેટલો યાક આજે
નહોતો. કાગળો રોજના કરતાં વધારે લખાવ્યા. વિશ્વાયતના કાગળો ધણા
અગત્યના હતા. ખાસ કરીને હોગેસ એલેક્ઝાન્ડરને. અનેક કાગળોમાંથી
નાનાં નાનાં સૂત્રો વીણી કાઢી શકાય એમ હતું. દાખલા તરીકે : "ઉપવાસ
વિના પ્રાર્થના થઈ જ ન શકે. જે ઉપવાસમાં પ્રાર્થના અંતર્ગત નથી
એ તો કેવળ દેહદમન છે."

નરહરિ બેલગામ બેલમાંથી છૂટીને સીધા આવ્યા. તેની આગળ
અસ્પૃશ્યતાના કામને માટે પોતાનું કામ કોઈએ છોડ્યું નહીં એ વાત જુદી

રીતે મૂકી : આ અસ્પૃશ્યતાની હિંદુચાલ એવી રીતે કલ્પવામાં આવી છે કે કોઈ પણ કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાને પોતાનું કામ છોડવું ન પડે. જેની પાસે ખીણું કામ ન હોય, અથવા ખીણું કામ કરતા ન હોય એવા માણસો માટે જ આ કામ છે. હું તો જેઠામાં આવીને મારે જે કરવું જોઈએ એ કરી બેઠો છું, એ દિશામાં મારે કોઈ કરવાપણું રહ્યું નથી. એટલે અસ્પૃશ્યતાનું કામ એ વધારામાં કરું છું.

આજે સવારે 'વર્ણસંકર' વિષેના વિચારોનું મેં વધારે સ્પષ્ટીકરણ બાપુ પાસે કરાવ્યું. 'કેસરી'વાળો જરા આશ્ચર્ય અને ૬-૧-૩૩ . જરા કટાક્ષમાં પૂછતો હતો કે ત્યારે તમારા મત પ્રમાણે તો જેના મૂળમાં વિષય છે એવા સંભોગમાંથી વર્ણસંકર થાય, એ મને ખટક્યાં કરતું હતું. આજે સવારે બાપુએ મને કહ્યું : સાત-વળેકરે મિશ્રવર્ણવિવાહના દાખલાઓ આપ્યા છે તેની સાથે એવું તો કહ્યું નથી કહ્યું કે આવા વિવાહ અયોગ્ય છે. એટલે હું કહું છું એ વાત સાચી પડે છે કે શિદિ વિરુદ્ધ વિવાહ થતા હોય છતાં તેથી કોઈ વર્ણબ્રષ્ટ નહોતું થતું.

મેં પૂછ્યું : પણ આપ કહો છો એ તો આદર્શ વિવાહની વાત થઈ. એવા વિવાહ કોણ કરે છે ?

બાપુ : ધર્મ એ આદર્શની જ વાત છે ને ? બાકી તો સામાન્ય વ્યવહાર એ ખરો કે વર્ણમાં જ વિવાહ થાય, અને વર્ણ બહાર વિવાહ થાય એ અપવાદ હોય.

મેં કહ્યું : તો આપે એ વાન પણ આદર્શ વિવાહની વાત સાથે જોડવી જોઈએ.

આજે સવારે બાપુ પાછા કહે : એ-રૂઝના 'હિંદુ'ને કરેલા તારમાં જે વાન છે તે બરાબર છે કે હિંદુમુસ્લિમ એકંથ અને અસ્પૃશ્યતાનો લોપ, એના પાયા વિના આખું ચણતર કાચું છે. કોંગ્રેસનું બળ ત્યાંના લોકોને અભણવું નથી, અને તેને ભાંગવાનો પ્રયત્ન હિંદુમુસલમાનનો ઝઘડો બગતો રાખીને અને અસ્પૃશ્યોને ઉસ્કેરીને જ તેઓ ચલાવી શકે.

કાકાસાહેબ આવ્યા. ટીકીમડેન, ગિરધારી, હળદલાસ અને મિસ યોગ્યા આવ્યાં. ટીકીમડેનની સાથે થોડી તમિલનની વાતો કર્યા પછી કહ્યું : અરબો, અસ્પૃશ્યતાકે લિયે કુછ બારો કરની હૈ, યા બૂટ ચોંહી ચકી આઈ હૈ ?

એમણે કહ્યું : નહોં, પૂછની હૈ. અજ હમ કયા કરે ?

બાપુ કહે : ઇસકા મેં યોગ્ય યહાંસે જવાબ દે સકતા હૂં ? ઇતના કહ સકતા હૂં કિ મેં યહાં યેહા ડુઆ લડત નહીં ચલા સકતા હૂં. બાહર કયા હો રહા હૈ યહ મેં કેસે જન સકતા હૂં ? ઓર ન જનકર કેસે કહ સકતા હૂં કિ કયા કરના ચાહિયે ? હા, એક હિસાબસે લડત જરૂર ચલાના હૂં. મેરા યહાં આના ઓર યહાં યેકના યહી લડત ચલાના હૈ. દસરી બાન યહ હૈ કિ ઇસ બારેમેં કુછ કહના વહ મેરી પ્રતિજ્ઞા કે વિરુદ્ધ હૈ. મેં પકડ ગયા. જેવમેં આયા. ઇસકા માની યહ હૈ કિ મેં મર ગયા. મરા ડુઆ આદમી કેસે જિન્દા હો સકતા હૈ ? હા, જૂન પ્રેત બન કર કુછ કર સકતા હૈ. મેં જૂત પ્રેત જનકર કુછ નહીં કરના ચાહના હૂં. મૈને તો મોક્ષ પા લિયા હૈ.

ઇતને પર બી મેં કહ સકતા હૂં કિ મુઝે કયોં પૂછતે હો ? તુમ જો પ્રતિજ્ઞા કર ચૂકે હો, ઊસકા પાલન કરો. સ્વધર્મકા ત્યાગ કરના મરણ્ય હૈ.

મેરે પાસ યહ સવાલ લેકર આતે હૈં યહ મુઝે પસંદ નહીં. સખકો ઇતની બાન કહ સકતે હો કિ મૈને કિસીકો નહીં કહા, અપૂરવતાકે કામમેં લગ જાઓ. અપના ધર્મ કોઈ આદમી છોડ નહીં સકના હૈ ઇતના જરૂર કહા. અબી સખકો બોધ હો કિ યહ બાત પૂછનેકે સિયે મેરે પાસ આનેકી કોઈ જરૂરત નહીં હૈ.

કાકાએ પૂછ્યું : અપના ઉપવાસ તમે ઓઠી લીધા, કેલપનના પથ્ય ઓઠી લીધા. તે શું તમારો ઇરાદો એવો છે કે તમારા સિવાય બીજા કોઈ ઉપવાસ ન કરે? ઉપવાસ તો અનેક માથુસોએ કરવા પડશે.

બાપુ : હું તો કહી ચૂક્યો છું કે હજારોએ ઉપવાસ કરવા પડશે. પણ આજે નહીં. તેનાં કારણો છે. પહેલું કારણ તો એ છે કે અને માટે ખાસ ચોખ્ખા નેત્ર એ છે. બીજું એ કે યરવડા કરારમાં સવર્ણ હિંદુઓ તરફથી જે કોમ અપાયો છે તેનો સાક્ષી હું છું; અને સવર્ણ હિંદુઓનો પ્રતિનિધિ મારા જેવો બીજો કોણ છે કે જે આ કોલનું પાલન કરી શકે ? ત્રીજી વાત એ છે કે બીજાઓને અનેક કામ કરવાનાં હોય, હું જેલમાં આવીને બીજું બંધું કરવાનું કરી ચૂક્યો છું, હવે આ કામ છે. એ બધાથી નયી સર્થ શકવું, પણ મેં જોયું કે મારી શક્તિ છે, અને મારી શક્તિ એ જ રીતે હું અહીં બેઠાં બેઠાં જતાવી શકું છું એટલે પણ ઉપવાસ મારે એકલાએ કરવા એ મને યોગ્ય લાગે છે.

કાકાએ કહ્યું : બીજા બિતરતી પકિતના માથુસોને માટે આજે ઉપવાસ કરવાનો સમય આવ્યો છે એમ મને લાગે છે. કારણ તમારા

ઉપવાસથી લોકો ગભરાઈ જાય છે, જીવરતી પંક્તિના માણસોથી ગભરાશે નહીં, અને એ ઉપવાસ કરતાં કરતાં મરતા જશે એટલે લોકો જાગ્રત થશે.

બાપુ કહે : એ પણ હું કહી શકું કે ક્યારે બીજાઓનો ઉપવાસ કરવાનો સમય આવ્યો છે.

આજની ટપાલમાં જત્રીસ કાગળો. ઘણા વિધાયતના. ઘણા કાગળો અતિશય અગત્યના હતા. બહારના માણસો કેટલું આશ્વાસન શોધે છે એના નમૂના : ત્રણ અંગ્રેજ છોકરીઓએ બાપુને પિના તરીકે કેવળ આશ્વાસન મેળવવા માટે કાગળ લખેલો. એકને બાપુએ મારી વહાલી દીકરી, કરીને લખ્યું અને એમ લખતાં છતાં પોતાની રિયલિટીનું કેટલું તીવ્ર જાન છે એ બતાવી દીધું. એક સ્ત્રીએ પોતાને દીકરા જન્મ્યો તેને માટે આશીર્વાદ માગ્યા. આંધળો જાન મોરિસ, જેની મુલાકાત સેન્ટ એન્ડ્રૂઝ હોસ્પિટલમાં વિધાયનથી નીકળ્યા તે જ દિવસે લઈ આવ્યા હતા અને જેને વારંવાર સંદેશો મોકલના હતા એ માણસે પોતાને કાચે લખેલો કાગળ અને નાતાલનું કાર્ડ મોકલ્યાં. એને પણ બહુ મીઠો કાગળ લખ્યો. અને ઉપવાસના રહસ્ય વિષે મિસિસ પોક્લાક અને મેડલીન રોક્લાને તેમ જ એન્ડ્રૂઝને લાંબા કાગળો લખ્યા.

એક હજી નામનો ઇન્ડિયન અને સીરિયન છાપાંઓનો પ્રતિનિધિ આવ્યો. એને કહ્યું હતું કે અરપૃથ્વતા વિષે જ વાતો કરી શકાય, પણ એ અંગ્રેજી બોલું જણતો હોવાથી એ શરતનો એણે જાણી અર્થ ક્યો ! તમારું રાજદારી ધ્યેય શું છે ? એમ સવાલ પૂછ્યો એનો જવાબ આપવાની બાપુએ ના પાડી.

પછી કહે : અરપૃથ્વતાનું કામ શા સારુ કરો છો ?

બાપુએ કહ્યું : હિંદુ ધર્મને સંસ્થાન કરીને, જગતના ધર્મોની સાથે જીભા રહીને મનુષ્યજાતિની સેવા કરવાને એને વધારે લાયક કરવાનો હેતુ છે.

પણ પેલો માણસ આટલાથી શક્યો અને બોલ્યો : અરપૃથ્વતા વિષે તો મારાથી બીજું શું પૂછી શકાય ? જઈ છું.

મિસ પામર કરીને એક અમેરિકન સ્ત્રી બહાર આવીને જીભી. એણે લખ્યું કે મેં ગાંધીને જોવા હતા કે કેમ તેના મને એક લાખ સવાલ અમેરિકાનાં મુજબનાં આવશે ત્યાં એક મિનિટ ત્યાં પણ નાકીર મને જોવા દો.

મેં એને ના લખી. એટલે કહે કે હું તો બહિષ્કૃત લોકોમાં જ કામ કરનારી છું અને કરવાની છું.

મેં લખ્યું કે પહેલા જવાબથી ખીજે જવાબ ખોટો પડે છે. હવે તો મુપરિન્ટેન્ડન્ટ તમને રજા આપે તો આવો! એ બાપડી ગર્હ!

કાલે . . . એ પોતાને શ્રી બુધાભાઈ સાથે થયેલી વાતો કરી હતી તે મેં બાપુને સંભળાવી. પ્રથમ વલ્લભભાઈને સંભળાવી હતી. તેમણે કહ્યું કે એ સંભળાવી શકાય. મને પોતાને શંકા હતી કે એ વાત . . . પાસે સંભળાય કે નહીં,

પણ . . . ને રોકવાનું મને મન ન થયું. બાપુએ વાત સાંભળી ખરી, બુધાભાઈએ સારું કયું એમ કહ્યું, પણ સવારે કહ્યું : મહાદેવ, આપણું ગાકું ભાંગી પડવાનું છે હો!

હું ચમક્યો. મેં પૂછ્યું : એટલે?

પછી પ્રવાહ આવ્યો : પેલી બુધાભાઈ વાણી વાન તમારે સાંભળવી જોઈતી નહોતી. . . ની એ વાત કરવાની હિંમત જ કેમ ચાલી? એમાં . . . નું પતન થયું, તમારું થયું, મારું પણ થયું, કારણ મેં એ સાંભળી. તમે યાદ રાખજો કે આલું દીધાપણું રાખશો તો મારા મૂઆ પછી તમારા જુક્કા થઈ જવાના છે. મોટો અમરબંધી આવ્યો હોય તેને પણ મર્યાદા બતાવી દેવાય. એ કહે કે આ માણસ નહારો છે, તો નહારનો આરોપ લઈને પણ તેને રોકી શકાય. મારું લૂલું પાંગળું સત્ય પણ ચમત્કાર કરી રહ્યું છે, તો પૂરું સત્ય પળાતું હોય તો શું ન થાય? પણ આપણે આમ સત્યનો ભંગ કરીએ તો આપણું બધું ભાંગી પડે. પછી કહે : . . . ને હું નહીં કહું, તમે જ કહેજો. હું કહું તો એને રડવું પડશે. આ પછી વલ્લભભાઈ આવ્યા. એટલે કહે : મને એમ થાય છે કે કંઈસતું કામ કરનારા તમામ માણસોને આવતા જ બંધ કરું!

કાકાએ તકલી માટે બેચગામમાં કરવા પડેલા પોતાના સાત ઉપવાસની વાત કરી. બાપુ એ વાત સાંભળી ગયા હતા. અહીં આવીને બાપુ પૂછે : કાકાને ઉપવાસ કરવા પડ્યા હતા એની તમને ખબર છે?

મેં કહ્યું કે હા. પછી મેં બધા સંજોગો વર્ણવ્યા અને કહ્યું : તમને જ કારણોષ્ટ્રને કહેજો. નારણદાસભાઈના કાગળમાં પણ એ જ વસ્તુ આવી હતી.

ત્યારે કહે : ડોઈલને મેં આટલા કાગળો લખ્યા તેમાં મેં એ વિષે કેમ ન લખ્યું? તમે અને લખવાની સૂચના કેમ ન કરી?

આમ અમુક કાલે બાપુ અમુક વાત કરે ન કરે તેને વિષે પણ મારે સાવચેતી રાખવી પડે છે. ડોઈલને ન્યારે કાગળ લખેલો ત્યારે આ

વાત બાપુના મગજમાં તાજી હોવી જોઈએ. છતાં એ લગે ન લખે તે એ જાણીપૂજીને હસી એમ મેં માનેલું. વળી ઉપવાસ માર્તિંદના સમયમાં થયેલા, ડોહલના સમયમાં ન થયેલા એટલે પણ ન લખ્યું હોય. પણ બાપુ એ વાત સાંભળ્યા છતાં સાવ શૂંચી ગયેલા તેનું શું? આમ હવે ધર્મી વાતો બાપુની રચિતિમાંથી સરી જવા લાગી છે. સંક્રાંતિ કાગળ લખીને શૂંચી ગયા પછી રચિતિદોષનો આ ખીને પ્રસંગ. નાના નાના તે ધર્મી વાર બને છે.

...ને લખેલા કાગળમાંથી : “આ દોહમદોહની પાછળ એક ખીજ વસ્તુ પણ રહી છે. આશ્રમવાર્તાઓમાં પણ ગરીબીનાં શુદ્ધ દર્શનનો અભાવ છે. આ દોષ તમારો એકનો જ નથી. તમારાથી જૂના આશ્રમવાર્તા પણ કેટલાક મુક્ત નથી. એમ છતાં જેઓ સમજવા ઇચ્છે છે તેને હું સમજાવવા ઇચ્છું છું ખરો કે આપણે ગરીબી પણ ગરીબ ધર્મને રહેવાનો ધર્મ છે. એક પૈસાથી ચાલે તો બે ન ખરચીએ અને એમ કરતાં જોખમો ખેડવાં પડે તે ખેડીએ. તેથી જેટલી મુસાફરી વિના ચલાવી શકાય તેટલી મુસાફરી વિના ચલાવી લઈએ. જેટલી સમરડો વિના ચલાવી શકાય તેટલી સમરડોનો ત્યાગ કરીએ. અને આ ગરીબી માત્ર પૈસાની જ નહીં, પ્રવૃત્તિની પણ હોવી જોઈએ. શબ્દો પણ કંજુસાઈથી વાપરીએ, વિચારો પણ કંજુસાઈથી વાપરીએ. આમ કરીએ તો જ સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્યાદિનું પાલન થઈ શકે. આ જીજ્ઞુષુ તમારામાંથી કાઢી શકાય તો કાઢજો, પણ ‘મારાથી વધારે ખર્ચાળ તો આશ્રમમાં જ, જ, અને જ છે’ એમ ન મને સંભળાવજો, ને ન તમારા મનમાં એવો વિચાર સેવજો. જે પાળે તેને સારું ધર્મ છે.”

“હવે તમારી શંકા વિષે. આપણા પોતાના વિકારોથી જો આપણે આપણાં બાળકોની તુલના કરશું તો બાજી હારેલા જ છીએ. જે સંજોગો બાળકોને સારું અનુભવો મેળવીને આપણે ઉત્પન્ન કર્યાં છે તે આપણી પાસે ન હતા. આપણે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે એ સંજોગોની અસર બાળકો ઉપર પડશે જ. તાત્કાલિક પરિણામમાં આપણે એવું કંઈ જ ન જોઈએ એની ચિંતા ન કરીએ. એ પ્રયોગ કરનાં જોને આપણે પોતાનાં બાળક સમજીએ છીએ તે હોમાઈ પણ જાય. એમ છતાં આત્મવિશ્વાસ ન ખોઈએ. અને જ્યાં સુધી પોતાની શૂંચની પ્રતીતિ ન થઈ હોય ત્યાં લગી પ્રયોગ ચાલુ રાખીએ તો જ સિદ્ધિ દેવીનાં દર્શન થાય. આ માર્ગ પાવકની જવાબ છે એટલે આપણે પોતે અને આપણાં બાળકો હસતે મુખે હોમાઈ જઈએ. એમ બધાં ક્ષેત્રોમાં કર્યાં વિના શુદ્ધ સત્ય, શુદ્ધ

અહિંસા, કે શુદ્ધ ધ્વજયર્થની ઝાંખી આપણે કરવાના નથી. અથવા તો આ ત્રણમાંની એક કે બે ખોટી વસ્તુઓ છે એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવીશું. અહિંસા એ ખોટી વસ્તુ છે એમ માનનારા પંથો તો જગતમાં ઘણાં પડ્યા છે અને ધ્વજયર્થને પાપ માનનારા સંપ્રદાય ફેલાતો જાય છે, એ આપણી નજર આગળ આપણે અનુભવી રહ્યા છીએ. એ સંપ્રદાયની વૃદ્ધિ થતી જોઈએ છીએ છતાં એ ખોટા છે અને ધ્વજયર્થ સાચી વસ્તુ છે એમ સિદ્ધ કરવું હોય તો... જેવી છોકરી અને... જેવા જીવાનોનાં બલિદાન આપવાની કળા આપણે હસ્તગત કરવી પડશે. પારકાં છોકરાંને જાતિ નહીં કરાય. એ લાભ તો આપણાંને જ આપીએ. પણ તમે તો કહો છો કે આપણાં છોકરાં પણ ત્યારે જ પરીક્ષામાં પાસ થયાં ગણાય જ્યારે તે જગતરૂપી સમુદ્રમાં અફળાય અને એમ છતાં સાબૂત-કદમ રહે. એ વાત હું માનું છું અને તેથી જ આથમને આપણે સમુદ્રનું એક ખાખોચિયું કરી મૂક્યું છે. અને જો એમાં નહીં જૂડી જઈએ તો મહાસમુદ્રમાંથી તરી જવાની આશા રાખી શકશું."

આજે સરકારને એક સ્ટેટમેન્ટ પસંદગી માટે મોકલ્યું. કોંગ્રેસવાળાએ સવિનયભંગમાં કામ કરવું કે અસ્પૃશ્યતામાં કરવું એ વિષે ઘણા પૂછતા આવે છે, એ બહાને મળવા પણ આવે છે. બાપુએ અનેકને અનેક ભાષામાં એક જ જવાબ આપ્યો છે. પણ આજે એમણે એ વિષે એક સ્ટેટમેન્ટ બહાર પાડવાનો વિચાર કર્યો. વક્તવ્યભાષિને બતાવ્યું. એમણે ના કહી. એ કહે કે આનો અનર્થ થશે અથવા એ કોઈ સમજશે નહીં.

મેં કહ્યું : જે વસ્તુ બાપુ રોજ કહે છે તે જાહેર કરવામાં શી અડચણ ?

એટલામાં બાપુ કહે : પણ એ સરકારને મોકલી આપીએ તો ?

મેં કહ્યું : તો તો ખેવડો લાભ.

આ પછી આંત્રાવાદીમાં ગયા. સાં બાકીનો ભાગ લખાવ્યો અને પછી બાપુ કહે : સરકાર ઠાકી હોય તો આ છાપવા દેશે.

મેં કહ્યું : ઠાકી શી રીતે હોય ?

બાપુ : આમાથી તો એ જોઈ શકે છે ના કે મારાથી જેલમાં બેઠાં કશું જ નિવેદન ન કરી શકાય ?

૧૯૩૦ના જુલાઈમાં સમુદ્ર-જયકર સાથે વાનગીન પછી બાપુ, મોતીલાલજી અને જવાહરે સ્ટેટમેન્ટ બહાર પાડ્યું હતું. તે પછી બાપુના વિચારમાં કે વૃત્તિમાં ફેર પડ્યો કહેવાય ખરો ? કદાચ ખરો. કારણ હવે

તો એક બે વાર ચોક્કસ કહી ચૂક્યા છે કે અહીં જેસીને મારાથી કશું જ ન કહેવાય.

આ નિવેદનથી સમુજાસરની સ્થિતિ પણ મજબૂત થાય. મેં કહ્યું : પણ સરકારને તમને છોડવા જ ન હોય તો આ સ્ટેટમેન્ટ શેની બહાર પાડવા દે ? વળી આ તો લડતને માટે એક નવી ધોષણા ધરો એ કારણે પણ આ બહાર નહીં પાડવા દે.

બાપુ : એ તો બરાબર છે. પણ હું તો સરકાર ડાહી હોય એમ કહેતો હતો ત્યારે એ કહેવા ઇચ્છતો હતો કે સરકારને સલાહ કરવી હોય અને ખરાબ ન દેખાવું હોય તો. પછી કહે : સરકાર સાવ ખૂંડી છે એમ કહેવારા સરકારને જાણતા જ નથી. આ સરકાર બહુરંગી છે. એને અમણિત આંખ, અમણિત કાન અને અમણિત મોઢાં છે. એટલે અમુક વસ્તુ વિશે ક્યારે એ શું કહેશે એ કહેવાય નહીં.

આ નિવેદનને અતે બાપુએ જેમને પોતાના ધર્મને વિશે સંશય નથી તેવાને ઉદ્દેશીને એક વાક્ય લખ્યું અને તેમને યાદ દેવાવ્યું કે યો ધુત્તાણિ પરિત્યજ્ય અમૃતં પરિચેક્ષતે. મને પૂછ્યું : આનું અર્થેણ સુએ છે ?

મેં કહ્યું : ઘુરત નથી સુઝવું. એટલે એનું ભાષાંતર કરવાનું કહ્યું. મેં ભાષાંતર કરીને આપ્યું. પછી કહે : A bird in the hand is worth two in the bush (હાથમાંનું એક પક્ષી, ઝાડીમાંનાં બેની બરાબર છે), એ કદાચ ચાલે, પણ તમે કહ્યું છે તેમ certainties ને uncertainties ન ચાલે. substance અને shadow ચાલે અને પછી કહી શકો કે He who leaves the substance and runs after the shadow loses both (જે ખરી વસ્તુને છોડી પડ્યાયા પાછળ દોડે છે તે બન્ને ગુમાવે છે).

પછી કહે : શ્રેયાન્ સ્વપર્મો વિગુણઃ માં પણ એ જ ભાવ છે. થોડીક ચર્ચા બાદ કહે : બસ, હવે મરસ વાક્ય જડ્યું. Much wants more and loses all (હોય તેથી વધારે લેવા જતાં મૂળ્યું ખોઈ બેસાય છે). આ પેલી Bird in the hand (હાથમાંના પક્ષી)વાળી કહેવત કરતાં પણ વધારે સારું છે.

આ પછી કામળ ફરી પાછો તૃપારયો અને હોમ સેક્રેટરી મેક્સ્વેલ ઉપર ગયેા.

રણછોડદાસ પટવારી આવ્યા. પોતે કહી દીધું કે આપણે એક-બીજાને મનાવી તો નથી શકવાના, પણ મનાવી ન શકો તોપણ નમાવી લો એમ કહો એ વાત ખોટી. એમ નમાવી લઈ શકાય નહીં.

બાપુ એક પછી એક વાત લઈને એમની પાસે સ્વીકારાવતા ગયા. ભંગી નાહોલોચોલો હોય, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેયાં હોય, નારાયણનું નામ લેતો હોય એ મંદિરમાં ન જઈ શકે એમ ભાગવતધર્મમાં કહ્યું છે કે ?

પેલા કહે: ના. એ જઈ શકે. પણ ફરી ફરીને એ વાત આવતી હતી કે આ સુધારો તો ઠીક છે, પણ આપ શા સારુ આ લઈને બેઠા છો ? આપનું બધું બળ લોકોની આપને વિષેની ભક્તિમાં છે, અને આપ ભક્તિ ખોઈ બેસતા જાઓ છો, લોકોની વચ્ચે ભાગલા પડતા જાય છે, એ આપની રાજદારી દૃષ્ટિએ પણ સારું નથી.

બાપુ : એ તો કોણ જાણે ! પણ તમને ખાતરી આપું કે લોકોની વચ્ચે ભાગલા નહીં પડે. હું પકાવવા માણું તો ના ? અને લોકોની ભક્તિ ઉપર જ બધું શા સારુ નબી રહેવું જોઈએ ? મારાં કામ ઉપર નબી રહે, અને હું તો મારું હું કે મારા કામ ઉપર નબેહું છે. પણ વાત એ છે કે આમ તો આપણે ગમે તેટલા દિવસ વાતો કરીએ અને કશું પરિણામ ન આવે.

પેલા કહે: પરિણામ શું આવે ? કાળ કાળનું કામ કર્યું જશે.

બાપુ : એટલે તમે સુધારો આવશ્યક માનો છો પણ તે કાળ કરી લે એમ કહો છો ના ?

પટવારી : હા. વચ્ચે એકાદ વાર અમારા તરફ ફરીને કહે: બાઈ જોજો, આમાંથી કાંઈ છાપામાં આપતા મા હો ! પછી કહે: કાંઈક વ્યવહાર સમજાને તો કામ કરો ? આટલા બધા લોકોની આતરહી શા સારુ દૂભવો છો ? અમે દુનિયામાં રહીએ છીએ કે હિંમતવાની તળેટીમાં ?

બાપુ કહે: નહીં દુનિયામાં કે નહીં હિંમતવાની તળેટીમાં; પણ તમે તો કાંઈવાવાડમાં રહો છો ! પછી બાપુ કહે: પણ તમે મને સીધા સવાલ પૂછોની કે તમને શું નથી પસંદ પડતું, શું નથી સમજાતું.

પટવારી : અમે તિરસ્કારથી ભંગીને નથી અડતા એમ કેમ કહો છો ?

બાપુ : સમજાતું તમને ? મારી મા અમને ઘણી વાર ન અડતી, પૂજામાં બેસવાની હોય, નાહી ધોઈ હોય, અમે બહાર રખડી આવ્યા હોઈએ. પણ એ તો બિકલા ભંગીને પણ નહોતી અડતી. શું તેના અમારા પ્રત્યેના પ્રેમમાં અને બિકલા ભંગી પ્રત્યેના વર્તનમાં કાંઈ ફરક નહીં કે ?

પટવારીએ ખીલું પૂછ્યું : તમે તો બધી વંચી વચ્ચે રોટીબેટી-વ્યવહાર થવો જોઈએ એમ કહો છો !

બાપુ: મારી દષ્ટિએ એ ખોટું નથી એમ કહીને, મેં કયું છે કે અસ્પૃશ્યતાની હિંદુચાલ સાથે એને સંબંધ નથી. અને જ્યાં આવા જમણા થતાં હતાં ત્યાં એ વસ્તુ મેં અટકાવી પણ ખરી.

પટવારી: મેં તો 'ટાઈમ્સ'માં એટલું જ વાંચ્યું છે કે તમે રાટી-બેટી-બવહાર બધી કામો વચ્ચે ઇચ્છો છો, બાકીની મને ખબર નથી.

બાપુ: તમને બનાવી દેઉં કે હું કહું છું તે બધું મારા લેખમાં છે, તો તમે હજાર કપિયા હારી જશો?

ડાસા હસ્તા પછી પૂછ્યું: તમે રજસ્વલા ધર્મમાં માનો છો કે નહીં?

બાપુ કહે: મોતું છું, પણ એનો ખુલાસો કરું. કોઈ પ્રત્યયારિણી સ્ત્રી હોય અને તે રજસ્વલા થતી હોય તોયે તેને અસ્પૃશ્ય ગણી તેના રજસ્વલાપણાનું તેને સ્મરણ કરાવવું હું યોગ્ય નથી ગણતો. વળી હું રજસ્વલા ધર્મ ન પાળનારીને પતિત ન ગણું. ધારો કે કોઈ વેસ્વા રજસ્વલા ધર્મ પાળતી હોય અને કોઈ ગૃહસ્થ ધર્મ પાળનારી પવિત્ર સ્ત્રી રજસ્વલા ધર્મ ન. પાળતી હોય તો તેના કરતાં મેટી વેસ્વા ચઢે કે?

ડાસા ગૂંચવાયા. એમણે આ બધું શેનું વિચાર્યું હોય? પછી વસંતરામ શાસ્ત્રીનું પુરાણ આણ્યું. ડાસા કહે: એણે તો તમારા લેખોમાંથી જ વાક્ય ઉતાર્યાં છે.

બાપુ કહે: આખો લેખ વાંચી જાઓ અને પછી તમે મને કહેજો. મારી તકરાર તમારી સાથે એ છે કે તમારે મારું લખેલું વાંચવું નહીં, બીજા કહે તે વાંચવું અને અનુમાન બાંધવાં. એનું શું થાય? વસંતરામ તો કોઈ મહા મહિન માણસ લાગે છે. એણે જુદાણાં કૈલાવ્યાં છે.

એમની સાથે આવેલા એક બાઈએ કહ્યું: કાકા, તમારે 'નવજીવન'ની કાર્પલ જેવી હરો તો બતાવીશ. તમે એમ કરો, થોડા સવાલ લખી કાઢો અને એના બાપુની પાસે લેખી જવાબ લો એટલે પછી તમારા જેવા બીજા અનેકોની ચંકા દૂર થાય.

અહીં અગ્નિવાડીમાં આવ્યા તે પહેલાં કલેક્ટર મળવા આવી ગયો. રસ્તામાં મળ્યો ત્યાંથી એ પણ 'ઓફિસ' જેવા આવ્યો. કાર્પલો વગેરે જોઈને કહે: આ તો ખરેખરી ઓફિસ છે. દગલાબંધ કાર્પલો અને કાગળિયાં. પછી કહે: રજા ભોગવ્યા પછી કામ કરવું એ સારું છે. તમે રજા ભોગવી લીધી. અને હવે તમારી પાસે દગલામોઢે કામ આવી પડ્યું છે. આ ભારે વસ્તુ છે. કામ બહુ કાણુ છે. પણ એ ઉપાડ્યા વિના

ચાલે એવું નહોતું. તમે લોકોના દિલને ઠીક ધક્કો લગાડ્યો છે. તેઓ પોતાની મેળે વિચાર કરતા થઈ ગયા છે. અનિષ્ટ એવું છે — હું એને 'પ્રશ્ન' નહીં કહું — કે એનો પ્રતિકાર કરવો જ જોઈએ.

બાપુ: આ તો કલંક — શાપ છે.

પોતે આધરિશ્વરને હોઈ આપણે ડાંમાં અને રોનેમાં ધર્મગુરુવર્ગનું જોર વર્ણવ્યું, અને કહ્યું કે જગરાં સ્થાપિત હિતો છે!

બાપુની સાથે વાન કરતાં હક્કરબાપા બોલેલા: તમારે હવે એહીં ક્યાં લાંબું રહેવું છે?

એના જવાબમાં બાપુએ કહેલું: પાંચ વરસ તો ખરાં જ. એ ઉપરથી નરહરિ કહે: પાંચ વરસ રહેવું પડશે એમ બાપુ માનતા હશે?

વલ્લભભાઈ કહે: નાહકનો ગભરાય છે! એમાં ગભરાવાનું શું છે? એટલે ૬૯-૭૦ વર્ષ બાપુ જીવશે એવું તો નહીં થયું ના! પછી શું?

વલ્લભભાઈની કામ કરવાની ચપળતાનું વર્ણન કરતાં બાપુ કહે: એટલું અપાટાખંધ કરે છે કે આપણને આશ્ચર્ય થાય. દાડમ છોડતા અને રસ કાઢના હોય તો આપણને લાગે કે ધીમે ધીમે કરે છે પણ અપાટામાં બધું પનાવે છે. પાકીટો બનાવે છે તે પણ કશી ધાંધલ વિના થાકતા જ નથી. ઢગલો પાકીટો કાઢવે જ જાય છે. અને એને માટે માપની જરૂર નથી પડતી. હથેલી બેસી ગઈ છે એટલે અટકળથી કરે છે પણ સેંકડો પાકીટો સરખાં જ બનાવ્યે જાય છે.

પરમાનંદ કોપડિયાનો કાકાસાહેબ મારફત કાગળ આબ્યો: "ગુરુ-વાસુદેવ ઉપવાસનું આખું પ્રકરણ બારે આનિકારક છે.

૮-૧-૧૧

કેલપ્પનની મૂર્ખાઈ સુધાર્યા પછી તેની સાથે પાછા

ઉપવાસ, વળી મતગણુની, વાઇસરોય કાપદાને મજૂરી

આપે ત્યાં સુધી રાહ જોવી, એ બધું બહુ વિચિત્ર લાગે છે. અસહકારીને વળી વાઇસરોયને અપીલ શી કરવાની? મજૂરી શી મેળવવાની? વળી તમને ઉપવાસનું જ સૂઝવાં કરે છે. અને કેલપ્પનના અને અપ્પાના ઉપવાસ પણ તમે જ ઉઠાવી લીધા. એનો અર્થ એ છે કે તમે કંટાળ્યા છો અને તમને નિરાશા થઈ છે."

એને જવાબ:

"ગુરુવાસુદેવની ચાવી તમારા વાક્યમાં જ પડેલી છે. તમે કહો છો કે પ્રધાનમંડળને દરાવ જેવાયો તેમાંથી એ કણુગો કૂટ્યો એ અક્ષરથ: સાચું છે. હું બ્યારથી હિંદુસ્તાનમાં આબ્યો છું ત્યારથી લોકોને પ્રતિજ્ઞાનું

મૂલ્ય સમજવતો આવ્યો છું, પણ જોઈ છું કે તમારા જેવાને પણ એ વાત સહજ નથી થઈ ગઈ. એ ઠરાવ ખેંચાતી વખતે પ્રજાને નામે માલવિયાજ જેવા મહાપુરુષની સરદારી નીચે પ્રતિજ્ઞા થઈ. એ પ્રતિજ્ઞાના પાલનને એક ક્ષણને સારુ પણ રસજાતું મુકામ અને સ્વરાજ્ય લેવાય એ અને કે? જોટલી ઉતાવળ ઠરાવ ખેંચવાને સારુ કરવી પડી તેનાથી વધારે ઉતાવળ મારી દષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા નાખૂંદ કરાવવાને થવી જોઈએ; પછી બહે એને વખત ધાગે, પણ એ પ્રવૃત્તિની ગતિ ઠરાવ ખેંચાવવાની ગતિના કરતાં વધારે હોવી જોઈએ. સ્વરાજને તમે આનાથી બિન્ન કેમ માને છો? સ્વરાજ એ એક સીધો સળિયો નથી, પણ વડવૃક્ષના જેવું છે. એને ઘણી ડાળાઓ છે, અને એક એક ડાળી મૂળ થડની સાથે હરીકાઈ કરનારી છે. જેને જેને પોષે તેથી આખા વૃક્ષને પોષણ મળે જ. કોને કયારે પોષવી એ કોઈ ઠરાવી શકતું નથી. એ કામ સમય ક્યાં કરે છે.

“કેશવપનની ભૂલ યતિકંચિત્ હતી. કેશવપનની પાસે એનું પગલું ખેંચાવ્યા પછી તેનો હું ત્યાગ કરત તો તમે બધા ઉવટે મારો ત્યાગ કરત. જે મનુષ્ય એક રંક સાથીને અણીને વખતે છોડે છે એ કોડી સમાન છે.

“બીજા પ્રશ્નો જે તમે ઉઠાવ્યા છે એનો જવાબ સચોટ આપી શકાય એમ છે. પણ એ મારી અત્યારની મર્યાદાની બહાર છે, એટલે હું જીવતો હર્ષય તો બીજે પ્રસંગે સમજાવીશ. મારા ઉપવાસ નથી નિરાશામાંથી ઉદ્ભવતા, નથી યાકમાંથી નીકળતા. એના મૂળમાં મારી અખંડ આશા અને પ્રમણ ઉત્સાહ રલાં છે. તમે ધારો છો તેવાં તે સસ્તા પણ નથી. છેલ્લો ઉપવાસ મુક્તવરી રહ્યો એ ન રહેત તો અધમ યાત. પણ આ બધું અત્યારે તો અધૂરું જ સમજાવી શકાય. વાત એ છે કે સત્યની શોધનો મારો પ્રયોગ નવી જ રીતે ચાલી રહ્યો છે. એટલે નિત્ય નવી વસ્તુઓ જે મેં પણ પૂર્વે ન જાણી હોય તેવી મને સૂઝે છે અને એ પ્રજાની પાસે મુકાય છે. એ બધું જટ કેમ સમજી શકાય? અને વળી મારાથી છૂટથી સમજાવી ન શકાય. પણ સત્યને પાયાની બહુ જરૂર રહેતી નથી—જે જરાય રહેતી હોય તો! પુષ્પની મુગંધની જેમ સત્યમાં પોતાની મેજ ફેલાવાની શક્તિ છે. બેદ આટલો છે કે મુગંધ થોડી વારમાં ફેલાતી બંધ પડે છે, જ્યારે સત્યની ફેલાવાની ગતિ અનંત છે અને નિત્ય વધતી જાય છે. એ આપણે માપી શકતા નથી, તેથી એ નથી એમ માની લેવાની ભૂલ ન કરીએ. એટલે તમે ધીરજ રાખજો, વિશ્વાસ રાખજો, નિરાશાને કદી સ્થાન ન દેતા.”

એક જણે લખેલું કે જેને ત્યાં તમારો મુકામ રહેતો હોય તેને તમારે દુષ્ટત્યમાંથી રોકવો જોઈએ, વગેરે એને લખેલા જવાબમાંથી :

“એના દુષ્ટત્યનો કાંઈ પણ પુરાવો આપો તો તેને લખવા હું તૈયાર છું. બાકી મારા ઉતારાનું તો શું પૂછવું? હું મને એવો ભારે સન્મન ગાનતો નથી કે જેથી લોકો જેને દુર્જન ગણતા હોય તેને ત્યાં હું ઊતરું જ નહીં. પહેલો દુર્જન તો હું જ છું કે એને ત્યાં ઉતારો કરીને રહ્યો છું. પછી ખીમતો કાજ થવા જાઉં એ મને કેમ શોભે? વળી જેને રોજ રખડવું અને રોજ પારકે ઘેર ખાવું, સૂવું એને ધરધરની પરીક્ષા કરવી એ અને પણ કેમ? તેથી એક જ ઠરાવ રાખ્યો છે. પારકા બધા પોતાના કરીને ખેસી જવું અને પોતાના તો પોતાના છે જ. બાકી જે તમે એવો સિદ્ધાંત કાઢ્યો હોય જે સગાં કહેવાય તે મને તેવું કામ કરે પણ એની ઉપર ફોજદારી ન થાય અને પારકાં ગણાય એની ઉપર ફોજદારી થઈ શકે તો એ સિદ્ધાંત મને માન્ય નથી.”

પરદેશી ટપાલમાં એક યહૂદીનો કાગળ છે. જે કહે છે કે તમારાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. મોઝીઝના કામદાની વિકલતા સમજાય છે, પણ અહિંસા અને સાત્યને પંથે પડવાની શક્તિ નથી. જ્ઞાન છતાં યમ દમ વાપરવાની તાકાત નથી. એનું શું કારણ હશે?

અનેક દીકરીઓ તો યતી જ જાય છે એ દીકરીઓનાં મન ઠેટલાં હરી લીલાં છે એના દાખલાઓ મને તેટલા આપી શકાય. એક બહેન પોતાના પતિના વ્યભિચાર અને દારૂ છોડાવવામાં બાપુ પાસે મદદ માગે છે. ખીજ કહે છે એ સિનેમામાં બહુ જાય છે, આ દરિયાદરે નથી પણ તમે કાંઈ સૂચના કરી શકો તો કરો એ માટે છે.

આખા રંગૂનના પ્રકરણમાં બાપુએ જે સમય આપ્યો છે, જે વિચક્ષણના અને ધીરજથી કામ લીધું છે અને જે અનાસક્તિ-તટસ્થતાનું દર્શાવ આપ્યું છે તે જનક રાજને યાદ કરાવે છે.

આજે જાર વાગ્યે મૌન છૂટે તે પહેલાં ઘણા કાગળો બાપુએ લખી નાખ્યા. સનાતનીઓને ઘણા કાગળો લખ્યા, તેમાંના

૧-૧-૩૩ ત્રણ આ રહ્યા :

“સત્ય, અહિંસા પર અનન્ય શ્રદ્ધા ઔર ગ્રાસેવા હિંદુ ધર્મકે મુખ્ય અંગ હૈં. જે ઉન્હે છોડના હૈં વહ હિંદુ નહીં રહતા. યજોપવીતકી આવસ્થકતા મુઝે પ્રતીત નહીં હુઈ હૈ. ન પહનનેકા

आमह न किया जय. जे आहल्युत्त छोडता है वह आहल्युके अधिकारसे उतर गया है. जैसे नामके आहल्युके भोजन क्यों? विवाहमें जे सामान्य मंत्र है वही आवश्यक है. "नवज्वन"में सत्य दिये गये हैं. आहल्युके जे आहल्युकी प्रथा देखी जाती है उस पर मेरा विश्वास नहीं है."

पंडित गिरधर शास्त्रीने :

"आपका पत्र मिला है. मैं शास्त्रीका प्रमाण मानता हूँ. अर्थोंकी गिनती तो मुझे डार्ड होता नहीं है. न. हे सकते हैं, ऐसा अर्थ तक तो प्रतीत हुआ है. इस कारण मैंने गीनाभाताका शरयु मिया है. मैं जे करता हूँ उसमें विनय रचनेकी मेरी चेष्टा है, परंतु मेरे विनयको सत्यका विरोधी न होने देनेका भी मैं जडा प्रयत्न करता हूँ. और तो क्या कहूँ?"

भासगीवासेने लभ्युं :

"शास्त्राज्ञा, लोकन्याय, सिष्टान्याय सत्य पर मेरी श्रद्धा है. परंतु जेम्हा असर होकर अंतमें जे प्रेरणा निकलती है वही अंतःशक्ति मानी जय. सारा जगत धरती तरह व्यक्तता है. यह डार्ड मेरा विशेष गुण या दोष नहीं है. जैसे दूसरोंकी वैसे मेरी अंतःशक्ति अल्पतया अवस्था हो सकती है. धरती कारण तो अनुप्य श्रद्धा-पूतधा माना जाता है.

"यदि अनुप्य जतिमें सत्यमुच्य अस्पृश्य योनि है तो मैं उसीमें जन्म पानेकी साधना कर रहा हूँ.

"मेरी प्रवृत्तिभावन वषांश्रमधर्मके पुनरुद्धारके सिद्धे है. उसमें मुझे तनिक भी शंका नहीं है.

"अप्रस्तुत वस्तुमें शुद्धि या कुछ भी अर्थना मेरे स्वभावसे प्रतिकूल है.

"कृष्युलकित मेरे ज्वनका मंत्र है. सनातन धर्म मेरा प्राण्य है. जे आज अपनेको सनातनी मानते हैं वे एक राज मेरी उक्त प्रोतगाके सत्यका स्वीकार करेगे."

जे सिंधीयों आन्या तेनी साथे वातमां :

"हूँ पयगभर नथी अथवा हिंदू धर्ममां अन्तार मानचामां आवे छे तेवा अवतार नथी. अथवा तमें नेटधा अवतार छे तथी विशेष अवतार हूँ नथी. मारा जेवा मालूमने कडेवानुं धरुं छे कारण मातुं मगज कांई आदी नथी. पक्षु मारा जधा विचारो हूँ दर्शनी शकतो नथी."

મુખ્યદ્વયમ્ શાસ્ત્રસ્તન આત્યા. એમની સાથે દુભાષિયા મારફત વાતો થઈ :

શાસ્ત્રી : આપ ત્યાગમૂત છો, આપનાં દર્શને પવિત્ર થયો છું. કેટલાય સમય થયાં મારી મનીષા આપને મળવાની હતી. મને ઇચ્છો તે પ્રશ્ન પૂછો.

બાપુ : અરપૃથ્થ કોણ ગણાય ?

શાસ્ત્રી : જ્ઞાણી શુદ્ધ : ચ : જ્ઞાત : સ મસ્પૃથ્થ : । એ જ ચાંડાલ.

બાપુ : આજે એવા કોણ છે એનું પ્રમાણ છે ?

શાસ્ત્રી : હું તો શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય કહું છું, પ્રત્યક્ષ વચન નથી કહેતો.

બાપુ : આજે એવા કોઈ ચાંડાલ છે ?

શાસ્ત્રી : બ્રાહ્મણીમાં શરે ઉત્પન્ન કરેલા લોકો છે એમ તો ન કહી શકાય. પણ પૂર્વે એવા ઉત્પન્ન કરેલા માણસના કુળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તો હોવા જ જોઈએ. એ તો અરપૃથ્થ જ છે.

બાપુ : શું એમનાં બધાં સંતાનો—વંશ પછી વંશ—બધા ચાંડાલો છે ?

શાસ્ત્રી : હા ! બધા જ.

બાપુ : ત્યારે તો એમ જ ના કે જે આજે અરપૃથ્થો કહેવાય છે તે બધા પ્રથમના ચાંડાલોનાં જ સંતાન છે.

શાસ્ત્રી : હા.

બાપુ : તો તો તમે એવા બેહદા નિર્ણય ઉપર આવશો કે પંદર વરસ ઉપર જે અરપૃથ્થ નહોતા ગણાતા, તેમનું વર્ગીકરણ અગ્રેષ્ઠ ચોપડી-એમાં તમે કહો છો તેવું કરવામાં આવશે તો એ બધા અરપૃથ્થ ગણાશે.

શાસ્ત્રી : એવા કોઈ છે કે જે ૧૫ વર્ષ ઉપર રપૃથ્થ હતા તે આજે અરપૃથ્થ છે ?

બાપુ : આજે તો સેન્સસમાં—વસ્તીગણતરીમાં જેમને અરપૃથ્થ ગણ્યા છે તે જ અરપૃથ્થ ગણાય છે.

શાસ્ત્રી : ના, એ બધા નહીં.

બાપુ : ત્યારે કોણ અરપૃથ્થ ?

શાસ્ત્રી : હું તો જે અગાઉના ચાંડાલના વંશજ હોય તેને જ અરપૃથ્થ કહું છું. ખીજને તો પ્રાપશ્ચિત્તથી રપૃથ્થ બનાવાય.

બાપુ : પણ ચાંડાલના વંશજની નોંધ કર્યાં છે ? સૌ સ્વીકારે છે ? એવી નોંધ મળતી નથી.

શાસ્ત્રી : ચાંડાલના વંશજનાં લક્ષણ કેવાં હોય એ બતાવનારાં વચને તો છે જ. અને તેમને એવા અમુક વખત સુધી જ ગણવામાં આવે છે. અમુક વખત પછી કોઈ અરપૃથ્થ નહીં રહે.

બાપુ : પણ આજે તમે એવાને શી રીતે શોધી શકશો ?

શાસ્ત્રી : એમની રીતભાત ઉપરથી.

બાપુ : તો તો રાજ તમારે શોધ કર્યાં જ કરવી પડે કે કોણ ચાંડાલ છે અને કોણ નથી !

શાસ્ત્રી : હું ચાંડાલને અને અચાંડાલને પારખી શકું.

બાપુ : પણ શી રીતે ? એવી પારખ તમે કરી છે ? તમે કહેા છે તે કોઈને ગળે ન ઊતરે. કોઈ શાસ્ત્રીએ આવી દલીલ નથી કરી. ચાંડાલને પારખવાનું અશક્ય છે. એવાં લક્ષણ તો અચાંડાલમાં, પણ જ્નેવામાં આવે અને આજે જેઓ અસ્પૃશ્ય ગણાય છે તેમનામાં ન જ્નેવામાં આવે.

શાસ્ત્રી : જાતિચાંડાલ તો પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય. કર્મચાંડાલને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

બાપુ : જાતિચાંડાલને શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે ?

શાસ્ત્રી : હાં ક્ષેત્રો છે. તે બધાં ક્ષેત્રોમાં આશ્રમ જઈ દરેક ઠેકાણે ત્રણ દિવસ રહી તીર્થોહાર કરે તો જાતિચાંડાલ શુદ્ધ થાય છે. ચંદ્ર પુરાણમાં આ છે. આ પછી એ બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ બને.

બાપુ : મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા માટે લાયક થવા આટલું કરવું પડે ?

શાસ્ત્રી : ના; બ્રાહ્મણ થવાને માટે.

બાપુ : પણ મારે એને બ્રાહ્મણ નથી બનાવવો. મારે તો એને માત્ર મંદિરમાં જવા લાયક કરવો છે.

શાસ્ત્રી : એણે માંસ, ગોમાંસ, મદિરા છોડવાં અને સૂતક છોડે. આમ ત્રણ વર્ષ કરે તો એ સ્પૃશ્ય થાય.

બાપુ : એટલે એણે શાકાહારી બનવું ?

શાસ્ત્રી : હા; આજે તો મંદિરમાં જે પુરોહિત હોય છે તે પણ પોતાના કામ માટે લાયક નથી.

બાપુ : ત્યારે કાલિ મંદિર જેવાં મંદિરો તમારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે મંદિર નથી, કારણ ત્યાં તો બકરાં મારવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રી : એવા મંદિરમાં જાતિચાંડાલો અવશ્ય જાય.

બાપુ : ત્યારે એવાં મંદિરો—ચામુંડી મંદિર જેવાં—માં એ લોકોને ન જવા દેવા એ જરોબર નથી ?

શાસ્ત્રી : હા; એ અચોખ્ખ છે.

બાપુ : ત્યારે કર્મચાંડાલ કાયમી અસ્પૃશ્ય છે ?

શાસ્ત્રી : હા.

બાપુ : કર્મચાંડાલ કોણ ?

શાસ્ત્રી : અંગ્રેજી બલુ તે. સ્વાધ્યાયં પરિવૃજ્ય અન્ય માયામાયી ભવતિ !

બાપુ : અંગ્રેજી બલુ એટલે માણસ પોતાના આચાર છોડી દે છે?

શાસ્ત્રી : શાસ્ત્રમાં અંગ્રેજી ભાષા બહુવાનો નિષેધ છે. પણ એકશું

અંગ્રેજી બહુવાથી માણસ કર્મચાંડાલ બનતો નથી.

બાપુ : ત્યારે તો કર્મચાંડાલ કેને કહેવો એ ફરી સમજવું પડશે.

શાસ્ત્રી : જે સ્વધર્મ—સંધ્યાવંદન, દેવ દિવ્ય-ચુરુ-પ્રાર્થ-પૂજનનમ્, યજ્ઞ તથા બ્રાહ્મણ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોને માટે જે કર્મો નિયત છે તે છોડે તે બધા બ્રહ્મ છે, અને કર્મચાંડાલ છે.

બાપુ : મને આ બધું સંસ્કૃતમાં લખી આપો. એ માટે હું આંભારી થઈશ. મને એ પણ લખી આપો કે આને વ્યવહારમાં બધા જ કર્મચાંડાલ છે. કોઈ બ્રાહ્મણ્ય નથી, કોઈ ક્ષત્રિય નથી, ભાગ્યે જ કોઈ વૈશ્ય હોય, બધા શૂદ્રો જ છે. આને કોઈએ પોતાના આચાર ત છોડી દીધા હોય અને તેથી જેમને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર હોય એટલે કે જેઓ ચાંડાલ ન થઈ ગયા હોય તેવા તો માત્ર શૂદ્રો જ હશે.

શાસ્ત્રી : એ વાત ખરાબર છે. આને મંદિરો સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો માટે જ રહ્યાં છે. શાસ્ત્રો પ્રમાણે એકલા શૂદ્રોને જ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર રહ્યો છે, કારણ ખીજા વર્ણોને માટે તો વધારે કર્મોના વિધિ છે અને તે તેમણે છોડી દીધાં છે. મંદિરમાં જવાના અધિકારવાળી સ્ત્રી પવિત્ર એટલે કે પતિવ્રતા હોવી જોઈએ.

બાપુ : સારે તમારા કહેવા પ્રમાણે તો બ્રાહ્મણ્ય કર્મચાંડાલ હોય પણ તેની પતિવ્રતા સ્ત્રી બ્રાહ્મણ્ય હોઈ શકે, અને એને મંદિરમાં જવાનો અધિકાર હોય.

શાસ્ત્રી : સ્ત્રી તો પોતાના પતિવ્રતમને લીધે એના પતિને પણ વિશુદ્ધ કરે છે.

બાપુ : ત્યારે તો જે ક્ષણે આપણે માનીએ કે સ્ત્રી પવિત્ર છે તે જ ક્ષણે એનો પતિ પછી બલે તે ગમે તેવા માણસ હોય તોપણ વિશુદ્ધ થઈ જાય છે.

શાસ્ત્રી : હા, પત્ની એનો ઉદ્ધાર કરે છે.

બાપુ : ત્યારે તો પુરુષ પોતાની મરજીમાં આવે એટલો ખરાબ થાય, પણ એની સ્ત્રી પવિત્ર હોય તો એ પુરુષ શુદ્ધ થઈ જાય છે. પુરુષ અસંખ્ય સ્ત્રીઓ સાથે વ્યભિચાર કરે, ગેમાંસબક્ષણ્ય કરે પણ એની સ્ત્રી જે પવિત્ર હોય તો એ પુરુષને કશું પાતક ન લાગે.

શાસ્ત્રી : હા, એવા પુરુષનાં કર્મ ખરાબ તો ગણાય, પણ સ્ત્રી એને ઉગારે. એ પુરુષનાં બધાં પાપો સ્ત્રીને લીધે બળીને બરબ થઈ જાય.

બાપુ : ત્યારે તો કોઈ પુરુષે પોતાનાં પાપો બાળી નાખવાં હોય તો એણે એટલું જ કરવાનું રહે છે કે એણે પવિત્ર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું.

શાસ્ત્રી : ખરી વાત છે. ભાગવતમાં રુકિમણી કૃષ્ણને કહે છે : નિત્યાન્નદાતા વગેરે.

બાપુ : પણ આપણે તો આ ભારતવર્ષમાં કોઈ સ્ત્રી ઉપર અપવિત્રતાનો આરોપ મૂકવા માગતા નથી. બધા સુધી એ સ્ત્રી પોતે કબૂલ કરે કે હું અપવિત્ર છું, અથવા તો અપવિત્ર કર્મ કરતી એ સ્ત્રી પ્રત્યક્ષ પડાય, ત્યાં સુધી બધી સ્ત્રીએને પવિત્ર માનવી નેઈએ. એટલે પછી અરપૂરવા રહેતી જ નથી.

શાસ્ત્રી : સાચી પવિત્રતા હોય તો એને આમ પણ ન બાળે. રામાયણની પાતિમત્યની વ્યાખ્યા જુઓને.

બાપુ : પણ એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે કોઈ સ્ત્રી પાર ઉતરે છે તેની આપણને શી ખબર પડે ?

શાસ્ત્રી : અગ્નિપરીક્ષા.

બાપુ : એટલે બધી સ્ત્રીએને અગ્નિમાં નાખી હોય અને એ જો બળી જાય તો એ બધી અપવિત્ર છે એમ ગણવું ?

શાસ્ત્રી : હા, હું એમ જ કહું છું.

બાપુ : મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. મારે સવાલ પણ પૂછવો નથી. મદુરાથી અહીં સુધી આવવાની તરે લીધી તે માટે હું તમને આભારી છું.

બાપુને મેં : હું : આ મંવાદ અક્ષરશઃ છાપીએ તો ?

બાપુ : ન છપાય, એ હાંસીને પાત્ર થાય.

હું : પણ એ લોકો પોતાનાં કૃત્યથી હાંસીને પાત્ર થઈ રહ્યા છે. તમે શી રીતે બચાવી શકશો ? તમારે તો સ્ત્રીઓનાં નમૂના વર્ણવવા નેઈશો.

બાપુ : એ ખરું, પણ એ તો બધા શાસ્ત્રીઓમાંથી પરવાઈ પછી આજે તો હું એનાં ઘૂંટડા પી રહ્યો છું.

પણ શાસ્ત્રી ગતા નહોતા એટલે સંવાદ આગળ ચાલ્યો.

બાપુ : સીતાની માથે સીતા ગઈ. તમે કહે છે એવી સતી આજે કોઈ નથી. એટલે તો બધી જ અપવિત્ર છે એમ કહેવું નેઈએ ના ?

શાસ્ત્રી : બધા બલિયાંડાલો અને કર્મચાંડાલોની શુદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી મંદિરમાં જવાને લગ્ન થાય નથી.

બાપુ : પણ તમે તો કહો છો કે બધા જ કર્મચાંડલો છે, એટલે આપણે કાં તો બધાં મંદિરો બંધ કરી દેવાં જોઈએ, અથવા તો આ કહેવાતા ચાંડલોને આપણામાં ભેળવી દઈએ, અને એ રીતે આપણે શુદ્ધ થઈને આખી શુદ્ધિ કરીએ. જો તમે કોઈને ચાંડલ કહેશો તો એ કહેશે કે તું પણ ચાંડલ છે. માટે આપણામાં એટલી નબળા હોવી જોઈએ કે આપણે કોઈને જ ચાંડલ ન કહીએ. તુલસીદાસે તો કહ્યું છે કે પોતે અધમાધમ છે. તેવી જ રીતે આપણે પણ કહીએ કે આપણે બધા પતિતગાં પતિત છીએ. આત્મશુદ્ધિનું પહેલું પગથિયું એ છે કે પોતાની અશુદ્ધિનો એકરાર કરવો. આપણે જો પોતાને વિશુદ્ધ માનતા હોઈએ તો તો આપણે મંદિરોમાં જવાની કે પ્રાર્થના કરવાની કરી જરૂર નથી. પરમેશ્વર કોઈ શસ્ત્ર વાંચતો હશે ?

હું કેવી રીતે કહી શકું કે મારા પૂર્વજે કોઈ ચાંડલ નહીં હોય ? મારાથી ન જ કહી શકાય. તમે પણ એમ ન કહી શકો.

શાસ્ત્રી : જાતિચાંડાલનું તો અસાધારણ લક્ષણ હોય છે.

બાપુ : હું તે જાણુશું ઇચ્છું છું.

શાસ્ત્રી : જાતિચાંડાલનાં માત્રાપ જાતિચાંડાલ હોય છે.

બાપુ : પણ ચાંડાલ તરીકે આજે કોઈને વર્ણવવામાં આવતા નથી.

ધોખી શું ચાંડાલ કહેવાય ?

શાસ્ત્રી : તે તો સંકર જાતિની પ્રજા છે.

બાપુ : આપણા શાસ્ત્રીઓ પોતાની આસપાસ બની રહેલી ઘટનાઓ પ્રત્યે આંખો બંધ કરીને ફરે છે એ બારે કમનસીબી છે. તેથી જ એમની દલીલો ખોટી હોય છે અને એમની હકીકતો પણ ખોટી હોય છે. ધોખીને ચાંડાલ કહેવો, કારણ ધોખીને માટે સૈકાઓ પહેલાં રજક શબ્દ વપરાતો અને એ રજકને અસ્પૃશ્ય ગણ્યો છે.

શાસ્ત્રીનો દુભાવિયો : પણ શાસ્ત્રીના વિચારો એવા નથી.

બાપુ : ત્યારે તેઓ સાગિત કરી આપે કે અમુક માણસ જાતિ-ચાંડાલ છે. પુરાણની કથાઓના ચાંડાલો તો આજે નહીં. કોઈ હશે તેમને આપણે જાણખા નથી. એટલે શાસ્ત્રીજીએ તો હિંમતપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે આજના એ-પૂર્યો ચાંડાલ નથી. એ શાસ્ત્રીજીને ખબર છે, કે આજે તો લગ્ન બાબતના કાયદા ચલેલા છે અને એ કાયદા પ્રમાણે પરલોક દેવતાની પ્રજા એમનાં બધાં શસ્ત્રો હોવા છતાં હિંદુ ગણાય છે ? એકલા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો જ સાચા છે. સદ્ગર્મ જીવનનાર સાચા શાસ્ત્રીએ તો આગળ પડીને કહેવું જોઈએ કે આજે ચાંડાલો હરતી ધરાવતા નથી

અને અરપૂર્યના શરીરની અસ્વચ્છતા પૂરતી છે. શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે મંદિરમાં જનારા બધા પવિત્ર હોય છે? કેટલાક તો શ્રીઓનાં મોઢાં જોવા મંદિરમાં જાય છે. પણ હું એ લોકોને અપવિત્ર કહેવા તૈયાર નથી, કારણ હું પણ અપવિત્ર છું. જો હું પવિત્ર અને પૂર્ણ હોત તો હું પરમેશ્વર ચર્ચ જાત અને આસમાનમાંથી શાસ્ત્રો ઉતારતો હોત.

શાસ્ત્રી : ચાંડાલને મંદિરપ્રવેશનો અધિકાર નથી એ શાસ્ત્રવચન છે, પણ રાજકીય દૃષ્ટિએ અથવા વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એમને છૂટ અપાય

બાપુ : મારે તો તેઓ ધર્મ તરીકે મંદિરપ્રવેશ કરે એ જોઈએ છે, રાજકીય કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ નથી જોઈતું. હિંદુ ધર્મને વિશુદ્ધ કરવા માટે જોઈએ છે. હિંદુ ધર્મ આજે મરવા પડ્યો છે. તેને ઉગારી લેવા એ જોઈએ છે. હિંદુ ધર્મને વિશુદ્ધ કરવા માટે મંદિરો ખુદ્દાં મુકાવાં જ જોઈએ. તમે તો કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્રી પણ ન કરે એવી વાત કરો છો. કોઈ અનિષ્ટ એવું નથી જેનું નિવારણ ન હોઈ શકે. આ લોકોને શી રીતે અપનાવવા એ તમે શાસ્ત્રોમાંથી શોધી કાઢો. પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને નહીં, કારણ કે તમોરા કહેવા પ્રમાણે તો આપણે બધા ચાંડાલો છીએ. ભાગ્યવત ધર્મના ઉદ્ધય પછી પ્રાયશ્ચિત્તની વાત કરવી અર્થ વગરની છે. ભાગવત તો કહે છે કે, માયા હૃદયથી દ્વાદશાક્ષરી મંત્ર (ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય)નું ઉચ્ચારણ કરો એટલે તમે શુદ્ધ જ ચર્ચ ગયા. ગમે એટલાં પાપો ક્યાં હોય તેને માટે આટલું બસ છે. ગોમામ-ત્યાગ પણ મંદિરપ્રવેશ પછી કરાવી શકાશે. શુદ્ધ થવા માટે ત્રણ વરસની જરૂર નથી. એ વાત વાહિયાત છે. કોઈ શાસ્ત્રમાં ત્રણ વરસ બસે લખ્યાં હોય પણ એવાં પણ શાસ્ત્રો છે કે માણસ સંકલ્પ કરે તેની માથે જ શુદ્ધ ચર્ચ જાય છે.

શાસ્ત્રો હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે છે. આજે તો શાસ્ત્રો હિંદુ ધર્મને મારી રહ્યાં છે. ચિન્નામણુરાવ વૈવની માફક મારે કશું શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ કરવું નથી પણ શાસ્ત્રોમાં લેંડી ફુભાઈ મારીને તેમાંથી ખરાં રત્ન શોધી કાઢવાં છે, શાસ્ત્રવચનોનું હાર્દ પકડવું છે. પાપી માણસ દ્વાદશાક્ષરી મંત્રથી પોતાના પાપ ધોઈ નાખી શકે એટલે કહેવાતો ચાંડાલ પણ તેમ કરી જ શકે. ભાગવતનું આ વચન ઋતવચન નથી, એ જીવનથી બરેલું છે. કાંઈ નહીં તો સાચા હૃદયથી આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવાથી તે વખત પૂરતો તો માણસ વિશુદ્ધ થાય જ. ગોલીસે કપાક એ વિશુદ્ધિની સ્થિતિ ન સાચવી શકે એ જીવની વાત છે.

આખરે બાપુએ શાસ્ત્રીને આનંદશંકરભાઈની વ્યવસ્થા બતાવી. એ વ્યવસ્થાનો જવાબ આપવાનું બીહું શાસ્ત્રીએ ઝડપ્યું અને પછી કહ્યું : આનંદશંકર હાર કબૂલ કરે તો પછી આપ પણ કબૂલ કરો કે?

બાપુ કહે : ના, કારણ મારા મતનો આધાર એના ઉપર નથી. હાં, એ હાર કબૂલ કરે તો મારે ખૂબ વિચારવાનું રહે ખરું.

આજે . . .એ ત્રણ કલાક લીધા. બધી મુલાકાતો લગભગ ચાર વાગ્યા સુધી મુકામની રહી. અતિશય ત્રાસ આપ્યો. સાંજે ૧૦-૧-૨૨ બાપુ કહે : હું આજે છેક નિચોવાઈ ગયો. એક નાનકડી વાત કબૂલ કરાવતાં એ માણસે એટલો ત્રાસ આપ્યો. રાત્રે તેણે ચોળાવતાં કહે : માથું આજે ખૂબ દુઃખે છે. કપાળ ઉપર તેણે જરા વધારે ઘસો. ઠંઠ નાક સુધી ક્રોધ આવ્યો. હોય અને તે રોટ્ટી રાખવો પડે એટલે કેટલી બધી તાણ પડે!

અહીં આ યાડમાં બે સ્વીસ સ્ટોરિયા લાંબી સજ્જ લઈને આવેલ છે. તેમનો એક ક્ષયરોગી છે. સામાન્ય રીતે ક્ષયરોગીને માટે અલગ યાડ છે. એ યાડ નાનો છે એ કારણે, કે એમાં હિંદીઓ છે અને એમની સાથે આ યુરોપિયનને શી રીતે મુકામ એ કારણે કે ગમે તે કારણે મેજર બંડારીએ એને અમારી સામેની ઓરડીમાં મૂક્યો. વલ્લભભાઈને એ વાત બરોબર ન લાગી. એ કહે કે હિંદી હોત તો અહીં રાખત? અને જો તેમ હોય તો યુરોપિયન છે માટે કેમ અહીં રાખવામાં આવે?

બીજો દિવસે એમણે મેજર મહેતા આગળ સપાટો લગાવ્યો : તમને યરમ નથી કે તમે કેની જિંદગી જોખમમાં મૂકો છો? એ માણસને ત્યાંના વાસણમાંથી દૂધ પીને બિલાડી અમારે ત્યાં દૂધ પીએ એની મારફતે પણ એપ આવે. એ માણસને આખી રાત ઉધરસ આવે છે. હું તો વિરોધ કરીશ, વગેરે વગેરે.

સવારે આ માણસને મેજરો જોઈ ગયા અને પેલા યાડમાં લઈ જવાનો હુકમ આપી ગયા. એને લઈ જતા હતા ત્યાં બાપુને વલ્લભભાઈએ ખબર આપી. બાપુ કહે : શી રીતે આમ થયું? વલ્લભભાઈએ મેજર સાથે થયેલી વાત પોતાની ઢબે કહી સંભળાવી.

બાપુને દુઃખ થયું. એ યુરોપિયન છે માટે આ બધું? આપણને યુરોપિયનનો દ્રેષ શો? આપણો સંગ જ કાઈ એવી રીતે પીડાતો હોય તો? આપણામાંથી મહાદેવને એમ થયું હોય તો આપણે એને જવા દેશું કે સાથે જ રહે અને આપણે સેવા કરીએ એમ માગણી કરીશું? શુદ્ધ

માનવતાની દૃષ્ટિએ જ આનો વિચાર થઈ શકે. આશ્રમમાં તો આટલા બધાં ક્ષયરોગી છે. અને એ માણસને ખચર પડે કે આ લોકોએ મને પેલા ચાર્ડમાં મોકલ્યો તો? આ પંજી આંખવાડીમાં જતાં મારી સાથે લંબાણથી ચર્ચા ચાલી : તમારે આવી બાબત વિનોદમાં નહોતી લેવી જોઈતી, ખીજ બધી બાબતમાં હસીએ પણ આમાં શા સારુ હસ્યા?

મેં કહ્યું : એને જે ચાર્ડમાં લઈ ગયા એ મોટો, ખુલ્લો અને સરસ છે. એની સેવા કરવા ઇચ્છીએ તોયે આપણને તો તક જ નથી.

બાપુ કહે : બહેને ન હોય, પણ એને ખસેડવાનું કારણ તો એ જ ને કે એ યુરોપિયન અને રખેને આપણને એપ લાગી જશે! આપણે કેમ દયાશૂન્ય થઈ શકીએ?

એક સિધી ગૃહસ્થ આવ્યા.

બાપુ : મારા અંતરનો અવાજ એ ઈશ્વરનો જ અવાજ છે, એમ હું સાબિત ન કરી શકું. એ તો એક આધ્યાત્મિક અનુભવ છે. દરેક માણસની અંદરથી ઈશ્વર ખોલે તો છે જ. પણ દરેક માણસ એને સાંભળી શકતો નથી. અંતરના અવાજ બે જાતના હોય છે, ઈશ્વરનો અને સેતાનનો. કોનો છે એનો નિર્ણય તો પરિણામ ઉપરથી કરી શકાય.

સ૦ : પણ તે ધડીએ માણસ એમ ન કહી શકે કે ચોક્કસ આ ઈશ્વરનો જ અવાજ છે?

બાપુ : હું કહું કે મેં ઈશ્વરનો અવાજ સાંભળ્યો છે. પણ મારી ભૂલ થતી હોય. એને પારખવાનું આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. સિવાય કે સેતાનનો અવાજ દોળખમાં લઈ જાય છે, બ્યારે ઈશ્વરનો અવાજ આપણી ઉન્નતિ કરે છે.

સ૦ : એ બાબત તમારા દિલમાં કંઈ શંકા છે?

બાપુ : ના. પણ માણસે કેટલું સ્વાર્પણુ સાધ્યું છે તેના ઉપર તેનો આધાર રહે છે. એવા માણસનો દરેક શબ્દ અને દરેક વિચાર ઈશ્વરપ્રેરિત હોય.

સ૦ : ત્યારે દ્વેષ નથી?

બાપુ : છે અને નથી. એનો આધાર પણ કેટલું સ્વાર્પણુ સધાયું છે એના ઉપર છે. બ્યારે બ્યારે કંઈ મોટું પગલું મેં ભર્યું છે ત્યારે ત્યારે પૂરો વિચાર કયો વિના તો નથી જ ભર્યું. પણ એની એક કસોટી છે. બ્યારે એ તમારી પોતાની શુદ્ધિનું કામ હોય ત્યારે બલિષ્ઠ માટેનો રોજ-બ-રોજનો તમે ચોક્કસ કાર્યક્રમ આપી શકો. પણ ઈશ્વરપ્રેરિત કામની બાબતમાં તમે બલિષ્ઠનું કશું કહી શકો નહીં. ગોળમેથ પરિપદમાં ઈશ્વર જ

મારી મારફત જોવી રહ્યો હતો. કશો વિચાર ક્યાં વગર હું (અત્રગ મતદારમંડળનો પ્રાણપાલુથી હું વિરોધ કરીશ) એ વાક્ય જોડેજો. હું શું જોત્રવાનો છું એની મને ખબર નહોતી. સહજ રીતે જ એ વચનો નીકળી ગયાં.

સ૦ : પણ આ કેલ્ચરનવાળો ઉપવાસ એ તો સહાનુભૂતિમાં કરવાનો ઉપવાસ ગણાય ને?

બાપુ : હા.

સ૦ : એ નમજો પડી ગયો હોત અને એણે ઉપવાસનો વિચાર છોડી દીધો હોત તો ?

બાપુ : તો તો ઉપવાસ કરવાની અને ચાલુ રાખવાની મારી વિરોધ કરજ થઈ પડત. કોઈ પણ માણસ યોજનાપૂર્વક મહાન થઈ શકતો નથી. હું મહાન છું એવું મને બાન પણ નથી. લોકો મને મહાન ગણે છે એ નવાઈ છે. મારે મન તો એ નવાઈ છે જ. આ હું ખોટા વિનયથી નથી કહેતો. આવી બાબતમાં લોકો મને સમજી શકતાં નથી. હું લોકોને કહું છું કે હું બરાબર તમારા જેવો જ છું. માણસ માણસ વચ્ચે ફરક હોય છે તે હું સ્વીકારું છું. તમારા કરતાં હું વધારે સારી દલીલ કરી શકું. તમારા કરતાં હું વધારે સા ડું અંગ્રેજી લખી શકું. પણ મારી મહત્તા શેમાં રહેલી છે તે હું જાણતો નથી. ટાગોર મહાન છે. પણ પોતાની મહત્તાનું બાન એમને નહીં હોય.

સ૦ : પણ ટાગોર જ તમને મહાન કહે છે એટલે અમે તમને મહાન માનીએ જ ને ?

બાપુ : તમે બલે માનો, પણ મારાથી એમ ન ગનાય. તેથી જોઈ હું તો કહું કે જે માણસ પોતાને મહાન માને એ મહાન ન હોય. પયગમ્બરો કહે છે કે મારી પાસે આવો, પણ એવું ઈશ્વર તેમની પાસે જોડાવે છે. તેઓ નમ્રતાપૂર્વક એવું કહે છે. પોતાને મહાન માનીને એવું કહેતા નથી. પોતાને માટે 'હું' જેવું જ તેમને હોતું નથી. તેઓ માને છે, કે 'આ ક્ષણે તો ઈશ્વર મારામાં વસેલો છે.' તેમના ખોટાપણાનો સવાલ જ નથી. એક ઈશ્વર જ મહાન છે. અથવા તેઓ મહાન છે કારણ ઈશ્વર તેમની મારફત જોવે છે અથવા તેમની મારફત કામ કરે છે. પણ તેઓ એમ ન કહી શકે કે અમે ઈશ્વરને અમારી મારફત કામ કરવા દઈએ છીએ.

સ૦ : પણ ક્વિલ્સરીની દષ્ટિએ તો માણસ કહે છે, કે હું આત્મા છું અથવા પરમાત્મા છું.

બાપુ : હા, તાત્વિક રીતે એ ખરું છે. પણ યુક્તિહીન રીતે લીટી અથવા તેા યુક્તિહીનું બિંદુ તમે દોરી શકતા નથી, તેમ અદૈત એ પરમ સત્ય છે, અને એ ઈશ્વરમાં જ વસે છે. આપણને દૈત જણાય છે એટલે ક્યાંક અદૈત હોવું જ જોઈએ. માણસને જે એમ લાગે કે હું ઈશ્વર છું તો પેલું 'હું' તો માણસ જ છે. માણસ તરીકે તો એ દૈતી જ છે. પણ દૈતી તરીકેય ઈશ્વર સાથે તે એક છે.

સઃ : રામકૃષ્ણ પરમહંસને તમે Man God (ઈશ્વરી પુરુષ) કહ્યા છે. તે રામકૃષ્ણ શું ઈશ્વર કરનાં જુદા હતા?

બાપુ : એમની મારફત ઈશ્વર કાર્ય કરી રહ્યો હતો. એવું જ કૃષ્ણનું કહેવાય. હું તો કૃષ્ણમાં કે ઈશ્વરમાં કોઈ બીજા, માણસમાં કોઈ જ ન શકે એવા અસાધારણ અથવા અલૌકિક ગુણોનું આરોપણ કરતો નથી. સાધારણ લોકોમાં હોય છે તેના કરતાં તેમનામાં વિશેષ શક્તિ હતી એ જુદી વાત છે.

માણસના મરી ગયા પહેલાં તેનું મૂલ્ય આંકી ન દેવું જોઈએ. હું દંબી અથવા તો મૂરખ પણ હોઈ. જુઝ્યા માણસો દુનિયાને લાંબા વખત સુધી છેતરી શકે છે. દંબી માણસો તો એથીયે વધારે છેતરી શકે છે. પણ લોકો મને પૂછે કે ત્યારે તમે અધિકારયુક્ત વાણીમાં અમારી સાથે કેમ વાન કરો છો? તો હું કહું કે કોઈકે મારી પાસે એવી વાત કરાવે છે. જેમ ઈશ્વરનો પ્રભાવ જગત ઉપર પડે છે તેમ માણસનો પ્રભાવ પણ જગત ઉપર પડે છે. એવા પ્રભાવશાળી માણસો ગુરુ કહેવાય છે. હું એવા ગુરુની શોધમાં છું. હું પણ ઘણા માણસો ઉપર પ્રભાવ પાડું છું, એ અર્થમાં, કે મારા શબ્દને તેઓ કાપદો ગણે છે. મારી આ વશીકરણ શક્તિને કામ કરતી હું કેમ રોકી શકું? જોકે હું તો એને મારી વશીકરણ શક્તિ કહેતો જ નથી. એ શક્તિ તો ઈશ્વર અને આપી રહે છે. સાધારણ માણસોમાં પણ એવી શક્તિ હોય છે પણ તેમને એનું જ્ઞાન નથી હોતું. આલું જ્ઞાન હોવું એ જ મહત્વની વાત છે.

સઃ : મારી જહેન આ બાબતમાં તમારી વાત સાંભળવાની ના પાડે છે. બીજી બધી બાબતમાં એ તમને અવતાર ગણે છે, પણ આ બાબતમાં નથી ગણતી. હું લોકોને એમ કહી શકું ખરો, કે તમે શાસ્ત્રોમાં બલે ન માનો, પણ માંધીજને અવતાર તરીકે માનો?

બાપુ : તમે એમ કહી શકો નહીં, પણ આ વિચાર તમને એટલા બધા પકડી લે કે તમારાથી કહ્યા સિવાય રહેવાય જ નહીં તો જુદી

વાત છે. એ બ્રમ હોઈ શકે પણ તમારે માટે એ સત્ય વસ્તુ છે. સામા માણસ સાથે દલીલમાં તમે એમ કહેશો કે તમને હું સમજાવી શકતો નથી પણ વાત તો મારી જ સાચી છે. હું એ માણસની વાત માન્યા વગર રહી જ શકતો નથી.

પણ તમારે આમ કહેવું કે કેમ એ વિષે મારી સલાહ પૂછો તો હું કહું કે ન કહેશો. ઈશ્વર મારી મારફત કામ લઈ રહ્યો હતો તો કરોડો લોકો હું કહું છું તેમ કરશે. પણ તમે મને પૂછવા આવો કે મારે શું કરવું, ત્યારે હું કહી શકું નહીં કે તું આમ જ કર.

હું પયગમ્બર હોવાનો દાવો નથી કરતો. મને જે એમ લાગે તો હું કહેતાં અચકાઈ એવો નથી. મને પણ જાંખો પ્રકાશ મળ્યો છે, અને તેથી મને આનંદ છે. મારે માટે તો એ પ્રકાશ પૂરતો છે. ખીનએને એ પ્રકાશ બહુ વધારે આકરો પણ લાગે.

શામજી મારવાડી, એમનાં પત્ની અને ખીન એક, એ હરિજન છોકરીઓ સાથે આવ્યા.

ઈશ્વર છે? અને હોય તો ક્યાં છે? મુલાકાતે આવનાર હરિજને પૂછ્યું.

બાપુએ હરિજન બાળક સાથે ગંભીર કરતાં પૂછ્યું: આપણે છીએ ખરા? હવા છે એ શી રીતે ખબર પડે છે? હવાને આંખેથી જોવાય? હાથેથી પકડાય? તો ઈશ્વર તો હવા કરતાં ઝીણો છે અને હવા કરતાં હલકો પણ છે.

એટલે એક મોટાએ કહ્યું: એટલું અમળ્ય છે. પણ તમે લખી આપો કે ઈશ્વર સર્વવ્યાપક છે અને મંદિરમાં પણ છે. એટલે બધાને બતાવું તો તે માને.

બાપુ: ઈશ્વરને સર્ટિફિકેટ લખી આપુ? સર્વવ્યાપક છે જ; જે માણસ જેઈ શકે તો બધે છે. પણ કોઈ માને કે આ મંદિરમાં જ છે તો ત્યાં તે ઈશ્વરના સાચાનો લાભ લે. હવાની જેમ ઈશ્વર બધે પથરાયેલો છે. પણ હવાનો પણ બનાવનારો ઈશ્વર છે.

આજે સવારે રજુછોડદાસ પટવારીને લાંબો કાગળ લખાવ્યો. એના ૮૮ સવાલના ૮૮ જવાબ આપાવ્યા! ખીનને કોઈ હોય તો આટલી ધીરજથી બાગ્યે જ તેનો કાગળ વાંચત કે જવાબ આપત. પણ બાપુ તો ઉપકારને નિંદગી સુધી ન જૂલે એવા. કાળી રાતે એણે કામ આપ્યું હતું.

વન્ધબભાઈ: એ કાળી રાત ક્યાં સુધી ગણાવશે? આજે તો ઘોળી રાતે પણ કામ આપે એમ નથી.

બાપુ : મરુ' ત્યાં સુધી ગણાવીશ.

કાગળમાં મુ. રણછોડદામભાઈ લખ્યું, સહીમાં મોહનદાસના પ્રથામ લખ્યા.

મેં પૂછ્યું : તમારાથી એ મોટા ?

બાપુ કહે : સાન આઠ વર્ષે તો મોટા હશે જ. અને મેં એને મોટાભાઈ જ લખ્યા છે. એણે ખાંચ હગર રૂપિયા તે દિવસે ન ધીપી હોત તો ખીન્ને દિવસે મારાથી મુંબઈ જવાન નહીં, અને વિદ્યાયત ન જવાન. અને પછી તો અણીચૂકચો મો વરસ છવે છે એ કહેવત છે ને ! તેમ એક વાર મારું જવાનું જિઃયું એટલે પછી જિઃયું જ. હું જઈ જ ન શકત. મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષા વખતે હું જ્યાં જિનરલો ત્યાંથી એના ભાઈ જ અને પોતાને ત્યાં લઈ ગયેલા. મારો બાપ અને ટંદાવનદાસ પટવારીના ગાઠ સંબંધ. વિદ્યાયત મોકલવામાં મદદ કરનારમાં હરિદાસ વેરા, આ રણછોડદાસ અને એક પાસવીર કરીને હતા. એણે બધાં કપડાં વગેરે કરાવ્યાં હતાં અને ચોથા દામથ મરૂતા હતા. પટવારીના ભાઈએ મને પોતાને ત્યાં ઉતર્યો એટલું જ નહીં, પણ તે જમાનાની રીત પ્રમાણે મને પાછા પૂછે : જોજો, તમારે પરીક્ષકને ત્યાં કાંઈ બયામણુપ્રક્ષામણુ લઈ જવાની હોય તો આપણે બવે ઓળખાણુ છે હો ! હું તો આભો જ બનેલો ! જોકે મારે કહેવું જોઈએ કે હું પાસ થવાને લાયક નહોતો. એ તો વળી પરીક્ષાને આગલે દહાડે આખી રાત કમળાશકરને! ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ ગોખી ગયો, કોમવેલ વિષે ભરોલું અને તે જ સવાલ આવ્યો અને દમખાર પાનાં ભરી દીધાં એટલે પાસ થયા !

આજે રાત્ર, જોકમન અહીં આવ્યા. એ માણસ કેટલો સીધો વર્તેલો હોતો ! નિયમે ઉપર કેટલો ભાર મૂકેલો ! સુઆર્થનું પ્રમાણુપત્ર મારી પાસે લીધેલું. એણે આટલું કયું અને એના આ હાથ !

...ને એણે કરેલા નકામા ખરચો, હિસાબ આપવાની અશક્તિ અને નારણુદાસ વિષે અવિનય સંબંધે લખેલો કાગળ લખ્યો. તેમાંથી સિદ્ધાંત ત્રિણે એક બે કરા :

૧૨-૧-'૩૩
“આશ્રમના સ્ત ભરૂપ નિયમોનું પાલન જેન કરી શકે તે જો આશ્રમમાં રહે તો દરેક રીતે અચાલ્ય જ ગણાય. એમ રહેનારને લાભ નથી, અને આશ્રમને પણ નથી. એવી રીતે માણુસો રહે તો આશ્રમ વૂટી પડે.

“આશ્રમમાં રહેનારને આશ્રમને વિષે શુદ્ધ પ્રેમ હોવો જોઈએ. તેની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ ન થાય એવો તેનો ઉદ્ધમ હોવો જોઈએ. એમાંનું કંઈ પણ હજી હું તમારે વિષે નથી જોઈ શક્યો.”

બ્રહ્મચર્ય પાળનારા વિવાહિત પુરુષનો ધર્મ જતાવતાં લખ્યું : “આટલું ગોખી રાખજો કે જ્યાં લગી તમે તેના પ્રત્યે નિર્વિકાર ન રહી શકો ત્યાં લગી તેની પડખે ચડવો તમને અધિકાર નથી, સેવાનો પણ અધિકાર નથી. આ છેલ્લી વસ્તુ સમજાઈ જાય તો તેના પ્રત્યેના વિકારો તો બચી જ જાય. તમે દહ રહેશો તો તમારું જળ નિત્ય વધતું જ જશે.”

વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘવાળા . . . ની સાથે દુઃખદ પત્રવ્યવહાર ચાલ્યાં જ કરતો હતો. આજે એ લોકો આવશે એવી આશા રખાતી હતી, પણ એના શાસ્ત્રીઓએ તો દરવાજાની બહાર બેડાં બેડાં શાસ્ત્રાર્થ ચલાવ્યો ! ચિટ્ટી મોકલતા જાય અને જવાબ મેળવે. વળી એક કલાક મસલન કરીને જવાબ આપે, અને વળી એનો જવાબ મળે એટલે પાછા જવાબ મોકલે. એમ ચાર વગાડ્યા ! બાપુને બારે ત્રાસ થયો અને ‘સનાતન ધર્મ આવો હોય !’ કરીને ફરી નિસાસો નાખ્યો. આને ઉઘાડા પાડવા હોય તો સકેને ઉઘાડા પાડી શકાય, પણ એ તો સનાતન ધર્મને ઉઘાડા પાડવા જેવું થાય એમ કરીને બાપુએ ખામોશ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. જોકે એ લોકો કંઈ બહાર પાડશે તો તો બાપુને પણ બહાર આપવાની ફરજ પડશે. સાંજે આખા પ્રસંગનું વર્ણન કરીને કહે : સનાતનીઓને આજે સવારે જ રખ આપી દઈ શક્યો હોત, પણ તેમ ન કરતાં આખર સુધી બારે દીનતા બતાવી. તે શા સારું ! સનાતન ધર્મની સેવાને માટે.

આવી નાદાનીનું પ્રદર્શન હજી સુધી જોવામાં નથી આવ્યું. એક વાર કહે : અમારી સાથે ચર્ચા કરવાનાં પ્રમાણ કખૂલ કરો.

બાપુ કહે : આધુનિક અસ્પૃશ્યતા શાસ્ત્રમાં છે કે નહીં અને આજે મનાતા અસ્પૃશ્યોએ મંદિરપ્રવેશ કરવો જોઈએ કે નહીં એટલી વાતની ચર્ચા તમારી ઇચ્છા પડે તે રીતે કરો.

ત્યારે પેલા કહે છે : એ જન્ને વાત તો એકસરખી જ છે, પૂર્વમાંમાંસાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચર્ચા કરવા કખૂલ કરો એટલે બસ. એનો ઉપર સહી આપો.

બાપુએ સહી આપી, માત્ર વિષય ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે બદલી આપ્યા. એટલે પેલા ભોંડા પડ્યા અને ચિડાઈ અકબાઈ દરવાજાથી ચાલ્યા ગયા, અને ગાંધીના વચતબંગની બુગો છાપામાં પાડી !

. . . નાં ભાષણો આજકાલ છાપામાં આવે છે. તે ઉપરથી હરિભાઈએ અસ્પૃશ્યતા અને મંદિરો અને પ્રાર્થના વિષે કાંઈક વાનગીત કરી હશે. બાપુ કહે: આ માણસ લોકોને ભાંગ પાછને ગાંડા કરી રહ્યો છે. ઘણી વાતો તત્ત્વ તરીકે સલ હોય પણ તે લોકોની આગળ એમ ને એમ મૂકવામાં તો અનર્થ જ થાય. સાદાઈને ધોરાક અને કપડાં સાથે સંબંધ નથી અને હૃદય અને મનનો સુમેળ છે એનો તો ભયંકર અર્થ કરી શકાય. પ્રાર્થનાને એ હમી કાઢે છે, પણ પ્રાર્થના તો આપણા શ્વાસેશ્વાસમાં અને દરેક હલનચલનમાં રહેલી છે. હું તમને અમુક કરવાનું કહું છું એ પ્રાર્થના નથી કરતો તો શુ? આપણે એકબીજા ઉપર એકબીજાની પ્રાર્થના કરીને આધાર રાખીએ છીએ. ન આધાર રાખના હોઈએ તો જમીન ઉપર ઊભા પણ ન રહી શકીએ.

. . . બહેન આવી હતી. એની પાસે એની કરણ કથા આજે જ સાબળી. તેર વર્ષ થયાં પતિની સાથે તીવ ધાર્મિક મતભેદ ચાલે છે, છતાં પતિને એકે દિવસ કાગળ લખ્યા વિના રહી નથી! એની પતિભક્તિ અજબ છે, અને પતિને પત્નીના વિચાર બિલકુલ પસંદ નથી છતાં પત્નીને વળગી રહ્યો છે, એ એની નિશાને પણ ધન્ય છે. ઘણી હોશિયાર અને કુશળ બાઈ લાગી. બાપુને વિષે અપાર ભક્તિ છે. અને નર્સ તરીકે દયાની મૂર્તિની જેમ કામ કરતી હશે એમ એની વાતો ઉપરથી લાગ્યું. હાથના કેન્ડરને માટે એક માણસનો હાથ કાપી નાખવાનો હતો, તેની તે દિવસની વ્યથા અને આ બાઈનું કરુણ વર્ણન આંખમાંથી આંસુ લાવે એવું હતું. એ કહે: તેમ છતાં મારા પતિ માને છે આ પ્રભુનું કામ નથી. આવા કામમાંથી તને આનંદ કેમ મળે છે? પણ તેનો નિષ્ક્રમ તે હું કહું કે એ?

અપાર કરુણામય આ કિસ્સો છે. પોતાની જે બાળાએને પતિ ન જાણે એવી રીતે મળવાને માટે . . . જવા નીકળી હતી. બાપુએ એને એવી રીતે જતાં રોકી. તારો ધર્મ છે કે પતિની રજા માગવી. એને ટેલિફોન કર અથવા તાર કર, અને એ રજા ન આપે તો પાત્રી અમદાવાદ જ. આમાં જ એની ઉત્તમોત્તમ સેવા છે, એનું હૃદય પિંગળાવવાનો આ જ ઉત્તમોત્તમ રસ્તો છે એવી સંવાદ એને બાપુએ આપી. બીજી સવાહ એ આપી કે પોતાના દુઃખની વાત જ્યાં ત્યાં ન કરવી. એ વિચાર એટલો પવિત્ર છે કે એના બાગીદાર બધાને ન કરી શકાય. મિત્રો તો ઘણા મળે પણ બધાને આવી બાબતમાં મિત્રો ન કરી શકાય. એની

ભક્તિ જ્યુદ્ધ પ્રકારની છે કારણ એ પરણેલી અને બે બાળકની માતા છે, પણ એની ઉત્કટતા મીરાબહેન કરતાં કાંઈ ઓછી ન કહેવાય.

ખીજી વળી નવી જન્મન દીકરી કહે છે : હું ખીજી મીરાબહેન થવા પ્રયત્ન કરીશ.

કાલે રાત્રે વલ્લભભાઈએ આપુની સામે પોતાનો ઉકળાટ કાઢ્યો : તમે તમારા સાથીઓને પૂછ્યા વિના ઘણી વાર એવી સૂચનાઓ ફેંકો છો કે એ માણસ મૂંઝાઈ પડે છે અને એની સ્થિતિ કહેાડી ઘર્ષ જાય છે. મંદિરપ્રવેશ વિધેના સમાધાનની સૂચના તમે રાજગોપાલાચારીને પૂછ્યા વિના પ્રસિદ્ધ કરી. એમાંથી અનેક ફયુગા ફૂટ્યા છે. હરિજનો એની વિરુદ્ધ થયા, જરિસ પાર્ટીવાળા પણ વિરુદ્ધ થયા, અને સનાતનીઓને તો એને વિષે કશી પડી જ નથી. તમે આમ કામ શા સારુ બગાડો છો? અને કામ કરનારની સ્થિતિ શા સારુ મુશ્કેલ કરો છો? એ ટેવ તમારે સુધારવી જોઈએ!

આપુ કહે : હું જાણી જોઈને આમ કરું છું? રાજજીને આ વાત પૂછવી જોઈએ એમ મને ન લાગે તો મારે શું કરવું? તમે મને પૂછશો કે પણ તમને એમ લાગતું કેમ નથી? તો એનો હું શો જવાબ આપું? મારા જે સ્વભાવ પડી ગયો છે તેનો ઉપાય શો? મારા સાથી મારી સાથે ન રહી શકે તો શું? મને છોડી જશે? ખીજીઓનો સહકાર આમાં ન મળે તો કાંઈ નહીં, પણ જે વસ્તુ જાહેર કરવી જોઈએ એ હું શકી કેમ શકું?

મેં કહ્યું : મને લાગે છે કે એ વસ્તુ તમારા સ્વભાવ માટે અશક્ય છે. જ્યારે કોઈની સાથે વાત કરતા હો અને તેની સાથે અનેક વસ્તુ અર્થાતી હોય ત્યારે આપને મૂકે એ સમાધાન તરીકે સૂચવો તે વેળા વલ્લભભાઈને કે રાજજીને પૂછવું એ પણ અશક્ય હોય.

આપુ : બરોબર છે. એ મારા સ્વભાવમાં જ નથી; એ દોષ હશે. પણ એ દોષ આજે શી રીતે સુધરી શકે?

મેં કહ્યું : અર્ધિન સાથેની વાતચીતો વખતે બે વાર વલ્લભભાઈ અને જવાહરલાલને ન ગમે એવી સમજૂતી આપ કરી આવેલા. પણ તેનો કશો ઉપાય છે?

આપુ કહે : બરોબર. હું તો લોકોનો મણુસ (ડેમોક્રેટ) રહ્યો. લોકોની આગળ અનેક વસ્તુઓ જ્યુદ્ધી જ્યુદ્ધી રીતે મૂક્યે જ નથી રહી અને તેમ જ લોકમતને વશ કરવાનો રહ્યો એટલે ખીજી કશું કરી ન શકું.

આ તો જરાક જોટલો સાર થયો પણ ચર્ચા તો લગભગ દોઢ કલાક ચાલેલી. હમનભાઈએ મગનલાલભાઈને આ પ્રસંગે યાદ કર્યાં. એટલે બાપુ કહે : મગનલાલની તકરાર જુદી હતી. એ કહેતો કે તમે નવી નવી જવાબદારી ઉઠાવ્યાં કરો છો અને એનો ભાર મારે વહેવો પડે છે. નારાયણસ એ સવાલ નથી ઉઠાવના. એનામાં અત્યંતિક શક્તિ પડેલી છે તેથી હું કહું તેનો અમલ કર્યે જ જાય છે. પણ મગનલાલ તો પ્રતિભા-શાળી હતા. એનામાં તો હિતવન્ન કરવાની, નવી શોધ કરવાની શક્તિ હતી. એ નારાયણસમાં નથી. પણ આજે નારાયણસ નભાવે છે કારણ મગનલાલનો આપણે ભોગ આપીને નવો પાઠ શીખ્યા છીએ. એ માણુમે મારી યોજનાએનો અમલ કરતાં, આગ્રમને સ્વરૂપ આપનાં અનેક વર્ગોનું કામ આઠ દશ વર્ષમાં કરી ચરીરને ઘસી નાખ્યું

ગઈ કાલે વલ્લભભાઈ સાથે થયેલી ચર્ચાનો સાર આપનારો લાંબો કાગળ આજે સવારે બાપુએ રાખીને લખાવ્યો.

૧૩-૧-૩૩

મીરાની ભક્તિ અપાર છે, પણ બાપુની ભક્ત-વલસલાને પણ કાંઈ સીમા નથી. ભાગ્યે જ એના

વિચાર વિના દિવસ જતા હશે, અને એને લખવાનો કાગળ બૂધથી ટપાલમાં નાખવાનો રહી ગયો કે એને મોડો મળ્યો તો એમનો શ્રદ વલોવાઈ જાય છે.

મીરાની ભક્તિ બનાવનારું એક વાક્ય : “તમારા કાગળ લાંબા હોય કે ટૂંકા, એમાં ઊંડા મહાસાગરનાં અમૃત્ય મોતી બરેલાં હોય છે, જે મને ખીળી કાઠગોમાંથી, એ ગમે તેટલા લાંબા હોય તોપણ ન મળે.”

ખીજી વાક્ય એનીસ કલાક એ બાપુના જ ચિંતનમાં અને હમેશાં એ મહાન મુકાદમની નજર નીચે જ ગાળે છે એ બનાવનારું જુઓ :

“મારા નિત્ય શ્રવનમાં અને મારા સંધના વિચારોમાં મારા હૃદયથી હું તમને બાગીદાર બનાવું છું, પણ બ્યારે લખવા એમું છું ત્યારે કાગળ ઉપર તમને શેમાં બાગીદાર બનાવવા, અને શેમાં નહીં, એની પસંદગી કરવાનું કામ મારે કઠણ ચર્ચ પડે છે. અને કોઈ કોઈ વાર તો અમુક વસ્તુઓ મેં તમને લખેલી કે નહીં તે હું યાદ પણ કરી શકતી નથી કારણ મારા હૃદયથી તો એ યૈની વાતો તમારી સાથે મેં કરેલી જ હોય છે.”

આ તાદાત્મ્ય સાધના વિના ગુરુશિષ્યનો સંબંધ અશક્ય છે; અને એ જ સાચો ગુરુભક્તિની કમોટી છે.

બાપુએ એના ઉપર પ્રેમનો ઘોષ ચલાવ્યો. ગયે અઃવાલ્યે સુંદર કૅલેન્ડર મોકલ્યું હતું. આ અઃવાલ્યે સુંદર કાગળ સાથે જૅન મોરિસ,

એન્ડ્રૂઝ, મેડલીનના કાગળો મોકલ્યા, અને બીજાં સુંદર કાર્ડો મોકલ્યાં. બાપુના કાગળમાંનું એક વાક્ય, બાપુની શક્તિની અસાધારણતા એક જ લીટીમાં ખતાવી આપે છે. ગીઠું છોડવા વિષે લખતાં લખે છે :

“એનો ભભરો તો થતો જ નથી. જ્યારે લઈ છું ત્યારે એ ગમે છે. પણ જે કશું મને ખબર પડે કે અમુક વસ્તુ મારે માટે નુકસાનકારક છે તે કશુંથી જ એ મને ગમતી પણ બંધ થઈ જાય છે.”

બાપુના આખા ચરિત્રની કૃતિ આમાં રહેલી છે. શ્રેય અને પ્રેયનો અમેદ જમાનાઓ થયાં એમણે સાધેલો છે અને શ્રેય એ જ પ્રેય છે એ સૂત્રને એમણે જીવનમાં વણી લીધું છે.

સદાશિવરાવ તથા શિદ્દિની સાથે વાતો.

બાપુ : આ બિંધ પાસ થયા પછી પણ બહુમતીએ પોતાનો અધિકાર લઘુમતીને ભડકાવી મૂકવા માટે ન વાપરવો જોઈએ. દરરોજ અમુક ક્ષણે લઘુમતી માટે મંદિર ખુલ્લું રાખવું જોઈએ. એ લોકો પણ મૂર્તિ પ્રત્યે અમુક ભાવ રાખે છે. અને મૂર્તિનું મહત્ત્વ તથા એની શક્તિને માને છે. આવા લોકોને હું જગ્યા કરી આપું અને તેમને પડેલી પસંદગી આપું. હું તેમને કહું, મંદિર ‘અશુદ્ધ’ થાય તે પહેલાં તમે ધરાઈને દર્શન કરી લો અને હું પછી જઈશ.

સદા૦ : પણ આ રીતે તો તેમની લાઘવપ્રત્યિને આઘાત ન પડેએ ?

બાપુ : લાઘવપ્રત્યિને સવાલ તો હરિજનોને વિષે હોય. સુધારકો જે બહુમતીમાં હોય તો હરિજનોએ પણ મોટાભાઈ તરીકે વર્તવું જોઈએ. અને જે વસ્તુ કાષ્ટકારી કરવાને તેઓ બંધાયેલા નથી તે વસ્તુ તેમણે સ્વેચ્છાથી કરવી જોઈએ.

હું જુદાં મંદિરો બંધાય એમ ધમ્મતો નથી. પણ હું તેમને કહું કે તમારે માટે સગવડ કરી આપીશ. તમે જતા ના રહેશો. તમે થયા એવા મારે નથી થવું. તમે તો અમને હલકા ગણા હતા. ગોપુરગ આગળથી દર્શન કરીને સંતોષ માનવાનું અમને કહેતા હતા. પણ અમે તમને હલકા ગણવાના નથી. અમે તો તમને અગળ કરીશું, અને સૂતિની શુદ્ધિ વિષેની તમારી લાગણીને સંતોષીશું. માણસ સમાધાન કરે છે તે કાં તો નબળાઈથી કરે છે કે કાં તો જળવાન હોઈને કરે છે. સત્યાર્થી તરીકે હું જળવાન હોઈને સમાધાન કરું. ગઈ કાલે જ સનાતનીઓ સાથે મેં એમ કયું. તેમણે મને એક લખાણ ઉપર સહી કરવા કહ્યું. સામાન્ય રીતે એવા લખાણ ઉપર હું સહી ન કરું. પણ એ લોકોના સંતોષને ખાતર ખૂબ આવશ્યક હતા

એવા માત્ર એ જ ફેરફાર કરીને મેં સહી કરી. તેમની અને મારી વચ્ચે જે બન્યું તે બધું હું જાહેર કરું એમાં હિંદુ ધર્મની શોભા નથી.

આ પ્રકરણમાં હું પડ્યો તેથી મને તો બહુ જાણવાનું મળ્યું છે. શાસ્ત્રોમાં શું શું છે એની મને ખબર પડી. એ બધું જાણ્યા વિના હું આવાં નિવેદનો ન કાઢી શક્યો હોત. અથવા આવી અધિકારપૂર્ણ રીતે તો ન જ લખી શક્યો હોત. તેમની સાથે મારી આટલી મુલાકાતો ન થઈ હોત તો આ સમાધાનનો વિચાર પણ મને ન આવત.

શિદ્ધે : એ લોકો ધારે છે કે આ તો ફાયરનું અણિયું છે.

બાપુ : હું એને ફાયરનું અણિયું નથી ગણતો. બધા વાંધા 'ઉઠાવનારા ખોટા છે. એમ હું નથી માનતો. મારે તેમને મંદિરોમાંથી હાંકી કાઢવા નથી. જેઓ સાચા ભાવથી મંદિરમાં જનારા છે, તેમનાં જીવન તો મંદિરો સાથે સંકળાઈ ગયેલાં હોય છે. મારી માના દાખલા ઉપરથી હું આ કહું છું. ગમે તેટલી પધારીવશ માંદી હોય તોપણ મંદિરમાં જઈ દર્શન કર્યા વિના એ મોંમાં એક દાણો પણ ન મૂકે. તેની આ ટેવને લીધે જ તેનામાં શક્તિ આવી રહેતી. મારે એક રાક્ષસ તરીકે અથવા તો શુદ્ધ તરીકે મને મળેલો અધિકાર નથી વાપરવો. સાચી માતાને મારે સ્થાન આપવું છે. મંદિરમાં જનારી બધી સ્ત્રીઓ મારી માતાઓ જ છે. તેમને શુદ્ધિ રાખવી હોય તો ભલે રાખે. હરિજનોએ ઉદાર ભાવે આમ કરવા દેવું જોઈએ. વળી તેમણે સ્વેચ્છાથી તેમ કરવું જોઈએ. અત્યારે ચરમમાં અને ઇન્જેક્શનો નીકળ્યાં છે તેનો દાખલો લે. આપણા પૂર્વજો આને વહેમ ગણે. આવતી કાલે કોઈ એવો પણ નીકળે જે પ્રાર્થનાને વહેમ ગણે. તેમ છતાં લોકોની લાગણીને માન આપવું જ જોઈએ. એટલે મારું સુઅવેરું સમાધાન તદ્દન જરાખર છે. સનાતનીઓ એ વાત કબૂલ ન કરે, પણ હું તો જોઈું છું કે તેઓ મારી નજીક આવતા ગય છે. હું ચોતે હરિજન છું અને હરિજનો ઉપર મારો કામૂ છે.

શિદ્ધે : હરિજનો તો તમારો વાન સાંભળશે. એ લોકો તમારું સાંભળવાને બંધાયેલા છે. હું કહું છું કે કશું સમાધાન ન કરો, ત્યારે કોઈ દિવસ સમાધાન ન થાય એમ હું કહેતો નથી.

બાપુ : માતેને દર્શન કરવાની અલગ જગ્યા જોઈતી હતી. એ ખોટું સમાધાન હતું.

શિદ્ધે : આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જોઈએ તો તમારું સમાધાન એ સમાધાન જ નથી. એ વસ્તુ ધીમે ધીમે ધસાઈ બન્ય.

બાપુ : હા, એમાં પરસ્પર આદર અને પ્રામાણિકતા શ્રીત છે. તે જ મંદિર સાચું મંદિર બને છે. એ જ પ્રમાણે હોટેલોમાં પણ સનાતની-એને પોતાને માટે અલગ ટેબલ રાખવું હોય તો બલે રાખે. આવું બધું સૂચવવામાં હું એક વસ્તુ શ્રીત કરીને-ચાલું છું કે બહુમતી આપણા પક્ષમાં છે. એમની જે બહુમતી હોય તો આપણે મંદિરોમાં પગ ન મૂકીએ.

સમાધાનેને વિષે મેં નથી જ દષ્ટિ શોધી છે. સમાધાનની સૂચના હમેશાં બળવાન તરફથી આવવી જોઈએ. સત્ય જેના પક્ષમાં હોય તે જ આવું સમાધાન કરી શકે.

શિંદે : હા, એ તો ક્ષમાના જેવું થયું, જે બળવાન જ કરી શકે છે.

બાપુ : આ સમાધાનથી તમારા, મારા કે કોઈના પણ સિદ્ધાંતને કશી આંચ આવતી નથી. ખીમ્મોના સિદ્ધાંતને જે મૂળમાંથી કાપે એ પર્યુતા જ કહેવાય.

ખીમ્મ એક ભક્ષ સાથે :

સં : અંતરાત્માનો અવાજ એટલે શું ?

બાપુ : અંતરાત્માનો અવાજ એ ઈશ્વરનો અવાજ છે. એ આપણે અવાજ નથી. એ અવાજ ઈશ્વરનો હોય કે સેતાનનો પણ હોય. આપણી મારફત ઈશ્વર બેલે તેમ કરવા માટે આપણે યમનિયમનું બરાબર પાલન કરવું જોઈએ. કરોડ માણસ અંતરાત્માના અવાજનો દાવો કરે પણ સાચો અંતરાત્માનો અવાજ એકનો જ હોય. એની સાબિતી આપી શકાય એમ નથી. પણ એની અસર પડી શકે છે. અંતરાત્માનો અવાજ એ આપણી બહારનું બળ છે પણ એ બાહ્ય બળ નથી. આપણી બહારનું એટલે આપણા અહંકારથી બહારનું બળ છે. અહંકાર ન્યારે સૂતો હોય છે ત્યારે એના ઉપર બે બળ કામ કરે છે, સત્ અને અસત્. ન્યારે આપણે સત્ બળની સાથે તદાકાર થઈએ છીએ ત્યારે મૂઢ બાપામાં એમ કહેવાય કે ઈશ્વર આપણી મારફત બોલી રહ્યો છે. આપણે સત્ સાથે એટલા તદ્દર થઈ જઈએ છીએ કે આપણું અહં શન્ય થઈ જાય છે.

સં : અંતરાત્માનો અવાજ મળ્યાનો દાવો માણસ ક્યારે કરી શકે ?

બાપુ : તે તો એ માણસ ઉપર આધાર રાખે. એને ન્યારે અનુભવ થાય કે તે પોતે કામ નથી કરતો ત્યારે તે એમ કહી શકે. ધારો કે હું અંતરાત્માનો અવાજ સાંભળવાનો હમેશાં પ્રયત્ન કરું. હમેશાં ઈશ્વરને વીનવું કે તું મારી મારફત કામ કર અને મને શન્ય કરી નાખ તો એવી પણ આવે ન્યારે મને લાગે, કે ઈશ્વર મને સાંભળાવી રહ્યો છે. તે

વખતે હું એમ કહું પણ ખરો કે હું ઈશ્વરનો અવાજ સાંભળું છું. પણ હું તે સાબિત શી રીતે કરું? એ તો મારા આચરણથી જ સાબિત થાય. પણ તેવ છેવટની કસોટી, નથી. ધારો કે હિમાલયની ઠોઠ શુદામાં એક માણસ દટાઈ ગયો છે અને ઈશ્વર તેને મળવા માટે મને ત્યાં મોકલે છે. ધારો કે હું એ જગ્યાએ પહોંચ્યો, મેં જરાક ખોલું અને મને માણસ મળી ગયો. તેમ છતાં સંભવ છે કે એ અંતરાત્માનો અવાજ ન હોય. કેવળ અકસ્માત હોય અથવા તો મારો ભ્રમ પણ હોય, અથવા તો ઠોઠએ મને એમ કહ્યું હોય. દુનિયા તો પરિણામથી જ મારો ન્યાય કરશે, જે પરિણામ સારું આવે તો દુનિયા તો કહેશે, આ અમલકાર થયો. પણ ખરેખર આમાં છેવટની સાબિતી કરી નથી. માણસ ક્યારે આત્મવંચના કરે છે અથવા ક્યારે દંભી થાય છે તે એ પોતે જાણતો નથી હોતો. દંભ કરતાંયે આત્મવંચનામાં વધારે મોટો ભય છે.

એક જ વસ્તુ દર્શાવનારા ઘણા દાખલા હોય ત્યારે આપણને વધારે પુરાવા મળે છે. તેમાં છુદ્ધ, કૃષ્ણ, મહામદ એ બધા મહાન પુરુષો આવે છે. તેઓએ જે સત્ય ઉચ્ચાર્યાં છે તે તેઓએ પોતાની શક્તિથી નથી, ઉચ્ચાર્યાં પણ તેમની મારફત ઠોઠ અસાધિક શક્તિએ એ ઉચ્ચારાવ્યાં છે. કેટલાક માણસો એવા અધિકારી હોય છે કે જેમની મારફત અસાધિક શક્તિ કામ કરે. પણ તે ક્યારે કરે એની સાબિતી ન આપી શકાય.

...ને લખેલા કાગળમાં :

“અમુક હદથી આગળ કુદરતનો વિરોધ કરવા

૧૪-૧-૩૩ સામે હું તમને એવવા ઇચ્છું છું. બાહ્યવના શબ્દોમાં

હું તમને કહું છું કે ‘તારા પ્રભુને લલચાવ નહીં.’

જરાયે શંકા વગર હું તમને કહું છું કે તમે જે બીજી વાર મોટી માંદગીમાં પડો તો એને તમારે ઈગ્નંડ પાછા જવાનો સ્પષ્ટ આદેશ સમજવો. ત્યાં રહીને જે સેવા થઈ શકે તે કરવી. તમે અહીં રહો એમ ઈશ્વર ઇચ્છતો હોય તો અહીં રહી શકવા જોઈએ તંદુરસ્ત શરીર એ તમને આપે જ. તમારે નયપણે હાર સ્વીકારવા તત્પર રહેવું જોઈએ. તમારી હાર એ સત્યરૂપી પરમાત્માની જીત હશે. પોતાની પ્રયોગશાળામાં ઈશ્વર જરાયે જગાડ થવા દેતો નથી. તમે અહીં જે કામ કર ‘કયું’ છે તે મરવાનું નથી. સારી તંદુરસ્તી અને નિર્મળ ચારિત્ર્યવાળો ઠોઠ માણસ મળી જાય તો એને જાણું કામ સોંપી દેજો. અત્યારે એવો ઠોઠ માણસ ન મળી શકે તો કામ સંકેલી લેજો. આ નિરાશામય ચિત્ર નથી. પવિત્ર

જીવનનો આ જ પાયો છે. હે પ્રભુ, મારું નહીં પણ તારું ધાર્યું શાઓ. આ ઉપદેશ હું આગળ ન લાંબાવું. મારું કહેવું તમે સમજી ગયા હશે. બધાં સંપૂર્ણ સ્વાર્પણ છે ત્યાં સ્વેચ્છાને માટે અવકાશ જ નથી.”

આને ‘હિંદુ’નો ખતરપત્રી શાલીયતી આવ્યો, એવી ખતર ધર્મને કે સરકાર વિરુદ્ધને કદાચ મંજૂરી ન આપે, પણ લોકમન જાણવા કમિટી નીમે. ‘સ્ટેડસમેન્ટ’ આ જાતની સૂચના કરી છે. એનો અમલેખ પણ લખ્યો હતો.

બાપુએ કહ્યું : બધાં વકીલમંડળો શા સારું સર્જ રહ્યાં છે? એડવોકેટ જનરલ ધર્મ ચૂકેલા વકીલ બેરિસ્ટરો પોતાનો અભિપ્રાય આપે.

શાલીયતી કહે : “પણ એ જિલ્લ મંજૂર ન થાય તો તમે શું કરશો એ તમે ન જાણાવો? સરકારને એની ખતર પડે તો સરકાર વિચાર કરીને પગલું ભરે.

બાપુ કહે : એ લોકો મારા વિચાર જાણે છે. પાકો વિચાર કપી લેવા તેઓ કશું કરે નહીં. બલિષ્ઠને માટે મારી શક્તિનો હું બરાબર સંમત કરવા ઇચ્છું છું. એને હું જરાય વેડી નાખું નહીં. સેંકડો વસ્તુઓ, એવી ઉપરિચિત થાય જ્યાં મને રસ હોય પણ એ બધાનો હું અત્યારે શું કામ વિચાર કરું? જ્યારે ઉપરિચિત થશે ત્યારે એને પહેંચી વળવાની શક્તિ ધરિર મને આપી રહેશે.

‘કેશાપનને આખા સમાધાનની દરખાસ્તનું મહત્ત્વ બહુ વિસ્તારથી સમજાવ્યું. આ દરખાસ્ત હું વહે સાથે કામમાં રોકાયેલો હતો એટલે નોંધ ન લેવાઈ. પણ શિંદે અને સદાશિવરાવને કહેલી વસ્તુ જ વિસ્તારથી સમજાવી. આપણી પાસે બળ હોય તો તેનો દુરુપયોગ ન થાય. પણ એ બળ હોવાને લીધે જ આપણે સામાના સમજી શકાય એવા પૂર્વમતને પણ માન આપીએ. ન માન આપીએ તો આપણે હિંસક દુશ્મણના ગુનેગાર બનીએ.

વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘવાળા પંડિતો વિષે છાપાંમાં નોંધ આપવાના હતા પણ માંડી વાજ્યું. કેશાપનને એનું વર્ણન કરવાં કહે : આ પંડિતો સાથે ચર્ચા કરતાં મને ભારે ગમ્મન પડે છે. એક મદ્રાસી પંડિત છેક મદુરાથી અહીં આવ્યો હતો, મને એનું સમજાવવાને કે આપણે બધા કર્મચાંડાલ છીએ. મેં કહ્યું : ત્યારે ત્રિચારા જાતિચાંડાલને શું કામ વેગળા રાખો છો? વળી અમુક ચાંડાલ છે અને અમુક નથી એ તમે થી રીતે કહી શકશો? જે સાત પાપરહિત હોય તે પહેંચો. પથરો મારે.

...ને એના પતિએ વાદરે ન જવા દીધી. એને કહ્યું કે મુંબઈ આવી જા. હમણાં બાળકો પાસે ન જવાય, ઈસ્ટરમાં જાએ. આટલી વાનથી

પણ એ બાઈને સંતોષ થયો. એક ધર્મબીરુ હિંદુ પત્ની જેવું એનું વર્તન જોઈને ભારે આશ્ચર્ય થયું. બાપુને કહે : હું આવતી કાલે તમારી પાસે ટાઈપ કરવાને માટે આવું! તમારા ટાઈપિસ્ટને રજા આપો.

બાપુ કહે : નહીં આજે નહીં. ભવિષ્યમાં તારી જરૂર પડશે તો જરૂર તને મોલાવીશ. બાપુને વિચેની અસાધારણ બક્તિ એના પગલે પગલામાં જણાતી હતી.

બાપુને દરેક આવેલા કામળમાંથી બચેલો કેરો કાગળ કે ટાંકણી માચવવાની ટેવ છે. કાલે કહે : મોરા અડવાડિયાના કાગળો તો આવા કાગળોમાંથી જ નીકળે છે, અને ટાંકણી તો કોઈ દિવસ ખરીદી હોય એમ યાદ નથી. તમે લોકો ખરીદના હો તો જુની વાન.

એટલે હાનકાલે પૂછ્યું : દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ એમ જ કરતા? આના જવાબમાં બાપુએ આફ્રિકાનાં થોડાં સ્મરણો સંભળાવ્યાં : ઝોહો, બરોબર ત્યાં પણ આ જ રીતે કામ લેવાતું. રસીદ બૂકાં — નાનાસ ઇન્ડિયન કોમિસની — જાવવાને બદલે આખી સાઈકલોટાઈપ ઉપર મેં જ છાપી હતી. કદાચ ક્યાંક આજે પણ એ પડી હશે. કમાતો હતો ત્યારે કે કમાવાનું છોડ્યું ત્યારે, ખર્ચ કરવા વિષે આખી જિંદગી એ જ વૃત્તિ રહી છે. કમાતો હતો ત્યારે બચાવેલા પૈસા પોનાને માટે ન વાપરતાં બાઈને મોકલી આપતો હતો. ત્યાંના લોકોને માટે કામ કરતાં કેટલાય હજાર રૂપિયાનો બચાવ મારી કરકસરને ક્ષીત્રે કરી આપ્યો છે. છતાં ન્યાં ખર્ચ કરવો જોઈએ ત્યાં ખર્ચ કરતાં પણ મેં પાછું ફરીને જોયું નથી. ગોખલેની ઉપર ૧૦૧ પાઉન્ડનો તાર મેં જ કરેલો. અને ગોખલે આખ્યા ત્યારે તેમને માટે ૨૦૦—૩૦૦ હિંદીઓથી ભરેલી સ્પેશ્યલ ટ્રેન ક્યાઈસડોપથી જોહાનિસબર્ગ સુધી કરેલી, સ્ટેશન શયુગારેહું. ૭૫ પાઉન્ડની તો એક કમાન કરી હતી.

હાનકાલ કહે : સ્પેશ્યલ તો આવશ્યક કહેવાય, પણ કમાન આવશ્યક કહેવાય કે?

બાપુ કહે : હા, ત્યાં તે કાળે આવશ્યક હતી. એ બધું કામને જાગ્રત કરનારું હતું. મોટો રાજા કે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્થ આવે તેને માન મળે તેના કરતાં અમારા નેતાને વધારે માન અમે આપી શકીએ છીએ એ કામને બતાવવું હતું. આ કુલીરાજા નથી પણ કોઈ અસાધારણ માણસ છે એ બતાવવું હતું. અને એ પણ કોમિસને પૈસે નહીં. લોકોને મેં કહી દીધું હતું કે આ બધો ખર્ચ તમારે જ આપવો પડવાનો છે. ૧૫૦૦ પૌન્ડ મેં ગોખલેના સ્વાગતને માટે મંજૂર કરાવ્યા હતા. જોહાનિસબર્ગમાં તો

આડો આંક વાળ્યો. સોનાની પ્લેટ ઉપર માનપત્ર આપ્યું હતું. ગોરાઓની ઉપર પણ ભારે અસર પડી હતી. મેયરે એની કાર ગોખલેને માટે આખો વખત વાપરવા આપી હતી. અને નથી લાગતું ગોખલેને આપું માન ખીજે. ક્યાંય મળ્યું હોય. કોંગ્રેસે પણ અને કદી પૈસા આપવાની ના પાડી નથી. એ બલ્કતા હના કે આલું નિઃસ્વાયં ગૃધ્યાવૈતરુ કરનારો બીજો કોઈ મળવાનો નથી. 'પેલા ૯૭-૯૮ના દુકાળમાં એક વાર ૧૫૦૦ પાઉન્ડ અને એક વાર ૪૦૦૦ પાઉન્ડ દેશમાં મોકલી શક્યો હતો. આમાં ગોરાઓએ પણ ફાલો આપ્યો હતો. 'નાનાજી મહારાજી'માં રાજની રાજ દુકાળને વિગેની માહિતી સરસ રીતે ગોખેલી આપતો જઈ, અને સૌની ધરજ જણાવતો જઈ. ગોરાઓ પણ સાંભળતા. મેયરની પાસે ટીપ લઈ ગયો. એણે ૨૫ પાઉન્ડ ભર્યા એ ફાડી નાખ્યા. મેં કહ્યું, તમારી પાસે આટલું ચાકી જ ન શકે. બસ એને વધારવા જ પડ્યા. આ બધું થઈ શક્યું કારણ મોટ ઉપરથી બીજરતાં જે મરણતોલ કુમલો (સિમિંગ) થયેલો તે અને તે પછી કોઈના ઉપર કામ ન ચલાવવાનો મારો આમલ. માર ખાવાથી અને ખીજ પ્રસિદ્ધિ મળી. પહેલી પ્રસિદ્ધિ કોર્ટમાં ટોપી ન કાઢવાના પ્રસંગથી મળી હતી. છેવટે મીરઆલમનો કિસ્સો બન્યો. આ દરેક વાત તે તે કાળે બની તેમાં ઈશ્વરી હાથ હતો એમ આજે જોતાં તો સ્પષ્ટ બાસે છે.

સવિનયભંગ અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામ વિગેનું નિવેદન પ્રસિદ્ધ થવા સામે કરી વધી નથી, એવો સરકારનો જવાબ આવી ગયો એટલે એ. પી. આઈ.ને આપી દીધું.

આજે સવારે મેં પૂછ્યું: . . . ના કામળમાં બાધબધનું સખ્ત વાક્ય કેમ ટાંક્યું? પણ મિશનરીઓ જંગલોમાં જઈને ૧૫-૧-૧૩ વસે છે, અને કામ કરતાં પ્રાણુ ખુએ છે. . . . પણ ન કહે કે મેં આ કામ ઉપાડ્યું છે, એ કરતાં મારા પ્રાણુ ભય તો શું?

• બાપુ કહે: ન કહી શકે, કારણ પાદરીઓની રાજસી વૃત્તિથી એ ત્યાં ગયેલ નથી. ઈશ્વરનો શબ્દ ફેલાવવાને માટે અમે જઈએ છીએ એ ભાવનાથી ત્યાં ગયેલ નથી. અને એ પ્રકારનો આદેશ એણે સાંભળ્યો હોય એમ મને નથી ભાસ્યું. અનેક જગ્યાઓએ બટકયા પછી ત્યાં ગયો. એ કામને માટે એનું શરીર લાયક નથી. એટલે જ એણે ચેનનું જોઈતું હતું. પણ મારી સૂચનાની પાછળ તો ખીજ વસ્તુ અધ્યાહાર રહેલી છે. એ અહીં જલમાંથી ન કહી શકાય એટલે કહી નથી. તે એ કે એણે

શરતો કરીને અહીં આવવાનું કશું પ્રયોજન જ નહોતું. જે સત્યાગ્રહેને એ ધર્મ માને છે એ સત્યાગ્રહથી પોતે તદ્દન વેગળો રહેશે એવી શરત એનાથી કરાય જ નહીં. એન્ડ્રુએ અને હોરેસે એને ખોટી સલાહ આપી એમ મને લાગ્યાં કરે છે; અને એવી શરત કરવાથી એ પોતાની કામ કરવાની શક્તિ બંધી ઓછી કરી નાખે છે એ એણે સમજવું જોઈતું હતું.

મેં કહ્યું : પણ ધારો કે એણે આ શરત ન કરી હોત અને ત્યાં ગયેલ હોત તો આ ટીકા તમે કરત? આ શરત કરીને મયા એ કારણે આપે પહેલી ટીકા કરી એમ ખરું ના?

આપુ કહે : હા; શરત વિના ગયા હોત તો બાઇબલનું આકરું વાક્ય હું ટીકત કે નહીં તે હું નથી કહી શકતો.

ગોખલેના માનમાં બનાવેલી કમાનની ઉપર ૭૫ પાઉન્ડ ખર્ચવાની વાત કરી ત્યારે જસસને કમતી તેજથી અભિરેક કરનારી મેરીને કિસ્સો યાદ આવ્યો. કોમની પ્રતિક્ષા જાગવવી હતી, કોમને ઉત્તેજના દેવી હતી; એ ઉપરાંત પોતાની અસાધારણ બક્તિ પણ ગોખલેના ચરણે ઢોળવી હતી ના?

આજે ધણાય કાગળો મૌન લીધા પહેલાં લખાવી કાઢ્યા. નૈતિક ઉપાધિવાળાઓ તો હમેશાં પૂછનાર હોય જ.

સ્વપ્નદોષ શી રીતે રાહી શકાય? એને બાપુએ લખ્યું : “ચાર સાધન : એક રામનામ; બીજું શુદ્ધ હવા, ખુશ્કામાં પ્રાણ્યાયામ, આસનાદિ ક્રિયા; ત્રીજું, શુદ્ધ આહાર — ઘઉં, બાજ, દૂધ, મસાવાનો અને મીઠાઈનો લાગ; અને ચોથું, આખો વખત શરીરને કામમાં રાખવું જેથી નિદ્રા સારી આવે.”

જેમમાંથી છૂટીને ઘણા આવી ગયા, પણ દરબાર ન આવ્યા. તેને લખ્યું : “તમે ન આવ્યા એ જાણીને ચારે સાથીઓએ એકે અત્રાજે તમને ધન્યવાદ આપ્યા. એવો સંયમ થોડાએ જ પાળ્યો છે. એટલે તમને શ્રી ધન્યવાદ!”

એક કાગળમાં :

“મારો દેહ પ્રાણીમાત્રને સારુ છે એ જોડલે અંશે સાચું છે તેના કરતાં વધારે સાચું એ છે કે એ ઈશ્વરાધીન છે. તે પ્રાયોગપચેશન કરાવે ત્યારે મારાથી શું થઈ શકે?”

“મંદિરપ્રવેશ માટે ધારાસખાનો ઉપયોગ અસહકારના સિદ્ધાંતની પ્રતિકૂળ નથી એ બનાવી શકાય એવું છે પણ એ બનાવવા જનાં જોતના નિયમનો ભંગ થાય એટલે બનાવવાનો પ્રસંગ મળે અને તે વખતે તમે હાજર હો તો પૂછજો. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ અત્યારે હું જે કરી

રહો છું તેથી હાલ નુકસાન થવાનો આભાસ આવે એ બનવા નોગ છે, પણ સારું કામ કરતાં અંતે નુકસાન ન જ થાય એવો જગતનો અનુભવ છે અને આ કામ સારું છે એને વિષે મને સુદૃઢ શંકા નથી.”

વસંતરામ શાસ્ત્રીની સાઠ સૂત્રોવાળી પત્રિકા બે જથ્થાએ મોકલી અને પોતાને થયેલું દુઃખ વર્ણવ્યું. એને બાપુએ લખ્યું : “જો લેખ આપને ભેગા છે વહ આદિસે અંત તક જહરસે ભરા છે. આશા છે મેરા જીવન ઉસકે મૂટકા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.”

દારિદ્ર્યામના એક પુાકને એ જ વિષે લખ્યું : “એવી તો ઘણી વસ્તુઓ મારે વિષે લખાઈ રહી છે. એ એટલું સ્પષ્ટ જૂઠાણું છે કે તેનો કોઈ વિશ્વાસ ન કરે એમ હું આશા રાખું છું અને કોઈ વિશ્વાસ કરનાર હોય તો તેમની પર મારો ઉત્તર કોઈ અસર ન ઉપજાવી શકે.”

ઓરિસાવાળા શ્રવણમહાઈની અનન્ય ભક્તિ — સરળ બાલોચિત ભક્તિ — બનિયનના ભક્તરાજનું સ્મરણ કરાવે છે. બીજાએને મૂંઝવનારા મોટા પ્રશ્નો એને મૂંઝવતા નથી. એના સરળ હૃદયસરોવરમાં શંકાકુશંકાઓના પથરા વમળ ઉત્પન્ન કરી જ સકતા નથી. એ બાપુના દરેક ઉપદેશનું અક્ષરાર્થ સુધી પાલન કરવામાં માને છે એટલે બાપડા પૂછે છે : “તમે ચોવીસે કલાક આકાશદર્શન કરવાનું કહ્યું છે. પણ બધી જાતમાં શી રીતે આકાશદર્શન કરવું? કડકડતી ટાઢમાં, કાળાં ધેર વાદળવાળા દિવસોમાં, વરસાદની ઝડી પડતી હોય ત્યારે અને બળબળતે બપોરે શું કરવું? આશ્રમની સાથે પ્રાર્થના સમયે અનુસંધાન સાધવું જોઈએ એમ કહ્યું છે પણ અમારે ત્યાં તો પાંચ વાગ્યે દીવાજાતી થાય છે. અમારે તો મંદિરોમાં ઘંટ વગેરે થતા હોય ત્યારે પ્રાર્થના કરી લેવી જોઈએ” ઇત્યાદિ.

એમની બાળકને શોભે એવી તોલડી કાલીકાલી બાપા આટલી જ વસ્તુ કહેવામાં પાંચ પાનાં રોકે. પણ બાપુ સહર્ષ એ કાગળો વાંચે છે અને એનો જવાબ આપે છે :

“ચોવીસ કલાકનો તો તમે ઠીક સખ્તાર્થ કર્યો છે. પણ બાપાર્થ લેવો જોઈતો હતો. ચોવીસ કલાક એટલે બની શકે એટલો વખત. વરસાદ પડે, બહુ સખત તાપ પડે, ઘણો પવન વાય, અસહ્ય ટાઢ પડે, અથવા બીજાં કારણસર કેવળ બહાર રહેવું, સૂવું, કે કામ કરવું અસાધ્ય થઈ પડે અથવા નુકસાનકારક થઈ પડે ત્યારે છાંયાનો કે છાપરાનો કે બંધ પરનો આશ્રય લેવાનો ધર્મ થઈ પડે છે. મારાં વચનમાંથી સાર માન એ જ એવવાનો હોય કે બની શકે તેટલું અંતરાય રાખ્યા વિના

આકાશ નીચે રહેવું એ સારું છે. આ વચન જે સમજાશકયા હોય તે ધરની અંદર ઓછામાં ઓછા ભરાઈ રહે અને ધરની અંદર પણ હવાઅનવાળાની પૂરતી સગવડ રાખે.

"હવે વખત જાણવા વિષે. શ્રામસેવકને ઘડિયાળની કાંઈ જ આવશ્યકતા નથી. તેને સારુ બધી ક્રિયા સ્વાભાવિક છે. તેનું ઘડિયાળ' પણ સ્વાભાવિક છે. વખત સૂચવવાની ભાષા પણ તેની જુગી જ છે. એ ચાર વાગ્યે આવજો એમ નહીં કહે. એ કહેશે પ્રાર્થનાને સમયે આવજો, અથવા એ ઘડી દિવસ બાકી હોય ત્યારે આવજો, વહાણું વાગ્યે આવજો, પક્ષી બોલે ત્યારે આવજો, ખાવાની વખતે આવજો, ડું પાટી વણતો હોઈ' ત્યારે આવજો, સંધ્યાકાળે આવજો, વાણુને વખતે આવજો; આમ વખતને સારુ જુદાં જુદાં નામે ઘડી શકાય છે. અને તેને ઉચ્ચ કરવાની ટેવ એટલી બધી પડી ગઈ હોય છે કે વખતને સારુ પણ આકાશની તરફ જોવાની જરૂર નથી પડતી. એના કામમાં વહેવું મોડું થઈ જ ન શકે. ટેવ પડી ગઈ હોય એટલે તેનું કામ પૂરું થયું હોય ત્યારે કેટલો સમય થયો હોય તે જાણતો જ હોય. ઘડિયાળ વાપરવાની ટેવ ન હોય તો ક્ષણે કામને કેટલા કલાક થાય તે નહીં કહી શકે, પણ જ્યારે તે એમ કહે કે રાજ ડું આટલા વાર પાટી વણું છું' ત્યારે બોલનાર અને સાંભળનાર જાણી લે કે કેટલો વખત ગયો હશે અને તેથી જ પૂર્વે કાળની ગણતરી કલાકથી નહીં પણ કામના માપથી જ થતી હતી. મુસાફરી કરતા તે વખતે પણ કથી મુરકેલી આવતી જ નહોતી. કેમ કે એને ખબર છે કે સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સગીમાં એ કેટલા માર્કસ ચાલી શકે છે. એ કલાક પ્રમાણે થાક નથી લેતો પણ શરીર થાકે ત્યારે જ થાક લે છે. ટૂંકામાં, શ્રામજીવનમાં ઘડિયાળની જરૂર બહુ ઓછી જણાય છે; નથી રહેતી એમ કહીએ તો ચાલે. અને કામની ગણતરીની જેટલી જરૂર હોય છે તેટલી સૂર્યાદિ આકાશના પ્રકોની ગતિથી જાણી લે છે, વાદળાં વગેરેના તેને ભય રહેતો નથી, કેમ કે આખા વરસમાં એવું થોડો જ વખત હોય છે. એવો સમય હોય ત્યારે તેના કામમાં કરોાય વિશેષ નથી આવતો. પ્રાર્થના જેવો સમય પણ એની મેળે જ સચવાયાં કરે છે. જેના બધાય કલાક નિયમિત રીતે ભરાયેલા જ છે તેના પ્રાર્થનાના સમય નિયમિત રીતે આવી જિભા જ રહે છે. એટલે કોઈ દિવસ મોડાં ઉઠાયું' અને હવે કેમ થશે એવું તો ભાગ્યે જ જને. સાંજની પ્રાર્થના વિષે આશ્રમના વખતનું અનુમધાન કરવાનો લોભ રાખવાની જરૂર નથી. પૃથ્વીના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં રહેનાર એક જ કલાક જાળવી ન શકે. તેથી તમે તમારા સૂર્યાસ્ત પછી પ્રાર્થના કરવા બેસી જાઓ, એ જ

વાસ્તવિક છે. આમાં મને લાગે છે કે તમારી બધી ઝીણી મોટી યંકાઓના ઉત્તર આવી જાય છે.”

વસ્ત્રભાષાઈનો એક વિનોદ છે : યોગ 'દિવસ થાય કે વ્યાધુને સરકારની ઉપર કાંઈક ફરિયાદ મોકલવાની હોય જ. રખેને ૧૬-૧-૩૩ એ લોકોને લાગે કે આ માણસ હવે ચૂપ થઈ ગયો છે ! એથી જ જલ્દી આજે ત્રણ ખરીતા સરકારને ગયા —

એક, અપાયાળી ખાખત ઉપર સરકારનો દરાવ જણાવવા માટે તાર; બીજું, જેલમાં કાંતવા પીંજવા ઇચ્છનારાને રજા આપવા વિશે કાગળ (ડોઈલને); ત્રીજું, ઠેઠીઓના કાગળમાં અમલદારો છેકછાક કરે છે તેના વિરોધમાં મારા કાગળો અખંડ હોય છે, વિચાર વિના લખાયેલ નથી હોતા, અને એમાંથી જરાક ભાગ કાઢવાથી અનર્થ અથવા અણધારેલો અર્થ થવાનો સંભવ છે એ ફરિયાદ સાથે (ડોઈલને).

બીજા કાગળોમાં આશ્રમની ટપાલ. વધી આશ્રમની અને સાબરમતી આશ્રમની.

દાસ્તાનેની સ્ત્રી અને છોકરીઓને કાગળો : “ જિંદુકો મૈને જો પત્ર લિખા હૈ ઉસે ખ્યાનસે પઢો. યદિ મૈને લિખા હૈ વહ યથાર્થ લગે તો ખંઝડી ઇત્યાદિકે ત્યાગમેં લાકિયોંકો પ્રેત્સાહન દે દો. યદિ અહ્યર્થમેં વિશ્વાસ ન હો તો ખંઝડી ઇત્યાદિકા આમહ રખા જાય. મેરી દષ્ટિમેં માતાકા ધર્મ અચ્ચોંકી ત્યાગવૃત્તિકો પ્રેત્સાહન દેનેકા હૈ. જોત્ર પ્રતિ તો મન દોડેગા હી. અંતમેં લાકિયોં વિવાહ કરના ચાહેગી તો સબ કુછ પહનેગી. હમ ઉન પર જવાતકાર ન કરે.”

જિંદુને : “ ખંઝડી આર કુમકુમ વિવાહિતકી અથવા વિવાહકી ઇચ્છાવાલી કુમારિકાકી નિશાની માની જતી હૈ. ઇસલિયે જિસકી ઇચ્છા વિવાહ કરનેકી હૈ વહ અવસ્થ દોનોં સૂંચાર કરે. કુમકોં ખંઝડી પહનેકા યા કુમકુમ લગાનેકા પ્રેમ હૈ તો અવસ્થ પહનોં ઓર લગાઓ. માતાકા આમહ હો તો બી કરો. ઉનકા દિલ કુખાના નહીં.”

કૃષ્ણને : “ શરીરને વઢે ત્યાં લગી તાણવું એ મોહ છે એટલે દોષ છે. તારે જે સેવા કરવી છે તેને જ સારુ તારે આરામ લેવો જોઈએ.”

વત્સલાને : “ જિસકો કુઃખ હૈ ઉસકે કુઃખ મિટાનેકી યથાશક્તિ ચેષ્ટા કરકે ઓર સત્યાદિ ધર્મોંકા બધી ભોંતિ પાલન કરકે જીવમાત્રકી સેવા હોતી હૈ. જો અસત્ય, હિંસા, પરિમહ સ્તેય, અપહ્યર્થ કરતે હૈ વહ પ્રાણી-

માત્રકો દુઃખ દેતે હૈં. સત્યાદિકા પાલન કરકે દુઃખ મિટાતે હૈં અર્થાત્ સેવા કરતે હૈં.”

બાળકૃષ્ણને : “શરીર નથી બંધાતું તેનાં કારણો મારી દૃષ્ટિએ આ છે: ખોરાક લેવાય છે તે લેનાં છતાં તેને વિષે અશ્રદ્ધા અથવા તિરસ્કાર, મનનો અત્યંત વ્યય, શરીરની મોહમયી ઉપેક્ષા. ઉપાય તો આ કારણમાં જ આવી ગયો. જે ખોરાક લેવા તે અનુમત્ત મानी લેવો ‘ઘટે, અશ્રદ્ધા કાઢવી જોઈએ, આ ખોરાક આ શરીરને ખાવો એમ જાનવું જોઈએ. આત્માને અર્થે આ શરીરની આવસ્થકના છે, એ સંપેનરું છે એમ જાણી તેની યથારક્તિ અને યોગ્ય રક્ષા કરવી ઘટે’ છે. સંપેતરા પ્રત્યે જે ઉપેક્ષા કરે છે તે હોય વડોરે છે.

“ધર્મરતું જાન ક્યારે થયું તે હું ન કહી શકું. આ ક્રિયાઓ મારે સારુ એવી સ્વાભાવિક ચર્ચ પડે છે કે હંમેશાં હતા એવો આભાસ આવે. આ ઝાડનાં પાંડાં ફલાણે દિવસે આવડાં થયાં એ કાણ કહી શકે? આજની સ્થિતિને ૬૪ વર્ષે પહોંચ્યો એટલું જ કહેવાય. આનો કંઈ અર્થ જ ન રહ્યો.

“બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં કોઈને દુઃખે દુઃખી થવાપણું નથી, કેમ કે કોઈને સુખે સુખી થવાપણું નથી. સુનાર ભગિણા વહાણને સારું કરતાં સુખદુઃખનો અનુભવ ન કરે તેમ ‘બ્રાહ્મણ’ને હોય. બ્રાહ્મી સ્થિતિવાળો બ્રાહ્મણ કહેવાય?”

આશ્રમના કામળોમાં...ના કૃદુંબને આશ્રમ છોડવાની નોટિસ આપી, અને “રહેવું જ હોય તો નિયમ પાળી, સાચા ધર્મ, કામ કરીને રહો” એમ કહ્યું.

...ને: “તારી રીસ ખતાવે છે કે તું સારી પેઠે નાદાન છો. મારું કાંઈ કહેવું તું ન સાંભળે તો ખીજનું તો સાંભળે પણ શાની? મારી ઉપર તું જે છાપ પાડે તેને સારુ ઉપકાર માનવો તો રહ્યો પણ ઊમટી ક્રોધ કરે છે! તારો ધર્મ તો મારો આરોપ ન સમજી શકી હોય તો તે મારી પાસેથી સમજવાનો છે, મારી સાથે ઝઘડવાનો છે. અહીં તો તારું બહુનર અને ડહાપણુ પાણીમાં ગયાં જણાય છે. તારી રીસની પાછળ તારું મહા અભિમાન રહ્યું છે એ પણ તું જોઈ નથી શકતી. આ સ્વાતંત્ર્ય નથી પણ સ્વેચ્છાચાર છે, એ જરૂર માનજે. હું ઇચ્છું છું તું તારી આંખ ઉઘાડ, મારો પ્રેમ સમજ, તારે વિગેની મારી-પરીક્ષા ખોટી ન પાડ. આ સમય તારો રિસાવાનો નથી પણ મને દુઃખ દેવાને સારુ પસ્તાવાનો અને રડવાનો છે. તને એટલું પણ જાન કેમ ન હોય કે તને કડવું વ્યન કહું તો તે તારા બચાને સારુ હોય? તેમ કરવામાં મારી જૂલ થતી હોય તો નમ્રપણુ

શૂદ્ર બનાવવાનો તારો ધર્મ છે. તારા નિર્દોષપણાની તને ખાતરી હોય તો એ મારી પાસે સિદ્ધ કરવાની તને શક્તિ હોવી જોઈએ. તેને બદલે રિસાઈ-ને તારો દોષ તું દહાવતી જણાય છે. આવી આશા મેં તારે વિષે કદી નહોતી રાખી. જાગ, અને રિસાવાની મારી માગ.”

આજે લક્ષ્મીકાકા (સર લક્ષ્મીબાઈ ચામળદાસ) આવી ગયા. મતગારના પ્રવાસના પોતાના અનુભવ કહેવાને માટે જ આવ્યા હતા. ઝામોરિને પોતાના દીકરાને સંદેશ લઈને કેવી રીતે મોકલ્યા, લક્ષ્મીબાઈએ કથી મારી માગવાની ના પાડી, ત્યારે રિપોર્ટ જોટો છે એટલું જ કહેવાડાવવાનું થોડું ધાધું, છતાં પછી કેવી રીતે ડાસાને મળ્યા, કેવી રીતે એને આઈ. સી. એસ. દીકરા અને બાઈબને આખો વખત ઊભા રહ્યા, એ બધું વર્ણવ્યું ઝામોરિને જણાવ્યું કે મારે કર્યું કરવું નથી; કારણ કાપદો, ફાદ વગેરે બધું વિરુદ્ધ છે. પછી પોતે સાંનાકૂળના મંદિરમાં કરેલી તડગેડની વ્યવસ્થાની સૂચના કરી ત્યારે ઝામોરિને કહ્યું: મારે આવું ચા સાડુ કરવું જોઈએ? મતગણતરીની અવગણના કરી અને એના દીકરાએ, કહ્યું: હજી જ મને કહી ગયાને કે મહાત્મા તો કોઈનું સાંભળે એવા છે. જ નહીં!

દેવધરનું રમૂજ ચિત્ર આપતા હતા: સહકારી પરિપદમાં પોતાનો સી. આઈ. ઈ.ને આંદ લટકાવીને આવેલા! હું તો પ્રિસિડન્ટ હતો તે કદાચ ચારો લટકાવીને ગયો હોત તો શોભત, પણ આમને શું હતું? ધણાએને થયું કે દેવધરને આ આંદ લટકાવવાનું શું મન થતું હશે! અને પાછો ફોટોગ્રાફ પણ પડાવવાનું ગમે.

બાપુ કહે: એમાં દેવધરનો ઉદ્દેશ તો એ જ હોય કે કામને કંઈક મદદ થાય, આંદમાં માનનારા માણસોમાં વજન પડે અને તેની મારફત કામ લેવાય.

લક્ષ્મીકાકા જતાં જતાં મને કહે: હું આ નથી માનતો. લોકોને તો તિરસ્કાર પેદા થાય છે. પછી કહે: હું તો કોઈ દિવસ આ પહેરતો નથી. સરકારી પ્રસંગોમાં કોઈ વાર વાઈસરોય ગવર્નરની પાસે જવું પડે તો પહેરું છું, પણ મારા છોકરા કદી એ પહેરીને ફોટો તો પડાવવા નથી જ દેતા.

બાપુ કહે: એટલે સરકારનુચિ માનો અને છોકરાનુચિ માનો, એમ જ ના!

ડાસાએ બિચ્ચને વિષે વાત કરતાં કહ્યું: વાઈસરોયને મંગૂરી આપ્યા વિના ન જ ચાલે. બંધી અળવળ બનાવતી-છે. ત્યાંની વર્ણાશ્રમ પરિપદમાં

ત્રણસે ચારસે માણસો આવેલા એમ કહે છે, પણ એમાંના ઘણાખરા આપણા ગુજરાતીઓ હતા અને તે પણ સાંના ગુજરાતી ગોવર્ધનનાથજીને માનનારા! આ બિલથી તટસ્થતા શી રીતે વૃદ્ધે? મૂળને જે કાયદો છે તે કાયદો જ તટસ્થતા તોડનારો છે.

બનીડ-શોને મળી આવ્યા હતા. કહેતા હતા કે શો કહે : તમને એ સ્વરાજ્ય મેળવી આપશે, પછી આ મહાત્માનું શું કરશો? એ માણસ તો કશા ખપમાં નહીં આવે.

લક્ષ્મકાકા કહે : એ નિષ્ઠ વર્ષ જશે. એટલે શો કહે : અથવા સ્વરાજ્ય સરકાર એને જોઈમાં મૂકશે.

આ પછી થોડા જ વખત ઉપર વલ્લુવેલા દેવધર આવ્યા. કાળાં કોટપાટલન અને શુભાખી પાઘડી. એમની એકસઠ વર્ષની વય જરાય દેખાતી નથી, ૫૦ વર્ષના લાગે છે; પણ બાપુની કલમ હલતીતી તે જોઈને કહે : મારા પણ હાથ મૂકે છે.

ઝામેરિન ધરાક જોઈને કેવાં પડીકાં બાંધે છે તે એમની પાસે જાણવાનું મળ્યું. ઝામેરિને એને કહ્યું : મને નવાઈ લાગે છે કે તમારા જેવા માણસ કેમ આ ચળવળમાં જોડાય છે? આ તો રાજદારી વૃત્ત છે. ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિઓને મદદ કરવા માટે બીજી કરેલી ચાલાક તદબીર સિવાય આમાં ખીજું કશું નથી!

બિલને વિષે રાજગોપાલાચાર્યે કેવી રીતે વાઘસરોવને મોકલવાનો તાર ધડી આપ્યો, પોતે અંદર કેવા સુધારા કર્યા, તેનું વલ્લુન કહ્યું. અને યુવકો કેવી રીતે આ લડતમાં આપણી સાથે છે એનો પણ ખ્યાલ આપ્યો.

લક્ષમણુ-શાસ્ત્રી જોષીએ પૂનાના સનાતનીઓની સભાનાં પાખંડોનું વલ્લુન આપ્યું. પ્રચલિત અસ્પૃશ્યતા શાસ્ત્રમાં નથી એ બાપુની વાદ્દ નવી જ છે અને પાખંડ છે એમ બનાવવાનો એ લોકોએ કલાકના કલાક સુધી કેમ પ્રયત્ન કર્યો, લક્ષમણુ શાસ્ત્રીને પાંચ મિનિટ કેવી મહાપરાણે આપવામાં આવી, 'ચાંડાલ'ની બાબત કેવી અપહર્ષ અને હાલના અસ્પૃશ્યો બધા અંદર કેવી રીતે આવી જાય છે, તે વલ્લુવ્યું. સર્તા હિ સરેહપદેયુ વત્સુ પ્રમાણમત.કરણપ્રવૃત્તયઃ । એ સ્વીકારાયઃ પણ માંધી સંત ઐ એમ જ કાણુ કમૂલ કરે છે !

પૂનાની કોલેજના એક વિદ્યાર્થીને લખતાં :

“ મિત્રવિવાહનો હું દિમાપતી છું એમ કહેવું એ યથાર્થ નથી. મિત્ર વિવાહનો હું વિરોધ નથી કરતો એમ કહી શકાય. આ .૧૭-૧-૩૩ એ વસ્તુમાં ભેદ છે. મિત્રવિવાહનો હું દિમાપતી છું અથવા તો હું વિરોધ નથી કરતો એમ કહેવામાં પણ થોડી ગેરસમજ થાય એમ છે, કેમ કે મિત્રવિવાહનો તમારો અને મારો ખ્યાલ જુદો છે. આજે ખરા બ્રાહ્મણ અને ખરા શ્રદ્ધેશી જ નોવામાં આવે છે. એટલે જોને તમે અમિત્રવિવાહ ગણો તે મિત્ર હોવાનો સભવ છે, અને જોને હું મિત્રવિવાહ છે એવી ધાર્મિક બાબતો સ્વીકાર કરું ત્યાં ખરું જોતા અમિત્રવિવાહ હોવાનો અંબર હોય જેમ કે એક શ્રદ્ધેશી બાળા બ્રાહ્મણ બાળાના જુલો ધરાવતી હોય તે ખરેખર બ્રાહ્મણ સુવકને પરણે એને હું અમિત્રવિવાહ ગણું, જો કે તમે મિત્રવિવાહ ગણો એથી ઊલટું બ્રાહ્મણ લક્ષણવાળી શ્રદ્ધેશી બાળાને શ્રદ્ધેશીવાળો બ્રાહ્મણ ઠહેરાતો સુવક પરણે તો મારે મન એ મિત્રવિવાહ થયો તમે પણ તેને મિત્રવિવાહ ગણો પણ આપણા બનેલા કારણ નોખા હશે.

“ આટલા ઉપરથી તમારે સમજી લેવું જોઈએ કે સિદ્ધ થયેના વિદ્યાનનો હું કાંઈ પણ રીતે અનાદર નથી કરતો પણ સાથે સાથે આટલું પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે કે વિદ્યાનમાં આજે સ્વીકારાયેલું સત્ય આવતી કાલે અસત્ય કરવાનો અસભવ નથી હોતો. અનુમાન ઉપર સ્વાયંત્ર શાસ્ત્રોમાં હમેશા આ મૌલિક અપૂર્ણતા રહેવાની જ છે. એટલે તેને આપણે વેદવાક્ય ગણી નથી શકતા મારો અભિપ્રાય છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મને હું સમજું છું અને માનું છું. પણ વર્ણાશ્રમધર્મનો અર્થ પણ આપણે જુની રીતે સમજતા જણાઈએ છીએ.

“ આટલું કહ્યા છતાં મારે તમને એતવના જોઈએ કે જો તમે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન વિચારવા ઇચ્છતા હો તો રોડીબેગી વ્યવહારને એ પ્રશ્નની સાથે સંબંધ નથી એમ જાણીને તમારે વર્તન ઘડવું જોઈએ. હું તો આજે છું અને કલે નથી. પણ આ પ્રશ્ન તો મારી પછી પણ હશે જ. રોડીબેગી વ્યવહારનો પ્રચાર હું અત્યારે શુદ્ધ નથી કરી રહ્યો. એ પ્રચાર કરું ત્યારની વાત ત્યારે મારામાં કેટલાક દોષો જોવાને લીધે હું એક શુદ્ધ કામ કરતો હોઉં તે કામને વખોડવું એ શાસ્ત્ર નથી, નીતિ પણ નથી ”

ધર્મદેવની સાથે સંવાદ :

બાપુ : શુદ્ધ બ્રાહ્મણ અને શુદ્ધ બ્રાહ્મણીનું સંતાન બ્રાહ્મણ થાય એટલી આનુવંશિકતા હું સ્વીકારું છું. એ બ્રાહ્મણ પોતાના હોકરને યદ તરીકે ઉઠે તે તો તે વર્ણપતિત થયો. એ પતિત બ્રાહ્મણ થયો.

ધર્મદેવ : પણ એને બ્રાહ્મણ શેનો કહીએ ?

બાપુ : વર્ણોમાં જિંચનીયના નથી જ. પેવાને પતિત તો એટલા માટે કહીએ કે એ પોતાનું પતિતત્વ ઊંડીને પાઠે બ્રાહ્મણ ધર્મ રોકે છે. જિંચનીયની વાત છેડો. ધારો કે સુધાર સુધારકામ છેડી દે અને પાપખાનાં સાફ કરવાનું જ કામ લઈ લે. તો ગીતાજી એને કહે છે કે એ ધર્મચ્યુત થયો. સ્વપમે નિષ્પન્ન ભયઃ । સુધાર સોનીનું કામ કરવાની કોશિય ન કરે. એ જ રીતે એ વેદની શિક્ષા લેવા ચાલ્યો ત્ય પોપણ હું તેને પતિત સુધાર કહું. ધર્મ અને કર્મ (વ્યવહાર)નો સમન્વય કરવો છે. લોકોને સાહમિક બનાવવાની વાત કરીએ અને કહીએ બધા વેપાર કરે, તો એ ચાલે ? એટલે આનુવંશિક ધર્મ દરાવ્યા. આપણે તો એ કહીએ કે તમારી શુદ્ધિકૃતનો સમાજના નિત્ય કલ્યાણને. માટે ઉપયોગ કરો. આજે કંચનજ ધા ઉપર વ્યગ્ર કરનારાઓની સ્તુતિ થાય છે. મારું દિલ એની સ્તુતિ નથી કરતું પણ નિંદા કરે છે. આપણે ત્યાં શોધ નહોતી થતી એમ નહીં. પતંજલિએ અહિંસાની શાસ્ત્રીય શોધ કરી હતી.

ધર્મદેવ : તો શું પોતાનામાં વર્ણોચિત ગુણ હોય તો તે ન વધારે ? હું ક્ષત્રિય છું, પણ મારામાં ક્ષત્રિયતા નથી. તમે વેદન છે, પણ તમારી વેદ્ય પ્રવૃત્તિ ક્યાં છે ?

બાપુ : મેં શુદ્ધ સામાજિક વ્યવસ્થાની વાત કરી. આજે એવી વ્યવસ્થા નથી. આજે વર્ણસંકર થઈ ગયો છે. કારણ આશ્રમનો લોપ થઈ ગયો છે. આજે તો એક જ આશ્રમ રહ્યો છે, ગૃહસ્થાશ્રમ. અને તે ધર્મનો નહીં, પણ સ્વેચ્છાચારનો. અને વર્ણ રહ્યા છે, યજ્ઞનો. આપણે આજે પરરાગ્યતા ગુણામ છીએ. કારણ ક્ષત્રિયો રહ્યા નથી, બ્રાહ્મણો રહ્યા નથી, વૈશ્ય રહ્યા નથી. વૈશ્યો તો પૈસા પેદા કરવામાં લાગ્યા છે. યજ્ઞો પણ કેમ કહેવાઈએ ? પરિચયાં પણ જગતગરથી કરીએ છીએ, ધર્મ માનીને નહીં. એક શાસ્ત્રીએ મારી પાસે કબૂત ક્યું કે આપણે સૌ કર્મચાંડાન છીએ. આ ચાંડામ જનિ શું કરે ? વર્ણધર્મ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરે ? હું નથી કહેતો કે આ જ નામ-વાણે એ વર્ણધર્મ હોવો જોઈએ. શાસ્ત્રોએ તો અનાદિ ધર્મ બનાવ્યો છે, અને વર્ણવ્યવસ્થાની વાત કરી છે. મારી તો આજે સાધના ચાલે છે.

આ બાબતમાં હું આત્મબ્રહ્મથી નથી જોતી યકતો કારણ મારી સાધના ઝોળી છે.

ધર્મદેવ : તો આપ એમ કેમ નથી કહેતા કે હું ઠાઈ પણ વર્ષમાં માનતો નથી, જ્યારે આને ઠાઈ વર્ષ જ નથી? આપે કહ્યું છે, બ્રહ્મણ જન્મથી થાય છે, પણ બ્રહ્મણ્યત્વ જન્મથી નથી, જન્મના આવેતે શુદ્ધ : ।

બાપુ : આમાં મારો તમારી સાથે અંધો છે. આપ સમાજજીએ પોતાની સુદ્ધિ અટકાવી દીધી છે. મારી ભાષા સ્વરૂપ છે, એમાં અણુપ્રકૃતિ છે. એટલે એમાંથી અનેક અર્થ થાય છે.

ધર્મદેવ : તમે કહો છો, બ્રહ્મણ્યોએ પોતાના પૂર્વના ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચ્યું નેઈએ.

બાપુ : સાચી વાત છે, હું વૈશ્ય જન્મ્યો છું. પણ મારામાં લોકો કેટલીક વસ્તુ બ્રહ્મણ્યોગિત જુએ છે અને કહે છે કે આ બ્રહ્મણ છે. મારે તો આત્મવિકાસ આને યત્નમાંથી મેળવવી રહી. આત્મમર્મા બધા આડ ક્ષત્રાક કામ કરીને ખાય છે. મારો આ સામ્યવાદ (કૉમ્યુનિઝમ) હિંદુ ધર્મમાંથી આવ્યો છે. રશિયને પણ એ જ શીખવ્યું. પણ આને તો બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, યદુ સૌને કરોડપતિ બનવું છે. એટલે મેં કહ્યું, સૌને બેરિ-સ્ટરને અને યદુને એકસરખું આપો. દરેક પોતપોતાની સુદ્ધિ સમાજને સેવાઈ આવે. આજો સમાજ ત્યાગ કરે તો સમાજ જૂએ ન મરે જુગારિયાઓ પણ પોતાનું બધું સાંકળાડું રાખે છે. આપણે તો જુગારીઓથી પણ ગયા. સ્ત્રીમરો ઉપર મેં એવા ઉકાર જુગારીઓ જોયા છે જે પોતાનું ખાનગી કરી પોતાના ખિસ્સામાં કંઈ નથી છાઈ જતા, પણ સાથે બેસીને ઉડાવી દે છે. આજની સ્થિતિ જોઈને, રાતદિવસ માટું હલ્કા રહે છે. આંખમાંથી આંસુ નથી નીકળતાં, પણ દિલ રહે છે. આત્મ જે પારકાને પૈસે ચાલે છે ત્યાં ઠાઈ અસત્ય ચલાવે છે. વિકારવશ થાય છે તો હું રોડે છું. આત્મમર્મા જે પ્રયોગ કરું છું તે જન્મમાં પણ ચાલે એમ ધર્યું છું. એમાં નિષ્ફળ થાઉં અને એને સફળ કરવા હજાર જન્મ બલે લેવા પડે. સુદ્ધિનો પોતાના ખાનગી જીવનને માટે જે ઉપયોગ કરે એ કામનો જ નથી. સુદ્ધિનો સમાજને માટે જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. મારે તો નવી ભાષામાં મારા વિચારો બતાવવા રહ્યા.

ધર્મદેવ : પણ તમે તો વર્ણ-કર્મ જનને માનો છો એમ પણ કહો છો.

બાપુ : જુઓ એક ન્યાયની વાત છે. આપણે ગમે તેટલો પ્રચાર કરીએ પણ લોકો એને કાન ન દે તો શું થાય! એટલે મનુષ્યને માટે મૌન

સેવવાનું કહ્યું છે. સત્યના કરતાં ખીજે પ્રચાર ક્યો હોય? મેં વર્ણુધર્મ શું છે એ કહી દીધું, પણ આજે એનો હું પ્રચાર નથી કરતો કારણ એ અપ્રસ્તુત છે. વર્ણુધર્મમાં જિંચનીયતાનો ભાવ નથી, પણ અસ્પૃશ્યતામાં જિંચનીયતાનો ભાવ છે. તેથી અસ્પૃશ્યતા એ વર્ણુધર્મની અતિશયતા છે.

ધર્મદેવ : એ જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ.

બાપુ : હા, જાતિમાંથી; પણ અસ્પૃશ્યતા નીકળા જાય કે જાતિમાં જિંચનીયભાવ નથી રહેવાનો. સૌથી મોટો જંતુ સાપ છે, એ સાપ અસ્પૃશ્યતાનો છે. બાકી વીછી અને ખીજા રહેશે તેની પરવા નથી, અસ્પૃશ્યતા નીકળે એટલે . . .

ધર્મદેવ : પણ એ જાતપાંત તોડ્યા વિના ન નીકળે.

બાપુ : આ ઉપવાસ શા સારુ કર્યો? જિંચનીયભાવને નષ્ટ કરવા માટે જ.

ધર્મદેવ : આ સ્પષ્ટ કેમ નથી કહેના? આપ જન્મ-કર્મ બંનેને બેજાવી દો છો.

બાપુ : હું તો કહું છું કે જાતિનો હું દુરમન છું, વર્ણુનો હિમાયતી છું.

ધર્મદેવ : પણ તમે તો જન્મ-કર્મ બંનેને બેજાવો છો હરિજનોને શરૂ શા સારુ ગણવા? પણ તમે એ જ કહ્યું છે.

બાપુ : આજે હું એ વાક્ય નહીં કહું. આજે તો એટલું જ કહું કે એને આંડાલ ન ગણવો.

ધર્મદેવ : તમે સનાતન ધર્મને સ્પષ્ટ કેમ નથી કરતા? સનાતન ધર્મ એ નિત્ય ધર્મ છે.

બાપુ : સનાતન ધર્મ શબ્દમાં બલે નિત્ય ધર્મ હોય પણ જનતા એ ન માને તો એનું નિત્યત્વ શી રીતે રહેશે? હું જૈન મતનો—અનેકાંતવાદી છું. એકે વસ્તુને હું એકાન્તિક સત્ય તરીકે નથી માનતો. એટલે હું આ ધર્મને સત્ય ધર્મ કહું, પણ સનાતન નહીં હું—બધાં સુધી એને દુનિયા પણ ન માને.

ધર્મદેવ : એ અર્થ ક્યાંથી કાઢ્યો?

બાપુ : એ ઐતિહાસિક અર્થ છે. ગોધનો ઐતિહાસિક અર્થ જુદો, સાચો અર્થ જુદો.

ધર્મદેવ : નહીં. તમે તમારી સ્થિતિ સનાતનધર્મીઓ આગળ સ્પષ્ટ નથી કરતા. તમારે એ લોકોને કહેવું જોઈએ કે સનાતન ધર્મ એટલે નિત્ય ધર્મ, વૈદિક ધર્મ છે; એની વિરુદ્ધ તે અધર્મ. નાસ્તિ વૈદાત્ પરો ધર્મઃ ।

આપે એક દેકાણું કહ્યું છે કે 'શાસ્ત્ર સુદ્ધિ અને હૃદય ખંતને માન્ય હોવું જોઈએ. વેદમાં શુદ્ધ વિરુદ્ધ વાતો નથી.

બાપુ : બે શાસ્ત્રીઓ છે અને દુહિતુ રાષ્ટ્ર વિશે એ લડે છે. એક કહે છે એનો અર્થ છે દીકરી, ખીને કહે છે ગાયને દોહવાવાળો. ખંતે વાદમાં ચાલ્યા ગયા અને ન્યાયાધીશ કહે છે કે ખંતને દારૂં દો, કારણ એક એક વાત કરે છે, ખીને ખીજ ન અર્થમાં એ વાત કરે છે. તેમ જ સનાતન ધર્મના એકપ્રીતથી ભિન્ન અર્થ કરી આપણે વાત ન કરી શકીએ. એટલે કહું છું કે સનાતન ધર્મનો તમે અનર્થ કરી રહ્યા છો. દશ વર્ષની છોકરી પરણાવવાનો સનાતન ધર્મ કહેવાય છે. જો હવે એ વાતને લોકો માથે ન દે તો એને સનાતન ધર્મ કાણ કહે? એ લોકો કહે છે અમારી પાછળ કરોડો લોકો છે, હું કહું છું કે મારી પાછળ કરોડો લોક છે. હું તો કહું છું કે હું તો પ્રાચીન ધર્મની જ વાત કરું છું, જેનો મારો અર્થ આ છે. એક જણે કહ્યું કે તમે તમને આર્યસમાજ તરીકે જાહેર કરો. મેં કહ્યું શા સારું? લોકો અને માનના બંધ ચર્મ જાપ એટલા મારે? હું સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ બધાને છેલ્લા? મેં મૂર્તિપૂજનો એક જુદો અર્થ કાઢ્યો છે, એ મૂર્તિપૂજમાં હું માનું છું. હું તો કહું છું ખ્રિસ્તી અને હસ્તિકાની પણ મૂર્તિપૂજક છે. મારો તો ધર્મ એ છે કે સંમત કરવી યોગ્ય વસ્તુનો સંમત કરું અને બાકીનો લાગ કરું. એટલે કહું છું કે મારે નવું નામ નથી લેવું. હિંદુ ધર્મ નામ મારે મારે જસ છે. હિંદુ ધર્મ મારે મારે અગાધ સમુદ્ર છે. એમાં અનેક વસ્તુઓ આવી જાય છે. એટલે હું પોતાને આર્યસમાજ નહીં, બ્રહ્મસમાજ નહીં પણ હિંદુ જ મનાવું છું.

ધર્મદેવ : તમે મૂર્તિપૂજ ક્યા અર્થમાં માનો છો? આચાર્ય રામદેવ કહે છે કે મંદિર એક સાવજનિક સ્થાન છે એ મારે એ બધાને મારે ખુદ્દા હોવું જોઈએ. બાકી આપણા પ્રયત્ન તો એવા હોય કે પૂજારીઓ મૂર્તિપૂજ છોડે.

બાપુ : અહીં મારો મતબેદ છે. હું માનું છું કે કાશીવિશ્વનાથમાં ઈશ્વરદર્શન કરવાને ઈશ્વરદર્શન થાય છે. મારી માતા હવેલીનાં દર્શન ક્યા વિના ખાતી નહીં. એ મને કહેતી કે હું લાં પવિત્ર થવા મારે, મારું ધર્મપાત્રન થાય એ મારે જાહેર છું. મેં એને પ્રણામ કર્યાં. મને થયું એ માતાને હું શો ધર્મ શીખવીશ? આ બધી વાતો કાલ્પનિક છે અને ભાવના ઉપર આધાર રાખનારી છે.

ધર્મદેવ : પણ પથ્થરને રાટી માની લેવાગે?

બાપુ : હા, ઠાઠ મનુષ્ય પથ્થર રોટી સમજીને ખાશે તો તેને તે ક્ષણે તો શાંતિ જ થશે. વિદ્યામિત્રે પેલું માંસ ચોરી કરીને લીધું. સંખ્યા-સ્નાન કર્યું, અને પછી તેને ફેંકી દીધું. પણ પ્રથમ એણે એ લીધું એટલે શાંતિ થઈ હતી ના? હું તો સત્યાર્થી છું, ઈશ્વરશોક છું, રોજ રોજ મને નવાં રત્નો મળે છે તે આપતો જાઉં છું. એવું જ આજે સવિનયમંત્ર અને અસ્પૃશ્યતાવાણું નિવેદન કાઢ્યું એમાં છે. એ ન સમગ્ર વ્યકારણ કે સત્યાગ્રહનું શાસ્ત્ર નવું છે, લોકો એને ટેવાયા નથી.

ધર્મદેવ : કેટલાક કહે છે કે અંતરના અવાજથી તમે તો નવો વેદ કાઢી રહ્યા છો.

બાપુ : બહેને કહે! હું માનું છું કે વેદ નવો હોઈ જ ન શકે. વેદ તો અનંત છે. ઠાઠના પણ હૃદયમાં ઈશ્વર પ્રેરણા કરે અને તે બોલે તો એ વેદ છે. મહામદે કહેલું પણ વેદવાક્ય હોઈ શકે. માટે તો સત્ય વેદ છે.

ધર્મદેવ : વેદ સત્ય છે.

બાપુ : બલે, પણ વેદનો અર્થ શુદ્ધ જ્ઞાન, અને શુદ્ધ જ્ઞાનનો સત્યથી વિરોધ ન હોય. નીતિવિરુદ્ધ કે સત્યવિરુદ્ધ વચન આવે તો તમારે કહેવું એ વચન પ્રાક્ષિપ્ત છે. અથવા એ વેદવચન હોય તો તે મને માન્ય નથી.

ધર્મદેવ : સત્યાર્થપ્રકાશ હજી આપને નિરાચારજનક પુસ્તક લાગે છે?

બાપુ : નથી લાગ્યું એમ મેં હજી નથી કહ્યું. શું કરું?

ધર્મદેવ : જે કાળે તમે કહેલું તે કાળે તો તમારે ઠાઠ પણ રીતે હિંદુમુસ્લિમ ઐક્ય કરવું હતું એટલે એમ કહેલું.

બાપુ : એટલે હું જુદું બોલેલો?

ધર્મદેવ : નહીં. પણ તે વાતાવરણની અસર તમારા ઉપર થયેલી. હું વિનંતી કરું છું કે એ પુસ્તક પાછું વાંચી જવાની મહેરબાની કરો. મેં એ અનેક વાર વાંચ્યું છે અને દરેક વાર વાંચનાં મને એમાંથી નવું નવું મળ્યાં કરે છે.

બાપુ : એ હું માનું છું. પણ મારે આજે વાંચવાનો વખત ક્યાંથી કાઢવો? પણ જોઈશ.

આના પહેલાં લેડી ઠાકરસી આવી ગયાં. આજે જુદું બેઠા. ગિચારાં કેવળ બેસવાને મારે જ આવ્યાં હતાં. જેમ જેમ એના સંબંધમાં આવતો જાઉં છું તેમ તેમ એ વધારે વધારે ખીટ લાગતાં જાય છે. જુદું બોલાવેલાં છે. 'ખારેલાલ તો ગયા' કહીને કહેવા લાગ્યાં : લલ્લુભાઈ કહેતા હતા કે આ લડન હવે નજાગી પડતી જાય છે, હવે એ બંધ કરવામાં આવે તો સારું.

પણ મને એમ નથી લાગતું. એ તો ભરતીઓટ થવાં કરે. હડત બંધ કરવામાં આવે તો સેંકડો ગિચારા જે ગયાં છે તેમનું શું થાય ? કેટલાય લોકોએ કેટલું દુઃખ વેઠ્યું છે, ખુવાર થઈ ગયા છે તે બધા હતાશ થઈ ગય.

બાપુ કહે : સાચું.

પછી કહે : તમને છોડવાની વાત ચાલી ત્યારથી અમારા ઉપર ચારંવાર તાર આવે છે. મુંબઈથી રૂલિફોનો આવે છે. મને નથી લાગતું તમને છોડે. કારણ છોડીને પાછા પૂરવા તો રજા જ.

બાપુ : તમે તદ્દન સાચી વાત કરી. મને તો હું વિધાયતથી આવ્યો ત્યારે જેલમાં પૂરવાને બદલે બોલાવ્યો હોત તો આ હડત યાજ જ નહીં. સરકારે હડતાનો પેગામ મોકલ્યો. તો પછી કોઈ હડતેયો ના પાડે કે ? એમાં તો દેશનો આત્મા હચુઈ ગય.

લેડી : સાચી વાત છે. દેશની હિંમત જ બાંગી ગય. હડવાની શક્તિ જ રહે નહીં.

આમને આવી વાત કરતાં કેમ રોકી શકાય ? એમના જેવા બોળા દિલ્લીની બાઈ આગળ વાતની મર્યાદા પણ શી રીતે સંભળાવી શકાય ? પછી સનાતનીઓની વાતો નીકળ્યાં. બાપુએ અહીંનું બધું વીતક કહી સંભળાવ્યું. લેડીએ ગૌરના છૂટાછેડા બિલને વિષે પૂછ્યું.

બાપુ કહે : આપણે કોઈને કહીએ નહીં કે તમે છૂટાછેડા કરો, પણ એ જણાને બિલકુલ બનતું જ ન હોય, એક ખીમને જોઈને ઝેર વરસનાં હોય, તો તેમને છૂટાં પડવાનો અધિકાર નથી એમ કહેવાય ? એક વાર તમે અધિકાર આપો, પછી એ અધિકારનો ઉપયોગ ન કરવા દેવાનું સમાજનું કામ છે. . . .નો કિસ્સો લો. સારી કેળવાયેલી બાઈ છે. એના ધણીએ એને કદી બોલાવી નથી, એનું મોં જોવાની ના પાડે છે. એનું શું થાય ? હંડનમાં મારા ઉપર કાકાનો કામળ આવ્યો કે એ બાઈની ખીમ સાથે પરણવાની ઇચ્છા છે. મેં એ લોકોને કહ્યું કે કાપદો આમુ કહે છે. કાઈ સાત વર્ષની સગા છે એમ વલ્લભભાઈ કહેતા હતા. પણ તમને મારા આશીર્વાદ છે, જે તમારી જેલમાં જવાની તૈયારી હોય તો ! એનાં હવે એક યુવક સાથે લગ્ન થઈ ગયાં છે અને કોઈએ કશું પૂછ્યું પણ નથી. આવા કિસ્સામાં શું થાય ?

લેડીએ મિશ્રવિવાહની વાત કાઢી અને કહ્યું : આ સનાતનીઓ આ મિશ્રવિવાહની વાતથી જણુ ડરી ગયા છે.

બાપુ : હવે એમાં પણ હું સમજાવું. આજે અરપૃથકતાને અંગે એનો હું પ્રચાર નથી કરતો. પણ એ વસ્તુ મને પસંદ છે એ વિષે શંકા

નથી. લક્ષ્મીનો દાખલો લે. એને મેં બાહ્યણુની છોકરીની જેમ કેળવી. એ આજે આશ્રમની બાળા છે. એને હું ટેડને ત્યાં પરણાવું તો બધંકરે સંકર કરું, એમ મને લાગે છે. એનો બાપ-ધરુ છે કે હું એને માટે ટેડ વર શોધું. એ છોકરીને ટેડને પરણવું હોય તો બહે પરણે, પણ મારે તો એને માટે સંસ્કારી વર જ શોધવો રહ્યો. અને એવો મેં શોધ્યો. . . એ જ પસંદગી કરી અને અમે નક્કી કર્યું. એ યુવકને પણ ઉનાવળ નથી. લડત બગી એટલે છોકરી જેલમાં ગઈ. પેલો કહે છે, અને છોકરી પણ કહે છે કે તમે પરણાવશો ત્યારે પરણીશું. અમારે કશી ઉનાવળ નથી. આવો સંધ્યમ જાણનારાં બંનેનો વિવાહ એને હું યોગ્ય વિવાહ ગણું, પણ મંકર ન ગણું.

સાંજે આ જ વિષે વાત કરતાં કહે : આ જ વસ્તુ વિષે નિરંતર વિચાર ચાલ્યાં કરે છે અને મારા પોતાના વિચાર વિશેષ ને વિશેષ સ્પષ્ટ થતા જાય છે. મારી આજળ સવાલ કરવામાં આવે ત્યારે જવાબ દેતાં દેતાં પણ મારાં વિચારમાં સ્પષ્ટતા વધતી જાય છે. આમ કહીને વર્ણાશ્રમ ધર્મ વિષેના વિચારો વિસ્તારથી ધર્મદેવની આજળ આજે જ કહ્યા હતા તેનો સંક્ષેપ પાછો કહી સંભળાવ્યો.

જેલમાં કાંતણુકામ આપવા વિષે ડોહધને લાંબો કાગળ લખ્યો હતો.

તેના જવાબમાં એ પોતે કાલે આવીને મીઠી મીઠી વાત કરી ગયો. વાતમાંથી આવીને અને કહે : મહાર શબ્દ સંભળ્યો છે ?

મેં કહ્યું : હા; છુટ્યો, મુક્તિ એ અર્થ છે.

બાપુ કહે : હા, એવો એ છે !

પણ સાંજે જ કાંતણુમાંથી જેલની આવકમાં કેમ વધારો થઈ શકે એ બનાવનારી એક યોજના થઈ અને જેલમાં એક કેદી રોજનો સવા પેસો કમાય એ હિસાબે પણ વીસ રૂપિયા રોજનું નુકસાન થાય છે એમ બતાવી આપવાની પ્રયત્ન કર્યો. અને આજ સવારે એ યોજના મેજર બંડારીને મોકલી આપી.

‘હિંદુ’માં એના પ્રતિનિધિએ એક વાહિયાત રિપોર્ટ મોકલ્યો તે જોઈને બાપુ બહુ ચિડાયા. ‘હિંદુ’ને તાર કર્યો કે ‘જેને મારી મુદાકાતનો અહેવાલ કહેવામાં આવે છે તેમાં તો થયેલી વાતચીતનો પૂરો ભાંગરો વઢાયો છે. વળી એ ન છાપવાની પણ મેં ચેતવણી આપી હતી.’

પેલા પ્રતિનિધિને પણ તાર કર્યો : ‘મુદાકાતનો તમારો અહેવાલ બેદુદ્ધી વિકૃતિથી ભરેલો છે. એ છાપવામાં તમે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે.

બારે દુઃખ થયું. પણ આનાથી જે બોધું યવાનું તે થોડુંધણું તો થઈ જ ગયું.'

આટલા ઠપકા છતાં મુધારો કરવા નેટલી સારમાણસાઈ સ્વાર્થી ખચરપત્રીઓમાં હોય તો ના ?

કૃષ્ણચંદને વીસાપુર કાગળ લખતાં :

"તમારે ત્યાં કાંતણુકામ ચાલે છે, અહીં તો યાત્રીઓના સંવાદ ચાલે છે. કોઈ વગી રિસાઈ જાય છે. યાત્રીઓ તરફથી મારી ઉપર ગાળોની ઠીક વૃષ્ટિ ચાલી રહી છે. આજ લગી મને જેની ખચર નહોતી એવી મારી એવો પ્રગટ થઈ રહી છે. મારાં વચનોમાંથી મેં કદી ન કહેલા હોય એવા અર્થો ખેતી કાઢવામાં આવે છે, અને એવા સાધનોથી 'સનાતન' ધર્મ'નો વિનય ડોકો વગાડવામાં આવે છે. આની પાછળ ખરું જોર નથી એ વિશ્વાસે અમે હસીએ છીએ. જે એમાં ખરું જોર હોય, લોકમત એવા હોય તો પ્રસંગ હસવાનો ન ગણાય, રોવાનો જ ગણાય; રોડું જ આવે. કહેવાતા સનાતનીઓની આ હિલચાલ મૂલ્યે છે કે અરપૂસ્વતાના પાપા હલી ગયા છે, અને મકાન થોડા સમયમાં ધરી પડશે."

આને સવારે વલ્લભભાઈએ કલકત્તાના અરપૂસ્વ ધારાસભ્યના આવેશા કાગળની વાત કાઢી અને એને શો જવાબ આપ્યો છે

૨૧-૧-૧૨ એ પૂછ્યું.

બાપુ કહે : એને લખ્યું છે કે તમે નિશ્ચિંત રહેજો.

હું જવાબ આપત, પણ નકામો દેશમાં ભડકે થાય એટલે ચૂપ ખેડો છું. પછી જરાક ઘોળીને 'વલ્લભભાઈને કહે : આ બધું ચાલી રહ્યું છે તે સારું જ છે એમ તમને ધાગે છે ને ? મને તો લાગે જ છે. ૧૯૨૨માં થણી વાર થતું કે અરે, દેશમાં આમ કેમ થતું હશે ? પણ આ વળા તો સમૂળગો આનંદ જ થાય છે. એમ થાય છે કે આખી લડત પડી ભાંગે, ચૂરેચૂરા થાય, નેલમાં એકેલા છે તેમાંના પણ ઘણા નીકળી જાય અને આપણે બોખા નેટલા રહીએ એ સારામાં સારી વાત છે. તો જ લડત તેજસ્વી થશે અને જયો ક્યરો એકઠો થઈ રહ્યા પછી તેને બાળી નાખવાને જ જાણે લડત પાછી ભભૂટી લીકરી. દક્ષિણ આફ્રિકાનો મારો અનુભવ એ જ કહે છે. વચ્ચે લડત તદ્દન પડી ભાંગી, પણ ૭ વર્ષ પછી પાછી ભભૂટી ત્યારે તેનો એવો અંત આપ્યો કે જેને માટે આજે પણ મને એમ જ થાય છે કે એ ઉત્તમ અંત હતો, અને જે સમાધાન થયું તેવું કોઈ પણ રીતે મળી શક્યું ન હોત.

ડોઈલની કેટલીક રીતભાતથી બાપુને ઘણી વાર દાકરિયા વીંછીની ઉપમા એને આપવાનું મન થઈ જાય છે. હમણાં મેજરને એવા ઓર્ડર આપી ગયો કહેવાય છે કે કોઈને એક કામગામ આવેલા વધારે કામગામ આપવા નહીં, અને એક કામગામ વધારે લખવા દેવા નહીં.

મીરાબહેનને ગમે અડવાડિયે લાંડનના મિત્રોના ઘણા કામગામ મોકલ્યા હતા એટલે એ કામગામ આપવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. એથી એણે ઠીક ચિંતા ભોગવી. એનો ઉદ્દેશ્ય કરીને બાપુએ લખ્યું :

“ આ પ્રસંગ ઉપરથી એટલો પાક તો તું થીખી જ જા કે કરી આવો ગોટાળો થાય ત્યારે તારે માની જ લેવું કે મેં હંમેશની જેમ કામગામ લખ્યો જ હશે, ભલે તારો અડવાડિક કામગામ મને ન મળ્યો હોય. કાંઈ ગોટાળો થયો હોય તો તે મારા કાબૂ બહારનાં કારણથી જ થયો હશે. હું માંદો પડ્યો અથવા ખીજ કોઈ કારણથી તને ન લખી શક્યો તો તને ખબર તો આપવામાં આવે જ કે આ અડવાડિયે મેં કામગામ લખ્યો નથી. એનો અર્થ એ કે તારે ગમે એવાં કારણો કહ્યા ન લેવાં પણ ખબર મળવાની ધીરજ રાખવી. કાંઈ ખબર ન મળે તો ખરાબની કલ્પનાઓ ન કરવી. ઈશ્વર-દયાસાગર છે એટલે આપણે કાંઈ કલ્પના કરીએ તો શુભની જ કરીએ. જોકે ગીતાનો ભક્ત તો કશી જ કલ્પના ન કરે. સારું અને નરસું છેવટે તો સાપેક્ષ છે. ઈશ્વરનો ભક્ત જે ઘટનાઓ અને તેની નોંધ લે છે અને સ્વાભાવિક રીતે પોતાને બાગે આવેલું કામ કરતો રહે છે. સારું યંત્ર યાંત્રિકના હાથમાં જેમ જરાબર ચાલે છે તેમ આપણે પણ એ મહાન યાંત્રિકના ચલાવ્યા ચાલવાનું છે. જીવવાળાં માણસને માટે આવા યંત્ર બનવું બહુ મુશ્કેલ છે. પણ આપણે શન્ય થઈ જવું હોય અને પૂર્ણતાને પામવું હોય તો જરાબર આમ જ કરવું જોઈએ. યંત્ર અને માણસ વચ્ચે મૂળ ભેદ તો એ છે કે યંત્ર જડ છે, બ્યારે માણસ સંપૂર્ણ ચેતનમય છે. માણસ એ મહાન યાંત્રિકના હાથમાં યંત્ર બને છે તે જ્ઞાનપૂર્વક બને છે. શ્રીકૃષ્ણે આ વસ્તુ આ જ શબ્દોમાં મૂકી છે :

શ્રીશ્વરઃ સર્વમૂતાનાં દુદ્ધેરોર્જુન વિષ્ટિ ।

શ્રામયન્સર્વમૂતાનિ યન્ત્રાલ્હટાનિ માયયા ॥ ”

કામગામ લખવાની કળા વિષે નરસિંહમને :

“ ૫૦ અને ૬૦ મને લખે તોપણ તમે મને લખતા રહો એ જરૂરનું છે. તમે મને જે કહો તે તેઓ ન કહી શકે. કામગામ પણ અમુક સંકલ્પ-પૂર્વક લખ્યા હોય તો તેનું નિરાણું વ્યક્તિત્વ હોય છે. તમે જાણો છો,

અંથવા તમારે જાણવું જોઈએ કે પત્રલેખન એ એક કળા છે. જેઓ સ્વાભાવિક રીતે અને મુદ્દાસર લખે છે, તેમનામાં એ કળા આવી જાય છે. તમારે એ કળા સંપાદન કરવી જોઈએ.”

પૂના-કરારની સામેની ખંજાળમાં ચાલી રહેલી હિલચાલ વિશે વક્તબખાઈને વાત કરતાં કહે: જો અસ્પૃશ્યોના આંકડા વિશે ગરબડ હોય તો આપણે મુદ્દારો કરવો જોઈએ. બાકી તો કશું કરવાપણું નથી લાગતું. દલિનવર્ગો સ્પૃશ્યો છતાં અસ્પૃશ્યો જેવા છે, તે બંને પોતાને અંદર અણાવે.

હરિશ્ચંદ્રના લખનાં લખ્યું:

“આ વિશે મને જે લખવું ઘટે તે લખજો. ક્યાંય પણ આપણી ખૂલ થઈ હોય તો આપણે સ્વીકાર કરીશું. ઉપવાસનું દબાણ થયું હોય તોયે જો ન્યાય જ થયો હોય તો કંઈ વિચારવા જેવું નથી. જો અન્યાય થયો હોય તો અવસ્ય વિચારવા જેવું રહે. મારા ઉપર ‘અમૃતબાગ્ગાર પત્રિકા’ની કાપડીની કંઈ અસર નથી થતી. આ ધાંધલ છે કે એની પાછળ કંઈ છે? ધાંધલ છે, તો શા સારુ?”

સાથેના બીજા કાગળમાં:

“ગોખલે સંવત્સરી બાબત મને કરસનદાસે લખ્યું હતું. ગોખલેનું નામ સોંધું કરવાની જરાય ધમ્મજા નથી થતી. ઓગણીસમી ગોખલેને શોભે તેમ જીજવવા હજી દેશ તૈયાર નથી. તેની પવિત્રતાની ને સેવાની આંકણી ઇતિહાસમાં થશે. આપણાં જીવતાં કલાય નહીં થાય. અસ્પૃશ્યતાના દિવસો સ્વતંત્ર રીતે બંધે જીજવાય. આ મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. તમને એમાં બહુ વચ્ચે નથી લાગતું?”

“‘સંધ’ હજી દારકાં તો નથી પહોંચ્યો પણ માથે તક્તવારો લટકી જ રહી છે. રાજજીની તો છત્રી છે, પણ અટાણે તેણે તપવાનું છે એટલે છત્રી કેમ પાલવે? છતાં તમે હરિજીને અને એવા મુખ્ય યોદ્ધાઓને પૂછી જુઓ. તેઓ હા બણે તો આગળ વધો, નહીં તો રાજજીના કાગળને દાટી મેસો. મારી ઉપર તેનો કાગળ હતો એ મેં ધનસ્યામદાસને મોકલ્યો હતો.

“તેને નામનો મોહ નથી. હું ધમ્મજી તો તે જાણવા તૈયાર થાય. મારી ધમ્મજા તો ખરી જ. પણ કાળ જળવાન રહ્યો. તે આપણી ધમ્મજાઓને સાપની જેમ જીવતી જ ગણી જાય છે. ત્યાં મારા જેવા મહાત્માઓ પણ અસ્પૃશ્યતાઓ જેવા લાગે છે. તેથી હું તો ચૂપ રહ્યો છું. તમારી પીઠ જમ્પરી છે. તમારે જોઈને જિંચકો હોય તો જિંચકો. બાકી તો ‘નામ ધરાવે હેતે હરિ, બાળપણમાં બંધે મરી.’ સંધના નામથી નથી

તે તરવાનું, નથી મરવાનું. સાચી આંકણી કામથી યશે. કામ યમરાજને શોભતું કર્યું તો અસ્પૃશ્યતા ડાકણને આપી ને આપી ગળી જઈશું એ વિષે મને લવલેશ પણ શંકા નથી.”

હરિભાઈ શટક, ચંકરરાવ ઠકાર, એનાં પત્ની, અને શ્રીમતી ભટ્ટ (બનારસવાળાં) આખ્યાં. શ્રીમતી ભટ્ટ મહારાષ્ટ્રી હોઈ

૨૦-૧-૨૩ હિંદી સરસ બોલનાં હતાં. બનારસમાં અસ્પૃશ્યતાનું

કામ ડોમ વર્ગમાં કરે છે. ગુનેગાર જાતિઓ તરીકે જેને

હાજરી ભરવી પડે છે એવા ડોમ માટે કાંઈ થઈ શકે કે કેમ એમ પૂછતાં બાપુ કહે: એને હાજરી ભરવી પડે છે તે માટે આપણાથી કાંઈ ન થઈ શકે. એ લોકોને સ્વચ્છતા વગેરે શીખવવાનું અને એમની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાનું બધું કામ થઈ શકે.

નરગીસબહેનને મળી તેમનું મુંબઈનું કામ જ્ઞેવાની સંસાહ આપી. બનારસના પંડાઓ કહે છે કે સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને અસ્પૃશ્યો આવશે તો અમે નહીં અટકાવીએ, પણ તમે ઢાલ વગાડીને ન આવો. તો એનો લાભ અસ્પૃશ્યોએ લેવો કે કેમ એ સવાલ પણ પૂછ્યો.

બાપુ કહે: એ લોકોને સંસાહ આપવી કઠણ છે. પણ સંસાહ પૂછવા આવે તો કહી શકાય કે તમારે સ્વચ્છ થઈ, સ્વચ્છ કપડાં પહેરી જવું, અને તમને પૂછવામાં આવે કે તમે અસ્પૃશ્ય છો તો જાતિ ન છુપાવતાં જાહેર કરવું.

ઠકારને ભવિષ્યનાં કામને માટે હંમેશ મુજબ સંસાહ સંભળાવી. સંસાર કેમ ચલાવવો એની સંસાહ પાછળ રહેલાં મૃત માણસ શી રીતે આપી શકે? કિનારા ઉપર બેસેલો માણસ સમુદ્રમાં ભરદરિયે પડેલાં એને શી સંસાહ આપે? મેં કોઈને પેતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા છોડવાનું કહ્યું જ નથી. જેને એ કામ પસંદ ન હોય અથવા કંટાળ્યો હોય તે આ કામ કરી શકે છે. પણ એનો નિશ્ચય પોતાની મેજે જ કરે. અહીંથી એને માટે હું વિચાર ન કરી શકું.

તળેગાંવકર, જેઠે અને એની સાથે બીજા ચાર પૂનાની મુશ્કેલીઓની વાંતો કરવા આખ્યા હતા. આંગેડકરનાં માણસોમાં જઈએ છીએ તો કહે છે, અમારે તમારાં મંદિર નથી જોઈતાં, અમને રાટ્ટી આપો, નોકરી આપો, અમારે બીજી કશી વાત સાંભળવી નથી. તમે બાબાસાહેબ આંગેડકરને ન કહો કે આવું વલણ એના માણસો ન લે?

બાપુ કહે: પૂનાના જ હરિજનોમાં દેસના હરિજનો તો આવી જતા નથી ના? મહારાષ્ટ્રમાં પણ બીજા હરિજનો તો પણ છે જ. બધા જ હરિજન કાંઈ

એવા નથી. તમે હરિજનોનું એક સ્વતંત્ર વસ્તીપત્રક તૈયાર કરો. એના કુટુંબનાં બધાં, સ્ત્રીઓ વગેરેની પૂરી વિગતો આપો, એમની રાજ-ધંધાની પણ વિગત આપો. એ મોટું ઉપયોગી કામ થઈ પડશે. આ લોકો ન સાંભળે તો ખીજામાં પ્રચાર કરો. બાકી એ લોકોને કહો કે મંદિરને વિષેની શ્રદ્ધાનો જે નાશ કરે છે તે પોતાનો નાશ કરે છે. એને પણ સમજાવો કે રાટી મેળવી આપે તે ધર્મ, ખીજો ધર્મ નહીં, એમ કહેવાને બદલે એમ કહે કે રાટી પણ સત્ય અને અહિંસા અને ધર્મથી મળતી હશે તો ખાઈશું, નહીં તો શૂખે મરશું, પણ સત્ય, અહિંસા કે ધર્મનો સાગ નહીં કરીએ. હું તો કહું છું કે સત્ય અહિંસાનો વિરોધી જે ધર્મ છે તે ધર્મ જ નથી. સત્ય અને અહિંસાને જ મેં મારો ધર્મ ક્યો છે, અને શાસ્ત્રમાત્રની કસોટી હું એ વડે કહું છું. એટલે માટું પોતાનું શાસ્ત્ર સાદું અને સહેલું થઈ પડતું છે, મારે કરી બાંજગડમાં પડતું નથી પડતું.

મંદિરો વિષેનું સમાધાન સમજાવનાં બાપુએ કહ્યું : એમાં-આપણે કરી ત્યાગ કરતા નથી, ખીજાની લાગણીને માન આપીએ છીએ. એ લોકો આપણને દૂર રાખે છે તેમાં અનુદારતા અને કૃપણતા છે. આપણે એ અનુદારતા અને કૃપણતા એમના તરફ નથી દાખવવા માગતા માટે જ આ સૂચના છે. એ સૂચનાનો સ્વીકાર કરે કે અસ્વીકાર એમાં એ લોકોની મોટી કસોટી રહેલી છે. અમને બાળકોને કાંદાનો બહુ શોખ. વૈષ્ણવ ધર્મમાં કાંદા ન ખવાય, પણ મા સાથે ઠંજિયો કરીએ. મા બાપડી પોતે ન ખાય, પણ અમારે માટે જુદા કાંદા રાંધીને અમને ખવડાવે, અને એમ ખવડાવતાં ખવડાવતાં ટીકા કરીને અમારી આદત માતાએ છોડાવી. એ એની શુદ્ધ અહિંસા અને સત્યાગ્રહ હતો. અમારો સિદ્ધાંત બોમનો હતો, એનો ત્યાગનો હતો. પોતાનો ત્યાગ ન છોડતાં, અમારા બોમને સીકવતાં પણ, એમને બળે એ છોડાવી શકી.

સનાતનીઓ ગાળો બાડે છે એને [એ શી વૃત્તિ રાખવી એમ પૂછતાં બાપુએ કહ્યું : આપણી વૃત્તિ પેલા દાહના બજનની હોવી જોઈએ. 'નિંદક બાબા વીર હમારા'.

જેવે કહે : તુકારામ પણ એ જ કહે છે : 'નિંદકાયે' ઘર અસાવે શેખરી'.

માલવીયજીના નિવેદનથી બાપુને બીરે અચંબો થયો. માલવીયજી બાપુને પૂછ્યાગાછ્યા વિના, કરી સદેશો મોકલ્યા વિના સનાતનીઓની સાથે સમાધાનના પ્રયાશ્ચ અને શુદ્ધિ અને વ્રત ઇત્યાદિના પોતાના રસ્તા

મૂલ્યા! એના ઉપર મુઠાકાત આપું ન આપું એમ થયાં કીધું, આખરે લાંબો કાગળ માધવીવળને લખાવ્યો.

પુરુષોત્તમ ત્રકમદાસ આવી ગયા. અસ્પૃશ્યતાને વિશે વાત કરવા આવવાના છે એમ એમણે કહ્યું હતું. એમણે આ

૨૧-૧-'૩૩ પ્રમાણે શરૂઆત કરી:

‘તમારા છેલ્લા નિવેદનનો અર્થ ધણા એમ કરે છે કે મહાત્માજીએ હવે બધાને હરિજનના કામમાં પડવાની રજા આપી દીધી છે. હંસા મહેતા એમ ધારે છે. હું એમ નથી ધારતો. પણ ધણા એમ ધારે છે. કેટલાક એમ પણ ધારે છે કે ચળવળ હવે સજીવન નહીં થઈ શકે, અને એ ચલાવવામાં પૈસા નાખવા એ ધણાને નાહકનો બગાડ લાગે છે. મને પણ એમ લાગે છે. પણ હું તો માનું છું કે કોંગ્રેસના હુકમ વિના આ બધું ન કરી શકાય, ભલેને એ બધી ચળવળ નકામી હોય, અને હું માનું છું કે એ નકામી છે.

બાપુ : તમે ભલે આવ્યા. પણ હું આમાં તમને મદદ ન કરી શકું. વાત એવી છે કે આપણે જે જોવા ઇચ્છતા હોઈએ એ જ આપણે અમુક લખાણમાં વાંચીએ છીએ. અમુક માણસની આંખમાં જે જોવા ઇચ્છીએ એ જોઈએ છીએ. માણસ જે બાવનાથી જુએ તે જ અર્થ કાઢે. આ નિવેદનમાં તો મારી પ્રતિજ્ઞાને અનુકૂળ હું જે લખી શકું તે જ મેં લખ્યું છે. મેં જે કહ્યું છે તે પ્રમાણે માણસ કરે તો બસ છે. હું જેલમાં આવ્યો એટલે સત્યાગ્રહી તરીકે મારે જે કરવાનું હતું તે કરી લીધું. અંદર આવ્યા પછી મારામાં બીજું કરવાની શક્તિ રહેલી છે એટલે તે કરી રહ્યો છું. પણ કેઈ શરતે હું બહાર તો ન જ નીકળું, અને નથી નીકળ્યો.

પુ૦ : મારું કહેવું એમ છે કે આપણે આ ચળવળ ચલાવવાની ખાતર ચલાવ્યા કરીએ તો કોંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞાને ધક્કો પહોંચે. સાથે સાથે એ પણ કહું કે મારે તો કોંગ્રેસનો હુકમ સ્વીકારવો જોઈએ.

બાપુ : આ બાબતમાં પણ મદદ કરવાને મારી નીતિથી અને સ્વભાવથી હું અશક્ત છું. તમને કંઈ કહેવાને છૂટા નથી એટલું જ નહીં, પણ છૂટા હોઈ તો પણ મારે એ સ્વભાવ જ નથી.

પુ૦ : પણ આપે એમ તો કહ્યું કહેવાય છે ને કે જોણે હરિજનનું કામ કરવું હોય તેણે કોંગ્રેસનું ન કરવું, અને કોંગ્રેસનું કરવું હોય તે હરિજનનું ન કરવું ?

બાપુ : એ તો એક સામાન્ય સલાહ ચર્ચ કે જે ઘોડે ન ચડશે. જે માણસ સવિનયભંગનું કામ ખાનગી રીતે કરતો હોય અને જાહેર રીતે અસ્પૃશ્યતાનું કરે તો તે કામને પણ ધક્કો જ પહોંચાડે.

પુઃ : પણ રાજજી અને દેવદાસ કોંગ્રેસનું કામ કરનારા છે અને હવે મદ્રાસમાં તેઓ હરિજનના કામમાં પડ્યા છે. તેમ કરીએ તો ?

બાપુ : એ તમારી ધૃત્તિ ઉપર છે. તમને એમ કરતાં કોઈ રોકે એમ નથી, પણ હું દોરી ન શકું. મેં દેવદાસને 'પણ કહ્યું, 'ભાઈ તને મારાથી દોરી શકાય જ નહીં. હું કોઈ સાનમાં પણ નથી સમજાવી શકતો, કારણ હું આ બાબતમાં વિચાર જ નથી કરી શકતો.' તમને જરૂર એમ કહેવાનો હક છે કે આ કામમાંથી મારો આત્મા બીડી ગયો છે, અને હવે એ કામ મારાથી શોભાવી શકાય એમ નથી, અને તેમ જાહેર કરીને તમે ખીજું કામ કરી શકો છો. વળી મેં તો દેવદાસને પણ કહ્યું, 'ભાઈ, આ કામ મેં કરોડો ઉપર મૂકી દીધું છે. જોવા નેટલા કોંગ્રેસમેન ન માને કે અમે આ કામ ન કરીએ તો એ રસાતળ જશે.' જે એમ થાય તો બહે રસાતળ જતું. પણ મેં એમ માન્યું જ નથી. હા, એમાં કેટલાક સ્વાર્થી માણસો પેસી જાય, જુઝ્યા માણસો આવે, સહા પણ દાખલ થાય, પણ આખરે બધો કચરો નીતરીને હિંમતવાદ સ્વચ્છ જ ચર્ચ રહેશે.

પુઃ : પણ ધણા સાથીઓ પેલી બાજુએ ચાલ્યા જાય છે.

બાપુ : બહે. એ ઉપરથી હું એટલું સમજીશ કે એ લોકોમાં આત્મ-વિશ્વાસ નથી રહ્યો. એ માણસનો આત્મા કહે કે મારે તો આ જ કામ કરવું છે, મેં તો પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પાળવી જોઈએ, તો તે કામને વળગી રહે. અચુક બહેનેએ મારી પાસે સલાહ માગી. મેં તેમને તેમની પ્રતિજ્ઞા યાદ કરાવી, અને કહ્યું કે તમારી પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ પણ તમે જ કરજો. જોકે એ પ્રતિજ્ઞા તને મારી આજળ લીધી છે, પણ તેનો અર્થ તમારે માટે હું નહીં કરું. એ તમારે જ કરવો જોઈએ.

પુઃ : એ બહેને હરિજનનું કામ કરે છે ?

બાપુ : ના, એ તો થાણા જેવમાં બેઠી છે. એ સ્વતંત્ર વિચાર કરીને નહીં. મેં એમને કશી સલાહ નથી આપી. હું આજી જ ન શકું. મારો પોતરો મને લખે છે : 'હું તબિયત ખરાબ હોવાને લીધે આજ સુધી બેસી રહ્યો તેથી ઘરમાં છું, હવે પાછો મારે કામે વળગી જવાનો છું.' એને મેં કશી જ સલાહ નથી આપી.

બાકી એક વાત કહી દઈ કે જેને ખીંક લાગી ગઈ હોય કે મારાથી જેલની ખરદાસ્ત નથી ચર્ચ શકવાની, તો તેણે જેલમાં જવાનો અપ્રહ

રાખવાની જરૂર નથી. તેણે પ્રામાણિકપણે કહી દેવું જોઈએ કે આ મારા ગળ ઉપરાંતની વાત છે, હું હવે લડને માટે વાતાવરણ નથી જોતો. એને આવી રીતે જાહેર કરવાનો હક છે.

પુઃ : પણ એ શિસ્તની વિરુદ્ધ ન કહેવાય ?

બાપુ : ના, હું એને શિસ્તની વિરુદ્ધ ન ગણું.

પુઃ : દરેક સિપાઈને આમ પોતાના મનમાં આવે એ કહેવાની છૂટ ન હોય.

બાપુ : આપણી લડતમાં છે. કારણ દરેકે આ લડાઈ પોતાની મેજ ચલાવી લેવી પડશે એમ કહીને હું અંદર આવ્યો છું. જો અંદર લડાઈમાં ગેરિલા લડત ચાલતી હતી ત્યારે અગાઉના સેનાપતિ ગમે તે કરી ગયેલા પણ ડીવેટ પોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે કામ ચલાવ્યું.

આ બંધી વાત તમારા જેવા દહ વિચારના માણસની આગળ કરું છું કારણ હું જાણું છું કે તમે તો જેમ ધારતા હશો તેમ જ કરશો. નહીં તો હું તો જે કહેવાનો હતો તે કહી ચૂક્યો, હવે કશું કહેવાનું રહ્યું નથી. તમને એટલું કહું કે તમને હવે વિશ્વાસ નથી રહ્યો એમ કહેવાની તમને છૂટ છે.

પુઃ : પણ મને એ છૂટ છે એમ હું માનતો નથી.

બાપુ : સત્યાગ્રહમાં સત્યની ઉપર હંમેશાં માણસ વિશ્વાસ નથી રાખતો એ દુઃખ છે. આ લડતમાં પણ એ પ્રકારનાં માણસો છે. એક નીતિથી સત્યમાં માનનારાં, બીજાં સત્યને ત્રિકાશાખાધ સિદ્ધાન્ત તરીકે માનનારાં. પેલાં નીતિવાળાંથી હું જે વસ્તુ કહું છું તે 'ન' ઝીલી શકાય. બીજાં એ વસ્તુ ઝીલશે અને સત્યને અનુસરીને વર્તશે.

પાટીલે એક કામ કહ્યું તે મને નથી ગમ્યું. મેં એને એતવણી આપેલી કે મારાથી સલાહ ન અપાય. મેં જે વાત કરી છે તે તમે જાણે બીજાની આગળ કરજો પણ તેના છૂપા સકચુદિર માટે ઉપયોગ ન થાય. મારી સાથેની વાત જાહેરમાં કહેવી હોય તો કહેવાય, પણ ખાનગી રીતે તેને ન ફેલાવવી જોઈએ.

આ જ વસ્તુ બીજા શબ્દોમાં : ખરું મનુષ્યત્વ શી રીતે મળી શકે ? એને માટે કેદી તરીકે પણ મંદેશ આપવાનો હોય. સત્યને માટે, જેના કરતાં બીજાં મોટું કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે જ નહીં, જેના કરતાં કડક સ્વામી બીજાં નથી, તે માટે જોઈએ તે પણ કહેવાય.

આપણે સત્યથી કેટલા દૂર પડી ગયા છીએ તે જરાજરા સમજી શક્યા નથી. હું ઘડીજાર પણ સમજી શકતો નથી કે સત્યાગ્રહમાં યુષ્તતાને રથાન

કેમ હોઈ શકે? સત્યાગ્રહમાં આપણી પૂરી શક્તિથી આપણું સત્ય આપણે વ્યક્ત કરવાનું હોય છે. જ્યારે ગુપ્તતામાં તો બાપકાપણું અને અસત્ય છે. છતાં હું જોઉં છું કે સત્યાગ્રહને નામે જ પાર વિનાની ગુપ્તતા ચાલી રહી છે. મારે નામે બધાને કહેજો કે તમામ પ્રકારની ગુપ્તતા એ પાપ છે. ગુપ્તતા વિના લડત ન ચાલી શકે એમ હોય તો ભલે એ તૂટી પડે. એટલું તો સમજી જ લો. કે ગુપ્તતાને લીધે લડત ચાલતી દેખાય તો એ ભ્રમ અને માયાજાળ છે. ભય અને અવિશ્વાસ એ ગુપ્તતાનાં જોડકાં બાળકો છે. અને દેશમાં એનું વાતાવરણ જન્મી ગયું હોય ત્યાં સ્વચ્છ જીવન અસકલ ઘર્ષ જાય છે. એ યાપને આપણી વચ્ચેથી હાંકી કાઢવો જોઈએ. જે કરો તે ખુલ્લેખુલ્લું, ધોળે દહાડે કરવું જોઈએ. તમે શું છો, ક્યાં છો અને શું કરી રહ્યા છો એ બરાબર જાણો. પૈસાની અથવા ખીજ છૂપી મદદની છૂપી પાવતીઓ ન આપાય. પૈસા વિના, ઠોઈ પણ જાતની છૂપી મદદ વિના લડત ચાલી શકે, પણ સત્ય વિના અને કિંમત વિના ન ચાલી શકે. આ ગુપ્તતાને લીધે જ ક્ષતવારણ (ઓર્ડિનન્સરાજ) શક્ય બન્યું છે. તમે ગુપ્તતા છોડી દેશો એ જ ધડીએ એના ક્ષતવારણો કોટીની પણ કિંમતના નહીં રહે. પણ એના ક્ષતવા હો કે ન હો, સત્યની ખાતર આ પાપને આપણામાંથી કાઢો. હું જાણું છું તે પ્રમાણે આ જ સત્યાગ્રહનો નિયમ છે.

આ સંબંધમાં એક વાત જ. મહિના થયાં હું કહેતો આવ્યો છું તે હરી કહું છું. આપણાથી એક પણ વસ્તુ ખાનગી ઘર્ષ જ શકે નહીં. ‘૩૦માં મે’ કહેલું કે ‘નવજીવન’ ખાનગી નીકળે છે એ ગમતું નથી, પણ એ મેં નબાવી લીધેલું, જોકે મારે નબાવી નહોતું લેવું જોઈતું. આમાં કાંઈ પાપ છે એમ નહીં પણ આપણી લડાઈમાં એમ ન થાય. અહીં પણ આ વર્ષે હું વ્યાજબી ચિત્ત થવા લાગ્યો છું અને જેને પ્રસંગ મળ્યો છે તેને કહું છું કે આ લડત અત્યંત છૂપી છૂપી ચાલે છે એ બરાબર જ નથી. આ છૂપામાંથી વહેલામાં વહેલું નીકળી જવાય એ આપણે સારું સારું છે. આ લડત પૈસાથી ન ચાલે એવી છે. આજે જે તમને લાગે છે કે લોકો નિર્માલ્ય ઘર્ષ મથા છે, કરી ગયા છે તે લાગણી પણ છૂપાપણાના જોખને લીધે છે. એટલે એ જોખને કાઢી નાખજો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં છૂપાપણું હતું જ નહીં. આ વાત પણ તમે બધાની આગળ જાહેર રીતે કરજો. સરકારને કાને એ ભલે જાય. કારણ આમાં હું તો સરકારને મદદ કરી રહ્યો છું, એને તુકસાન નથી કરતો. પુઃ : પાટીલે તમારું નામ વાપર્યું નથી. બુલેટિન તો ખુલ્લી રીતે ન ચલાવાય, બાકી જે રીતે ચાલે છે તે રીતે છૂપી ન કહેવાય, કારણ સુદક અને પ્રકાશકનાં નામ હોય છે.

બાપુ: આમાં પાપ છે એમ મેં કહ્યું નથી. આપણી બધી ખાનગી વાત જાહેર કરવાને આપણે બંધાયેલા નથી. પણ આ લડત — સત્યાગ્રહની લડત — આમ ન ચાલે. આ લડત કોઈને જોડમાં જતા બચી જવાની નથી. એકે કામ આપણે એવું ન કરતા હોઈએ કે જેની સરકારને મોડામાં મોડી ખબર પડે એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ. તમારાં યુલેટિનો મેં '૩૧માં જોયાં હતાં. એ કાઢવાની રીતમાં ચતુરાઈ જોઈ છે, ભારે હોશિયારી જોઈ છે. એ બધી કુશળતાનો વિચાર કરતાં મારું તો માયું ફરી જાય છે. પણ એમાં હું લોકોનું હિત નથી જોતો, એથી લોકો ચડી નથી શકતા. આ તો આપણને વળ ચડવો છે એટલે એ વળ ચડાવી રાખવો, એ વાત છે. રાવણનાં હજી દરોદશ માયાં કાયમ છે એ જતાવવાની વાત છે. પણ હું તમને કહું છું કે આમાંથી જ બીક-ડાકણ પેદા થાય છે.

પુ: પણ આમાં છૂંદું શું છે? પ્રેસના કાગડાને માન આપવાનો થોડો જ મારો ધર્મ છે?

બાપુ: સત્યાગ્રહી તરીકે ધર્મ છે. પણ આ વાત સમજાવતાં મને ક્ષાકો જાય અને હું એ આપવા માગતો નથી. આ લડાઈ છાપા વિના, ઘર વિના, માથુસો વિના, ખાવાના વિના ચાલી શકે એવી છે, એ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

પુ: મને લાગે છે કે મુંબઈમાં તો વનર સંગઠને ન ચાલી શકે.

બાપુ: પણ હું જે રીતની વાત કરું છું તેમાં પણ એક પ્રકારનું સંગઠન છે. દાંડીકૂચ કોણે સંગઠિત કરી હતી? લોકોને સ્વાભાવિક ઊલટ આવી હતી. આ લડતમાં સ્વાભાવિક ઊલટની વાત છે.

પુ: સ્વાભાવિક ઊલટ તો બંધ થઈ જશે.

બાપુ: હું એ જ માયું છું, એને માટે ઝંખી રહ્યો છું. તમે જે કહો છો એ બધી વસ્તુ મેં મનમાં વિચારી લીધી છે. પણ આજે એકાએક તમને ન સમજાવી શકું. કોઈને પણ એ વસ્તુ જિગી જાય અને જાહેર કરે તો એણે ઘણાં વર્ષોનું કામ કરી લીધું છે એમ સમજાશ. આ બાબતમાં મારી જૂલ થઈ એમ મારે પ્રથમથી જ જાહેર કરવું જોઈતું હતું. ધારો કે હું આજે જાહેર નીકળું તો પહેલું કામ મારું એ જ હશે કે જનરલ તરીકે મેં જે જૂલ કરી તે જાહેર કરું, અને જાહેર કરું કે છૂપાપણાનો કોઈ આશરો ન લેશો. આટલું કરો તો કતવા સામે લડવાની બાંજગડમાં પડ્યા તે પડવાની જરૂર ન રહે.

એ. પી. આઈ.ને આજે સરસ મુલાકાત આપી. બિલ્કે મંજૂરી આપવા સંબંધમાં સરકારની મુરકેલીઓની વાતનું પોકળ

૨૨-૧-૩૩ ઉવાકું પાડ્યું.

કાલે વઝે, દેવધર, પટવર્ધન 'હરિજનસેવક'ના અંગ્રેજી અવતાર માટે ચર્ચા કરવા આવ્યા હતા. ત્રાપુએ કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા. તેનો જવાબ ન આપતાં ત્રણે બાઈઓ સ્પષ્ટીકરણને માટે જાતે જ આવી ગયા અને બધા વિગતવાર ખુલાસા કરી ગયા.

એમના જ્યાં પછી વાપુ કહે: જોયું, આ બધા માણસો ઉપર ગોખલેની આધ્યાત્મિકતાની છાપ જુઓ છો ના? આપણે મહારાષ્ટ્રમાં પ્રપંચ, ખટખટ, સરલતાના અભાવની વાતો સાંભળીએ છીએ. પણ આ બધામાં સરલતા સિવાય કશું જ નથી. એનો યશ ગોખલેને છે. આજે પણ ગોખલેનો આત્મા કામ કરી રહ્યો છે એમ મને તો સ્પષ્ટ બાસે છે.

ગોખલે માટેની ભક્તિ વાપુનામાં પગલે પગલે જાગ્રત થઈ રહી છે. આ 'હરિજનસેવક'નું કામ સર્વન્દ્રસ આદિ ઇન્ડિયાના માણસો મારફતે થાય. વઝે જેવા જવાબદારી લે, એ વાપુનો એટલા જ માટે આગ્રહ કે જૂની સાંકળો વધારે મજબૂત થાય.

કાલે સવારે લખનીથી મળેલી સ્વદેશી પેન વાપરતાં કહે: આ વાપરતાં ઠીક મુરકેલી આવે છે.

મેં કહ્યું: એ છેઠવી પડશે. પણ મારી પાસે એ જ પેન નવી ઘેર પડી છે તે મંગાવી લઉં તો?

વાપુ: શા સાડુ? એવો થોડો જ આગ્રહ છે કે આ જ પેન વપરાય અને પરદેશી ન વપરાય? એ પેનો પણ આપણે બનાવી જ શકવું જોઈએ એવું શા સાડુ? એમાં કું બેઠું બેઠું દેવ જોઈ કું. ઘણી વસ્તુઓ એવી છે કે આપણે ન બનાવી શકીએ, તે બલેને પરદેશી બનાવે અને તેમાંથી કમાય. આપણો આગ્રહ તો જે વસ્તુ અહીં આપણે ત્યાં પાકે છે તે બહારથી ન મંગાવવાનો છે. ઘઉં તો આપણી પેદાશ છે. હવે આપણા જ ઘઉં લઈ જઈને કદાચ ઓસ્ટ્રેલિયા વધારે ચડિયાતા ઘઉં પેદા કરે તેથી આપણે ઓસ્ટ્રેલિયાના શા સાડુ ખાઈએ? આપણે આપણુ પ્તી સુધારીએ, તકી તે આપણે ત્યાં જેવા પેદા થાય છે તેથી ચલાવી લઈએ. એમ જ રૂની બાબતમાં. એ આપણી જ પેદાશ છે, આપણી ભૂમિ એ હજારો વર્ષ થયાં પેદા કરે છે, હવે ઇન્ડિયથી ચડિયાતુ રૂ આવે તેથી આપણે આપણા અને ભૂલી નથી શકતા. આપણા રૂની જાન બલે મધારીએ પણ ન મધતે તો આપણા રૂથી ચલાવીએ.

પણ એમ હું આ પેનથી કંટાળી નથી જવાનો. કાઈએ ઉત્સાહથી બનતી છે તો હવે એને જરા મહેનત લઈને પણ અજમાવશ તો આપશું જ.

રામજીનો કામળ આવ્યો — લાંબો કામળ, જેમાં એમને બાપુના નિવેદનમાં પ્રતીત થતી અહિંસાનાં દર્શનથી સાનંદાશ્ચર્ય થતું જાય છે. દેવદાસનાં બાપજીને શેઠી, બાપા, વકીલની છટા, પ્રમાણના વગેરેની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ

બાપજી તરીકે વર્ણવે છે અને કહે છે : અંતઃપ્રેરણાથી એ બોલે છે. સનાનની-ઓના ખળભળાટ વિશે કહે છે : આટલી બધી જાગૃતિ થઈ રહી છે એ પેલા ડાસા અને ખેનર બોલવાની વાન યાદ કરાવે છે. ખેનર ખૂબ ખોટું એટલે એમાંથી બારે પાક નીપજ્યો. તેમ જ આપણને થવાતું છે.

વાલજીભાઈની ચોપડી બાપુને ન ગમી. પછી સંરદારનો અભિપ્રાય માગ્યો, મારો માગ્યો, જમનલાલનો માગ્યો, અને આખરે પોતે તે પ્રસિદ્ધ કરી દીધી છે એમ જણાવ્યું.

વાલજીભાઈનો કામળ : “ ‘ઈશુચરિત’ બહાર પાડી દીધું છે. મને પોતાને એ ગીતા કરતાં વધારે સમજાય છે, ને વધારે ગમે છે. સર્વસામાન્ય માણસોનો પણ આ જ અનુભવ હોય. એમ હું માનું છું, ને વિશેષમાં માનું છું કે ‘ઈશુચરિત’નાં ૬૦-૭૦ પાનાંમાં છે એવી સામગ્રીવાળાં ૬૦-૭૦ પાનાં જગતના સાહિત્યમાંથી બહુ ન, નીકળે. આપ પણ કદાચ આમાં સમંત થાઓ, ને એમ હોય તો આપે એટલું અવશ્ય લખવાતું હતું કે આવાં ૬૦-૭૦ પાનાંની થોડી કુનિયામાં આંજળીના વેદા ઉપર ગણાય એટલીયે માંડ નીકળે.”

પ્રેમાબહેનનું શ્લોક આ અકવાડિયે પત્યું અને ૩૮ પાનાનો કામળ આવ્યો એટલે બાપુએ પણ અનેક પાનાં લખ્યાં : “ તું મને ગાંડુથેલું લખે તેથી હું ન અકળાઈ. પણ મને તારી જૂલ જણાય તે ન કહું તો તારો હિતેશુ, સાથી, મિત્ર કે બાપ ન જણાઉં. મને વિચિત્ર એ લાગે કે શુદ્ધભાવે હું જે કહું તેમાં તું રિસાય કેમ ? મારો ઉપકાર કેમ ન માને ? આપણે વિશે પોતાના મનમાં લાગે તે કહે તેનો ઉપકાર ન માનીએ ? હું તો આ પાક જયપણથી ધીપ્યો છું. આટલું તો તું મારી પાસેથી શીખી જ લે. મારી પરીક્ષા ખોટી હોય તો હું દયાપાત્ર ચાઉં, ને સાચી હોય તો તારો ઉપકાર થાય, તને તો જને રીતે લાભ જ થાય. કેમ કે જેની સાથે પનારો પડ્યો છે તેને તું વધારે સારી રીતે જણાવવા પામે. મારા દોષ અને મારી કચાશ તો બધાં પરિપૂર્ણપણે જાણે એ હું ઇચ્છું.”

છું ને તે બનાવના મારો સદાય પ્રયત્ન છે. હું મારા વિચારો પણ દાંકવા છ્વ્વતો નથી. તે લખવાની મારામાં શક્તિ હોય તો લખી કાઢું એવો છું ખરો. પણ તે શક્ય નથી એમ જણું છું. વિચારની ગતિને પહોંચે એવી જગતમાં એક પણ શક્તિ હોવાનો સંભવ મને તો જણાતો નથી. કોઈ તેને પામવાનું ઘંત્ર શોધે તો ખચર પડે — આટલું લખતાં તો મારા વિચાર અભાંગની પાંચ-સાત પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા.

“ તું કબૂલ કરશે કે પોનાનામાં ઝેર છે કે નહીં તેની પરીક્ષા પોતે કરી જ શકે છે એવો નિયમ નથી. ઝેર સંધરવાની છ્વ્વજા ન હોય તેથી ઝેર ન હોય એવુંયે નથી. એ આપણી ઉપર અનિચ્છાએ સવારી કરે છે. જેનામાં ક્રોધ છે તેનામાં ઝેર છે જ એ વાત તું કદાચ કબૂલ નહીં કરે. એ કબૂલ ન કરે તો ઝેરનો આપણે બંને એક જ અર્થ નથી કરતાં. બાએ મને ઘણી વાર ઝેરીલો ગણ્યો છે એવું મને સ્મરણ છે. હું તેના આરોપનો કેમ છન્કાર કરું? મેં મારા વચનમાં ઝેર ન માન્યું હોય તેથી શું? તેને ડંખ્યું એ મારે માત્ર બસ હોવું જોઈએ. જે વચન પૂર્ણપણે સાત્ય ને અહિંસામય છે તે કદી કોઈને ન જ ડંખે. પ્રથમ ડંખ જેવું લાગે એ જુદી વાત છે, પણ એવું અનુભવનાર જ પાછળથી તેના અમૃતનો સ્વીકાર કરે છે.

“ હું છ્વ્વજું છું કે તું બધી બાબતમાં તારી પોતાની પરીક્ષિકા ન બન. કદાચ બીજા વધારે સારી પરીક્ષા કરતા હોય એમ બને. ઝેરનું પ્રકરણ અહીં સમાપ્ત કરું.”

“ તારા આશ્રમ છેડવાનો સવાલ અત્યારે અપ્રસ્તુત છે. હું છ્વ્વડું ને આશ્રમમાં રહેતો ચાહું ત્યારે જ એ પ્રશ્ન ઊડી શકે છે એમ તારા કાગળ પરથી સમજું છું. નીતિની રીતે તો ત્યારે જ ઊઠવો શક્ય હોય તો ઊડી શકે. હું આશ્રમમાં ન રહી શકું ત્યાં લગી આશ્રમની દષ્ટિએ તો જેલમાં હોવા બરોબર જ ગણાય, અને જ્યારે આશ્રમની વિદાય મેં લીધી ત્યારે તમે જેઓ આશ્રમમાં રહ્યાં છો તેઓ, પાછો હું આવી શકું ત્યાં લગી બંધનમાં રહ્યાં. જે આ મારો મત યથાર્થ હોય તો મારા ત્યાં આવ્યા બાદ શું કરવું ચોખ્ખું છે તે વિચાર અત્યારે કરવો એ શક્તિનો અને વખતનો દુર્વ્યય છે.”

હરિજનસેના વિષે રજવાડાંઓમાં કાગળો લખ્યા.

“ માર્છ ગેરડિયા,

“ હરિજનસેનામાં દાકોરસાહેબ અને તમે કોઈ કાળો આપો છો કે? મંદિર ખોલતાં પ્રજા કદાચ રિસાવાનો ડર લાગતો હોય પણ ખામ

(ભામ=મરેલા ઢેરનાં ચામડાં ઉતારવા દેવાનો વેરા)નું શું? મુઠ્ઠાવ ઢેરની વ્યવસ્થા કઈ રીતે થાય છે? તમે ઢેરની પાસેથી તેના પૈમા લો છો કે? ને તેની પાસે મુઠ્ઠાવ માંસ ઊડાવવા ધડો તો તેઓને મનૂરી આપવી નોઈએ ને ઢેરની ઉપર થતી ક્રિયાની દુખરેખ થવી નોઈએ. જરા મકેનનું કામ છે, નુકસાનનું નથી. કચેરીમાં, ઇસ્પતાલમાં તેના શા હાથ થાય છે? હિસાબ આપશો?"

પટણીને :

“મુઠ્ઠા ભાઈશ્રી,

“ટાણાસરે આવ્યા છો. શરીર સારું કરીને આવ્યા હશો. હરિજન-સેવામાં તમારો હાજો સડુથી ચડે એવો માથું ના? કામ બલે તમારી રીતે કરજો. પણ તમારી રીત ખીખની ગતિને આંટે એવી હોવી ને/એ. ધારશો તો ધણ્યે કરી શકજો. કરજો. ભામની ઉપર નજર વહેવી નાખજો. ઢેરમારની પાસે મુઠ્ઠાવ માંસ ઊડાવવાને સારુ ભામની ખાખમાં બહુ દેરકારની જરૂર છે.”

પટવારીને :

“મુ. રણુડોડભાઈ,

“તમને હવે ઝટ ઊડું એમ નથી. તમે તો કહી ગયા છો કે મંદિર સિવાય ખીજું બધું તમને ત્રાણ છે. મંદિરને સારુ બલે હું મરું. પણ ખીજું બધું તો ધર્મ જાણી તમારે ક્યેં છટકો છે. તમે મદદ કરો તો મુઠ્ઠાવ માંસ ટુરવ ઊડાવી શકીએ. વળી શાળા, ઇસ્પતાલો, દુવા વગેરેનો જ દોમસ્ત ખેરાખર થવો નોઈએ. તમે જ ક્યું છે ના કે ને તેઓ નારાયણનું નામ લે, સ્નાનાદિ કરે તો આપણા જેવા જ છે? તેવા કરવામાં મદદ આપજો, પત્રી મને જોડશી ગાળો કાઢવી હોય તેડશી કાઢજો. તમને અધિકાર છે. મારું કામ કરજો. મારા જવાબો મળ્યા હશે.”

એક પત્રમાં મૌનના અર્થ અને અંતર્ભાવ સમજાવ્યા :

“મૌનકા અર્થ ન બોલના, ન ઇચારા કરના, ન દેખના, ન સુનના, ન ખાના, ન પીના, અર્થાત્ એકાંતમે રહ અંતર્ધ્યાન હોના. મૌનકે દિન ઇશ્વરધ્યાન હોના આહિએ. મત્નકા હેતુ અંતર્ધ્યાન હોના હે.”

“વિકારને વશ કરવા માત્રુ અંતર્ધ્યાન થવાની આવશ્યકતા છે. ઉન્નતિનો મૂળ મંત્ર સ્વાર્થણ્ય. ઉન્નતિ એટલે આત્મજ્ઞાન.”

... જ્ઞાનમાંથી છટવા એટલે જાગ્યા. પ્રજો તો હોય જ. એને જવાબમાં લખ્યું :

“બહારથી ખોરાક મંગાવવાની રજા મળતાં જે શરીર સાડું રાખવા ખાતર બહારથી મંગાવે છે તે દોષ નથી કરતો. પણ જે અંદરથી મળે તેટલાથી જ આમહપૂર્ક સંતુષ્ટ રહે એ વંદનીય છે. જે અંદર મળતા ખોરાકથી શરીર સાચી જ ન શકે ને જેને બહારથી મેળાવવાની છૂટ છે અને બહારથી સડેજો મેળવી શકે છે છતાં બહારથી ન મેળવતાં શરીર બગડવા દે છે તે હાલિયો છે, ક્ષત્રય વેદિયામાં પણ ગણાય.

“શિખા રાખવામાં હાનિ છે એમ તો મને નથી જ લાગતું. દીર્ઘ કાળથી ચાલતો એ રિવાજ છે. તેને તોડીને મુધારક ઉપાધિ ન વડોરે. પ્રત્યેક રિવાજને સાડું સમગ્ર કારણ ન મળે છતાં તે લોકપ્રિય હોય ને તેમા નીતિમય ન થવો હેય તો તે પાળવો ઘટે છે.”

“ઉપવાસથી કાંઈ તમિયવને નુકસાન નથી થયું. વૃદ્ધાવસ્થામાયે ઉપવાસ છરવી શકાય. વળી જે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ લેવાય તેને છરવામાં મુશ્કેલી નથી પડતી. શરીર ક્ષીણુ તો થાય જ, કેમ કે શરીરમાં ચરબી ઓઝી હોય છે.”

હકમણુ શાસ્ત્રી જનારસ જતાં અહીં આપ્યા. એને બાપુએ માનવી-યજ્ઞના સમાધાનની જૂનો જાણી. મુળર્જના કરારમાં કાંઈ એમ નથી લખેલું કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર હરિજનને મદિરપ્રવેશ કરાવવામાં આગે. આપણે તો કહીએ છીએ કે આગ્રહ આને કાંઈ નથી, એટલે કાંઈને પ્રાયશ્ચિત્ત ધરતુ જ નથી. બીજાએ તો પોને સ્વચ્છ થવાનું છે. તે તો પોતે જ સ્વચ્છ થઈને મદિરપ્રવેશ કરશે. પણ મેં માણવીયજ્ઞને કલ્પે કે તમે એક વાત કરી શકો છો કે બીજા હિંદુને જે ચરતો પળવી પડે છે તે ચરતો અમૃત્યેને માટે પણ મૂકી શકાય એટલું ખરું. પણ એ તો સાર્વજનિક પ્રતિબંધ થયો. એ કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. વૈષ્ણવ મદિરમા જનારા હરેજ વૈષ્ણવ માટે જે પ્રતિબંધ હોય તેવો વિગેર પ્રતિબંધ રાખવામાં આવે. મુળર્જના દરાવમા તો માનવીયજ્ઞ પણ હતા. એટલે એ તો પ્રાયશ્ચિત્તની વાત કરે એ પ્રતિજ્ઞાલ મ ડેવાય.

મેરામદનની ૧૪ છોડીઓ આવી.

બાપુ તમે મારું બધું અગ્રેજી સમજાવો તો તો હું એરડો હતો, ત્યારે હોતો તેના કરતા તમે વચારે હોસિયાર ગણાઓ. વિનાયકમા તો હું બવાને ‘એમ ચોર પાર્ડન,’ ‘એમ ચોર પાર્ડન’ ક્યાં કરતો.

સં : સ્ત્રીએને માટે ખ્યામ કામ શા માટે હેલુ નેર્ડ એ?

બાપુ : સ્ત્રીઓ જૂનાને વગગી રહેનારી હેય છે એટલે એમની સાથે કુનેહથી કામ લેવું નેર્ડ એ. સ્ત્રીઓ જ એ કામ ઉત્તમ રીતે કરી શકે.

તમારે સંગીતપૂર્વક તેમની સાથે વાન કરવી જોઈએ. તેમનાં છોકરાંને પ્રેમપૂર્વક રમાડવાં જોઈએ. ગાળો ન બોલવાનું બહુ ધીરજથી તેમને શીખવવું જોઈએ. તેમને ઘરની બહાર કાઢવાં જોઈએ અને તમારી સાથે ખૂબ બેળવવાં જોઈએ.

તમારા કાર્યકર્તાઓમાં બધાં હિંદુ ધર્મને માનનારાં હોવાં જોઈએ. હિંદુ ધર્મનું હાર્દ સમજનારાં જ આ કામમાં પડે. આ કામ માટે શુદ્ધ ધાર્મિક વૃત્તિનાં ઓપુરુષો મળે તો કામ સારું થાય.

કેવળ કેળવણીથી અસ્પૃશ્યતા કાઢી શકાય નહીં. મંદિરપ્રવેશ એ મોહું આધ્યાત્મિક કામ છે. મંદિરો સૌને માટે ખુલ્લાં મૂકવાથી તમે કરોડોની એકતા જાહેર કરો છો. સંભવ છે કે હજારોની સંખ્યામાં લોકો મંદિરમાં ને જાય પણ હિંદુ સમાજ સૌને માટે હૃદયપૂર્વક મંદિર ખુલ્લાં મૂકે અને હાલ મંદિરમાં જનારા બધા એ વધાવી લે એ આદર્શ રિચિત છે.

અસ્પૃશ્યોની સાથે એકઠા બેસીને સામુદાયિક પ્રાર્થના કરવી એને હું સંગીન મુધારો ગણું છું.

સ૦ : આ ચળવળથી સમાજમાં ભાગલા નહીં પડી જાય ?

બાપુ : સત્યની ખાતર ભાગલા પડવાના હોય તો બલે પડે.

આપણી નવી કેળવણી ઘરનાં લોકો ઉપર આપણે લાગી શકીએ નહીં. તેથી આપણા ઘરનાં લોકોની લાગણીને કેવળ માન આપવાની ખાતર હરિજનવાસમાં જઈ આવ્યા પછી નાહવું પડે તો નાહી લઈએ.

‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’વાળો મેકર આવ્યો.

સ૦ : તમે તો ગોપાલનને કાંઈ ચોંકાવનારા સમાચાર આપ્યાને !

બાપુ : ચોંકાવનારા સમાચાર તો એ આપે છે. મારી પાસેથી ખબરો કહાવવા મથે છે. પણ બધી હકીકત મારી આગળ ન હોવાથી અને આપું ચિત્ર મારી સામે ન હોવાથી હું કાંઈ કહી શકતો નથી. એક જવાબદાર માણસ તરીકે મારાથી એમ કેમ કશું કહેવાય ?

સ૦ : ઉપવાસની કાંઈ શક્યતા છે ?

બાપુ : હું કાંઈ જાણતો નથી.

સ૦ : તમે તો બિલ્લનું જલદી ઇચ્છના હતા પણ આ તો દીલમાં પડ્યું હાગે છે.

બાપુ : હું એમ પણ ન કહું. કારણ મંજૂરીની ના પાડવાનાં અથવા તો મંજૂરી આપવાનાં કારણો હું જાણતો નથી. એના ઉપર કશું બોલવાની મારે ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ.

સ૦ : સાપ્તાહિક ‘હરિજન’ ક્યારે કાઢવાનું છે ?

બાપુ : એ સાપ્તાહિક હું નથી કાઢતો. મારી સલાહથી અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ સંઘ સાપ્તાહિક કાઢવાનો વિચાર કરી રહ્યો છે. મેં સૂચવ્યું છે કે અંગ્રેજી આવૃત્તિ પૂનામાં કાઢવામાં આવે જેથી હું એના ઉપર બરાબર દેખરેખ રાખી શકું. પણ એ મુગવડોનો સવાલ બાળ્યુએ રાખીએ. સરકારની ખાસ મંજૂરી મેળવ્યા વિના પત્રનું સંચાલન કરવાનો વિચાર પણ ન કરું અને કેદી તરીકેની મારી મર્યાદાઓ હું સમજું છું એટલે પરવાનગી માગવાનો પણ હું વિચાર ન કરું. એના ખર્ચની જવાબદારી અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ સંઘની હશે. એની નીતિ ઉપર મારો કાબૂ રહેશે. એ પત્ર ક્યાંથી છાપાં એ બહુ મહત્વનું નથી. એની નીતિ ઓછામાં ઓછો વિરોધ વહોરીને અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાની હશે. એના મુખ્ય લેખો હું લખવાની હિમેદ રાખું છું. મારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે એ સ્વાવલંબી તો થવું જ જોઈએ. જે પત્રને માટે લોકોની માગણી ન હોય એવું પત્ર ચલાવવાનું હું સંઘને ન કહું. ધણું કરીને ધી શાસ્ત્રી એના તંત્રી થશે.

ગોપાલન કે મેક્સર બંનેને પૂરો વિચાર કર્યા વિના મુખ્યારામનના બિલની વાઈસરોયની મંજૂરી વિષે નિવેદન આપવાની ના પાડી. ગોપાલનને તો ઉતાવળે નિવેદન જોઈવું હતું, એટલે એક મુદ્દાકાતમાં પણ એણે દખલ કરી. એટલે બાપુ કહે : છાપાં મારે માટે છે કે હું છાપાંને માટે છું ?

ગોપાલન : છાપાં આપને માટે છે.

બાપુ : ત્યારે તમને મુદ્દાકાત આપવાનો મને વખત મળે ત્યાં સુધી તમારે થોભવું જોઈએ ને ?

સાંજે બાપુએ વલ્લભભાઈની સાથે ચર્ચા કરતાં કરતાં પોતાના મનની સાથે વાઈસરોયના હાથની ચોખ્ખવટ કરી લીધી. આ બિલ પસાર થાય તો બધું મળી ગયું એમ કહ્યું. આ બિલ નિર્ગેહાતમક છે એટલે કોઈ એ બિલને પરિણામે મંદિર નહીં ઉઘાડે એમ મેં કહ્યું.

બાપુ કહે : તો બલે તે બંધ રાખે. એમ બધાં જ મંદિરો બંધ થઈ જતાં હોય તો હું રાજ થાકી.

મેં કહ્યું : ત્યારે દરવાજા ઉપર મારામારી થશે.

બાપુ : યા, અંગ્રેજકરના માણસો હોય તો. પણ આપણું બળ હશે ત્યાં સનાતનીઓ સમજી જશે, નહીં તો આપણે સમજી જઈશું.

આવે સમયે પણ મારાથી કોઈને, દાખલા તરીકે રાજાજીને પૂછ્યા વિના નિર્ણય ન અપાય કે? એમ વલ્લભભાઈને પૂછ્યું.

વલ્લભભાઈ કહે : ના; એ તો આપ્યા વિના ચાલે ? આપણે ચર્ચા કરી લીધી એટલે બસ.

બાપુ : નહીં, આ તો હું તાત્ત્વિક સવાલ પૂછું છું કે આવે સમયે શું કરવું?

: વલ્લભભાઈ કહે : અભિપ્રાય આપવો જોઈએ. રાખજી અહીં હોય તો જરૂર પુઠાય. પણ રાખજી નથી એટલે આપી દેવો જોઈએ.

આજે રાત્રે ત્રણ વાગ્યાના બહી પડ્યા હતા, અને વાઘસરોચની નામંજૂરી વિષે પોતાનું સ્ટેટમેન્ટ મનમાં ધડી રહ્યા ૨૪-૧-૩૩ હતા. માર્ચના પંચી હાથે જ લખવા માંડ્યું, અને સવારે આઠ વાગ્યે પૂરું કર્યું, અને એ વિષે સંતોષ થયો. ૧૧ વાગ્યે પાછા યાર્ડમાં જતાં વલ્લભભાઈને કહે : કેમ, સ્ટેટમેન્ટ તમને ગમ્યું કે? આપણે માટે આ નવો નિયમ છે, એટલે સકેન્ડ થાય કે ખરાબર થયું હશે કે? એમ પૂછવાનું.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આંગણવાડીમાં આવ્યા ત્યારે બાપુ સૂતા હતા. દરમ્યાન સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સ્ટેટમેન્ટ વાંચ્યું. બાપુ જાગ્યા એટલે કહે : હવે શી ધરાદો છે? મને કહો એટલે સરકારને ખબર આપું. એ મારી પાસે એ ખબર આજે જરૂર માગશે. પણ હવે ઉપવાસ ન કરો તો સારું. તમારા વિના કાંઈ કામ માટે એમ નથી. અને તમે ઉપવાસ કર્યા કરો તો યત્રુના હાથ પણ મળજી ન થાય.

બાપુ કહે : મારે તરત ઉપવાસ કરવા પડશે એવો કંઈ અંદરથી અવાજ આવતો નથી. એમ હું ઉપવાસ કરું એ તો મારું મનસ્વીપણું ગણાય. વાઘસરોચના નિર્ણયથી હું અકળાયો છું ખરો પણ સંભવિત છે કે એ અકળામણું તકાળ પૂરતી હોય. ઉપવાસ કરી આવવાનો હોય પણ અત્યારે નહીં. એના સ્વાભાવિક ક્રમમાં આવવાનો હોય તો આવે. એટલે ક્યારે આવશે તે હું કહી શકતો નથી. સુકાલ વખતે જેમ હું લાચાર બની ગયો હતો અને મેં ઉપવાસનું શરણું લીધું તેમ લાચાર બની જાઉં તો જ મારે ઉપવાસ કરવા પડે. તમે સરકારને કહી શકો છો કે નજીકમાં ઉપવાસ કરવાનો મારો ધરાદો નથી. મારું નિવેદન તો તમે જોયું જ છે. એ નિવેદન ઉપરાંત મારો દિવસમાં કશું નથી. આજે હું સવારે ત્રણ વાગ્યે બેઠ્યો. અને મારે શું લખવું એ વિષે મારું મગજ તદ્દન સાફ હતું. સુંદર ચિત્રા બદાચર માયા ઉપર ચળકતી હતી.

પુરુષોત્તમ એમનાં પત્ની, મિસિસ ગાડગીચ અને લીલાવતી મુનશીની દીકરી સાથે આવ્યાં. આવવાને કશું જ કારણ નહોતું. લાંગો વખત નિષ્કારણ બેઠાં. એની સ્ત્રીએ પૂછ્યું : મારે શું કરવું?

બાપુએ કહ્યું : શું હરિજન-કામ કર્યો ?

એટલે એ બાઈ-કહે : મારે તો જ્ઞેષ્ઠમાં જવું છે.

બાપુ કહે : તો હું તમને રોકવાનો નથી. બાઈ 'તમારે જાણવું જોઈએ કે મારાથી કર્યો અભિપ્રાય અપાય જ નહીં. હું બહારની સ્થિતિનો નિર્ણય શી રીતે કરી શકું ? તમને યાદ હશે, '૨૨માં બારડોલીનો દરાર થયો અને લાક્ષાદનો જ્ઞેષ્ઠમાંથી કામગીરી આપ્યો, કે બરોબર નથી થયું ત્યારે મેં કહેલું : આ બરોબર નથી. બંનેને એ લાક્ષાદ હતા તોપણ મેં કહેલું. એમને પણ જ્ઞેષ્ઠમાંથી મક્કાહ આપવાનો હક્ક નથી.

મિસિસ પ્રુ : પણ મને શીટ આવે છે.

બાપુ : એકો! એમાં શું ? એ તો જવાનું ઘરાનન જોઈએ. હરિજનસિંગને જાણો છો ? એની ઉંમર ૭૦ વર્ષની. એને જવાની જરૂર નહોતી. મેં એને એનથો. પણ એ તો કહે, મરવાને જ આપ્યો છું. અને ૭ અઠવાડિયાંમાં એ મર્યો. અને કોઈ જ્ઞેષ્ઠમાં જાય એવી હરિજનનું કામ બગાડશે એમ પણ કોઈ ન માને. રાજાજી પણ જાય તો હરિજનનું કામ અટકી પડે કે ? જરાય નહીં. અને અટકવાનું હોય તો અટકે; પણ વાત એ છે કે બરો નિશ્ચય તમારે કરવાનો હોય. એવું છે કે કોઈ માણસ મરણને કાંઈ બેઠો હોય તોયે તે માને કે મારે માટે તો જ્ઞેષ્ઠ જ યાંત્રિક થઈ પડવાની છે, અને તે અંદર મરવાને માટે જ આપ્યો જાય. અને રાતો રાજી જેવો માણસ હોય છતાં તે જરાય જવાને તૈયાર ન હોય, એને જ્ઞેષ્ઠનો વિચાર જ ખાવા ધાતો હોય, તો તે શું કરે ? આમાંથી તમારે એમ ન માનવું કે તમારે જ્ઞેષ્ઠમાં જવું જ જોઈએ. હું તો જાણું ન જાણું, એ બંનેનું સમર્થન કરીશ. મારો કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે માણસને છેલ્લી ટૂંક ઉપર જઈને બેસવું હોય તો તે અવસ્થા બેસી શકે છે, અને જે ચાક્યો હોય, જેને પોતાના આ કામ વિષે શ્રદ્ધા કે રસ ન રહ્યો હોય એટલે તે છોડી હરિજનનું કામ લે તોપણ તેની વિરુદ્ધ મારું મન જરાય વિચાર ન કરે.

મેક્કે આપ્યો. એણે સ્ટેટમેન્ટ જોઈ લીધું. પત્ની કહે : ત્યારે ઉપવાસ તો નહીં જ.

બાપુ : આત્મારે તો નહીં.

મેક્કે : પણ આગળ ઉપર તમારે કરવા પડે ?

બાપુ : હા, હું સરકારને મૂંઝવવા નથી ગામતો, પણ સુધારકને જરૂર મૂંઝવવા પડે. તેમને તો કામ કરવા થઈ જાય તે માટે ગોઠાવવા પડે છે, જેથી કરારને અમલમાં ચૂકવામાં જરાયે ટીક ન યાય.

... થી એક વાર સત્ય છુપાવવાની જૂથ થયેલી, તેને ગુધામ
જીવાનીનો દાખલો આપ્યો. તેણે પોતાની જૂથની માફી
૨૫-૧-૧૩ માગી અને બાપુને લખ્યું કે મને ટોકતા અને સુધારતા
રહેશે.

બાપુએ પાછો સુંદર જવાબ વાળ્યો :

“હું જાણું છું કે ... મોજા છે. એ મારી દાંડએ ખોટી દયા અથવા
દયાની અતિશયતા છે અને તેથી હિંસા છે. હું એવી દયા નહીં ખાઉં; એમ
માનું છું. એટલે જ્યાં સત્યની ખામી જોઈશ ત્યાં ઘુસ્સો જ કહીશ. તમારું
મન નિષ્પાસક છે એટલે આગળ વધશે જ. સત્ય અને અહિંસા બંને
નિર્ભયતા માગે છે. તે ન હોય તો ધડીએ ધડીએ અસત્ય આવી જવાનો
સંભવ છે. અને અસત્ય થયું એટલે હિંસા તો છે જ. તેથી ભલે જગત
હસે કે મૂરખ કહે કે જીવના દાંટે કે જૂબેતરસે રિગાવે — આપણે તો સત્ય જ
કરવું છે. આ કામ નિર્ભયતા વિના ન થઈ શકે.”

સત્યની જ ઉપાસનામાંથી જોસુખલાલને હોટેલો વિષે નીચે પ્રમાણે
સલાહ આપી. જોસુખલાલે સખેલું કે તાંબે હરિજનોને આવવા દેશે પણ
જાહેર ન કરે. એના જવાબમાં કશું : તાંબે હોટેલનું સમન્વયો. એ પોતાનો
ધરાહો પ્રગટ નહીં કરે અને આપણને પ્રગટ નહીં કરવા દે તો હારિજન
કેમ જાણશે? એમ ગુપ્તદાન કરવાથી આપણું કારજ નથી સરવું. લોકોને
શિક્ષણ નથી મળતું, લોકમન કેળવાતો નથી. આપણને સેવકોને ખબર
નથી પડતી કે આપણે ક્યાં છીએ ને લોક ક્યાં છે? એટલે આપણી
અસહ ધારણા એક શૂઠ આપણે ખાતે ચલાવવાની સમજ કરી લેવાની
હોવી જોઈએ.

જેસમાં આરંભમાં શુભ નિશ્ચય થાય છે, કામ કરવાની ભક્ત રહે છે
અને પછી ઢીલા થઈ જવાય છે અને વિષે સખતાં ... ને લખ્યું :

“પાછળથી જે સિચિલતા આવી જાય છે તેનું કારણ વાતાવરણ
સિવાય ખીલું કાંઈ જ નથી. પણ જે માણસ અદના ધરૂંકે તેને હમેશાં
પ્રતિકૂળ વાતાવરણની સામે ઝૂકવું જ પડે છે, અને તેથી જ વૃદ્ધસીદ્ધસે
સત્સંગની આવરયકતા ઉપર જુદું ભાર મૂક્યો છે. પણ એ સત્સંગ ઠેકઠેકાણે
મળી શકતો નથી. તેથી સક્ષમ અથવા આંતરિક સત્સંગ શોધવો જોઈએ,
એટલે કે સહવિચારનો અને સત્કર્મનો સગ શોધવો. એ જોને સાંપડે છે
તે પ્રતિકૂળ વાતાવરણની સામે ખૂબ ઝૂકી શકે છે અને કરેલા નિશ્ચયો પાર
પાડી શકે છે.”

‘ માણસોને જાળમાં પકડનાર ’ એ વચન બાપુને લાગુ પાડવાનું મન આજકાલ વારંવાર થાય છે. આ જાળમાં નવો પકડનારો માણસ ડાંકન ઝીનલીસ. લાંબો, ૨૫મીટી ચામડીનો, સાદા પહેરવેશનો એ જુવાન બાપુની આગળ બે લાય બેડીને ઊભો રહેલો. ઘડીક વારમાં બાપુએ એની ઝોળખ કરી લીધી. મદનાપદ્મી રાષ્ટ્રીય શાળામાં એ હતો. પછી તેની વ્યવસ્થા બીજાના હાથમાં ગઈ એટલે એ શાળા છોડી. પછી ગોરખપુર અને અસ્થાહાયાદ ગયો. હવે હરિજનના કામમાં રસ પડે છે એટલે આ કામ કરવું છે. ;

બાપુ કહે : આજે તમારા નિર્વાહનું સાધન શું છે ?

નેટલા સીધાસટ બાપુ, સવાલ પૂછતા જતા હતા તેટલા સીધાસટ એ જવાબ આપતો જતો હતો.

ઝીન૦ : ટ્યુશન વગેરેથી જીવીશ, અને ફાજલ વખત હરિજન-સેવામાં આપીશ. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો છોકરો મારી પાસે શીખવા આવશે તો મને ઠીક પૈસા મળી રહેશે.

બાપુ : તમારી ડેજવણી ક્યાં સુધીની ? અને ક્યાં શીખેલા ?

ઝીન૦ : ઓક્સફર્ડનો એન્જીનેટ છું.

બાપુ : તમારી હાજત શી ?

ઝીન૦ : તમારા નેટલી સાદાઈ મારામાં નથી પણ હું ઠીક સાદાઈથી રહી શકું છું.

બાપુ : પણ તમને કેટલામાં ચાલે ?

ઝીન૦ : ૪૦માં ચલાવ્યું છે પણ એથીયે ઓછું કરી શકું છું.

બાપુ : ત્યારે તમે ટ્યુશન શા સારુ કરો છો ? આખો વખત કામ આપો તો તમારે લાયક કામ શોધી દઉં. એમ કહીને એને ખબર આપી કે તમને મેં રાખી લીધા છે એમ સમજાવે, તમને શવે તો તમારે રહેવું, અમને ન શવે તો તમને રજા આપીએ. તમારી જિંદગીની વિગતો દૂંકામાં લખી આપી જાવે.

પેલાએ ત્રણ ચાર કામળના કટકા ઉપર પોતાના દક્ષિણ આફ્રિકાના ગ્રેહામસ્ટાઉનમાં જન્મથી તે આજ સુધીની બધી વિગત લખી આપી અને મને કહે : આ મારો પ્રેમપત્ર.

મેં કહ્યું : હું આશા રાખું છું એમ થાય.

આ ડાંકન ઝીનલીસ સાથે બીજા સંવાદ :

બાપુ : અહિંદુઓ જે કાંઈ કરે તે આ અન્યાયના મર્મ ભાગને કદાચ સ્પર્શ નહીં કરી શકે. કારણ હરિજનો હિંદુ ધર્મને વળગી રહ્યા છે. તેઓ હિંદુ ધર્મ સાથે કેટલા બધા સંકળાયેલા છે તે હું જાણું છું. તેથી

તો ગોળમેળના મારા ભાણુમાં મેં મારું હૃદય દાસ્યું હતું. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંમાં મોટે ભાગે હિંદુ લોકોની વસ્તી છે. સવળા અસ્પૃશ્યો કહે છે અને હિંદુઓ છીએ. કેટલાકને તો તેમને યજ્ઞ આ અન્યાય સામતો પણ નથી. તેઓ એટલી બધી લાચાર હાલતમાં છે કે તેમને ધર્મને ત્યાગ કરવાનો વિચાર પણ ન આવે. પણ કોઈ દિવસ તેઓ બધા સવળું હિંદુઓની કનક દરી નાંખ્યાં તૈયાર થાય તો મને ત્યાગ ન લાગે.

પ્રીત : તેમનામાં લાઘવમન્યિ હશે ?

બાપુ : ના, એથીયે ખરાબ. લાઘવમન્યિમાં તો પોતાને અન્યાય થયાનું ભાન હોય છે. પણ આ લોકોમાં તો એ ભાન પણ નથી. તેથી જ હું કહું છું કે કોઈ અહિંદુને આ ચળવળમાં રમ પડે તો તેણે જનતાની દૃષ્ટિએ જ આમાં રસ લેવો જોઈએ. કોઈ અહિંદુએ મદદ કરવી હોય તો હિંદુ સંસ્થા સાથે જોડાઈને જ તેમ કરવું જોઈએ.

પ્રીત : હું દક્ષિણ હિંદનાં મંદિરોમાં ગયો છું.

બાપુ : મારે તો હિંદુ ધર્મની યતી આવી ઠેકઠી નાખી કરવી છે. મારે તો શુદ્ધ કાંચન જોઈએ છે. આ પ્રવૃત્તિનાં રાજકીય પરિણામો પણ આવશે. પણ હું રાજકીય પરિણામોનો વિચાર જ કરતો નથી. રાજકીય પરિણામો ન આવે તોપણ હું આ પ્રવૃત્તિ કરું. રાજકીય પરિણામોની મને પરવા નથી. હું તો આધ્યાત્મિક પરિણામો લાવવા છૂં છું. અને તે માટે મારા મુખ્યાં હજારો જનની કુરમાની કરવા છૂં છું. જન-સમાજના એક મોટા ભાગને ઘર્ષ રહેલો આ મોટો અન્યાય છે. એ નાખૂદ કરવા પ્રાચીનત્તની ભુદિથી કામ કરવું જોઈએ. એવી માન્યતાથી કામ કરવું જોઈએ કે મેં અન્યાય કર્યો છે અને મારે જ તે નાખૂદ કરવો જોઈએ. કોઈ અંગીક્રમણ આવીને જહી સવળું હિંદુઓનાં ગળાં કાપવાની ધમકી આપે અને આ મુધારો થાય એ મારે ન જોઈએ.

ગીરાજદેવને લખેલા કાગળમાંથી :

“ સારામાં સારી દુનિયામાંય અકરમાત તો બને. જોકે ઈશ્વરના શબ્દ-કોશમાં અકરમાત જેવી વસ્તુ જ નથી. પણ આ દુનિયા ૨૬-૧-૩૩ તો અકરમાતોથી ભરેલી છે. અકરમાત એટલે એવા બનાવો, જેના ઉપર આપણો કાબૂ નથી અને જે બની

ગયા પછી પણ તેનાં કારણો આપણે શોધી શકતા નથી.”

ગીરાજદેવે એને મોકલેલી મેડલીન રાક્ષાને લખેલા કાગળની નકલમાંથી એક વાક્ય ઉતારીને પૂછ્યું હતું કે કદાચ બે શબ્દો બિલટાસૂઝી ઘર્ષ ગયા હશે.

‘ઉપવાસ વિના પ્રાર્થના હોઈ ન શકે’ એમ વાક્ય હોવાને બદલે ‘પ્રાર્થના વિના ઉપવાસ હોઈ ન શકે,’ એમ સમજો હોવા જોઈએ, એમ એણે સૂચના કરી. એના જવાબમાં લખ્યું :

“ ‘ઉપવાસ વિના પ્રાર્થના ન હોય’ એ સમજ ચોક્કસ બરાબર છે. અહીં ઉપવાસનો અર્થ બની શકે એટલો વ્યાપક કરવાનો છે. શરીરના ઉપવાસની સાથે જૂની ઇન્દ્રિયોના ઉપવાસ પણ હોવા જોઈએ. ગીતામાં જે અપાહાર કહ્યો છે તે પણ એક પ્રકારનો શારીરિક ઉપવાસ જ છે ગીતા મિનાહારનો નહીં પણ અપાહારનો ઉપદેશ કરે છે. અપાહાર એ કાપતી ઉપવાસ છે અપાહાર એટલે જે સેવાને માટે શરીર નિર્માણેલું છે એ સેવાને માટે શરીરને ટકારી રાખવા પૂરતું જ લેવું તે આની કમોગી એ સૂચવી શકાય કે જ્યાં જેમ નહીં કરેને વખતે નહીં કરે તો માત્રામાં જ, આને માટે નહીં પણ શરીરના કાપણને માટે જ લેવામાં આવે છે, બરાબર તેની માલક ખોરાક લેવામાં આવે પેટ ભરીને ખાનું એ તો ઇશ્વરનો અને માણસનો અપરાધ છે માણસનો એટલા માટે કે પેટ ભરીને ખાનારા પોતાના ‘પાંડોરીએ’ને તેમના ભાગમાંથી વચ્ચિત કરે છે. ઇશ્વરની અર્ચનામાં તો માણસ માટે તેનો રોજનો ખોરાક જ્યાંની માત્રામાં જ પેટ ચાલે એ આપણે બધા પેટ ભરીને ખાનારા અથવા અકરાતિયા કહેવાઈએ ખોરાકની માત્રા સહેજે નાંધી લેવી એ મહાભારત કામ છે. વંચપરપરાથી આપણને અકરાતિયા થવાની તાત્કાલિક મળી છે આપણામાંથી કેટલાકને બહુ મોડે મોડે ખમર પડે છે કે ખાનું એ તો ભોગ ભોગના માટે નથી પણ આ શરીર જે આપણું ગુનામ છે તેને ટકારી રાખવા માટે છે આ જ્ઞાન આપણને થાય એટલે ભોગને માટે ખારાની વચ્ચેપરપરા મળેથી તેમ જ આપણે પડેથી ટેવની સાથે બનકર સત્રામ આપણે ખેંચવો પડે છે તથા વખતોવખત પૂર્ણ ઉપવાસ કરવાની અને આશ્વિક ઉપવાસ તો હમેશાં કરવાની આસ્ત્રકર્તા છે આશ્વિક ઉપવાસ એટલે ગીતાનો અપાહાર અથવા દવાની માત્રામાં ખોરાક લેવો તે આમ ‘ઉપવાસ વિના પ્રાર્થના ન હોય’ એ વચનો પ્રયોગથી તેમ જ અનુભવથી સાબિત કરી શકાય એમ છે ”

એક વાચ્યે વચ્ચે અને રાત્રી આવી ગયા રાત્રીની સાદાઈની અને સીધાપણાની મને સારી ઝાપ પડી. ગોખલેનું સીધાપણું બધામાં બિતરું છે, એ ખાણું થોડા દહાડા ઉપરનું વચન યાદ આપ્યું-

મેં વચ્ચેને પૂછ્યું તમને ખાણું અસ્વસ્થતાના ખરડા ઉપરનું નિવેદન કેવું લાગે છે?

વડે કહે: અમારા કોઈને પણ ટપી ભય એવા વધીલ એ છે. એમ આ ખરડાઓનું. શું જાણીએ? એ જે રીતે જુએ છે એ ખરાખર છે. એમ કહીને પોતાનાથી થાય તેટલું કરવાનું અને ખચ્ચર આપતા રહેવાનું વચન આપ્યું.

બાપુની પોતાની આશંકા આ બાબતમાં એટલી વધી છે કે સમુજ્યકરની નિષ્ણાત તરીકે આ બાબતમાં મદદ માગનારા કાગળો લખ્યા છે. ડેક્કન કોલેજનો મહાર વિદ્યાર્થી જલદર આવ્યો. એનો કાગળ આવ્યો હતો. એણે ટેલિફોનથી મળવાનો વખત માગ્યો હતો. બાપુ કહે: એ બિચારો બારે મુસ્કેલીમાં હશે, એને ટેલિફોનથી જ વખત આપો અને આજે જ આવવા દો. એ આવ્યો. એની જરેજર વિગતો પૂછી. બાપુ શું કરે છે, કુટુંબમાં કેટલાં માણસો છે, આંધળા બાપને શું પેન્શન મળે છે, પોતે શું ખાય છે, પીએ છે, વગેરે પૂછ્યું. એણે પોતે ભગત છે — ઢોડાના બરોડા છે, અને ગોમાંસ, દારૂ વગેરેને અડના નથી એવી ખચ્ચર આપી. પોતાને ૨૦ રૂપિયાની રકોલરશિપ મળે છે એ કહ્યું. કોલેજના બીજા ખચ્ચરની વિગતો માગી, અભ્યાસની વિગત માગી અને અર્ધાથી વધારે કક્ષાક આવ્યો. એની સચ્ચાઈની સારી છાપ પડી. દસ રૂપિયાની મદદ માગી. બાપુએ ખુશીથી તેની તજવીજ કરવાનું વચન આપ્યું.

સવારે કહે: આ લોકોની બાબતમાં મારા ખાસ વિચારો હું અમલમાં મૂકું તો એ તો બિચારા મરી જ જાયને? પેલો છોકરો ૨૭-૧-૧૧ સરકારી કોલેજમાં ભણે છે, છતાં એને માટે રકોલરશિપ મેળવી આપવાનું વચન મેં આપ્યું ના?

એ જ વસ્તુ બિલકને લાગુ પડે છે. પૂનાના બે ત્રણ બ્રાહ્મણો, ખાદી પહેરેલા અને સીધાસાદા લાગતા આવ્યા: અમારા દિલનું દુ:ખ આપની આગળ રડવા આવ્યા છીએ, એમ કહીને બાપુની હિલચાલથી વર્ણાશ્રમધર્મનો નાશ થશે એવો ભય એકે બતાવ્યો. એમની સાથેની વાતોમાંથી દુચ્ચકા :

બાપુ: તમે બ્રાહ્મણ છો એમ અદાલતમાં થી રીતે સાબિત કરી શકો? તમારા પૂર્વજો બ્રાહ્મણ હતા એમ તમે કેમ કહી શકો? વસ્તીપત્રકમાં આ લોકોને અસ્પૃશ્ય વર્ણવ્યા છે તે ઉપરથી જ તમે એમના ઉપર અસ્પૃશ્યતાની છાપ મારો છો એ બહુ અકળાવે એવી વાત છે.

પેલાઓ: બ્રાહ્મણીમાંથી શરે ઉત્પન્ન કરેલા આજે કોઈ છે? એમ તમે પૂછો છો. તો આજે બ્રાહ્મણો છે એને બ્રાહ્મણ કેમ માનો છો? બ્રહ્માએ પોતાના મોંમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા બ્રાહ્મણો આજે નથી, છતાં અમે બ્રાહ્મણ

કહેવાઈ એ છીએ. પરંપરાથી જોમ અને આહાણુ છીએ, તેમ ચાંડાલીથી ઉત્પન્ન થયેલા ચાંડાલ.

બાપુ: તમે જો ઉઘાડી આંખો અને ઉઘાડું મગજ રાખીને વાત કરો તો હું તમને બનાવી આપું કે સનાતનીઓને કર્યું જ કરવાની હું દરજ પાડતો નથી.

... તથા ... વેપાર કરવા આવ્યા અને કહે: તમારે માટે અમે કાંઈ કરી શકીએ? હું ભંડારીને ઓળખું છું. કાંઈ કહેવું હોય તો તેને હું કહી શકું એમ છું. આ અસ્પૃશ્યતાના કામની ફિલ્મ ઉતારી હોય તો કેમ? મેં એને ખૂબ સંભળાવ્યું છતાં બાપુની પાસે અભિપ્રાય લેવા ગયા. બાપુએ પણ ખૂબ સંભળાવ્યું.

બાપુ: તમે રેતીમાંથી તેવ વહેવું કાઢી શકો પણ મારી પાસેથી વાતો કાઢી શકશો નહીં. વાતો જોઈતી હોય તો સરોજિનીદેવી પાસે જાઓ. એ તમને ગાંધીની વાતો આપી શકે. એ મારી મા અને પ્રેયસી બન્ને છે.

પેલા: પણ મુશ્કેલી એ છે કે સરકાર સિનેમાના પડદા ઉપર ગાંધીને ન આવવા દે.

બાપુ: એમાં તો મને આનંદ છે. પડદા ઉપર મારું પ્રદર્શન થતું બને છે. સિનેમાના પડદા ઉપર પણ સરકાર મારી સાથે સહકાર શી રીતે કરી શકે?

નાટકોમાંથી મેં લાભ ઉઠાવ્યો છે. મેં શેક્સપિયરનાં નાટકો ભજવાતાં જોયાં છે અને તે મને માદ રહી ગયાં છે. સત્ય ઉપરનો મારો અતુરામ હરિશ્ચંદ્ર નાટક જોયા પછી ખૂબ વધ્યો. નાટકોથી ઘણા પાયમાલ થયા છે એ હું જાણું છું. જોકે મને તો એ લાભકર્તા થયાં છે. એ જ પ્રમાણે મુવી અથવા ટોકી કોઈને લાભદાયી થઈ પડે. પણ મારો તો એની સામે પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયેલો છે. હું સિનેમાના ધિક્કરને આશીર્વાદ આપી શકું એમ નથી. હવે જાઓ.

ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રશ્નોત્તરી :

સ૦ : તમારા વર્ણાશ્રમ વિષેના વિચારો લેમાકને
૨૮-૧-૩૩ મળતા આવે છે?

બાપુ : મારા વિચારો મને કહેશે તો હું બતાવું કે તે લેમાકને મળતા ન હોય. હું કહું છું કે શરૂમાં આહાણુના ગુણ હોઈ શકે છે, અને છતાં એને આહાણુ ન કહીએ. વળી આહાણુના દીકરામાં આહાણુના ગુણ ન હોય તો તે દીકરાની મા જ કહી શકે કે એ ગુણ એનામાં

કેમ નથી. એણે વ્યાખ્યાયાર ક્યો દોષ તો ! ભાઈ, આ બધાં અનુમાનો અને શક્યતાઓ છે. સિદ્ધાંતમાત્ર નિરપવાદ હોવા જોઈએ, આપણા શાસ્ત્રીઓ વિતંડાવાદીઓ છે અને ગોખેલી વાતો કરે છે.

સ૦ : ગોખેલી કેમ ?

બાપુ : ગોખેલી જ કહે છે. શાસ્ત્રીઓ શું કહે છે એ તમે મારી આગળ હાજર હો તો તમને ખગર પડે.

સ૦ : હું તો આપણા શાસ્ત્રીઓની નથી વાન કરતો, હું તો વિજ્ઞાનાચાર્યોની વાન કરું છું.

બાપુ : તમારા વિજ્ઞાનાચાર્યો પણ કબૂલ કરશે કે સિદ્ધાંત નિરપવાદ જોઈએ.

સ૦ : સમાજની રચનામાં દાખલા અપવાદરૂપે બને છે. પણ સિદ્ધાંત તો એ છે કે આદર્શ તરફ ધ્યેય રાખીએ.

બાપુ : આદર્શ તો એ જ છે. જો એ ન માનતો હોત તો હું વર્ણાશ્રમધર્મ ન પાળતો હોત. હું તો એ ધર્મનું પાલન કરી અને ધૂંટીને પી ગયેલો છું. એ ધર્મને વિશે વાતો કરનારા આવે છે અને અનેક આરોપો મૂકે છે, ત્યારે રહું છું અને હસું છું.

સ૦ : પણ સામાન્ય લોકો તો તમે જો તેથી તમને જુદા સમજે છે.

બાપુ : એનો અર્થ એ થયો કે મારી સાથે કામ કરનારા ભાંગેરા વાટે છે. તો તો એ આપણે તપાસના રહેવું જોઈએ. મેં તો ક્યું કે બ્રાહ્મણની છોકરી બ્રાહ્મણને પરણે તોપણ સંકર થઈ શકે. હું તો તમને કહું છું કે સંધના બ્રાહ્મણો કાંઈ બ્રાહ્મણ નથી. આજે બ્રાહ્મણ કહેનારા ધણા બ્રાહ્મણ નથી એ તમે જાણો છો ? હમણાં જ એક જણને કાગળ લખાવ્યો. તેની સૂચના એ છે કે નામ બઃલો એટલે અરપૂરના મઝ. દૂધાભાઈએ પણ મને એ જ કહેલું. મેં તેને કહેલું એ તો જૂઠું થયું. અંત્યજ છું એમ કહેનારને માર પડે અને તમે ઢોંગ કરો અને જાન હુપાવો તેથી શી રીતે અરપૂરનાનો નાશ થાય ?

અત્યારે શું થાય છે તે કહું. ભાટિયામાં કન્યાની અછન છે. તેઓ હરદ્વારથી કન્યાઓ ઉતારી લાવે છે. તે બધી કાંઈ ભાટિયા હોતી હશે ? રજપૂતોનું લો. કાંઈ સ્ત્રી ત્યાં પવિત્ર હશે, એની ખગર જ નથી પડતી. ગોતાં અને ખગસ એ બેમાંથી ઉત્પન્ન થાં છે. મેં 'વંમ ધન્ડિયા'માં જે લખ્યું છે તે તમે વાંચ્યું નથી. આ જે જનાવો બને છે તેને શાસ્ત્રીય શોધ કરનારે વિચાર કરવો જોઈએ. તમે વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા હશે તો જોશો કે દરેક વૈજ્ઞાનિક મોનાના સિદ્ધાંત મુધારતો

જ જાય છે. તમે ખગોળનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે? વૈજ્ઞાનિક સુદ્ધિ મેળવવા દરેક શાસ્ત્રમાં અંચુપાત કરવો જોઈએ.

સ૦ : જ્યારે શાસ્ત્રમાં આનુવંશિકતાના સિદ્ધાંતને વાંધો આવી જ નથી.

બાપુ : પણ એમાં આપણે વાંધો જ નથી. તેથી જ હું હિંદુ ધર્મમાં માનનારો છું.

સ૦ : કેટલાક ગુણ છુપાયેલા હોય અને કેટલાક આગળપડ્યા હોય. એટલે કેટલાક ગુણો ન દેખાતા હોય તેથી તે બ્રાહ્મણ કેમ મટે ?

બાપુ : મારો છોકરો તે પતિત વેસ્થ છે એમ કહું છું. તે જ રીતે પાતલ બ્રાહ્મણ પણ કહેવાય.

સ૦ : મારો પ્રશ્ન એ છે કે બ્રાહ્મણના મુખ્ય ગુણો — અધ્યાપન-અધ્યાપનના — એટલા કરેતો હોય અને યજ્ઞની જોમ રહેતો હોય તો ?

બાપુ : આનુવંશિકતા તો એમાં રહેલી છે કે પેઢી દર પેઢી એ ગુણોનું દર્શન થયાં કરે.

સ૦ : બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણનાં કર્મ ન કરતો હોય તેને કોઈ કન્યા નથી આપવું ?

બાપુ : અત્યારે તો કોઈ તેમ કરતું નથી. આજે તો પૈસાને અને નામને પરણે છે. આપણે શાસ્ત્રોને જહુ શોધવાની જરૂર છે.

સ૦ : એક પિતાનો પરિવાર છે. પણ જુદા જુદા દેશમાં પૈથુ જુદી જુદી જાતો છે.

બાપુ : કાયદો આપણે ત્યાં જણાવ્યો. કાયદો જણવો અને એને ઇરાદા-પૂર્વક માન આપવું એટલે શોધ થઈ. હિંદુ ધર્મે એ કાયદો જણવ્યો, એની નોંધ લીધી, ધારા ઘડ્યા. એને ગાન આપીને ચાલે તેનો પુનરુદ્ધાર થાય. પણ આજે તો વર્ણાશ્રમધર્મનો લોપ થઈ ગયો છે. કાયદો તો કાયદાનું કામ કરે છે. એવો સંભવ છે કે વર્ણાશ્રમધર્મ નવો ઘડવો પડશે. નેકે એને વિષે હું એમ ન કહી શકું કે એમાં ફેરફાર ન કરવા પડે. હું તો શાસ્ત્ર તરીકે કહું છું કે એનો પુનરુદ્ધાર કરવો પડશે. આજે એનો લોપ થયેલો છે એ જાણી શાસ્ત્રીઓ કબૂલ કરે છે.

એક અરદેસર નામના પારસી બૌદ્ધ ધર્મ અને હિંદુ ધર્મ વિષે બાપુ આપીને કહેવા લાગ્યા : હિંદુ ધર્મ ઉપર હાલ જુદો ત્રહ છે એટલે ભારે આક્રમમાં છે. પરંતુ એ જનમમરણના કાયદા પ્રમાણે દેહોને અમુક ખાસ જનમ આપિયો છે. હું સાબરો જનતો નથી. પણ મારું માનવું એવું છે કે જે વખટે સાબરો લખાયાં તે વખટે હિંદુધર્મનું આંકું ની ઉડું.

મોઢું Civilization (સુધારો) ઉઢું, unseen (અદૃશ્ય) રીતે કાપડા ઘડેલા છે .

બાપુ : હું તમને પૂછું. અસ્પૃશ્યો કેને કહીશું ?

પારસી : હાઈ સોસ્ટો (જિંયા જીવો) ખી છે. લો સોસ્ટો (નીચા જીવો) ખી છે. કેટલાકે ઢેડના ઢંઢાં ઉપાડ્યા — ઢંઢાંને અંગે જે ટમે કહેટા હો તો ટમે ખરા છે. પન જે લોકો નીચા જનમિયા છે તે લોકો વચ્ચે અને જિંચ વરગના વચ્ચે મોટા ભેડ રહેલો છે.

બાપુ : ધંધાને લીધે જે અસ્પૃશ્ય છે તે અસ્પૃશ્ય નહીં ગણાય'ના ?

પારસી : ના.

બાપુ : ત્યારે ખીજા તો કોઈ રહ્યા જ નથી.

પારસી : ખેઉના બેલ'બેલા થઈ ગયા છે. એટલે ખરા અસ્પૃશ્યોને ટારવી કેન આપે ?

બાપુ : પણ જેને તમે અસ્પૃશ્ય તરીકે ગણાવો છો તેને તમારે સિદ્ધ કરવા જોઈએ ને ? ઇતિહાસ જાણનારા નથી કહી શકતા, સારા શાસ્ત્રી નથી કહી શકતા. તમે જાણો છો કે કેને હિંદુસ્તાનમાં અસ્પૃશ્યો કહ્યા છે ? એમાં ખાહાણીને યદ્યપી યથેલી ઉત્પત્તિને ચાંડાસ કહ્યા છે. પણ ખાહાણી પતિત થઈ તે પહેલાંથી નહ અમારના ધંધા ચાલના આખ્યા છે. એટલે નહ અમારને એવી ઉત્પત્તિ માની લેવી એ તો મારી જ દીધા કહેવાય ને ! અને 'વર્ણો' ચાંડાસને માટે એવી સજાઓ કહેલી છે કે તે જીવી જ ન શકે. ઓસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયન નાજુદ થઈ ગયા છે એ જાણો છો ના ? તેમના ઉપર જે ત્રાસ ગુજર્યો છે તેના કરતાં વધારે ત્રાસ ચાંડાલો ઉપર ગુજર્યો છે તે તમે જાણો છો ? તો તે ચાંડાલો હોય જ નહીં .

પારસી : એ જુદું મેં વિચારિયું નથી.

બાપુ : ત્યારે તમારે અભ્યાસ વિના અહીં આવવું ન જોઈએ. તમે શાસ્ત્રીઓને મળો, વિચારો, અભ્યાસ કરો અને પછી મારી પાસે આવો. ચાંડાલોનું રહેવાપણું જ અશક્ય હવું. એ તો દાર મરી ગયા. એક કાળ એવો હતો ત્યારે એક જ હિંદુ ધર્મ હતો. ત્યારે કોઈ ચાંડાલ રહેલો નહોતો. આજે કહેવાતા ખાહાણુમાં એવા ચાંડાલો હશે તેની તમને ખબર છે કે નહીં ?

પારસી : તમારો સોલ (આત્મા) આગળ વઢેલો છે. તેમ જિંચનીચ હોય કે નહીં ?

બાપુ : આપણી રજૂળ આંખે ભારે દળવો ઘાગે છે, પણ જ્યાં જંગાનાં પાણી છે. આત્મા તો એક જ છે.

પારસી : જુડાજુડાની પ્રગટિ જુડી છે ના ?

બાપુ : શંકરાચાર્ય તો કહી ગયા કે કાળ તો ફુંડાણું છે. માટીના બેઢને લીધે ભ્રમ પેદા થાય છે અને આપણે જુદા જુદા માનીએ છીએ. ઈશ્વરની પાસે જુદા નથી. ઈશ્વરની પાસે જુદો જ ગજ છે. આત્માને તો વધવટ શવાપણું નથી.

પારસી : આટલા ટો પોટે તુર છે. પણ એ તુરની આસપાસ વાડલાં છે તે જુડાં છે ના ?

બાપુ : પણ એ તો મિથ્યા છે. આત્મા જ સત્ છે. તે એક છે. તમે મારી સાથે હિંદુની રીતે વાત કરો.

પારસી : મને હિંદુ ઢરમની બહુ ખબર નથી.

બાપુ : પણ સુતારની આગળ લુહાર વાત કરે તે કેમ કામ આવે ? જુઓ મારી પાસે બહુ સરળ વાત છે અને સરળ ધર્મ છે. શાસ્ત્રીઓને પણ હું હસાવીને કાઢું છું. કોઈ રહીને નથી ગયો.

પારસી : પણ મારું કહેવું છે કે તમે ખોટી રીતે આ સવાલ લીધું છે. સરેલાં સહરજનની સાથે મારું મૂકે તો સરી જ જશે.

બાપુ : પણ મારી પાસે કોઈ સહેલું હોય તો ને ? તમે જે જોયો વર્ગ માનો છો તેમ નથી, ને નીચો પણ નથી.

પારસી : હસ્ટી છે, એવાની હસ્ટી છે. જે ઢરમમાં માને છે તેનાડી મહેટર, ઢોબી અને હજમતું કામ કરાવાય નહીં. પણ ચંડાલની સહે આવા મહેટર અને હજમની બેલબેલા ઠઈ મઈ છે.

બાપુ : ના, ના, એ થાય નહીં. ચંડાલને એ કામ કોઈ સોંપે જ નહીં. તમે વચો, શાસ્ત્રો સ્મૃતિઓ વાંચો.

પારસી : શાષ્ટરોમાં પૂરન સટપ છે પણ કોઈ સર્માજયા નહોટા. કૃષ્ણ ૧૧૧૦૮ ઘેરી પરણિયા એ વાટ સાચી ?

બાપુ : સાચી. પણ ઘેરી જુદી.

પારસી : ગીટા વિષે ટમે કહેવું કે એમાં ચૂંટની જુદી વાટ છે એ વાટ ટમારી સાચી. તેમ જ શાષ્ટરોની જુદી વાટ.

બાપુને હાઈ સોલ કહીને ફરી ફરીને વર્ણવતો હતો. આખરે મુલાકાત પતાવવા મેં કહ્યું : પણ એઓ બધી બાબતમાં હાઈ સોલ (ઉચ્ચ આત્મા) હોય તો માત્ર અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં જ એ લો સોલ (નીચ આત્મા) થઈ ગયા કે ? પેલો મૂંઝાયો અને બંધ ક્યું.

કાકા, પરમાનંદ વગેરે આપ્યા.

પરમાનંદે કેલાપનના ઉપવાસથી માંડીને તે આજ મુઠ્ઠીનું આપું પ્રકરણુ ખોલ્યું. બાપુએ પણ રેટિયો ચલાવનાં ચલાવનાં એકડે એકથી માંડીને બધી વાત કરવા માંડી. ફરી ફરીને પરમાનંદ પૂછે : પણ ઉપવાસ શા શારુ ?

બાપુ કહે : કરોડો લોકો પાસે મારે શી રીતે પ્રતિજ્ઞા પળાવવી ?

પરમાનંદ : પણ કરોડોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એમ કહી શકાય ?

બાપુ : લીધી છે કે નથી લીધી એ કહેવાનો તો એમને હક છે. મને કહી દે કે એમણે પ્રતિજ્ઞા નથી લીધી. તો હું શાંત થઈ જઈશ. ને પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો મારે એનું પાલન કરી રીતે કરાવવું ? ને મારી રીતે ન કરાવું તો બીજી રીતે અંગીક્રમણની રહી. અને અંગીક્રમણની રીતે કામ થતાં હોય તો આ જન્મત કેટલા દહાડા નભે ?

વલ્લભભાઈ કહેતા હતા કે જ્યકર અને ખીજ સત્તા લેવી જ નોઈએ, લેવી જ નોઈએ એમ જ લવારો કરી રહ્યા છે અને સત્તા તો હજી કોણુ જલુે ક્યાં છે ?

બાપુ કહે : એ બરાબર છે. સત્તા આવે ત્યારે એ જવા ન દેવી એ જ એ લોકો કહે છે. અને આપણે પણ એ જ કહેવું પડે. સરકારની સાથે લડવાને માટે પણ સત્તા લેવી પડે. બહારનું વાતાવરણુ નેતું નોઈએ. એ લોકો જે આપે છે તેમાં શું લખ્યું છે તે નેતું નોઈએ અને પછી નિર્ણય થાય. પણ પરિસ્થિતિ એવી બદલાઈ જવાની કે સહેજે વિચાર કરવો પડે કે સત્તા લેવી કે ન લેવી. મતાધિકાર જ એટલો બધો વધી જવાનો છે કે આપણને લાગે કે કાંઈક કરી શક્યું તો સત્તા લેવાનો વિચાર જરૂર કરીએ.

કેંગ્રેસવાળાએને વહેલા છોડવામાં આવે તો વિલિંગડન રાજનામું આપશે એવો ગોળો છાપાંમાં આવ્યો છે.

બાપુ કહે : એ સાચો હોય તો નવાઈ નહીં. અને એ એને માટે બરાબર ગણાય. મને છોડવાની એણે સાફ ના-પાડવી નોઈએ, કારણુ એની દષ્ટિએ એ કાળ્યો છે.

આજની ટપાલમાં ઘણા કાગળો નોંધવા જેવા હતા. ભકિતબહેનને લખતાં 'શરીરના મેળાપનો મોહ છોડવાની વાત કરી :

માણુસાલને લખતાં લખ્યું : “બાપને માટે પથુ કરજ ન કરીએ. કરજ એ મહા અધર્મ છે.”

ગઈ કાલે ‘હિંદુ’નો રિપોર્ટર આવી ગયો. એને ખૂબ સમજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે તે ન રિપોર્ટ કરવાનું રિપોર્ટ કર્યું. એ વિશ્વાસઘાત હતો, પણ એ જ સમજે જ નહીં. એટલું સમજવવા એને અર્થો કલાક આપ્યો. એ કહેતો જય કે : તમે આ નહોતું કર્યું ? ફલાણું નહોતું કર્યું ? એટલે એ તો બહુ મેં દોરેલાં અનુમાનોમાં રહેલું છે — બલે અનુમાનો ખોટાં હોય.

બાપુ : પથુ આ અનુમાનો તમારાં દોરેલાં છે એમ વાચકો નહીં સમજે. એ લોકો તો કહેશે કે મારા બોલેલા શબ્દો ઉપર જ આ અનુમાનો રચાયેલાં છે. એ વસ્તુ હકીકતથી જિલ્લી છે. વાતચીતની પવિત્રતાને માન આપવાને બદલે તમે તો એકદમ દોડયા અને આવો વાતાવરણને ખળભળાવી નાખે એવો સૂદેશો મોકલ્યો. જે શબ્દો હું કહી બોલ્યો જ નહોતો તેનું મારા ઉપર આરોપણુ કર્યું. આમ તમે તો મને બેવડો અન્યાય કર્યો. એટલે રિપોર્ટર થવાને તમે નાલાયક સિદ્ધ થાઓ છો. આટલું કહીને પછી એને ટાઢો પાડ્યો, અને કર્યું : રંગસ્વામીને હું લખીશ કે તારી સામે સખત પગલાં ન લે.

બાપુની દયા આ કિસ્સામાં જિભરાઈ જતી જોઈ. આ નરહત માણુસને જિભો પથુ ન રાખવો જોઈએ, છતાં એ શુભ હેતુથી વત્યો છે એમ માની લઈને જ બાપુએ આખો ન્યાય તોળ્યો અને રંગસ્વામીને લખ્યું કે ત્યાં ધરાદાપૂર્વક અને મનસ્વી અનર્થો કરવાનું જોઈએ તેટલું ચાલી રહ્યું છે ત્યાં ગંભીર છતાં અભણતા થયેલા અનર્થને માટે સજા શી કરવી ?

બાપુના ખોળામાં માથું મૂકનાર કહી દુઃખી થતો જ નથી, એ મેં પેલા રિપોર્ટરને આપેલું આશ્વાસન સાચું જ હતું.

સનાતન ધર્મવાળાઓ રોજ રોજ નવા નવા આરોપો બાપુ ઉપર મૂકતા જ જાય છે, અને એમની દલીલોની વિચિત્રતાને પાર જ નથી.

એક જણ દલીલ કરે છે કે ગાંધી દરેક વિવાદિત સ્ત્રીને પોતાના પતિની બહેન થવાનો ઉપદેશ કરે છે. તો તો કેશમાં સ્ત્રી શબ્દ જ શા સાડુ રાખવામાં આવ્યો હશે ? બહેન શબ્દ જ હોત !

મહાભારતને રત્નની ખાણ કહેલી અને ગીતાને રત્નની પેટી કહેલી તે વચનને વિકૃત કરીને એક શંકરાચાર્ય કહે છે કે ગાંધી એક દિવસ મહાભારતને કચરો કહે છે, બીજો દિવસે એને રત્ન કહે છે.

મુંબઈવાળા સનાતનીઓ કહે છે : આનંદરાંકર અને માલવિયાજી ગાંધીના ગુરુ થઈ પડ્યા છે. એ ટીકા ઉપાડી લઈને આનંદરાંકરને બાપુએ રમૂજમાં લખ્યું : "તમારો તો મારે ખપ રહ્યો; હવે વધારે, કેમ કે તમને અને માલવિયાજીને મારા ગુરુનું પદ આપ્યું છે. એટલે તમારે તે શોભાવ્યે છૂટકો છે."

આને રાજજી, દેવદાસ, ઘનશ્યામદાસ આવ્યા. રંગા આપરના બિલને

વાહસરોયે આપેલી પરવાનગીથી ઉપસ્થિત થની સ્થિતિની

૩૦-૧-૩૩

ચર્ચા ચાલી. બાપુએ સમજાવ્યું કે આખો પ્રશ્ન ધાર્મિક

છે અને એમાં રાજકીય વાની ગંધ નથી. મારી

સ્થિતિ પૂરેપૂરી ધાર્મિક છે. આ વસ્તુનો રાજકીય દષ્ટિએ હું વિચાર કરી જ શકતો નથી. લોકો સાચે જ આ બિલની વિરુદ્ધ હોય તો મારે એ પાછું ખેંચાવી લેવું જોઈએ. પછી મારે શું કરવું એ તીરના નેટલી કાપથી ઠાકક મને કહેશે. મંદિરોમાં આપણે ચોરીખૂપી તો પેસવું જ નથી. મંદિરપ્રવેશ એ ચોક્કસ એક આધ્યાત્મિક કાર્ય છે. અને એનાથી સમાજમાં વિષય થવો જ જોઈએ. ઉપવાસનો મારો વિચાર આખો એ માન્યતા ઉપર બધાયેલો છે કે જનસમાજમાંથી ધણા લોકો મંદિરપ્રવેશ ધરજે છે પણ તેઓને વાચા નથી. જે લોકો આપણા પક્ષમાં હોય, પણ કાયદો આપણા પક્ષમાં ન હોય તો આપણે દૂરરીએને એ કાયદાનો ભંગ કરવાનું, અને એ કાયદાનો આશ્રય કરીને ઠાક એકાદ માણુમ તેમના ઉપર કામ ચલાવે તો તેની બરદાસ્ત કરવાનું કહી શકીએ.

આમ કહીને આપણે આ બાબત ઉપર સ્પષ્ટ મતગણતરી નેજવવી જોઈએ એમ બાપુએ વિધાન કહ્યું. એ મતગણતરી કેટલી મુદ્દામાં થવી જોઈએ, કેવી રીતે થવી જોઈએ એની ચર્ચા કરતાં ઘડીક વાર એવો પણ ભાસ થયો કે આખી યોજના અવ્યવહારુ છે. પણ ત્રણ માસ લાગે તોપણ ચૂંટણી વિસ્તારમાં આ વસ્તુ થઈ જવી જોઈએ એવો અભિપ્રાય બાપુનો થયો.

ગિરલા કહે : તો તો આ મુદ્દા ઉપર ધારાસભાની નવી ચૂંટણી ચાય એ ઉત્તમ મતગણતરી છે.

બાપુ કહે : એમાં તો આપણે સહેલાઈથી જીતીએ. પણ એથી મંદિરમાં જનારા હિંદુ લોકોના મતનું પ્રમાણ ન મળે.

... આચાર્ય આપણને વર્ણાશ્રમ સ્વરાજસંઘમાં જવાને નોતરે છે. એમાં એ ફસાયો છે. અને એ જે કરવા માગીએ તો સંઘને કબજે કરીને

આપણે એને. હંકારી શકીએ, જેમ ૧૨૧માં હિંદુ મહાસભાનો કચળો કરેલો તેમ, એમ બાપુએ સમજાવ્યું. પણ જામે તેમ હોય, સભ્યોમાં ફેરવવાને કારણે બિંધ જે વર્ષ સુધી પડી રહે એ અસભ્ય વસ્તુ છે.

રામજી કહે : સભ્યોમાં ફેરવવાને કારણે દીલ થતી હોય તો આપણે શા માટે વાંધો ઉઠાવીએ ?

બાપુ : કારણ આપણે. ખણીએ છીએ કે એ તો બહાનું છે. એ અપ્રામાણિકતા છે. મતગણતરીને પરિણામે બિંધની તરફથીમાં લોકમત એકાએક ઊભરાય તો હું તો એ બિંધ જલદી પસાર કરાવવા દબાણ કરું.

બાપુને છોડવામાં અમુક માણસનો વિરોધ હતો એ સાંભળી બાપુએ કહ્યું : મને એ શી રીતે છોડે ? જે માણસ એક વાત ન સાંભળે તેને છોડીને શું કરવું ? એમ જ એ કહેતો હશે અને એનો હું બચાવ કરી શકું છું. મારી પાસે એ સમાધાનની આશા રાખે છે, અને સમાધાન કશું ન મળે એ જાણે છે એટલે શી રીતે છોડે ?

પછી 'હરિજનસેવક' વિષે વાતો ચાલી. રામજીના વાંધા : (૧) આપણું છાતું ફક્ત આપણા લોકોમાં વંચારી, બ્યારે ચાલે તો તમારાં નિવેદન બધાં છાપાં છાપે છે. (૨) છાપુ નકામુ થઈ પડે.

બાપુ કહે : કાર્યકર્તાઓને કેળવવા માટે એ બહુ જરૂરનું છે. બધા તાર સાંધવા માટે પણ આવશ્યક છે. કેટલીયે વસ્તુઓ એવી છે જે એ. પી. આર્થ. મારફત ન કહેવાય. મને તો નવાઈ લાગે છે કે અત્યાર સુધી તમને છાપાની જરૂર કેમ ન વર્તાઈ ?

છાપાના નામ વિષે ઠીક ચર્ચા ચાલી. Emancipation (ઈમેન્સિપેશન), Deliverer (ડીલિવરર), Liberator (લિબરેટર), Harijan (હરિજન), Voice of the Harijan (વોઈસ ઓફ ધિ હરિજન) વગેરે. એ બધાંમાંથી આખરે Harijan (હરિજન) એટલું જ નામ ઠીક થઈ પડશે એમ હતું અને ડેકલેરેશન માટે અરજી કરવાની સૂચના પટવર્ધનને આપવા માટે તેને બીજે દિવસે બોધાવવા એમ પણ હતું.

મતગણતરી માટે સામાન્ય માણસોને બદલે પંડિતો રાખવા એ વિચાર ત્રિરક્ષાએ બનાવ્યો, પણ સાથે સાથે કહ્યું એ ચારિત્ર્યવાળા બાળે જ હોય.

બાપુ કહે : તો એ જરૂરના નથી. ચારિત્ર્ય એટલે પોતાની માન્યતાને પૂરેપૂરા વળગી રહેવું તે. જે માણસ વધારે પૈસા આપનારને માટે પોતાના વિચાર બદલે છે એની માન્યતાની પણ કિંમત નથી. એટલે હું જોકે સાચા પ્રાણુવાન પંડિતને જરૂર પસંદ કરું, પણ ચારિત્ર્યહીન પંડિત કરતાં હું સાદા માણસને પસંદ કરું.

રાત્રે અને સવારે મતગણતરી વિષે અને એને માટે રાખાંતો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઉપયોગ કરવા વિષે વલ્લભભાઈએ ગરમા-
 ૨૧-૧-૨૩ ગરમ ચર્ચા કરી. રાજ્યજીએ આ કામમાં ન પડવું જોઈએ. ઉત્તર હિંદમાં એનું કાઈ ન સાંભળે. લોકો એના કાર્યનો અનર્થ કરશે, એની કલેતી થશે, વગેરે. એ બધે મદ્રાસમાં રહે અને આ જ કામ કરે, મંદિર ખોલાવે, અથવા મંદિરના સત્યાગ્રહો કરાવે. મતગણતરી બધે થાય પણ તેની આગળનું 'ધ્યેય પણ સ્પષ્ટ હોવું' જોઈએ. નહીં તો મતગણતરીથી પણ કશું ન વળે.

બાપુએ કહ્યું : લોકો આપણી સાથે મક્કમ રીતે છે એ વિષે મારી શંકા વધતી જાય છે.

વલ્લભભાઈ કહે : આપણને એ જતાવવાની તક જ નથી મળી, અને ત્યાં સુધી મતગણતરીથી અમુક પરિણામ આણવું છે એમ લોકોને કહેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ મતગણતરીનો અર્થ નથી. સનાતનીઓ પણ ગમે તેટલી સહી મેળવીને કહેશે કે અમારી જબ્બતી છે.

રાજ્યજીની સાથે એમણે કરવાનાં કામ વિષે વાતો થઈ. ગઈ કાલે બાપુએ એમને કહ્યું હતું કે અમુક હઠ સુધી જ હું તમને આ બાબતમાં સલાહ આપી શકીશ.

રાજ્યજીએ આરંભ કર્યો : તમે આ ચળવળ ઉપાડી છે એટલે અમારે તેમાં કામ કરવું જ જોઈએ અને મારો હિસ્સો મારે તેમાં આપવો જ જોઈએ. મારા સિવાય આ ચળવળ ન ચાલી શકે એવું માનવા જેવો હું મિથ્યાભિમાની નથી, પણ મને એમ લાગે છે ખરું કે આમાં કામ કરવાને માટે મને પૂરો અવકાશ છે. પણ જો મારા વિના જ આ ચળવળ ચાલી શકતી હોય તો હું છૂટો થવાનું પસંદ કરું.

બાપુ : તમને સ્વતંત્ર રીતે અને તટસ્થભાવે એમ લાગતું હોય કે આ ચળવળમાં તમે જ એક મારા પ્રતિનિધિ થઈ શકો તો તો આ ચળવળ માટે તમે સ્પષ્ટ આદેશ સાંભળ્યો એમ ગણીને આ કામ તમારે ચાલુ રાખવું જોઈએ, અને દુનિયા કાંઈ કહે તેની પરવા ન કરવી જોઈએ. પણ જેમના મનમાં જરા પણ શંકા હોય તેમને તો હું યો મુશ્કાળી પરિત્યજ્ય વાળો શ્લોક સંભળાવું છું, અને કહું છું કે શંકાનો લાભ સવિનયભંગની મૂળ પ્રતિજ્ઞાને તમારે આપવો જોઈએ. પણ તમને સ્પષ્ટ આદેશ લાગતો હોય, અને જણાય છે કે તમને એમ લાગે છે, તો પછી તમારે હરિજનકામ જ કરવું જોઈએ.

આ પછી મારી સાથે રાજ્યજીને ઘણી વાતો થઈ. એમને પોતાને શંકા નથી કે એઓ કામ છોડી દે તો ખીજા કરનારા નથી. એમને એ પણ શંકા નથી કે ગ્રામી ટીકાઓને એ પહોંચી વળશે. એમની વૃત્તિની પ્રભુ ઉપર જરાપ માડી અસર ન થાય. જે લડતમાં પડવાના હતા તે પડ્યા છે, ભોગો પણ આપ્યા છે, આપ્યે જાય છે. જે થાક્યા છે તેને થાક્યા દો. પણ વક્ષબભાઈનો વાધો એઓ વિચારવાને માટે આવતુર હતા. એ વિરુદ્ધ હોય તો મારે ફરી ફરીને એ બાબત વિચારવું જોઈએ એમ કહ્યું, અને મને ફરી ફરીને પૂછ્યું : પણ બાપુ હજી ઉપવાસ કરે ખરા, કે એ બાબત હવે બંધ થઈ?

મેં કહ્યું : ઉપવાસ તો ગમે ત્યારે કરે.

આ પછી બાપુ કાણીની ઉપર વીજળીના શેક માટે ગયા હતાં, ત્યાંથી આવ્યા અને રાજ્યજીને બોલાવ્યા. એમણે પાછો સવાલ કર્યો : હજી ઉપવાસ આવવાનો છે?

બાપુ : હા, એ તો અનિવાર્ય છે. જે જનાવો જની રચા છે તે જોનાં મને લાગે છે કે જલદી આવે તો સારું. કાનપુરના એક કેસનું મેં સંબંધિતું છે. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન માટે ત્રણ હરિજનોએ ઉમેદવારી કરી હતી. ખીજા પક્ષે તેમનો વિરોધ કરવા માટે ખીજા ત્રણ હરિજન ઉમેદવારો જ કમર કમીટી કર્યાં. પરિણામ એ આવ્યું કે કોઈ હરિજન ચૂંટાયો નહીં. આની સાથે જોઈ લાગી છે. અનામત જગ્યાઓ રાખવાની સામે હું કમર કમીટી કરું છું પણ હવે મને લાગે છે કે હું આખેડકરની જગ્યાએ હોત તો મેં કમર કમીટી હિંસક વિરોધ કર્યો હોત. આ કાનપુરના કેસમાં તો પોતાની જાણે સાધવાને માટે જ તેમણે હરિજનોને આવવા ન રીધા. પોતાના રાજ્યજીને કે સામા પક્ષના, લોકોએ એટલું જોવું જોઈતું હતું કે ત્રણ હરિજનો ચૂંટાઈને આવે. આ પ્રકરણમાં પૂનાના કરારનો ચોખ્ખો સંદેશ હરિજ (પંડિત હૃદયનાથ કુંઝરુ)ને લખ્યું. એમણે દેટી સંદેશ આપવા પ્રયત્ન કર્યો, અને વધારે તપાસ કરશે એમ એવી તપાસ જોઈતી નથી. મેં તો કહ્યું છે કે આ અનિવાર્ય છે.

બિરલા : પ્રજા આ કાયદાઓ પસાર થઈ જાય પછી તો ઉપવાસનો સ્વાદ ભોગે જ ન રહેને ?

બાપુ : ના રે ભાઈ, ના. ઉપવાસનો આધાર એકલા કાયદા ઉપર નથી. મારી સામે કેવળ મંદિરપ્રવેશનો પ્રશ્ન નથી પણ સમગ્ર પ્રશ્ન છે. દિન પ્રતિદિન મારા મનમાં થતું જાય છે કે ઉપવાસની શક્યતા ઘટતી નથી પણ વધતી જાય છે. શા માટે એમ ચાય છે તે હું કહી શકતો નથી. કઈ વસ્તુ ઉપવાસને લાવશે એ પણ જાણ્યો તથી. પણ આ લાગણી તો ધીમે ધીમે એકસ વધતી જ જાય છે. હું એટલું જાણું છું કે હું જરાયે સ્વસ્થ નથી. બધા બનાવોના એકંદર સરવાળાની મારી ઉપર મારી છાપ પડતી નથી. મારી વસ્તુઓ પણ બની રહી છે ખરી. તેની સામે હું આંખ મીંચી શકતો નથી. હું તો ભલેટા પ્રતિકૂળ વસ્તુઓની સામે આંખ મીંચવાનો પ્રયત્ન કરું છું. દાખલા તરીકે આ ધર્મશાસ્ત્રીઓ અને ધારાશાસ્ત્રીઓ સાથે જુડો પત્રવ્યવહાર હું ચલાવી રહ્યો છું તે જુઓ.

બિરલા : પણ જે ગતિથી મુધારો થઈ રહ્યો છે તેથી તમારે સંતોષ માનવો જોઈએ.

બાપુ : હા, ટાઢા દિલવાળાને તો સંતોષ થાય. પણ મારા દિલને તો જરાયે સોરવતું નથી. હું જાણું છું કે કાર્યકર્તાઓ કામમાં મંડી પડ્યા છે. એમનામાં શિથિલતા નથી. પણ આખી વસ્તુ જેતાં હૃદયને સંતોષ થાય એવું નથી.

બિરલાએ પિલાનીમાં જે વરસ ઉપર જે વાનાવરણ હતું તેના કરતાં અત્યારે કેટલું બધું મુધવું છે તેનું વર્ણન કર્યું. ત્યાંની શાળા અને કોલેજમાં હરિજન છોકરાને દાખલ કરવામાં આવે છે અને સનાતની મા-બાપોમાં પણ કશો ખળબળાટ થતો નથી.

રામજી : તમારી પોતાની જ અત્યારની મનોવૃત્તિમાં આવું કારણ શોધવાનો તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ તમને નથી લાગતું ? સાંખી-ટૂંકી છોડી દર્દને કહીએ તો કહી શકાય કે તમે અધીરા થયા છો.

બાપુ : હું જાણું છું કે વ્યાવહારિક માણસ તરીકે મારે ધીરજ રાખવી જોઈએ. અધીરા થવાનું કાંઈ કારણ નથી. તમને ખાતરી આવું છું કે એવી લાગણી હું સેવતો નથી. મારે ઉપવાસ ન કરવા જોઈએ એવા નિર્ણય ઉપર ખીજી જાન-મુઆરી પહેલાં આવતાં મને વાર નડેલી લાગી. અને તમને હું જણાવું કે ખીજી જાન-મુઆરીએ જે ઉપવાસ શરૂ ન કર્યો તથી કેટલાક સાથીઓને તો અસંતોષ પણ થયો છે. થોડા જ દિવસ ઉપર

એક ભાઈ મારી સાથે દલીલ કરતા હતા કે ઉપવાસનો નિર્ણય ક્યાં પછી ઉપવાસ મુદતની રાખવાનાં કારણે ઉપરિચિત થયાં નહોતાં.

રાજગુજ : આ બધા સાથીઓને તો તમે બગાડી મૂક્યા છે ! (બધા ખડખડાટ હસ્યા.)

બાપુ : એ તો ઠીક; પણ જેમને હું જરાય ઓળખતો ન હોઈ એવા લોકો પણ છે કે જેમણે આ મોકૂફીને વખોડી કાઢી છે. એક માણસે તો મારી સાથે વિરોધમાં અગિયાર ઉપવાસ કર્યાં. મેં એને કકક તાર કર્યો કે તારા ઉપવાસ તો પાપરૂપ છે ત્યારે જ એણે તે છોડ્યા. એટલે આ બાબતમાં તમે માની લો કે હું અત્યારે ખરેખર મારી જાતની વિરુદ્ધ વર્તી રહ્યો છું. છતાં હું તમને કહી શકું નહીં કે ઉપવાસ નહીં આવે. આમ કહું છું તેથી ઈચ્છના મિત્રો તો ચિડાતા નથી. એમના દિલમાં બ્યારે શંકા હોય છે ત્યારે તેઓ એવું માનવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે આમાં ધ્રુવરનો હાથ હશે. પોતાની શંકાઓ રજૂ કરતા ધણા કામળો એન્ડ્રેએ મને લખ્યા હતા. પછી એણે તાર કરીને એ બધા કામળો પાછા ખેંચી લીધા અને મને ખાતરી આપી કે પોતે આખી વસ્તુ હવે બરાબર સમજ્યો છે.

રાજગુજએ લોકોના વહેમોની વાત કરી : કેટલાક લોકો ખરેખર માને છે કે આજં સુધી ગાંધીએ વરસાદ આપ્યો પણ હવે એ એવું કામ કરી રહ્યો છે કે જેથી વરસાદ જ ન આવે.

બાપુ : તમે તો અજ્ઞાન લોકોની વાત કરો છો પણ પોતાના નામની આગળ ખી. એ. અને ખી. એલ. ઉપાધિ લગાડનારા લોકો પાસેથી ઠગલો કામળ આવે છે, જેમાં વહેમ ઉપરાંત ક્રોધ, કડવાશ, ઝેર અને ગાળો પણ હોય છે.

રાજગુજ : એ તો કામદાના માનવું એક જાનવું પ્રતિલોભ થયું ! (સૌ ખડખડ હસ્યા.)

બાપુ : અત્યારે તો મારી લાગણી એવી છે કે ઉપવાસની શક્યતા બહુ દૂર નથી.

ઉપવાસ ક્યારે થાય એ કેમ કહેવાય? મુખર્ષિમાં '૨૦માં ઉપવાસ કર્યો હતા ત્યારે એકાએક મથુરાદાસ પડખે સૂતા હતા તેને જગાડીને મેં કહી દીધું : મારી સાથે દલીલ ન કરતો, મારો નિશ્ચય છે. એવું જ એકનીસ દિવસના ઉપવાસ વખતે — હકીમચંદ, મહમદઅલી બધા આભા બની ગયા હતા. પણ તેથી કોઈ કહેશે એ ઉપવાસ ખોટા હતા? મને તો લાગે છે કે એ ઉપવાસે તે વેળા કામ ક્યું જ, પણ ૫૦૦૦ વર્ષ પછી પણ એ ઉપવાસ કામ આપશે.

મથુરાદાસે પેલા નિવેદનની જૂની વાત છેડી : મારું દિલ કહેતું હોય કે સવિનયભંગ જ કરવો જોઈએ, છતાં હું યાકયો હોઉં, તો મારે શું કરવું? મારે માટે બહેતર નથી કે મારે ઘેર જ બેસી રહેવું—હરિજનનું કામ કરવાનો ડાળ કરવાને બદલે?

બાપુ : કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ શા સારુ એ માણસ હરિજનનું કામ ન કરે? એક શરત છે ખરી કે એણે જાહેર કરવું જોઈએ કે એ યાકયો છે, એટલે હવે જેઠામાં જવાનું કામ કરવાને બદલે હરિજનનું કામ કરવા માગે છે. એ વાત છુપાવીને હરિજનનું કામ ન થઈ શકે. એવી રીતે છુપાવીને હરિજનનું કામ કરે તેના કરતાં બલે તે ધરમાં બેસી જાય. દીનતાથી કખૂલ કરવું એમાં બહાદુરી રહેલી છે. આરામ લેવા ઇચ્છનારા પણ જાહેર કરે અને કહે કે અમારે શરીર સુધારવું છે, ત્યાં સુધી હરિજનનું કામ કરશું. ઠગવું નહીં એ મુદ્દાની વાત છે. ઠગવાથી નહીં કોંગ્રેસના કામને કે નહીં સવિનયભંગના કામને કાયદો થાય કે નહીં અસ્પૃશ્યતાના કામને પણ કાયદો થાય.

આ પછી જવકર આબ્યા. એમને લાગતું હતું કે રંગા આપરે પોતાનું બિલ બદલીને સુખવારાયનનું બિલ રજૂ કર્યું. એટલે એને વિગે કહેવા લાગ્યા કે એ એણે બૂલ કરી છે. પછી બ્યારે રાજભણએ કહ્યું કે ખંને બિલો રજૂ થશે ત્યારે રાજ થયા. બિલ રજૂ થયા પછી એના ઉપર ઘનારા બધા સંસ્કારો વિગે બાપુએ એમની પાસે વાતો કરી અને હકીકત જણાવી લીધી. સામાન્ય રીતે એકાદ વર્ષ તો ચાલ્યું જાય. પણ સરકાર મદદ કરવા ઇચ્છે તો ધણું ઝડપથી કામ થાય અને ચાપુ બેઠકમાં પણ પાસ થઈ શકે એમ એમણે કહ્યું. પછી બાપુએ એમને પૂછ્યું : તમે તો તમારો હિસ્સો આપશો જ ના? એટલે એમણે હા પાડી. બાકી પોતાનો અનુભવ કલ્પો કે જે વસ્તુથી દેશમાં જાગૃતિ થવાનો સંભવ હોય તેવી વસ્તુને એ લોકો ઉત્તેજન આપતા જ નથી. તમે ઇચ્છો કે તુરત અમે કાંઈ આ દેશમાંથી જવાના નથી એમ મૂઠીએને કહેવું તે સંભળાવ્યું. ન્યૂ દિલ્હીનું વાતાવરણ અતિશય કલુપિત છે એમ પણ કહ્યું.

સવારે મેં કહ્યું : રાજભણએ નિશ્ચય કર્યો લાગે છે કે હરિજન કામ એના સિવાય ખીલ્નું કોઈ ન ચલાવી શકે અને એણે

૧-૨-૩૩

એ ઉપાડવું જ જોઈએ.

બાપુ : એ બરાબર છે. એમાં શુદ્ધ સત્યનું પાલન

રહેવું છે. સત્યાગ્રહનો ધર્મ બહુ કઠણ છે. હજી આપણે એ ધર્મ શીખ્યા

નથી. શીખ્યા હોત તો જીતીને બેમી ગયા હોત. હજી તો દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ નથી આવી, ત્યાગમાં સુખ માનવાની શક્તિ નથી આવી.

ગિરલા આજે બાર પહેલાં આવ્યા. પુરુષોત્તમદાસને કેમ 'વિલાપત જવું પડ્યું' એની વાત કરતાં વાઘસરોચે એમને આપેલી ધમકાઓનું વર્ણન આપ્યું. ગિરલા મહદ કરે છે એ અમે (સરકાર) જાણીએ છીએ એની વાત કરી. ગિરલાએ એમને આપેલો જવાબ : એ લોકો તો કાલે કહેશે, પ્રાર્થના કરવાનું બંધ કરો તે કેમ થશે? એમને કરવું હોય તે કરવા દો.

વાઘસરોચે કરેલું બાપુનું વર્ણન : વાનર નટખટવાળો એ હુમ્મ્યો મને ખેટો દેખાડવામાં હંમેશાં ફાવી જાય છે. પછી હોરની સાથેની વાતો : ગાંધીની પાસે રજા લઈને આવવું હતું તમારે, વગેરે. ખીજી વાતો કરતાં બાપુ કહે : સુધારા ક્યાં આવે છે ને? એ લોકો આવે તો પણ જાણે છે કે એવી રીતે આવવા કે પોતાનું કામ તો હંમેશાની જેમ લેવામાં જ કરે.

એક વાત બાપુએ વચમાં સહજ તરીકે કહી દીધી. એ બાપુનો જૂનો અભિપ્રાય છે : આ લોકો બિલકુલ નીરા નથી બની શકતા.

ગિરલા : અધ્યાનનું રાજ હોત તો ?

બાપુ : એ જુદી રીતે કામ લેત, ગળાં કાપત. પણ તેનોયે જવાબ આપવાનું આપણને સૂચી રહેત.

ગિરલા : આ ચાલુ રીત તો કામમાં ન આવત. અને ગળાં કપાવનારા તમને કેટલા મળી શકત ?

બાપુ : મારી ખાતરી છે કે ગળાં કપાવનારા પણ મળી રહ્યા હોત. આ વખતે જ મને હતું કે જલ્દિયાંવાલા બાગ ધણી થશે. પણ એ ન થયા. હોર સમજી ગયેલ લાગે છે કે ત્રાસ ફેલાવવાથી કામ ન જ થઈ શકે.

ગિરલા : આમ ને આમ કેટલો સમય લાગશે ?

બાપુ : મેં તો પાંચ વર્ષ કહ્યાં છે તે મસ્કરીમાં નથી કહ્યાં.

આજે સવારે બીડીને બાપુએ વાઘસરોચને કાગળ લખ્યો હતો. કાગળ લખ્યા પછી સવારે આજ્ઞામાં આજ્ઞામાં કહ્યું : આ કાગળ લખતાં બહુ શ્રમ પડ્યો, પણ મને લાગે છે કે હવે ભૂમિતિના સિદ્ધાંત જેવું ચોટદૂક આવી ગયું છે અને મને સંપૂર્ણ સંતોષ છે.

પછી એ કાગળ રાખજીને મોકલવાને માટે કહ્યું. રાખજીએ માત્ર એક જ શબ્દ અંદર બદલવાની સૂચના કરી. આવતી બેઠકને બદલે ચાલુ બેઠક લખવી જોઈએ.

વેલણુ : વ્યવહાર એને ચાંડાલ કહે છે એટલું બસ નથી ? તમે તો એ હજાર વર્ષ ઉપર ને લોકોએ સંકર કરેલો તેનું પ્રમાણુ માગો છો ?

બાપુ : હા, વાત એવી છે કે ચાંડાલો છત્રી જ ન શકે એવાં કાણુ વિધાન હતાં.

વેલણુ : એવું વિધાન ક્યાં છે ? ચાંડાલો મારે તો શાસ્ત્રમાં અમુક રીતની રહેણીકરણી લખેલી છે. ચાંડાલો તો અરપૂર્યોમાં જિંયા દરબજાનાં છે. એથી જિનરતી તો ખીણ પંદર જાતિઓ છે.

બાપુ : તમે જાણો છો કેટલીક જાતિઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે એમ ઇતિહાસ કહે છે ?

વેલણુ : ના.

બાપુ : તમારે ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

વેલણુ : આ જાતિની હસ્તી અપ્રતિહત રીતે ચાલતી આવે છે. એ નષ્ટ થઈ છે એનું પ્રમાણુ નથી.

બાપુ : અપ્રતિહત ચાલતી આવે છે એમ બતાવી આપો.

વેલણુ : ચોખ્ખાંજોળા જવા પોતાને ચાંડાલ તરીકે વર્ણવી ગયા.

આ લોકોનો મરિતાઈ એ હતો કે તમે મોટા માણસ રહ્યા. મોટા માણસોને ખીજ માણસો અનુસરે છે. અને તમે છુદ્ધિનેદ કરી છો એ ત્રાસદાયક છે.

બાપુ : હું તો બની શકે તો મૌન પથુ ધારણુ કરું. પથુ હું મારા વિચાર અને હૃદય કહે એ પ્રમાણુ વર્તનારો રહ્યો એટલે શું કરવું ?

આ પછી ગોહિલ અને ખીજ તથા વિદ્યાર્થી આબ્યા.

ગોહિલ : જન્મથી ને મળે છે તે વંશપરંપરા જિતરે છે, પથુ મેળવેલું જિનરતું નથી. સ્વપ્રાપ્ત ગુણો વંશમાં જિતરતા નથી. તો આપણે માનવું જોઈએ કે લગ્ન શુદ્ધ રીતે કરીએ તો તથુ હજાર વર્ષ પહેલાં ને શુદ્ધ ગુણો જાતિમાં હતા તે પાછા ફરી ઉત્પન્ન થઈ શકે. એમાંથી સુપ્રજનનશાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થયું. આપ વર્ણાશ્રમધર્મનું પુનરુત્થાન કરવા માગો છો એમ માનું છું. તમે કહો છો સંકર તો ચાપુ જ છે. પથુ તેની સામે મારે કેટલાય વાંધા છે. (૧) મિત્રણુ બહુ ઓછું છે. અમારાં અદાર ગામમાં ક્યો છું અને તે અનુભવ ઉપરથી કહું છું કે ગામડાંમાં ચાપુ બહુ ઓછું બને છે. સદાચિવપેડમાં આજણો જ રહે એટલે એમાંના ઘણાખરા ખીજના સંબંધમાં જ નથી આવના. (૨) નોકરો બહુ ઓછા પ્રમાણુમાં છે. (૩) જિંચનીચનો ભાવ સીએને વ્યભિચાર કરતાં

અટકાવે છે. (૪) વ્યભિચાર થયો એટલે સંતાન ખરાબ થાય જ, એવું નથી કારણ મર્મ કાનાથી રહે એ જોવાનું છે. (૫) છોકરીને વહેલી પરણાવવાથી વ્યભિચાર અટક્યો છે. (૬) પ્રમાણમાં શુદ્ધિમત્તા બ્રાહ્મણમાં જ દેખાય છે. શુદ્ધિશાળી વર્ગ બ્રાહ્મણોમાંથી જ છે. (૭) કુદરતી ગુણોથી જુદાં કર્મો કરીએ તો પ્રજા ઘટતી જાય છે. કોકલુરથ બ્રાહ્મણની વસ્તી ઘટતી જાય છે. (બાપુ : ચિંતામણુરાવ કોકલુરથને ઇજિપ્તના માને છે, એ જાણો છો ? ગોહિલ : શક્ય છે.) (૮) બ્રાહ્મણ પુરુષો વ્યભિચાર કરે એટલે અનુલોભ વિવાહનાં સુકળ થાય છે ! પણ સ્ત્રીએ સ્વભાવે પતિવ્રતા હોય છે.

આ બધાથી માનવાને કારણ છે કે હજી લોહીનું મિશ્રણ બહુ શર્ધ નથી ગયું.

બાપુ : બ્રાહ્મણોની સ્તુતિમાં તો મેં લખ્યું છે અને કહ્યું છે તેટલું ખીજ કોઈએ નહીં કહ્યું હોય. મેં તો તમને એમ કહ્યું કે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે કરવા ઇચ્છે એણે બધી વસ્તુની ગણતરી કરવી જોઈએ. સ્ત્રીકાર અને અસ્ત્રીકાર પદ્ધતિથી કામ લેતા જવું જોઈએ. હું તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો પૂજારી છું, અને જોઈ છું કે કાપડો ધડવા એમું તો વ્યક્ષેપકારી તત્ત્વોને ગારે ધ્યાનમાં લેવાં જ જોઈએ. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ તો અમુક વક્ષણ છે એમ જ માનનાર છે.

ગોહિલ : આપણા પિંડ શુદ્ધ છે, પણ સાંસ્કૃતિક દોષો આવી ગયા છે. આપણી નસોમાં શુદ્ધ લોહી વહી રહ્યું છે એથી આપણુ ભવિષ્ય તો બહુ જીજ્ઞુ છે. થોડાકનું જ લોહી બગડ્યું છે. પણ એ લોકોની ખાતર આપણે વ્યવસ્થા બદલી નાખીએ તો સમાજને હાનિ જ થાય. કોઈ અપવાદોમાં વર્ણોત્તર લગ્નો મક્કળ થાય પણ દરેકને એ સલાહ ન આપી શકાય. એટલે વર્ણોત્તર લગ્ન એ બરાબર નથી. હું તો મિશ્રભોજનની પણ વિરુદ્ધ છું. જન્મવાના નિષેધમાં કાંઈ તિરસ્કાર નથી. એમાં તો એકબીજાનો સ્પર્શ ન થાય, શુદ્ધિ રહે એ વાત રહેલી છે. તથા હજાર વર્ષ પહેલાં જો ખીજ-પિંડ હતો તે જ ખીજ-પિંડ આજે છે.

બાપુ : મેં એવું કહ્યું જ નથી કે ભેળસેળ લગ્નો જન્મ અને તેમ વધાર્યે જ જઈએ.

ગોહિલ : સમાજને બૂલભરેલાં લગ્નો રોકવાની સત્તા પણ હોવી જોઈએ. આપના અંતરની ઇચ્છા તો સારી છે, પણ આપ કહો છો તેનો દુરુપયોગ થાય છે.

બપોર પછી એ આવ્યા અને બિરધાની સાથે પાછી વૃત્તો ચાલી. રાત્રીએ પોનાના ગામડાની પાસેના એક ગામમાં ખ્રિસ્તીઓએ ચલાવેલા પ્રચાર અને શિરળેરીનો એક કિસ્સો કહ્યો.

વિટની નામના એક મિશનરીએ કામળ લખેલા તે બનાવ્યો. આ ગામ આખું ખ્રિસ્તી થયેલું છે, ત્યાં તમે આવીને મંદિરો શેના બંધાવો? બેપિટ્રમ એ એક ગંભીર સરકાર છે, અને જસસ સાથેના ધર્મસંબંધમાં તમે શી રીતે વચ્ચે આવી શકો? એ લોકોને હિંદુઓ શેના ગણો? હિંદુ ધર્મની આજની પાર્થિવપૂજા અને પિશાચપૂજાને હિંદુ વેદધર્મ સાથે શો સંબંધ છે? છતાં તમારે ત્યાં રાત્રિશાળા ચલાવવી હોય તો ચલાવો એનો વાંધો નથી. વળી અસ્પૃશ્યતાનું કામ કોંગ્રેસ જેવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કરે છે એના ઉપર પણ આક્ષેપ હતો. આપુએ મૂચના કરી કે એને તમારે (રાત્રીએ) સખત જવાબ આપવો જોઈએ.

તમારે હવે એને સાહસ સંભળાવવું જોઈએ. વધી થયાં તમે જે કામ કરી રહ્યા છો એનો એને ખ્યાલ આપવો જોઈએ. એને કહો કે દખલ કરનારો તો તું છે, હું નહીં.

આબેડકરને મળવાનું રાત્રીએ કહ્યું અને એ લોકોને સમજાવવાનું કહ્યું કે આ કામમાં જેટલો સવર્ણ હિંદુનો ધર્મ છે તેટલો જ તમારો ધર્મ છે. જે હિંદુ ધર્મ આશ્રતમાં હોય તો તમે પણ અમારા જેટલા જ હિંદુઓ છો અને તમારો પણ એને બચાવવાનો એટલો જ ધર્મ છે. અને આમ આ હડતમાં જામ લેતાં તમારે સવર્ણ હિંદુઓની સાથે ધીરજથી કામ લેવું જોઈએ અને તેમને ગાળો ન દીધે રાખવી જોઈએ.

મનમજ્જુતરીનો વિચાર માંડી વળાયો. રખેને મનમજ્જુતરીની આપણી દરખાસ્ત ખીજા બધાં કામ રોકવાના બહાના તરીકે આગળ ધરવામાં આવે.

... એની દીકરી સાથે આવ્યાં. બાપુએ એમને બે જ વાક્યોમાં બધું કહેવાનું કહી દીધું : જે ધોડે ને ચડતાં. કાં તો તમે કહો કે હું ચાહી છું અને હવે મારાથી પાછું જવાય એમ નથી. હવે આ જ કામ કરી શકું એમ છું. આટલું કરશો તો હું તમને દોષ ન દઉં, કોઈ દોષ ન દે. દોષ તો કહીશ, જે તમે જમને છેતરશો તો. કહીશ કે તમે સત્યાગ્રહી નથી.

આને સવારે જંગાળના સવાલ વિશે વસ્ત્રબભાઈની સાથે વાતો થઈ.
 વસ્ત્રબભાઈ જંગાળની રિશ્તિ સમજાવવાનો પ્રયામ કરતા
 ૨-૨-૧૩ હતા. એ લોકોને મુસલમાન સામે લડવાનું, અંગ્રેજો સામે
 લડવાનું અને તેમાં ત્રીસ બેકડો આ લોકોની હોય તો
 શું થઈ શકે?

બાપુ કહે: એ જુદા છે જ ક્યાં? પંજાબમાં પણ એ જ રિશ્તિ
 છે. રાજ-મુજો કરાર પ્રમાણે થયું હોય તો શું થાય?

મેં કહ્યું: આ હરિજનોને સમજાવનાર કોઈ દોઝેરી બહાર નથી,
 બધા ભેદમાં છે. અને આ તો પદ અને સત્તા આહવાર માણસોનો
 કનિયો છે.

બાપુ કહે: સાચી વાત. આ તો કહેવાના જીવ વહુ'ના હિંદુઓને
 ખેલાઓ ઉપર હાથ રાખવો છે.

હજનવાલે પૂછ્યું: આપણામાંથી આ લોકો પોતાના પ્રતિનિધિ
 મોકલી શકે કે?

મેં કહ્યું: ન જ મોકલી શકે.

બાપુએ બધી વાત વિશે પોતાની આખરી દીકા આપી: આપણે
 અને એ લોકો એ બેદ જુલાતો જ નથી, એ વસ્તુ જ મને માલે છે.

વેલણકર અને એનો બીજો મિત્ર આખ્યા. વળી એની એ જ વાત
 ચલાવી: સાત પેઢીથી એકનું એક કામ કરનાર એ જ ભતિના કહેવાય
 છે, ચાંડાલની સંતતિ ચાંડાલ છે.

બાપુ: આને પંડિતનું કુટુંબ બ્રાહ્મણ છે તે સાત પેઢી ચમારનો
 ધંધો કરે તો એ ચાંડાલ થઈ જશે કેમ?

વેલણ: હા, થાય જ.

બાપુ: બ્રાહ્મણની સંતતિ એ બ્રાહ્મણ છે એ સર્વમાન્ય વસ્તુ છે.
 ચાંડાલ એ અમાકિના ચાંડાલો છે એનું સરકારના દ્વંદરમાં ક્યાંય પ્રમાણ
 નથી. સરકારના દ્વંદરમાં તો કાઈ દંડમથકો નથી. મુબઈના વસ્તીપત્રકમાં
 અમુક પ્રકારના અરપ્ટ્યો અરપ્ટ્યો છે. જંગાળમાં બીજા જ પ્રકારના
 અરપ્ટ્યો અરપ્ટ્યો છે.

વેલણ: પણ અમુક ચાંડાલ જ એમ સિદ્ધ કરવાને માટે અમારી
 પાસે શો પુરાવો આગો છે?

બાપુ: હા, જેમ બ્રાહ્મણ પોતાનું ગોત્ર બતાવે છે, તેમ ચાંડાલ પેઢી
 દર પેઢી ચાંડાલ ચાલ્યા આવે છે એમ બતાવી આપે.

બાપુ : તમે નોંધી રાખો કે આજની વ્યવસ્થા ચાલુ રહે તો વર્ણનો નાશ થવાનો છે. વગી વર્ણની શુદ્ધિ માટે એકલા વર્ણ ન ચાલે પણ આશ્રમને સાથે જોડવો જોઈશે. વર્ણધર્મ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી પણ વર્ણાશ્રમ ધર્મ એ સાચી વસ્તુ છે. મારો વિશ્વાસ છે કે જે સત્યનિષ્ઠ માણસ છે તેનાથી કોઈ વાર જૂઠામાં પણ કોઈ વચન ઉચ્ચારાઈ ગયું હોય તો તેની માઠી અસરમાંથી જાગવાન તેને જાણવી લેશે.

કોઈ વખતે હિંદુ ધર્મની અંદર પ્રતિબંધનો કડક અર્થ નથી થયો. એમાં હમેશાં વિકાસ અને અપવાદોનો અંવકાશ રાખ્યો છે.

હાંખા વખત સુધી આ છેકરાઓની સાથે વાતો ચાલી અને રીઝવિને એ લોકોને કાઢ્યા. છેકરાઓએ વચન માગ્યું કે અમે હાંખીને મોકલશું તે તપાસી આપશો કે જે અમે છપાવી શકીએ.

ગઈ કાલે નારણદાસભાઈ ઉપર કામળ લખેલો : "... કુટુંબો વિષે તુમારો નિર્ણય બરોબર લાગે છે. તેનો અમલ કરવો એ જ બરોબર લાગે છે. દંડતાપૂર્વક તેનો અમલ કરજો. એમ ન કરીએ તો આશ્રમ તૂટી પડવાનો. અમલ કરવામાં જ તેમનું શ્રેય છે.

"...ની સાથે પણ દંડતાપૂર્વક વાત કરજો. એની બાબત પણ સહુની સાથે મસલત કરજો. તેને પણ બોલાવજો. આપણે તો ન્યાય તોળવો છે, જે તમારે મારા પ્રત્યે પણ, ને મારે તમારા પ્રત્યે પણ તેવો સમય આવ્યે તોળવો છે. અહિંસા અસિધારા છે. બધાએ મમજવું જોઈએ કે આશ્રમ આપણી સંગવડને સારુ નથી પણ સેવાને સારુ તૈયાર થવા માટે છે, શુદ્ધિમયમાં બળી મરવા સારુ છે. ત્યાં સ્વાધર્મને સ્થાન નથી."

હાલ મોઠનલાલ ગુજરી ગયાનો તાર આવ્યો. આખો દિવસ એ સજ્જન અને પરમશુ મૂર્તિ આખ આગળ તર્પા કરી. અહીં આવવાના હતા, આજે આવશે કાલે આવશે એની રાહ જોવાતી હતી, ત્યાં તો અકાળે એમનું મૃત્યુ થયું. આખો દિવસ તેની સજ્જનતાની જ સૌએ વાતો કરી. આપણી સારેમાણસાઈની જ લોકો વાત કરે એવી રીતે મરીએ એ કાંઈ સામાન્ય મૃત્યુ કહેવાય? નહીં તો બીજી શી પૂંજીમાંથી લઈ જવાના છીએ?

આજે રામચંદ્ર શાસ્ત્રીની યોગબાણુ કરી. એની જિંદગી કેળવણી, એક વર્ષ હિંદુસેવક સમાજમાં આવીને પછી મંડકારી સ્ત્રી સાથે લમ, પછી અગિયાર વર્ષ (પોતાની સ્ત્રીથી એક દિવસ પણ વિખૂટા પડ્યા વિના) સુખી જીવન — ચાકર નોકર મોટર જંગલવાણુ ચાર બાળકો સમેત સુખી જીવન — એક વર્ષ લડાઈ દરમિયાન સેનાનિક અને એક વર્ષ મેસોપોટમિયા —

(હિંદ સેવક સમાજમાં જોડાતા પહેલા) જમશેદપુર કલકત્તા, એક નિવૃત્ત આઈ. સી. એસ.ની સાથે વેપાર પત્રી ઉપવાસથી અત્રત થઈ એ બધી જિંદગીને તિલાંજલિ આપવાનો નિશ્ચય. મારી સ્ત્રી કહે છે કે તમે કહો ત્યા સુધી તમારાથી અવગ રહી શકું છું, મારે ચાકર નોકર, ગાડી ધોડા કર્યુ નથી જોઈતું. હવે બહુ ભોગ ભોગવ્યા, હવે ખીજને ઉપયોગી થઈ એ તો બસ છે! 'સપૂર્ણ ભોગ વિના ત્યાગ શક્ય નથી' એમ એમણે એક વાક્યમાં આખુ વૃત્તાત પૂરું કર્યું. નિવૃત્ત, નિરાશ્રય, મસ્ત માણસની મારા ઉપર છાપ પડી અને બાપુએ જળમાં નવું માછલું પકડ્યું એમ લાગ્યું. જોકે એ કહેવું વહેલું ગણાય શાસ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ, ખીજમાં લીન થઈ જાય એવું નથી લાગતું.

આજે ઘણા મહત્વના કાગળો બાપુએ સારમાં લખી કાઢ્યા

આશ્રમના બધાજ કાગળો નોંધના જેવા હતા. મગનભાઈ

૨-૨-૧૨૩

દેસાઈને લખેલો તેમ જ મોહનનાન બંદને લખેલો.

ગોહનલાલ બંદ ઉપરનો કાગળ જાણે કાલે પેલા વેદિયા

છોકરાએ સુપ્રજનનરાત્રીની વાતો કરી ગયા તેના જવાબ તરીકે લખાયે હોય એમ લાગ્યું. એ છોકરા બાપડા થોડું વાગીને સૂદની ગામડીએ ગાધી બનેલા સુપ્રજનનરાત્રી હતા, અને સસારને ભૂમિતિની આકૃતિઓમાં ગોઠવવા માગતા હતા આખી વસ્તુ જ એવી અક્ષણ છે કે સયમ રાખવાના ધોરી રસ્તા સિવાય લાગીટૂ કીમા પડવું એ વિડંબના લાગે છે "સંસાર ભૂમિતિની માપસર આકૃતિ નથી, પણ કોઈ વિચિત્ર કળાકારની પાંછીએથી નીકળેલી મહાકળા છે, જેનું માપ પણ કળાકાર જ જાણે છે. આપણને તે અમાપ જ છે. એટલે આપણે ભાગે માત્ર નિષ્કામ પ્રયત્ન રહી જાય છે." આ જો સાચું હોય તો "૨૦ વર્ષની જ બાળાના લગ્ન થઈ શકે" અને "એવી માતાએને તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ" એમ કહેવું એ પણ સસારને ભૂમિતિની આકૃતિમાં ગોઠવવા જેવો પ્રયત્ન નથી?

મગનભાઈ દેસાઈ ઉપરનો કાગળ અમૂલ્ય છે. એમાંના આ વાક્યો સુદાનેષ તરીકે ટકારો. "વડીલોના જળનું અનુકરણ કરીએ, તેમની નબળાઈનું કદી નહીં. વડીલોની લાલ આંખમાં અમી નિહાળીએ, તેના લાડથી ભાગીએ મોહમયી દયાને વરા થઈને તેઓ ઘણું કરવાની રજા આપે, ઘણું કરવાનું કહે ત્યારે લોખંડ જેવા થઈને તેના ધનકાર કરીએ, હું એક વાર કહું હરગિજ અસત્ય ન બોનજો. પણ બીડમાં આવી અસત્યની

સામે આંખ મીંચી જતો હોઈ તે મારી આંખ પાંપણ પકડીને જોરથી ઉધાડવામાં તમારી ભક્તિ હોયે, દરગુજર કરવામાં દોહ હોયે.”

• નારણદામભાઈ ઉપરના કાગળમાં પ્રતિજ્ઞા અને પ્રતિજ્ઞાભંગના શાસ્ત્ર ઉપર ભારે વિચારમાં નાખે એવા ઉદ્દેશ્ય છે : “વ્રતભંગનું કારણ વ્રત લેનારની શક્તિની જલ્દાર હોય ત્યાં ઉપરનો નિયમ લાગુ નથી પડતો.” પણ વ્રત લેનારની શક્તિના માપની આંકણી કોણ કરે ?

સુક્ષ્મ નિયમના અને સ્થૂળ નિયમના પાલનની વચ્ચે બાપુએ બેદ પાડ્યા છે તે વાસ્તવિક છે, પણ સત્યની દૃષ્ટિએ એમાં બેદ નથી. સુક્ષ્મ નિયમનું પાલન કરું છું કે નથી કરતો એ તો મંત્રી જ કહી શકે, અને ન પાળતાં છતાં પાળે છે એમ માને કે મનાવે તો તે અમત્ય છે. જેમ સુક્ષ્મ નિયમનો દેખીતો ભંગ અસત્ય છે.

• આજે હીરાલાલ શાહ અને લીલાવતી મુનશી આવ્યાં. હીરાલાલનો અથાગ ઉલ્લસ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. અનેક છાપાંઓમાં લખવું, અનેક છાપકીઓ રાખવી, હાઈ લો કરવી, અનેક જણને કાગળો લખવા, નકલો રાખવી અને પોતાનો ધંધો સંભાળવો, અનેક પુસ્તકો વાંચવાં — આવા નિર્મળ વ્યાસંગી વેપારી બહુ ઓછા હશે. પણ એમનામાં તારતમ્ય બુદ્ધિની ખામી જણાય છે. પોતે જે દગલા મૂકી જાય છે તે બાપુ વાંચે એમ એ આશા રાખે છે અને પોતાની દરેક સૂચનાને વિષે એને એવી મમતા હોય છે કે એમણી આખા પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જ જવાનું છે.

ભંગીએને માટે કામ વખતે પહેરવાના સ્વચ્છ પોશાકની યોજના વિષે પોતે ચલાવેલા પત્રવ્યવહારની બાપુ આગળ વાત કરી. બાપુ એ સૂચના વિષે ઉત્સાહી નથી થતા કારણ કે એથી હિલચાલ અવળે રસ્તે ચઢે એમ છે. બાપુ એ વસ્તુને આગળ ન કરે ત્યાં સુધી હીરાલાલને સહનતા મળે એમ નથી.

લીલાવતી તો બાપુની સાથે વાતો કરીને આધાસન મેળવવા જ આવ્યાં હતાં. અસ્પૃશ્યોને માટે મંદિર ખોલાવવાં એ ખરોખર, પણ મંદિરમાં ન માનનારાંઓનું શું? હું તો આત્માના સાંત્વનને માટે પણ કોઈ મંદિરમાં ગઈ હોઈ એવું યાદ નથી.

બાપુ : હું પોતે પોતાને વિષે નથી માનતો કે હું મંદિરમાં ન જઈ તો આત્માનો ઉદ્ધાર ન થાય. પણ કરોડો હિંદુઓ એમ માને છે. એ માન્યતા અને શ્રદ્ધાનો ભંગ કરવો એ અપરાધ લાગે છે. એટલે એ લોકોને મંદિરપ્રવેશ મળે અને એ લોકો મંદિરમાં જાય એ આપણે ઇચ્છવું રહ્યું. હું તો એક પગલું આગળ જઈ. એ લોકો આજસથી ન જતા હોય

તો હું એમને જવાનું પણ કહું. મેં એની રીતે એક મંદિરનું ખાતમુહૂત પણ ક્યું હતું. મારા મનમાં તો રહ્યું છે કે મારા હાથમાં લગામ હોય તો દરેક ગામડાનો જીર્ણોદ્ધાર કરું. ત્યાં મંદિરની આસપાસ જે જીવન વણાયેલું હતું તે જીવનનો જીર્ણોદ્ધાર કરું.

લીલાવતી : આ મંદિરની ભાવના લોકોમાં ક્લેશ કરાવનારી હોય તો શા સારું એ ભાવનાને ઉત્તેજન આપવું? ઘણી વાર એમ યાચ છે કે મંદિર મસ્જિદ ન હોય તો બધા ક્લેશ પતી જાય.

બાપુ : “ ક્લેશ મંદિરની ભાવનાથી નથી થયો, ક્લેશ તો માણસના મનમાં રહ્યો છે. આપણે બધા ધર્મ પ્રત્યે માન કેળવવાનું છે. બધા ધર્મ અપૂર્ણ છે, એટલે સરખા સાચા અથવા સરખા ખોટા છે એ ભાવના હોય તો દરેક માટે સરખું માન રહે. ક્લેશ ઉત્પન્ન કરનાર જિંચનીચની ભાવના છે, મંદિરની ભાવના નથી. મેં તો જૈન ધર્મમાંથી અનેકાન્તવાદ કાઢી લીધો. એક જણ કહે મારી વાત સાચી, તમારી ખોટી. હું કહું તારીયે સાચી અને મારીયે સાચી. જે સ્વતંત્ર વસ્તુ છે એ અનિર્વાચનીય છે. જેમ પેલા હાથી તપાસનારા આંધળાઓએ સાત હાથી વણ્યા, પણ એક સ્વતંત્ર હાથી તો હતો જ. દરેક વિદ્વાનમાં સિદ્ધાન્ત રહેયો છે, જેને બધાકારમાં પહોંચી શકાતું નથી. યુક્તિહીની લીટી નથી દોરી શકાતી એ જુદી વાત, પણ એ લીટી નથી એમ કહીને એની વ્યાખ્યા ઉપર આધાર રાખતી અનેક વાત કાઢી નાખીએ તો મૂઆ પડ્યા છીએ.

લીલાવતી : ખરેખર પરમેશ્વર મારા મગજમાં જ નથી આવતો.

બાપુ : એ હું સમજી શકું છું. તમે તો મૂળ જૈન રહ્યાં ખરાં ને! મેં હરિભદ્રસૂરિના મંથ વાંચ્યા છે, બહુ ગમેલા. પણ એમાં એનું ઈશ્વરનું ખંડન મને જરાય ન ગમ્યું. કારણ એણે તો એની કલ્પનાના ઈશ્વરનું ખંડન ક્યું છે. પણ જે જાતના ઈશ્વરને લોકો માનતા હોય તેની તે જાતની ભાવનાનું ખંડન શાને સારું?

લીલાવતી : ઘણાકે ઈશ્વરને એક ટેકા કરી મૂક્યો છે, પ્રસંગ આવે ત્યારે એનો આશ્રય લેવાનું રાખે છે.

બાપુ : માણસ અદ્ય છે, નિરાધાર છે એમ તો એને માન્યે જ છૂટકો છે, કારણ શરીર નિરાધાર છે, પરાવશ્યથી છે. પેલી ઉપનિષદની કથા આગાદ છે. વાયુને પૂછ્યું, આ તણખલાને તું ઉડાવી શકે છે? અગ્નિને પૂછ્યું, હું આને બાળી શકે છે? તો કોઈ એ કરી શક્યા નહોતા. જે શક્તિ વડે એ વાયુ અને અગ્નિની શક્તિ ચાલતી હતી એ શક્તિમાંથી આપણે બધાંય સિયન મેળવીએ છીએ. એમાં જ આપણું એકય છે, એ

શુભમાં આપણે સૌ સરખા છીએ. આ વસ્તુમાંથી મેં સત્ય એ ઈશ્વર છે એમ કહ્યું. હોવાપણું — સત — એ ઈશ્વરને છે, બીજાને નથી. એ હસ્તીને અવકાશીને છીએ, પછી એને ગમે તે કહે. નેતિ નેતિ કહે. બોધ એ તો.

લીલાવતી : આપણે નિરાધાર છીએ એવી વૃત્તિ હોવી બોધ એ, કે આપણે બળવાન છીએ એવી વૃત્તિ આપણામાં હોવી બોધ એ ?

બાપુ : બંને વૃત્તિ બોધ એ. સત્ય જ્ઞેવાની અને તેના પાલનની શક્તિ આપણામાં છે જ, કારણ આપણે સૌ ઈશ્વરના અંશ છીએ. પણ તેટલે અંશે પાછા આપણે પરાવકાંથી છીએ. એટલે હું કહું છું આપણે શન્ય થઈ જવું બોધ એ.

અસ્પૃશ્યતાના મૂળમાં કઈ રૂઢિ હશે એ સવાલની ચર્ચા હીરાલાલે ઉપેડી.

બાપુ : પહ્લીઓને બહિષ્કાર કરી એમના નોખા વાસો રચ્યા તેમ આર્યોએ કાળી અને જંગલી જાતિઓને બહિષ્કાર કર્યો હશે.

હીરાલાલ : આપણે નિર્દયતાથી બહિષ્કાર કર્યો હશે ? આપણામાં આખલા લડાવવાની નિર્દયતા તો નથી જ ના ?

બાપુ : આપણે ત્યાં દયાની વિકૃતિ થઈ, આપણે મૃત્યુદંડ દેતાં મૂળ ગયા પણ એના કરતાં ભયાનક વસ્તુઓ આપણે કરી મૂકી. ચાંડાલોને મટિ કેવી ભયાનક સજાઓ છે તે જાણો છો ? પણ હિંદુ ધર્મે જુદી જુદી જાતિઓને પેલામાં સમાવી લીધી. અસ્પૃશ્ય જાતિઓ કહેવાયેલી છે તે તો મૂળ સ્વીકારાયેલી ચાર વર્ણમાં જ હતી, પછી બહિષ્કૃત થયેલી. એટલે આ તો વર્ણવ્યુતો છે, બાકી અસલ હિંદુઓ જ છે. શુદ્ધ હિંદુ ધર્મમાં અનેક પ્રયોગો થયા, અનેક વાડો રચાઈ, અનેક કાપડાઓ ધડાયા, અને ધડાયે જશે. પણ હિંદુ ધર્મે નેટલા આધ્યાત્મિક પ્રયોગો કર્યા છે તેટલા બીજા કોઈ પણ ધર્મે નથી કર્યા અને એ પ્રયોગો કરતાં નેટલા આપણોગો અપાયા છે તેટલા બીજા ધર્મમાં નથી અપાયા.

હીરાલાલ : આ લોકો કહે છે કે અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરતાં વર્ણાશ્રમનો નાશ કરશો તે વિષે તમને શું લાગે છે ?

બાપુ : અસ્પૃશ્યતાનો નાશ ન કરીએ તો વર્ણાશ્રમ તો સાફ થઈ જવાનો છે એ વિષે મને શંકા નથી.

સુભાષ બોજને એના પિતાને મળવા જવા ન દીધા અને ક્રાંસ અને સ્વિદ્ઝર્તેન્ડ સિવાય બીજા કયાંય જવાની રજા ન મળી એ વિષે છાપામાં વાંચતાં બાપુ કહે : એ હોરનાં કામ છે. હોરનાં સ્વભાવમાં એ રહેલું છે.

દયાચેકા રાખવાનો એનો સંકલ્પ છે. આ બાબતમાં એ કિચનરને મળતો આવે છે. મહાદીની કચર ખોદી નાખવી જ જોઈએ એ ઠરાવ કર્યો એટલે કર્યો. પછી જલેને એ ખોદતાં દસ હજાર માણસ ખોવાં પડ્યાં. એમ જ સુધરેલી પ્રજાની સામે ચર્ધને એણે લશ્કરમાં ભરતી ન થનારને અક્ષમ વાડામાં (Concentration Camps)માં પૂર્ષા.

એ પ્રકારનું સંકલ્પબળ આ માણસમાં છે. અમારામાં શું રાજ સલાવવાની શક્તિ અને લાયકાત નથી? એમ પૂછાંની સાથે જ કહ્યું : 'સાચું પૂછા તો મારે કહેવું જોઈએ કે નથી એમ હું મારું છું.' સુભાષ વિષેના હુકમમાં અપમાન નથી રહેલું. અપમાન કરવાની એની ટેવ નથી. જુઓની, અહીં કેટલી જગ્યાએ ખસેડયા, કેટલા પૈસા ખચ્યાં? પણ, બસ હવે આથી આગળ ન જઈએ એમ કહેવાની દહતા એનામાં છે. હું એનો વાંક નથી જોતો.

આને અખેડકર પોતાના સાતઆઠ અનુયાયીઓને લઈને આવ્યા.

બાપુના શબ્દોમાં આને એ દરબારી ઠાઠમાં હતા.

૪-૨-૩૩ પોતાને જે કહેવું હતું એની નોંધ કરી લાવ્યા હતા, અને જેરિસ્ટરની જેમ કેસ રજૂ કરતા હતા.

એના મંડળમાં શિવનરકર, ડોળસે વગેરે હતા. પ્રથમ તો એણે ખુલાસો કર્યો કે પોતે કેમ પ્રથમ કાગળ ન લખ્યો અને આવવાની માગણી ન કરી. પોતે આશા રાખતા હતા કે રાજદારી ચર્ચા માટે મળવાનું બની શકશે, પણ તેના તો હવે સંભવ રહ્યો નથી એટલે વિચાર કર્યો કે અસ્પૃશ્યતા માટે જ મળી આવવું સાડું.

રંગા આવરનાં જે બિલોની ચોખ્ખાચોખ્ખતા પર ચર્ચતાં કહ્યું : એક ફકરાવાળું બિલ તો બહુ સાડું છે. એનો મુલ્ય એ છે કે આ રિવાજ અતીતિક છે એ વસ્તુનો એમા સ્વીકાર થયેલો છે. બીજા બિલમાં એવા સ્વીકાર નથી.

બાપુ : ના, એના પ્રસ્તાવિક ભાગમાં છે.

આંખેડકર : પણ સ્પષ્ટ નથી. અને મારે એ પશ્ચિ લાગણીને લીધે છે. બીજી વસ્તુ એ છે કે આપના જેવી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ તન અને મનથી એમાં નહીં પડે તો આ બંને કાયદાઓ છતાં કરો લાભ ન મળે. મને એમ પણ લાગે છે કે આ બિલો એકબીજા સાથે અસંગત છે. એક બિલ સ્વીકારે છે કે રિવાજ ખરાબ છે અને કહે છે કે કાયદો એવા રિવાજને માન્ય નહીં રાખે. બ્યારે બીજું બિલ કહે છે કાયદાએ એવા

રિવાજને માન્ય રાખવો જ જોઈશે, સિવાય કે બહુમતી એ રિવાજને નાબૂદ કરવાનું નક્કી કરે.

બાપુ : એક ફકરાવાળું બિલ ચોક્કસ પેલા કરતાં ચડિયાતું છે. પણ બીજું લાંબું બિલ એટલા માટે લાવવામાં આવ્યું કે પ્રાંતિક ધારાસભામાં પહેલાને પરવાનગી ન મળી. એમાં અસંગતતા કાંઈ નથી. એક બિલમાં અસ્પૃશ્યતા એ નાલાયકી માટે છે અને કાયદો અસ્પૃશ્યતાની દલીલ સ્વીકારતો નથી. બીજા બિલથી અમુક સંજોગોમાં મંદિરના અધિકારીઓને પગલાં લેવાની ફરજ પડે છે. 'આપણે આ બંને બિલો પસાર કરાવી શકીએ તો દુસ્તરીઓ ઠાઈ જાતનો અંતરાય બંધો કરી શકે નહીં'. જો બંને બિલો પસાર થાય તો એક મહિનાની અંદર બધાં મંદિરો ઉધડાવી નાખવાનું હું માથે લઉં છું. સનાતનીઓ બીજા બિલને વધારે પસંદ કરે. પણ પ્રમાણિક સનાતની તરીકે હું વાત કરતો હોઉં તો હું તો પહેલું બિલ પસંદ કરું.

આંગેડકર : હમણાં જે સત્યાગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં સરકારે સનાતનીઓ સામે નહીં, પણ મત્યામહીઓ સામે ૧૪૪ મી કલમ લગાડી હતી. આ પહેલું બિલ પસાર થયા પછી અચડામણો થવા પામી છે. એટલે હવે મરકારને સનાતનીઓ સામે ૧૪૪ મી કલમ લગાડવી પડશે. કારણ કે અસ્પૃશ્યોના હકોમાં તેમની દખલ ગણાશે.

બાપુ : પણ હવે તદ્દન સાફ શબ્દોમાં અને બારપૂર્વક તમારા વિચારોની તમે જાહેરાત કરો એમ હું ઇચ્છું છું.

આ સવાલથી આંગેડકર ચોંકયા.

આંગેડકર : તમે બહુ વિશાળ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો છે. અમારે લેવાદેવા છે ત્યાં સુધી તો રાજદ્વારી સત્તા સિવાય તાત્કાલિક નિસ્થાન અમારે બીજા કશા સાથે નથી. મારે માટે તો એ સ્વતંત્ર મિલ વાત જોવું છે. અને અમારા પ્રશ્નનું એકમાત્ર નિરાકરણ એ જ છે.

બ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ મંદિરપ્રવેશ અમારે માટે મહત્વનો પ્રશ્ન નથી. તેથી અમારા સાંસારિક દરજ્જામાં કોનો સુધારો થતો નથી. સવર્ણ હિંદુઓની નજરમાં અમારો સામારિક દરજ્જો સુધરે એવું થાય એ અમારે જોઈએ છે. આજે વ્યક્તિગત રીતે અમે કોઈ મંદિરમાં જવા ઇચ્છીએ તો દાખલ થવાની અમને મુશ્કેલી આવે નહીં. દલિત કોમો માટે બહુ દુઃખ-જનક વસ્તુ તો એ છે કે સવર્ણ હિંદુઓની નજરમાં અમે જરાયે ચડયા નથી. દલિત વર્ગનું નામ દેવામા આવે ત્યારે તમારા મન સામે એક બમરચી અથવા તો એક ઝાડુવાળાનું ચિત્ર ખડું થાય છે. અપ્રતિષ્ઠિતાનું કલંક અમારા ઉપરથી દૂર થાય ત્યારે જ અમારી સામેનો આ અંતરાય દૂર થઈ

શકે. આ કલંક કેમ દૂર થઈ શકે, અમારો દરજ્જો કેમ ઊંચો થાય એ મારી સામે પ્રશ્ન છે. આવડા મોટા પાંચા ઉપર કેળવણીનો પ્રયોગ કરવાનો હોય તે જનધર્મોદ્દાયી ન થઈ શકે. એ તો ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે અમારી પાસે થોડીઘણી પણ રાજદારી સત્તા હોય. મારી નજર આગળ તો આ જ ઉકેલ વારંવાર તર્કો કરે છે. એડરેનના દિવસોના આયર્વેન્ડનો દાખલો લો. ટોરીએને નમાવવા માટે પાર્લિયમની પાર્ટી ત્યાં ન હોત તો આયર્વેન્ડ કશું જ કરી શક્યું ન હોત. અહીં પણ દક્ષિન લોકોની સ્થિતિ નવા બંધારણમાં જ સુધરી શકે એમ છે. અને દક્ષિન વર્ગના હિતચિંતક તરીકે તમે નવું બંધારણ અમલમાં લાવવામાં તમારી બંધી શક્તિ વાપરો એમ હું માગું છું. નવું બંધારણ શક્ય તેટલી ઝાંઝી તુટીએ સાથે અને શક્ય તેટલા ઝોલા ડુબાવ સાથે મંજૂર થાય એવું કરો.

એક બીજું દષ્ટિબિંદુ પણ છે. આ બધા પ્રયત્નો ઉદ્દેશ એવો હોય કે દાક્ષિન કોમોને હિંદુ ધર્મમાં જ ટકાવી રાખવી તો મારું વલણ એવું માનવા તરફ છે કે દાક્ષિત વર્ગોની અત્યારની જાગૃત દશામાં એ પૂરતું નથી. હું મારી જાતને એ સલાહ ઘણી વાર પૂછું છું, શું હું મને ભુદ્ધિપૂર્વક હિંદુ ધર્મનો અનુયાયી કહેવડાવી શકું ખરો? મને લાગે છે કે હું તેમ ન કરી શકું. તે માટે મારાં કારણો છે. ખરાબ રિવાજોથી હું એટલો અકળાતો નથી. ખરાબ રિવાજો તો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અને ઇસ્લામમાં પણ છે, દાખલા તરીકે ગુલામી, પણ જે રિવાજો પ્રગાતનું ચક્ર અટકાવે છે તે રિવાજો ધર્મની માન્યતા પામેલા રિવાજો કરતાં જુદા હોય છે. પહેલા રિવાજોને સહન કરી લેવા હું તૈયાર થાઉં પણ બીજી જાતના રિવાજો હું સહન કરી શકતો નથી. ચાતુર્વર્ણ્યનો દાખલો લો. એનો અર્થ જ એ થાય છે કે જન્મ પ્રમાણે સમાજમાં જીવનીચત્વ વર્ગીકરણ કરવું. જન્મથી હું અસ્પૃશ્ય છું એટલે હું ગમે તે કરું અથવા ગમે તેટલો આગળ વધું તોપણ મારા દરજ્જામાં ફેર પડે નહીં. મને હિંદુ કહેવડાવવામાં એ જ મુશ્કેલી પડે છે. હિંદુ કહેવડાવવાની સાથે જ મારે એ સ્વીકારવું પડે છે કે જન્મથી હું એક નીચ જાતનો છું. એટલે 'મને એમ લાગે છે કે મારે હિંદુઓને કહેવું જોઈએ કે એવો ધર્મસિદ્ધાંત તમે મને બતાવો જેમાં આવો નીચાપણાનો ભાવ ન આવે. તેમ ન થાય તો હિંદુ ધર્મને મારે તિલાંજલિ આપવી જોઈએ. આવી માન્યતા અને આવું વલણ ઘણાં છે. મંદિરમાં પ્રવેશ કરીને હું શું કરું, જ્યારે એ પ્રવેશનો અર્થ તો એ થાય કે નીચાપણાની છાપ હું સ્વીકારું છું? એટલે દક્ષિન વર્ગના લોકો હિંદુઓને એમ કહે તે વાજબી જ છે કે જો તમારે અમને હિંદુ

ધર્મમાં રાખવા હોય તો એવી કાઈ પદ્ધતિ ઉપજાવી કાઢો જેમાં દલિત વર્ગોને પ્રતિદાનું સ્થાન મળે અને તેમને નીચું સ્થાન આપનારાં તમામ તરવે તેમાંથી નાખૂદ કરી નાખવામાં આવ્યાં હોય.

બાપુ આગળ ચાલતું જ હતું. બાપુ અત્યાર મુઠી એકે સખ્ત બોલ્યા નહોતા.

એક વધુ મુલો. દુકત દુરાહત આપનારા ધંધાજોથી તેને સંતોષ થાય એમ નથી. આયરિશ લોમરૂણની ચળવળ વખતે કહેવામાં આવતું કે આયરિશ લોકોને સંતોષવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે ત્યાં લોકજ બોડો સ્થાપવી. રેડમન્ડે કહેલું કે બિલાડીના મોંમાં ઠાંસી ઠાંસીને લાડુ ભરી એને ચૂંગળાવી મારો એ મારે નથી જોઈતું. મારે તમારા દયાદાનથી મરવું નથી.

બાપુ : જે તમે પાકો નિર્ણય જ કરીને આવ્યા હો કે આ કાયદો પસાર કરાવવા માટે તમે ટચક્કી આંગળી પણ હલાવવાના નથી તો મારે કશું કહેવાનું નથી.

આંગિકર : અમે કરો નિર્ણય નથી કર્યો. પણ મારું મન કેમ કામ કરી રહ્યું છે તે મેં બતાવ્યું.

બાપુ : મેં એ કહ્યું કે તમે નિર્ણય કરી ચૂક્યા હો તો મારે કશું કહેવાનું હોય નહીં.

અહીં ત્રીજી એક વસ્તુ આંગિકર કહેવાની બૂલી ગયા હતા તે કહી :

એક વાત કહેવાની હું બૂલી ગયો. અમે સર્વજ્ઞ હિંદુઓને એમ ન કહી શકીએ કે અમે તમારા અંગરૂપ છીએ કે નહીં તે તમે નક્કી કરો. આ બિલો પાસ કરાવીને તમારે તમારો નિર્ણય બતાવવો જોઈએ. અંગ્રેજો હિંદીઓને પોતાની કલ્પનામાં દાખલ નથી કરતા. ત્યાં દાખલ થવા માટે હિંદીઓએ વિનવણી કરવી તે તેમને માટે માનભયું નથી.

બાપુ : તેમ કેરવા હું તમને કહેતો નથી. એવું મેં કહી પ્રયત્ન જ નથી કે દલિત લોકો મરજી હિંદુઓ પાસે પગે પડના જાય અને આ બિલો પસાર કરવાનું તેમને કહે. કમનસીબે આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ તો ત્રીજી જ સત્તાના હાથમાં છે. અને તેઓ સ્થિતિ સુધારી અથવા બગાડી

ત્યારથી જ — કે અગારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે. તમે અમારો ત્યાગ કરી જાઓ તો હું તો ધારું કે અમે એ જ લાગના હતા.

આ પછી આંખેડકરે કાયદાબાજી ચલાવી :

આ બિલમાં મંદિરપ્રવેશની વાત છે પણ પૂજાની જગ્યાએ પ્રવેશ કરવાની વાત આવતી નથી. દલિન કામના માણસને મૂર્તિ ઉપર ફૂલ ચડાવવા દેશે, અથવા ભોગનો યાગ ધરાવવા દેશે? માલવીજીએ તો કહ્યું છે કે પૂજા કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી.

બાપુ : મંદિરપ્રવેશ પૂજાને માટે જ છે. પરંતુ કાયદામાં બાપા બરાબર ન હોય તો સુધારી શકાય અને આપણે કહીએ કે પૂજાને માટે પ્રવેશ. માલવીજીની બાબતમાં ક્યાંક કાંઈ ગેરસમજૂતી થઈ લાગે છે. તમે કહો છો એવું એ કહે નહીં. હરિજનોનાં ધરાવેલાં ફૂલ, મીઠાઈ અથવા બીજાં નૈવેદ્ય સ્વીકારવામાં આવે જ. આટલી વસ્તુમાં આપણે બે સંગત થયા કે તમારે સવણું હિંદુઓ આગળ વિનવણી કરતાં જવાનો પ્રશ્ન જ નથી. ડેટલાકે સવણું હિંદુઓ બ્યારે મને કહે છે, કે હરિજનોને તો મંદિરમાં આવવું જ નથી, ત્યારે હું કહું છું કે હરિજનોને આવવું હોય કે ન હોય, તમે મંદિરનાં બારણાં તેમને માટે ખુલ્લાં કરો. તમારે જે કરવાનું છે તે તમે કરી ચૂક્યા એટલો આત્મસંતોષ તમારે મેળવી લેવો જોઈએ. તમારે માથે જે દેવું છે તે તમારે ચૂકવી દેવું જોઈએ, પછી લેણદાર એનો સ્વીકાર કરે કે એને મદરમાં ફેંકી દે. પણ તમને હું કહું કે હું હિંદુ નથી એમ તમારે ન કહેવું જોઈએ. પૂના કારારનો સ્વીકાર કરવામાં જ તમે એ સ્થિતિ સ્વીકારી લીધી છે કે તમે હિંદુ છો.

આંખેડકર : મે તો રાજદારી બાગ સ્વીકાર્યો છે.

બાપુ : તેમ કહો તોપણ તમે એ સ્થિતિમાંથી છટકી શકતા નથી કે તમે હિંદુ છો.

આંખેડકર : અમે એટલું માગીએ છીએ કે અમાગ મૌનનો અનર્થ ન થવો જોઈએ. પછી હું આપની વાત સ્વીકારું છું.

બાપુ : હું એક ડગલું આગળ જાઉં છું. તમારી સ્થિતિ તમે તદ્દન બરાબર નહીં રાખો તો તમે એક ડગલું પણ આગળ વધી શકવાના નથી. મંદિરપ્રવેશને હું આધ્યાત્મિક વસ્તુ ગણુ છું જેમાથી બીજી બધી વસ્તુઓ ક્ષિત થશે.

આંખેડકર : હિંદુ મન જ સીધી રીતે કામ કરવું નથી. રેલવેમાં અને બીજાં સાર્વજનિક સ્થળોમાં અસ્પૃશ્યો તેમને અડે એનો તેમને વાધો નથી, ત્યારે એમને મંદિરનો જ કેમ વાધો આવે છે?

બાપુ : અહીં તો તમે બરાબર સપડાયા. એ લોકો મંદિરોમાં અસ્પૃશ્યતાને વળગી રહેવા માગે છે તેથી જ તો મંદિરપ્રવેશનો પ્રશ્ન હું પડેલો હતું. ઘણા સનાતની હિંદુઓ કહે છે કે હરિજનોને શાળાઓમાં આવવા દઈએ, સાર્વજનિક સ્થળોમાં આવવા દઈએ, પણ મંદિરોમાં નહીં. હું કહું છું ભગવાનની આગળ એમનો દરજ્જો સમાન રાખો. એને લીધે એમની પ્રતિષ્ઠા વધશે.

આંખેડકર : ધારો કે આપણે મંદિરપ્રવેશમાં ફાળો તો અમને દ્વા ઉપર પાણી ભરવા દેશે ?

બાપુ : જરૂર. એની પાછળ એ આવશે જ. અને એ તો ખૂબ સહેલું છે. આ વાત અહીં અધૂરી રહી. ત્યાં જણે ઈશ્વરની પ્રેરણાથી જ અમેરિકન વૃત્તવિવેચક સ્ટેનલી જોન્સ આપ્યો. તે એ જ સવાલો પૂછવા લાગ્યો. પણ એ સવાલોના જવાબો આંખેડકરની આગળ એ બાપુમાં ન સુકાત. એણે આરંભ કર્યો.

સ્ટેન જોન્સ : અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર થાય છે એ ભારે વાત છે, પણ હું ઇચ્છું છું કે તમે વધુ આગળ જાઓ. હું અમેરિકા જઈશ ત્યાં મને એ સવાલ પડેલો પૂછવામાં આવશે કે અસ્પૃશ્યતાની સામે લડવામાં ગાંધીએ પૂરેપૂરી સફાઈ કેમ ન કરી નાખી ? આખી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા તેણે ઉઠાવી દેવી જોઈતી હતી.

બાપુ : અસ્પૃશ્યતા એટલું પાપ છે કે સમાજની આખી રચનામાં એ ઝેર રહે છે. તેથી એને નાબૂદ કરી નાખવી જોઈએ. જ્ઞાતિ એ કાંઈ પાપ નથી. અસ્પૃશ્યતા મોટા જનસમુદાયને તેના જન્મને કારણે બહિષ્કૃત રાખે છે. જ્ઞાતિ એવી રીતે કાંઈને બહિષ્કૃત કરતી નથી. આ બેદ તમે બરાબર સમજો-એમ હું ઇચ્છું છું. તમે કહેો છો કે હું અસ્પૃશ્યતા ઉપર હુમલો કરું છું પણ જ્ઞાતિઓને રાખવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પણ તમે નહીં જાણના હો કે મારા ઉપર તો સનાતની હિંદુઓ ભારે હુમલો કરી રહ્યા છે. તેઓ મને જન જાનો ગણો આપે છે. અને કહે છે કે જ્ઞાતિઓનો નાશ કરવા આ રાક્ષસ અવતર્યો છે.

સ્ટેન જોન્સ : અમેરિકનો તો કહે કે એમાં માત્ર પ્રમાણનો તફાવત છે. નીચેથી તે ઉપર સુધીની, જન્યનીયના બેદોની આખી નિસરણી માળખું રહે છે. તમે તો યોગ્ય નીચલાં પગથિયાં નાબૂદ કરો છો.

બાપુ : ના, આમાં તો સ્વર્ગ અને નરકના જેવો મોટો બેદ રહેલો છે. ત્યાં સુધી આ લોકો અસ્પૃશ્યો છે ત્યાં સુધી એ લોકો મોટા નરકાગ્નિમાં

છે. તેમની સામેના આ દુષ્ટ અંતરાય નાખૂદ થાય અને તેઓ હિંદુ સમાજમાં ભળી શકે એની સાથે જ તેઓ સ્વર્ગમાં દાખલ થાય છે.

સ્ટે૦ જો૦ : પણ તેઓ છેક નીચી જ્ઞાતિના એટલે કે એથા વર્ણના રહે તેમાં તમને તો સંતોષ છે.

બાપુ : જરાય નથી. પણ અત્યારે હું તેને માટે લડતો નથી. કારણ મારા મન પ્રમાણે તો વર્ણમાં જિંચનીયના બેદલાવને સ્થાન જ નથી. વર્ણ એ તમે કહો છો તેની જીભી નિસરણી નથી, એ તો આડાં ખાનાં છે. તેમાં સૌને સરખું સ્થાન છે. જિંચનીયના બેદલાવ એ હિંદુ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તને તલ્લન અરુચિકર છે. અસ્પૃશ્યને હિંદુ સમાજમાં દાખલ કરવામાં આવે તેની સાથે જ તે બહિષ્કૃત મરી જાય છે. વળી વર્ણ એ જ્ઞાતિ નથી. સર હેનરી મેઇને કહ્યું છે તેમ વર્ણ એ ધંધાની શ્રેણીઓ (ટ્રેડ ગિલ્ડસ) છે. 'હિંદુસ્તાની જ્ઞાતિઓ' એ નામનું ભદ્રાચાર્યનું પુસ્તક જોજો. એમાં વર્ણનો મૂળ અર્થ બહુ જ સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામાં આવ્યો છે.

સ્ટે૦ જો૦ : તમે કેટલાંક વર્ષ ઉપર કહેવું કે જ્ઞાતિઓ ધંધા પરત્વે છે, અને તેથી આવશ્યક છે. હમણાં એક બંગાળી મિત્ર ઉપરના કાગળમાં તમે લખ્યું છે કે જ્ઞાતિઓ નાખૂદ થવી જોઈએ.

બાપુ : થોડાં વર્ષ ઉપર મેં કહેવું એની તમે જે વાત કરો છો એ વર્ણને વિષે છે, અને બંગાળી મિત્રને લખેલું તે જ્ઞાતિ વિષે હતું. એકે આને હું જ્ઞાતિઓ ઉપર હુમલો નથી કરતો. અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામને એની સાથે સંબંધ નથી. એટલે જ્ઞાતિઓ નાખૂદ કરવાની લડત ચલાવનારાઓને હું કહું છું કે તમારે માટે મને માન છે પણ આને તમારી સાથે જોડાવાનું તમે મને કહેશો નહીં. જ્ઞાતિઓ અડચણગ્રપ છે. તેનો ઉપાય પણ થવો જોઈએ. પણ આને તો હું એક ઝેર સામે, એક પાપ સામે લડી રહ્યો છું. હું મારી દીકરી અમુક માણસ સાથે ન પરણાવું તેમાં શું મેં પાપ કર્યું? જરાયે નહીં, પણ હું એક માણસને કહું કે તું અસ્પૃશ્ય છે, તું બહિષ્કૃત છે, તું પાપચોનિ છે તો તેમા હું માનવતા સામે મોઢું પાપ કરું છું.

સ્ટે૦ જો૦ : એ ખરું. પણ આમ કરીને તો તમે એ લોકોને એક પગથિયું જ જીવે ચડાવો છો.

બાપુ : ના, તેમનું આખું રૂપાન્તર થાય છે.

સ્ટે૦ જો૦ : પણ એ કાઈ એક બંધુસમાજમા દાખલ થતો નથી, જેમ ઈશુને પૂજનારા બધા એક બંધુસમાજ હોય છે તેમ.

બાપુ: હું કહું છું કે તેમનું રૂપાન્તર થાય છે. અસ્પૃશ્યતા જવાની સાથે જ તેઓ ઊંડી ખાઈમાંથી છેક ટોચ ઉપર આવે છે.

સ્ટે. જી. : મારું કહેવું એમ છે કે મનુષ્યમાં રહેલા આત્માનું મૂલ્ય તમે સ્વીકારો કે તરત જ આખા બેદબાવનું મૂળ જન્મ રહે છે.

બાપુ: તમે વર્ણને માનતા નથી, અમે માનીએ છીએ. હું તો એને હિંદુ ધર્મની દુનિયાને એક બેટ-જણું છું. આને હિંદુ ધર્મ અધોગતિએ પહોંચ્યો છે એટલે એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એ વસ્તુને એ ન દર્શાવી શકે. પણ હિંદુ ધર્મ શુદ્ધ થશે એની સાથે જ વર્ણવ્યવસ્થાને દુનિયા આમળ અનુકરણ કરવાને માટે તે મૂકી શકશે. વેદોમાં વર્ણને રંગ ઉપરથી ગણવા નથી. જેમ બાપનો વિકાસ થાય છે તેમ 'વર્ણ' શબ્દના અર્થનો પણ વિકાસ થતો જશે.

સ્ટે. જી. : એટલે તમે માનો છો કે વર્ણ એ શાંતિ કરતાં કાંઈક જુદી જ વસ્તુ છે.

બાપુ: મૂળ ખ્યાલ એવો હતો જ નહીં કે અમુક જિંદગી છે અને અમુક નીંદગી છે. ખ્યાલ તો એ હતો કે મનુષ્યત્વની આધ્યાત્મિક શક્યતા કેટલી છે તેનું સંરોધન કરવા મનુષ્યનો જન્મ છે. ઈશ્વરને ઝોળખવાની ટૂંકામાં ટૂંકી રીત વર્ણધર્મને માન આપવાની છે. જે ક્ષણે તમે વર્ણ-ધર્મનું પાલન કરવા માંડો, તે જ ક્ષણે તમે નીતિની બાબતમાં અને ઈશ્વરસેવાની બાબતમાં ખીલ બધાને ટપી જાઓ છો.

સ્ટે. જી. : પણ વસ્તીપત્રકના અમલદાર આમળ માણસ પોતાને આજ્ઞાત્ય કે ક્ષત્રિય તરીકે નહીં પણ એક માણસ તરીકે ઝોળખાવે એ તમને પસંદ ન પડે.

બાપુ: વસ્તીપત્રકની મારે મન આધ્યાત્મિક ક્રિમન નથી. એનું રાજદારી મહત્ત્વ હોઈ શકે. જોકે એ પણ ન હોવું જોઈએ. માણસ પોતાને ફક્ત માણસ તરીકે ઝોળખાવે તેનો મને વાધો નથી. હું ફક્ત એમ કહું છું કે વર્ણનો કાયદો માણસે માનવો જ પડશે, જેમ પીજગીનો, પાણીનો અથવા હવાનો કાયદો એને માનવો પડે છે તેમ.

સ્ટે. જી. : વર્ણથી માણસ સામાજિક આનુવંશિકતાને અધીન થાય છે. સમાજશાસ્ત્રી કહે કે એમાં ત્રણ વસ્તુઓ કામ કરે છે : (૧) જન્મની આનુવંશિકતા (૨) સામાજિક આનુવંશિકતા અને (૩) માણસની પોતાની પસંદગી. એટલે માણસ માણસ વચ્ચેના બેદનાં કારણો વર્ણ મિવાય ખીલ સંસ્ત્રેગતિ સર્જને પણ છે.

બાપુ : હું કબૂલ કરું છું કે આનુવંશિકતાના કાયદા ઉપરાંત ખીજાં અનેક બજો કામ કરે છે. પણ તમે પ્રેમની આનુવંશિકતા સ્વીકારો કે તરત તમારી સાથે મારો કરો ઝઘડો રહેતો નથી. ।

સ્ટેન લેઃ : અસ્પૃશ્યોને મંદિરપ્રવેશ કરવાનું કહેવાની સાથે તેમની કંધે તમે એવી-ધૂંસરી મૂકો છો જે તેમને દુઃખવાના આહ્વાણોના હાથમાં છે. તમે શું કામ બંધનીચનાં બંધન આવી રીતે દહ કરો છો ?

બાપુ : હું તો માત્ર જે નરકાગ્નિમાં તેમને ધકેલી દેવામાં આવ્યા છે તેમાંથી ઉપાડી સ્વતંત્રતાની સ્થિતિમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.

સ્ટેન લેઃ : હું વસ્તુને જુદી રીતે મૂકું છું. જે વ્યવસ્થા અથવા પદ્ધતિ નીચે પાડનારી છે તેમાં આ લોકોને બાંધવાનો તમે શા સારુ પ્રયત્ન કરો છો ?

બાપુ : આમાં બાંધવાપણું છે જ નહીં, આ તો માથે ચડી ગયેલું જાણ્યું દેડવા માટેની, પ્રાયશ્ચિત્તની અને આત્મશુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ છે. અમે માત્ર મંદિરનાં દ્વાર ખોલી દઈ એ છીએ. હરિજનોએ તેમાં જવું જ એવી દરજ પાડતાં નથી. ખોતાનું લેણું તેમને ન લેવું હોય તો ન લે, ગટરમાં નાખવું હોય તો ગટરમાં નાખે પણ અમારું દેવું અમે શા માટે ચૂકવી ન દઈએ ?

આહ્વાણોની બાબતમાં હું જાણું છું કે જે મત હસ્તી ધરાવે છે, એક મતવાળા એને દુર્બુદ્ધિ માને છે; ખીજા મતવાળા, જેમાં હું છું, તેઓ એને હિંદુ ધર્મનાં રક્ષક માને છે. એ ધર્મમાંથી પણ છે અને પવનગુપ્તર પણ છે. માણસનો સ્વભાવ છે કે અમુક પદ ગેળવ્યા પછી એનો તે દુરુપયોગ કરે. આવી દુરુપયોગ કરનારા આહ્વાણો પડેલા છે. તે સાથે આને પણ વધારેમાં વધારે ત્યાગ આહ્વાણો જ આપી રહ્યા છે. મારા સાથીઓમાં ઘણા આહ્વાણો છે.

સ્ટેન લેઃ : તમને લાગતું નથી કે તેઓ આધિપત્ય જમાવી એકા છે ?

બાપુ : આધિપત્ય જરૂર છે. પણ એ તો કુષ્ટ આહ્વાણો જે મારા વિરોધીઓ છે તેમનું છે.

સ્ટેન લેઃ : અસ્પૃશ્યોને તમે એવાના હાથ નીચે મૂકવાનો પ્રયત્ન કરો છો.

બાપુ : તમે આ વસ્તુ અમેરિકનો આગળ આ રીતે મૂકો એમ હું ઇચ્છું છું : તમે જે તમારામાંથી અમુક વર્ગનો બહિષ્કાર કર્યો હોય તો ખ્રિસ્તીઓ તરીકે તમે તેમનું શું કરો ? તેઓ એવું કહે એવી હું આશા રાખું કે, 'આવો, અમે તમને દેવળમાં પાછા દાખલ કરીએ છીએ. ઇશ્વરની નજરમાં આપણે સઘળા સમાન છીએ. તમે અમારા સમાજમાં પાછા

આવી જશો એટલે બીજું બધું તમને મળી રહેશે.' હિંદુ ધર્મમાં મંદિર એ જ સ્થાન બોગવે છે જે ઇસ્લામમાં મસ્જિદ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દેવળ (ચર્ચ) બોગવી રહ્યું છે.

સ્ટેન જોન : હું એ વર્ણનનો ઇન્કાર કરું છું. અમારું દેવળ (ચર્ચ) એ તો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સ્થાનક છે.

બાપુ : તો તો પછી તમારે તમારી જાતનો ઇન્કાર કરવો પડશે. ચર્ચ એ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સ્થાનક ખરું, પણ એવું હોવાનો આધાર માણસના હૃદય પર છે. કેવા ભાવથી માણસ પૂજા કરે છે તેના ઉપર છે. મારી મા આખી જિંદગી મૂર્તિની રાજ પૂજા કરતી હતી, અને મંદિરમાં જઈ મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં વિના મોંમાં અન મૂકતી નહોતી. તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે એ સ્થૂળ મૂર્તિની પૂજા કરતી હતી? એ તો આધ્યાત્મિક ભાવના હતી જે એને વિશુદ્ધ રાખી શકતી હતી.

સ્ટેન જોન : હું જાણું છું કે એવા માણસો હોય છે જેઓ સ્થૂળ વસ્તુથી પર જઈ શકે છે.

બાપુ : હું એ જ વસ્તુ ઇચ્છું છું. આધ્યાત્મિક સત્યને વધારે મહત્ત્વ આપતો હોઈ હું જ્યારે કહું છું કે હિંદુ ધર્મમાં મંદિરને સ્થાન છે, બલે તેમાં ધણો મડો દાખલ થતા પામ્યો હોય છતાં — ત્યારે હું અવિચળ સત્ય ઉચ્ચારું છું.

સ્ટેન જોન : હવે એક છેલ્લો પ્રશ્ન. અમેરિકામાં ભત્રીં મને પૂછશે કે આ તમારી ઉપવાસ એક જાનનું સૂક્ષ્મ અને નાનુક એવું દયાળુ નહોતું? તમે આનો મો જવાબ આપો છો?

બાપુ : દુનિયાનો આખો ઇતિહાસ જોશો તો દરેક સુધારકે — ઈશુએ સુધાર્યાં — આવી જાનનું દયાળુ વાપરું છે. એ પ્રેમનું દયાળુ છે. આજે પણ ઈશુ પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર એવી અસર પાડી રહ્યો છે અને તેમને ખોટા માર્ગે જતાં અટકાવી રહ્યો છે. નીચે પાડનારું દયાળુ પણ હોય છે. પણ પ્રેમનું દયાળું વિશુદ્ધ કરે છે અને પ્રેમને તેમ જ પ્રેમપાત્રને બંનેને ચડાવે છે. હું એમ કહી શકું કે ઈશુ તમારા ઉપર કાયમ દયાળુ કરી રહ્યો છે અને તમને પાપ કરનાં ઉગારી લે છે. મારી પત્નીનો દાખલો લો. મેં તેના ઉપર આ જાતનું દયાળુ કર્યું. પ્રેમે બધા અંતરાયો તોડી નાખ્યા, અને તેનામાં એવું રૂપાંતર કર્યું જેને પરિણામે આજે એ અસ્પૃશ્યતાને જરાય વળગેલી નથી એટલું જ નહીં પણ એની કંટર દુસ્મન છે અને તેના નિકંદનને માટે કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠેલી છે.

અધર લેશની ઉપર એક અતિશય મહત્વનો કાગળ બળબળરીના આક્ષેપના જવાબમાં લખાવ્યો. આખો કાગળ આત્મકથાનું એક પાનું છે.

૫-૨-૩૩

એક નવો એલએચ. બી. પાસ થયેલો હરિજન આવ્યો. અસ્પૃશ્યતા શાસ્ત્રમાં નથી એ બતાવનારા શ્લોકો એક પછી એક ટાંકચે જતો હતો. તેને બાપુએ તેની ભૂલો બતાવી અને વડીલે કાયમ યાદ રાખવાનું એક સૂત્ર તેને સંભળાવ્યું : આપણી વસ્તુ હોય તે કરતાં પણ કાંઈકે હજીવી રીતે મૂકવી એ વસ્તુની યથાર્થેજીવ રજૂઆત છે. અતિશયોક્તિ કરવાથી આપણી વસ્તુની કિંમત ઘટે છે. સારા વડીલે આ વસ્તુ હમેશાં યાદ રાખવી. એમ કરવાથી આપણો કેસ ન્યાયાધીશના મન ઉપર હસાવી શકાય છે.

સવારે ફરતાં 'પાખા બળવા પછીની અને અત્યારની સ્થિતિની વચ્ચે સરખામણી કરી. '૫૭ પછી માણસો હતાશ ઘર્ષ' ગયા, આગેવાનો ભાંગી ગયા અથવા ભાગી ગયા. આ વખતે લોકોમાંથી ઘણા હતાશ બલે થયા હોય, ત્યાં સુધી હું અને તમે (એટલે બાપુ અને વક્ષબભાઈ), જવાહર, રાજેન્દ્રબાણ, રાજગોપાલાચારી વગેરે હાથો નથી ત્યાં સુધી શી ફિકર છે? આપણે હારીએ તો લોકો હારી જાય. બાકી હોર પોતાની બાજુમાં સફળ થયો છે, અને અર્વિનને પણ એણે વશ કરી લીધા છે. આને કન્ઝર્વેટિવ પક્ષમાં એવો સફળ કાર્યકુશળતાવાળો માણસ કોઈ નથી. એને શાસીત્વ અલાવવું છે. લિબરલો ખલાસ ઘર્ષ ગયા છે. મજૂરપક્ષ ઘણો કાળ સુધી બેઠો એમ નથી. કારણ મજૂર પક્ષનો મૌલિક કાર્યક્રમ તો અમલમાં મૂકી શકાય એમ છે નહીં અને કોમ્યુનિઝમને બધા દેશોએ હંકેવવાને કમર કસી છે એટલે એક પ્રકારનું ફેસીઝમ જ ચાલી રહ્યું છે.

આને આશ્રમની ટપાલ ગઈ. ટપાલ નાનકડી હતી પણ એક કે બે કાગળો અગત્યના હતા.

૬-૨-૩૩

બપોરે જમનાલાલજીને મળ્યા. ડોઈલને દાંતના બિચ વિષે કાગળ લખ્યો અને તેમાં દાંતનો ખર્ચ સરકારે પોતે આપવો જોઈએ એવી માગણી કરી. તેમ ન થાય તો વક્ષબભાઈનાં અને પોતાનાં ખાતાં બેમાં ઘર્ષ જવાં જોઈએ એવી માગણી કરી.

બપોરે 'હરિજન'ના આંકડા લઈને બર્વે આવ્યા, સાથે પદમજીને લાવ્યા. પદમજીએ તો હદ જ કરી : મને બોલાવ્યો તેમાં મોટું માન સમજું

હું. મહાત્માજી જેમ કહેશે તેમ કરીશ. આપણો તો આગ્રનો સંબંધ છે ? જૂનો સંબંધ છે. કહીને બાપુ બિલ્લ જેટલું કાપી નાખવા માગે તેટલું કાપી નાખવાને તૈયાર થયા. ૦-૩-૬ માંથી ઝાઝા કરીને ભાવ ૦-૩-૧ ઠરાવ્યો. અને એમ વર્ષના રૂ. ૧૫૦૦ જેટલો ઘટાડો કરી આપ્યો. બાપુને કહે બોલો સાહેબ, હવે સંતોષ થયો ?

બાપુ કહે : જુઓ આ તો ગરીબનું કામ છે. એમાં સંતોષની વાત ન પૂછશો. હું તો કહું બધો કાગળ મરંત આપો. પણ એમ થાય ? હા, એક માગણી કરું, આ ગરીબના કામમાં તમે બિલકુલ નફો ન લો એમ માગું ખરો.

બધા પારસીએ કહ્યું : એક પાર્ષ નફો રાખ્યો છે, પણ તે એટલા જ માટે કે ભવિષ્યમાં ભાવ વધવાના છે. પણ ભલે-સાહેબ, આપનો હોકમ છે તો ત્રણ આના રાખો.

લેડી ઠાકરસી પાસે શાસ્ત્રીને લેવા લઈ જવા માટે મોટર રાખીને રાજના ત્રણ રૂપિયા એ બચાવ્યા ! હરિજન માટે ગમે તેટલી ભિક્ષા મગાય.

રાત્રે હરિજનના કામની વાતો કરતાં વલ્લભભાઈ કહે : આ દેવદાસ અને રાગજી એસેંબલીમાં ગયા એ મને જરાય ગમતું નથી. એ લોકો ગમે તે સંભળાવશે. જેની એસેંબલીમાં ન જવા દેવા માટે બૈરાંઓ પાસે પિકેટિંગ કરાવેલું એની મદદ લેવા જવું એ તો બહુ શરમભરેલું લાગે છે. આ તો નહોતું જ થવું જોઈતું.

બાપુ : એમાં કશું ખોટું નથી થતું, ભલેને એ લોકો મસ્કરી કરતા. ધર્મ એકાંગી હોતો જ નથી. જે કારણે આપણે ૧૯૨૧માં અસહકાર કરેલો અને ધારાસભાને બહિષ્કાર કરેલો તે જ કારણે આજે એની સાથે સહકાર કરીએ. જે સત્યાગ્રહ તે દિવસે અસહકાર કરવામાં હતો તે જ આજે તેમની પાસે જવામાં છે. ગીનામાં કર્મ અકર્મની જે વાત કરી છે, તેવી ગહન આ વાત છે. ભલેને ત્યાં કશું ન થાય અને એ લોકો બિલ્લ છિડાવી દે. આપણે એ પણ એક જોવા જેવું ઘર્ષ પડશે. ઈશ્વર જે જે પગલાં સુઝાડતો જાય છે તે પ્રમાણે કરતો જઈ હું. જુઓની, આજે પ્રવૃત્તિની વ્યાખ્યા એક કાગળમાં આપી દીધી એ એના સવાલોના જવાબમાં જ નીકળી ગઈ. વિચારેની ઘટમાળ ચાલ્યાં કરે એ પ્રવૃત્તિ. હું એવો છું જ નહીં કે ચોપેડી ઉઘાડી કે તેમાંથી જવાબ મળ્યો. મારી આગળ તો વ્યાવહારિક પ્રશ્ન આવીને જિઓ રહે કે તેનો જવાબ મને તુરત મળી રહે છે.

આ પ્રશ્નના જવાબમાં એક વાતની ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. આ કાયદો કરાવવો અને એને માટે ધાણાવેલી કરવી એમાં બાપુના પોતાના

કરવાપણા કરતાં પ્રબળની પાસે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવવાની ધાલાવેલી રહેલી છે. મુખ્યદેશના દરાવની ભાષાના—“આ હકો વિષે સ્વરાજ પાલનને પહેલામાં પહેલા કાયદા કરશે, જે સ્વરાજ થયા પહેલાં એ હકોને માન્યતા નહીં મળી ગઈ હોય તે” એ શબ્દોમાં આખી વસ્તુની દૃષ્ટી રહેલી છે.

મેક્સરેને સરસ ઇન્ટરવ્યુ આપ્યો. એણે માયાના પાટા વિષે પૂછ્યું. માયા ઉપર માટીના પાટા બાંધવાનું ‘રીટર્ન ટુ નેચર’ (કુદરત તરફ પાછા જવો) એ પુસ્તક વાંચીને કેવી રીતે ૧૯૦૫માં શરૂ કરેલું, ત્યાર પછી સેંકડો અને હજારો કિસ્સામાં તેનો કેવી રીતે અમલ કર્યો તે કહ્યું. સારું વાંચ્યું કે તુરત તેનો અમલ કરવાની વાત. જેમ ‘અન ટુ ધિસ ઘાસ્ટ’ (સર્વોદય) વાંચીને જિંદગીનું પરિવર્તન કયું તેવી જ રીતે આ પુસ્તક વાંચીને માટીના પ્રયોગો શરૂ કર્યા. એ બધી વાતો સરળ ભાવે મેક્સરેને સંભળાવી. એને એ રસિક તો લાગી, પણ ‘ટાઈમ્સ’ને એ વાત મોકલે તો એ શેની લે? એટલે ધીમે રહીને પૂછ્યું: પણ આંબેડકર માટે તમારી પાસે માટીના કાંઈ પાટા છે?

બાપુ કહે: મને ખબર નથી. પણ અમારા મતભેદો ઉપર બંનેનાં માથાં ચઢે તો માટીના પાટા શોધવા પડે ખરા.

આમ કહીને પોતાની અને એની વચ્ચે બહુ મતભેદનો અવકાશ નથી, કારણુ ધણી બાબતમાં એકચ છે, એમ કહ્યું અને જણાવ્યું કે મતભેદની મને પરવા નથી. કારણુ સવર્જોની પાસે ઋણુ ફેડાવવા સિવાય બીજું કામ મારી પાસે નથી.

આજે અગૃહ્યતા ઉપર જે લેખો સવારના ત્રણ વાગ્યામાં જીડીને લખ્યા. સરકારે ધર્મની બાબતમાં તટસ્થ રહેવાનું વચન આપ્યું છે એટલે પહેલા બિલને મદદ કરવાને તે બંધાયેલી છે; કારણુ સરકારની તટસ્થતાની નીતિની વિરુદ્ધ જઈને ચાતુ કાયદાએ અંતરાય જીભો કર્યો છે તે રદ કરવાનો આ બિલનો ઉદ્દેશ છે. એ વાક્ય શાસ્ત્રીને ખટકતું હતું. ‘બંધાયેલી છે’ શી રીતે?

બાપુ કહે: જે કાયદો કરીને તટસ્થતા એક પાર તોડી છે તે કાયદામાં સુધારો કરીને તટસ્થતાની નીતિ જળવચાની પોતાની ઉત્કંઠા સિદ્ધ કરી આપે.

શાસ્ત્રી: હું સમજ્યો. પણ આ અતિશય મંદોષમાં છે અને સામાન્ય વાચકને માટે એને જરા વધારે વિશદ કરવાની જરૂર પડશે.

બાપુની વિચારગર્ભ, અનેક પગથિયાં કુદાવી દર્શને મૂળમાંથી ક્ષિત થતું વધારાનું ક્ષેત્ર સાબિત કરવાની ભૂમિતિની રીતિનો પહેલો પાઠ શાસ્ત્રીને મળ્યો.

એ. પી. આઈ. વાળો ગોપાલન આવ્યો હતો. તેણે અંકલેસરિયાએ પૂછેલો સવાલ વાંચી સંભળાવ્યો : 'દેશ હવે આ આધીયી કંટાળ્યો નથી ?' અને તેને આપેલો હેતુનો જવાબ : 'દેશના અમુક વર્ગની લાગણીનો પડો નામદાર સભ્યના મવાલમાં પડે છે ખરો.' અને પછી 'એ' વર્ગ કયો તે હું જાણતો નથી.' આથી બાપુ બહુ રાજી થયા અને કહ્યું : આ માણસે ઘોડા અદે એવા પ્રશ્નોના હડે પેટે જવાબ આપવાની કળા ઠીક ખીલવી છે.

પછી શંકરાચાર્યે રંગા આધરને કરેલા તાર વિષે લાંબો ઇન્ટરવ્યુ આપ્યો. દેવધર માયાના પાટાની વાત કરતા હતા. એટલે કહ્યું : આ તો સાવચેતી તરીકે છે. અને બાપુ બાપુ વાંચવાનું આવી પડે ત્યારે મગજ હંકું રાખવું જોઈએ ને ?

ગોપાલન કહે : બાપુજી, આ છાપાનું કહો છો ?

બાપુ : ના, આ વાતારણુ જ ધડાકો કરે એવું છે. લોકોમાં થોડોક વિનોદ મમજવાની પણ શક્તિ નથી.

૧૪મી જાન્યુઆરીના રેટમેન્ટનો અર્થ ડાઈલે મુબઈની કોંગ્રેસ પત્રિકામાં આપેલા અર્થને આધારે કર્યો. તે વિષે ગોપાલને કાંઈકે માગ્યું.

બાપુ : હું કાંઈ કહું તો હું જાંડા પાણીમાં જતરી પડું. હું એટલું જ કહી શકું કે મારું લખાણ તમારી સામે પડેલું છે. એનો અર્થ તમે કરો. મેં કશું દ્વિઅર્થી કહ્યું નથી.

સત્યાગ્રહી અસહકારીઓ ધારામુખાનો આશરો કેમ લઈ રહ્યા છે એનો જવાબ આપતાં કહે : જ્યાં સુધી મારી ખાતરી છે કે હું પ્રામાણ્યક છું ત્યાં સુધી લોકોમાં મારી પ્રતિષ્ઠા ઓછી થાય એની મને પરવા નથી. મારું સત્ય હું સાચવું એટલે પ્રતિષ્ઠા પોતાની જેણે પોતાનું સંભાળી લેશે.

બાના પકડાવાની ખબર કાલે આવી. બાને શાંતા, લક્ષિના, ડાહીબહેનના ખબર આપ્યા.

બાપુ : ખીજી બધીનું તો ઠીક, પણ બા પકડાઈ તેથી મારા આનંદનો પાર રહેતો નથી.

મેજરની પાસે એક આશ્ચર્યકારક વાત સાંભળી. અહીં શાકાહારી કુદાઓને તેલ મળે છે તે વર્ષો વધારે માંસાહારી કેદીઓ આપા કરતા હતા. કેટલાક કેદીઓએ આ વખતે ફરિયાદ કરી. તેને વિષે તપાસ થઈ, અને હવે તે લોકોને તેલ મળવા માંડ્યું છે.

બાપુ કહે : ત્યારે કેટલાય મહિના આ લોકોનું તેજ માંસાહારીઓને જ મળ્યું ના?

હું : કેટલાય મહિના? કેટલાંય વર્ષો! આવાં અધિર કેટલાંય ચાંસતાં હશે.

સ્વેચ્છી જો-સની સાથેની વાતનો સાર મેં ‘હરિજન’ માટે તૈયાર કર્યો હતો, તે બાપુને બરાબર ન લાગ્યો એટલે ખૂબ

૮-૨-૩૩

જીકળ્યા : આવી રીતે તમે નોંધ રાખો તેમાં ગંભીર જોખમો જોઈ હું ! તમે આવી નોંધો રાખો અને પછી

તે મારા મૂઆ પછી છપાય, લોકો કહે એ નોંધ લેનાર ગાંધીજીની નજીક હતો, ‘પ્રામાણિક માણસ હતો એમાં શૂલ હોય જ નહીં.’ મેં એ જોયેલું હોય જ નહીં એટલે બચકર અનર્થ જ થાય ને? અને એમ તો તમે ઢગલો લખ્યું હોય તે બધું આવું હોય તો પછી મૂઆ જ પડ્યા ના! એટલે તમારે એતલું રહ્યું! કાં તો તમારે નોંધ લેવી જ નહીં, અને પોતાની જ બાપામાં ટૂંકી નોંધ પાછળથી લખી નાખવી. આમાં તો તમે વિચાર ક્યાં વિના જ આપ્યું, લખી કાઢ્યું છે. એ રિપોર્ટ કાંઈ વાંચે તો તેને લાગે કે આ ગ્રામોફોન રેકર્ડ ખોલે છે. એવાં ગ્રામોફોન રેકર્ડ આપણે ન જોઈએ. એ કદાચ ગુજરાતી બાપામાં ચાલે પણ અંગ્રેજીમાં ન ચાલે.

મેં કહ્યું : એક એ સ્થળે મને શંકા હતી ત્યાં મેં એ ભાગ માકું કરેલો છે, બાકીના ભાગમાં એકની એક વાત ફરી આવે છે તે ટૂંકાવી શકાય એમ સમજ્યું હું. પણ ક્યાંય અર્થનો અનર્થ થાય એમ હું સમજતો નથી. વળી આ વસ્તુઓ જેમની તેમ છપાવવાનો કાંઈ દિવસ ધરાહો નથી, અગાઉ કશું આપને ખતાવ્યા વિના છાપ્યું નથી અને આમાંનું કાંઈ ખતાવ્યા વિના ન છપાય એવી મારી જોમદ છે.

બાપુ : પણ હું અને તમે બંને ઓચિંતા મરી જઈએ તો?

હું : તો એ કદી ન છપાય એવી અગાઉથી પેરવી ફરી જઈએ.

દિવસના આ વિષે ત્રુટક ત્રુટક ધણી વાતો થઈ. બાપુએ પોતે એ વાતનો જે સાર લખાવ્યો તે આખી સ્વતંત્ર વસ્તુ હતી. તેમાં પોતાના જવાબના સુખ્ય મુદ્દાઓ ખીલવેલા હતા. મેં આપેલા સારમાં કશો અનર્થ નથી થતો એમ હજી હું માનું છું* અને એ વિષે બાપુની સાથે ચર્ચા કરવાની જીભી છે. અનેક માણસો આવતા હોય તેની સાથેની વાતો, નોંધ રાખ્યા

* આ પુસ્તકમાં મહાદેવભાઈની નોંધ જેવી છે તેવી જ આખી છે. ગાંધીજીના લેખ માટે જુઓ ‘હરિજન’ પુસ્તક ૧, અંક ૧, પા. ૨.

વિના રોજ યાદ રાખ્યે જવી એ અશક્ય છે. અને સાંજે યાડમાં ગયા પછી પથુ ખીત્તું કામ હોય એટલે સ્મરણમાંથી એની ટૂંકી નોંધ પોતાની બાપામાં કરવાનો સમય જ ન રહે. એટલે કાચા ટિપ્પણુ વિના છૂટકો નહીં એ બધું બાપુને સમજવ્યું.

મીરાબહેનના કાગળમાં કેદીઓના ધર્મ અને અધિકાર સમજાવ્યા :

“કોઈ કેદીને જેલખાલી માગવાને અધિકાર નથી.

૧-૨-૧૩ અસાધારણું સંજોગો સિવાય જે સ્થિતિમાં તે મુકાયો હોય, તે સ્થિતિ તેણે ધરદાસ્ત કરી લેવી જોઈએ :

હાવડના દિવસના જેલજીવન સાથે આજના જેલજીવનને સરખાવતાં જે મુધારો થયો છે તેથી અને આશ્ચર્ય થાય છે. જેઓ પોતાના અંતઃકરણને ખાતર જેલમાં આવ્યા છે, તેમણે તો એ જૂના જેલજીવન અને આજના જેલજીવન વચ્ચે પથુ કશો ભેદ કરવો જોઈએ નહીં. તેમણે તો હાવડના દિવસના જેલજીવનની પથુ આનંદપૂર્વક ધરદાસ્ત કરવી જોઈએ. તેમને તો શારીરિક સગવડો અને સ્વજનના સહવાસના આનંદ કરતાં અંતઃકરણુ વધારે વહાલું છે. તેથી જો કે આપણે જેલમાં શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા અને ખીજ સગવડો મેળવવા માટે તમામ પ્રામાણિક અને કાયદેસરના શક્ય હોય તે બધા પ્રયત્નો કરીએ, છતાં તેમાં નિરાશા મળે તે પૂરી અનાસક્તિથી સહન કરી લેવા તૈયાર રહીએ. તારા શરીર વિષે જેલના દાકતરને પૂરી માહિતી આપતાં રહેવું.

*

*

*

“આપણે એ સ્વીકારવું જોઈએ કે સ્વેચ્છાપૂર્વક અસ્પાહાર કરવો એ બારે કહ્યું વસ્તુ છે. વખતોવખત પૂણું ઉપવાસ કરવા કરતાં આ જાતનો કાયમી ઉપવાસ વધારે મુશ્કેલ છે. સ્વેચ્છાપૂર્વક અસ્પાહાર કરવાથી પૂણું સમતાને એટલે કે શરીર અને મનના પૂરા આરોગ્યને પામી શકાય છે. આપણે તો પ્રયત્ન કરી છૂટીએ.”

આજે ‘માગવું અને આપવું’ (Seeking or Giving) નામની એક અગત્યની નોંધ ‘હરિજન’માં આપી*—તમે સહકાર કેમ કરો છો એના જવાબમાં, સવારે એને વિષે જરા ચર્ચા ચાલી. શાસ્ત્રી ટાઈપિસ્ટ કહે : આથી લોકોને સંતોષ ન થાય.

બાપુ કહે : શા માટે નહીં ? અસહકારનો અર્થ શો ? હું તમારી પાસે ટાઈપ કરાવું છું એનો અર્થ એ નથી કે હું તમારી સાથે સહકાર કરું

હું, પણ તમારો સહકાર લઈ હું. પણ એ તમે મને કહો કે કાલે મારી સાથે સિનેમામાં આવ્ય અને હું ચાલું તો મેં તમારી સાથે સહકાર કર્યો. અથવા તમને સહકાર આપ્યો. મને તો સેંકડો વસ્તુ એવી ત્રિય છે કે જેમાં સરકાર મને સહકાર આપે તો હું એ સ્વીકારું.

આ પછી મેં પૂછ્યું : આ મુંબઈની પ્રતિજ્ઞા છે તેમાં લોકો આ ધારાસભાઓ પાસે પણ ઠરાવ કરાવી શકે તો કરાવે એવી પ્રતિજ્ઞા છે. એ પ્રતિજ્ઞાના પાલનને માટે પણ એ લોકોએ સહકાર ન કરવો જોઈએ ?

બાપુ : હા; એ તો કરે પણ મારાથી થી રીતે શાશ ? એટલે તમે જે કહો છો એ એના જવાબ નથી. મારો જવાબ તો મેં જે ઉપર કહ્યું એ જ છે. હું તો હંમેશાં સહકાર માગી રહ્યો છું. વિશ્વાસ ગયો ત્યારે કેટલાક કહેતા હતા ને કે ત્યાં શું કામ જતો હરો ? મેં કહેલું મારું કામ તો આપણો આપ્નો કેસ મૂકવાનું છે. એ એ લોકો સ્વીકારે તો આપણે એની સાથે કાંઈ અસહકાર નથી.

બપોરે મંદિરો અને દેવળો વિષે બાપુએ વાપરેલા વાક્ય વિષે શાસ્ત્રો કહે : હું તો કહું છું કે સંસ્કારનાં કેન્દ્રો તરીકે મંદિરોનું સ્થાન દેવળો કરતાં ધણું મોટું છે. મંદિરોની આસપાસ કળાનું જે વાતાવરણ હોય છે તે દેવળોની આસપાસ નથી હોતું.

બાપુ : આ વાત ખરોતર નથી. હું તમારી સાથે સંમત થઈ શકતો નથી. મેં કેટલાક સુંદર અગ્રેજી દેવળો જોયાં છે. લોકોએ પોતાની બધી કળા એના ઉપર ઠાલવી દીધી છે. મંદિરોને હું તો એ રીતે વધારે મહત્ત્વનાં ગણું કે દેશના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધીના લોકોને એ એકતાના સૂત્રથી બાંધે છે. સમાનતા પેદા કરનારું એ એક બળ છે. ગરીબ અને તંવગર, જૂઠા અને મુવાન સેકડો માર્શલો ચાલીને ત્યાં માત્રા કરવા જાય છે, અને એક જ મંદિરમાં એકઠાં મળીને પૂજા કરે છે. એ રીતે મસ્જિદોનું સ્થાન પણ મંદિરના જેવું જ ગણાય. લોકોને એક કરનારું એ મોટું બળ છે.

આ પછી આંબેડકર ઉપરના બાપુના લેખ* વિષે ચર્ચા ચાલી. અવલું અથવા વર્ણબાહુ એ વર્ણની જ આડપેદાર છે એના જવાબમાં બાપુએ લખેલું : 'અધિકાર એ પ્રકાશની છે અથવા અસત્ય એ સાત્યની છે તે કરતાં વિશેષ નહીં.'

મેં આની સામે વાંધો લીધો અને આ ઉપમા ખરોતર નથી એમ જણાવી કહ્યું કે ન્યાતને તમે અદકરું અંગ કહેતા હો તો તો એ પાકમાં ગિગી

વિના રોજ યાદ રાખ્યે જવી એ અશક્ય છે. અને સાંજે યાર્ડમાં ગયા પછી પણ ખીચું કામ હોય એટલે રમરણુમાંથી એની ટૂંકી નોંધ પોતાની બાપામાં કરવાનો સમય જ ન રહે. એટલે કાચા ટિપ્પણુ વિના છૂટકો નહીં એ બધું બાપુને સમજાવ્યું.

મીરાબહેનના કામળમાં કેટીઓના ધર્મ અને અધિકાર સમજાવ્યા :

“કોઈ કેટીને જેલબદલી માગવાનો અધિકાર નથી.

૧-૨-૩૩ અસાધારણું સંજોગો સિવાય જે સ્થિતિમાં તે મુકાયો હોય, તે સ્થિતિ તેણે બરદાસ્ત કરી લેવી જોઈએ :

હાવડના દિવસના જેલજીવન સાથે આજના જેલજીવનને સરખાવતાં જે મુદ્દારો થયો છે તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. જેઓ પોતાના અંતઃકરણને ખાતર જેલમાં આવ્યા છે, તેમણે તો એ જૂના જેલજીવન અને આજના જેલજીવન વચ્ચે પણ કશો ભેદ કરવો જોઈએ નહીં. તેમણે તો હાવડના દિવસના જેલજીવનની પણ આનંદપૂર્વક બરદાસ્ત કરવી જોઈએ. તેમને તો શારીરિક સગવડો અને સ્વજનના સહવાસના આનંદ કરતાં અંતઃકરણુ વધારે વહાલું છે. તેથી જો કે આપણે જેલમાં શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા અને ખીજ સગવડો મેળવવા માટે તમામ પ્રામાણિક અને કાયદેસરના શક્ય હોય તે બધા પ્રયત્નો કરીએ, છતાં તેમાં નિરાશા મળે તે પૂરી અનાસક્તિથી સહન કરી લેવા તૈયાર રહીએ. તારા શરીર વિષે જેલના દાકતરને પૂરી માહિતી આપતાં રહેવું.

*

*

*

“આપણે એ સ્વીકારવું જોઈએ કે સ્વેચ્છાપૂર્વક અસ્પાહાર કરવો એ બારે કંઈ વસ્તુ છે. વખતોવખત પૂર્ણ ઉપવાસ કરવા કરતાં આ જાતનો કાયમી ઉપવાસ વધારે મુશ્કેલ છે. સ્વેચ્છાપૂર્વક અસ્પાહાર કરવાથી પૂર્ણ સમતાને એટલે કે શરીર અને મનના પૂરા આરોગ્યને પામી શકાય છે. આપણે તો પ્રયત્ન કરી છૂટીએ.”

આને ‘માગવું અને આપવું’ (Seeking or Giving) નામની એક અગત્યની નોંધ ‘હરિજન’માં આપી* — તમે સહકાર કેમ કરો છો એના જવાબમાં. સવારે એને વિષે જરા ચર્ચા ચાલી. શાસ્ત્રી ટાઈપિસ્ટ કહે : આથી લોકોને સંતોષ ન થાય.

બાપુ કહે : શા માટે નહીં ? અસહકારનો અર્થ શો ? હું તમારી પાસે ટાઈપ કરાવું છું એનો અર્થ એ નથી કે હું તમારી સાથે સહકાર કરું

હું, પણ તમારો સહકાર લઈ હું. પણ જો તમે મને કહો કે કાલે મારી સાથે સિનેમામાં ચાલ અને હું ચાહું તો મેં તમારી સાથે સહકાર કર્યો અથવા તમને સહકાર આપ્યો. મને તો સેંકડો વસ્તુ એવી પ્રિય છે કે જેમાં સરકાર મને સહકાર આપે તો હું એ સ્વીકારું.

આ પછી મેં પૂછ્યું: આ મુંબઈની પ્રતિજ્ઞા છે તેમાં લોકો આ ધારાસભાએ પાસે પણ દરાવ કરાવી શકે તો કરાવે એવી પ્રતિજ્ઞા છે. એ પ્રતિજ્ઞાના પાલનને માટે પણ એ લોકોએ સહકાર ન કરવો જોઈએ?

બાપુ: હા; એ તો કરે પણ મારાથી શી રીતે થાય? એટલે તમે જે કહો છો એ એનો જવાબ નથી. મારો જવાબ તો મેં જે ઉપર કહ્યું એ જ છે. હું તો હંમેશાં સહકાર માગી રહ્યો છું. વિલાપન ગયો ત્યારે કેટલાક કહેતા હતા ને કે ત્યાં શું કામ જતો હશે? મેં કહેલું મારું કામ તો આપણે આપો કેસ મૂકવાનું છે. એ એ લોકો સ્વીકારે તો આપણે એની સાથે કાંઈ અસહકાર નથી.

બપોરે મંદિરો અને દેવજો વિષે બાપુએ વાપરેલા વાક્ય વિષે શાસ્ત્રી કહે: હું તો કહું છું કે સંસ્કારનાં કેન્દ્રો તરીકે મંદિરોનું સ્થાન દેવજો કરતાં ધણું મોટું છે. મંદિરોની આસપાસ કળાનું જે વાતાવરણ હોય છે તે દેવજોની આસપાસ નથી હોતું.

બાપુ: આ વાત ખરોખર નથી. હું તમારી સાથે સંમત થઈ શકતો નથી. મેં કેટલાંક સુંદર અંગ્રેજી દેવજો જોયાં છે. લોકોએ પોતાની બધી કળા એના ઉપર ઠાલવી દીધી છે. મંદિરોને હું તો એ રીતે વધારે મહત્ત્વનાં ગણું કે દેશના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધીના લોકોને એ એકતાના સૂત્રથી બાંધે છે. સમાનતા પેદા કરનારું એ એક બળ છે. અરીબ અને તંવગર, જુદા અને યુવાન સેંકડો માર્છલો ચાલીને ત્યાં યાત્રા કરવા જાય છે, અને એક જ મંદિરમાં એકઠાં મળીને પૂજા કરે છે. એ રીતે મરિજોનું સ્થાન પણ મંદિરના જેવું જ ગણાય. લોકોને એક કરનારું એ મોટું બળ છે.

આ પછી આંગેડકર ઉપરના બાપુના લેખ* વિષે ચર્ચા ચાલી. અવર્ણ અથવા વર્ણબાહ્ય એ વર્ણની જ આડપેદાશ છે એના જવાબમાં બાપુએ લખેલું: 'અંધકાર એ પ્રકાશની છે અથવા અસત્ય એ સત્યની છે તે કરતાં વિશેષ નહીં.'

મેં આની સામે વાંધો લીધો અને આ ઉપમા ખરોખર નથી એમ જણાવી કહ્યું કે ન્યાતને તમે અંધકરું અંગ કહેતા હો તો તો એ પાકમાં બિગી

નીકલેલા નીંદામણની ઉપમાને લાયક થાય. બાકી ન્યાતને સત્ય અને પ્રકાશની ઉપમા આપવી એ તો બેહુદી વાત લાગે છે. બાપુએ અમારી મૂચના પ્રમાણે ઉપમા બદલી પણ પોતાની ઉપમા ઉપર કાયમ રહ્યા. કહે કે પ્રકાશની આગેદાશ જ અંધારું છે. પ્રકાશનો નિષેધ એ અંધારું છે એમ માનવાની જરૂર નથી. વર્ણમાં જે બાપદાદનો, ધંધો જ પસંદ કરવાની વાત રહેલી છે એ આજના લોકોને ખટકે છે, પણ એ વસ્તુ તો આપણા હાડમાં ભરેલી છે. જીવોની પેલો નાનકડો લાવજી છોકરો આવે છે તે શુ ચોપડાં વાંચીને બોલે છે? એનામાં એ પૂર્વમંરકાર છે. ખાવાપીવાના અને લક્ષ્મીના પ્રતિબંધ ચાલ્યા જાય તો વર્ણવ્યવસ્થા કહે તો વર્ણવ્યવસ્થા અને જાતિવ્યવસ્થા કહે તો જાતિવ્યવસ્થા એ બારે ઉપયોગી વસ્તુ છે.

આપા પટવર્ધન વિષે પરમ દિવસે મેકરે ખબર આપી ગયો

હતો કે એણે ઉપવાસ કરેલા છે. મવારે ખબર પડી

૧૦-૨-૩૩ હતી (મેજર પાસેથી) કે સરકારના હુકમ બંગીકામ

બાબત નીકળી ચૂકેલા છે. આપા પટવર્ધનને ખબર

આપવી કે એણે ગાંધીને લખેલો કાગળ ન અપાય, પણ એણે બંગી-કામ માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને અરજી કરવી. એટલે કાલે સવારે બાપુએ ડોઈલને કાગળ લખ્યો કે આપાને વિષે શી ખબર છે? અને સરકારના આ બાબતમાં શા હુકમ છે? આનો સાંજ સુધી કશો જ જવાબ ન આવ્યો. બાપુએ આજે એની યાદ આપતો ફરી કાગળ લખ્યો. તેના જવાબમાં મેજર ૧૧ વાગ્યે બાપુને હિંદ સરકારનો જવાબ વાપી ગયા. એમાં અમુક શરતોથી જીવવર્ણના કેદીઓને સ્વેચ્છાએ બંગીકામ કરવા દેવામાં આવે એવી રજૂ મળી. માથે ડોઈલનો કાગળ હતો કે 'ગાંધીને આ હુકમની નકલ આપવી. એ હુકમની ખબર મળ્યા પછી ગઈ કાલના એમના કાગળનો જવાબ આપવાની જરૂર રહેતી નથી!'

બાપુએ કહ્યું : ભલે ત્યારે એ કાગળની અને નકલ આપો એટલે હું એને લખીશ.

મેજર કહે : નકલ તો ન અપાય. એમાં તો એ લખે છે, કાઈ કરવાપણુ રહેતું નથી, એટલે મારે કશું કરવું ન જોઈએ.

બાપુ કહે : ત્યારે મારો કાગળ લખે જતો.

કાગળ ગયો.

આજે 'હરિજન' છપાઈ ગયું. બે વાગ્યે શાસ્ત્રી નકલો લઈને આવ્યા-

સવારે ડિરિટક્ટ મેનિસ્ટ્રેટનો પર્સનલ એમિરટન્ટ આગ્યો અને આખાના ઝાડ તળે ધડીક વાર બેઠો. 'દરિનન' આ પ્રકારે જગતની આંગળી સમજાવવાને માટે નીકળે છે એમ એને કહ્યું. એણે પૂછ્યું. આમા હિંદુ મિવાય ખીજને શુ લાગેવળગે ?

બાપુ કહે. આવડા મોટા પ્રકારનો ઉદ્ધેહ હિંસા કર્યા વિના અને કાયદાની મદદ લીધા વિના કરવામાં આવે એની અમર દુનિયા ઉપર પડ્યા વિના રહે જ નહીં. આ કાયદામા લોકમનને અમનમાં મૂકવાની પણ વાત નથી. આ કાયદા તે અપૃથ્થતાના રિનાજને આપવામા આવેલી કાયદેમર માન્યતા ગઢ કરવા માટે અને સામાજિક અડચણ અથવા ધાર્મિક અડચણ હોય તે તે ચાપુ રહે પણ કાયદો પ્રગતિમા વિપ્રરૂપ ન બને અથવા સુધારો કરવાની માચી છત્તને રોકે નહીં એટલા જ માટે કે

દેવધરે અપૃથ્થોને માટે વમાહત બનાવવાની યોજનાની ચર્ચા કરી. એમને મિચારાને એ પણ ખ્યાવ નહોતો કે ખાદીસેવકો ગામડિયાની માથે એનગ્રોન થઈ જવાને માટે કેળવનામા આવે છે. કપાસ ઉગાડવાથી તે કપડુ બનાવના સુધીની ખાદીની જુદી જુદી બધી ક્રિયાઓ વિરો એનુ અપૂર્ણ અજ્ઞાન હતું. કોઈ પરદેવી ગોરાતું કે અમલદારનું અજ્ઞાન આથી વધારે નથી હોતું !

માજ સુધી પેતા ઉઘગણીના કાગળનો કંગો જરાખ ન આવ્યો એટલે હવે આ વિષે શુ થાય એની ચર્ચા ચાલી.

બાપુ કહે મારે તો કદાચ ચોનીસ કનાકની નોટિસ આપવી પડશે. અને કહેવું પડશે પહેલાની જેમ હુ 'સી' કનામનો ખોરાક લેવો શરૂ કરીશ.

મે કહ્યું આ વખતે તો વિશ્વાસવાળ અને સત્વળ ગ છે એણે આજ સુધી આ પ્રકરણમા તમને સડોવ્યા, તમારો અભિપ્રાય થીલો. હવે તમને ખબર નથી આપતા એ અસભ છે. જે આપાને માટે પહેલી વાર કડયા તે વખતે ઉપવાસની જરૂર હતી તો આ વખતે તો ઉપવાસની જ જરૂર ગણાય. વળી આ વખતે તો અપ્પા ઉપવાસ કરે છે કે અર્ધા ઉપવાસ કરે છે એની પણ આપણને ખબર નથી

બાપુ કહે સાચી વાત છે. તો ઉપવાસની નોટિસ આપીએ.

વહનબહાઈ ખૂન ચિડાયા. તમે આમ ટાણેકટાણે ઉપવાસની નોટિસ આપો એનો કશો અર્થ નથી. હજારો માણસો જેમમા પડેલા છે, અને તમે એક આપાનું પ્રકરણ જગ્યુ એટલે ઉપવાસ કરીને આમ ઉપવાસને અગ્તો કરી મૂકો તો લોકો ઉપર કે સરકાર ઉપર કશી જ અસર નથી થવાની. નેઈએ તો સગકારને તમે કાગળ લખો, ખબર માગો, અને પછી

જવાબ ન આવે તો નોટિસ આપો. પણ આમ ચોવીસ કલાકની નોટિસ આપો એ બરોબર નથી.

બાપુએ સાંભળી લીધું. બાપુ કહે: લોકો શું ધારે એનો વિચાર કરવાનો ન હોય. પણ જોશું, હવે સવારે સુધીમાં મને સૂચી રહેશે.

સવારે ત્રણ વાગ્યે બેઠીને અપાનો બધો પત્રવ્યવહાર કાઢ્યો અને કાગળ લખ્યો. અપાના પ્રકરણમાં ડોઈલ ગવર્નરની

૧૧-૨-૧૩૩ પાસે જઈ આવ્યો ત્યાર પછી ઉપવાસ છોડાવવાને માટે અપાની ઉપર બાપુએ કરેલા તારમાં જ આપણો

બધો કેસ આવી જતો હતો. એ તારમાં સરકાર તરફથી બાપુએ અપાને ઉપવાસ છોડવાની વિનંતી કરી હતી, અને વળી બવિધ્યમાં સંતોષ ન થાય તો ઉપવાસ પાછા કરવાની છૂટ પણ એને રાખી હતી. આ આખો તાર ડોઈલની સંમતિ અને આગ્રહથી થયેલો. આ તાર ટાંકી બાપુએ લખ્યું કે, 'અપાને ફરી ઉપવાસ કરવાનો હક છે, મને સંભળાવવાનો હક છે, અને સરકારની મને ખબર આપવાની ફરજ છે.'

આ કાગળ સવારના પહોરમાં આઠ વાગ્યે દરવાજે મોકલ્યો. આગલા દિવસના કાગળનો જવાબ પેલાએ સાંજે આપેલો તે લઈને મેજરે કટેલીને મોકલ્યા. આ જવાબમાં કશું ડેકાણું ન હતું. બાપુએ એ જવાબનું વધુન ક્યું: તદ્દન જૂઠો માણસ ડરીને ઉડાઉ જવાબ આપે એવો ઉડાઉ જવાબ છે. બાપુએ બંડારીને ખખડાવ્યા: એ મને સાચી માહિતી આપવાને બંધાયેલો જ છે. એની પાસે માહિતી ન હોય તો એ મને વિનયપૂર્વક કહી શકતો હતો કે હું તપાસ કરાવું છું. પણ અહીં તો એ તદ્દન ઉડાઉ જવાબ આપે છે. એ હું સહન કરી શકું એમ નથી. મારા જેવા માણસની સાથે એ આવી રીતે વર્તે છે તો બીજા બિચારા સાધારણ કેટીઓની શી દશા થતી હશે તે હું કહી શકું છું.

બાપુએ આગ્રહ ધર્યો કે એ કાગળ બંધે આવ્યો પણ એથી મને સંતોષ નથી, મારો કાગળ ગવર્નમેન્ટ હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના મેકેટરીને તમારે તારથી મોકલવો જ જોઈએ. અને તમે ન મોકલી શકતા હો તો ડોઈલ તારથી મોકલો.

આજે રંગૂન પ્રકરણમાં . . . આવી ગયા. કમળખતીને પાર નથી. બાપુ એક સાંધે છે ત્યાં તોર તૂટે છે. જે છોકરી વિશે તદ્દન નિશ્ચિંત થઈ ગયા હતા, જેને પિતૃતર્પણની ફરજ સમજાવીને, સારડા 'એક્ટનું' રહસ્ય સમજાવીને એક વર્ષ પરણવાનું સુધાવી રખાવ્યું હતું, અને બાપુએ બારે શાન્તિ અને

સંતોષ એ દિવસ ઉપર પ્રગટ કરેલાં, તેણે વળી ઇદં તૃનીપં કાઢ્યુ, અને આપુને આખા પ્રકરણમાંથી હાથ ધોઈ નાખવા પડ્યા.

અહિં સના વિજયના રોજ નાના નાના દાખના તો બન્યે જ જાય છે. સનાતન ધર્મ એજન્સીવાળાએ પોતાના કાગળમાંથી પોતાનો ફોટોગ્રાફ કાઢી નાખ્યો, પછી એની આસપાસની વેન કાઢી નાખી, અને આખરે તદ્દન સાદા કાગળો ઉપર લખવા માંડ્યું. એટલા પૂરતી એણે આપુની મીઠી ટીકાનો અમય કર્યો એથી' જિવંદું જેમ જેમ જાપુ મીઠાશ વધારતા જાય છે તેમ તેમ . . . કડવાશ વધારતો જાય છે. પણ ખરી રીતે એમ કહેવું જોઈએ કે એ જેમ જેમ કડવાશ વધારતો જાય છે તેમ તેમ જાપુ મીઠાશ વધારતા જાય છે. જોઈએ છે આખરે કોણુ જીતે છે ?

ખપોરે કોઈંડરાય આવ્યાં. તેમણે નીલાનાગિનીની અનેક વાતો સંભળાવી. એનો સંદેશો લઈને એક જણો આવ્યો. તેની બાલુકતા અને ઘેનજા અને નીલાના કાગળમાં જાપુને મારા પૂજ્ય દીકરા (My revered Son) કહીને મખોષન એ બધું નીનાને વિષે જાપુને ઠીક ઠીક જરમાનનારું થઈ પડ્યું.

લક્ષમણુ શાસ્ત્રી જેથી માનવીયજ્ઞને કાગળ લઈને આવ્યા હાખા કાગળનો સાર એ હતો કે સનાતન ધર્મનું તમે ઇચ્છતા હતા તેમ પતી ગયું છે. પણ હવે ઉતાવળ ન કરો. સુખઈનો ડરાન પાળવો છે પણ તમે સત્યાગ્રહની વાતો કરો છો તે કરારનો ભગ છે, અને આ કાયદા તો નકામા છે. આપણાથી ધર્મની બાબતમાં કાયદા કેમ માગી શકાય ? માતૃવીયજ્ઞની કાર્યપદ્ધતિની વાત કરતા લક્ષમણુ શાસ્ત્રી કહે એમની સાથે કામ કરવામાં તો અડચણ ન આવે, પણ જે વાતમાં તમારી માથે અર્થો ક્યાક જાય તેમાં માતૃવીયજ્ઞની માથે એ દિવસ જાય ! કાયદા વિષે લક્ષમણુ શાસ્ત્રીનો માતૃવીયજ્ઞએ પણ કંઈક જુદિભેદ કરેલો જણાયો. એમને તો સ્વભાન પ્રમાણે લક્ષમણુ શાસ્ત્રીને પોતાની વિદ્યાપીઠ માટે રાખી લેવા હતા ! પણ આમણે કહ્યું : મારું પોતાનું વિદ્યાનય છે. હું આમ રરતામાં રેટો પડ્યો નથી !

લક્ષમણુ શાસ્ત્રીની સાથે વાત કરવાને બીજો સમય આવવો પડ્યો. કારણુ જાનકીબાઈ, શાન્તાબાઈ, અને ગોમતીમહેન આવ્યા હતા એમની સાથે બહુ વાતો કરી. કેટલાય જાપુની પાસેથી અનેક પ્રકારનું આધામન મેળવી રહ્યા છે. સવપ્તાનાં સ્વમસિ શરણમ્ ।

શાસ્ત્રી (નવા) મને કહેતા હતા કે જાપુ મને ઘર વિષે પૂછતા હતા. એ કહ્યું, ત્રણુ ઘર છે તેમાંથી એક પસંદ કરી લઈશ.

બાપુ કહે : પણ ત્રણ ધર કેવાં છે એની તો મને વાન કરો એટલે પસંદગીમાં તમને મદદ કરું.

પછી બધાંની વિગત જાણી અને એને ત્રીસ રૂપિયાવાળું ધર પસંદ કરવાનું કહ્યું. ખીજો દિવસે સવારે શાસ્ત્રીએ જઈને જોયું તો એને પણ જણાયું કે એ જ ધર સારામાં સારું છે! શાસ્ત્રીએ પોતાની પત્નીને લખ્યું કે, 'ધર મળી ગયું છે. પણ તે મેં પસંદ નથી કર્યું.' મહાત્માએ પસંદ કર્યું છે.'

પોતે અનિકેત, આમ અનેકને ધર શોધી આપે છે અને કેટલાંયનાં ભાંગી પણ આપે છે.!

આજે સવારે બાપુ નીલા વિને વધારે પૂછપરછ કરવા લાગ્યા.

કેદરરાવે કોની પાસેથી વાતો સાંભળી, એમાં કોણ કોણ

૧૨-૨-૧૩

સંડોવાયેલા છે વગેરે. પછી હકીકત મંગાવવાનો અને

એને લખવાનો વિચાર કર્યો. બધું સાંભળીને કહે : શું હિંદુ

ધર્મ છે! એક તરફથી આ બાઈ હિંદુ ધર્મ છે, બધી વાન સાચી હોય તો પાખંડનું પૂતળું છે અને એની પાછળ હિંદુ જીવાનો ભ્રમ છે; ખીજી તરફથી હિંદુ ધર્મને સિખરે વિરાજતા માલવીય; ત્રીજી તરફથી આંબેડકર; અને ચોથી તરફથી મારા ઉપવાસનું નગારું વગાડી રહેલ રાજા!

મેં કહ્યું : નગારું વગાડનારા તો ન જ કહેવાય, એમને ઉપવાસની ભડક પેટી છે એમ કહેવાય.

બાપુ કહે : એટલે એ ગળવ્યાં જ કરે છે ને! અને માલવીય કહે છે કે ઉપવાસની વાતથી પૂના-કરારનો ભંગ થાય છે એ વાન એટલે દરજ્જે સાચી. એમ ઉપવાસની વાત તે થયાં કરતી હશે? અને ઉપવાસનું શું કહેવાય? એ રંધાઈ રહેલું છે, પણ બિલકને માટે ઉપવાસ કરવો જ ન પડે. બિલ આ બેઠકમાં ન આવે અને ઉઠાવી દેવામાં આવે તોપણ ઉપવાસ ન કરવો પડે. એ કાંઈ કહેવાય છે? આજે મને કશી જ ખબર નથી. અંદર રંધાઈ રહેલું છે. ઉપવાસ તો આપાસાહેબને માટે કરવાનું મન ધર્મ જાય.

એટલામાં વસ્ત્રભાઈ આવ્યા. તેમને હિંદુ ધર્મના ઉપર કહેલા ચાર પાયા જણાવ્યા. એટલે ગંભીરતા, ટાળવાને માટે વસ્ત્રભાઈ કહે : હિંદુ ધર્મ તો મહાસાગર છે. અને ચાર પાયા કેમ? ખીજા પણ છે. મહેરબાબા પણ હિંદુ જ કહેવાય ને! અને ઉપવાસની મહારાજ અને બાદરજીના પુરુષોત્તમ ભગવાન!

આ પછી નીલા ઉપર કામળ લખાયો. (ભૂલ્યો. કામળ પ્રાર્થના પછી જ લખાયો હતો.) એને નોટિસ આપી કે તું સાચી હોય તો આવી જ કે તારે વિષે જે માંભળું છું તે ખોટું કે ખરું તેની ખબર પડે. તારા કામળોથી તો તું હવે વિશ્વાસ ખોઈ બેઠી છે!

રાત્રીએ પશુ લખ્યું કે મારા ઉપવાસની આમ વાતો કરીને એનો આધ્યાત્મિક ભાવ તદ્દન ઉતારી નાખ્યો છે.

જ્યોરે મેં ' જનના ' વાંચ્યું અને એનો સાર સાંજે દરતાં બાપુને કહી સંભળાવ્યો. એની કુટિલ સ્ત્રીલો અને છતાં બારે કુશળતાભરેલી ચલાવવાની પદ્ધતિ અને સૈલીથી મુગ્ધ પમાડે એવું એ છાપું છે. બાપુનું વર્ણન એક વાક્યમાં આપીને પોતાનું આગળનું બધું ઝેર પાણું દાસવ્યું છે. એને મંદિરપ્રવેશમાં અમારી મદદ જોઈએ તો વર્ણ અને જાતિ-ભંગમાં એ અમારી સાથે રહેશે એવું અમને વચન આપે. પણ એ વચન ન આપતાં બવિખ્યમાં જાતિભંગમાં એ મદદ ન કરવાના હોય તો કાલે થનારા એ મત્રુની આજે મિત્રતા શા કામની! ... સનાતનીએનો મંદિરપ્રવેશનો વિરોધ છે. અને માંધીછ અમારા જેમાંથી એકને સંતાપી નથી શકતા.

મેં કહ્યું: બાપુ, આ તો સનાતનીએના અને આંગેડકરવાદીએના જે ઘંટીનાં પડિયાંમાં આપને પિમાઈ જવાનું રહ્યું.

વસ્તુભભાઈ: પણ પડની વચ્ચે પછીએ તો ના ? હું તો કહું છું કે પડમાં પડે જ ના. ખીલે બેસી રહીએ અને બંને પડને એકબીજા સાથે ધસાવા દઈએ. પણ તેમ કરવાને બદલે તમે તો સનાતનીએને કહો છો હું સનાતની છું, અને આ લોકોને કહો છો હું સ્વેચ્છાથી અરપૃસ્થ છું, એટલે પછી બંને પડમાં પિસાવાનું જ રહ્યું ના!

પ્રાર્થના કરતા હતા ત્યાં કટેલી આવીને આઈ. જી. પી.નું મેમોરેન્ડમ આપી ગયા: ગાંધીને કહો કે મેં ખાતરી કરી લીધી છે. પટવર્ધન બંગી-કામ કરે છે અને રાજનો ખોરાક લે છે. એમની તળિયત પણ સારી છે.

આટલી જ વાત એ ચીકણો માણુમ પરમ દિવસે કરી શકતો હતો, પણ ન કરી. કાલે ન કરી. બાપુની જાન ખાધી એટલે આખરે મોંઠો પડ્યો!

બાપુની સનાતનત્વની વ્યાખ્યા: સનાતનત્વ એટલે કાળનો કશો

ખ્યાલ ન રાખવો! દેવધરને કહ્યું તમે કીક સનાતની

માનવીયજના વાધા વિશે વાતો

“જેમ અમદા અને કૃષ્ણ વિષ્ટિ વર્ષને ગયા હતા તેમ આપણે આ ધારાસભ્યો અને મરકાર પાસે જઈએ છીએ ન્યાયની વાચના બધી જગ્યાએથી થાય, અને તે પણ શકિતથી થાય. ન્યાયની માગણી ન કરીએ તો ધર્મચ્યુત ઘર્ષએ મુર્ખની પ્રતિજ્ઞામાં શું છે? ન્યા સુધી અને ત્યા સુધી સ્વરાજ્ય પહેલા અસ્પૃશ્યતાનું કાનૂની નિવારણ કરવું બળાત્કારથી કરવું નથી કરવું ઉપવાસથી આ વસ્તુ નથી કરવી ઉપનાસ તો ભગવાન અને કરાનગે મબન છે કે મોહમાં આવીને હું એને ઈશ્વરપ્રેરિત કહું કે નખને મને કહેવું કે એ દિનસમા મદિર ખૂની જગે તોપણ મે તેને કશું અન્યાયથી થયેલો ઉપનામ કેમ આનુ રખાય? બનેને મદિર પુસ્ત ખૂનવાનું હોય

“હવે રહી કાનૂની વાત મારે તો એકે કાનૂન નથી જોઈતો તો અરાજ્યવાદી (એનાકિસ્ટ) છું પણ કાનૂનમાં રહીને એવો મનના માગ્ય છું અહીં તો કાનૂને મટાડવાને માટે કાનૂન કરવા માગીએ છીએ આજે તો કોર્ટનો સુકાદો એ શ્રુતિ ઘર્ષ ગર્ષ છે એ શ્રુતિનો ભગવાન સરકાર છે એટલે સરકારને કહીએ છીએ કે એ શ્રુતિ રદ કરો હવે પહેલું બિય લો ધર્મની આગળના ભગની સમ અદષ્ટ શક્તિ કરગે, રાજની પાસે એ સત્તા નથી બલે સપૂર્ણ હિંદુ રાજ્ય એવી સત્તા મેળવે પણ અહીં તો ધર્મની આજ્ઞાના ભગની ભગ સરકાર કરે છે એ તો બારે અન્યાય છે એને દૂર કરાવીને ધર્મનું પાલન કરવાનું છે તે કયા સુની સુક્ષેતવી રાખીએ? ખીચડા જેવી ધારાસભા હોય, અરે ખુસનમાની રાજ્ય સત્તા હોય, તેની પાસેથી પણ એ વસ્તુ કરાવીએ આજે તો આપણે ધર્મનું પાલન નથી કરી શકતા દરગીઓ જ્યા તૈયાર છે ત્યા પણ કાયદો તેમને મદિર નથી ખોલવા દેતો હવે મારે કયા જનુકે એટલે આ બિય છે આ બિય પામ થાય તેથી અસ્પૃશ્યતામાં માનનારા કોર્ટને અસ્પૃશ્યતા ઓળવી પડતી નથી હું તો આજે સખી આપવાને માટે તૈયાર છું કે ન્યા સુધી અનાન પીએ મદિર ખોલવા માગતા ન હોય ત્યા સુધી મળાતકારે તેની પાસે એ નથી ખોલાવવા

“દેશવિરોધી મરકારની પાસે પણ સડીને ન્યાય ઘર્ષ શકાય લેવાનો ધર્મ ઘર્ષ પડે ઠ. માનવીયજ તો યુધિશિર ઇ હમેશા એ મદિગ્ધ રહે છે હરેકા એને ધર્મપાલનની એવી સગની હોય છે કે ધણી વાર તેનાથી ધર્મપાલન થતું જ નથી વ્યામની એવી અદ્ભુત શક્તિ છે યુધિશિરને કુર્બા જેવો બનાવેો પણ એ ધર્મરાજ છે એમ જ માનવીયજ પણ ધર્મરાજ છે એનો ત્યાગ ઘર્ષ શકે જ નહીં એ મારા ઉપર નિરવધિ

પ્રેમ રાખે છે, ને જ્યારે હારે છે ત્યારે માને છે કે હું કહું છું તેમાં કાંઈક તથ્ય હોવું જોઈએ.”

અલ્લેના જવાબમાં: “હું સેનાપતિ ગણો નથી. હું તો મૃતદેહ છું. માત્રુ મિવિધ મૃત્યુ થયું છે એટલે હું સેનાપતિ મટ્યો છું, એટલું જ નહીં પણ પ્યાદુ પણ નથી. તમારા સેનાપતિ અને પ્યાદા વધા બહાર છે. સ શય વાગાને મે કહ્યું, — ચો ધૃત્વાણિ પરિત્કળ વગેરે. આના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ કાણુ કરે? મરકારે મારા વચનેનો અર્થ ખરામર કયો છે.”

કેટલીક વાર બાપુ એક બે વાક્યમાં અદ્ભુત અત્ય સૂત્રરૂપે કહી દે છે. જાણે એના સત્ય એમની વાણીમાંથી અનાવાસે ખરી પડે છે. ઊર્મિયાદેવીને પચાસના જન્મદિવસ નિમિત્તે વખેના કાગળનાં આટલા બેત્રણ વાક્ય જ લેા.

“શરીરના આરામનો અધિકારી કોઈ નથી. આત્માનો આરામ હમેશા શક્ય છે પોતાનામાં એવો મંકલ્પ જોઈએ આ અનામક્રિયાગ. અનામક્રિયા કામ કરે તે શરીરથી થાકે નહી, થાકે તો તરત સૂઈ જાય અને અપાગ આરામ મેળવી લે. અનામક્રિયાને લીધે આત્માને તો આરામ જ રહેનાનો.”

. . . પોતાની સ્ત્રીથી તારાને, . . . બહેન અને બીજા બે ઘરમાં રાખેથી છોકરીઓને સ્ત્રીએ રાખેના મારા ન પીડે માટે પદાણુ રાખ્યા હયું છે. એને બાપુએ વખ્યું.

“પદાણુ રાખવાનું તો જૂલી જ ગયા હશે. પોતાની સ્ત્રીને હાથે માર ખાઈએ ને રોષ ન આવે તો નાચીએ. સ્ત્રીઓને મારનાર પતિ મે કહે જેટલા નીકળશે તેટલી દશ હજારે પણ એક સ્ત્રી નહી નીકળે, જે પતિને મારતી હોય કે મરાવતી હોય. . . . બલે એ અલ્પ સખ્યા-માની હોય. તમે જે જ્ઞાન લીખ્યા છો તેનો ઉપયોગ કરજો.”

આ દલીલ અહિંસાના વ્યવહારમાં કેટલી વ્યાપક કરી શકાય!

1 આખેડકર અને ‘ટાઈમ્સ’ના સ્ટેટમેન્ટ કે ચુરુવાણુરની મતગણતરી માધીના ઉપવાસની ધમકીથી સફળ થઈ, એની સામે ૧૪-૨-૩૩ કેળકર વાણે લે છે કહે છે કે જે ઉપવાસ થયાનો છે તેની થી વાત? એમ તો માધીની હયાતીમાં કોઈ મત-ગણતરી ખરી થઈ જ ન શકે!

કેળકરને ખબર જ નહોતી કે નાના બિવમાં મદિરનો નિર્દેશ જ નથી. આ બિનનો પાયો એ જ વસ્તુ છે કે અસ્પૃશ્યતાની સાથે રાજ્યને સબધ નથી.

બાપુ : મદ્રાસની હાઈકોર્ટ અસ્પૃશ્યતાને કાયદામાં માન્યતા આપી છે. હું તો કહું છું કે ડાહ્યા હોય તો પહેલું બિલ પસાર કરે.

કેળવણી : અસ્પૃશ્યતા ઉપર રચાયેલા બધા વૉંધા દૂર કરવાનો આ બિલ પ્રયત્ન કરે છે. શાહજી અને અસ્પૃશ્ય લગ્ન્યેનાં લગ્ન વિષે તમે શું કહો?

બાપુ : કેવળ અસ્પૃશ્યતાને કારણે એ ગેરકાયદે કરવાં જોઈએ નહીં.

કેળવણી : લોટમાં પાણી પડી ગયું એટલે તે માન્ય રાખ્યે જ છટકો એ સિદ્ધાંતથી તે કાયદેસર ગણાઈ શકે.

બાપુ : મારે તો અસ્પૃશ્યતા હોવા છતાં એ કાયદેસર ગણાય એમ જોઈએ છે.

કેળવણી : હું બાર વરસ થયાં એક રીત સૂચની રલો છું જેને લઈને સનાતનીઓ તેમ જ સુધારકો જનેને હું ટાડા પાડી શકું. હું સૂચવું છું કે અસ્પૃશ્યો તેમ જ ખીજા મધજાઓને મંદિરમાં અમુક હદ સુધી જ જવા દેવામાં આવે, કોઈને નૈવેદ્ય ધરાવવું હોય તો તે પૂજારીને આપે અને તે મૂર્તિ આગળ ધરવાનો તેમ જ મૂર્તિની પૂજા કરવાનો એકલા પૂજારીને જ હક હોય. મારી રીતમાં એકલા સ્પૃશ્યનો જ વધારે આગળ જવાનો હક મર્યાદિત થાય છે.

બાપુ : હું ધારતો હતો કે આ કાશીનાથની પોતાની સૂચના છે. પણ પિતાની સૂચના પુત્રે અપનાવી લીધી લાગે છે.

કેળવણી : આપણે આંગિકરને જવા કરવા જોઈએ. મને તો લાગે છે કે તેણે પોતાનું શેર માંસ તમારી પાસેથી લીધું જ છે. મંદિરપ્રવેશ વિષે એની તોછડી બેદરકારી બેહદી છે. મારી સૂચના ઉપર જ એકાગ્ર થઈને તે શા મઠે આગળ ન કરવી? સ્પષ્ટ સમાધાન તરીકે એને રજૂ કરો, તમે ધણી વાર કરો છો તેમ એક ફોર્મિયા સૂચના તરીકે નહીં.

બાપુ : તમારી વાત બરોબર છે.

કેળવણી : કીક હવે ખીજે સવાલ. તમે આ બિલને આટલું મહત્ત્વ શું કામ આપો છો?

બાપુ : મુંબઈનો ઠરાવ છે ને?

કેળવણી : અંગત રીતે હું બિલની તરફેણમાં છું. દસ્તીઓની એક મુશ્કેલી તે દૂર કરે છે. પણ બિલની શી જરૂર છે? આપણે લોકમત શું કામ ન કેળવીએ?

બાપુ : જે કાયદો હસ્તી ધરાવે છે તેનો તરત ઉપાય કરવાની જરૂર છે. અને ખીજા રીતે તેનો ઉપાય થઈ શકે એમ નથી. આપણે ગમે એટલો લોકમત કેળવીએ અને આ સુધારાની તરફેણમાં બહુમતી હોય તોપણ એક

માણસ કાયદાનો આશ્રય લઈ જલ્મનીના અભિપ્રાયને અમલમાં મુકતો રોકી શકે. મદુરાના દરદીઓનો દાખવો લો. આ મુદ્દા ઉપર મોટી જલ્મનીથી એમની ચૂંટણી થઈ છે. છતાં એ લોકો મંદિર ઉવાડી શકતા નથી. અત્યારના કાયદાએ લોકમનની પ્રગતિ અને વિકાસ રોકી દીધાં છે. અસ્પૃશ્યોને કાયદાથી અગામી રાખ્યા છે ત્યાં કથી જ પ્રગતિ શી રીતે થઈ શકે? કાયદો એમ કહે કે 'તમારે મંદિર ખુલ્લાં મૂકવાં જ પડશે' એવું કું માગતો નથી. પણ ખીનઓને અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા તો આપવી જોઈએ ને?

કેળકર : ધારો કે એ વરસ તમે ખમી જાઓ અને એટલી વારમાં મંદિરપ્રવેશને અવતોળગતો સવાલ જનાવી દો. અત્યારના ધારાસભ્યો આ મુદ્દા પર ચૂંટાઈને આવ્યા નથી. સારડા ગિલ વખતે અજોએ એવો મુદ્દો ઉઠાવ્યો હતો કે રાજ્યે વ્યક્તિઓને લાગુ પડના કાયદાની વચ્ચે આવવું જોઈએ નહીં. હું એમ તો નથી કહેતો. મેં તેમને એમ કહેલું કે હિંદુ સૌ એ વ્યક્તિઓને લાગુ પડતો કાયદો છે, દત્તક અને લગ્ન એ સંસ્કારો છે, પણ એની સાથે જ સિવિલ હોમ જોડાયેલા હોય છે. એ જાળતમા કાંઈ તકરાર પડે તો કાયદાની અદાલતમાં એ લઈ જવામાં આવે છે. દત્તક પુત્રને પિંડ આપવાની પડી હોય છે તેના કરતાં વારસાની ગિલકત લેવાની વધારે પડી હોય છે. અદાલત સુમલમાન જાળેની બનેલી પણ હોય છતાં તેમના મુકાદા સ્વીકારવામાં આવે છે. મેં અજોને કહેલું કે તમે હિંદુઓને કાયદાની અદાલતમાં જતા જ રોકતા હો તો મારી પાસે કમી વિકલ્પ સૂચવવાનો નથી. અજો સંમત ન થયા. આજે તેઓ પણ આ બિલોની વિરુદ્ધ છે. ખીજ ચૂંટણી વખતે આ વસ્તુને મુખ્ય મુદ્દો જનાવવો જોઈએ. સનાતનીઓની તમારી મામે હરિવાદ છે. તેઓ કહે છે, આ લોકો એ મુદ્દા પર ચૂંટાયેલા નથી. અને એમની આગળ તમે આ ગિલ લાવો છો તેમા અમને નુકસાન છે. એટલે તમે ખોટો વખત પસંદ કર્યો છે.

બાપુ : આ વસ્તુ એવી છે કે એ મુલતવી રાખવી આપણને પોસાય જ નહીં. તમે કહો છો તેમ સનાતનીઓએ પોતે જ કોર્ટને મુકાદો મેળવ્યો છે. એ મુકાદાનો ઉપાય આપણે કરવો જ જોઈએ. શુદ્ધ ધાર્મિક રિવાજના પ્રશ્ને લઈ તેઓએ કોર્ટ પાસે લઈ જવાનું પસંદ કર્યું. તેઓએ આ કૃત્ય કરેલું છે એટલે તેઓ આપણને ન કવી સકે કે મારા પોતાના પૂરતી ત્રીજી (સ્વરાજ્યની) જ લક્ષ્ય ચાલી રહી છે ત્યાં સુધી મારે રાહ જોવી જોઈએ. સ્વરાજ્યમાં પણ ધાર્મિક જાળતમાં પાલ્લેન્ડના કાયદાનું રક્ષણ લેવા કું ઈચ્છું નહીં.

કેળકર : હું સંમન છું. બહુમતીનો જે અભિપ્રાય આવે તેનાથી હું બંધાઈ છું. સનાતનીઓને પોતાના વિચાર માટે બહુમતી મેળવવાનો અધિકાર છે.

બાપુ : હું તો સનાતનીઓને વીનવી રહ્યો છું કે તેઓ મારી સાથે સમાધાન કરે. પણ તેઓ મારી નજીક દૂંકતા જ નથી. મદ્રાસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કમિટીએ આ રેટરમેન્ટ કાઢ્યું છે તે જુઓ.

બાપુએ ભાવે વિષે પૂછ્યું. કેળકરે ખડખટાટ હસતાં અને હસાવતાં કહ્યું : ભાવેએ પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યું એ વાત સાચી, પણ શું કરે બિચારે! અધિપતિ, ત્યાં ડિરેક્ટરનું જ આવી બન્યું ત્યાં! હું સહમોજન કરી આવેલો એટલે મારી પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા માગતા હતા. અમારા ગોત્રનો પંડિત દુઃખી થયો પણ શું કરે? શ્રાદ્ધનો દિવસ આવ્યો ત્યારે તેરી ખી ચૂપ અને મેરી ખી ચૂપ મેં એને કહ્યું તને એમ યાદઃ આવશે કે આ તો કાસે સહમોજન કરી આવ્યો છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યું નથી, મને યશે કે આ મારી પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત માગતા હતા તે કે? છતાં શ્રાદ્ધ તો થયું જોઈએ. એટલે મારા મોટાભાઈ ધૂળિયામાં છે તેણે શ્રાદ્ધ ક્યું. હું વિલાયત ગયો ત્યારે પુરોહિત તીર્થ લઈને આવ્યો, અને કહ્યું, લો તીર્થ.

મેં કહ્યું : મને વાંધો નથી. હું પાછો આવ્યો ત્યારે પણ એ તીર્થ લઈને હાજર હતો. મેં કહ્યું, મને વાંધો નથી, પણ એ તીર્થ તો હું હમેશાં લઉં છું, તેમ લઉં છું. એ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે નથી લેતો. હવે મારી આ સનાતની વિચારની છે. એને અને આ પુરોહિતને આ વસ્તુને પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે સમજવી હોય તો બલે સમજે, મારે મન એ પ્રાયશ્ચિત્ત નહોતું !

આજે રાત્રે વર્ણાશ્રમધર્મ ઉપર વાત ઉખેડી. એને વિષે લાંબી ચર્ચા કરવાનું વચન બાપુએ વક્ષબભાઈને આપ્યું હતું, તેમાં આજે આંબેડકરનું રેટરમેન્ટ છાપામાં આવ્યું હતું તેની ઉપર લાંબી મુલાકાત બાપુએ આપી. તેનો સાર સંભળાવતાં બાપુએ પોતાની કલ્પના રજૂ કરી.

ન્યાતો નથી જ, ન હોવી જોઈએ. માત્ર ચાર વર્ણો રહેવા જોઈએ. આજે તો ચાર વર્ણો પણ રહ્યા નથી. વર્ણોનો સંકર થઈ ગયો છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય પોતાના ધર્મ પાળતા નથી, અને યદુ પણ પોતાનો સેવાધર્મ નિઃસ્વાર્થ ભાવે પાળતો નથી. એટલે વર્ણોનો સંકર છે. આપણે બધા યદુ થઈ ગયા છીએ એ અર્થમાં આંબેડકરની સાથે હું મળતો થાઉં છું. પણ એ વર્ણસંકરમાંથી સાચો વર્ણાશ્રમધર્મનો ઉદય થાય, જે આપણે જાગ્રત થઈએ તો. બલેને વેદમાંથી કોઈ વાક્ય મળે કે જીવનીચનો

આજે રાત્રે વર્ણાશ્રમધર્મ ઉપર વાત ઉખેડી. એને વિષે લાંબી ચર્ચા કરવાનું વચન બાપુએ વક્ષબભાઈને આપ્યું હતું, તેમાં આજે આંબેડકરનું રેટરમેન્ટ છાપામાં આવ્યું હતું તેની ઉપર લાંબી મુલાકાત બાપુએ આપી. તેનો સાર સંભળાવતાં બાપુએ પોતાની કલ્પના રજૂ કરી.

ન્યાતો નથી જ, ન હોવી જોઈએ. માત્ર ચાર વર્ણો રહેવા જોઈએ. આજે તો ચાર વર્ણો પણ રહ્યા નથી. વર્ણોનો સંકર થઈ ગયો છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય પોતાના ધર્મ પાળતા નથી, અને યદુ પણ પોતાનો સેવાધર્મ નિઃસ્વાર્થ ભાવે પાળતો નથી. એટલે વર્ણોનો સંકર છે. આપણે બધા યદુ થઈ ગયા છીએ એ અર્થમાં આંબેડકરની સાથે હું મળતો થાઉં છું. પણ એ વર્ણસંકરમાંથી સાચો વર્ણાશ્રમધર્મનો ઉદય થાય, જે આપણે જાગ્રત થઈએ તો. બલેને વેદમાંથી કોઈ વાક્ય મળે કે જીવનીચનો

આજે રાત્રે વર્ણાશ્રમધર્મ ઉપર વાત ઉખેડી. એને વિષે લાંબી ચર્ચા કરવાનું વચન બાપુએ વક્ષબભાઈને આપ્યું હતું, તેમાં આજે આંબેડકરનું રેટરમેન્ટ છાપામાં આવ્યું હતું તેની ઉપર લાંબી મુલાકાત બાપુએ આપી. તેનો સાર સંભળાવતાં બાપુએ પોતાની કલ્પના રજૂ કરી.

ન્યાતો નથી જ, ન હોવી જોઈએ. માત્ર ચાર વર્ણો રહેવા જોઈએ. આજે તો ચાર વર્ણો પણ રહ્યા નથી. વર્ણોનો સંકર થઈ ગયો છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય પોતાના ધર્મ પાળતા નથી, અને યદુ પણ પોતાનો સેવાધર્મ નિઃસ્વાર્થ ભાવે પાળતો નથી. એટલે વર્ણોનો સંકર છે. આપણે બધા યદુ થઈ ગયા છીએ એ અર્થમાં આંબેડકરની સાથે હું મળતો થાઉં છું. પણ એ વર્ણસંકરમાંથી સાચો વર્ણાશ્રમધર્મનો ઉદય થાય, જે આપણે જાગ્રત થઈએ તો. બલેને વેદમાંથી કોઈ વાક્ય મળે કે જીવનીચનો

આજે રાત્રે વર્ણાશ્રમધર્મ ઉપર વાત ઉખેડી. એને વિષે લાંબી ચર્ચા કરવાનું વચન બાપુએ વક્ષબભાઈને આપ્યું હતું, તેમાં આજે આંબેડકરનું રેટરમેન્ટ છાપામાં આવ્યું હતું તેની ઉપર લાંબી મુલાકાત બાપુએ આપી. તેનો સાર સંભળાવતાં બાપુએ પોતાની કલ્પના રજૂ કરી.

બેદ હતો, પણ હું તો શુદ્ધ વર્ણધર્મમાં ઊંચનીચનો બેદ બનેતો જ નથી. એ શુદ્ધ વર્ણધર્મ કોઈ દિવસ આપણે પાછો સ્થાપી શકીએ એવી આશાએ આજે છીએ છીએ. "

મેં પૂછ્યું : દ્યાનંદની આર્પત્વની ભાવના શી ખોટી હતી ?

બાપુ કહે : એમાં તો જરાય આ વાત નથી. આપણે આર્પ યથા એટલે ખીજ બધા અનાર્પ, મ્લેચ્છ; વળી બધા આર્પ યર્ષ ગયા એટલે પછી મરજી પડે ત્યારે બ્રાહ્મણ થાય, અને મરજી પડે ત્યારે શૂદ્ર અને વૈશ્ય થાય. ,

મેં કહ્યું : એ તો આખા ધર્મને લડાયક ધર્મ બનાવી દીધો એટલે વૈદિક સિવાયના બધા ધર્મો પ્રત્યે તિરસ્કાર, અનાર્પો પ્રત્યે તિરસ્કાર એ બધું આબ્યું. એ આપણે કાઢી નહીં શકીએ ?

બાપુ : એ કેવી રીતે કઢાય ? આર્પત્વની ભાવનામાં જ સામાને અનાર્પ માનવાપણું રહેલું છે.

વર્ણધર્મ અને આશ્રમધર્મ એકખીજમાં પરોવાયલા છે. કેટલા કાળ સુધી વર્ણાશ્રમ વર્ણાશ્રમ હું કૂટતો હતો પણ બંને એકખીજ સાથે સંકળાયેલા છે એ નહોતો જાણતો. આશ્રમધર્મ વિના વર્ણધર્મ સંભવી શકે નહીં. આશ્રમધર્મની ઇમારત આખી સંયમ ઉપર છે — આરંભમાં મા-બાપ અને ગુરુ સંયમની તાલીમ આપે, ફરજિયાત સંયમ પળાવે, અંતે વાનપ્રસ્થ ધર્મ સંયમ પણે અને સંન્યાસી ધર્મને તો સર્વસ્વ ધર્મશરણું કરે. આ થાય તો શુદ્ધ વર્ણધર્મનો પુનરુદ્ધાર થાય. બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી મેળવશે અને બ્રહ્મચારીનો જ પ્રચાર કરશે એટલે એની મેળે વલ્લિક પોતાનો વલ્લિક ધર્મ પાળવાના — એ લોકો કમાશે, ધનવાન થશે પણ ધનનો ઉપયોગ સમાજને અર્થે કરશે.

હું : ત્યારે શું શ્રદ્ધ સેવા જ ક્યાં કરશે ?

બાપુ : હા, પણ બ્રાહ્મણો એ શ્રદ્ધને એટલું જ માન આપશે, જેટલું ખીજ બ્રાહ્મણને આપશે. શ્રદ્ધને જ્ઞાન ન મળી શકે એમ નહીં. વૃક્ષાધારનું જ્ઞાન કેવું હતું ? જ્ઞાન મેળવવું હોય તો વૃક્ષાધારની પાસે જાઓ એમ કહેવાયુ. વ્યાસે આ વસ્તુ એવી રીતે આપી છે કે આશ્ચર્યચકિત થવાય છે. મહાભારત તો વાંચવાનો સમય નથી નહીં તો પાત્યસાત વાર વાંચું. એમાંથી તો રસના ઘૂંટણ છૂટે છે અને નિત્ય નવી નવી વસ્તુ જાણવાની મજે છે પેલો ત્રાવણકોરવાલો મહાભારતની ખૂબી બતાવવા

તો ગયો ('ભારતવર્ષનો કાયમી ઇતિહાસ'માં) પણ પત્ની એ પુરતક પૂરું કરી જ ન શક્યો. મહાભારતને જે ઇતિહાસનો ગ્રંથ સાબિત કરવા માગે તે પછડાય. એ તો એક મહાકાવ્ય છે, જેમાં કવિએ આદર્શ સમાજની પોતાની ઉત્તમોત્તમ કલ્પના ઉતારી છે.

આદર્શ આશ્રમ મારફતે કોઈ દિવસ આ વર્ણાશ્રમને પાછો સ્થાપવાનો હેતુ છે ખરો. આજે તો આશ્રમમાં બધા જડ જેવા પડયા છીએ. પણ જેતુ એ પડ્યો છે એટલે કોઈ તો નીકળશે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ટુકડી કરી ત્યારે ભાવના એ હતી. આજે એમાં કોઈ દેખાતો ન હોય, પણ આખી ભાવના શુદ્ધ વર્ણાશ્રમધર્મ — આધ્યાત્મિક 'કોમ્યુનિઝમ' ઠાક દિવસ સ્થાપવાની હતી. આશ્રમમાંથી વિનોબા જેવો કોઈ શુદ્ધ આત્મણી નીકળશે, અને સાચું બ્રહ્મજ્ઞાન આપશે તો બાકીના વર્ણોના ધર્મો આપોઆપ પ્રગટશે. આખા ધર્મના પુનરુદ્ધારનો પાયો જ સંયમ છે. શ્વેત હિમાલયમાં તપશ્રયા કરી કરીને હળદોનાં હાડકાં ગળી ગયાં એટલે એ શ્વેત ધર્મ ગયો, એ કલ્પના છે. સાચો વર્ણધર્મ ન્યાં ચાલતો હોય ત્યાં પરાધીનતા હોઈ જ ન શકે.

મેં પૂછ્યું : એવો ધર્મ તો કોઈ વાર પળાતો જ નહોતો. — છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષમાં પણ ન પળાતો હોય.

બાપુ : માની લો કે ન પળાયો હોય, તોપણ પ્રભુના જીવનમાં પાંચ હજાર વર્ષ એ શા હિસાબમાં છે? હજી કોઈ દિવસ પળાશે એવું સ્વપ્નું સેવવા જેવું તો છે જ. બાકી તો પાંચ હજાર વર્ષમાં એ ન પળાયો હોય એવું છે જ નહીં.

મેં કહ્યું : વ્યક્તિઓએ પાલ્યો હશે, જેમ આજે વ્યક્તિઓ એ પાળે છે એમ કહી શકાય. જેમ એ હજાર વર્ષ ઉપર ઈશુ ધર્મ ગયો, તેનો ઉપદેશ, કોઈ સમાજે કે સમૂહોએ નથી ઉઠાવી લીધો, પણ વ્યક્તિઓ પાળે છે.

બાપુ : બરોબર; કેટલાક ખ્રિસ્તી કહે છે ના કે ઈશુનો ખરો અવતાર અને ખરો ખ્રિસ્તી ધર્મ તો હજી હવે આવવાનો છે? હંતાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આવો આવો પણ હિંદુ ધર્મ પાંચ હજાર વર્ષ થયાં ઊંમો રહ્યો છે. મહાભારત ક્યારે લખાયું એની ખબર નથી. પણ એ ધર્મ એક વાર પળાતો હતો અને તે વેળા પરાધીનતા નહોતી એમ માનવાનું મન થાય છે. આજે પણ એ ધર્મ વિષે આપણે આવી વાતો કરીએ છીએ, એ શું બનાવે છે? એ વસ્તુ બીજા દેશમાં કોઈ માને નહીં, સમજે નહીં. એ બતાવે છે કે એ ધર્મ હજી જીવંત છે, અને હજી વધુ જીવંત થવાનો છે.

સવારે વર્ણાશ્રમની વાતો આગળ ચાલી. પાછો બાપુએ સંબંધમાં ઉપર અને સેવાધર્મ ઉપર ભાર મૂક્યો અને કહ્યું : બધા ૧૫-૨-૩૩ મંચી બની પોતપોતાનાં કામ સેવાભાવે કરતા ઘઈ જાય તો વર્ણાશ્રમનો પુનરુદ્ધાર અશક્ય નથી. આશ્રમમાં બધું સેવાધર્મથી થશે એવી કલ્પના છે એટલે એ દ્વારા વર્ણાશ્રમનો પુનરુદ્ધાર હું કલ્પું છું.

હોરનો છેલ્લો જવાબ : અમને ખાતરી ન થાય કે સવિનયભંગ સહન નહીં થાય. ત્યાં સુધી કેટીએને ન છોડીએ.

બાપુ કહે : ખરોખર છે.

‘ટ્રિબ્યુને’ બાપુને છોડવાની વાતોના સંબંધમાં એ મત જણાવ્યો કે જ્યાં સુધી કોંગ્રેસ સાથે સમાધાન કરવાની ઇચ્છાથી આ લોકોને છોડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી છોડવામાં કરો અર્થ નથી. અને ગાંધી સવિનયભંગ ન કરે, કેવળ અસ્પૃશ્યતાનું જ કામ કર્યાં કરશે એવી આશા રાખવી એ ફાઇટ છે. એ લેખ બાપુએ બહુ ગમ્યો.

બાપુ : હોર પાર્લિમેન્ટેરિયન છે, દડ છે, બહાદુર છે, આમણી છે. એટલે બધાને પડોંચી વળે છે.

બધા સાથીઓને છોડી દે અને આખરે એકલા રહી જઈએ તો કેવી સુખદ સ્થિતિ થાય, એની વાત કરતાં કહે : જોન ૧૬-૨-૩૩ ઓફ આર્કને અને રિડલી અને લેટિમરને બાળ્યાં હશે તે એવા જ સંજોગોમાં ને ?

અગાઉના જમાનામાં સત્યની ખાતર સત્યાગ્રહીઓએ જે સહન કર્યું છે તેની સરખામણીમાં આજે કર્યું જ સહન નથી કરવું પડતું, એ સેન્ટ પૉલની ઉપરના રેવ. હોમના એક લેખમાંથી ખબર પડે છે :

“ધણી વખત હું મરવાની અણી ઉપર આવી ગયો છું. યહૂદી લોકોએ પાંચ વખત તો મને ૪૦-૪૦ ફટકા માર્યા. ત્રણ વખત રોમનોએ મને માર્યો. એક વખત મારા ઉપર પથ્થરનો વરસાદ વરસ્યો. ત્રણ વખત મારું વહાણ ભાંગ્યું. એક આખો દિવસ અને રાત હું દરિયામાં ધસડાયો. હું સુસાઈરીમાં ભટક્યાં જ કરું છું. નદીઓમાં મને તોફાનો નડ્યાં છે. લૂંટારાઓનો ત્રાસ મેં જોગવ્યો છે. યહૂદીઓ અને જેન્ટાઈલ (અ-ધિરતી) તરફના ત્રાસ મેં વેઠ્યા છે. શહેરોમાં અને રજોમાં, તેમ જ નદીઓમાં અને સમુદ્રોમાં મેં સુસ્વીખતો વેડી છે. કેટલુંચે સખત વૈતરું મેં કર્યું છે. જાંઘ વિનાની રાતો પર્સાર કરી છે. જૂખતરસ અને ટાઢતડકો વેઠ્યાં છે.

પહેરવાઓઢવાનું કશું મળે નહીં. આવી તો કેટલીયે યાતનાઓ મેં સહન કરી છે.”

અસ્પૃશ્યતાના નિવારણમાં આ બધું સહન કરવું પડે તોયે શું? હજી તો એમાંથી સોમા ભાગનું પણ સહન નથી કરવું પડ્યું.

માલવીયજીનો લાંબો તાર આવ્યો. એમનો અગાઉ કાગળ તો આવેલો હતો જ. વાઇસરોયનો પણ જવાબ આવ્યો કે બિલેને બહેરમાં ફેરવ્યા વિના નહીં જ આલે. બાપુએ તુરત જ ‘Agreeing to Differ’ (‘અમારો અતભેદ’) નામનો લેખ ‘હરિજન’ માટે લખાવ્યો અને આખો પત્રવ્યવહાર બહાર પાડ્યો.* સાંજે આ વિષે ચર્ચા ચાલી. વલ્લભભાઈ ખૂબ ગિડગના હતા.

બાપુ કહે : આપણે સડતા નથી છતાં તમે ઘાંટો પાડીને બોલો એટલે ઠોકને લાગે કે આપણે સડીએ છીએ. તો ધીમે અવાજ કાં ન બોલો? આના કરતાં વીસમા ભાગને અવાજે બોલો તોયે હું તમને સાંભળી શકું અને આપણે ચર્ચા કરી શકીએ. માલવીયજીએ તારમાં કહેલું કે મહિરો માટે કાયદો કરવાની વાત નથી પણ ફૂવા વગેરે માટે જ છે એમ દરાવ ઉપરથી ખબર પડે છે.

વલ્લભભાઈ કહે : એ બરોબર છે.

બાપુ કહે : એ બરોબર નથી. ૨૬મીના દરાવમાં કાયદાથી હઠોની માન્યતાની વાત છે, જ્યારે આપણે કાયદાથી અસ્પૃશ્યતાનો નાશ નથી કરવા માગતા. વળી ત્રીસમીના દરાવમાં તો તત્કાળ ખોલવાની વાત છે અને તે સમગ્રવટથી કરવાનું છે. હવે કાયદો એ સમગ્રવટ નહીં? અને સમગ્રવટ પણ નિષ્ફળ થાય, અને તે કાયદાને અભાવે નિષ્ફળ થાય તો?

પણ વલ્લભભાઈએ ચક્રાન્વે રાખ્યું : જ્યારે આ બધા વિરુદ્ધ છે ત્યારે હવે આ વસ્તુને ક્યાં સુધી ચક્રાન્વે રાખશો? હવે તો બિલ જે વર્ષ સુધી ધકેલે અડ્યું. સ્વરાજ પાર્લિમેન્ટ વિના એ પસાર જ થવાનું નથી. અને જે તે વખતે જે મિનિટમાં થશે તેને માટે આટલી મહેનત શા આરુ? જે સ્વરાજ આવે તે પહેલાં આ થવાનું હોય તો હું વિરોધ ન કરું, પણ મને ખાતરી છે કે હવે કશી જ આશા નથી.

બાપુ : પણ સ્વરાજની ધારાસભા એવી આવશે એવી તમને ખાતરી છે? મને તો નથી. મને તો ખાતરી છે કે હજી હજી હા બહુનારી ધારાસભાઓ આવવાની! એટલે આપણે તો જે પ્રયત્ન થાય તે ક્યાં કરવાનો રહો.

* જુઓ ‘હરિજન’, ૩૧ ૧, અંક ૨, તથા ‘હરિજનજંતુ’, ૩૧ ૧, અંક ૧.

વલ્લભભાઈ : પણ હવે સકયુલેશનમાં ગયા પછી પ્રપત્ન શો કરવાનો ? અને પછી તમે શું કરશો ?

બાપુ : એ આજથી શું કહેવાય ? વિચારશું અને જે કરવા ચોખ્ખા લાગે તે કરશું. સૂઝી રહેશે. આપણે આટલે સુધી કયું અને મંદિરો નથી ખૂટ્યાં, તેમાં શું ? એકે પગલું વ્યર્થ નથી ગયું. ઠશી હાર નથી ખાંધી. ન્યાં સુધી આપણું મન હાયું નથી ત્યાં સુધી હાર ક્યાં છે ?

અને તમે એ જુઓ છો ખરા કે હું હરિજનનું કામ મૂકી દઉં તો આંખેડકર જ મારા ઉપર વૂટી પડે ? ખીજા જે કરોડો મૂંગા હરિજન છે તેનું શું થાય ?

વલ્લભભાઈ : એનો પ્રતિનિધિ કહે છે કે મંદિર નથી જોઈતાં. એને પ્રતિનિધિ તરીકે તમે સ્થાપ્યો. અને હવે એમ ન કહી શકો એ પ્રતિનિધિ નથી.

બાપુ : હું પ્રતિનિધિ છું ના ? અને એ લોકોની ગરબ હું જાણું છું ના ? મદ્રાસમાં હરિજનોની પણ એક ચોરાશી છે ! જેમ બ્રાહ્મણોની તેમ આમની પણ ચોરાશી. એમાં કેટલીક જાતિનો તો નાશ થઈ રહ્યો છે. કેટલાકની વસ્તી હજારથી બે હજાર રહી નથી, કેટલાકની તો સો પણ નથી. શાસ્ત્રીની પાસે કેટલાકની માહિતી મેળવતાં આટલી ખખર પડી. 'પરૈયન' નામની અંત્યજોની હલકામાં હલકી કહેવાતી જાતિ છે. એની વસ્તી અગિયાર લાખ છે. પણ એના ધોખીઓ તરીકે કામ કરનારાની પુતીરેવજાન નામની જાત છે. તેની વસ્તી ચુંમેતેર રહી છે. કારણ ? એ ધોખી લોકોનો એવો સખત બહિષ્કાર છે કે એ બાપડા રાત્રે બે વાગ્યે પરૈયનોને ત્યાં જાય છે, પરૈયનોએ બહાર કપડાં રાખી મૂકેલાં હોય તો સોવા લઈ જાય છે અને ખીજા દિવસે રાત્રે બહાર ધોખીને મૂકી જાય છે ! બાર વાગ્યાથી મોડા જાય છે કારણ બાર વાગ્યે જાય તો તેવારે ડોક તો જગતું હોય !

આથી ઊલટું 'વલ્લુવાન' નામની અસ્પૃશ્યોની જાત છે જે અસ્પૃશ્યોના જોર છે. તેની વસ્તી હજી ઓગણસાઠ હજાર છે અને ઠીક ટકી રહ્યા છે. શિકારીઓ અને પારધિઓને વાલ્મીકિ કહે છે. જે વાલ્મીકિના રામાયણમાંથી બ્રાહ્મણીઓ દર યનિવારે એક પ્રારંભિક પ્રકરણનું પારાયણ કરે છે, એ આ જ જાતનો. એ લોકોની વસ્તી ૪૨૦૦ જેટલી રહેલી છે !

પ્રક્ર સુધારવાની અને છાપવાની વાન નીકળતાં બાપુ કહે : લેડ નાખવાની અને કાઢવાની પ્રથા આપણે ત્યાં જ છે એમ નહીં. હર્ષદ સ્પેન્સર જેવાનાં પુસ્તકમાં જે એ જોયું છે. મને લાગે છે કે એ માણસને

પાનાં ગોઠવાઈ ગયા પછીના પ્રક્રમાં પણ બહુ સુધારા કરવાની ટેવ હોવી જોઈ એ.

આજે સવારે વસ્ત્રબદ્ધાઈ પૂછે: તમારા વર્ણાશ્રમધર્મમાં આ ક્ષત્રિયોનું શું થાય? હથિયાર કોઈ ઝાલશે જ નહીં?

૧૭-૨-૧૩૩

બાપુ: હા; નહીં ઝાલે. હથિયાર ઝાલે એ જ ક્ષત્રિય છે એવી કયાં વ્યાખ્યા છે? બીજાનું રક્ષણ કરે

અને એ કરતાં પ્રાણુ આપવા તૈયાર થાય એ ક્ષત્રિયની વ્યાખ્યા છે. બાકી જગત અહિંસાથી ચાલશે એવી કલ્પના નથી. આ શરીર જ હિંસાની મૂર્તિ છે એટલે એને ટકાવવા માટે પણ ઘણી હિંસાની જરૂર રહેશે. પણ એ ક્ષત્રિયો પણ ઓછામાં ઓછી હિંસા કરશે.

મેં કહ્યું: ત્યારે બ્રાહ્મણો તો સંસ્કાર કરાવતા જ રહેશે ના? અને સંસ્કાર કરાવશે એટલે દાનદક્ષિણા લેતા રહેશે?

બાપુ: ના; એ તો આપણે બધું ફેરવશું. દાનદક્ષિણા કેવી? બ્રાહ્મણો વિદ્વાન હોય, પંડિત હોય. એ વિદ્યા અને પંડિતાઈનો પ્રચાર કરે, એમને ખાવાનેગું મળી રહે. ગૂનો કાળમાં પણ કોઈ બ્રાહ્મણ શ્રીમંત હોતો એમ નહીં છે.

હું: પણ પુરાણો તો બ્રાહ્મણના દાનદક્ષિણા લેવાના અધિકારીની વાતો કરે છે. એ બધાં પુરાણોને આપણે જતાં કરવાં પડશે ના?

બાપુ: ના, શા સારું જતાં કરીએ? એટલો ભાગ જતો કરશું. ભાગવત પણ પુરાણ જ છે ના! એના એકાદશ સ્કંધની તોલે આવે એવું શું છે?

હું: ત્યારે આપણે તો સુધારો કરવો છે. પુનરુદ્ધાર નથી કરવો એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈશે ના?

બાપુ: સુધારો જ કરવો છે. સુધારો થતો જ આવ્યો છે. પુરાણો અને સ્મૃતિઓ હિંદુ ધર્મચારોમાં વારંવાર થતા સુધારા જ સૂચવે છે. એવા સુધારા થતા જ રહેવાના. જે મૂળ વસ્તુ છે, ચાર વર્ણના મૂળ ધર્મ, તેને આપણે ટકાવી રાખવાના છે. જુઓની, એક વર્ણને જ રક્ષાનું કામ સોંપ્યું એ કેવી ભિંચી કલ્પના છે? જો ત્યારે વર્ણો રક્ષાના કામમા લાગે તો અનવરથા થાય. જે જે દેશોમાં ફરજિયાત સૈન્યભરતી છે એની કેવી દુર્દશા થઈ છે? જર્મની જુઓ, રશિયા જુઓ. હજી રશિયાનું શુ થવાનું છે એની આપણને ખબર નથી. ઇંગ્લંડમાં તો લડનારો નોખો વર્ગ જ મર્યાદામાં એને બધા વર્ગમાંથી લડનારા લેવા પડ્યા એ જુદી વાત છે.

મેં કહ્યું : જો પુરાણાદિમાં સુધારા કરવાના છે તો એ કામ તો કાઈએ કર્યું નથી.

બાપુ : એવે કરવાની મારી હિત છે. પણ મારે તો ધણું કરવાનું રહ્યું. તમે બધા મારી સાથે તો મરી જવાના નથી ના! તમારે એ કામ માથે લેવું પડશે.

‘હરિજન’નો ખીજો અંક આજે બહાર પડ્યો. શાસ્ત્રીનાં પત્ની આબ્યાં. મારે નિઃસંકોચ, સુક્ત બાઈ લાગે છે. તામિલ, તેલુગુ, મલયાલી, હિંદી, બંગાળી, ઉત્કલ એટલી બાપા જાણે છે અને કોલેજનો અભ્યાસ ખી. એ. સુધીનો છે. હોકરાંઓ તો આ બધી જ બાપા જાણે છે.

સાંજે મહાબુખવુર, તાલુકા હૈદરાબાદમાંથી એક તેલંગણુ બ્રાહ્મણુ આબ્યો. બાપુનાં દર્શન કરવા સિવાય ખીજે ઉદ્દેશ નહોતો. કોકની પાસે પોતાનું નામ અંગ્રેજીમાં લખાવીને ચિઠ્ઠી મોકલી. મને શી ખબર પડે અને બાપુને પણ શી પડે? જોલાબ્યો. બાપડો દર્શનથી બારે આનંદમાં આવી ગયો. વીસ દિવસથી દર્શનને માટે તલસતો હતો. એના બાંગાલુટયા ઉદ્દમાં દર્શન, જન્મસાક્ષ્યમ્, કટાક્ષમ્, એટલા શબ્દો સમજતા હતા.

સવારે ટાગોરના કુટુંબની વાત કાઢી. મેં કહ્યું : આ લોકોને નિયમ છે કે બ્રાહ્મણુ કુટુંબ સિવાય ખીજે કન્યા ન
૧૮-૨-૧૩ અપાય.

બાપુ કહે : હા, પણ એ એમનો નિયમ લાંબો ન ચાલે. બદલવો જ જોઈશે.

મેં કહ્યું : સુધારક ધર્મપંથોમાં માત્ર બ્રાહ્મસમાજે જ અપ્રતિબદ્ધ રાષ્ટ્રીયેટી-વ્યવહારની આખની યોજના બરોબર અમલમાં આણી છે. દાસ જેવા શ્વાહો, તેમનાં બહેન, પત્ની વગેરેનો બંગાળી સમાજે બહિષ્કાર નથી કર્યો, પણ સત્કાર કર્યો છે. પુરાતન વિચારના ગામડિયાઓએ પણ એમનો સત્કાર કર્યો છે. એનો અર્થ એ કે ભવિષ્યમાં બધે રાષ્ટ્રીયેટી-વ્યવહારની છટ ધાપ, તો તેથી હિંદુ સમાજમાં મારે સંજોભ નથી થવાનો.

બાપુ : સાચી વાત. બસ એ લગ્નો કર્યા વિના શ્વાહોની પાસે ખીજે માર્ગ જ નહોતો. એ લોકોને બાંધનાર અમુક પ્રકારનો સંસ્કાર છે. અને એ સંસ્કારવાળાં કુટુંબો એ સંબંધથી જોડાયાં.

હું : મને લાગે છે કે ત્યાં સહૈલાઈથી આ લગ્નો ઘર્ષ શક્યાં છે, એનું એક કારણ ત્યાંના ચારે વર્ણોનાં ખાનપાન એક છે, એ હશે.

બાપુ : હા, એ તો ખરું જ, પણ ખીજું કારણ એ કે ત્યાં યૌદ્ધ ધર્મની અસર પણ પ્રુકળ છે. વળી ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રુકળ ફેલાવ ત્યાં થયો. વળી એ પ્રજા ભાવનાપ્રધાન રહી અને એમાં પ્રતિભાશાળી માણસો પાક્યા છે. એ સમાજ હિંદુ સમાજમાં ભળી ગયો કારણ એ અહિંસક સમાજ છે. એણે આર્યસમાજની જેમ વિધર્મનો વિરોધ ન કર્યો, એમની ઉપર હુમલા ન કર્યા, એટલે એની સામે હુમલા નથી થયા.

હિંદુ જ બ્રાહ્મો યર્ષ શકે કે મુસલમાન ખ્રિસ્તી પણ યર્ષ શકે ? બાપુને ખ્યાલ છે કે બધા યર્ષ શકે !

બાપુના વિચારોમાં કેવો વિકાસ થતો જાય છે એનો એક નમૂનો મેં બાપુને આપ્યો : ૧૯૨૧માં 'હિંદુ ધર્મ' ઉપર લખેલા લેખમાં બાપુએ લખેલું, 'હું હિંદુ ધર્મમાં માનું છું, કારણ મૂર્તિપૂજામાં નથી માનતો એમ નથી.' આજે બાપુ કહે છે : હું મૂર્તિપૂજામાં માનું છું.

બાપુ કહે : ખરોખર છે. તે વખતે જે કહેલું તે આજુ હિંદુ મૂર્તિપૂજાને ઉદ્દેશીને હતું. આ વખતનું વાક્ય મૂર્તિપૂજા જે દરેક ધર્મને વિષે સામાન્ય છે એને અંગે હતું.

વર્ણાશ્રમધર્મ વિષે મથુરાદાસની સાથે કટકે કટકે ઘણી વાતો યર્ષ : વેદમાં યજ્ઞને અધિકારો નથી, ત્રણ વર્ણની જ મુખ્ય વાત કરી છે, એ વાત સાચી. પણ આપણા જોવામાં આવે છે એટલા જ વેદ નથી. હજારો પુસ્તકોમાંથી આપણી પાસે થોડાં રહ્યાં છે. વેદની અંદર ધર્મ પણ છે અને ઇતિહાસ પણ છે. અને ઇતિહાસ એ ધર્મ નથી. ધર્મનો ભાગ સનાતન, શાશ્વત છે, ઇતિહાસનો ભાગ તે કાળની પરિસ્થિતિ બનાવે છે. મારે ક્યાં લગી જીવવાનું છે એ કાણ જાણે છે ? પણ પરવારીને ખેતી ગયા હોઈએ તો એમ ઘાય ખરું કે વર્ણાશ્રમધર્મની વાત લઈને ખેતી જઈએ, પણ વર્ણધર્મની રચનાને માટે આશ્રમધર્મનો પાયો જોઈએ. એ વિના આખી ઇમારત કાચી જ રહે. વર્ણાશ્રમધર્મમાં સંતોષ રહેલો છે, પોતપોતાના ધર્મકર્મને વિષે સમાધાન રહેલું છે. એટલે વર્ણાશ્રમધર્મ એ દૈવી પ્રવૃત્તિ છે, ન્યારે ખીજ બધી આસુરી પ્રવૃત્તિ છે, વર્ણાશ્રમધર્મ સાસ્ત્રિક છે ન્યારે ખીજ બધી પ્રવૃત્તિ રાજસી છે.

એ કાયદાને જાણી લઈએ તો એમાંથી અનેક વસ્તુઓ દહિન થાય. પાણી પી જાણીએ પણ પાણીનું શાસ્ત્ર ન જાણના હોઈએ તો કરો લાભ નથી. પાણીનાં અનેક સ્વરૂપ ખરક, વરાળ, પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી એ બધું જાણીએ તો પાણીનું શાસ્ત્ર જાણ્યું કહેવાય. એમ જ વર્ણાશ્રમ વિષે. એ તો સાર્વજનિક તત્વ છે.

મે પૂછ્યું એટલે મુમનમાનો જે દાવો કરે છે કે ઇસ્લામ એટલે શાંતિ, એ જગતનો કાયદો છે, આખા જગતને માટે છે, તેમ જ આપ કહેો છો ના કે વર્ણાશ્રમધર્મ એ જગતનો કાયદો છે?

બાપુ હા એ જ અર્થમાં દરેક ધર્મમાં અમુક મનાતન તરવો છે. તે પાગનારા બધા તેટલે અરો તે ધર્મ પામે છે બાકીના ભાગે તે તે કાળની અને સ્થળની પરિસ્થિતિને અંગેના છે.

વર્ણાશ્રમધર્મને જન્મની માથે સજ્જ ન હોય તો હું વર્ણાશ્રમધર્મ આજે જ છોડી દઉં તો તો પગી એમાં રહ્યું છે જ શ્રી? સુનારનો છોકરો સુનાર થાય અને લુહાર ન થાય એ જ યોગ્ય એમ હું ગણું એમ બધે સેકડો જાતિ થતી હોય તો યાઓ ન્યા મુધી તે પોકો વચ્ચે ખાવાપીવાનો અને રોટીમેગીનો બ્યનહાર રહે ત્યા મુવી બધે ગમે તેટલી જાતિઓ હોય' આ રોટીમેગીના બધનોએ આખી જાન મહાકષ્ટમય કરી મૂકી છે.

દ્રોણાચાર્ય એ ધર્મબદ્ધ થયા હતા એમ હું અનુભવ કરું માત્ર કહેવું એ છે કે એક વર્ણના માણસને બીજા વર્ણના કર્મ કરવાનો અધિકાર નથી એમ નહીં, પણ એ અયોગ્ય છે એ ધર્મ હું કરું છું તેમ બધાને માટે છે. અચાનક નહીં પણ ઇરાદાપૂર્વક એ પળાય જેમ હિંદુઓ પાળે તેમ મુસલમાનો પાળે એ જ અર્થમાં મે કહ્યું હતું કે એ 'હિંદુ ધર્મની માનવ જાતને મોટામાં મોટી બક્ષિસ છે' એ વર્મના પાલનમાં આખા મમાજનુ રક્ષણ થશે, આખો સમાજ અશ્વત થશે

આવીને બાપડી પોકેપોક રોઈ ગઈ કાલે . ના જગતની ખબર આવી હતી એમાં તો માત્ર એટલી જ ખબર હતી કે . . ને એ ચાર વર્ષ થયા જાણ્યો હતો હવે એની સાથે જગતનો વિચાર કર્યો એમાં અમને કાઈ આઘાત નહોતો પહોંચ્યો પણ એ બાપુને યાન કરી તે હિપરથી જો . . એ એને વચન આપ્યું હોય તો ને ત્રિપે અભિપ્રાય જીતરે એવું લાગ્યું પણ આખી વસ્તુ જાણવાસમજ્યા પિના શી રીતે કહેવાય ? બાપુએ તો બાપડીને આશ્વાસન આપ્યું જો બહેન, બ્રહ્મચર્ય એ ઉત્તમ વસ્તુ છે, બ્યભિચાર એ દુષ્ટ વસ્તુ છે એ બેની વચ્ચે નગ્ન છે માણસ કામને ન ત્યાગી શકે તો મર્યાદામાં રહેના પરણે એ માણસને તારા કરતા પેલી ગમી તો ભલે એને પરણે તું બીજો શોની લેજો અને તને એમ લાગે કે એને તું હંદગ આખી મૂકી છે એટલે તારાથી બીજો કયાય ન પરણાય તો તું અખડ કુમારી રહેજો પણ તારે એને આશીર્વાદ આપવો જોઈએ, એના હિપર રોષ ન કરવો ધટે

વાઘસરોયનો જવાબ આપ્યો હતો એનો આજ્ઞાએને જવાબ આપ્યો. વલ્લભભાઈ એ કાલે રાત્રે ચર્ચા ખૂબ કરી હતી. એઓ ૧૧-૨-૧૩૩ વાઘસરોયના જવાબને ટેકો આપતા હતા કે ચાલુ ધાર્મિક વહીવટ કે સિવાજીમાં આ કાયદો દખલ કરે છે. બાપુ કહે: નથી કરતો. એ જ વસ્તુ એમણે જવાબમાં પ્રતિપાદિત કરી. સાથે સાથે સમુદાયને જયકર બંનેને આ વાળતમાં પ્રાપ્ત આપનાર લેખો લખવાની વિનંતી કરી.

સવારના ઊઠીને કાકાને દૂધ લવે અને દૂધને બટલે ખીંચે વનસ્પતિ આહાર શોધવા વિષે લાંબો કાગળ લખ્યો. એ કાગળમાં શાસ્ત્ર વિષે બાપુએ પોતાના જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા તે અસ્પૃશ્યતા પત્રિકાઓમાં કાઢેલા ઉદ્દગારને પણ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે, અથવા એથી પણ વધારે આગળ જાય છે :

" શાસ્ત્ર એટલે પૂર્વકાળમાં અનુભવીઓ કહી ગયા તે વચન નહીં, પણ જેને આજે અનુભવજ્ઞાન એટલે બહુજ્ઞાન થયું છે એવા દેહધારીનાં વચન; શાસ્ત્ર નિત્ય મૂર્તિમંત હોય. જે માત્ર પુસ્તકમાં છે, જેનો અમલ થતો નથી, તે કાં તો તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય, કાં તો મૂર્ખતા કે પાખંડ હોય. શાસ્ત્ર તે જ ક્ષણે અનુભવગમ્ય હોવું જોઈએ, કહેનારના અનુભવની વાત હોવી જોઈએ. એ અર્થમાં જ વેદ નિત્ય છે. ખીંચું બધું વેદ નહીં પણ વેદવાદ છે. "

આંખેડકર આજે શુભાનમાં છે એટલે બાપુ સાથે બેસીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી, નહીં તો કદાચ એ બાપુનું કહેવું અક્ષરેઅક્ષર કબૂલ કરે, કારણ જે પ્રકારના વેદમાં બાપુ માને છે એ પ્રકારના વેદમાં તો આંખેડકર પણ માને.

આજે બાપુના વર્ણાશ્રમધર્મના વિચારો ઉપર 'જનતા'માં લાંબો લેખ છે. વર્ણાશ્રમધર્મ માણસની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને આડે નથી આવતો, તો અસ્પૃશ્યતા પણ ક્યાં આડે આવે છે? રાહીદાસ તથા ચોખામેજાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અસ્પૃશ્યતા છતાં ન થઈ? પણ અસ્પૃશ્યતા અમારી ઐહિક ઉન્નતિને આડે આવે છે, એ જ અમને ખૂબે છે. ખીંચ લેખમાં કહે છે કે બહુવિદેય એટલે બાલણના સર્વોપરીપણાની ભારનાનો વિદેય એ પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે. બહુની એણે જે બ્યાખ્યા કરી છે તેનો વિદેય તો બાપુ કરે જ છે. બાપુ તો કહે છે કે જે વર્ણાશ્રમનો અથવા જે હિંદુ ધર્મનો અર્થ ઊંચનીચ બેદને નભાવનારો હોય તે મને ત્યાજ્ય છે. આંખેડકર

મોઢે તો કહે છે કે હું આ પ્રયાનો દેખી છું, પણ ખરી રીતે એ બાલબોનો યત્ન છે અને સાં જ બાપુ એની સાથે બિભા રહી શકે એમ નથી. બાકી આજના વેદિયા સનાતનીઓને વિષે તો કબીરની જેમ બાપુ પણ અવશ્ય કહે :

“બમન ગુરુ હૈ જગતકા, ભગતનકા ગુરુ નાહીં.

અરજિ ઉરજિ પવિ મુખ્યા ચારહિ વેદહિ માર્હીં.”

કબીરનાં ઘણાં વચનો વાલજભાઈ એ પોતાના ‘ધ્વચરિત’માં સંઘર્ષી છે. આજે સહેજે સામ (ખ્રિસ્તી બજનો) વાંચતાં પડેલા જ ભજનમાં આ વાક્ય આવ્યું : “ભક્ત એ નદીનાં પાણીની બાજુમાં રાપેલા વૃક્ષ જેવો છે. એની ઝાડુમાં એને ફૂળ આવે છે. એનાં પાંદડાં પણ કરમાઈ જતાં નથી અને જે જે વસ્તુ એ ઠરે છે તે સફળ જ થાય છે.”

આ સાથે કબીરનું આ વચન સરખાવો. એ વચન આજે જ મથ-સાહેબમાં વાંચ્યું :

“કબીર એસા બીજ ખોઈ બારહ માસ ફલંત

સીનલ છાઈઓ, ગઢિર ફલ, પંખી ફલ કરંત.”

કાંઈ આશ્ચર્યકારક સામ્ય છે ! પણ એ સામ્ય અનુભવનું સામ્ય છે, ખીલું કશું નથી. કબીરે બાઇબલ વાંચ્યું હતું એમ તો કાંઈ પાઠરી કહેતો નથી.

ખીલું એવું જ સામ્ય આ જુઓ : તુલસીદાસના “મમ હૃદય ભવન પ્રભુ તોરા, તંહ આષ બસે બહુ ચોરા” વાળા ભજનનો ભાવ આ એક ખ્રિસ્તી ભજનમાં એટલી જ સરસ રીતે મૂકેલો છે :

“ધ્મિર મારા મનને, મારા શરીરને, મારા જીવનને, અને મારી તમામ પ્રવૃત્તિને ભરી દે છે, એટલે હું માનતો જ નથી કે અનિષ્ટ કાંઈ પણ રીતે મને સ્પર્શી શકે.” આ વસ્તુ ‘રામન્સ’ (બાઇબલનો એક ભાગ)માંથી ફક્ત થતી બનાવી છે : “અનિષ્ટનો તિરસ્કાર કરો, જે સારું છે તેને વળગી રહો.”

રામજીના કાગળમાં : “પોતાનો દોષ સોગણો મોટો કરીને જોવો.”

એક માણસની છોકરી ચાલી નથી શકતી તે ચાલતી ચાપ એવી પ્રાર્થના અને આશીર્વાદ માટે બાપુને વિનંતી મોકલી. એને લખ્યું : “જે તમારી છોકરી જન્મની જ ખોડવાળી હોય તો સારી પ્રાર્થના તો એ છે કે તમને અને એ છોકરીને એ સહન કરવાનું ભગવાન બળ આપે.”

ખ્રિસ્તીઓ કહેશે કે ગાંધી કાંઈ ખ્રિસ્ત નથી. એટલે છોકરીને એ સાજી કરી શક્યો નહીં !

કેળવણી વિષે એક કાગળમાં લખ્યું : “ ‘મારું અને સંપૂર્ણ’ રીતે પ્રાપ્ત કરેલું ‘ગાન’ યમનિયમના પાઠનથી મળી શકે છે.

૨૦-૨-૧૩૨

“કેળવણી માત્ર આત્મોન્નતિને અર્થે હોય. તેથી એવા પ્રકારની કેળવણી લેવી જોઈ એ કે જેથી તે ઉન્નતિ સધાય. એનો એક જ પ્રકાર હોવાની જરૂર નથી. એટલે પ્રકાર વિષે કંઈ કહેવાપણું નથી. જિંદગી, સંયમમય હોવી જોઈએ.”

આ શરતો પળાય તો સરકારી શાળાઓની કેળવણી ચાલે? એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે, પણ મેં બાપુને હજી પૂછ્યો નથી.

આજે જમનાલાલજીને બાપુ મળ્યા હતા. ઘણી વાતો થઈ હશે. પણ મુખ્ય વસ્તુ કેદીઓને વિષે હતી. ‘સી’ કક્ષાસના કેદીઓને લખવાવાંચવાનાં સાધન ન મળે, અરજી કર્યા છતાં ન મળે, એ કેવું અસહ્ય છે? મને તો એવી રીતે રહેવાનું હોય તો હું ગાંડો થઈ જઈ, એવી ફરિયાદ કરી.

બાપુ કહે : એને વિષે આપણે લખીએ, માગણી કરીએ, એ જુદી વાત છે. પણ એ વસ્તુ અસહ્ય ન હોવી જોઈએ. આપણે તો સંકટ સહન કરવાને માટે આવીએ છીએ, જેલનાં દુઃખ માગી લઈએ છીએ. પણ સાષ્ટીરિયામાં તો ડોઈ માગીને જેલમાં નહોતું જતું. રાજકીય કેદીઓને સાષ્ટીરિયા દેશનિકાલ કરતા હતા ત્યાં તેમની શી દશા થતી હતી તેની તમને ખબર નથી અને એ દશા તો જેલ માગી લેનારની નહીં, પણ પરાણે જેલ જનાર કેદીઓની હતી. એ બધું એમણે સહન કર્યું તો આપણાથી એની ફરિયાદ કેમ થાય ?

સવારે આત્મકથાનાં અનેક સ્મરણો કર્યાં. જંગલમાં જઈને કેમ જીવનના પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરતા, ખ્રિસ્તીઓને કેમ મળેલા, બીજાઓને કેમ મળ્યા, રાજ્યપ્રત્ને, નથુરામ શર્માને પણ લખેલા કાગળ વિષે વાત કરી, અને નથુરામના શિષ્યોમાં પોતાના કુટુંબીજનો હતા તેની વાત કરી. પરમાનંદ ગાંધી, જેમના સંબંધમાં પોતે ૮થી ૧૩ વર્ષની વયમાં આવેલા, જેમને છુલ્લંદ અવાજે રામાયણ વાંચતા સાંભળેલા, જેમની માંદગીમાં ધર્મપુસ્તકો પથારી આગળ જ રહેતાં અને બાળકોની સાથે પણ એ જ વિષે વાતો કરતા એનાં સ્મરણો તાજાં કર્યાં. એના દીકરા ગોકળદાસ (અથવા કાળીદાસ) એ નથુરામ શર્માના શિષ્યોમાં. આ અને બીજાઓની વાત કરીને બાપુ કહે : “આત્મકથા”માં આવી ઘણી વાતો કહેવાઈ નથી. એવી વાતો કહેવા જઈ તો બે પુસ્તકોએ આરો ન આવે. પછી કહે : આમ ગાંધી કુટુંબમાં ઘણાં બહુતો હતા એ મારે કહેવું જોઈએ. આમ કહીને પોતાનામાં ભક્તિના સ્મરણો આત્મવશિક હશે એમ સૂચના કરતા લાગ્યા.

તામિન છાપુ, ‘સુધર્મ’ ગુજરાતી સનાતન ધર્મપત્રિકાનો તામિન અનુવાર કંઈ સગવડ કદાચ એમા ગુજરાતી પત્રિકા જેટલી ૨૧-૨-૩૩ ખીભતસતા કે નિર્નજ્જતા ન હોય જોકે રાજગોપાના ચર્ચા વિદે તો ઘણુએ એવું આવતું હશે, જેમા વિવેક કે મર્યાદાનો છાટો ન હોય આમા વળી દરેક અકમા એક કાર્ટૂન આવે કે એક કાર્ટૂનમા વર્ણાશ્રમધર્મને ગંધેડો કટાયો છે, અને એ થાકી ગયો કે છતા તેની પાસે વધારે કામ લેવાને માટે ગાંધીજીને એણે કહ્યું. ભારતના ચીતરો છે ગવેડો આપડો કાદવમા ખૂચ્યો છે અને ભૂંડ છે. ગંધેડો તો થોડો ન થાય એમ ગાંધીજીને સનાહ છે

એ વેદિયા પડિત શાસ્ત્રી શ્રીસુબ્રહ્મણ્યમ ૯-૧-૩૩ ને દિવસે બાપુની મુનાકાત લઈ ગયા હતા તેણે મુનાકાતનો સાર એમા આપ્યો છે પોતે જેટલી માનતોમા બેનકૂંડ બન્યા છે તે વાતો જ હિડાવી દીધી છે અને બાકીની અર્ધી આપીને એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે ગાંધી હરીના છે. એમા ભાગવતના “શ્વારોડપિ વ્રુન સ્વનાય કલ્પવે વાળા શ્લોકમા ક્ષપિ એ કેળ અત્યુકિતના અર્થમા જ છે એ બતાવવાને માટે નમૂનેદાર દલીલો કરી છે. એક પતિ પોતાની પત્નીને કહે ‘ તારા કરતા તો ગવેડીની સાથે હું વધારે સુખી થાત’ એનો અર્થ એવો થોડો જ થાય કે ગવેડીની સાથે રહે તો તે સુખી થાય? તેમ જ આ છે, અને એમા ભક્તિના માહાત્મ્ય વિના ખીજું કશું બતાવવાનો હેતુ નથી.

રાત્રે લક્ષ્મીદાસે મેરારભાઈની આપેલી ખબરની સરદારે બાપુ આગળ વાત કરી મેરાર પટેલે ઊભા પાકનો નાશ થયો અને પછી પકડાયા શા સારુ સરકારના હાથમા કશુંય જવા દેવું.

બાપુ કહે એટલે તો એણે રજપૂતોની જેમ ક્યું પછી કહે મણિનાનની પેની ગઝનના શબ્દો યાદ છે ને. ‘કના કરવું કના થાયુ,’ —
મે લીગી પૂરી

‘કુનામાયે કમાઈ છે’

મરીને શ્રવવાનો મત્ર દિન-નરની કુહાઈ છે’

બાપુ હે ન્યારથી એ વાચનામા આવી ત્યારથી એ યાદ રહી ગઈ છે નીનાનાગિનીને કડક ઝાગળ લખ્યો હતો એ ગાઈ હિ મતપૂર્વક કાગળના અક્ષરનું પાલન કરીને ચાની આવી બાપુએ એને એક પછી એક સરાનો પૂછવા માડ્યા જેમ કાગળનું એણે માહું નહોતું લગાડ્યું તેમ જ આ સનાલોનું પણ બિનકુલ માહું ન લગાડ્યું અને દરેકના હિ મતપૂર્વક નિખાનસપણે જનામ આપતી ગઈ એના પોશાકમા, એના હાવભાવમા જરાય હિજાજાપણ ન લાગ્યું એનું સૌંદર્ય પણ મોહક કે આકર્ષક કે

હિતેજક નહોતું. સરથ, યાંત, આંખને ઠારે એવું હતું. તે મને દીકરા તરીકે કેમ સંબોધ્યો? એ સવાલનો જવાબ એ બરોબર ન આપી શકી. તેણે કહ્યું : મારી અભિલાષા માના થવાની છે, હું કેટલોય સમય થયા બધાંને મારાં છોકરાં તરીકે ગણવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છું. બંગલોરમાં બધા યુવાનો મને 'મા' કહીને બોલાવે છે, અને તમને કાગળ લખ્યો ત્યારે મને થયું કે મારે તમને પણ હિંમતપૂર્વક એ 'જ' રીતે સંબોધવા જોઈએ.

બાપુ કહે : પણ મા ત્યારે દીકરી કેમ નહીં? દીકરીમાં આગળ વધવાનો અવકાશ રહે છે, મા તો જ્ઞાન અને પ્રેમની સંપૂર્ણતા. તેમાં વિશ્વની મા થનારમાં તો નિરવધિ જ્ઞાન અને પ્રેમ જોઈએ.

નીલા : મેં એ જ્ઞાન અને પ્રેમનો દાવો નથી કર્યો અને હું તો બાળક થવાની પણ ઉમેદ રાખું છું.

બાપુ : મા અને બાળક એક સાથે !

એની પાસે જવાબ નહોતો. ખાવાપીવાની વાતો કરવામાં નાની નાની સંતપની જૂલો બાપુ જોઈ ગયા. પછી બાપુએ એને કહ્યું : તે બધા સવાલોનાં જવાબ આપ્યા એથી સંતોષ જ થઈ ગયો છે એમ નથી કહી શકતો. તું સત્યને પૂજનારી છે પણ અમત્ય તારા મોંમાંથી નીકળ્યા જ ન શકે એ સ્થિતિ તારે વિષે નથી. તારાં વચનોમાં જૂલો જોઈએ તેટલી છે. નાની નાની બાબતોમાં પણ બોલવામાં માણસે સાવચેતી ગમવી જોઈએ. એ સાવચેતી હું તારા બોલવામાં નથી જોતો. પણ હવે હું તારે વિષે મિસ્ત્રાં ધરમાધકને લખીશ. એને શું કહેવું છે એ પૂછીશ, અને કોઈક-રાવને પણ તારી સાથે મેળવીશ.

એ બાઈએ બધું પ્રસન્ન ચિત્તે સાંભળ્યું અને બાપુને કહ્યું : હું ઠાઈને અમુક મમયે પહોંચવાનું કહીને આવેલી નથી. તમે કહેશો ત્યાં સુધી હું રહીશ.

બાપુએ એને લક્ષ્મીદામબાઈને સોંપી અને લેડી વિદ્યદામને ત્યાં પોતાની માથે લઈ જવાનું કહ્યું.

એની મુક્ષાકાતની છાપનું વર્ણન આપતાં બાપુએ શાસ્ત્રીને કહ્યું : મારા કડક કાગળની પાછળ રહેલો પ્રેમ તે બરોબર જોઈ શકી. મારો કાગળ મળતાં જ તે પૂના આવવા નીકળ્યા. અહીં મેં એને સારી પેઠે તારી. એ બધું એણે બહુ મારા અર્થમાં લીધું. આખી દુનિયાની મા થવું એટલે તો પૂર્ણ પ્રેમની માથે પૂર્ણ જ્ઞાનનો યોગ હોવો જોઈએ. મેં તેને પૂછ્યું કે આ બેય તારામાં છે? તું સૌની મા થવાની આકાંક્ષા રાખે છે અને હવે તું કહે છે કે મારે તો સૌની દીકરી થવું છે. મેં તેને કહ્યું કે તારી આ

ફિલસૂફી હું સમજી શકતો નથી. છતાં મને તે સાદી છોકરી લાગી. એનામાં કશો આડંબર નથી. આકર્ષક દેખાવાનો કશો પ્રયત્ન નથી. હું તો જુદી જ વસ્તુઓને માટે તૈયાર હતો પણ એની સાથેની વાતચીતે મારી બધી શંકાઓ દૂર કરી નાખી. તદ્દન બાળક જેવી છે. છતાં નાટકવાળાની છોકરી એટલે શી ખબર પડે? પણ આમ કહેવામાંય અનુભવતા છે. જે માણસ મારી પાસે ખમર લાવ્યો હતો તેના ધ્યાન ઉપર હું અધું આણીશ, એમ મેં તેને કહ્યું.

આજે સવારે આંખા નીચે બેઠા હતા ત્યાં જન્મનાથાચરણને સંદેશો આપ્યો કે મારે મળવું છે, અને જલદી મળાય તો સારું.
૨૨-૨-૧૯૩૩ ધડીક પછી ચિઠ્ઠી આવી તેમાં લખેલું : રાત્રે જીવ ન આવી. ચિઠ્ઠીઓ નાખી. હવે 'તૈયારી કરીને' આપના આશીર્વાદ લેવાનું રહ્યું છે. મને જલદી મોલાવો.

અમને બધાને યુગુ' કે કાંઈ 'સાજનકે ઘર જના હોગા'ના જેવી તૈયારી કરી છે કે શું? જેઠામાં માણસ આખી રાત જાગીને બહુ ગંભીર તૈયારી કરે તો તે ઉપવાસની હોય, ખીજી શેની હોય! બાપુએ બાર વાગ્યાનો વખત આપ્યો. બાપુ મવા કલાક મગીને આંખા નીચે આબ્યા. કર્ણાટકના ૨૬ કેઠીઓએ મૂખાઈથી વીસાપુર જવાને માટે ઉપવાસ કર્યા હતા તેની ચર્ચા કરવા જેઠર આબ્યા, એટલે જન્મનાથાચરણ સાથે શી વાત ચર્ચા તે હું ન પૂછી શક્યો. પાછળથી પૂછી એટલે બાપુ કહે : ઉપવાસ શુપવાસ જેવું કંઈ જ ન હતું. એ તો આપુ' હસાવે એવું પ્રકરણ છે. સાજ ઉપર રાખીએ. વલ્લભભાઈને તો સંભળાવવું જ પડશે.

સાંજે વાતો કરી. જન્મનાથાચરણને રાત્રે વિચાર થયો કે દાંડ ભરીને વહેલા છૂટી જવું અને છૂટીને હરિજનનું કામ કરવું અને સવિનય-ભંગની લડતને પણ જાગ્રત કરવી, જનકીબહેન વગેરેને મોકલવાં. પછી એ, ઉપર ચિઠ્ઠી નાખી. ચિઠ્ઠી નીકળી કે દાંડ ભરીને જવું. એટલે પછી બાપુના આશીર્વાદ લેવાનું બાકી રહ્યું. બાપુની આજ્ઞા જેઠરના દેખતા બધી વાતો સંભળાવી.

બાપુ કહે : તમે ચિઠ્ઠી નાખી શકો છો, પણ એમા બે દોષ છે, જો તમે ઈશ્વરને હાજર રાખીને ચિઠ્ઠી નાખો તો મને પૂછવાપણ ન હોય. એના ઉપર હું અભિપ્રાય આપુ તો હું ઈશ્વર કરતાં મોટો ચર્ચા ગવે. મારી પાસે એમ ને એમ અભિપ્રાય માગો તો હું અભિપ્રાય આપી ન શકું,

મારે વલ્લભભાઈને પણ પૂછવું જોઈએ. વળી તમારી ચિઠ્ઠીમાં બીજો દોષ એ હતો કે તમે તો બહાર જઈને સવિનયભંગ ચલાવવાનો ધરાદો રાખ્યો. સવિનયભંગ તો તમે અહીં રહીને ચલાવી રહ્યા છો, બહાર તો અસ્પૃશ્યતાનું કામ કરવાને માટે નીકળવાનો નિશ્ચય કરો છો. તમને લાગે કે માત્રવીચરને સમજવી શકીશ, અસ્પૃશ્યતાનું બીજું ખૂબ કામ કરી શકીશ, બિલો પાસ કરાવવામાં મદદ કરીશ, તો તમારાથી એ જ કામ થાય, બીજું થાય જ નહીં. હા, તમારી દંડની મુદત પૂરી થાય પછી તમે ગમે તે કામ કરી શકો. પણ જો તમે દંડ ભરીને બાકીની મુદત બહાર પૂરી કરવા માગો. તો તેટલો સમય તો અસ્પૃશ્યતાનું જ કામ કરવાનો તમારો ધર્મ છે. આ સમજ્યા પછી તમારે જો ચિઠ્ઠી નાખવી હોય તો નાખો.

એક ઠોર ચિઠ્ઠી તો હતી જ. બીજી કેવળ બહાર જવાની બનાવી. કટેલી સાહેબ પાસે જેમાંથી એક ઉઠાવરાવી. કટેલીએ ઠોર ચિઠ્ઠી ઉઠાવી એટલે બધું મનમાં પરણ્યા અને મનમાં રાંડવા જેવું થયું.

આના ઉપર રાત્રે વાતો ચાલી. વલ્લભભાઈ અને મને આવા વિષયમાં ચિઠ્ઠી નાખાય કે કેમ એ ચંકા હતી. મેં કહ્યું : ત્યાં સિદ્ધાંતની વાત ન હોય ત્યાં ચિઠ્ઠી નાખાય. જે માર્ગના પક્ષમાં સરખી દલીલો હોય તો તેનો નિર્ણય કરવા ચિઠ્ઠી નાખાય. પણ કર્મ અને અકર્મ વચ્ચે ચિઠ્ઠી નાખાતી હશે? કોઈ માણસ માફી માગવા અને જોક્ષમાં રહેવા વચ્ચે ચિઠ્ઠી નાખતો હશે?

બાપુ : જરૂર નાખે. એવા સંજોગો કદાચી શકું છું કે ત્યારે માણસને માફી માગવાનો ધર્મ હોય. તેની જ રીતે અહીં રહેવું અને દંડ આપીને બહાર નીકળવું એ બંને સરખા ધર્મ હોઈ શકે. જે સિદ્ધાંતો માટે પણ સરખાં જ મજબૂત કારણો હોઈ શકે. અહીં જમનાલાલજી માટે કર્મ અને અકર્મ એ જે વસ્તુ નહોતી, પણ બંને કર્મ જ હતાં.

મેં કહ્યું : પણ એવી બાબતમાં તો એ આપને પૂછી શકતા હતા. ત્યારે ચિઠ્ઠી નાખીને પણ આપને પૂછવાનું જ રાખ્યું ત્યારે આપને સીધું જ શા સાડું ન પૂછ્યું ?

બાપુ : હું તો કહી ચૂક્યો છું કે હું કોઈને ઠોર ન શકું એટલે એ મને પૂછીને શું કરે ?

આમ છતાં વલ્લભભાઈ ઠીક ઉદ્દિગ્ન રહ્યા, 'જમનાલાલજી જેવાને આવા વિચાર જ કેમ આવે ?' એમ વારંવાર એમના મનમાં ઘોળાતો સવાલ પ્રગટ રીતે અમને સંભળાવ્યાં કરતા હતા.

ડો. સમુનો સુંદર કાગળ આપ્યો. એમની નિખાલસતા એમાંથી નીતરતી હતી. બાપુને બહુ ગમ્યો. એ એ. પી. આઈ.ને તો આપ્યો જ, પણ 'હરિજન'માં પણ આપ્યો.*

. . . ઉપર પ્રાર્થના પછી તુરત જ હૃદયના લોહીમાં કલમ બોળાને બાણે કાગળ લખ્યો. સવારે આંટા મારતાં કહે: એ ૨૨-૨-૨૩ કાગળ મનમાં ઘડાતાં અડવાડિયું ગયું અને આજે સવારે લખતાં હું નિચોવાઈ ગયો. એ કાગળ કાંઈ લખાવી શકાય એવો થોડો જ હતો? આખી વસ્તુ સત્યનિષ્ઠાની ઉપર મૂકી દીધી અને સત્યની કસોટીએ ચકાવીને જે કરવું ઘટે તે કરો એમ એને જણાવ્યું. 'મારા વહાલા દીકરા' કરીને બાપુએ આ પ્રથમ જ કાગળ કાંઈને લખ્યો હતો.

આ પછી આખા કિસ્સા ઉપર વાતો કરતાં કહે: કામવાસના એવી વસ્તુ છે કે માણુસને ફેરવી નાખે છે. પેલા હજેબીડના દેવળમાં કામની મૂર્તિ ઢોતરનારે કમાલ કરેલી છે. એ માણુસની પાસે સાધન તો શું હતો? પથ્થર અને નાનકડાં ટાંકણાં. પણ જગનના શિક્ષકમાં સ્થાન લે એવું એ ઢોતરકામ છે. ફરિકન જેવાએ એ જેવું હોય તો એની ઉપર ગાંડો ઘર્ષ બધ. એ ઢોતરકામમાં બાઈ ચેતીને સાડી ખંખેરી નાખે છે અને કામ વીંછીના આકારે એના પગ આગળ પડ્યો રહે છે. એ બધું પોતપોતાને થોગમ સ્થાને છે. આપણે પારસનાથની એક જ પથ્થરમાંથી કોરેલી મૂર્તિ ન જોઈ શકેલા પણ એમાં પણ કંઈક એવું જ હતું. એવું પણ જગનમાં બાગ્યે જ કર્યું હતું. લંડનમાં કિલ્લોપેટ્ટાની સોય તમે જોઈ હતી કે નહીં, હું નથી જાણતો. એ એક જ પથ્થરમાંથી છે.

માંજે નીલાની વાતો કરતાં કરતાં કહે: કોદંડરાવને એની સાથે ખેસાડપો, પણ એની પાસે કાંઈ કહેવાતું નહોતું. એ બાઈએ તો એની સાથે પશુ એટલી જ નિખાલસતાથી વાતો કરી. એ બાઈ કોઈ કમાલ પ્રુદ્ધિવાળા છે. એણે ગણિતનો જીડો અભ્યાસ કર્યો છે. મેં પૂછ્યું, શા સારુ? તો કહે કે મારે સપ્તમાણુતાનો અભ્યાસ કળાને અંગે કરવો રહ્યો, અને ગણિત વાના સપ્તમાણુતાનો ખ્યાલ આવી ન શકે. કહે કે સંગીતનું શાસ્ત્ર જાણું છું. નાચ તો ગ્રીક બધા જાણે છે, પણ ત્યાંના ધાર્મિક થિયેટર સિવાય બીજે ક્યાંય નાચી નથી. જાણ્યોનો અભ્યાસ પણ એવો છે. જેવું અંગ્રેજ બોલે છે તેવું ગ્રીક આવડે છે એમ કહે છે. બાઈબલના બંને

* હુબો હરિજન, પુ. ૧, અંક ૩, પા. ૨-૩

કરારો એણે ગ્રીકમાં વચ્ચે છે. ઉપનિષદોનાં મેક્સમૂલરનાં બાપાંતરો વાંચ્યાં છે. હિંદુ ધર્મ તરફ કેમ પ્રેરાઈ? તો કહે: ત્રીસ ગયા પછી ગ્રીક અને હિંદુ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો, અમેરિકા પાછી ગઈ અને પછી અહીં આવી તો હિંદુ ધર્મ વિષે જે ખ્યાલ હતો તે દટીબૂન થતો ગયો. મહાભારત તે વાંચ્યું છે? તો કહે કે દત્તાનાં ત્રણ વૉલ્યુમ વાંચ્યાં છે. આ બધું ૨૩ વર્ષની ઉંમરમાં!

આજે મેજર જમનાદાસની વાત કરી ગયા. કેવી રીતે એનો પંદર પાનાનો કાગળ અહીં આવ્યો, કેવી રીતે એમણે એને ૨૪-૨-૧૩ બાપાંતર ખાતામાં મોકલ્યો, કેવી રીતે એની પાછળથી તપાસ આવી અને કેવી રીતે મેક્સવેલે લખ્યું કે આ કાગળ રાજદારી કારણોસર ન આપી શકાય! અને છતાં — આ બધું છતાં — જમનાદાસને અહીં હાજર થવાને માટે હુકમ મળી ગયા છે.

બાપુ આજે રામદાસને અને જમિયતસિંગને મળ્યા. જમિયતસિંગને કહ્યું કે શીખ જથ્થાઓનો અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં ઉપયોગ ન કરી શકાય, ખાસ કરીને મંદિરપ્રવેશની બાબતમાં; પણ શીખો જરૂર હરિજન ઓફિસમાં રહે, અને પરચૂરણ હરિજનકામ જરૂર કરે.

એણે પોતે દંડ ભરીને બહાર નીકળવું કે નહીં એ વિષે પણ પૂછ્યું. જીવાન સ્ત્રી આવતા મહિનામાં છૂટશે તેની રખવાળી કરનાર કોઈ નથી, ધરબાર નથી એટલે પણ મારે છૂટવું જોઈએ. જમનાદાસજી કહે છે દંડ ભરી દો. આપનો શો અભિપ્રાય છે?

બાપુ કહે: મારો કશો જ અભિપ્રાય નથી. તમને જે સૂઝે તે પ્રમાણે કરો.

પછી અપંગ કેદીઓને વિષે માસિક કાઢી શકાય કે નહીં? એ પણ પૂછ્યું.

બાપુ કહે: જરૂર કાઢી શકાય, પણ તમારી એ કાઢવાની શક્તિ છે કે નહીં એ તમે જાણો. તમને ચોગ્ય અધાવનાર મળશે કે નહીં એ પણ તમે જાણો. બાકી અધાવવામાં અડચણ નથી.

‘રામદાસને જોઈને આજે ૨૨વું આવી જાય’ એમ બાપુને લાગ્યું. આ બાપુના જ શબ્દો! બાપુએ કોઈ દિવસ આવી રીતે કોઈનું વર્ણન આપ્યું નથી. રામદાસે દૂધ ન માગવાનો આગ્રહ જ કર્યો અને પરિણામે આ એ બોગવે છે. આજો ઊંડી બેસી ગયેલી, ચહેરો બિતરી ગયેલો અને જરાય નર

ન મેળે, ટોપી પણ માથામાં બિંડી ખૂંચી જાય. મેનર પોતે એ દર્શન નહીં સાંપી શકેલ એટલે એણે જ એને હોરિપટલમાં મોકલી આપ્યો.

ખીજા કેદીઓની ફરિયાદો રામદાસ સ્લેટ ઉપર લખીને લાવેલાં. તેની ચર્ચા કરતાં, ખાસ કરીને કેમ્પમાં અગારી કમિટી હતી તેવી કમિટી અમને બાંધવા દો એ સૂચના વિષે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની સાથે બારે મતમેદ થયો. રામદાસની સાથે બોલાચાલી થઈ. રામદાસ કહે: જો કંઈ મને માલે તે તમે જાણતા નથી, કેદીઓ જે કરે તે બધું યુને અને અમલદારોનો યુને જ નહીં. મેનર ચિડાયો તો ખરો જ. પણ પાછળથી બાપુને કહ્યું: બધી વસ્તુને નિકાલ થશે, મારાથી રામદાસની સાથે કડક વાત થઈ ગઈ, મને માફ કરશો. એમ કરીને બધી વાતો ઉપર ફેરવી વાળ્યું. વળી કહે: રામદાસ તદ્દન ભોળો છોકરો છે, બધાનું કહેણું માની જાય છે.

બાપુ કહે: એ જ એ છોકરાનો મોટો ગુણ છે. એમ એ નભતો આવ્યો છે અને ઈશ્વર એમ જ એને નભાવ્યે જશે.

કર્ણાટકીઓએ બધાએ ઉપવાસ છોડ્યા એમ મેનર વાત કરતા હતા. નરગીસબહેન, પેરીનબહેન, કમળાબહેન અને મયુરાદાસ આવી ગયા. ક્યાંકથી ગપ લાભ્યાં હતાં કે બાપુને વાઇસરોયનો અંગત મંત્રી મળવા આવી ગયો.

વસ્ત્રભભાઈ કહે: તમે એમને એમ ન કહ્યું, તમારાં મોં તો એવાં નથી ઘાગતાં કે વાઇસરોયના અંગત મંત્રીને અહીં આવવાની કરજ પડે.

પેરીનબહેનનો જીવનનો આનંદ થાય એમ હતું. એ હરિજન વિષે એક બે સવાલો પૂછવા આવી હતી, તે પણ જેલમાં હરિજનોની સ્થિતિ વિષે. બાકી એને શું કરવું એ વિષે કશું વિચારવાનું નહોતું. એને વિષે કહી શકાય 'વિપ્લવ એના જીવનનો પ્રધાન અનુરાગ હતો. એમાં ખીજા કશાને માટે સ્થાન નહોતું, પ્રેમને પણ નહીં.' એને જેલમાં પાછી જતાં ન એનો પતિ અટકાવે, ન માતા અટકાવે!

રામદાસનો ચહેરો બાપુના હૃદયમાં કેરાઈ ગયો હતો અને પ્રાતઃકાળમાં આજે રામદાસ ઉપર લાંબો પત્ર લખ્યો એમાં નીમુના નાનાના મૃત્યુ ઉપર લખતાં મોક્ષ સંબંધી વિવેચન ક્યું અને પોતાની હરિશ્વર જેની સ્થિતિ જણાવીને આ બધાનો કરુણ ચિતાર આપ્યો. કાગળ લખ્યા પછી પણ ફરતાં વળી ખીજા ઉપમા વાદ આવી. કહે કે: મેનરને તો એના તરફ તિરસ્કાર છે. એને એ ભોળો એટલે બોટ સમજે અને હું કહેતો જાઉં કે

૨૫-૨-૩૩

કરારો એણે ગ્રીકમાં વાંચેલા છે. ઉપનિષદોનાં મેક્સમૂલરનાં ભાષાંતરો વાંચ્યાં છે. હિંદુ ધર્મ તરફ કેમ પ્રેરાઈ? તો કહે: ગ્રીસ ગયા પછી ગ્રીક અને હિંદુ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો, અમેરિકા પાછી ગઈ અને પછી અહીં આવી તો હિંદુ ધર્મ વિષે જે ખ્યાલ હતો તે દટીભૂત થતો ગયો. મહાભારત તે વાંચ્યું છે? તો કહે કે દત્તાનાં તથુ વોલ્ફ્યુર્મ વાંચ્યાં છે, આ બધું ૨૩ વર્ષની ઉંમરમાં!

આજે મેજર જમનાદાસની વાત કરી ગયા. ઠેવી રીતે એનો પંદર પાનાનો કાગળ અહીં આણ્યો, ઠેવી રીતે એમણે એને ૨૪-૨-૩૩ ભાષાંતર ખાતામાં મોકલ્યો, ઠેવી રીતે એની પાછળથી તપાસ આવી અને ઠેવી રીતે મેક્સવેલે લખ્યું કે આ કાગળ રાજદારી કારણોસર ન આપી શકાય! અને છતાં — આ બધું છતાં — જમનાદાસને અહીં હાજર થવાને માટે હુકમ મળી ગયા છે!

બાપુ આજે રામદાસને અને જમિયતસિંગને મળ્યા. જમિયતસિંગને કહ્યું કે શીખ જથ્થાઓનો અરપૃસ્થતાની બાબતમાં ઉપયોગ ન કરી શકાય, ખાસ કરીને મંદિરપ્રવેશની બાબતમાં; પણ શીખો જરૂર હરિજન ઓફિસમાં રહે, અને પરચૂરણ હારિજનકામ જરૂર કરે.

એણે પોતે દંડ ભરીને બહાર નીકળવું કે નહીં એ વિષે પણ પૂછ્યું. જીવાન આ આવતા મહિનામાં છટકો તેની રખવાળી કરનાર કોઈ નથી, ધરબાર નથી એટલે પણ મારે છટકું જોઈએ. જમનાદાદાશ કહે છે દંડ ભરી દો. આપનો શો અભિપ્રાય છે?

બાપુ કહે: મારો કશો જ અભિપ્રાય નથી. તમને જે સૂઝે તે પ્રમાણે કરો.

પછી અખંડ કેદીઓને વિષે માસિક કાઢી શકાય કે નહીં? એ પણ પૂછ્યું.

બાપુ કહે: જરૂર કાઢી શકાય, પણ તમારી એ કાઢવાની શક્તિ છે કે નહીં એ તમે જાણો. તમને ચોખ્ખા ચલાવનાર મળશે કે નહીં એ પણ તમે જાણો. બાકી ચલાવવામાં અડચણ નથી.

‘રામદાસને જોઈને આજે સહુ આવી બધ’ એમ બાપુને શાબ્દ. આ બાપુના જ સખ્દો! બાપુએ કોઈ દિવસ આવી રીતે કોઈનું વર્ણન આપ્યું નથી. રામદાસે દૂધ ન માગવાનો આગ્રહ જ કર્યો અને પરિણામે આ એ બોગવે છે. આજો જાંડી બેસી ગયેલી, ચહેરો જિતરી ગયેલો અને જરાય નર

ન મેળે, ટોપી પણ માથામાં ઘિંડી ખૂંચી જાય. મેન્ડર પોતે એ દર્શન નહીં સાંખી શકેલ એટલે એણે જ' એને હોરિપટલમાં મોકલી આપ્યો.

ખીજ કેદીઓની ફરિયાદો રામદાસ, સ્ટેટ ઉપર લખીને લાવેલા. તેની ચર્ચા કરતાં, ખાસ કરીને કેમ્પમાં અમારી કમિટી હતી તેવી કમિટી અમને બાંધવા દો એ સૂચના વિષે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની સાથે બારે મતભેદ થયો. રામદાસની સાથે બોલાચાલી થઈ. રામદાસ કહે : જેલ કેમ ચાલે તે તમે જાણતા નથી, કેદીઓ જે કરે તે બધું ગુનો અને અમલદારોનો ગુનો જ નહીં. મેન્ડર ચિડાયો તો ખરો જ. પણ પાછળથી બાપુને કહ્યું : બધી વસ્તુનો નિકાલ થશે, મારાથી રામદાસની સાથે કડક વાત થઈ ગઈ, મને માફ કરશો. એમ કરીને બધી વાતો ઉપર ફેરવી વાળ્યું. વળી કહે : રામદાસ તંદન બોલો છોકરો છે, બધાનું કહેણું માની જાય છે.

બાપુ કહે : એ જ એ છોકરાનો મોટો ગુણ છે. એમ એ નબતો આવ્યો છે અને પ્રધિર એમ જ એને નલાભ્યે જશે.

કણીટકીઓએ બધાએ ઉપવાસ છોડ્યા એમ મેન્ડર વાત કરેતા હતા. નરગીસબહેન, પેરીનબહેન, કમળાબહેન અને મથુરાદાસ આવી ગયા. કપાંકથી ગપ લાવ્યાં હતાં કે બાપુને વાઇસરોયનો અંગત મંત્રી મળવા આવી ગયો.

વક્સબભાઈ કહે : તમે એમને એમ ન કહ્યું, તમારાં મોં તો એવાં નથી સાગતાં કે વાઇસરોયના અંગત મંત્રીને અહીં આરવાની ફરજ પડે.

પેરીનબહેનનો જુરસો જોઈને આનંદ થાય એમ હતું. એ હરિજન વિષે એક બે સવાલો પૂછવા આવી હતી, તે પણ જેલમાં હરિજનોની સ્થિતિ વિષે. બાકી એને શું કરવું એ વિષે કશું વિચારવાનું નહોતું. એને વિષે કહી શકાય 'વિશ્લવ એના જીવનનો પ્રધાન અનુરાગ હતો. એમાં ખીજ કશાને માટે સ્થાન નહોતું, પ્રેમને પણ નહીં.' એને જેલમાં પાછી જતાં ન એનો પતિ અટકાવે, ન માતા અટકાવે !

રામદાસનો ચહેરો બાપુના હૃદયમાં કેરાઈ ગયો હતો અને પ્રાતઃકાળમાં આજે રામદાસ ઉપર લાંબો પત્ર
 , ૨૫-૨-૩૩ લખ્યો એમાં તીમુના નાનાના મૃત્યુ ઉપર લખતાં મોક્ષ સંબંધી વિવેચન કૃત્યું અને પોતાની હરિશ્વંદ જેવી સ્થિતિ જણાવીને આ બધાનો કડુણ ચિન્તાર આપ્યો. કાગળ લખ્યા પછી પણ ફરતાં વળી ખીજ ઉપમા વાદ આવી. કહે કે : મેન્ડરને તો એના તરફ તિરસ્કાર છે. એને એ બોલો એટલે બોટ સમજે અને હું કહોતો જાઉં કે

'એ બોલો છે એ જ મને ગમે છે. એને બિચારાને એમ કે મારો બાપ ધણુયે કરી આપશે. બીજાને દુઃખે દુઃખી થનારને હું શુ આશ્વાસન આપુ ? મારી સ્થિતિ તો યુધિષ્ઠિરના જેવી યર્ષ પડી હતી. પેલા વસ્ત્ર તાણુના હતા, બીજા ખૂબો પાડતો હતો, પણ એ બિચારો ચૂપ રહી બેધાં કરતો હતો. શું કરે ?

નીલાની માથે રાજ વાતો થતી જ ગય છે. દીકરાની પાછળ ભેખ લે, આવાને રજા આપ, ખર્ચ ઓછું કરી નાખ, બીજા માગવી પડે તો બીજા માગ'અને પછી તારો બાળક પણ બીજા માગશે—એ બધાની હા બાણુની ગય અને કહેતી ગય કે મને જેખ લેનાં અને એક વાર અમુક વસ્તુ મળે બિતરી કે તે પ્રમાણે વર્તતાં સકાય થાય એમ નથી.

'સુધર્મ' છાપુ કહે છે કે ૧૯૩૪માં હિંદુસ્તાનના જન્મદાક્ષર 'એવા છે કે અસ્પૃશ્યોને મંદિરમાં દાખલ કરવાને અંગે ખુનામરકી થશે અને સાત કરોડ માણુસો માર્યા જશે, પોલીસો દાકરોજો છોડશે.

બાપુ કહે : બ્રાહ્મણો ન માને તો મારામારી તો ખૂબ થવાની જ. આભેડકર બ્રાહ્મણોત્તર પરિપક્વો પ્રમુખ થયો છે.

વસ્ત્રભભાઈ કહે : બ્રાહ્મણોત્તરે પણ માની જતા હોય તો બ્રાહ્મણો કશું ન કરી શકે. પણ બ્રાહ્મણોત્તરેનેય અસ્પૃશ્યતા કાઢવી વમમી લાગે છે.

મવારમાં પુષ્કળ કાગળો લખી નાખ્યા. માધવીપથને કાગળ લખ્યો.

આનંદી લેડી કાકરસીને ત્યાં રહી છે ત્યાં તેને

૨૬-૨-૩૩ મૂર્ધસ્નાન, કાંદરનાન, ખેરાકની રાજની વિગતવાર

સૂચનાના રાજ કાગળો જાય, એ સૂચનાનો અમલ થાય

છે કે નહીં એની તુપાસ થાય, રાજ સવારે રિપોર્ટ આવે. આજે સવાર અને અમારી ઓદિમ બધ એટલે નીલાને બહાર ચિઠ્ઠી લઈને આવવાનું કહ્યું હતું. એ બાપડી આવતી આવી, ચિઠ્ઠી લાવી, દરવાજે આપીને દરવાજા સામે જવાખને માટે રાહ જોતી તકલી ચલાવતી બેઠી !

આજે નીલાએ આંખા તળે બેસીને શાસ્ત્રીવ ઢળે ભંગીકામનો લેખ

લખી આપ્યો. કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય આવી. અસ્પૃશ્યતા

૨૭-૨-૩૩ માટે જ અવાજ એમ કહેવડાવ્યું હતું છતાં કોદંડરાવે

એ શરત એને સભળાવ્યા વિના આણી. એને તો

બાપુની પાસેથી પોતાના દીકરા વિષે સલાહ લેવી હતી. એને આવેલીને કેમ કાઢી મૂકી શકાય ?

આને 'કોનિકલ'માં આવ્યું છે. કે સરકારે કેદીઓને ૧૯૩૫ મુધી ન છોડવાને નિશ્ચય કર્યો છે અને ગાંધીજીને ઝોણમાં ઝોણાં ત્રણ વર્ષ રાખવા છે.

બાપુ : જુઓ હું-તો પાંચ વર્ષ કહેતો હતો ના? આ તો બે ઝોણાં થયાં.

વક્તવભભાઈ કહે : તમે તો પેલા નાગના જેવું કરો છો. એને કોંકે કહ્યું અથવા તારી પૂઠે બાવળિયો છે, તો એ કહે, ભલે મારે છાંયડો થયો!

આને 'હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ' ઘણું દહાડે ગાયું. પ્રેમગદાસ કયાં થઈ ગયા, કેણુ હતા એ બાપુએ પૂછ્યું પણ મને ખબર નહોતી. આપણને આપણા પોતાના ભક્તો, કવિઓના ઇતિહાસ વિષે કેટલું અજ્ઞાન હોય છે! આ ભજન અતિશય મીઠું છે એમ બાપુએ આ દશમી વાર કહ્યું હતું.

આને સવારે . . . એ . . . ની સાથે થયેલી વાતો સંભળાવતાં

બાપુને કહ્યું કે પોતાના મોટાભાઈ એ એવી શરતે . . . ને
૨૮-૨-૩૩ પોતાને ત્યાં લખવાનું કહ્યું કે એ અરપૃષ્ઠ તરીકે
રહે. એ રીતે એમણે તેને ત્યાં રહેવાની સાફ ના પાડી.

બાપુએ કહ્યું : એ જ બરોબર છે. ધર્મનું પાલન કરતાં ધણીયે ઘુસીખતો પડશે. કુટુંબમાં ભાઈ ભાઈ વચ્ચે અને આપદીકરા વચ્ચે હું ગ્રહણ કરાવવા આવ્યો છું એમ કહેવાય છે એ વાત સાચી. પણ એથી આગળ માથુસ પોતે પોતાના અંતરમાં ચિરાઈ રહ્યો છે તે! ધર્મનું પાલન ખીજી રીતે કરાવવું અશક્ય છે. આ 'હરિજન' લખવાનું કામ એ પણ મારે માટે એક પ્રકારની તાલીમ છે. લખાવવું તો કાવતું જ નથી, લખવું જ હાવે છે. આને મદિર વિષે લેખ લખ્યો, એ લખનાં છીક વિચાર કરવો પડ્યો.

. . . ના અલ્પવર્ષવત વિષે લખતાં નારણદાસને લખ્યું : “ . . .

નિશ્ચય રહેશે તો . . . જણેન શાંત થઈ જશે. મારો અચૂક અનુભવ છે કે બેમાંથી એક અડમ્બ હોય અને તેની ખાતરી ખીજા પક્ષને થઈ જાય તે વખતે મીઠાને ચક્ક શાંત થાય જ છે. જેમ વહાણમાં વહાણાં મરી જાય તે પણ અમુક કાળે જૂલી શકાય છે તેમ આ મોહને વિષે છે. મૂળ વાત એવી છે કે બંનેમાં ઝોણીવત્તા નમળાઈ હોય છે એટલે એકબીજાના આધારની જરૂર પડે છે. ખરું જોતાં એ આધાર નથી. એમ કોઈ પાર ઊતરી જતા હોય તો એ અકરમાત ગણાય. આંધળો આંધળાને કેમ દોરી

શકે? ડૂબતો ડૂબતાને કેમ બચાવી શકે? વિપત્તી વિપત્તીને કેમ નિર્વિપત્ત કરી શકે? એમ સીધું પ્રમાણ બાંધી શકાય છે.”

સાંજે તેલ યોગતાં છગનલાલ કહે : કુંભકોણમમાં મંદિરપ્રવેશની સભાઓ ઉપર મનાઈક્રમ થયો છે તેનો પણ બંંગ ન થઈ શકે ?

બાપુ કહે : તેનો ‘પણ’ એટલે શું ? આપણે અસ્પૃશ્યતાની લડતમાં સવિનયભંગની કયાં છટ રાખી છે ? અને આ ક્રમ તો હજારો માણસો ન્યાં એકઠાં થાય છે ત્યાં લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. ત્યાં શાંતિનો ભંગ થવાનો સાચો ડર હોઈ શકે છે. વળી સનાતનીઓ તો હવે શુંડાઓ રાખે છે, એમને તોક્ષન કરવું છે. તો આપણે એમને તોક્ષન કરવાની કેમ તક આપીએ ? આ લડન અહિંસાની છે, તે આ પ્રસંગે તો ખાસ આપણે બતાવી શકીએ છીએ.

આજે રહેવાના પાર્ડમાં જતાં જોશર પુછે : આપને કામ તો બહુ રહેતું હશે ?

૧-૨-૩૩

બાપુ : હા, છાપું કાઢવું, કાગળોને પહોંચી વળવું, માણસોને મળવું એમાં વખત તો ખૂબ જાય જ ના ?

જોશર : વિચાર કરવાનો પણ વખત નહીં મળતો હોય !

બાપુ : સાચું. પણ મારી આખી જિંદગી એમ જ ગઈ છે. મેં કામ કરતાં કરતાં જ વિચાર કીધા છે. વિચાર કરવાને માટે મેં મમય લીધો છે એવું બન્યું નથી, અને મને લાગે છે કે કાંઈ માણસ એમ સમય મેળવીને વિચાર કરવા બેસે તો કંઈ નવા વિચાર ન સૂઝે. મારે પોતાને વિષે તો કહું કે હું તો એકના એક વિચારના વમળમાં ચડી જાઉં.

આ જ વિચાર ડાંકન ત્રીનલીસને સખેલા કાગળમાં ધ્વનિત થતો હતો :

“ નવા આનંદારાને અમારો કાર્યક્રમ કાણુ લાગે છે. આ પૃથ્વી ઉપરના કશોડો લોકો જેવું જીવન ગાળે છે તેવું ગાળવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એ લોકો દિવસબર વૈતરું કરે છે. તેમનાં શરીર ન્યારે મહેનતમગૂરી કરતાં હોય તે વખતે જ તેમને વિચાર પણ કરવાનો હોય છે. રોજનો કાર્યક્રમ સ્વાભાવિક થઈ જાય ત્યારે તે આનંદદાયક થાય છે અને મંબીર વિચારણામાં પણ આડે આવતો નથી. પણ બધી જાતના વિચાર કાંઈ ઉપયોગી ઠહોતા નથી. આવસ્થકતા સ્પષ્ટ વિચારણાની છે. એ તો મન-મન એટલે કે બીજાની સેવા માટે શ્રમ કરવામાંથી જ આવી શકે.”

તેલ યોગાવતાં બાપુ કહે : આજે ચંદ્રમા સુરસ દેખાય છે. એને તો દિલાસ જ કહેના હશે ને ?

હું : હિલાલ તો બીજાના ચંદ્રમાનું નામ કહેવાય છે ના? હિલાલે ઈદ કહેવાય છે.

બાપુ : ઈસ્લો હિલાલ તેમ ત્રાન્નેનો હિલાલ નહીં કહેવાય?

એટલે વસ્તુબનાઈ કહે : હલાલ એટલે તો એકે સપાટે બે કરી નાખે એ જ ને? અને શીખોને કંટકા ગેસ્ટ બોઈએ એ જ ના!

બાપુ અને અમે સૌ ખડખડાટ હસ્યા!

* * *

નીલાનાગિનીની તપાસ હજી ચાલી રહી છે. કાકાને મેં કહ્યું : બાપુને આ નિંદગીમાં ઘણી ન ગમતી વસ્તુ કરવી પડી છે. નાનપણમાં વૈદ્યકીય અભ્યાસ કરવો હતો, પણ જીવનાં પ્રાણીને ચીરવાં પડે તેથી નાગેલા. એ જ કામ — જીવતાને ચીરવાનું એમને આજે અનિચ્છાએ કરવું પડે છે. આ જુઓની નીલાને જીવતી ચીરવાનું જ ચાલી રહ્યું છે ના!

અને સાચે જ એમ હતું. એની નિંદગીનાં એક પછી એક એમ વધારે ૫૬ ખૂણતાં જાય છે. આજે કહે છે કે રૂ. ૧૫,૦૦૦ નું કરજ મને થઈ ગયું છે. એ તો કોણ આપે? પણ કદાચ મહારાજા . . . આપે તો આપે!

. . .ના માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જ દૃષ્ટિએ એના લગ્નની વાત બાપુએ ઉપાડી અને નારણુદાસભાઈને ૨-૩-૩૩ ચાંપતા ઉપાય લેવાનું કહ્યું. . .ના વિચાર બન્યા. . .ને છૂટી જવાની ઇચ્છા થાય તો તેમ કરવાની છૂટ આપી અને . . .ના બાપને લખ્યું કે તમને પસંદ ન હોય તો પછી તમે જ જવાબદારી ઉઠાવજો. નારણુદાસભાઈ દહલાથી વતી અને . . .ને સરખા રહેવાની ફરજ પાડી. . .ના વર્તનથી તેને માટેનું માન અતિશય વધી જાય છે. બે ત્રણ વરસ થયાં એ રોકાઈ રહેલ છે. હજી રોકાવાને તૈયાર છે. અરપૂશ્ય બાબાને પરણવા આનાકાની નથી. અરપૂશ્યો ઉપર વર્તતા ત્રાસમાં ભાગ લેવાને એ સંબંધ જોડવાની તૈયારી એ બનાવે છે. છતાં રખેને બાપુના હરિજન કામને આ લગ્નથી ઘોઠો પહોંચે, સનાતનીઓ બખાળા પાડીને લોકોના મનમાં ભ્રમણા પેદા કરે, એ દૃષ્ટિથી લગ્નની ઉતાવળ ન થાય એ કદાચ સારું હોય. આટલી તટસ્થતાથી વિચાર કરનાર બહુ ઝોછા વર જોવામાં આવે છે. બાપુ એના કામગીરી ખુશ થયા. ચીદમીનાં લગ્ન નિરધાર્યાં છે તેની ખબર બધાને આપી અને એ બધાને તથા . . .ને અને નારણુદાસ તથા . . .ને આ વિષે કાગળો લખ્યા. બધા કાગળો

વાંચીને મારી આંખ હર્ષાશ્રુથી ભભરાઈ. . . વિષેનો બાપુનો પ્રેમ આ કામળોમાં છલકાઈ રહ્યો તે જોયો અને ઘડીક વાર એમ થઈ ગયું કે ખીજા સંભોગો ગુમે તેવા હોય છતાં . . .ને વિષેનો આટલો પ્રેમ કદાચ બાપુને ચોક્કીએ . . .ના વિવાહ કરવાને માટે છોડાવે તો આશ્ચર્ય નહીં થાય. એને હું પ્રેમનો એક ચમત્કાર ગણું.

. . .ને લખ્યું તે મથાર્ય હતું:

“ તમે હું ન ધારું તેવી પારમાર્થિક વૃત્તિ કેળવી જણાય છે, એટલે મને સુદૃઢ સંકેત નથી રહ્યો. તમારી વૃત્તિ સદાય એવી જ રહો. તમે જેવી તેવી જવાબદારી માથે નથી લેના. તમારા હાથમાં દાદાની લાજ રહેલી છે. હિંદુ ધર્મની કહો તો તે પણ બહુ અંશે છે. તમારું આ જીવન શોભશે તો નિંદા કરનાર પણ સ્તુતિ કરતા થઈ જશે.”

આ લખીને ધણા દોષોવાળી પણ થોડા ગુણોવાળી . . .ના ગુરુ અને મિત્ર બનવાની શિખામણ આપી. છેવટનાં એ વાક્ય જોવા જેવાં હતાં:

“ હું હાજર નહીં હોઈ તેનું દુઃખ ન માનશો. મારું શરીર અહીં હશે પણ આત્મા તો તમારી પાસે હશે ને તમને બનેને નિહાળ્યાં જ કરશે, ને તમારી ચોક્કી કરશે.”

આપણે સૌને વિષે ‘મારો આત્મા તમારી ચોક્કી કરશે’ એવો આશીર્વાદ બાપુ આપે તો કેવું થાય! પણ આપણે તે ઘણી વાર એ ચોક્કી માગીએ છીએ અને છતાં એ ચોક્કી થતી દેખી નથી શકતા. અહીં તો બાપુએ પોતે ચોક્કી કરવાની પોતાની અભિલાષા બતાવી છે, અને બાપુની કઈ અભિલાષા પૂર્ણ નથી થઈ?

નારણ્યદાસભાઈ તથા . . .ને લગ્નની ઝીણી ઝીણી વિગતો લખી. ધોતિયું ઠોણે આપવું, સાડી ઠોણે આપવી, વગેરે અને પછી . . .બહેનને લખ્યું; “ સગા દીકરાના વિવાહમાં જેટલો પ્રેમ રહે એટલો આમાં રહેલો. . .ને માખાપની ખાંભી ન જણાય એમ બધી બહેનો વર્તે.”

નારણ્યદાસભાઈના કામળમાં લગ્નની બધી વિગતો ઝીણવટથી વર્ણવીને . . . વિષે સ્તુતિ કરી. “. . .ના કામળો મને સુખ કરે છે. લખે છે તેવો નીવડે તો તે પૂર્વનાં પુણ્ય લઈને . . . પાસે ગયેલો હોવો જોઈએ. અને . . .નો પ્રેમ પણ અવર્ણનીય હોવો જોઈએ. તેની તાલીમ કેવી ! ”

નીલાના વધુ અને વધુ થર બિખડતા જાય છે. ૧૫,૦૦૦ સુધીનું કરજ કર્યાનું કબૂલ કરે છે ને મહારાજ કદાચ બરી આપે એવી આશા પણ રાખે છે !

‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’નો મેકરે આવ્યો. હંમેશની જેમ હરિજન કામની ખબર પૂછીને ચાલ્યો જતો હતો, પણ જતાં જતાં સહજ એક સવાલ પૂછ્યો : જમનાદાસના રોટમેન્ટ વિષે કશું કહેવું છે ?

બાપુ કહે : એ તો પોલિટિકલ વાત થઈ ના ?

એટલે કહે છે કે સાચું. પણ જરા થોભીને પૂછ્યું : પણ અમે રજા મેળવીએ તો પછી અમારી સાથે વાતો કરો ખરા કે ?

બાપુ કહે : તો વાત કરું ખરા પણ મારે તમને મળેલી પરવાનગીને તપાસી જવી જોઈએ અને એ જોયા પછી મને સંતોષ થાય અને મને પણ તમારી સાથે વાત કરવાની છૂટ હોય તો પછી સિદ્ધાંત અને નીતિ વિષે હું છૂટથી વાતો કરી શકું. આજે જ્ઞા મારું મન કારું છે. પણ અધન ઊડયા પછી મનમાં સૂઈ રહેલા વિચારો ફટાફટ ઊભા થાય અને હુમલો કરે.

મેકરે : આજે તમે ચાલુ ઘટનાઓ ઉપર વિચાર નથી કરતા ?

બાપુ : ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ માણસ વિચાર કરે એના કરતાં વધારે નહીં. મારું મન જ એવું યંત્ર જેવું છે કે જ્યારે હું નિશ્ચય કરું કે અમુક પરતુનો વિચાર નથી કરવાનો એટલે હું તે વિચાર કરવાને અશક્ત બનું છું. તમે મહાદેવને વર્તમાન ઘટનાઓ વિષે મારા વિચાર પૂછો તો એ પણ ન કહી શકે, કારણ એમ છે કે મને પોતાને ખબર નથી અને એની એ ‘કાંઈ’ ચર્ચા કરી નથી હોતી.

મેકરે : હું તો એમ ન કરી શકું.

બાપુ કહે : હું એ કરી શકું છું અને એને ઉચ્ચરની એક અદ્ભુત અક્ષિસ મારું છે.

મેકરે : પણ પરવાનગી મળે તો દરેક બાબત ઉપર ચર્ચા કરો કે ?

બાપુ કહે : બહારની વસ્તુઓના અગ્નાને લીધે વિગતોની હું ચર્ચા ન કરી શકું, પણ સિદ્ધાંત અને નીતિ વિષે ચર્ચા કરવાને અડચણ ન આવે.

આટલી વાત કરીને એ માણસ ગયો, દસેક મિનિટમા આખો તાર ટાઈપ કરીને લઈ આવ્યો અને બાપુની પાસે તપાસાવ્યો. બાપુએ આરંભિક વાક્યો મૂકી દીધા અને કેટલોક મહત્વનો સુધારો કરી દીધો. એ માણસની ઈમાનદારી વિષે મને ભારે માન થયું. ‘રબને મારાથી ગાંધીને અન્યાય તો ન થાય’ એ જ લાગણી મેં એ માણસમાં હમેશાં જોઈ છે.

બીજા મૂર્ખો રિપોર્ટર જોબો જોબો આ સાબળતો હતો. મેં એને કહ્યું : જો, આ કેવી સરસ કોપી લઈ ગયો. એટલે એણે પણ થોડું પૂછ્યું :

હરિજનકામમાં પડ્યા છે એટલે સવિનયભંગની લાડત હવે રહી નથી એ વાત સાચી ?

બાપુ કહે : હિમાલય કેવડો એમ કાંઈ પૂછે અને પછી એક કહે ૨૫,૦૦૦ ફીટ અને બીજો કહે ૨૩,૦૦૦ ફીટ એવી વાત થઈ.

પેલો : તમે કેટલા ફીટ કહો ?

બાપુ : ૨૬,૦૦૦.

આટલો ભાગ પણ એ કાંઈ ભાંગેરો ન વાટે એટલા માટે મેં એની પાસે સુધરાવ્યો. પણ એણે પેલો મેફરવાનો ભાગ ચોર્યો અને મોકલાવ્યો હોય તો !

મારી ધાસ્તી સાચી પડી. એણે પેલો ભાગ ચોર્યો અને મનસ્વી રીતે લખીને મોકલ્યો. બાપુએ એને સમજાવ્યો કે એમાં ગંભીર ભૂલો છે, પણ એનામાં એ સમજવાની શક્તિ ન હતી. મારા દુઃખ અને ચીડનો પાર નહોતો.

૩-૩-૩૩

બાપુને પણ ચીડ ચડી, પણ બાપુએ પોતાની અપાર ક્ષમાથી ઉદાર દષ્ટિ બતાવી. એક બે વાક્યો એને ઠેપકો આપતાં બાપુએ કહ્યાં તે માંભંગવા જેવાં છે :

ધર્મરની કૃપા છે કે મારે મારી પોતાની નમ્ર રીતે દુનિયાને કાંઈક નવું જ આપવાનું છે. હું જે રીતે એ મૂકી શકું તે રીતે બીજો કોઈ એ મૂકી શકે એમ નથી. પણ હવે કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી. બગડવાનું બગડી ચૂક્યું છે. પણ ભવિષ્યને માટે તમારી ઓફિસને ખબર આપજો કે અહીંથી જે કાંઈ મોકલવામાં આવ્યું હોય તેમાં મીઠું'મરચું' ન બેળવે. મારા મદેશા હું જે શબ્દોમાં આવ્યું એ જ શબ્દોમાં તે છાપે અથવા બિલકુલ ન છાપે. એ. પી. આર્ષ. પણ આ શરતે મારા મદેશા લેવાનું બંધ કરજો તો તેની મને પરવા નથી. દુનિયાને હું જે મદેશો આપવા ઇચ્છું છું તે માટે હું કોઈ વર્તમાનપત્રોની એજન્સી ઉપર આધાર રાખતો નથી.

નીકાને ચીરવાનું (vivisect કરવાનું) આજે વધારે આશ્યું. બાપુ મજા નિર્દય થઈને સવાલો પૂછેને જતા હતા અને પેલી નફ્ટ થઈને જવાબ આપેને જતી હતી. વચમાં બાપુએ કહ્યું : અને તારામાં વિશ્વાસ હોત અને એમ માનતો હોત કે તું નાદાન અને નિર્દોષ છે અને મારો તારા ઉપર કાબૂ છે તો હમણાં મેં તને બેતબૂ થપાટ ખેંચી કાઢી લેાન. પણ હું જાણું છું કે તારા ઉપર કશી અમર થની નથી.

વધુ પડ જિખડયાં. બાપુ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. એ બાઈની કેટલી વાત માનવી અને કેટલી ન માનવી એ સેવાલ થઈ પડ્યો અને ક્યાં સુધી મોં આપવું એ પણ સવાલ થઈ પડ્યો. એને તો બાપુએ કહી દીધું : તારામાં જરા સરખીય હિંમત હોય તો છોકરાએને કહી દે કે મારું જીવન મેલું છે, મેં તમને છેતર્યો છે, મને કોઈ મા કહેશો નહીં. એ કામ પણ છોડી દે. પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે પોતાને મનગમતાં કામનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. જગતને જાહેર કર કે હું તો હરિશ્ચંદ્રની જેમ વેચાવાને તૈયાર છું. મને અને મારા દીકરાને ખરીદવા હોય તો ખરીદી લો, તો તારું હિંદુ ધર્મમાં આવેલું પણ કાંઈક પ્રમાણુ છે, નહીં તો બધું મિથ્યા છે. સાંજે નિસાસો નાખીને બોલ્યા : હજી કાલે કેટલાય ઝેરના કટોરા પીવા બાકી હશે. કોણ જાણે છે ?

વક્તવ્યબાઈએ કીક કહ્યું કે : બાપુ આશા રાખે એવી કાયાપસટ તો અસાધારણ માણસની થાય, એને માટે સંસ્કાર જોઈએ. શલ્યાની અહલ્યા થઈ એ વાત સાચી, પણ એને માટે પ્રથમ અહલ્યાની શલ્યા થવાની જરૂર હતી ના ? માણસ પોતાના પાપે પ્રજ્વળીને પથરા અથવા કોપસો થઈ જાય તો પછી તેને કોઈ સાધુના ચરણરૂપરો હીરા જનવાની આશા રહે, નહીં તો કોઈનો પણ રૂપરો એને કર્યું ન કરી શકે.

આનંદશંકર અને સુદરમ આવી ગયા. સુદરમને તો પોતાની રીત પ્રમાણે બાઈનરટાઈન અને બીજા અનેક મોટા માણસને વિષે વાતો કરવાની હતી, પોતાનાં ભાષણો વિષે અને કોઈ વિદ્યાર્થીને હાથે ચાપતી હરિજન-શાળા, જેમાં પોતે કોક વાર ડોકિયુ કરે છે, એની વાત કરવાની હતી. આનંદશંકરે બને બિલ્લમાંથી એકેનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. સુદરમ કહેતો હતો કે એને પોતાનું મન ખબર નથી, ઘડીક વાર પંડિતજી સાથે હોય છે ને ઘડીક વાર બાપુ સાથે. છતાં બાપુએ એમને ધીરજથી બધું સમજાવ્યું અને આશ્વાસન આપ્યું કે પંડિતજીને કહેજો કે જો પ્રથમ બિલ પાસ થઈ શકતું હોય તો બીજા બિલનો એમને પોતાને કરો. આગ્રહ નથી, અને એ ઉપરાંત જો તેઓ તસ્દી લઈને આવી જાય તો ઘણું સારું થાય જેથી અનેક ગૂંચવાડા થતા અટકે.

જગનાદાસની માફી પછી આજે સેતલવાડને ઘર ચઢ્યું છે અને એ બાપુને ઉપદેશ સંભળાવે છે કે શબ્દપ્રકરણમાં તમને ગમ ન પડે. તમે તો આ બંધીઉદ્ધારનું કામ બેઠા બેસા કર્યો કરો.

વલ્લભભાઈ કહે : આજે રાજીજી અને દેવદાસ આવે છે તેને કહેજો કે તમે દિલ્લી ગયા તેનું પરિણામ એટલું અવશ્ય આવ્યું છે કે જન્મનાદાસે માફી માગી, સેતલવાડે આ ઉપદેશ-વચનો બહાર પાડ્યાં અને ખીજાં નવેન્નો હજી નીકળશે.

મીરાબહેનને કેદીની ફરજ સમજવી, કેદીના અધિકારની પહોં વાત કરી :

“કાગળ લખવાનો કેદીઓ હક ન કરી શકે. એટલે બ્યારે ન લખવા દેવામાં આવે ત્યારે કશું ઝૂંટવી લેવાયું એમ નથી. ધર્મ જેને સાધારણ જીવનમાં પોતાનું કર્તવ્ય કહે છે તે જેલજીવનમાં ખીજની પાડેલી ફરજ થાય છે, અથવા એમ દેખાય છે. પણ આપણે માટે તો એમ કહેવું એ પણ બરાબર નથી. એક રીતે આપણે તો રવેચ્છાએ કેદી બનેલા છીએ. તથી કોઈ પણ છૂટ ખેંચી લેવામાં આવે અથવા તો અધિકારીઓને ગમે તે પ્રમાણે તેનું નિયમન કરવામાં આવે ત્યારે આપણા ઉપર કશું દયાણ થયું એમ આપણને લાગે જ નહીં. જરૂર પડે તો તારા કાગળો સિવાય હું ચકાવી શકું એમ છું. એ જ પ્રમાણે તારા દિલને કેળવવું જોઈએ, અને એમાં સુખ માનવું જોઈએ. એક રીતે તો દરેક માણસ પોતાને બ્યારે એ વસ્તુઓ ન મળે સારે એ વિના ચકાવી લેતાં પોતાની જાતને કેળવે જ છે. ગીતા-ધર્મનો અનુયાયી સુખપૂર્વક, ગીતાની ભાષામાં સમતાપૂર્વક, એવી રીતે વસ્તુઓ વિના ચકાવી લેતાં પોતાને કેળવે છે. ગીતાનું સુખ એ દુઃખથી વિરોધી નથી. એના કરતાં જિંવી રિશતિ છે. ગીતાના ભક્તને સુખદુઃખ જેવું કશું નથી. અને એ અવસ્થાએ પહોંચાય ત્યારે હર્ષશોક, જય અજય, સામ અસામ કશું રહેતું નથી. આપણે જે ગીતાશિક્ષણનો અમલ કરતાં શીખીએ તો જેલજીવન ભારે લાભદાયી છે. કારણ બહાર કરતાં જેલમાં આવું બધું કરવું વધારે સહેલું છે. બહાર તો આપણે અનેક વસ્તુઓમાંથી પસંદગી કરવાની ફાળ છે. એટલે હંમેશાં આપણે આપણી પરીક્ષા કરી શકતા નથી. જેલમાં અણુગમતા પ્રસંગો ઘણા અને છે. આપણે સમતા-પૂર્વક એ સહી ધર્મ એ છીએ કે નહીં ? જે સહી ધર્મ એ તો આપણે જાણ્યાં.”

શિવપ્રસાદ ગુપ્તાની બધંકર માંદગીના ખગર આચ્ચાં કરે છે. કાલે તો બાપુ કહેતા હતા : આપણે કદાચ એને ખોવા પડશે. આજે એના મંત્રીને લખ્યું : “શિવપ્રસાદે કહેાં કે અખગાર પડના છોડ દે, ગીતા પડે યા યોગવાસિષ્ઠ યા રામાયણ — જાવકાંડ યા ઉત્તરકાંડ પઢે, અથવા સુકાનકા મૃત્યુ પર સંવાદ. જગતકા ચક્ર ભગવાનકે હાથમે છોડ દેવે.”

બાપુના મીરાબહેન ઉપરના કાગળના ઉતારા પરથી એક વિચાર આવે છે. બાપુને વિષે કોઈ વાર મને યદ્ર જાય છે કે દુઃલેખનુદ્દિમમાઃ

મુલેયુ વિગતસ્પદ એ પાળયુ બાપુને માટે પણ બહુ કહણ હશે. . . ને। કાગળ આવ્યો તેમા એમ લખ્યુ છે કે હવે અમને એમ લાગે છે કે અમે એક મહા ઉચ્ચ શિખરેથી જિતયાં છીએ વળી બાળકો થાય તો ગરીબીનુ વ્રત પાળયુ પણ મુશ્કેલ થઈ પડે અને અમે એકબીજાના પ્રેમમા મૂઠાઈ નઈએ અને વિશ્વપ્રેમની શક્તિ ખોઈ બેસીએ એથી અમે લમનુ ગાડી વાલ્યુ છે. આ કાગળની ખમર પડી એટલે બાપુ કહે: ખરો, . . . ખરો. એને ધન્યવાદનો તાર કરવો છે.

મને આ વધારાપડતુ લાગ્યું. મે બાપુને કહ્યું: મને કાગળમા સચ્ચાઈની ઊપ લાગતી નથી.

બાપુ ચોકચા. મને કહે: એમ કેમ કહો છો?

મેં કહ્યું હું ઠીક વિચારપૂર્વક કહુ છુ. મને લાગે છે કે બાળકોની અને ખીજ દલીલો જે ઠીક છે તે દલીલો તો એને લમનનો નિશ્ચય કર્યા પહેલાં સૂઝતી નોંધતી હતી. આ લમનો વિચાર માડી વાલ્યો છે એના ખીજ ધણા સમજા કારણો હોવા નોંધએ. એ દિલ ચોરીને વાત કરે છે.

બાપુ કહે જુઓ, માણુમને અનેક કારણો હોય, પણ આખરે એક કારણ તે નિશ્ચય ઉપર આવે તેમ આ વિગે હોઈ શકે.

મે કહ્યું તેતુ કારણ આ ન હોઈ શકે. એના આશ્રમમા ખળભળાટ થયો હશે, . . ની ધમકીઓ પણ મઈ હશે, એટલે હવે એનાથી ઠીક જિનાતી નથી પણ સભવ છે કે હું એને અન્યાય કરતો હોઉ. જે એમ હોય તો એની માફી માગવાને તૈયાર છુ.

બાપુ. તમે એને કાગળ લખો

આટલી ચર્ચાને પરિણામે બાપુએ એને તાર કરવાનો તો માડી વાલ્યો. સાને કાકા એનો જે દિવસ પડીને લખેલો પરિપત્ર લઈને આવ્યા, તેમા નવી જ વસ્તુ હતી તેમા આશ્રમમા ઊથવપાથવ થાય એનો સ્પષ્ટ ધ્વનિ છે, ખીજ પણ વાતો છે, અને બ્યારે બાપુના કાગળમા બન્નેનો ભાઈબહેન તરીકે રહેવાનો નિશ્ચય છે ત્યારે આ કાગળમા છે "અમે પ્રયત્ન વાન રહીશુ. પ્રયત્ન શબ્દ અમે ધરાદાપૂર્વક વાપરીએ છીએ. બ્રહ્મચર્ય અમને ગમે છે, પણ લમનો તિરસ્કાર કરી શકતા નથી "

આ બધુ વાચીને સાને બાપુ કહે મહાદેવ જે અર્થ મૂકતો હતો એને માટે કારણ છે ખરુ હું હવે એને ખખડાવીને કાગળ લખવાનો છુ.

નીનાનું પ્રકરણ આને વધારે ભયકર અને કરુણ બન્યુ. એને વિગે વાત કરતા બાપુ કહે વલ્લભભાઈ, આને તમે મને હસતો નેશો તો તે ઉપર ઉપરથી જ. મારું હૃદય તો રડી રહ્યુ છે. આ છોકરીએ તો

સડવામાં કાંઈ ક્યાશ નથી રાખેલી. મને લાગે છે કે હવે આટલું બધું જાહેર કરીને એ મારી પાસેથી તો કાંઈ ઢાંકતી નહીં હોય. છતાં મેં એને કહ્યું : હું તને ઢાંકી નથી શકતો, તારો હાથ ગ્રાહી નથી શકતો. હું સાચાર છું. તું પાનું ફેરવી શકે એવી શક્તિ મને હજી બેસતી નથી એટલે શું કરું ? છતાં પોતાનાં પાપોનો જાહેર એકરાર કરવાને તૈયાર થઈ છે. મને લખીને બતાવી ગઈ. હવે તો યાચ તે ખરું.

મેં કહ્યું : આપની પાસે એ રડી, પણ મારી આગળ એ લખનાં લખતાં અનેક વાર ગાંડાની જેમ હસતી હતી. અને મારે એને કહેવું પડ્યું કે બેંગલોર તું પહોંચે એ પહેલાં તું ગાંડી થઈ ગઈ છે એવો તાર આવે તો મને આશ્ચર્ય ન થાય.

બાપુ કહે : ઠીક કહ્યું. મને પણ આશ્ચર્ય ન થાય.

વસ્તુભાષાઈ ગઈ કાલની જેમ કહે : બાપુ, આ તો કાળજની ઠોડીમાં હાથ ધાલવા જેવું છે. એ ન સુધરે. એને માટે સંસ્કાર જોઈએ :

બાપુ : એથી તો મેં એને સંધરી નહીં. મેં એને કહ્યું, આજે તારો હાથ ગ્રાહનાર તો ભગવાન છે. આજે તું વેચાઈ જવાની સ્થિતિમાં પણ નથી. માત્ર તું બધા છોકરાઓને ઠગી રહી છે, તેમની આગળ ખુશ્કી પડ અને તેમની માફી માગ.

હું સ્તબ્ધ થયો અને ન થયો. કારણ આ અનુભવ નવો નથી. અને છતાં એ બાઈ ઉપર તિરસ્કાર નથી થતો. એણે જે ક્યું તે પાપ છે એમ માનીને નથી ક્યું. એ બધું થઈ શકે એમ માનીને ક્યું છે. એ જો પોતાનું જીવન પાપમય છે, એમ સમજી જાય તો એને સુધરવાની આશા નથી એમ ન કહેવાય. કેટલાક સ્વભાવોને વિષે, જ્ઞાન એ શક્તિ છે (knowledge is power) અને પવિત્રતા એ જ્ઞાન છે (virtue is knowledge) એ બંને સાચાં છે, કેટલાકને માટે — જ્ઞાનમિ ધર્મે ન ચ મે પ્રવૃત્તિ. । વાળા સ્વભાવનાને માટે — પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજો કોઈ આરો નથી.

રામજી અને દેવદાસ આવ્યા. રામજીની માથે બાપુએ બહુ વિનોદ કર્યો. ટ્રસ્ટીઓની પાસે મંદિરો ઉઘડાવવાં. પણ જ્યાં બંદુમતી મંદિર બોધવાનું માગે ત્યાં સનાતનીઓ ઉધમાત ન કરે એવું વચન આપે તો બીજું બિલ ખેંચી લેવાવવું અને પ્રથમનું પસાર કરાવવું એ મત રામજીને જણાવ્યો, અને એ જ વસ્તુ લઈને મથુરાદામ માધર્વાજી પાસે ગયા છે એમ કહ્યું. રામજી તથા સંસ્કરલાલ માનતા જણાયા કે રજમીએ બિલ દાખલ થવાનો ૫૦ ટકા સંભવ છે.

કાકાના વર્ણાશ્રમના ખ્યાલ અને બાપુના ખ્યાલ વચ્ચે ઠીક ફેર જણાયો. ગોપાલનને બાપુ કહે : 'ટાઈમ્સે' તારું લીધું અને પોતાના ખર્ચરપંત્રીનું ન લીધું, એનું કારણ કે તારું મને ખરાબ રૂપમાં મૂકે છે, જ્યારે મારું મને સારા રૂપમાં દેખાડે છે અને 'ટાઈમ્સ' મારી મજાક કરવાની તક કેમ શુભાવે? વાત એ છે કે મારામાં વસ્તુઓને ચોટકૂક રીતે મૂકવાની શક્તિ છે. એટલે મારી પોતાની ભાષામાં ન હોય એવું મારા તરીકે કશું છાપવું નોઈએ નહીં. સ્વચ્છ અને સત્યમય વિચાર અને આચારની નિંદગીબરની ટેવનું એ પરિણામ છે.

. . .ના કાગળોના એકબીજાથી વિરોધી ભાવો અને કાગળોની રસિક ભાષા વાંચીને ખોલ્યા : માથુસને સારું લખવાની શક્તિ મળી હોય તે પણ બહુ જોખમકારક છે. એ એને કેવી રીતે પાડી શકે છે તે આપણે નોઈએ છીએ.

નીલાની ભયંકરતાના વિચારો આવ્યાં કરે છે, અને છતાં એનામાં જૂઠાણાં અને છેતરપિંડી સિવાય બીજું શું ભયંકર છે ? ૫-૩-૩૩ રશિયાનું ચિત્ર આપતાં હિન્ડસ લખે છે : "વાર્તાની નાવકા કોલેજની વિદ્યાર્થિની છે. પોતાની સખીને લખતાં ગમગીનીથી તે કહે છે : 'હવે અમારી વચ્ચે કયો પ્રેમ રહ્યો નથી, માત્ર કામસંબંધ જ છે. છોકરીઓ છોકરાઓ સાથે અડવાડિયા માટે, મહિના માટે, અથવા કેઈ વાર તો એક રાત પૂરતો જ સંબંધ સહેલાઈથી બાંધી શકે છે. જોઓ આવા સરીરસંબંધ ઉપરાંત કાંઈ વિશેષની અપેક્ષા પ્રેમને નામે રાખે છે તેઓની વેદિયા તરીકે હાંસી થાય છે.'

"મૂત એન ધિ રાઈટ" નામની બીજી હિન્દુ પુસ્તકમાં ઠાનિયા નામની નાયિકા બહુ ટૂંકા ગાળામાં રેર લગ્નોમાંથી પસાર થઈ જાય છે અને નિરાશ થઈ આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યાં એક લકુ અને નિદોષ યુવાન એડલના નિઠાયુક્ત પ્રેમથી યુક્ત મેળવે છે. . . . એક બીજી નાયિકા જોણે બધી જાતની નીતિઅનીતિ નેવે મૂડલી છે અને કાઈ પણ છોકરો આવી ચડે તેને વેશ્યાની માફક સ્વીકારી લે છે, એવી જેની આખર તેની બહેનપણીઓમાં જંધાઈ છે." વગેરે વગેરે.

આ વર્ણનોમાં આવેલી છોકરીઓ કરતાં આ શું જુદી છે? ફેર માત્ર જૂઠાણાનો છે. ખરી રીતે આ કથાઓ એટલું બતાવતાં ચૂકે છે કે આવા જીવનમાં અંતે જૂઠાણાં સિવાય બીજું કશું આવી જ ન શકે.

✓ | નિંદગીનાં જુદાં જુદાં ખાનાં હોઈ શકતાં નથી, એ એક અખંડ વસ્તુ છે,

એક ખાનાનો પ્રકાશ કે અંધારું બીજાં ખાનાને પણ અજવાળ્યા કે અંધારાં કર્યા વિના રહેતો નથી.

જમનાદાસના નિવેદનમાં અને તેણે આપેલી બાંધકામમાં રહેલી 'બહાદુરી', 'નાં' 'સૌશિલ્ય રિફોર્મર' અને 'કોનિકલ' વખાણ કરે છે. વસ્તુબોધ કહે : હવે તો બહાદુર ગણાવું હોય તો માફી માગીને બહાર નીકળો, અહીં અંદર પડ્યા રહેશો તો બાધકામ ગણાઈ જશે.

બિચારો અમારો મેન્ડર જે વસ્તુ જોઈ શકે છે તે પણ આ છાપાં જોઈ શકતાં નથી કે એ નિવેદનમાં કેટલાય અપ્રસ્તુત બાગો છે. મુલેહ પછી ધણાએ લડાઈની તૈયારી કરી હતી તો પોતે જોઈમાં શા સારુ આવ્યો ?

નીકાને હરિજનવાળા શાસ્ત્રીએ કેવી રીતે બચાવી એ વાત નોંધવા જેવી છે. એના ઉપર એક મનીઓર્ડર આવ્યો હતો.

૬-૩-૩૩ શાસ્ત્રી અને એ લેડી ઠાકરસીને ત્યાં પાછાં ફરતાં હતાં. રસ્તામાં પોસ્ટ ઓફિસ આવી. એને ટપાલીએ કહ્યું :

તારો મનીઓર્ડર છે, તાર તો એના હાથમાં અમાઉથી આવેલો જ હતો. એણે પ્રથમ મનીઓર્ડર ન લીધો, પણ રસ્તે મનમાં થયું કે લાવો મનીઓર્ડર લઈ આવું. ગાંડાની જેમ ખડખડાટ હતી. શાસ્ત્રી ચિડાયા. એટલે એણે એને વાત કરી.

શાસ્ત્રી કહે : તે તારો જૂતકાળ ધોઈ નાખવાનો વિચાર કર્યો હોય તો તો પછી જૂતકાળમાં સંબંધ રાખનારા માણસો પાસે બેટ ન સ્વીકારાય.

પેલી કહે : આ ઈશ્વરની મદદ ન હોય ? બ્યારે મારી પાસે એકે પૈસા નથી ત્યારે બીડમાં ઈશ્વરે જ આમ અચાનક મદદ ન મોકલી હોય ?

શાસ્ત્રી : આવી રીતે પ્રથમ પગલે જ તારા રસ્તામાં લાલચ મૂકીને ઈશ્વર તારી ઠસોટી નહીં કરતો હોય ? આટલાથી પેલી મેતી અને એ પૈસા ન જ લેવાય, એમ કહીને આગળ ચાલી.

એક નવા હરિજન કાર્યકર્તા અને એક ઓફિસ કારકુન વચ્ચે સંવાદ :
સ૦ : તમે ખાતી હંમેશાં પહેરો છો ?

જ૦ : ના. નિયમિત રીતે ન કહી શકું, કારણ કલકત્તામાં હતો ત્યારે રવિદેશી કપડાં પહેરતો હતો.

સ૦ : પણ તમે આ કામમાં આવીને પડ્યા તે પહેલાં તમને ગો પગાર મળતો હતો ?

જ૦ : ટાટાને ત્યાં ૬૦૦ મળતા. પત્રી પગાર અને દમિયન મળીને પણ એટલું જ મળતું. ઘર, કાર, વગેરે હતું.

સ૦ : તારે એ છોડીને તમે અહીં આવ્યા ?

જ૦ : હા, આજ સવારે કાગળ આવ્યો અને જપોરે મેં રાજીનામું આપ્યું.

સ૦ : આ ગાંડપણુ તે કેવું ? આ તો આજકાલ માણસો ધણાખરો નેલમાં આપ્યા જાય છે એવું થયું.

જ૦ : ના, છેક એટલું બધું હું નથી માનતો, પણ કંઈક એવું ખરું.

સ૦ : અહીં પગાર કેટલો મળશે ?

જ૦ : અહીંના પગાર અને પેલામાં કંઈ સરખામણી નથી.

સ૦ : તોપણ કેટલો ?

જ૦ : પંચોતેર.

સ૦ : શી વાત કરો છો ? તમે કુટુંબનું બરણુપોષણ કેવી રીતે કરશો ?

જ૦ : મારી પાસે પાછલી કમાણીમાંથી પચાસ રૂપિયા વ્યાજ આવે છે. અને પાંચદશ રૂપિયા વધારે નેઈએ તો હું મહાતમાજી પાસે માગી શકું છું.

સ૦ : ઝોહો, એટલે તમારા પેલાના પિમા ખરચીને આ સેવા કરો છો. . . . મારાથી એ ન થાય. મારે દર માણસનું પોષણ કરવાનું છે. મને તો દર રૂપિયા વધારે મળે તો આ છોડી જઈ.

હરિભાઈ અને રાજબોજ આવી ગયા. અસ્પૃશ્યોને દિવંદુધમાં આ

ગણવામાં આવે તો પછી એને ક્યા વર્ણમાં ગણવાએ

૭-૩-૩૩ વિશે ચર્ચા થઈ. બાપુ કહે : બધાને જ વર્ણ શદ છે.

કારણ બધા પોતાના ધર્મથી મ્યુત છે. એટલે હરિજનો

પણ શદ ગણાય. પછી હરિજનો નેવા કામ જતાવશે અને પોતાને જે

ગણાવતા થશે તે રીતે ગણાવાના. જે ત્રણ વર્ણો પોતાનું અભિમાન ન

તજે અને ઊંચનીચનો ભેદ માન્યાં જ કરે તો પરિણામ એ આવશે કે

એમાંના ધણા ઉચ્ચ ગણાતા મટી જશે અને પેલામાંના ધણા પોતપોતાના

ગુણકર્મોનુસાર ઉચ્ચ વર્ણમાં ગણાશે.

કાકાસાહેબ પોતાના શિક્ષકના ગુણો દરેક બાબતમાં કેવા દાખવે છે

એનો દાખલો. બાપુએ અસ્પૃશ્યતાની હિલચાલ ઉપાડી છે એટલે સવિનય

બંધનો ત્યાગ કર્યો છે, એવી ટીકા કરનારાઓને કાકા ધીરજથી સમજાવે

છે અને કહે છે : ધારો કે તમે અમદાવાદની ટિકિટ લીધી અને ગાડીમાં

બેસા, તો તમે જર્વાના છો તો અમદાવાદ જ, પણ ગાડીમાં બેસા પછી

રસ્તે ટ્રેનમાં તમે અનેક કામ ઉઠેલી લો તેમાં શું ખોટું? બિલકુલ એ તો એક કામ અને દો કાજ સાધ્યાં કહેવાય.

બાપુ આજે ગમ્મત કરીને કહે: સાવરકરે આંદામાનમાં કેટલાં વરસ ઝાંબેલાં?

અમારામાંથી કોકે કહ્યું: ચૌદ.

બાપુ: ઓહો, ત્યારે આપણે તો હજી ચૌદ વરસમાંથી એક જ ગયું ના? હજી તેર વરસ બાકી છે.

મેં કહ્યું: એટલે તેર વરસ આપણને સૌને ઈશ્વર, જિવાડશે એ પણ નક્કી જ ના?

બાપુ: એ તો આપણને અહીં રાખવા હોય તો જિવાડશે જ તો.

પછી કહે: એ લોકોને કશું આપવું નથી, આ લોકોમાં કશું વધારે માગવાની તાકાત નથી. શા સારુ એ લોકો આપણને છોડે? છોડવાનું કશું જ કારણ નથી.

આશ્રમમાં મોટી બહેનોને અભ્યાસની ટેવ પડે એટલા માટે પણ

૮-૨-૨૩ તેમને માટે અંગ્રેજી વર્ગ ખોલવામાં આવે તો સારું, એવી સૂચના બાપુએ કરી હતી. એ વિષે નારણદાસભાઈને શંકા થઈ કે આ તો વિચારમાં પરિવર્તન થયેલું ગણાય.

એના જવાબમાં જણાવ્યું: “આશ્રમમાં રહેતી મોટી બહેનોને જે શીખે તે શીખવા દેવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. તેઓને ઠેકઠેકાણે પોતાની બિલ્કુલ સાથે છે. તેમણે આપણી પરિસ્થિતિમાં ઇંગ્રેજીની વધારે સાથે છે. ગણિત વિના ચલાવાય, ગુજરાતી જેવું તેવું પોસાય, પણ ઇંગ્રેજી નથી આવડતું એટલે મૂંઝાઈ રહે છે. આપણા પરિચય ઇંગ્રેજી સાથે રહ્યાં જ કરશે — રહેવા જોઈએ, ઇંગ્રેજી ભાષા સાથે પણ રહેવાનો. એટલે એઓને એમ થાય કે થોડુંક પણ ઇંગ્રેજી જાણીએ તો તેનો ઉપયોગ તુરત કરી શકાય. આ દલીલ સર્વથા ખરોખર છે એમ નથી. પણ તેમાં ઉપર કહ્યું એટલું તથ્ય છે જેથી તે લોભાવનારી થઈ પડે છે. ઇંગ્રેજી શીખવામાં અધર્મ તો નથી જ. બીજું કંઈ શીખવામાં મન ન ચોંટે તો ઇંગ્રેજી શીખવીને પણ આપણે બહેનોને અભ્યાસી કરી મૂકીએ તો સારું છે. મને લાગે છે કે મોટી બહેનો કોઈ પણ રીતે વિદ્યાર્થી છવને માગતી થાય એ ઇષ્ટ છે, જ્ઞાન મેળવે એ પણ ઇષ્ટ છે. તેથી હું માનું છું કે જે જૂની બહેન હવે તેને આપણી શક્તિ પ્રમાણે ઇંગ્રેજી શીખવાની સગવડ કરી આપવી જ જોઈએ.”

આ ઉપરાંત લક્ષ્મીને વિગે લાંગો કામળ લખ્યો. એમાં લક્ષ્મીના વિવાહના ઔચિત્ય વિગે લખ્યું અને એ વિવાહને આ હિંદુઓની સાથે સંબંધ નથી એ જણાવ્યું.

સવારે મૂર્તિ નામનો છોકરો આવ્યો. આ જ જન્મમાં હતો. અહીંથી છૂટીને મુંબઈ ગયો. મુંબઈથી અહીં બાપુની સલાહ લેવા આવ્યો હતો. વાતો કરવાનું બાન નહોતું. જગે તેમ બોલતો હતો. એને બાપુએ કહ્યું : હું તને શી રીતે સલાહ આપી શકું ? તું અને એમ ના કહેતો કે મુંબઈમાં કે અમુક ઠેકાણે હિંદુઓ પડી બાગી છે. એની સાથે મને સંબંધ નથી. એ હકીકત સાચી હોય તોયે હું કેમ માનું ? મારે મન મારી સ્ત્રી પતિવ્રતા છે. એ તો વ્યભિચારિણી છે એમ કોઈ મને આપીને કહે તે હું કેમ માનું ? હું તો મારી આંખે ન જોઈ ત્યાં સુધી એને સીતા સાવિત્રી દમયંતીની જેમ જ લેખું. પણ તને વિશ્વાસ ન રહ્યો હોય, તારામાં લગ્નવાની તાકાત ન રહી હોય, આ લગ્ન વધાવવી તને વાળખી ન લાગતી હોય તો હું છોડી દે.

અસ્પૃશ્યતાને વિગે એણે પૂછ્યું : આ અસ્પૃશ્યતા આજની તો ન જ કહેવાય. પ્રાચીન છે એમ તો ખરું ના ?

બાપુ : ના, એ અર્વાચીન છે. હું એને પ્રાચીન નથી માનતો. એ હિંદુ ધર્મનું એક અંગ છે એમ સિદ્ધ થાય તો એ હિંદુ ધર્મને ત્યાગ કરવામાં હું હાજુનો પણ વિદંબ ન કરું. જો અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુ ધર્મનું અંગ હોય તો એના સંડોબા ધર્મને માટે હું પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર ન થાઉં. હું તો શુદ્ધ સનાતન ધર્મને માટે પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર થયેલો છું.

'હરિજન'ની ગુજરાતી આવૃત્તિ માટે પદવર્ધન કાલે જ કલેક્ટરની પાસે ગયા અને ડેકલેરેશન કરી આવ્યા.

બાપુ કહે : અહીં 'સર્વંતો'ની એટલી પ્રતિષ્ઠા છે કે સરકાર માને છે કે આ લોકો કોઈ કાયદા વિરુદ્ધ ન કરે, અને એવું થાય અને બંધ કરવાનું કહીશું તો બંધ કરશે એ શાખને લીધે આપણને આટલું સહેલું પડે છે.

કાકાએ . . . અને . . . વિગે વિલેપારલેમાં ચાલતી ગયો વિગે પૂછ્યું. અહીં ચાલેલા પત્રબ્યવહારમાંથી હું જાણતો હતો તેટલું કહ્યું. કાર્યકર્તાને માટે કોઈને આંગળી ચીંધવાપણું હોય એ એટલી બધાનક વસ્તુ છે કે માણસે સો વાર ચેતીને જાહેર કામમાં પડવું. સેવાધર્મ : પરમં ગહનો યોગિનામયગમ્ય : એ સોનામકોર જેવું ધવન છે. એ અનેક વાર સાંભળ્યું હશે. પણ એનું રહસ્ય આવા અને . . . જેવા દાખલાની વાતો સાંભળીએ

છીએ ત્યારે જ બરોબર પ્રતીત થાય છે. આજે જ હરિજનને માટે કાર્યકર્તાની લાયકાતો ઉપર એક મહત્વનો લેખ* લખ્યો.

આજે નારણદાસભાઈ ઉપર એક મહત્વનો કાગળ લખાવ્યો. . . .ની

અને બીજાની માંદગીની ચર્ચા કરતાં રાગીઓ માટે

૧-૩-૩૩. આશ્રમત્યાગ એ આદર્શ તરીકે સૂચવ્યો. આ ઉપરાંત પરસરામ કે બીજા જેની સાથે ન નભાવી શકો તેની

સાથે છૂટાછેડા કરી શકાય એમ સૂચના કરતાં છૂટાછેડાની છૂટ અને ધર્મ વિષે એક 'નાનકડું' ફિલ્મસૂઝીભયું પ્રવચન લખ્યું. આશ્રમી અને આશ્રમ વચ્ચે પતિપત્નીનો સંબંધ જણાવ્યો અને છૂટાછેડાની છૂટ અમુક સંજોગોમાં આ સંબંધ વિષે કહ્યું!

સવારના પહોરમાં જ 'હરિજનવંધુ' — ત્રિવેદીજીએ આપેલું નામ — માટે ત્રણ કોલમના એ આટલુંક લખી કાઢ્યા. આટલું આપણું હશે તો આપી શકીશ, આથી વધારે નહીં આપી શકાય, એમ કહેતા હતા અને થાક સારી રીતે લાગ્યો હતો.

મહત્વના કાગળો લખાવ્યા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન (બંગાળ)ને બંગાળના કરાર વિષે, મિરઝાને નીલાને વિષે, મેરી અને ડંકને શ્રમજીવી-પણા અને તાલીમની આવશ્યકતા વિષે, એમ લાંબા કાગળો લખાવ્યા.

'વાસુકાકા જોશી આવ્યા. તે કહી ગયા કે તમે ઉતાવળે કામ ન લો તો અમે તમારી સાથે જ છીએ.' કેળવે તમને ગાળો દે, તમારી ટીકા કરે તે અમને પસંદ નથી, એની એકે વાત અમને ગળે નથી જતરતી.

વૈકુંઠ મહેતા આવ્યાં. એમણે અરપૃસ્થતાનિવારણનું કામ કરતા કાર્ય-કર્તાઓએ લેવાની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી. બાપુ કહે : પગારદાર અને આખો વખત કામ કરનારને માટે પ્રતિજ્ઞા આવશ્યક છે. આ હિલચાલ ખૂબ ચાલે અને આપણા હાથ નીચે પચાસ હજાર કામ કરનારા હોય અને આવી પ્રતિજ્ઞા ન રાખીએ તો હિલચાલના ટુકડા થઈ જાય. બીજું, માણસ બધાં સુધી એક કામને વરલો ન હોય ત્યાં સુધી એ એને પૂરા પાવ નથી આપી શકે.

વૈકુંઠ કહે : કેટલાંય વરસ સુધી એમ જ ક્યું છે, પણ પછી લાગ્યું કે દેશમાં ચાલતા કામકાજથી એમ અલગ થઈને એકેઈ કેમ ચાલી શકે? એટલે બધી બાગતોમાં અપાય તેટલો શબ્દો આપું છું.

બાપુ : એ બરોબર. તો એને માટે તો માણસે પોતાના આદર્શને અનુકૂળ કામ કાઢી રાખવું જોઈએ, અને એ આદર્શને જ અનુકૂળ એ અદલી શકાતું જાય એમ રાખવું જોઈએ. બાકી આ પ્રતિજ્ઞામાં ‘રાજદારી બાબતમાં’ શબ્દો છે એનો અર્થ સંકુચિત ન કરશો. એનો અર્થ તો સવિનયભંગ એટલો જ. દેવધર, કુંજરુ રાજદારી બાબતોમાં ભાગ નથી લેતા ? છતાં એ લોકો આમાં ભાગ લેનારા છે ખરા ના ? આપણે આ પ્રતિજ્ઞામાં એ અર્થમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે કે આપણા કાર્યકર્તા ‘દ્રુપુ’ કામ કરનારા ન હોય કે જેલ જવાના કામમાં ન શકાયેલા હોય.

પછી સાંપ્રદાયિક કામ વિશે પૂછવામાં આવતાં કહ્યું : આર્યસમાજીઓ અને બ્રાહ્મસમાજીઓ પ્રચારકાર્યમાં બંને કામ કરે. પણ મંદિરપ્રવેશમાં ભાગ ન લે. વળી ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનોની સામે શુદ્ધિની હિંસ્યાક્રમમાં પણ આપણા કાર્યકર્તા ન પડી શકે. એ એ પ્રતિજ્ઞામાં છે ખરું.

અનસુયાબહેન અને શંકરલાલ આવી ગયાં. મિલોમાં દોઢ લાખ ગાંસડી પડી છે, પચાસ હજાર ગાંસડી વેપારીએતે ત્યાં પડી છે, જપાનનો માસ આવીને ખડકાયે જ જાય છે, અને મિલોને બંધ થવાનો વખત આવી રહ્યો છે. પહેલી એપ્રિલે કટોકટી (crisis) આવશે, એમ કહેવાય છે.

બાપુ કહે : ગમે તે કરો પણ મજૂરને નિરાધાર દશામાં ન મૂકશો. મિલો ન હોય તો અમે ભૂખે મરીએ એ મજૂરની દશા ન હોવી જોઈએ. હું જાણું છું કે એને કાંતવાનું ન આપી શકાય, ન વણવાનું આપી શકાય. એને માટે કામની શોધ કરવી જોઈએ. અહીં જેડો હું તમને બહુ દોરી ન શકું. મેં તો મારો અભિપ્રાય બતાવ્યો.

આજે સવારે હજનસાલ જોધીને માટે બાપુને વિષય જડી ગયો હતો.

એ કહે : અક્ષર હજી સુધરતા નથી. થોડી થોડી મહેનત

૧૦-૨-૩૩ કરું છું. એને જવાબ દેતાં બાપુ કહે : થોડી મહેનત

કેમ ચાલશે તમારી સળ કેટલી છે ? જેટલું લેવાય તેટલું

લઈ લો. મારે તો પાંચ વરસ રહેવાનું છે, પણ તમે પાછા અહીં નહીં આવી શકો. મારે પાંચ વરસ રહેવાનું છે કારણ હું હોરને ઝોળખું છું, હોર મને ઝોળખે છે. હોર જાણે છે કે હું જહાર નીકળું તો લોકો તો મને સાંભળવાના જ છે. જે લોકો ન સાંભળે તો હરિજનકામમાં પણ શેના સાંભળવાના હતા ? પણ હું તો વિશ્વાસી અને આચારવાદી રહ્યો. કામ હિપાડયું ત્યારે મનમાં હતું કે આમાં બહુ અડચણ ન આવે અને ઝપાટા-

બંધ થઈ જશે. પણ હવે જોઈ છે કે આ કામમાં પણ સરકાર સારી પેઠે અડચણ નાખી શકે છે. જે હિંદુમુસલમાનના જેવી જ સ્થિતિ સનાનની અને સુધારકો વચ્ચે સરકાર કરી મૂકે તો વળી દેશને એમાંથીયે પસાર થવું પડશે. પણ એમાં આપણે શું કરવાના હતા? જેણે એ કામ ઉપાડાવ્યું તે ઈશ્વર જાણે છે. ઈશ્વરને ખુનામરડી કરાવવી હશે તો તેણે કરાવશે.

નરહરિએ એક લાંબો કાગળ લખી જણાવ્યું હતું કે “વસ્તીની વૃદ્ધિ ઉપર અકુશ રાખવાના જે ઉપાયમાંથી બ્રહ્મચર્યનો ઉપાય સામાન્ય બહુ-જનસમાજના ગળ ઉપરાંતનો લાગે છે, અને કૃત્રિમ રીતે સંતતિનિયમનનો ઉપાય ક્ષયકર અને હાનિકારક લાગે છે. ત્યારે કરવું શું?”

એને જવાબ આપ્યો :

“ઉપાય એક બ્રહ્મચર્ય જ છે અને બીજો નથી જ એવી શ્રદ્ધા જોને ખેસી જાય એ બ્રહ્મચર્ય કેમ સિદ્ધ થઈ શકે એના જ ઉપાય શોધો. એ સાચી વસ્તુ છે, એમ જણી તેના ઉપયોગ લોકો મોટા પ્રમાણમાં કાંઈક દિવસ કરશે જ, એવો વિશ્વાસ રાખે અને પોતાની શોધો ત્યાં રાખે. કૃત્રિમ ઉપાયોમાં ડગલે ને પગલે જોખમ છે અને એથી અનીતિ વધે જ છે, એવો વિશ્વાસ પણ સાથે સાથે દૃઢ થવો જ જોઈએ. પણ એમ માની લઈએ કે બ્રહ્મચર્ય પૂરતા પ્રમાણમાં વ્યાપક થાય તેના પહેલાં લોકોને કુ-ખ વેઠવું પડશે. આમાં હું કાંઈ અનિષ્ટ જોતો નથી. જેમ એક તેમ અનેક કરશે તેવું પામશે. પણ ઈશ્વર દયાળુ છે. જોને આપણે એની સખ માનીએ છીએ એમાં પણ એની દયા ભરેલી છે. જ્યાં વધારે પ્રજાની ઉત્પત્તિ ત્યાં મૃત્યુનું પ્રમાણ પણ બધું-જેસતું હશે. એટલે સરવાળે મનુષ્યનું જગત દીર્ઘકાળ લગી વ્યાપ્ત કરવાનું છે. એવા જીવનમાં બહુ રસ નહીં હોય એ સાચું છે. અને તેમાં રસ ન હોય એ જ સારું છે. એ જ્ઞાન પણ લોકોને બ્રહ્મચર્ય તરફ દોરશે. કેમ કે બ્રહ્મચર્ય સ્વાભાવિક થઈ પડે એમાં જોડલો રસ રહેલો છે તેટલો રસ ભોગમાં નથી જ, એમ જરાક અનુભવે પણ જોઈ શકાય એવું છે. જગતનું તંત્ર સુવ્યવસ્થિત વાગવાને સારું ઈશ્વરના બીજા કાયદાએને પણ માન આપવું પડે જ છે ના? એ કાયદો એ છે કે કાંઈ પણ મનુષ્યને ઉદરપોષણ ઉપરાંત કાંઈ જ લેવાનો આધિકાર નથી. આ નિયમ બધા પાળે તો બ્રહ્મચર્યનું પૂર્ણ પાલન ન થવું હોય છતાં જીવનમાં રહેવાનો સંભવ નથી. શારીરિક શ્રમનો અંત કેવળ ખેડૂત તરીકેની મજૂરીમાં આવી જતો નથી પ્રત્યેક ખેડૂતે તેના હાથપગનો અને સુખ્યત્વે હાથનો પૂરો ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ. જે દેશમાં ખેતીની સાથે જ બીજા ગૃહઉદ્યોગ નથી વ્યાપતા ત્યાં ખેડૂતો લગભગ પણ જેવા થઈ જાય છે. પશુની સોખત આવશ્યક છે એટલી જ

ઓમનોની આવશ્યક છે. અને જો મનુષ્ય હાથકળા ઠગવે તો તેની પ્રગ વખાં કરે તોયે બધાને પેટપૂરતો રોટલો, પહેરવા પૂરતાં વસ્ત્રો, અને ટાંતડકાથી બચવા નેટલું ધરણી રક્ષણ મળી રહે. વર્ણધર્મનો અર્થ હું જે આજકાલ ખીલવી રહ્યો છું એ ધ્યાનમાં રાખજો.”

મથુરાદાસ માલવીજીને મળીને આવ્યા. માલવીજીને પહેલાં બિલની અગત્ય સમજાતી નથી. એ તો હરિજનોને દીક્ષા આપી શૈવ વૈષ્ણવ બનાવવાનાં અને ત્યાર પછી મંદિરા ખુદ્યાં ચૂકવાનાં સ્વખાં સેવના લાગે છે. શૈવ અને વૈષ્ણવ બનાવવામાં આવે તોપણ તે લોકોને મંદિરામાં ન પેસવા દે એવો હાલનો કાયદો છે એ વાત પંડિતજીના ધ્યાનમાં બિતરતી નથી લાગતી.

લક્ષમણ શાસ્ત્રી એક શ્રુતિમાંથી એવું વચન લાવ્યા કે ચાંડાલનો રપર્થ કરવો, તેની સાથે બેસવું, તેની સાથે ખાવું એવો વિધિ એમાંથી નીકળે છે. એમના પોતાના લેખનો આ મુદ્દાનેષ છે. પણ આજે શાસ્ત્રીઓને ક્યાં આ શાસ્ત્રોના અર્થની પણ પડી છે? અમેરિકામાં લોકો ગુલામીની પ્રથા માટે બાઈબલમાંથી આધાર કાઢતા હતા તેમ આ લોકો આધાર કાઢતા બચ છે. સનાતન ધર્મની એક પત્રિકા કહે છે કે, ‘યમરાજ પૂછશે કે તે’ કેટલાં નામાંને વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં? ત્યારે સનાતની કહેશે કે મે’ ધણીને પહેરાવ્યાં. પણ સુધારક કહેશે મે’ તો સ્વરાજને નામે પરદેશી વસ્ત્ર બાળ્યાં!’

લક્ષમણ શાસ્ત્રીની સાથે એના લેખોની ચર્ચા કરતાં કરતાં એમાં ઉપયોગી સુધારા બાપુએ સૂચવ્યા.

આજે પણ મંહરવના પત્રો : . . . આવી ગયા પછી અને તેના

વચનબંધના આરોપ પરથી એક . . . ને, બીજો મીરા-

૧૧-૨-૨૨ બંધેને મોટો આઠ નવ પાનાનો, અને ત્રીજો બાને.

. . . ને લખેલો પત્ર બાપુ જ લખી શકે. એને

કે . . . ને એકેને જુદા કહેવાની બાપુ ના પાડે છે અને કહે છે, બંને

સાચાં હશે. પણ બંને સાચાં હો તો બંને એટલા જ ગૂંઠાં ખરાં ને!

આમ ત્રેમીઓના કલહમાં બાપુને કાજી થવાયું. મીરાની ઉપરના કાગળમાં

કેટલાંક સત્યો મિતાહાર વિષે અદ્ભુત રીતે ચૂક્યાં છે. વચમાં વિના આંખ

સુધારવા વિષેના એક અમેરિકન પુસ્તકમાં એક વાક્ય છે : ‘જૂઠું બોલવાની

આંખ ઉપર અસર થાય છે’ એના ઉપર મુંદર બાળ્ય ક્યું છે. દરેક

પ્રકારની સત્યવિમુખતાથી શરીર, વાણી અને મન ઉપર અસર થયા વિના

થોડી જ રહે છે?

આવનારી ટપાલમાં બે અહુત કાગળો. એક નીલાનો અને બીજો જવાહરલાલનો. નીલાની પાસે સત્ય કહેવડાવ્યું. હવે એ બાઈ જિંદગીમાં જે પલટા કરી રહી છે તે આશ્ચર્ય પમાડનારા છે. એણે પોતાનો એકરાર બેંગ્લોરના છાપાને આપ્યો. છાપનારા ના પાડે છે. એટલે એ. પી. આઈ.ને મોકલ્યો! એની ધરની માલિકની આગળ હકીકત જાહેર કરી. એણે માફી આપી. પછી તુરત એ બાઈ ઢેડવાડે રહેવા ગઈ. ઢેડાએ એને એક મંદિરમાં આશરો આપ્યો, અને તેમાં એ એના દીકરાની સાથે જઈને સુખે સૂતી! એ બાઈકને એની ગેરહાજરીમાં, એની જૂખડીબારસ આપાએ મારેલા મારતું વર્ણન રડાવે એવું છે. આજે તો એના મોંમાં સત્ય અને શુદ્ધિ એ વિડંબનારૂપ લાગે છે, છતાં એ સાચું પડે તો શક્ષ્યાતી અહલ્યા જ થઈ કહેવાય ના! એ બાઈએ આજ સુધી જે નફ્ટાઈથી જીવન ગાળ્યું છે, તેનામાં આજે પોતાની જાતને ઉઘાડી કરવાની હિંમત હોય. પણ આ બાઈકનું શું? ચારપાંચ વર્ષની ઉંમરનાને બિચારાને કેવા અતુભવ!

રાત્રે બાપુ કહે: એ બાઈને આપણે લાંબો વખત એવી રીતે નથી રહેવા દેવી. એનો એકરાર એ. પી. આઈ. પણ નહીં છાપે તો આપણે છાપશું અને એની ઉપર લેખ લખશું. સેવકની શુદ્ધિને વિષેનો લેખ લખ્યો ત્યારે એ ધ્યાનમાં તો હતી જ.

મૂળ્યદે પૂછ્યું કે અમલથી માણસ તે શું હાથપગથી કામ કરનાર જ કહેવાતો હશે, અને મગજનું કામ કરનાર ન કહેવાઈ શકે? બાપુએ એને લખ્યું:

“હાથ અને પગનો શ્રમ તે જ શ્રમ છે, અને હાથપગની મજૂરી કરીને જ આજીવિકા મેળવવાની છે. માનસિક અને બૌદ્ધિક શક્તિનો ઉપયોગ સમાજસેવાને મારે જ કરવાનો છે. આપણે હાથપગ ન હલાવીએ તો શું શુદ્ધિથી ખેતી કરશું? આગ લાગી હશે તો કાબજ બનાવીને આગ બોધવશું?”

“શોગ: કર્મસુ કૌશલમ્ એ સાચી વાત છે. શારીરિક અને મનના કામનો સુંદર યોગ સધાવો જોઈએ. મુસોલિની લુહારનો છોકરો, ઘેર વૈતરાં કર્યાં, જીવાનીમાં એક કારખાનામાં જન્મે માળ ઈંટો લઈને ૧૨૦ વખત ચડવાની મજૂરી કરેલી, ૧૧ વખત જેલમાં ગયેલો, પણ એ જ એને મોટી તાલીમ થઈ પડી. એ મજૂરી દરમ્યાન એનું મન સૂતું નહોતું. જે મન સૂતું હોય તો એવી રીતે કરોડો મજૂરો ઈંટો વહે છે અને લાખો ખેડૂતો ખેતી કરે છે, પણ તેથી તેઓ જગતમાં થોડી જ કોઈ પણ પ્રકારની છાપ છોડી ગયા છે!”

ખાંના-ઉપર કાગળ લખ્યો તેમાં બે ત્રણ વાક્યો નોંધવા જેવાં હતાં :
 “હરિલાલની શા સારુ ચિંતા કરે છે? એ કાગળ નહીં લખે. એનું
 દારૂગિયાપણું ઈશ્વરને પોસાય છે તો આપણે શું કરશું? ઈશ્વરને એને ન્યારે
 સુધારવો હશે ત્યારે સુધારશે.”

જે હરિલાલનું દારૂગિયાપણું ઈશ્વરને પોસાતું હોય તો સનાનનીઓની
 જગ્યા ઈશ્વરને નહીં પોસાતી હોય? તો પછી એને માટે અનશન શાને?
 એ કોપડો ઊભો થાય છે. બાપુની આગળ એ મૂકવાનો વિચાર થાય છે.

જવાહરલાલનો કાગળ એક પહેલદાર હોવા જેવો છે. સ્વતંત્ર મિગજનો,
 દેશાભિમાનથી ઊકળતો, અંગ્રેજ કેળવણીનું ઉત્તમ તત્ત્વ શરવીને એકેબો
 યુવક એના કાગળની કીટીએ કીટીએ બોલે છે. એમના કાગળમાં વ્યક્તિઓ
 અને સંસ્થાઓ વિષેની એમની મુક્ત, મૌલિક ટીકા પગલે પગલે દેખા દે
 છે. એમના સ્વતંત્ર વિચારના બે સરસ નમૂના :

(૧) આપણે કોઈ સહિષ્ણુ છીએ એ વાત જ ખોટી છે. ખીજની
 એવી વસ્તુ જેને આપણે તદ્દન બિનમહત્ત્વની ગણીએ છીએ તે પ્રત્યે
 આપણે સહિષ્ણુ રહીએ છીએ અને તેને ગુણુ ગણીએ છીએ. બાકી જે
 માણસ આક્રમક અસહિષ્ણુતાથી ભરેલો નથી હોતો તે મહેતો મારે પણ
 નહીં ને બહાવે પણ નહીં, એવો હોય છે.

પણ આમાં અર્ધ સત્ય છે. ખોટા પ્રત્યે, અનિષ્ટ પ્રત્યે માણસને
 હમેશાં અસહિષ્ણુતા હોવી જ જોઈએ. નહીં તો એની પ્રગતિ અટકે.
 પણ બાપુ જેવા જ વિરલ જ માણસ અનિષ્ટને સહન ન કરતાં છતાં
 ખોટું કરનારા માણસોને સહન કરી શકે છે.

(૨) ધ્રુવિ રચાપિત હિંતોની સાથે હાથમાં હાથ મિલાવીને ચાલે છે.
 એના ટેકામાં જોન રુઝવર્ટ મિલનું ‘લિબર્ટી’ માંથી વાક્ય ઢાંક્યું છે.
 વાત એ છે કે માણસ પોતાના સ્વાર્થથી એટલો અધિજો બને છે કે ખીજની
 ઉપર શું વીતે છે તે જોતો નથી. સુધારક બનેને જાગ્રત કરે છે. અને એક
 જાગ્રત ન થાય તો ખીજને પછી તેની નીચે સુરંગ ફાડીને તેને જાગ્રત કરે છે.

આને સવારે મેં બાપુને પૂછ્યું : વર્ણો એટલે ધંધા હોય અને

આનુવંશિક ગુણો જાળવી રાખવાને માટે બાપનો ધંધો

૧૨-૩-૧૩૩

દીકરાએ કરીને જ વર્ણુ જાળવી રખાય એમ હોય તો

આનુવંશિક ગુણો જાળવવાને માટે તે તે વર્ણુમાં જ

પરણુવાની જરૂર નથી? બ્રાહ્મણનો છોકરો સુધારની છોકરીને પરણુશે

તો બ્રાહ્મણના ગુણો સંતતિમાં જાળવી રખાશે કે બ્રાહ્મણીને પરણુશે તો

જાળવી શકાશે?

બાપુ : બાહ્યજનો છોકરો બાહ્યજનો જ ધંધો કરે અને મુદારનો છોકરો મુદારનો કરે. એ કાને પરણે તેની સાથે સંબંધ નથી.

હું : એ ધંધો તો એ જ કરશે એમ માનીએ, પણ એક જ વર્ણમાં પરણે તો ધંધાની શક્તિએ અને ખાસિયતો વધારે સચવાઈ રહેશે ને ?

બાપુ : હા. કરોડો કાંઈ થોડા પોતાના વર્ણમાંથી નીકળીને બહાર પરણવાના છે ? પણ જે બહાર નીકળીને પરણે તે અધર્મ આચરે છે એમ ન હોવું જોઈએ. અધર્મ વર્ણને અંગેતું કામ તજવામાં છે, વર્ણમાંથી બહાર નીકળીને લગ્ન કરવામાં નથી.

હું : ત્યારે આપ એટલું તો કબૂલ કરશો ના કે પોતપોતાના વર્ણમાં પરણવું એ વર્ણની બહાર પરણવા કરતાં વધુ ઠીક છે ?

બાપુ : હા, એ બરોબર છે.

કાલે રાત્રે તેલ યોજાવતાં યોજાવતાં કહે : ત્રીજા અધ્યાયમાં જે કહ્યું છે કે 'યદિ હાદ્ ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતિદ્રિતઃ અને સકરસ્ય ચ કર્તા શ્યામ્ શુપદ્મ્યામિમાઃ પ્રજાઃ તેભાં પણ્ હું વર્ણનો અને સંકરનો જે અર્થ કરું છું તે આવી જાય છે. દે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ માં પણ્ એ જ ભાવ છે. પોતાના કર્મનો ત્યાગ એ સંકર. મનુસ્મૃતિમાં સંકર ત્રણ કારણથી થાય છે એમ જણાવ્યું છે. એમાં પોતાનાં વિહિત કર્મનો ત્યાગ એ પણ્ એક કારણ તરીકે વર્ણવેલું છે. એ બતાવનારા અનેક સ્લોકો ભાગવતમાં છે, એમ લક્ષમણ શાસ્ત્રી કહેતા હતા.'

પરદેશી કાગળમાં માર્ગરેટના પ્રેમધેલા કાગળો આવે છે, તો એશીના જ્ઞાનભક્તિથી નીતરતા કાગળો આવે છે. બકતે શુદ્ધ થવાનું એટલા માટે છે કે બગવાં એની મારફતે એને નિમિત્ત કરીને કામ લેવું માગે છે. આ ભાવ એશી અદ્ભુત રીતે બતાવી રહી છે. પોતાની જિંદગીના ભારેમાં ભારે અનુરાગનો એણે બાપુને માટે ત્યાગ ક્યો છે. એનો કાગળ :

“હું આપને પ્રાર્થના, તપસ્યા અને આત્મશુદ્ધિ દ્વારાં જ મદદ કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકું. ગર્ષ કાલે જ મારી કસોટી થઈ તેથી મને આનંદ થયો. મેં વાંચ્યું કે એ. એમ. આવતે અકવાડિયે બેસેલમાં નાટકમાં જિતવાનો છે. પહેલી જ વાર હૃદયમાં કરો. ચીરો પડ્યા વિના મેં તેનું નામ વાંચ્યું અને તરત જ નક્કી કરી નાખ્યું કે હું નહીં જઈ. પણ તેને ફરી મળવાની મારા મનમાં જિંદગી મને ખબર પણ ન પડે એવી હજી કાંઈ ઇચ્છા રહી ગઈ હશે તોપણ તમારે ખાતર હું એનો ભોગ આપીશ. બાપુજી, આ ચિંતાના દિવસોમાં મને લાગે છે કે હું ખીજી જ સ્ત્રી બની ગઈ છું-

ઈશ્વરનો પાડ માનું છું કે તમારી તાવણીમાં મને અણુ જેટલો ભાગ પણ એ ભરવા દે છે. હું આ બધા પ્રસંગોમાં શાંત અને સ્વસ્થ રહી છું; એટલા માટે કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તમે મને તમારી લાકડી બનાવો તે હું ડ્યું નહીં.”

એ સ્ત્રીના જીવનમાં બાપુએ કેવડો મોટો પથરો કર્યો છે એની, એનો એ જ આધ્યાત્મિક આલેખો બીજા કાગળ સાક્ષી પૂરે છે. એનો એક વારનો આશક એની પામે આવે છે, એની પાસે આશ્વાસન ઇચ્છે છે. એ જરાય વિહ્વળ થયા વિના પવિત્રનાથી એને આશ્વાસન આપે છે અને એ માણુમ અશ્રુબીની આખે છોટા પડે છે.

“ તમારી પવિત્ર અહિંસામાંથી અને તમારી આધ્યાત્મિક શક્તિ-માંથી એટલો મહારો મને મળ્યો કે તેને આશ્વાસન આપના જેટલું બળ હું એકલું કરી શકી અને જ્યારે તે અશ્રુબીની આખે ગયો ત્યારે મને લાગ્યું કે બધું ઠીક થયું. હવે અમે બંને અમારા ચેત્તવેનાનાં જીવન તરફ વળીએ છીએ અને ગમે તે બંને, ફરી હું તેને મળું કે ન મળું, એની મને ચિંતા નથી. મને લાગે છે કે ઈશ્વર અમારી વચ્ચે પ્રકાશની ન્યેત્ર ફરી પ્રગટાવી છે. તેમા જ મને ખરું જીવન મળ્યું છે. . . . આપના મુવિત્ર ઉપનાસના એ દિવસોની તપશ્ચર્યામા આ વસ્તુ સંધર્ષ છે. એ દિવસોમા જે મથનમાંથી હું પસાર થઈ તેમાંથી મને દેખાયું કે સ્વાર્થી જીવન વધુ વખત ગાળવું અશક્ય છે. . . . અમે જે થોડીક ક્ષણ સાથે રહ્યા તે દરમિયાન મારા અતરમા એવો એક પણ વિચાર નથી આવ્યો. એનો એકરાર હું ઈશ્વર આગળ ન કરી શકું. મે ખૂબ પ્રાર્થના કરી અને ઈશ્વરનો આભાર માન્યો. તમારી મદદથી જ હું આ નવા જીવનના બધા તાર સાંધી શકી છું. પાપ અને કર્મમાંથી મુક્તિ આપનારા ઈશ્વરના એ ધન્ય કૃમની વધુ ને વધુ નજીક તમે જ મને દોરી રહ્યા છો. તમારું ઋણ માગ ઉપર એટલું છે કે ઈશ્વરની અને તમારી સેવામા આ જીવન હું સમર્પણ કરું તો જ તે વળી શકે. તમે બહુ સુદર રીતે કહ્યું છે કે ઈશ્વર આપણી પાસે સંપૂર્ણ સ્વાર્પણ માગે છે અને પત્રી આપણો ઉદ્ધાર કરે છે.”

કેટલાના જીવનમા હજારો ગાઉ દર બેમ બેમ બાપુએ પ્રકાશ પાડ્યો છે એનો વળી આ તાજો પુરાવો.

એન દોરપ જે વિનાયકમાં મળી હતી અને હાન જિનીવામા છે. તે લખે છે

“મારે મન તમે શું છો એ હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું. એ વર્ણવવા માટે મારે એક પ્રતીક વાપરવું પડે છે. એ પ્રતીક પથ્થરનું બનેલું છે તેથી હસી શકી નહીં. એમ ન કહેશો કે સામ્ય એમાં જ છે. સંભવ છે કે તમે એવા પહાડમાં નહીં ગયા હો ન્યાં આખો દિવસ કરતાં એક પણ પ્રાણી ન મળે. ન્યાં આકાશ અને પહાડો ક્ષિતિજમાં બળી જતાં હોય અને તેની વિરાળતા અને શાંતિ એવાં હોય કે અનંતતાનો ભાવ દિલમાં જમન થાય. નોર્વેમાં હું આવી રીતે ફરેલી છું. ત્યાં 'વહે' નામનાં નિશાન હોય છે. તેના જેવા તમે છો એમ મને ત્યારથી લાગ્યાં ક્યું છે. આ નિર્જન પહાડમાં કોઈ રસ્તો બતાવનાર તો હોય નહીં. માણસનું કે બીજાં પ્રાણીનું પગલુંય જેવા ન મળે. લાંબાં અંતરે રસ્તો બતાવવા માટે પથ્થર ઉપર પથ્થર ગોઠવીને ધાંબલા જેવાં નિશાન બનાવેલાં હોય છે, એને લાંબી બાપામાં 'વહે' કહે છે. આ 'વહે' બટકતા પ્રવાસીઓ બનાવે છે. અને એ જોઈ અંતરે રસ્તો ચાલતો દરેક માણસ એના ઉપર ઈચ્છે પથરો મૂકતો જાય છે. એમ કરતાં કરતાં આ 'વહે' એટલો બધો જીવો થાય છે કે આસપાસના પ્રદેશમાં દરથી તે દેખાય છે, જેથી કરી કોઈ પ્રવાસી પહાડમાં ભૂલો ન પડે. જગતમાં ઘર્ષ ગયેલા મહાપુરુષોએ પોતાના જીવન દ્વારા બનાવેલા આ 'વહે' જેવા તમે છો. પોતાનું જીવન વટાવનાં માર્ગમાં જે ઉત્તમ વસ્તુઓ તેઓ મૂકી ગયા, તેના આસ્પદ તમે છો. ચોમેરથી જોઈ શકાય એટલા જીવા તમે છો. મને સાચો માર્ગ બતાવનારા મારા માર્ગદર્શક 'વહે' તમે છો. મારી નજર સામે હું હમેશાં તમને રાખું છું, તેથી જ કાગળ લખીને તમારા કામમાં વિક્ષેપ પાડવાની મને જરૂર પડતી નથી. પણ આજે મારા કાનમાં તમારો અવાજ શું ન્યાં ક્યો, જેમ પેલા વાયોલિને વગાડનારનું સંગીત તમારા કાનમાં શું ન્યાં હતું તેમ. એટલે મને કાગળ લખવાનું મન થયું. મારા 'વહે'એ બનાવેલા રાહ ઉપર ચાલવાનો હું બને એટલો પ્રયત્ન કરું છું અને ઈશ્વરનો આભાર માનું છું કે એ 'વહે'ને એણે હું જોઈ શકું એટલો જીવો બનાવ્યો છે.”

એને જવાબ આપતાં બાપુએ લખ્યું :

“કેટલાક મિત્રોને માટે હું માર્ગદર્શક 'વહે' છું, એ જ્ઞાન મને નમ્ર બનાવે છે, અને મારી કંઈ ઉપર હું કેટલો ભારે બોલને વહી રહ્યો છું તેને વિશે મને વધારે ને વધારે જાગૃત કરે છે. હું આત્માનરીક્ષણ કરું છું અને સત્સરૂપી ઈશ્વરને મનત પ્રાર્થના કરું છું કે કોઈને પણ માટે હું ખેટા બોલિયો ન નીવડું.”

આજે પટણી અને પટવારીને બહુ મહત્વના કાગળો લખ્યા. હરિજનના કામમાં પોતાનો આત્મા કેટલો નિચોવાઈ રહ્યો છે, એની ૧૩-૨-૨૩ આમાં સાક્ષી આપી.

બપોરે આનંદી આવી હતી તેને પાસે બેસાડીને પૂછવા લાગ્યા. પૂછતાં પૂછતાં એણે કહ્યું : જમણી કોરે દુખે છે. કાલે આખો દિવસ બહુ દુખ્યું હતું. એટલે પછી યાકીને સૂતી. સાંજે ઘડી ઓછું થયું ત્યારે ખાધું.

પૂછ્યું કે આજે દુખે છે ?

એણે કહ્યું : આજે એટલું નથી દુખતું.

બસ પછી ગમ્મત કરી : જો તને એપેન્ડિક્સ હોય તો કાપવી પડશે. મરી જવાય તો ફિકર નહીં અને ન મરાય તો રોગ જશે. તુરત જ કાકા-સાહેબને કહું, આજે ફાટક અને ગોખલે દાકતર પાસે લઈ જાઓ અને તુરત તપાસ કરાવો. અને ઓપરેશનની સલાહ આપે તો તમે જ કરો, એમ મારા તરફથી કહેજો.

કાકા બેપડ્યા. ફાટકે કહ્યું : કંઈક ઘડી છે પણ ખાસ એવું કંઈ નથી. છતાં કાકા તો એને લઈને ગોખલે પાસે, મેયા. ગોખલેએ તુરત જ ઓપરેશનની સલાહ આપી. એ જ ગોખલે સાસુન હોરિપટલમાં બાપુના ઓપરેશન વખતે હાજર રહ્યા હતા. બાપુને સંદેશ અને બાપુની જ દીકરીનું કામ કરવાનું. કોડી મળવાની નહીં. એ તો તુરત જ તૈયાર થયા. બાપુને ટેલિફોનથી વાત કરવાની માગણી કરી. એ તો ન થાય પણ ખબર આપી શકાય એમ કહેવામાં આવતાં એણે કહ્યું : મારી અહીંથી બદલી થઈ છે, કેલે જવાનું છે પણ આજે આટલું કામ કરીને જઈ. સાંજે જ ઓપરેશન કરું. કાકા આનંદીને લઈ આવ્યા. બાપુએ તુરત ઓપરેશનની સલાહ આપી. પ્રેમલીલાબહેન વાઘો કાઢે તો, એની ફાઈ ગભરાય તો ?

બાપુ કહે : કહેજો કે એનો બાપ અને મા હું છું, અને મારી સલાહ છે કે ઓપરેશન કરાવી નાખવું.

આમ હાથવારમાં બાપુનો નિશ્ચય થાય છે. અને એ છેકરી આ લખાય છે ત્યાં દાકતરના નસતરને વશ પડી હશે.

સૂતાં સૂતાં સાંજે કહે : એક તરફથી લક્ષ્મીનાં લગ્ન, બીજી તરફથી આનંદીનું ઓપરેશન; ત્રીજી તરફથી નીલાનાં લગ્ન જ ના ? શું એ બાઈની ઉપર વીતી રહી છે ? જો એ હિંમતથી ટકી રહેશે તો એનું શ્રેય જ છે.

રામચંદ્રને કામળ લખ્યો કે એને કેન્ટોનમેન્ટમાંથી -કાઠી મૂકે તો એંગ્લોરમાં રાખો, ત્યાં ન રહી શકે તો પૂના મોકલો, હજી એની પૂરી કસોટી કર્યા વિના હું એને કોઈ સંસ્થામાં રાખી શકું એમ નથી.

સાંજે વાતો કરતા હતા ત્યારે અદ્ભુત સૂક્ષ્મ યર્ષ રહ્યો હતો.

બાપુ કહે : જુઓ તો ખરા !

વલ્લભભાઈ : અરે એમ આયમતા સૂરજને શું જુઓ છો ? ઊગતાને બળવો જોઈએ.

બાપુ : હા, હા, એનો એ જ નહાઈ ઘોઈને કાલે સવારે પાછો આવીને ઊભરો, એટલે પાછા એનેયે પૂજશું.

આજે કોઈંડરાવને નીલાના પ્રકરણનો આખો ચિતાર આવ્યો. એક વાત નીલાને વિષે બાપુએ સંતોષકારક કહી : કોણ જણે કેમ બધો વખત અને એમ લાગ્યાં જ કરતું હતું કે તે મારાથી કશુંક છુપાવે છે. ચોથે કે પાંચમે દિવસે મેં તેને કહ્યું કે કારણ ગમે તે હોય પણ તારે વિષે હજી અને વિશ્વાસ બેસતો નથી. તેણે તરત જ કહ્યું, 'કેમ બેસી શકે? હું' તો તમને છેતરી રહી છું. મેં તમને પૂરું સત્ય હજી કહ્યું નથી.' પછી તો જેમ જેમ મારા પ્રશ્નો વડે હું તેને ચીરતો ગયો તેમ તેમ સીધા તીરના જેવા તેણે જવાબ આપવા માંડ્યા : 'હા, મેં અતીતિમય જિંદગી ગાળેલી છે. મારા ધણીનું જીવન પણ એવું જ હતું. મેં કેટલાય લોકોને છેતર્યા છે અને ફસાવ્યા છે.' તેને લાગ્યું કે બલે તેણે આખા જગતને છેતર્યું હોય પણ મને છેતરવાનો પ્રયાસ કરવો એ તો ધૃષ્ટતાની પરાકાષ્ટા થાય.

પણ કોઈંડરાવને તો |સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં આવેલા મંદિરપ્રવેશ બિલના લેખો વિષે બોલાવ્યા હતા. (૧) તમે સોસાયટીની નીતિ રજૂ કરો છો કે નહીં? (૨) અગત્યના સવાલોમાં મને તમે પૂછી ન જાઓ? આપણે એકબીજાની સાથે છૂંટથી ચર્ચા કરીએ. અંતે બલે તમારો અભિપ્રાય કાયમ રાખો. (૩) મારી પાસે ખુલાસો કેમ ન માગો? હકીકત વિષે શંકા હોય ત્યાં તો જરૂર મને પૂછો જ.

તેણે બામનના જવાબ આપવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો : નીતિ જેવું કાંઈ નહીં નથી; હું મારા વિચારો જણાવીને પછી અભિપ્રાયો માગું છું. આ બામનમાં વેક્ટરના શાસ્ત્રીનો મન બિલેને પસંદ કરનારો આવ્યો હતો, કુંઝરુનો નથી આવ્યો. પ્રથમ બિલ મને ગમે છે, પણ બીજા બિલથી જે કોલાહલ થાય તે પસંદ નથી, એમ કહ્યું. બીજું તમને પૂછવા આવું તે પહેલાં તો મારે ઘસડીને આખી દેવાવું હોય. તે શી રીતે આવું ?

બાપુએ એને બિલો વિષે સમજાવ્યું : પ્રથમ બિલ સંપૂર્ણ છે. પણ પ્રથમને નિરર્થક કરવાને માણસો ઉપાય લઈ શકે એવું છે. મંદિર બહાર નોટિસ લગાવે કે આટલી આટલી સરતોનું પાલન કરનાર ન હોય તે મંદિરમાં ન આવે. હરિજનો એ શરતો ન પાળી શકે એટલે ન આવે, અને બિલ નિરર્થક થાય. એટલા ખાતર જે ત્રણ બિલો રાખેલાં. વળી સરકાર એવી છે કે એક બિલ સીધું અને સાબુસમું પસાર થતાં જુમ જુગ વહી જાય. એમાં એવા એવા મુધારાવધારા થાય કે આખરે એમાં કાંઈ કસ જ ન રહે એટલે પણ જે ત્રણ બિલો જુદા જુદા માણસ લાવે એ જરૂરનું હતું.

લક્ષ્મીના લખનો દિવસ. લક્ષ્મીને આશીર્વાદનો સુંદર કાગળ લખ્યો.

હરી હરીને એને કેમ લખ્યું હતો કે “ તારાથી પળાય ૧૪-૩-૩૩ એટલો જ સંયમ પાળજો.”

આનંદીને ઓપરેશન સારું થયું. એણે બારે હિંમત ખતાવી. હરિપતાલમાં રાત્રે પાસે કોઈ નહીં, નર્સ પણ નહીં, પાણી માગે પણ કોઈ આપનાર નહીં. પણ છોકરી ન આકળાઈ અને સવારે ઠાકાને કહે : નર્સ બાપડી એક હોય અને દરદીઓ ધણા, એ કેટલાને પહોંચી વળે ? બાપુ આ વાત સાંભળીને રાગ થયા, અને કહે : સારે એ છોકરી આશ્રમને શોભાવી રહી છે. રાતદિવસ બાપુને એ જ વિચાર રહેતા હશે કે આશ્રમ શી રીતે શોભે અને આશ્રમી કહેવડાવનારા શી રીતે આશ્રમને શોભાવે. એ જ હેતુથી પ્રેમાબહેન પાસેથી છૂટથી ટીકાઓ માગે છે. નવા જનારાઓ પાસે પણ ટીકા માગે છે. પણ અમે રહેનારા આશ્રમને શી રીતે શોભાવાય એ વિચારથી માથું દૂર છે.

લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી આવ્યા. એની સાથે એના નિબંધની ત્રીજીવટથી ટીકા કરતા ગયા. અને મુધરાવતા ગયા. બલબલા પંડિતોને પણ બાપુની સાથે બેસતાં અને ચર્ચા કરતાં કેળવણી મળે છે. કારણ રપષ્ટ છે. બાપુની ઉમ્મ સત્યોપાસનાને કોઈ પહોંચી શકતું નથી. દંબ, પાખંડ, ઘૂણા, અભિમાન, વગેરેથી ભરેલા સનાતની પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓને પોતાની સત્યોપાસના વડે જીતવાના બાપુના અભિધાય છે.

જવાહરલાલ કહે છે : “ હું તો માનું છું કે તમારું ‘હરિજન’ એકે કદર/ સનાતનીનું દિલ ફેરવી શકવાનું નથી. . . . આ દુનિયામાં મૂર્ખતા, પુરાણ-પ્રિયતા અને વિશ્વાધિકારની કિલ્લેજથી, એનું જળ બારે ગળ્ય છે. એના સંયુક્ત મોરચાને મહાત્માઓ અને સંતો પણ જલદી હટાવી શકવાના નથી, સિવાય કે સંજોગોને લીધે ભૂમિકા તૈયાર થાય.”

શાસ્ત્રિપાર જેવા કહે છે : “હું તો અનુભવથી જાણું છું કે આ પંડિતો બુદ્ધિને તાળાં મારીને ફેરે છે. એ કહેતાં મને દિલગીરી થાય છે. તમે એમને ડરાવી શકો, દબાવી શકો અથવા ખરીદી શકો. પણ એ લોકો એમની નીતિમાં કે વિચારમાં ફેરફાર કરવા અસમર્થ છે.”

આ બધું જાણતા છતાં બાપુની ઉમ્મ સત્યોપાસનાની શક્તિ એમને આગળ ધપાવ્યે જાય છે. એમની શ્રદ્ધા કહે છે કે મારી સત્યોપાસના કાળ અને સમય — જે ભગવાનની વિભૂતિ જ છે, તેને પણ અનુકૂળ કરશે. દરેક સુધારક તુર્ગો, કોડોર્સે અને તેના શિષ્ય મોર્લી જેવા કહેવાના નાસ્તિક સુધારક પણ — આ શ્રદ્ધા ઉપર જે પ્રગતિનાં સ્વપ્નાં સેવે છે.

આ વખતની સરકારની નીતિ જ જુદા પ્રકારની લાગે છે. જુઓની, ઠેનેનોર જેલમાં પેલા ગુપ્તાને ઉપવાસ કરતાં ૧૨૦ દિવસ ૧૬-૩-૧૩ થયા. એ હાડપિંજર થઈ ગયો છે અને એને મરવા દેશે એ વિષે શંકા નથી. બંજાળમાં કેદીઓ અને ડિટેન્યુઓની ખબર આપવાની ના પાડે છે. પૂનમચંદ રાંકા વિષેના તાર આવવા જવા નથી; હેતા, એના પણ એ જ હાથ છે. એ લોકોને મુલેહ કરવી જ નથી. અર્વિન પણ જુઓની કહે છે કે હિંદુસ્તાનની અને આપર્સેડની સ્થિતિમાં સામ્ય નથી. આજની વાતોમાં આટલું બાપુ સહેજે જ ખોસ્યા.

‘હરિજનબંધુ’ને માટે જ કોથમ જેટલું મેટર પોતાને હાથે સખી કાઢ્યું. એ ઉપરાંત અંગ્રેજોને માટેનાં મારાં જે બાપાંતર સુધાર્યાં.

સોઆરીસ ગ્રાફિસર આવ્યો. એને એટલું જ કહેવું હતું કે ‘ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા નહીં છતાં ન્યાતો છે. ગોવાન ૧૬-૩-૧૩ લોકોમાં અમારી જૂની વંશાવળીઓ જોશો તો જણાશે કે અમારા નામ સાથે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે લખેલું હોય છે. દાખલા તરીકે હું બ્રાહ્મણ છું. મારાથી બ્રાહ્મણોમાં જ મારી નીકરી આપી શકાય. કોઈ પ્રેમલગ્ન થાય તો જુદી વાત. ખાકી સામાન્ય નિયમ એ છે કે પોતપોતાની નાતમાં જ લગ્ન થાય. એટલે લગ્નવ્યવહારમાં નાત-જાતનાં બંધન. અમે બરોબર જાળવી રહ્યા છીએ. અસ્પૃશ્યતા ક્યાંય નથી. મહારાને અમે અમારે ત્યાં રસોઈ કરવાને રાખીએ, એને ત્યાં ખાવાપીવા પણ જઈએ. પણ એને કોઈ છોકરી નહીં આપે. કેટલાક ખ્રિસ્તી ગોવાન મહારો મોટા હોદ્દા ઉપર ચઢ્યા છે, પણ અમારામનો બ્રાહ્મણ, બહેને

તે એક પટાવાળો હોય તોપણ પેલાને પોતાની દીકરી ન આપે. આ એમ બતાવે છે કે ન્યાતની વાત જ અસ્પૃશ્યતાથી જુદી વસ્તુ છે. આંખેડકર એટલું કેમ નહીં સમજતા હોય ?

બાપુ કહે: તમે એની સાથે વાતો કરો, પત્રવ્યવહાર કરો અને સમજવો.

સોઆરીસ : વડોદરામાં એને ઘર મળવાનાં કાંઈક હતાં અને ઓલિસોમાં પટાવાળાઓ પણ એના હાથ નીચે કામ કરવા તૈયાર નહોતા. સેમ્યુઅલ જોદીએ એને ઉતારો આપ્યો હતો ત્યારે મેં મળવાનો પ્રયત્ન કરેલો પણ નહોતો મળી શક્યો. પછી મેં એને કાગળો લખેલા પણ જગ્યા જ ન મળેલો.

ગોવાન લોકોમાં આ વસ્તુ કેમ રહી છે તેનું કારણ એણે આપ્યું : કેથલિક લોકોએ બધા પ્રજોમાંથી ધર્માન્તર કરાવ્યાં છે જ્યારે પ્રોટેસ્ટાન્ટને કેવળ અસ્પૃશ્યોમાંથી જ ખ્રિસ્તી થનારા મળ્યા છે. કેથલિક પાદરી નોબિલ જેવા એવા આવ્યા હતા કે જે ઋષિનું જીવન માળતા, ભગવાં પહેરવા, જનોઈ પહેરતી, એટલા જ હેતુથી કે આંત્રણ ક્ષત્રિયોને પણ આમાં ખેંચી શકાય. દક્ષિણમાં તદ્દન જુદો જ પ્રથા છે એ હું જાણું છું, પણ ગોવા જેવી સ્થિતિ ખીજે ક્યાંય નથી.

‘આશ્રમ’ના બાપુના આદર્શને પહોંચી વળવાની આશ્રમીઓની અશક્તિના દાખલા ઉપર બાપુના ઉદ્ગારો :

આ તો ધર્મપાલનની વાત છે. એકાકી ઝૂંઝવું પડે તો એકાકી ઝૂંઝવાનું છે. બધા ત્યાગ કરે તોપણ શું? આજે શી સ્થિતિ છે? માસવીપજની સાથે પણ મનબેદ પ્રગટ કર્યો ના? બહેનની સાથે, ભાઈની સાથે પણ એ જ સ્થિતિ આણી મૂકી હતી ના? આ દાખલો બન્યો, ખીજો બને, ખતા ખાતા જ જઈએ, તેથી કાંઈ અખતરો હોડારો? અખતરો કરનાર ખોટા હશે પણ તેથી અખતરો ચોડો જ છોડી શકારો? પેશું કહ્યું છે ને કે

મનુષ્યાણામ્ સદસેષુ કથિદ્ ચત્તિ સિદ્ધયે ।

યત્તામપિ સિદ્ધાનામ્ કથિન્ માં વેતિ તત્વતઃ ॥

જો વગી સિદ્ધોને વિષે કહ્યું ત્યાં માધકની તો વાત જ શી ફરવી? અને તત્ત્વતઃ માં વેતિ એટલે સત્યને જાણે. સત્યનું દર્શન કરતાં કરતાં તૂટી પડીએ અને અનેક અવતાર ભલેને લેવા પડે પણ એ પ્રયત્ન હોડાય? હિમાલયમાં હગ્ગરો ગ્રામો ઋષિમુનિના હાડકાં છે તેથી એ શ્રેય છે એનો અર્થ પણ એ જ કે હગ્ગરો માધકો અને સિદ્ધો તપશ્વર્યા કરી કરીને એમાં દક્ષ થઈ ગયા છે. અગિયારમા અધ્યાયમાં કાલોડરિમ લોકશયવૃત્ત

કહું છે એ કાળ પણ સત્ય જ. એ અનેકનો. કાય કરે છે સારે એક સિદ્ધ થઈને નીકળે છે. અરે, સ્થૂલ પરીક્ષાઓ જ લોની. પરીક્ષામાં હળરો છોકરાઓમાંથી એક પહેલે નંબરે આવે છે. એટલે ખીજનો તો સંહાર જ થાય છે ના? એટલે સત્યરૂપ કાળ અનેક પ્રયત્ન કરનારાઓનો સંહાર કરે છે, અને કોકને સંકળતા આપે છે. તેથી આપણે પ્રયત્ન કેમ છોડીએ?

મેરી બારે પોતાને વિષે એક વાક્ય લખેલું કે મારી માએ મને શીખવ્યું હતું કે કોઈની ખોડ જોવાને બદલે મુશ્કો જ જોઈએ.

પૂનમચંદ રાંકાના ઉપવાસ વિષે થોડા દહાડા ઉપર મી. પી.ના હોમ ગ્રેન્ડરને તાર કર્યો હતો. તે સરકારે ન મોકલ્યો. ત્યાર

૧૭-૩-૩૩ પછી જાજીને તાર કર્યો. એમાં એને સલાહ આપી કે પૂનમચંદને મળીને એની પાસે ઉપવાસ છોડાવે. એણે

અ, બ, ક વર્ગના બધા બેઠો રદ કરાવવાને માટે ઉપવાસ કર્યા છે એવી ખબર મળવા ઉપર આ સલાહ બંધાયેલી હતી. આ તાર પણ સરકારે મોકલવાની ના પાડી છે, એવા ખબર કટેલી આપી ગયા.

આ ખબર મેં બાપુને મોડા આપ્યા. તેમાં પણ જરા અધીરા થયા અને કહું કે વહેલા ખબર આપ્યા હોય તો આજે જ કામળ જાત ના. આ તો પાછું લડવું પડવાનું છે.

વલ્લભભાઈ ગભરાયાં, પણ શું થાય? બાપુએ સરકારને કામળ લખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

છગનલાલને આંબા યાર્ડમાં આવવાની છૂટ આવી ગઈ.

દૂરખીન બતાવવાને માટે આકાશશાસ્ત્રીઓને મધ્યા પછી આવવાની વિનંતી કરી હતી, તે ન સ્વીકારાઈ. એ લોકોએ ઓફિસના વખત દરમ્યાન આવવું જોઈએ એ ભાવ હતો એમ માનીને બાપુએ ખીજો કામળ લખ્યો છે.

વલ્લભભાઈનો આના ઉપર વિનોદ: દિવસ છતાં આવવાનું એટલું જ છે ના? તો પછી બહે-એ લોકોને દિવસ છતાં દાખલ કરે, બહાર ક્યારે કાઢવા એ વિષે તો કાંઈ નિયમ નથી ના? અને બહાર પણ ન કાઢી શકાતા હોય તો સત્તર સુધી બલે રાખતા!

આજે શ્વેતપત્ર આવ્યો.

ગોપાલન આવીને પૂછે છે: તમે વાંચ્યો?

૧૮-૩-૩૩

એટલે હસનાં હસનાં બાપુ કહે છે: વખત નહોતો,

અથવા વાંચવાની વૃત્તિ નહોતી.

પછી પૂછ્યું : ગોપડી બહાર પડી છે. ઘઈ આવું ?

બાપુ : સરદાર કદાચ વાંચે. હું તો નહીં વાંચું. હું તો એ જોઈશ પણ નહીં; કારણ જેથી કદાચ મને રીસ ચડે એવી વસ્તુઓ હું જોવા ઇચ્છતો નથી. હું સાધુ પુરુષ નથી. મને ગુસ્સો આવે છે. જોકે એ હું દબાવી શકું છું. પણ ગુસ્સે ઘાઈ અને પછી એ ગુસ્સો દબાવું એવો પ્રસંગ જ હું શું કામ વહોરું ?

મેં બાપુને કહ્યું : આ ગોપાલન છાપે તો ?

બાપુ કહે : તો મરી જ રહીએ ના! એટલે તો મેં કહ્યું કે આ છાપવાનું નથી. આટલો તો વિનાશ કરી લીધો. પણ હવે જોઈ છું કે મારે માન જ રાખવું જોઈએ, વિનાશમાં પણ શા સાડુ મારે શોભવું ?

સતીશઆશુએ 'હરિજન' માટે મોકલેલો એક તાર છાપવાને માટે શાસ્ત્રીને ઠીક શિખામણ આપી. આખા પ્રસંગને અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આવા મહત્વના તાર બનાવ્યા વિના ન જ છપાય. એવા ન છાપવામાં આપણે સામા માણસનું કલ્યાણ કરીએ છીએ, અને એમાં નુકસાન તો કર્યું નથી જ કરતા.

. . .ના પ્રકરણ વિષે આજે મુલાકાતો થઈ. બાપુને . . .ની નિહોળતા વિષે સંભવો રહેલા દેખાય છે. ભારે મોહથી લખાયેલા કાગળો છતાં માણસ અક્ષિત કોવાનો દાવો કરી શકે ? એક નવો કોપડો ઊભો થયો છે. અમારો બધાના મત જુદા છે. પણ આખા પ્રસંગની અંદર અગણે પણ કોઈને અન્યાય ન કરવાની બાપુની વૃત્તિમાં તેમની અસાધારણ અહિંસા નીતરી આવે છે. મારા પોતાના પિતાનો વિચાર કરું છું. તેમની આગળ આવા કાગળો લખીને ઊભો રહું તો પ્રથમ તો એ ચાર તમાચા મળે ! અને છતાં એમ થાય છે કે બાપુની અસાધારણ અહિંસા જ નીલા જેવીની ગુંજ ખોલાવી શકી. ખીજ તરફથી એમ પણ થાય છે કે નીલાની અસાધારણ હિંમત કોણ બનાવી શકે ?

કાકાસાહેબને બાપુએ ભારે કામ સોંપ્યું છે. એના બાપુ તરીકે, આશ્રમી તરીકે, ગુરુ તરીકે એને સમજવો, અખંડવો, અને ખુલાસા માગો; ત્યાં સુધી તમને સતોષ ન થયો હોય ત્યાં સુધી એને જવા ન દેતા. દરમ્યાન હજી વધારે તપાસની — એના કાગળો વાંચવાની — જરૂર બાપુ સ્વીકારે છે.

મંરકાર લઈને જન્મે છે. તેને પોતાનાં કર્મો ધોવાં રહ્યાં અથવા ભોગવવાં રહ્યાં. તેમાં બાપુ પોતાને વિષે આટલું અભિમાન શા સારુ લે? દુઃખ શા સારુ વહોરી લે? અને કોઈ નીલા જેવી બડ સત્યવક્તા પોતાના શૂંતણવન ઉપર બડબડતી આગ સળગાવનારી મળે તો કોઈ છેતરનારાં પણ મળે. તેમાં શું થાય?

પણ બાપુ આ વિચારના નથી. એમણે તો . . .ને લખ્યું : “વાંક તો મારો છે.” . . .ને લખ્યું : “તમારો પણ વાંક કાઢું?” અને પછી લખ્યે છે : “આવી અનેક વસ્તુ ઘર્ષ રહી છે તેનું સામઠું પ્રાપ્તિશ્રિત ભગવાન કરાવશે. વિચાર નથી કરી રાખ્યો પણ આ ઘડીએ સૂત્રી ગયું એટલે લખી નાખું છું.”

પાછલે પહોરે નીલાની અદ્ભુત તપશ્રયા અને પશ્ચાતાપથી શુદ્ધ થયેલ શૂંતણવનના વર્ણનથી ભરેલો કાગળ વાંચનાં વાંચતાં કહે : આ કાગળ વાંચનાં રડવું આવે એમ છે.

સાંજે કહે : ભગવાને અભિમાનના ચૂરેચૂરા કર્યાં. આ તારો આશ્રમ, આ તારાં બાળકો!

નીલાના કાગળોની અસર બાપુના મન ઉપર ભારે ઘર્ષ છે. અને હજી ચાલુ છે. આજે . . .ની આગળ બપોરની

૨૩-૩-૩૩ મુલાકાતમાં એ જ કિસ્સો સંભળાવ્યો અને કહ્યું :
જે, એણે હજી મારામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન નથી કર્યો.

તેવું જ તારું છે.

પણ આજે જ એને લખેલા કાગળમાં બાપુએ ‘વિશ્વાસ બતાવ્યો.’ એના ઉપર સત્યનાં પ્રવચનો તો’ ચાલુ છે જ :

“મત્સ તને જ્યાં સુધી સ્વાભાવિક નથી ઘર્ષ ગયું ત્યાં સુધી શૂંતણ જરૂર કાઠણ કાગળે અને તને નિરાશા, જેવું કાગલાનો અનુભવ થશે. પણ જે વ્યક્તિ પૂર્ણ સત્યમય ઘર્ષ જાય છે તેને મારે નિરાશા જેવી વસ્તુ જ નથી. પછી તો એનામાં સત્ય પ્રકાશે છે અને તેના સમમ શૂંતણને અજાણે છે. ભગવાન એટલે કે મત્સ એ જ તારો ભોમિયો ડોવો જોઈએ.”

આ ઉપરાંત આ કાગળ ઉપર એક તાજ ક્ષમ લખી. તેમાં લખ્યું :

“આજે તારો જન્મ સારો કાગળ મળ્યો છે. ઉપરનું ગર્ભ કાઠે લખાવ્યું હતું. મત્સ તારી આમપામ વીંટળાઈ વળેા અને-તને ભરી દો.
—બાપુ.”

‘બાપુ’ પહેલી વાગ એને લખ્યું.

વળી નીલા હિપર આને પ્રેમનો કુવારો, હિડાડવો. અધિ ચેત્તુદુરાચારો મઠ્ઠે મામનન્યમાક્, સાધુરેવ જ મંતવ્યઃ સમ્યગ્ બ્યવસિતો ૨૪-૨-૨૨. હિ સઃ એ વાક્ય મેં નીલામાં અને તેના પ્રત્યેના વર્તનમાં, પ્રત્યક્ષ થતું જોયું. આને એને લખ્યું :

“તું પ્રયત્ન કરશે એટલું પૂરતું નથી. તારામાં બળ હોય એ આવશ્યક છે. ઈશ્વરને પ્રયત્નથી સંતોષ હોય છે. પણ એનો કોણ છે કે સાચા પ્રયત્નથી હમેશાં જોઈતું બળ પેદા થાય છે જ. એટલે વસ્તુતઃ તું જો પરિણામ બતાવશે એ હિપરથી તારા પ્રયત્નની આંકણી કરવાનો છું. આ બરાબર સમગ્ય છે ને? જૂડો ભૂતકાળ જૂઠી જવાને માટે તારે બધુંકર સંત્રામ ખેલવો પડશે. પણ જો સત્ય તારામાં વ્યાપી ગયું હશે તો કરી ડર રાખવાની જરૂર નથી. પ્રકાર ઘેરામાં ઘેરા અધકારનો નાશ કરે છે. સત્ય કાળામાં કાળા પાપ હિપર વિન્ય મેળવે છે. પાપનો જ ખીલો અર્થ અસત્ય છે. એટલે તું તારી પહેરેગીર બને એમ કું ઇચ્છું છું.”

ધૈર્યોનું સદૃશ્ય એ જ્ઞાન છે (virtue is knowledge) અને બાપુનું પાપ એ અસત્ય છે (sin is untruth) અને સદૃશ્ય એ સત્ય છે. (virtue is truth), એ પાસે પાસે આવી જાય છે. જોકે એમાં ભેદ છે. આખો વિષય ગીતાના જ્ઞાન અને યોગનાં કથનોની સાથે રાખીને ચર્ચવા જેવો છે.

જમનાલાલજીને આને મળ્યા હતા. એમની બદલીનો જ રિપોર્ટ થયેલો. ટાંકે પાણીએ ખસ કાઢવાને! એટલે કાલે બદલી થાય છે. હંડ આપવો કે પેરોલ આપવું એ બંને ખરાબ છે એમ બાપુએ અભિપ્રાય આપ્યો. એમણે અભિપ્રાય એ માટે પૂછેલો કે ત્યાં ખીજ માણસો કોઈ આપનો અભિપ્રાય જાણવા ઇચ્છે તો તેમને જણાવવાને માટે જરૂરનો ઇર્થ પડે.

પછી એમણે પૂછ્યું : આ લડત કેટલી ચાલશે? એ વરસ કે વધારે?

બાપુ કહે : ઝોછામાં ઝોછાં પાંચ મહી લો. અને એ જ સરસ છે. આપણને કાંઈક મળી ગયું હોત તો આપણી ફળેતી થાત. આને આપણી શોભા વધી રહી છે. દેશ પણ આગળ વધી રહ્યો છે. આને સમાધાન થાય એમ પણ કું નથી ઇચ્છતો. એ કાચું જ થાય. અને આપણે તો આને કશું નથી બતાવી શક્યા, કારણ આપણી લડતમાં મેલ કીક ભરેલો છે. પાંચ વરસમાં મેલ બધો નીતરી જશે, અને પચાસ કે પાંચસો જેટલા રહેવાના હશે તેટલા રહેશે.

આજે પોલાક બાપુને મળી ગયાં. મને પણ પાંચ મિનિટ મળવાની રજા મળી હતી.

૨૫-૩-૩૩ મથુરાદાસની સાથે મહેરબાવી આવ્યાં હતા. એણે કહ્યું : અસ્પૃશ્યતાની હિલચાલથી સવિનયભંગને ધક્કો પહોંચ્યો છે, એ વાત ખોટી છે. કેટલાક માણસો એમાં પડી ગયા છે એ વાત સાચી, પણ એ લોકો થોડું-થોડું કામ કરે છે ખરા. પણ લોકો જે નથી સમજી શકતા તે રાજીનો સહકાર. એનું શું થાય ? એ હું પણ નથી સમજતો.

બાપુએ એને લ'બાણથી સમજાવ્યું : રાજીનો અસ્પૃશ્યતાના કામમાં પડવાનો ધર્મ હતો કે નહીં તે એ જાણે. એ તો એ જ કહી શકે. પણ એ કામ ઉપાડ્યા પછી એને ધારાસભા સુધી પહોંચ્યે જ છૂટકો હતો, એમાં કાંઈ શંકા નથી. એ એનો ધર્મ હતો. મહકાર તો ત્યારે શક્ય થયો જ્યારે મેં મેકડોનલ્ડની સાથે મસલત કરી કે ચુકાદો બદલવો જોઈએ. ઉપવાસ કરીને કરાર કરાવ્યો. એમાં સહકાર હતો જ. એ કરારમાંથી ઠરાવ થયો કે સ્વરાજ મળે તે પહેલાં અસ્પૃશ્યતા ટાળવી. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો ઠરાવ તો હજી લાવવામાં આવ્યો નથી. આ તો જે ખરાબ કાળો છે, જે બહુમતીને પણ પોતાનો મત અમલમાં મૂકવા દેતો નથી તેને બદલવાનો કાળો ઠરાવવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે. જો એ બદલાવી ન શકીએ તો આપણે કગાર પછી કરેલી પ્રતિજ્ઞા ધૂળ મળી સમજવી. જે બિલ આપણે લાખ્યા છીએ એ તો આપણા પોતાના સ્વાર્થની વાત છે. સહકારમાં સામસામે લેવદેવ હોય. આ બિલ પસાર કરાવવામાં આપણે સરકારને કશું આપના નથી. સરકાર આપણી સાથે મહકાર કરે છે, પણ આપણે એની સાથે નથી કરતા. દુશ્મનની પાસે પણ અમુક બાબતમાં સહકાર માગી શકાય, જેથી એને કહેવાપણું તો ન રહે કે આપણે મદદ નહોતી માગી. આપણા પ્રતિજ્ઞાપાલનને માટે આ બિલ આવશ્યક છે. જે રાજગોપાલાચાર્યે હરિજન કામ લીધું એ બરોબર હોય તો બિલ વગેરેના કામમાં એ પડ્યા એ તો સાવ બરોબર હતું. એમાં અસહકારના સિદ્ધાંતનો ભંગ નથી થતો. વડાપ્રધાનની સામે આ લડન ન લીધી હોત તો હિંદુ ધર્મનું મીઠું વળગ, પ્રજ્વળના પણ લુપ્તા થઈ જત. હજી આપણા લોકોની માંડોમાંડેની લડાઈ ઊભી છે ખરી. આજે આંગ્રેઝર ચાર કરોડને માટે નથી બોલતો. પણ એ ચાર કરોડમાં શક્તિ આવશે તે દિવસે એ પાછું ફરીને નથી જોવાના. એ લોકો તમારા રૂવામાં ઝેર નાખશે અને તમને ઝેરથી મારવાનો પ્રયત્ન કરશે ! એ ચાર કરોડ માણસનાં મન બગવાન એક પવક વારમાં

ફેરવી દઈ શકે. અને એ મુસલમાન પણ થઈ જાય. પણ જો એ ન થાય તો તેઓ વીણી વીણીને, સવર્ણુ, હિંદુને મારવાના છે. એ વસ્તુ મને ગમે નહીં, પણ હું એમ કહીશ ખરો કે સર્વર્ણુ હિંદુઓએ જ લાગના હતા.

હું તો નાનકડી કેડી ઉપર ચાલનારો રહ્યો. મારે તો પ્રતિજ્ઞા પાળવાની રહી. અને પ્રતિજ્ઞાના પાલનની પાછળ ધર્મ રૂપી જતો હોય કે દેશ રૂપી જતો હોય તે બંને રૂપી જાય. મારા ઉપર હિંદુ ધર્મને નાશ કરવાનો આક્ષેપ મૂકતા કાગળો આવે છે. ત્યારે કહું છું કે હિંદુ ધર્મને નિવાડનારો હું કોણ? હરિજનોને નિવાડનાર પણ હું કોણ? મારે તો પ્રતિજ્ઞા લીધી તે પાળ્યે જ છૂટકો છે.

. આજે જો માણસો ટીકા કરે છે તે મિથ્યા છે. 'સરકારના પ્લેટફોર્મ' ઉપર જઈને 'પણ, આપણું કામ કરવાનું હોય તો તેમાં સહકાર શું થયો? એમ તો હું વિશ્વાસ યા સારુ ગયો હતો? એવું સહકાર જ હતો ના? એટલે આજના પગલાથી જ્યુ'ભાંજી પેડે એ વાત જ ખોટી છે. જો લોકો સમભ્યા છે, અને ગમે તે થાય તોયે લડત મલાબ્યે જ રાખવાના છે એવાને હારવાનું શું છે? જો માણસ ન સમજે તે બંને ખરી પડે. એટલે વહાણમાં, એણે ભાર, રાજાજનું એકે પગલું ખોડું નથી. પ્રજાની લડતને માટે એકેએક પગલું આવશ્યક હતું. સહકાર તો ત્યારે કર્યો કહેવાય કે એ લોકો અમુક આપણા માટે તે લેવાને અને એ લોકોની સાથે કામ કરવાને આપણે તૈયાર થઈએ.

સનાતનીઓના નમસ્કાર કાગળો આવે છે. એક કાગળમાં છે કે સરકાર તો એક રીતે દુસ્ત્રમ છે પણ તમે તો અમારા ૨૬-૩-૩૩ હજારો રીતે દુસ્ત્રમ છે! એકિન્ચન કોંગોથી એક માણસ સનાતન ધર્મ પત્રિકાનો ઉલ્લેખ કરીને ગાળો મોકલે છે!

ડંકનની ઉપર ભાપુની ત્રદા વધી ગઈ છે. એને માટે મદનાપદ્મીથી હેડ માસ્ટરની ગળ્યાની માગણી આવી. એણે લખ્યું : "મારે તો આત્મના આદર્શને માન આપવું રહ્યું. અને હવે હું ગાંધીના આદેશ તળે છું એટલે એમને પૂછ્યા વિના ન નીકળાય. કદાચ એ મારે માટે પ્રલોભન તો ન હોય!"

બાપુએ લખ્યું : “એને તું પ્રલોભન જ માન. તું આવ્યો ત્યારથી મારી નજર તારા ઉપર હરી છે. મારે તો તને કોઈ શુદ્ધ હરિજન શાળા સોંપવી છે, જે દ્વારા તું માથાપો અને બાળકોને પણ શીખવી શકે.”

મેરીને લખતાં લખ્યું : “‘પંચ’ની તો શી વાત કરવી? મહાદેવ કે મને ‘પંચ’ જોવાની એક મિનિટ પણ રહેતી નથી. બાકી અમે અહીં જુદાં જુદાં કામોના દોરા ભેગા કરીને ઘણી વાર ‘પંચ અને જૂડી શો’ કરીએ છીએ ખરા!”

આને ‘નાગાનંદ’ વાંચ્યું. એ ગરુડ કોણ? એ નાગો કોણ? ગરુડ નાગોને ઉપાડી જતું, અને જીભૂતવાહનને ઉપાડી. ગરુડ, અને મક્તબ પર્વત ઉપર મૂકીને તેનો ભક્ષ કરવા લાગ્યું. એ મક્તબ પર્વત ક્યાં? પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે પારકાના દુઃખને માટે પ્રાણ આપવાની પ્રથા અનાદિ કાળથી ચાલી જ આવી છે અને તે ઠેક સહસ્ત્રલિંગ તળાવમાં પ્રાણ આપનાર અંત્યજ બાળક મુધી ચાલી છે. નાટકનો આગલો ભાગ શિક્ષક છે, પણ પાછલો ભાગ સુંદર છે. અને બાપાંતર પણ ઠીક લાગે છે. ગરુડને પોતાનું અસિદ્ધાન આપવા માટે બ્યારે, જીભૂતવાહન તૈયાર થાય છે ત્યારના એના શબ્દો સુંદર છે :

“શિક્ષા ઉપર ચડતાં મારા શરીરમાં આનંદનો સંચાર થાય છે. આ વધશિક્ષાને ભેટતાં જે આનંદ હું અનુભવું છું તેના દરમ્યા ભાગનો પણ આનંદ ચંદનરસથી શીતલ મક્તબવતીનો સ્પર્શ પણ ન આપે. શું કામ મારી પ્રિયતમાની વાત હું કરું? આ શિક્ષા ઉપર સૂતાં જે સુખ હું અનુભવું છું તેની આગળ માતાના ખોળામાં નિરાંતે ઊઘતા બાળકનું સુખ પણ કશી વિસાતમાં નથી.” (શ્રી હર્ષરચિત નાગાનંદ, અંક ૪, શ્લોક ૨૩-૨૪)

મક્તબારના લોકો કહે છે કે એમના પ્રદેશમાં આ ખીના બનેલી. ત્યાં જ આને અરપૂરથી ભેટલાં હડે હડે થાય છે તેટલા ખીને ક્યાંય થતા નથી!

. . .નો કાગળ આવ્યો. એમાં એણે બદ જ નિખાયસતાપૂર્વક પોતાના . . . સાથેના પરિચયોનું વર્ણન આપ્યું. પોતાનું ૨૭-૩-૩૩ એના તરફનું મિત્ર ઋણ કેટલું છે તે પ્રકટ કર્યું, પણ પોતે કોઈ વચનથી બંધાયેલ નથી એ જણાવ્યું.

મેરીનો કાગળ ખરેખર એ બાઈને શોભાવે એવો હતો. પોતે ધનનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે, પણ હજી પોતાની સમતા મેળવી શકી નથી એટલે પેલો ત્યાગ પણ કલુષિત થાય છે એમ એણે જણાવ્યું. બાપુએ બને

કાગળો . . . પાસે મૂક્યા અને બનેને વિષે શાંત થઈ જવાનું કહ્યું અને કદી . . . તરફ જવાની શક્તિ ન રાખવાની સલાહ આપી.

આશાની પાસે આંખનાં ચરમાં કેમ છોડી શકાય એ વિષે પ્રાયોગિક જ્ઞાન મેળવવાનું પણ આજે જ દરવેલું હતું. એ વિષેનાં એક બે પુસ્તકોનો અભ્યાસ તો બાપુ કરી રહેલા જ હતા. અમેરિકાના એક દાકતરની સાથે એ વિષે પત્રવ્યવહાર પણ ચલાવ્યો હતો અને એમનો પોતાનો અનુભવ પૂછ્યો હતો. એમને તો બહુ જ ઉત્તેજન આપે એવો જવાબ મોકલ્યો હતો. આશાની પાસેથી ત્રીણવટથી બંધી મૂચનાઓ લેતા અને આશાને બિલકુલ અનુકૂળ અનેક પ્રશ્નો પૂછતા બાપુને જોઈને મને થયું : હજી બાપુને કેટલો લાભ છે? હવે આ ચરમાં ઉતારવાની શી દુરાસા? કેટલાં વરસ જીવવું છે? તેમાં ચરમાં રહ્યાં તોયે શું અને ન રહ્યાં તોયે શું?

ત્યાં તો જાણે મારા મનમાં ચાલતા વિચારને જ જવાબ આપતા હોય એમ બાપુએ કાકાને કહ્યું : કાકા, આ વસ્તુ પર થોડો વખત આપવા જેવું છે. એ સાચી જ વસ્તુ હોય તો એમાંથી કેટલાય માણસોને લાભ થાય અને હજારો રૂપિયા ખર્ચી જાય!

૧૪ વરસે ચરમાં ઉતારવાની કળા શીખવામાં બાપુની આ દૃષ્ટિ હતી!

મેજરની સાથે ટેલિરકોપ વિષે વાતો. સરકારે એ આવવા દીધું છે છતાં એને અંદર આવવા દેવામાં એની આનાકાની છે.

૮-૩-'૩૩ કોઈ એની ઉપર ચઢીને દીવાલ ફૂટી જાય તો?

બાપુ : પણ અમે જ આ ખાટલા ભીંત આગળ

મૂકીને ન ફૂટી જઈએ?

પેલા કહે છે : પણ તમારી કયા વાત છે? ખીજા કહેતી.

બાપુ : પણ અમારી પાસે રાતદિવસ એ પદ્ધતિ હતી. અમે ચાર જણા એની પાસે સ્નાન હોઈશું છતાં દરવાજા તોડી, તાળાં તોડી કોઈ માણસ એ ઉપાડવા અને એની મદદે ચડવા આવશે એની અમને ખબર નહીં પડે? પણ બહે તમારે ના પાડવી હોય તો ના પાડો.

પૂનમચંદ રાંકાને વિષે રડગીના કાગળનો કરો જવાબ ન આપ્યો. એટલે બાપુએ સરકારને પાછુ લખવાનો વિચાર કર્યો. સવારે રાંકા વિષે એની સ્ત્રીનો છાપામાં આવેલો કાગળ બાપુ પાસે મૂક્યો કે નહીં એ વિષે જાનકાંઈ મને પૂછવા લાગ્યા. મે કહ્યું : ઘુસ્ત મૂકે પણ સરદાર તો એના ઉપર ચિડાયા.

બાપુ : સરકારને એ યાગ્ય ખચર ન પડે. જતાં જતાં બાપુ કહે : નોટિસ આપવી પડશે. આવી રીતે પોતાના સગાવહાલાને, ઝાળખીનાને મરી જતો અટકાવવાનો દરેક કેદીનો અધિકાર છે, મારો તો વિશેષ છે.

વક્તવ્યભાઈ : જરા ચોળી જાઓ. સરકારનો જવાબ આવવા દો.

હેવટે હિંદતાં બાપુ કહે : કેમ કાણ, ફતવો આપો છો કે ?

કાણ દરી ગયા. જવાબ ન આપ્યો. આંગાવાડીમાં જઈને બાપુએ તો આવતી કાલ સુધીમાં મને જવાબ મળવો જ જોઈએ એવી મરકારને નોટિસ આપી અને ડોઈજને લખ્યું : આ કાગળ ટેલિફોનથી મોકલ અથવા 'તાર' કર.

પછી મને કહે : આજે બેસી રહીએ તો હાથ ધસના થઈએ. આપણે માત્ર ખચર મેળવવાની અને સલાહ આપવાની રજા માગીએ છીએ. એટલી તક એણે આપ્યે જ છૂટકો છે. મારી સલાહ ન માનીને એને મરવું હોય તો ભયે મરે.

બપોરે બંદારી આપ્યા, એમ કહેવા કે ટેલિફોન તો ઝોઈસ ન કરી શક્યા પણ તમારે ખરચે એ તાર કરવાને તૈયાર છે.

બાપુ કહે : ભલે

આ પછી મેજર પાછા અરજા કલાકે આપ્યા. કહે : એણે તો ટેલિફોન જ ક્યો અને સરકારનો જવાબ પણ મળ્યો. તે કહે છે કે 'હિંદુસ્તાન મરકાર સાથે અમારે પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે.' કાલે જવાબ ન આવે તો ગાંધી પરમ દિવસ સુધી રાહ ન જુઓ !

બાપુએ કહ્યું : 'સરકારને ટેલિફોનથી મારા તરફથી આ જવાબ આપો :

"વસ્તુ એટલી તાકીદની છે કે રાહ જોવાનું મારે માટે ખડું મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધીમાં જ એને લીધે મે બારે વેદના સહી છે. શેક પૂનમચંદ રાકાને કઈ થશે તો જિંદગીભર એ વસ્તુ મને માલ્યાં કરશે કે અણીને વખતે તેને કાગળ લખવાની પરવાનગી સરકાર પાસેથી મેળવવામા હું નિષ્ફળ ગયો. તેથી હું તાબડતોલ્ય જવાબ માગું છું. હું એમ સૂચું છું કે મુંબઈ સરકાર પોતાની જવાબદારી ઉપર સી. પી.ના હોમ મેમ્બર મારક્ત શેક પૂનમચંદ રાંકાની સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાની મને પરવાનગી આપે."

નીલાના ખીજા કાગળો. એને સુદર કાગળ, એમા રોટલી બનાવવાની વર્ણનાત્મક અને વિગતવાર સૂચના. આખજિયો શેનો બનાવવો, વેલણ કેવું, રોટલી કેવડી, કેટલી જાડી, વગેરે વિષે પણ સૂચના. બાપુને મા ચવાનો પાનો ચડ્યો છે !

લેડી ઠાકરસીનું ત્રણ ચાર હજારનું ટેલિસ્કોપ આવ્યું. એના રટેન્ડને ઉપાડવાને આઠ માણસની જરૂર પડી.

બાપુ કહે : હવે એ રાખી લેવાની દાનન થાય છે. તો આશ્રમમાં ઓપરેટરી કરી શકાય ! છૂટવા પછી પાંચેક વરસ જીવીએ તો બધું થાય. એટલે હજી દસ વરસ જીવવાની વાતો છે.

વલ્લભભાઈ : અરે ભાઈ, ઓપરેટરીને માટે તો આજીવન પશુ છોડે. સાથે હરિજનનું બેળવળને. પણ પીળું કશું ન કરતા હો તો જાઓ ને આજીવન જ જાઓ ! એમ કહે છે છતાં તમે ક્યાં મનો છો ?

મુકુલનો એને રોજાવે એવો કાગળ બેલગામથી આવ્યો.

નસતર મુકુલાની ક્રિયા ચાલી જ રહી છે. જેટલી દયા એમનામાં છે તેટલી જ નિર્દયતાથી બાપુ કાગળો લખી શકે છે. . . .

૨૧-૩-૩૩ ઉપર કબોલો આજનો કાગળ એ પ્રકારનો છે. . . .
ઉપર પણ એવો જ છે. છતાં એમાં દયામૃત પણ

ઓછું નથી :

“આશ્રમમાં રહીને આશ્રમજીવનને બહુ પીળું જીવન સેવવું એ પણ સત્ય જ છે કે ? એમાથી તું છૂટ એ જ મારી ઇચ્છા. મારાથી કરોડ ગાઉ છોટા રહીને મત્યને સેવે તે મારી સાથે રહીને અસલ સેવે તેના કરતાં મને અતિ વધારે પ્રિય છે. તારી પરીક્ષા કરવામાં એક વાર હું નપાસ થયો, તેમ તારો અવિશ્વાસ કરનામાથે હું નપાસ થાઉં એ મંજૂર. ઈશ્વર પાસે માથું છુ કે હું નપાસ થાઉં. એમ થાય તો પહેલી નિષ્ફળતા પણ બીડી જ જાય ના ? અત્યારે તો મને લાગે છે કે તું મને છેતરી જ રહ્યો છે.”

આજીવનની પાઠો લખ્યો કાગળ લખ્યો. એમા વળી સત્યનો મહિમા ગાયો અને પોતાની કલમે સત્ય અને અર્કિસા સિવાય કશું મઠવું નથી એ જણાવ્યું.

“હું લખુ તે દરેક શબ્દમાંથી સત્ય અને પ્રેમ ટપકે એમ હું ઇચ્છું છું. જે ન ટપકે તો તેમાં મારા પ્રયત્નની ખામી નહીં હોય.

“મારી ખાતરી છે કે જીવન સત્ય ઉપર તારી જીવન શ્રદ્ધા હશે તો સહન કરવાની તારી શક્તિ કરતાં વધારે કસોટી ભગવાન તારી નહીં કરે.”

આ કાગળમા ત્રીણી ત્રીણી મૂચનાઓ આપી. ત્રીણી ત્રીણી ખબરો માગી. જાનર ક્યાં છે ? શાકભાજી શું મળે છે ? પાણી ક્યાંથી આવે છે ? સહેરથી કેટલું દૂર છે ? ગાય દોઢા અને બકરી દોઢા શીખી લેવાનું કહ્યું.

આમ એ બાઈનું ત્રીણવટથી ઘડતર ચાલી રહ્યું છે. આં વિચારું છું ત્યારે અગાઉ મેં એક વાર ટીકા કરેલી અથવા શંકા કરેલી તેના ખુલાસો મળી રહે છે. બાપુ કહે છે કે માટણું ખરાબ તેમાં માટીનો વાંક કે કુંભારનો? કુંભારનો. મારી શંકા એ હતી કે આશ્રમમાં આવનાર માણસો માટી નથી, અને માટી હોય તોપણ માટી વિવિધ પ્રકારની હોય છે. પણ ખરી વાત એ છે કે જે માણસ પ્રપત્ત છે, એટલે કે જેણે અધું જ બાપુને સોંપ્યું છે અને બાપુની પાસેથી જ દિશાની આશા રાખે છે તે એમના હાથમાં માટી થઈને પડે એવી જ એની પાસે બાપુ આશા રાખે છે, માની લે છે. એટલે જ મીરાંબહેનને જે કાગળો જાય છે અને આજકાલ નીકાને જે કાગળો જાય છે તેમાં નિંદગીની પ્રત્યેક બાબત વિષે ત્રીણી ત્રીણી સલાહ હોય છે. કાલે લખ્યું હતું ના કે “ભગવાન એટલે સત્ય અને તારી વચ્ચે આવવાનો કોઈને હક્ક નથી. હું આતું છું કારણ મને સાક્ષી રાખીને તે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે.”

આ બધા કાગળો ઇતિહાસમાં કોઈ વાર અમર થઈ જશે.

પૂનમચંદ રાંકા વિષે આજે કાગળ આવી ગયો. કાગળ તો કાલે

રાત્રે જ આવી ગયો હતો, કે જન્મૂને તાર મોકલવો

૩૦-૩-૩૩

હોય તો ગાંધી મોકલો. પણ પૂનમચંદને મીઠો નહીં!

એમાં મૂળ માગણી સરકારને સ્વીકારવી પડી એટલી

-તો જી થઈ. પણ પોતાનો કહ્યો ખરો કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. એટલે

-બાપુ પાછો ખીજો કાગળ તૈયાર કરી રહ્યા છે.

મીરાંબહેનની અસહિષ્ણુતાનો એક દાખલો આજે એના કાગળમાંથી

-મળે છે. અસહિષ્ણુતા અથવા એની ઉપર વીતેલા વીતકના એક પ્રત્યાધાનનો

નમૂનો કહો :

“હું ઇચ્છું છું કે . . . : આ પ્રતનું મોંઢવું અને તેની આત્મિક

આવશ્યકતા સમજો. સેવામય જીવન માટે અને ઈશ્વરના પ્રકાશની ગોધ મટિ

બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા સમજવ તો પહેલું પગથિયું છે. શરીરનો મોહપાશ

એ બહુ બયકંર વસ્તુ છે. આર્થર રોડની જેલમાં મારી જેડેની જ

ખોલીમાં એક ફિલ્સ બે બાળકોનો જન્મ થયો. એ આખી ગંદી કિયાના

વિચારથી મને અવલુંનીય જુગુપ્સા લાગે. ગર્ભાધારથી તે જન્મ સુધીની

પ્રક્રિયા બહુ ગંદી છે. એ રીતે પેદા થયેલાં આપણાં શરીર ખોજરૂપ

અને અગાપણાની દીવાલરૂપ હોય તેમાં નવાઈ નથી. નવાં જન્મેલાં

બાળકોને જોતાં મારા ઉપર પડેલી છાપ પડી તે આ મોહમાયાથી બરેલી

દુનિયામાં જન્મ પામતાં અંતરાત્માને યના ત્રાસની હતી. નાનાં બિચારાં બાળકો જન્મ્યા પછી અરધા કલાકે મરી ગયાં.”

બાપુએ આના ઉપર એક સુયોગ્ય પ્રવચન આપ્યું. એમાં વિવાહિત સ્થિતિમાંથી ગૌતમ બુદ્ધ, ઈશુ, ઝરથુષ્ટ્ર વગેરે પાક્યા, અને તું પણ એનું જ પરિણામ છે, એમ એને બાન કરાવ્યું અને બ્રહ્મચર્ય વિશે સ્મરણીય ઉદગાર કહ્યા :

“જેઓ બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ સમજે અને તેનું પાલન કરી શકે તેમને માટે એ બહુ સુંદર વસ્તુ છે. પણ એટલું સ્વીકારવું જોઈએ કે દેહધારીઓને માટે એ બહુ અમાધારણ વસ્તુ છે. દુનિયામાં બધાં પ્રાણીઓ નરમાદાના જ્નેડકામાં રહે છે અને કાળના અંત સુધી એમ જ રહેવાનાં. તેથી પરિણીત જીવન અને તેનાં પરિણામો વિશે અધીરા થવું એ કદાચ અયોગ્ય હોય. સાધુપણું ધારણ કરવું તો આપણને પોસાય જ નહીં. ધર્મચરની ગતિ અકળ છે. તેથી ફરેકનાં પ્રાયે આપણે ઉદાર રહેવું ઘટે છે. આપણને પોતાને જ પ્રતિક્ષણે બીજાની ઉદારતાની જરૂર પડે છે. પરિણીત જીવન એ જ કરોડો માણસો માટે તો વિપથ અને દુઃખમય જીવનમાંથી મુક્તિનો માર્ગ છે.”

આ તો શંકરાચાર્યમાં શરીરનિર્દાના શ્લોકો આવે છે તેને પણ એક બાણુએ મૂકે એવું છે, અને મીરાબહેનને અમે આપેલું શંકરાચાર્યનું નામ સ્મારક કરનારું છે ! સરખામણી માટે શંકરાચાર્યનાં સુબોધ પ્રભાકરના નીચેના શ્લોકો જુઓ :

હ્રીપુંસોઃ સંયોગાત્ સંપાતે શુક્રશોભિતયોઃ ।
 પ્રવિશન્નગ્નિઃ સનકૈઃ સ્વર્ગમ્બા દેહમાપત્તે ॥
 માતૃગુરુદરદર્શી કફમૂત્રપુરીપૂર્ણયામ્ ।
 જઠરાગ્નિજ્વાલાગ્નિર્નવમાસં પચ્યતે જંતુઃ ॥
 દેવાત્પ્રસૂતિસમયે શિશુસ્તિરશ્ચીનતા યદા યાતિ ।
 શભૈર્નિષ્ણવ્ય સ તદા ગહિરિહ નિષ્કાસ્યતેડતિવલાત્ ॥
 અથવા યન્નચ્છિદ્રાલ્પદા તુ નિઃસાર્યતે પ્રવલૈઃ ।
 પ્રસવસમીરૈશ્વ તદાય વલેશ્ચઃ સોડપ્યનિર્વાન્યઃ ॥

આને રાખજી આબ્યા. દિલ્હીની વાતો કરી. વલ્લભભાઈએ તમારાં આંસુ લૂછવાને માટે લાંબો ટુવાલ મોકલ્યો છે એમ બાપુએ કહ્યું. એટલે કહે : ટુવાલની જરૂર નથી કારણ આંખ સૂકી છે.

પછી એમના ભવિષ્યના કાર્યક્રમની વાત નીકળી. હવે મારે બહાર કાઢી કરવાપણું નથી. જે બિલ્લ એ લોકોને વધારે જોખમકારક છે એ તેલ આવી ગયું છે. અને એક દહાડો, તો પમાગ થવાનું જ. મારે શા સારું બહાર રહેવું?

બાપુ કહે: એમા તો મારો જ નાંખ જે અગાઉ આપ્યો હતો તે જ છે. મારી અહીં બેઠા સ્થિતિ જુની છે. હું તમારી પરિસ્થિતિમા મને મૂકી દાડતો નથી. તમને એમ લાગે કે આ સનાનનીએનો આટલો બધો જૂરાણનો પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે તેને તમારા વિના કાઈ જ પહોચી ન શકે તો તમે એ જ કામ કરો. પણ તમને લાગે કે તમારા જેલમા જ નાંધી આ કામમા ટોકા મળશે તો તમે જેલમા જાઓ. હું તમે બહાર હો એમ ઇચ્છું એમ માનીને તમે બહાર રહો એ બરોબર નથી. હું તો તમે બહાર હો ત્યાં, સુધી તમારી પાસે કામ લઉં, પણ તમે બહાર ન હો તો શું? બધા જેલમાં છે એમ માનીને મેં આ લાડત ઉપાડી છે, અને બહાર જે રહેવા છે તેની મારફતે આ ચાલવાની છે. ખરી રીતે તો ઈશ્વરને એ ચવાવવી હશે તો ચાલશે. હું પોતે બહાર હોઉં તો શું કરું એ પણ મને ખબર નથી. મને એમ લાગે કે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાની ખાતર મારાથી બીજી કામ ન જ થાય તો અસખ્ય માણસોની ટીકા છતાં હું આ જ કામ કરું.

રાજાજી કહે: તમે તો મારી સ્થિતિ વધારે મુશ્કેલ કરો છો. શૌકતઅલી બહે છે ને કે તમને વસ્તુઓ વધારે મુશ્કેલ કરતા આવડે છે.

એટલે શૌકતઅલીની વાત નીકળી. શૌકતઅલીની જેવી તારીફ બાપુએ કરી એવી એ જેને સારામાં સારા મિત્રો માનતો હોય તે પણ ન કરે. એની સુદ્ધિની, એની વ્યવહારવ્યક્તિની, પરિસ્થિતિ સમજી લેવાની શક્તિની, એના નિર્ણયોની—એટલે સુધી કે મહમદઅલી તો એનાથી જ દારાવામાં સલામતી માનતો—બહુ તારીફ કરી

પછી રાજાજી કહે માત્ર એનું લગ્ન એ આ બંધી તારીફને વાપક નથી એમથી જ આ યુરોપિયન પ્રવાસ થયો. એ વસ્તુ એના રાજકાંચ ઉપર પણ સવાગ થાય છે.

એટલે બાપુ કહે: ના. એના લગ્નમા પણ હેતુ છે. એણે તો માન્યુ કે એક સ્ત્રીને દરવામમા લાવીને એ ઉદ્ધાર કરે છે વળી તે વિધવા હતી એટલે એણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને પોતાના નિશ્ચયને અમલમા મુકતા માટે દુનિયાની મામે મૂક્યો.

રાજાજી: એવું તો વીર કહેવાઈ ગયેલા બધા માહસ એનારાઓ કરે-

બાપુ : ના, એ એના જેવું નથી. એને તો બધું ધરલામની દૃષ્ટિએ સહે છે અને એ પ્રમાણે તે કરે છે. ધરલામનો એ જેવો અર્થ કરે છે તે પ્રમાણે એનો અર્થ તમારે ન સ્વીકારવો હોય તો ન સ્વીકારો. પણ એ તો એ પ્રમાણે જીવન ગાળે છે. જુઓને તેના લગ્ન ઉપર ટીકાની આંધી મચી, પણ તેની સામે જિભા રહેવાની એનામાં હિંમત છે ના ?

એ મને પણ બરોબર ઓળખે છે એમ કહેવું જ જોઈએ. માત્ર મને એ ધરલામનો મોટો અને એક જ શત્રુ માને છે અને ત્યારથી એ મારો વિરોધ કરે છે. કોહાટથી જ એમને જુદા પડયા. પણ તે વેળા હકીમ અને ખવાળ પણ એમ કહેતા હતા કે આ માણસ કહે છે તે સાચું છે. એનું એમ કહેવું હતું કે જે નાનકડી હિંદુ કેમ મોટા મુસલમાન સમાજમાં રહે તેણે એની મહેરબાની ઉપર જ રહેવું જોઈએ અને ધરલામ પ્રમાણે વટાળવાનું તથા સ્વીકારણ કરવાનું ઘર્ષ શકે.

રાજાજી : એ પણ ધરલામ ?

બાપુ : એ એમ સમજે છે તેનું શું કરવું ? લાહોરમાં બંને ભાઈઓ આવ્યા અને મને કહ્યું, મુસલમાનો આમાં સાથે નથી, તમે આ સ્વનંતતાની લડત ન કરો. મેં એમને કહ્યું, એમ કેમ ઘર્ષ શકે ? તમે બે જાણુ સાથે નથી તેથી મારાથી ધ્યેયને કેમ છોડી દેવાય ? તમારા સિવાય ખીજા મુસલમાનો તો છે, જ. અમુક વ્યક્તિની ખાતર ધ્યેયને કદી ન છોડી શકાય. બસ ત્યારથી એણે મારો કટ્ટર વિરોધ શરૂ કર્યો છે.

આ પછી હિંદુ ધર્મ વિષે પ્રુબ્લેશ વાતો ચાલી. રાજાજી કહે કે હિંદુ ધર્મને કાંઈ સાદું શય ન આપી શકાય ? જેમ ધરલામ સીધોસાદો છે, મુસલમાન કરવાને કે થવાને માટે બહુ કરવાની જરૂર નથી પડતી તેમ હિંદુ ધર્મને માટે કશું ન ઘર્ષ શકે ? આટલાં બધાં પ્રુબ્લેશ, આટલા આચાર, વગેરેનો આડંબર ખીજા એકે ધર્મમાં નથી. અને દરેક સ્મૃતિ એ ધર્મ. બનારસમાં પ્રો. અળતકર મળ્યા હતા તે કહેતા હતા કે સ્મૃતિઓ તો અસ્પૃશ્યતા બનાવશે, એમાં અસ્પૃશ્યતા ભરી પડી છે, પણ તમે આ જમાનાને અનુકૂળ નવી સ્મૃતિ શા માટે ન કરો ? સાથે સાથે પોતાનો અભિપ્રાય કહેતા બપ, કે સ્મૃતિ બનાવવાની રીત આપ કરી રહ્યા છો એ જ કદાચ હોય.

આ બંને બાપુના એક જવાબમાંથી હિંમત્ત થયું કે હિંદુ ધર્મે શુદ્ધ થવું જોઈએ, આજે મુસલમાનો ગુંડાપણું બતાવી રહ્યા છે તેનો મુકાબલો હિંદુઓ શુદ્ધ ધર્મને જ કરી શકે.

એટલે શુદ્ધ થવું એટલે શુ એ ચર્ચા ચાલી અને એમાંથી રાજાજીના મનમાં દિલ્હીમાં જિભા થયેલા વિચારો બહાર આવ્યા.

બાપુ : અહિંસાથી — મરવાની તૈયારીથી જ ગુંડાપણું છતી શકાય. આપણે જો શુદ્ધ નહીં થઈએ તો કેવળ જડનાથી જ મરી જવાના છીએ. આજે ધરધામમાં બ્રહ્માચાર અને ગુંડાપણું છે. હિંદુ ધર્મમાં બ્રહ્માચાર છે પણ ગુંડાપણું હજી નથી આવ્યું. એટલે કહું છું કે હિંદુ ધર્મને શુદ્ધ કરો.

એટલે શુદ્ધ કરવો એટલે શું એની ઉપર આખી ચર્ચા ચાલી.

કાકાસાહેબ : તમે હિંદુ ધર્મને શુદ્ધ થયેલો ક્યારે માનો? અસ્પૃશ્યતા જાય તો કે ખીજી કંઈ વેધારે શરતો છે ?

બાપુ : અસ્પૃશ્યતા તો જાય જ.

રામજી : શુદ્ધ કરવાનું કહો છો પણ શુદ્ધિ તો શુદ્ધિને ખાતર જ હોય, ખીજો કંઈ આપણને પોતાની બરોબરીનો ગણે એ હેતુથી ન હોય.

બાપુ : ના. એ તો મુસલમાનો આપણને સરખા નથી માનતા, કાફર માને છે, અથવા તો જનિયાથી રહેનારા, આપતકાળે અમુક શરતે એની મદદને લાયક માને છે. તો આપણે શી રીતે સરખા થઈ શકીએ? એ મેં કહ્યું.

એટલે રામજી હિંદુ ધર્મની શુદ્ધિ ઉપર આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : એક જ દિશામાં સમાન્તરે શરત ચાલી રહી છે, એટલે સુધી કે એ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે કે જરૂરી મુસલમાન કરતાં સનાતની હિંદુ એ ઓછો ધર્માન્ધ છે. એને શુદ્ધ કરવાને માટે મને તો લાગે છે કે હિંદુ ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો લઈને લોકોની આગળ મૂકીએ, અને હિંદુઓને કહીએ કે આ સાદો ધર્મ સ્વીકારો.

બાપુ : એટલે તો કલમો પઢો એમ જ કહેવું ને? આર્પંસમાજીઓએ મુસલમાનોનું અનુકરણ કર્યું તે એટલે સુધી કે એ લગભગ મુસલમાન થઈ રહ્યા. નહીં, તમે જે જાળ કહો છો તે ધરધામમાં પણ છે. લાયબ્રેરીની લાયબ્રેરી બરાબ એટલાં ધરધામનાં પુસ્તકો છે. કુરાનની ઉપર હજારો બાબ્યો છે.

રામજી : પણ એ છતાં મુસલમાન બનવા માટે અમુક એક બે સીધીસાદી વાતની જરૂર છે.

બાપુ : તેમ તો આપણો ભાગવત ધર્મ છે ના? એમાં રામનામ કે ઈ નમે ભગવતે વાસુદેવાય સિવાય શું છે? અને એમ તો કલમામાં પણ શી ખૂબી ભરી છે? આખરે તો આપણી પરંપરા અને સંસ્કાર, હજારો વરસના શિક્ષણનો વારસો કંઈ થોડો ઓઠી દેવાય ?

રાગ્નજી : એને સાહિત્ય તરીકે ચાંદુ રાખીએ, પણ એ ધર્મ શા સારું ? ઈશ્વરપ્રેરિત શા સારું ?

બાપુ : એ તો વેદ પણ કહે છે ના કે વેદનો સાર 'ઓમ' છે. વેદમાં શબ્દેશબ્દ ઈશ્વરપ્રેરિત છે એમ કોણ કહે છે ?

બાપુ ભાવનાની ઉપર બહુ અનુકરણ છે. દરેક ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા નથી ? આને આપણે અહીં મંદિરમાં જ બેસા છીએ ના ?

રાગ્નજી : જે વહેમો વધી પડ્યા છે તેની સામે જુએશ ઉપાડીએ તો ચાલે. પછી એક સીધીસાદી ચોપડી બાળકોને માટે તૈયાર કરીએ.

બાપુ : હા, પણ એ ચોપડી બાળકોને માટે જ ચરો !

હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય કહેનાં બાપુ કહે : આટલી બધી પ્રજાઓ આવી એને એણે પોતામાં સમાવી લીધી.

રાગ્નજી : એ કંઈ હિંદુ ધર્મનું તત્ત્વ ન ગણાય. એ તો બધી નીચા પ્રકારની રચનાઓનું લક્ષણ છે. હિંદુ ધર્મ તો કંઈક દરગજો આ પૃથ્વીના જેવું કામ કર્યું છે. અનેક જાતની વનસ્પતિ સડીને તેમાં ઓગળા જાય છે. આપણે બીજા બધા ધર્મ સમ્રાજ્યનો સડો અને કચરો આપણામાં સમાવીને પચાવી નાખતા ગયા છીએ.

બાપુ : હિંદુ ધર્મ અતિશય સહિષ્ણુ છે. એમાં બીજા કોઈ ધર્મનો ઇન્કાર નથી.

રાગ્નજી : હિંદુ ધર્મને ધર્મ જ ભાગ્યે કહી શકાય. બધાં પ્રાચીન દર્શનો (ફિલસૂફીઓ)નો એ મૂળ પાયો હતો. પછી તેમાં જાત જાતની વસ્તુઓ આવીને ભળ્યા અને આજે એ મોટો ઉકરડો બની ગયો છે.

બાપુ : બધા ધર્મોની એ તો માતા છે અને શુદ્ધ છે.

રાગ્નજી : પૃથ્વી છે તેવી.

બાપુ : અને પૃથ્વી એ પણ પૃથ્વીમાતા છે ના ? અથવા હિંદુ ધર્મ એ મહાસાગર છે, જેમાં તમામ જાનની અશુદ્ધિઓ આવીને મળે છતા તેથી તેની વિશુદ્ધિને કંઈ અંચ ન આવે, પણ પેલી બધી અશુદ્ધિઓ વિશુદ્ધ થઈ જાય. પણ આજનો હિંદુ ધર્મ એ ખરો હિંદુ ધર્મ નથી. એ તો હિંદુ ધર્મની વિગ્નના છે.

રાગ્નજી : તમે ગીતાને અપનાવી છે એટલે સનાતનીઓ એને પણ ઉતારી પાડવા લાગ્યા છે.

બાપુ : એ તો સાચું છે. ત્યારે હું રામાયણને, ભાગવતને અને બીજા ગ્રંથોને જીંચું સ્થાન આપીશ. એ લોકો એ બધા ગ્રંથોને પણ ઉતારી પાડશે તો એમને જીભવા માટે કશું રહેશે નહીં. એ લોકો આજે મોટી

ખાઈ ખેડી રહ્યા છે, જેમાં તેમને જ દટાવું પડશે. તેમનાં બધાં ગુનાણાં અને ગાળોની પાછળ કશું રચનાત્મક કામ નથી. તેમની આખી ઝુંબેશ મને સહાયક કરી નાખવા માટે છે. પણ એક વ્યક્તિ સામે ચલાવેલી ઝુંબેશ કયાં સુધી ટકવાની ?

સાંજે નીકળતાં રાગજી બાપુને કહેવા લાગ્યા કે કદાચ અરપૃથ્વતાને માટે નહીં પણ પાપા (રાગજીનાં દીકરી)ને માટે તો હું બહાર નહીં રહી હોઉં, એવું મને લાગે છે.

એટલે બાપુએ કહ્યું : તમારે આ બાબતમાં મારી જેમ નિર્ણય થવું જોઈશે. નસ્તર મૂકવું જોઈશે. બંને છોકરીને આશ્રમમાં મૂકી આવો. એ છોકરીને એમ સમજવા દો કે આ બાપ મારે માટે નથી જીવતો. તો જ એ છોકરી કેકાળે આવશે. નહીં તો ખોઈ બેસવું.

બાપુએ ધૂમની ' કાયદાની શિખામણો ' (લીગલ એક્સિમ્સ)નો અભ્યાસ કેવો સારો કરેલો તેનો પુરાવો ઘણી વાર બાપુ ચાલતાં ચાલતાં આપી દે છે. આજે સવારે એક કાગળ એક કાષ્ટિકમાં મૂકવાનું બાપુએ શાસ્ત્રીને કહેલું, એ કાગળ પછી મારી પાસે આવ્યો અને આખરે એ પ્રેસમાં ચાસ્યો ગયો. બાપુએ પૂછપરછ કરીને સિદ્ધ થયું કે એ કાગળ કાષ્ટિકમાં મૂકવાની પહેલી ફરજ શાસ્ત્રીની હતી. એણે એમ માની લીધું કે હું મૂકીશ. એટલે બાપુ કહે : લેટિન શિખામણ છે કે *delegata potestas non potest delegari* એટલે કે જેને કામ સોંપાયું છે તે એ કામ બીજાને સોંપી શકતો નથી. આમ *Bis dat quod cito dat* એટલે જે સત્વર આપે છે તે બમણું આપે છે (સરખાવો આપણી કહેવત : તરત દાન ને મહા પુણ્ય). અને એવી બીજી કહેવતો બાપુ ઘણી વાર ટાંકે છે.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસેથી આજે વાત વાતમાં ખબર મળ્યા કે એગ્લો-ઇન્ડિયન કેદીઓને ફટકાની સજા જ ન કરી શકાય ! એક કેદી સારી પેઠે પંજવી રહ્યો છે. એને અનેક સજાઓ દંડા ખેડી વગેરેની થઈ ચૂકી છે અને આજે છેવટે એણે આયોડિન પીધું ! એની વાત કરતાં એ કહે : એ સરખો થાય ફટકાની સજાથી. પણ એ લોકોને નિવમ પ્રમાણે આ સજા થઈ જ ન શકે એ દુઃખની વાત છે !

રાગજી આવ્યા તેમની સાથે બાપુએ કાલની વાત પાછી ઉપાડી.

બાપુ કહે : તમે શરૂ કરો, નહીં તો હું ગોળાબાર શરૂ કરું છું. તમે એમ ઇચ્છો છો કે હિંદુઓ પોતાની ગરજમાં આવે તેમ વર્તે.

રાગજી : એમ નહીં. હું એમ કહેવા માયું છું કે ધર્મને નામે ચાલી રહ્યું છે તેમાંનું ધણુ ફેંકી દેવા જોવું નથી ?

બાપુ : જરૂર છે. અને એ જ આપણે કરી રહ્યા છીએ.

રાગજી : ના. એ કાંઈ પદ્ધતિસર અને સારી રીતે થાય છે ?

બાપુજી : અસ્પૃશ્યતાને ફગાવી દેવાની સાથે હિંદુ ધર્મમાં નવ-જીવનનો સંચાર થશે. પછી આપણે ખીજી આગળપાળો ફેંકી દેવાનું કામ શરૂ કરીશું.

રાગજી : એક સારા હિંદુનું જીવન લો. દાખલા તરીકે તમારું જીવન. નામે ધણી વસ્તુઓ કાઢી નાખી છે. આપણે હિંદુ ધર્મને એ કક્ષા ઉપર શા માટે ન લાવી મૂકીએ ?

બાપુજી : આ કક્ષા એવી નથી જેના ઉપર દરેક જણે આવવું જ જોઈએ.

રાગજી : શા માટે નહીં ? આજે તમે મૂર્તિપૂજનું સમર્થન કરો છો, એમ કહીને કે અમુક પ્રકારની ભુદ્ધિને માટે એ સારી વસ્તુ છે. હવે ઇસ્લામમાં મૂર્તિપૂજા હશે તોપણ એ એવી ખરાબ નથી જેવી હિંદુ ધર્મમાં આજે પ્રચલિત છે.

બાપુ : તમારી ભૂલ થાય છે. ઇસ્લામની મૂર્તિપૂજા તો બહુ સ્પૂળ ગણાય. એમાં તો એક પુસ્તકની અને એક માણસની મૂર્તિપૂજા છે. એટલે સુધી કે ઇશ્વર ભુલાઈ ગયો છે, પણ મહ મદ ભૂલી ન શકાય.

રાગજી : તમે કહો છો એ કબૂલ કરીએ તોપણ આપણામાંના કેટલાકમાં તો એવું છે અને એથી વધારે પણ છે. સ્પર્શસ્પર્શ અને એના જેવી ખીજી વસ્તુઓને લગતા વહેગો જુઓ. એ તો કનિષ્ઠ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા થઈ. મૂર્તિને ધરાવવામાં આવેલું નૈવેદ્ય, મૂર્તિની ગાદી અને મૂર્તિની પંથારી એવી બંધી વસ્તુઓમાં આપણે પવિત્રતાનું આરોપણ કરીએ છીએ.

બાપુ : એમાં કંઈક કાવ્ય રહેતું છે.

રાગજી : એવું તો લગભગ દરેક ખરાબ રિવાજ વિષે કહી શકાય.

બાપુ : ના, બધા વિષે એવું ન કહેવાય. દાખલા તરીકે દેવદામ્નીની પ્રથા વિષે હું એમ ન કહું.

રાગજી : તમે સંગીત કબૂલ રાખો છો, નૃત્ય પણ કબૂલ રાખો છો. દેવદામ્નીની પ્રથા દેવોની આગળ સંગીત અને નૃત્ય કરવાની જુની પ્રણાલિકાનો વસ્તુતઃ એક અવશેષ જ છે.

બાપુ : એમ તો અસ્પૃશ્યતા પણ ભૂતકાળનો કોઈ એવો રિવાજ, જેની તરફેણમાં કંઈક ને કંઈક કહી શકાય, એનો અવશેષ જ હશે. તેથી જ હું ‘આજે પાળવામાં આવે છે એવી’ અસ્પૃશ્યતાનો વિરોધ કરું છું. એ જ પ્રમાણે ‘અત્યારની’ દેવદાસી પ્રથાને હું વખોડું છું, સંભવ છે કે તેનો પણ આદર્શ બહુ જિંવો હોય — પોતાની દીકરીને ઈશ્વરની સેવામાં સમર્પણ કરવી. પણ આજે તો એ આદર્શની વિડંબના ચર્ચા રહી છે.

રામજી : એવું જ મૂર્તિપૂજનું છે. મૂળમાં તેની પાછળ ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતાનો વિશ્વમાન્ય ખ્યાલ હોય, પણ આજે તો એ બેહદી વસ્તુ બની ગઈ છે.

બાપુ : ના, મૂર્તિપૂજા એ બેહદી વસ્તુ નથી. જ્યારે હું કહું છું કે હું મૂર્તિમાં નથી માનતો ત્યારે હું એમ નથી કહેતો કે પેલો પથરો એ ઈશ્વર નથી.

રામજી : પણ એમ કહેવાનું પરિણામ શું આવશે એ જાણો છો? કેટલાક કહેશે કે અમે પથ્થરમાં ઈશ્વર નથી જોઈ શકતા અને કેટલાક કહેશે કે પથ્થરમાં ઈશ્વર છે. પછી જેની વચ્ચે દંડા ઊછળશે. એટલે હું તો કહું છું કે સૌને માન્ય થાય એવી પૂજાની કોઈ રીત આપણે શોધી કાઢવી જોઈએ.

બાપુ : ત્યારે તમે રીત સૂચવો. હું તો કહું છું કે એ બધી રીતો તપાસતાં તપાસતાં પરિણામે આપણે એક અશક્ય વસ્તુ ઉપર આવીને ઊભા રહીશું.

રામજી : મને પણ એવો ભય છે. છતાં મને લાગે છે કે તમે વ્યવહારુ માર્ગ બતાવી શકો.

બાપુ : હું નથી માનતો. કોઈ પણ વસ્તુ ખીમના ઉપર આપણે લાદવા જઈએ એટલે તરત જળથાશે કે પરીક્ષામાં એ ઊભી રહી શકવાની નથી.

રામજી : અમુક અમુક વસ્તુઓ ન હોવી જોઈએ એવો નકારાત્મક રસ્તો હું સૂચવું. દાખલા તરીકે ભયંકર બેહદી મૂર્તિઓની પૂજા ન થાય.

બાપુ : તમે આમ એક પછી એક વસ્તુઓનો છેદ ઉડાડના જશો. એટલે તમે જોશો કે એક જણ કહેશે કે આ નહીં, ખીમને કહેશે કે પેલું નહીં, ત્રીજો કહેશે કે ક્ષણે નહીં, એમ કરતાં કરતાં શેષ કશુંય નહીં રહે.

રામજી : આપણે બિન-સાંપ્રદાયિક બનવો શું કામ ન રાખીએ?

બાપુ : કશીરે એવું જ કહું છું. અને છેવટે એ પણ પોતાની પાછળ એક સંપ્રદાય મૂકના ગયા. એનું પરિણામ ખીમનું કશું ન આવ્યું.

રામજી : પણ આપણે ફરી પ્રયત્ન કેમ ન કરીએ? આપણે ધ્યાન ધરવાનું, અથવા ભય જપવાનું સૂચવીએ.

બાપુ : તમે એવી કોઈ પણ વસ્તુ સૂચવશો તેની સામે વાંધા લેવાના જ છે. નામાંકિત વ્યક્તિઓના પ્રતીક તરીકે પુષ્પો ચીતરવાની પ્રથાનું શું થયું તે તમને ખબર છે ને? કેવળ પુષ્પ તરીકે મરિચ્ઢમાં તે ચીતરી અથવા કેતરી શકાય, અને કોઈ વધી ન ઉઠાવે. પણ તેમની સાથે નામાંકિત વ્યક્તિનું નામ લીધું એટલે કોઈ તે સહન ન કરે. કાબાની આસપાસ ૩૬૦ મૂર્તિઓ હતી પણ તે દેવની પ્રતિનિધિ નહીં, દાનવની પ્રતિનિધિ હતી.

રામજી : આજનાં પથ્થરે મંદિરો પણ એવાં જ છે ને ?

બાપુ : ના, એમં નથી. એ મૂર્તિઓ ઈશ્વરની પ્રતિનિધિ નહોતી એટલે તો મહંમદે તેનો નાશ કર્યો. એમાં જે અનિષ્ટ તત્ત્વ હતું તેનો નાશ કરવાનો હતો. કિયનરે એવું જ કર્યું હતું. તેણે કહ્યું કે મહાદેવીની કબરનો નાશ કરો, કારણ કે તેની આસપાસ લોકો સંગઠિત થાય છે. એ જ પ્રમાણે મહંમદે વિચાર્યું કે મારે આ લોકોને સુધારવા હોય તો આમની મૂર્તિઓ કાઢી નાખવી જોઈએ. પણ છેવટે તો એણે બીજી મૂર્તિ નિર્માણ કરી. હું કાંઈકે કરું તો એવું જ થાય.

રામજી : જે ઈપમા અથવા રૂપક વાપરું તો કહું કે મૂર્તિને આપણે જાણિમતું ૩૫ ન આપવું જોઈએ.

બાપુ : પણ ગીતાના દસમા અધ્યાયમાં છે તેમ સર્વને તમે ઈશ્વરરૂપે જુઓ એટલે કશી મુશ્કેલી આવતી નથી.

રામજી : પણ તેની આસપાસ આવી જાલિશ લીલા અથવા જેમ શા મારે ?

બાપુ : એમાં જાલિશ શું છે? જેઓ કૃષ્ણ અને રાધાને ઈશ્વર અને એની પત્ની માનતા હોય તેઓ એમ માને કે કૃષ્ણ સોળ હજાર ગોપીઓ માથે રાસ રમે છે, એ કાંઈ જાલિશ છે? વૃષભસીદાસ તો રામનું બધું જ માનતા અને એ દરેક વસ્તુને પોતાનો અર્થ ધટાવતા. પણ વૃષભસીદાસની વાત શું કામ કરીએ? કોઈ સામાન્ય હિંદુને પૂછો તો એ તરત કહેશે કે એ તો બધાં રૂપકો છે.

રામજી : એમ નથી. રામાનુજચાર્યનો દાખલો લો. તેઓ તો એવો આમલ રાખતા કે વાસ્તવિક મૂર્તિ એ જ ઈશ્વર છે. એ એને રૂપક નહોતા ગણતા, એને હકીકત ગણતા હતા.

બાપુ : રામાનુજ એવું કહે નહીં. હું એટલું કહ્યું કરવા તૈયાર છું કે લોકો ઈશ્વરને વિષે જે કલ્પનાઓ કરે છે એનું એ પરિણામ છે.

રાગ્નથ : આવી પ્રતીકપૂજનએ સારા કરતાં ખોટું વધારે, કપુ" છે. આપણાં મંદિરો લો. ભગવાન પોટે, ભગવાન રાજભોગ કરે, ભગવાન તરસ્યા થાય, ભગવાનને છોકરાં થાય. આવી પ્રતીકપૂજનથી તુકસાન જ થાય છે.

બાપુ : સાગિત કરી આપો. મારે માટે તો એ મિદ્દ વસ્તુ છે કે અસંખ્ય માદા લોકોનાં જીવન સારાં હોય છે એ મૂર્તિપૂજા ઉપરની શ્રદ્ધાનું પરિણામ છે.

કાકા : પણ કાંઈ હદ હોય ના? આ તો દેવ, છીંકયા, દેવને કુંકું પડયું, એ બધું શું?

રાગ્નથ : આ ધર્મ મારે માટે નથી?

બાપુ : છે જ.

રાગ્નથ : ત્યારે હું તો કહી દઉં કે મંદિરમાં જઈને ત્યાં ઈશ્વરને જોવા એ મારે માટે અશક્ય છે.

બાપુ : ત્યારે તમારે મંદિરમાં ન જતું જોઈએ. તામિલનાડના એક શાસ્ત્રીએ બહુ ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલું કે મંદિરપ્રવેશનો અધિકાર સ્ત્રીઓ અને શ્વેનો જ રહ્યો છે. આલજો તો ધણાખરા ઈર્ષ્યાંકાંક્ષ થઈ ગયા છે. તેમને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પશુ નથી. જ્યો જન્મચંડાત છે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થઈ શકે. જોકે એમને પણ શુદ્ધ થતાં ધણા જન્મ લેવા પડે.

રાગ્નથ : મરિજ્ઞમાં જ્યાં મૂર્તિ નથી હોતી ત્યાં જઈને મુસલમાન પ્રાર્થના કરી શકે છે તો હિંદુને માટે એવાં મંદિર શા માટે જોઈએ જ્યાં મૂર્તિ ઉપર અનેક ખરાં તેમ જ ખોટાં ધરેણ્યાંઓનો હારો કરેલો હોય?

બાપુ : એક વાર અસ્પૃશ્યતાને જવા દો પછી આપણે મંદિરોની મુધારણાનો પ્રશ્ન હાય ધરીશું. જે અસ્પૃશ્યતા ન હોય તો અભ્યારના પાખંડી પંડાઓને તો આપણે મંદિરોમાંથી ક્યારનાય હાટી કાઢ્યા હોય.

રાગ્નથ : તમે બળજબરીનો બિલકુલ નિષેધ કરો છો?

બાપુ : જરૂર, પણ હું કાયદાનો નિષેધ નથી કરતો. કાયદેસર કામ લેવામાં કશી બળજબરી નથી. જે ગોવિંદરાધવ આપર આ વસ્તુ સમજે તો એને જરૂર લાગે કે આ માથુસ હિંદુ સમાજને આંતરવિમ્હમાથી એટલે કે બચકર પુનામરકીમાંથી બચાવી રહ્યાં છે. મહાભારતમાં શું બનેલું એનો વિચાર કરો. બીમ કીચકનું લોહી પીવા બેઠો. બચકર કતલનાં

દસરો પણ તેમાં આવે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓનાં ખૂન થયાં છે. તેમના ઉપર અત્યાચારો થયા છે. કાનપુર અને કલકત્તામાં થયું તેમ સ્ત્રીનાં સ્તન કાપી નાખવામાં આવ્યાં છે. અસ્પૃશ્યો આવા બધા અત્યાચારો ક્યાં સુધી સહન કર્યાં કરવાના છે? ન્યારે તેમનો કોપાગ્નિ સળગશે ત્યારે મેં હમણાં વર્ણવ્યા તેવા અત્યાચારો કરતાં એમને કોણ રોકી શકવાનું છે?

રાગજી : હરિજનો માટે મંદિરો બંધ રાખવામાં આવે છે તેનું શું આવું પરિણામ આવે ?

બાપુ : સીધી રીતે ન આવે. પણ નિષેધની પાછળ જે માનસ રહેલું છે તે આવાં પરિણામ નિષ્પન્નવે. હરિજનોના હકો માટે મરવાને માટે આજે આપણી પાસે માણસો હોય તો આવાં પરિણામ આવતાં આપણે રોકી શકીએ. તમે આ ગાંધીની બવિધ્વવાણી ગણી લો. તેથી જ સનાતની હિંદુઓને આજે હું કહું છું કે હરિજનો માટે બીજું બધું તમે કરો અને મંદિરપ્રવેશનું કામ મારા ઉપર છોડી દો.

રાગજી : પણ તેઓ કહે છે કે તમે મંદિરપ્રવેશનું કામ છોડી દો તો અમે બીજું બધું કરીશું.

બાપુ : ઓહો ! મારો ધર્મ હું શું કામ છોડી દઉં ? તેમનો ધર્મ છોડવાનું હું કાંઈ તેમને કહેતો નથી. પણ આજે કેવી દશા છે તેનો તેમને ખ્યાલ નથી. મારા ઉપર રામનારાયણ ગોધરીનો એક કાગળ આવ્યો છે તેમાં પશ્ચિમ રજપૂતાનામાં હરિજનોની જૂંડી હાથતનું વર્ણન છે. એક પણ દૂધા ઉપરથી તેઓ પાણી ભરી શકતા નથી. ઢોર મારેના હવાડામાંથી તેમને ગંદું પાણી લેવું પડે છે. હવાડાનું આવું ગંદું પાણી તેઓ ક્યાં સુધી વાપર્યાં કરશે ?

રાગજી : તેનો જવાબ તો શિવસ્વામી આપને આપ્યો હતો તેના જેવો કાંઈક હોય. એણે કહેલું કે હું ખાલી માટે પણ શું કામ પૈસા આપુ ? કારણ એવા પૈસા આપવાથી પણ તમારું બળ વધે છે. પણ આપણે બીજી વાત પર ઝિતરી ગયા. હું તો આપણા ધર્મને સાદું રૂપ આપવાના પ્રયત્નની વાત કરતો હતો. આપણા ધર્મ ઉપર લાદવામાં આવેલી આવી બાલિશ વસ્તુઓ શા માટે રાખવી જોઈ એ ?

બાપુ : બીજા ધર્મોમાં જે મૂર્તિપૂજા છે તે બાલિશ નથી શું ?

રાગજી : એ તો શાકાહાર અને માંસાહાર બનેલાં હિંસા રહેલી હોવા છતાં જે વચ્ચે ગાડા જેટલું અંતર છે, તેના જેવું કહેવાય.

ગઈ કાલે . . . બહેન અને . . . આવી ગયાં. એણે જે વાતો કરી
તેથી બાપુ બદ્ધ અકળાયા. “આ બધું સાચું હોય તો
૧-૪-૩૩ આશ્રમને બાગી જ મૂકવો જોઈએ ના?” એમ એ
અનેક વાર બોલ્યા. આને પણ સારી પેઠે આકુળવ્યાકુળ
જ હતો. સવારે બોલ્યા : આ બધી વસ્તુ એક પછી એક બની રહી છે
તેની અસર મારા મન ઉપર શી થાય છે એ જોવાનું છે.

આને કાકાસાહેબ ગ્રા. ત્રિવેદીની વાત કરતાં ઠહેળા હતા કે એ
માણસ ખરેખર સ્કાલ્ડિટ છે, સાધુ છે. ચાર વાગ્યાથી જીંદને પોનાનું કામ
આટોપે છે, મહેમાનોની મહેમાની કરે છે, વૈનરુ કરે છે. આવા માણસ
આશ્રમ ચલાવનારા હોય તો આશ્રમ સરસ રીતે ચાલે. મારો એમને
માટેનો પૂન્યભાવ વધ્યાં જ કરે છે.

મેં તો એમને જ્ઞેષ્ઠમાં આવ્યા ત્યારથી એમને વિને જે જે સાંભળ્યું
તેથી એમને પૂન્ય માન્યા છે, અને એક આદર્શ ગૃહસ્થ તરીકે જોયા છે.
સનયુગમાં આના કરતાં અડિયાના ગૃહસ્થ તે કેવાકે હશે?

મિસ પિટર્સન કારમીર જતાં રૂસ્તામાં આવી ગયાં. એન્ડ્રૂઝની વાત
કરી. બાળકોની સાથે રમે ખેલે, તેમની મીઠાઈ ખાય, કડક ચા પીએ
એ બધું એને ગમે. તમે એન્ડ્રૂઝને બરાબર મૂંડવો નથી?

. બાપુ : એની પાસે સિગાર છોડાવી તેથી આગળ મૂંડવાનું કામ
વધ્યું નથી. પ્રિટોરિયામાં એ ગંદી ટેવ ઉપર મેં ટીકા કરી અને તરત
એણે કહ્યું : ‘ત્યારે આ છોડી.’

આને કેટલાક કાગળો ખૂબ અગત્યના હતા.

૨-૪-૩૩ મને આજ બાપુએ એતલ્યો કે હું બહાર જઈશ
ત્યારે ઘણા લોકો મારી પાસે કાંઈ નિવેદનની આશા
રાખશે અને તારાથી એમ તો ન જ કહેવાય કે બાપુની
સાથે કાંઈ વાતો જ નથી થઈ, અને કસા વિચાર બાપુએ જણાવ્યા નથી.
એટલે સારી વાત છે કે તમારે નિવેદન ઘડી કાઢવું, એ મને બતાવી લેવું
અને બહાર જઈને એ બહાર પાડવું.

બહેરામ ખંભાતા આવી ગયા. હરિજનકામ માટે ૫૦૦ રૂપિયા ભેટ આપી ગયા એની અપાર શ્રદ્ધા જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. પોતાની મનની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, યાદ નથી રહેતું અને દરદી આવે ત્યારે પુસ્તકો જોવા પડે છે એમ કહ્યું.

એટલે બાપુ કહે હવે પાછી શક્તિ ન આવે ત્યાં સુધી પ્રેક્ટિસ કરવી તકન છોડી દે. તમારી જેમ કોઈ ડોક્ટર કરે અને એક ટીપુ' સોમઘને બદલે ત્રીસ ટીપા આપી દે તો !

રિહાના આવી હતી. તે . . .ની દીકરી . . .ની વાત કરતી હતી કે એને કૃષ્ણની મૂર્તિ દેખાય છે અને તેના ચરણ આગળ બાપુને ખેડેલા અને બાપુના માથા ઉપર કૃષ્ણને હાથ મૂકતા એ જુએ છે ! રિહાના બાપુનાથી ઘૂંટી પડતા ગળગળી થઈ ગઈ.

દો રામનાથન અને દેસાઈ દૂરબીન બતાવવાને માટે આવી ગયા. દૂરબીન આશ્રમની અટારીએ ચઢે અને છોકરાઓ જુએ અને નવી ગોધખેળોમા પણ કંઈક ભાગ લે, એવી એવી બાપુની મહેન્ટાઓ છે.

૪-૪-'૩૩

*

*

*

શાસ્ત્રી ટાઇપિસ્ટની કેટલીક ભૂલો બતાવી, અને પોતાને મદદ કરનારા ખીજા ઉત્તમ ટાઇપિસ્ટની વાતો એને મબજાની ૫-૪-'૩૩ ટાઇપિસ્ટ લોકોએ પોતાની કળામા પારગત થવાને માટે કેટલીય વસ્તુ માણવી જોઈ એ એ વિષે દીનશા વામ્લાએ એક સરસ પુસ્તક ઘણા વરસો ઉપર લખ્યું હતું. સુમારાન કરીને એક ટાઇપિસ્ટ હતો એવો મેં હજી કોઈ અહીં જોયો નથી મારી પામે દક્ષિણ આફ્રિકામા એક સાઈમન કરીને અંગ્રેજ આવેલો એવો પણ કોઈ જોયો નથી. એ માણ્યું એક પૈસો પગાર લીધો નથી સર ન્યોન્ કરાર કરીને સાહિય આફ્રિકાના લક્ષાધિપતિનો ખાનગી ટાઇપિસ્ટ હતો, પણ એને એ કામ પસંદ ન પડ્યું. એટલે મારી પાસે આવેલો અને મને કહેલું કે તમારું નામ આપ્યું છે, અને હમેશા દલિતોને માટે લગનારને મદદ કરવામા હું માનું છું, એટલે જ મારી મદદ મસ્ત આપું છું. મને ન્યારે ખોનાનનાની જરૂર પડે ત્યારે ખોનાનને હું ખીજું ગમે તે કામ હશે તે ઠોડીને આપીશ

હક્કરમાપાની વાળી યુવાકાન

એમણે ની પડેની નાન કાઢી એણે ધમખીથી મનામેનો પમાર
 લીંગો એ મોટો આરોપ મથુરાત્મ ગેલનો હતો વ્યાધુ
 ૬-૪-૧૩૩ કડે એને એટનાથી એાઉ ગડેડુ ન પરવડતું હોય તો
 શુ થાય? તમાગી ઓફિસને ન પરવડે એ મમ
 શકાય પણ આ માણસે શુ કરવું? તમે જોઈએ તો એનું બજેટ જોઈ
 જાઓ, અને જુઓ કે એમાથી એણે કેટલું કાઢી નાખવું જોઈએ

વ્યવસ્થાખર્ચ વિશે વાતો થઈ આ મેના ૧૦ ટકા હોય? અને દર
 ટકાએ શી રીતે ચલાવાય? પ્રાનના અને મધ્યમ્મોર્ડના આકાશ લાન્યા
 હતા તે બતાવ્યા માધુએ સમજાવ્યું કે આપણું કામ મગીન હોય તો
 ૧૦ ટકાથી પણ ઓછું ખર્ચ આવે તમે છ લાખ બેમા કરો અને પડી
 આજે ખર્ચો છે તેજુ ખર્ચો આજે આપણને પૈમા નથી મળતા એમ
 તમે કહો તો આપણા પક્ષમા બહુમતી નથી એમ ખૂન કરવું જોઈએ
 સનાતનીઓએ કાચગાઓ છોડી છે એમ કહું છું તે જોડું નથી કહેતો એ
 હિસામ નકાર નથી પાડતા પણ પાણીની માફક પૈસા ઉડાવી રહ્યા છે
 એમા શકા નથી

નું પ્રતિનિધિમંળ વાઇસરોની પાસે ગયેલું તેનો ખર્ચ ૫૦૦
 રૂપિયા સુધી આપણે આપવો પડ્યો એમ હક્કરમાપાએ જણાવ્યું અને
 આપણે બારે આઘાન થયે આવો ખર્ચ કરવો આપણને ન પોસાય અને
 એમ કરશુ તો આપણે કોઈ દિવસ કમવાણા પડનાના ળીએ આ આપણે
 માટે પહેલો અને ડેલનો જ દાખનો હોવો જોઈએ જ્યાં આપણે પોતે
 પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની વાત રહેતી છે ત્યાં આપણે આ લોકોને આપણે ઉત્તેજન
 શી રીતે આપીએ? એ નોકોનું પ્રતિનિધિમંડળ તો જ ગોમે જે એ લોકો
 બિખારી તરીકે જાય હું તમને કહું છું કે એ રવાડે ચડશો મા નહીં
 તો એ જ રીતે કાલે બીજાને આપણે પડશે

ગુડવાયુરની મનમથુનરીને માટે ૨૫૦૦ રૂપિયા ખર્ચ થયું એ જાણ
 છે, પણ હું જાણું ન ગણું એ આનંદક હતું પણ ખર્ચનું વોરણ માડું
 નહીં રાખે તો મમ ચવાનવું મુસ્કેન પડનાવું કે

કાઈ ન ઉઘરાવી શકાય એ વહેમ પ્રાતોમાથી માઠી નાખવો જોઈએ
 મદાસમા એ વહેમ હતો પણ જોડો પડ્યો છે ઉત્કલ જેવામા લોકો પાઈ
 પાઈ આપી શકે તો તે પાઈ પાઈ પણ બેગી કરવી જોઈએ

હકરખાપા : સરકારી ગ્રાન્ટ ન લેવાય એ તમારી વાત કુંડરુ સમજી શકતા નથી. એણે ઘણી દલીલો કરી છે. એ કહે છે કે ગાંધીજીએ કરાર કરીને સરકાર સાથે સહકાર કર્યો. મંદિરપ્રવેશના કામમાં મદદ શોધી. અમલદારોની મદદ લઈએ છીએ, તો નાણાંની મદદ પણ કેમ ન લઈએ ?

અરપૂર્યોને ડેળવવા માટે વધારે પૈસા મેળવવા ધારાસભ્યોને કહીએ તો સરકારને આપણી મારફત શા સારું પૈસા ખર્ચવા ન કહીએ ?

ખાપુ : મારી દલીલ એ સમજ્યા જ નથી, અને મારો વિરોધ અસહકારી તરીકે છે એમ જ એણે માની લીધું છે. મેં અસહકારી તરીકે વાત જ નથી કરી. હું તો એમણે કંઠી છે તેટલી ખાખતમાં સહકાર કરતાં છતાં કહું છું કે આપણાથી ગ્રાંટ ન મંગાય. સરકારે ત્યાં સુધી બધા વર્ગોને માટે કાંઈ પૈસા મંજૂર કરવાનું ન કરાવ્યું હોય ત્યાં સુધી આપણાથી આ વર્ગીય ગ્રાંટ ન મંગાય. આજે આપણે માગીએ, કાલે મુસલમાન માગશે. આપણી પાસે પૈસા ન હોય તો બલે બિરલા બિખારી યાય. પણ આપણાથી એ ગ્રાંટ ન મંગાય. પૈસા હિંદુઓએ જ કાઢવા જોઈએ. સરકારે અમુક વર્ગની સ્વેચ્છાથી સેવા કરનારી સંસ્થા માટે કાંઈ ગ્રાંટ અનામત કાઢી હોય તો જુદી વાત છે. પણ તોપણ હું તો કહું કે એ ગ્રાંટ અરપૂર્યોની સંસ્થાઓ બલે લઈ જાય, આપણા જેવી પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારી સંસ્થા એ ગ્રાંટ નથી માગી શકતી.

જમનાલાલજી આજે કેઠીના પોશાકમાં આવ્યા. માણસ લાગણીનાં મોજાં ઉપર ચડીને કેવું કેવું કરે છે એનો આ દાખલો.

૭-૪-૧૩૩

હુ છૂટવો છું, પણ મોટા કદખાનામાં છું એમ માતું છું ગાંટે આ પોશાક પહેર્યો છે, એમ જણાવ્યું.

ખાપુ કહે : એ લાગણી આ પોશાક પહેરીને નહીં બતાવી શકાય. એમ તો ઘણા માણસો એ પોશાક પહેરીને જયી જવા છુટ્ટે. વળી આપણે એમ લોકોની નજર ખેંચવા ન છુટ્ટીએ અને આપણા સામાન્ય પોશાકને વળગી રહીએ એ જ સારું. હા, તમે આ પોશાકને આદર્શ માનવા હો અને હંમેશને માટે એને ગ્રહણ કર્યો હોય તો જુદી વાત છે. બાકી સાચી વાત તો એ છે કે આ પોશાકમાં અંગ્રેજનું અનુકરણ છે. આપણે હિંદુને સભ્ય પોશાક ધ્યાતિયું પહેરણુ છે. આ ચડીમાં બહુ ખર્ચ બચી જાય છે એમ પણ હું નથી માનતો.

મે કહ્યું તમે કચ્છ પુકેરેવો તે જિંદગીમા એક કંગોકંગીના પ્રમગે હતો એવો કટોકંગીનો પ્રમગ માનીને જમનાનાનજીએ આ પોશાક ગ્રહણ કર્યો હોય તો જીવદી માન છે, પણ તેમ ન હોય તો આ નાટક બરોમર નથી લાગતું -

બાપુએ તત્કાલ ઘોતિયુ ફૂરવું હમેશની જેમ પહેરવાની સનાહ આપી અને જમનાનાનજીએ કળૂન ક્યું જાનકીદેવી પણ રાજી થયા

કનકતા ડોઝેમને અગેના બધા માણસોને ઠોડી દેવા પડ્યા તે આપણા મોટા વિજય થયો છે એમ માનુ છું એમ બાપુએ કહ્યું

રાત્રે સૂતી વખતે બન્દીઈદિના ખબર પૂછ્યા ત્યાં તોફાન છે કે ? કનકતામા થયા છે એમ કહેના, તેની બધી વિગતો મારી

મુમનમાનો શાત બેગ છે અને કશું બોનતા નથી અને બરોમર સહકાર આપી રહ્યા છે અને આપવાના, એમ

૮-૪-૩૬ વલનબભાઈએ કહ્યું

એટલે બાપુ કહે બ્યા સુધી મુસનમાનો દેશના હિતમા પોતાનું હિત ન જીએ ત્યાં સુધી હિંદુમુસનમાન એકથ થવાનું નથી અને માનવીયતાના બધા પ્રપત્ન ફોગટ જવાના છે આજે મુસનમાનમા એ લાગણી નથી, આજે તેઓને સ્વાર્થ જ સાધવો છે

ટપાનમા એક ખિસ્તી ચોપાનિયુ આવ્યું અને પસ્તીમા નાખતા હતા ત્યાં બાપુએ ઉઘારી લીધું અને અદર

૯-૪-૩૬

હિંદુ વર્મ ઉપરની ટકોરો વાચના માડી, પણ એ પછી તે એને અથેતિ જોના બેગ અને મને કહે કે જીએ આ ભાગો વાચના જેવા છે કે નહીં? બે ત્રણ ભાગ પર નિશાન કરીને મને કહે એ મને બાધમવના જૂના કરારમાથી કાઢી આજે કાઠક મહેનત કરીને મેં એ કાઢ્યા અને રાચ્યા તો માધમવના એ અદ્ભુત દકરાઓ હતા એલિયાઝાર નામના ચઢદીએ સૂવરનું માસ મરણની મળ વલોરીને પણ ન બાધુ અને અપાર ધરાનન બનાવી સત્યાગ્રહનો દાખનો એમાડ્યો, એની શહાદતની કથા મેંકેકેમીજના બીજા પુસ્તક (જૂના કરારના 'એપોક્રિફ' એટલે શકાપદ અથવા ક્ષેપક ગ્રન્થોમાનો એ છે)માથી મળી નથી જોનાએ નીર્નેવહ શહેરનો નાશ થવાની વાત પ્રતા આખા શહેર, એસિરિયાના રાખથી માડીને તે પ્રજા સુધી તમામ લોકોએ કેવી રીતે ઉપવામ અને પ્રાર્થના પ્રીને અને સાદાઈ વગેરે દાખન કરીને તપસ્વિયાથી શહેરનો નાશ રોક્યો એની વાત પણ રોમાચક છે

આ બે વાતો શોધી કાઢવા પછી કહે: તમને ખબર છે ના કે 'હિંદ સ્વરાજ'માં હકસક્તીનો ઉતારો છે તે મેં એક જાહેરખબરમાંથી ક્ષિપ્રેલો છે? એટલે જાહેરખબરમાંથી પણ શોધીએ તો કંઈક તો મળી રહે.

મેક્સેરોની સાથે વાત: વિશ્વાસ્યતામાં ગંદી ચાલોનો નાશ કરવાની વાત ચાલે છે. એમાં રહેનારા ત્યાંના અસ્પૃશ્યો જ કહેવાય ને? એની સાથે અહીંનો પ્રશ્ન કેવું સામ્ય ધરાવે છે, એમ એણે કશું. તેના જવાબમાં:

દુનિયાના બીજા ભાગના અસ્પૃશ્યો અને અહીંના અસ્પૃશ્યો વચ્ચે કશી સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. એનો ઉલ્લેખ લાવવાની પદ્ધતિઓ પણ જુદી છે. ઇંગ્લંડમાં ગંદી ચાલોમાં રહેનારાનો પ્રશ્ન એ ગરીબાઈનો પ્રશ્ન છે. અમેરિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન વધારે મુશ્કેલ છે, કારણ ત્યાં રંગરોપ છે. અહીંનો પ્રશ્ન એથીયે વધારે મુશ્કેલ છે, કારણ અહીં ધર કરીને ખેડેલી ધાર્મિક માન્યતાઓનો ઉચ્છેદ કરવાનો છે. સામાજિક અધ:પતનની સાથે આ કુટ ધાર્મિક અંતરાયને નાબૂદ કરવાનો છે. તેથી હિંદુસ્તાનનો પ્રશ્ન ત્રેવડો-મુશ્કેલ છે: (૧) હરિજનોને અધ:પતનમાંથી બચાવવા, (૨) તેમની ગરીબાઈ દૂર કરવી, (૩) સર્વલોમાંથી તેમ જ તેમનામાંથી અસ્પૃશ્યતાનો વહેંચ નિર્મૂળ કરવો. એટલે આ એક અનન્ય વસ્તુ છે. અને જો હિંદુસ્તાન આંતરવિગ્રહમાં સંડોવાયા વિના આ પ્રશ્ન ઉકેલી શકે તો તેણે આખી માન્યતાના પ્રશ્નમાં મોટો ફાળો આપ્યો જણાશે.

સવાલ: બીજા દેશોમાં અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન છે તેના ઉપર અહીંના ઉકેલની કેવી રીતે અસર થાય?

બાપુ: અસર થાય. કારણ હું ધારું છું કે હિંદુ સમાજમાં થયેલી આ ચમત્કારી ક્રાન્તિની અસર દુનિયાના બીજા ભાગે ઉપર પડ્યા વિના રહે જ નહીં. તેથી જ સમાજમાં આત્મશુદ્ધિની જમરદસ્ત ચળવળ ચલાવવાનું હું કહું છું. કશું યાગડથીગડ કરવાથી મને સંતોષ થવાનો નથી. હિંદુઓના આચાર અને વિચારમાં જખરી અને સાચી ક્રાન્તિ થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

ગઈ કાલે બ્રાહ્મજીવમાંથી જે ઉતારા કડાવ્યા હતા તેનો ઉપયોગ એન્ડ્રૂઝના ઉપવાસ વિષેના કાગળનો જવાબ આપવામાં કર્યો. એ લેખ લખ્યા પછી બાપુ કહે: જુઓને, જાણે આ ચોપાનિયું ભગવાને જ મને મોકલી આપ્યું કહેવાય ના? એટલો મુન્નર ઉતારો છે કે ખ્રિસ્તીઓ ઉપર અસર થયા વિના નહીં રહે.

નીલાનાગિની ઉપર આજે બહુ અસરકારક કાગળ લખ્યો :

" માને દીકરી માટે જેવી ચિંતા થયાં કરે એવી ચિંતા તારે માટે મને થવા માંડી છે. તું માંદી પડી હર્ષશ? તારા નિશ્ચયમાંથી ચલિત થઈ હર્ષશ? એવા એવા વિચાર આવે છે. "

'આ માતૃપ્રેમને જે લાવક ચાવ તે ધન્ય છે.

લશ્તુભાઈ આવી ગયા. જપાન જવાના હતા. કથું કે ૧૨૦૦ રૂપિયા બાડાનો ખંગલો જુદું ઉપર લેવાને બદલે ૫૦ પાઉન્ડનું ખર્ચ કરીને જપાનની મુસાફરી કરી આવવાનો વિચાર કર્યો.

દોનિચિને બાપુનો કહેવાતો ખોટો કાગળ છાપ્યો, એટલું જ નહીં પણ એ કાગળ બનાવટી છે એમ કહેવામાં આવ્યું ૧૧-૪-'૨૩ ત્યારે કહે, હોમ મેમ્બર ઇન્કાર કરે તોપણ અમે કહીએ કે એ કાગળ બહાર પડ્યો જ છે. બાપુને આથી એટલી બધી ચીડ ચડી કે એમણે ગોપાલનને કથું : આવા કાગળો છાપનાં અટકાવવાનો કાર્ડ ઓર્ડિનન્સ નથી?

આજે સવારે મેજરને કહે : આવી તરકટી વસ્તુ છાપવી એને ગુનો ગણવો જોઈએ. આ ખોટો દસ્તાવેજ બનાવવો (ફોર્જરી) એમ નહીં તો ખીનું શું છે? આ કાર્ડ ફળદ્રુપ બેલું ન કહેવાય. આ તો બહુ ભૂંડી વસ્તુ છે.

મેજર આજે વાત કરતાં દાણાના બાવ ગણાવતા હતા અને કહેતા હતા કે એક કેદીનો ખોરાક આજે માસિક રૂપિયા બેથી ઓછો આવે છે.

નીલાનાગિનીની બાપુની ચિંતા એ બરોબર સમજી શક્યા અને કહેવા શક્યા : એ બાઈ ભારે તપશ્ચર્યા કરી રહી છે પણ એને તમે એટલી બધી શા સારુ તાવો છો? આશ્રમમાં રાખો ને?

બાપુ કહે : આ તાનણીમાંથી નીકળે એટલે આશ્રમમાં, એને સીધી આશ્રમમાં મોકલું તો જિંદગીમાં કરેલું પરિવર્તન એને ખબર જ ન પડે. અને આજે ચિંતા રાખું છું એનું કારણ એ છે કે એને આજની સ્થિતિમાં મૂકવાને માટે હું જવાબદાર છું.

મેંદરેએ આજે, અહીં કાલે આવી ગયો એનો રિપોર્ટ 'ટાઈમ્સ'માં આપ્યો છે તે એને શોભાવે છે. એમાં એણે અનાવાસે બાપુની જે સ્તુતિ કરી છે તે 'ટાઈમ્સ'વાળાને ઇચ્છા અનિચ્છાએ પણ લેવી પડી છે.

શ્રીમતી મરોહિની દેવી આજે છૂટયા છૂટીને હરિજનવાડામા (અમારા
યાડમા) આવ્યા હતા ગોપાનન પાછળ પડેલા હતા
૧૨-૪-૨૩ અને સ્વેતપત્ર વિષે પૂછતો હતો, સા બાપુએ ક્યુ
તમે લખી શકો છો કે જેને લીધે રાણીજીના માથાના
વાળ થોડા સફેદ થયા છે

એટલે મરોહિની દેવી કહે એને માટે તો તમારા ઉપનાસ જવાબદાર છે
બાપુ આવ્યા પહેલા એમને દશેક મિનિટ આગળ અહી દાખન
કરનામા આવ્યા હતા એમની રીત પ્રમાણે પ્રથમ જ વાત ઠાઠી બાપુ
તકુસ્ત દેખાતા નથી ઉમર હવે વર્તાના માડી છે તેમની આનમા પહેલાની
મૂર્તિ દેખાતી નથી

મે કહ્યું ના, એમની તાળવત તદ્દન મારી છે અને ચિંતાતુ કાર્ક જ
કારણુ નથી

પોતાના ડોંગાને એ વળગી રહ્યા કુ પશુ મારી વાતને વળગી રહ્યો
એટલે કહે ત્યારે તે દિનસે કાર્ક ખાસ થાકેના હોય તો કોણુ જાણે

મે ક્યુ એ ઠીક છે, એવો સબન હોય કે તે દિનસે થાકેના હોય
કાર્ક વસ્તુ બની હોય

પછી વલ્લભભાઈની વાત નીકળી એમને વિષે મે કહ્યુ એમના
નામનો ત્રાસ ભારે છે

એટલે કહે નામ નહી, જેલની અસર થયા વિના ગે જ નહી
બમ જેલની અસર થવી જ જોઈએ હવે કદાચ રહેવુ જરુરતુ ન હોય

હરિજનકાર્ક મિત વાત કરતા કહે હૈદરાબાદમા ઠીક ઠીક કામ થાય છે
બાપુ કહે પેનો બાજુકુબ્જુરાવ કોણુ છે ?

એ કહે ભલો માણસ છે એને વાગે છે કે જે વિધવા મગા આવે
તેને મરુ કરવી અને પરણાવવી

આ જ એમની વાત કરનાની રીત

આજે સવારે બાપુની સાથે શકરાચાર્ય વિરે વાત નીકળી મે કહ્યુ
આપલા ગાની — વ્યવહારગાની — અને તીવ્ર યુદ્ધિશાગી

૧૩-૪-૨૩ શકરાચાર્ય એટલુ નહી જોઈ શક્યા હોય કે આ પીડો
સ્વવાગા એમણે સન્માણીએના માર્ગમા ભારે વિધ્નો

મૂક્યા, મોગ પ્રનોભનો નાખ્યા ?

બાપુ હે સાચી વાત છે એ બી ત જુલેના એમને તો તે સમયે
પ્રચલિત યૌદ્ધ ધર્મને ઉચાપીને બીજો નવો યૌદ્ધ ધર્મ સ્થાપવો હતો એટલે

‘ભાષા’વાળા બોપટકર બાપુની વૈર-ભક્તિમાં માને છે. સભાઓમાં એ બાપુની ઉપર દરેક પ્રકારના આક્ષેપ કરે છે. “ગાંધી ૧૪-૪-૩૩ ‘હરિજન’ કહેવડાવે છે, પણ સનાતનીનો અરિજન છે, પોતા ઉપર ગમે તેટલા પૈસા ખરચે છે, મસ્કતનું ખજૂર ખાય છે, મોંઘાં સંતરાંનારંગી ખાય છે, કોઈ અતુરનું મધ ખાય છે” ઇત્યાદિ. હરિભાઈ કાટક આનો જવાબ નથી આપી શકતા એટલે એ બધા આક્ષેપોનો મુસદ્દો ઘડીને બાપુ પાસે મોકલ્યો અને તેનો જવાબ માગ્યો. બાપુએ એને લાંબો કાગળ આજે લખાવ્યો.

મીરાબહેનની ઉપર આજે બાપુએ લાંબો કાગળ લખ્યો. એના કાગળમાં ‘બ્રહ્મચર્ય’ અને વિવાહિત જીવન વિષેના પોતાના વિચારો વિષે અને ‘સસ્તિગત’ વિષેની પોતાની ધૂણા વિષે પસ્તાવો છે. સ્ત્રીને પુરુષ વિના ન ચાલે, પણ એ સંબંધને વિષય સાથે સંબંધ ન હોવો જોઈએ, એ વિષયરહિત જ હોવો જોઈએ અને હોઈ શકે છે એવું વિધાન મીરાબહેને પોતાના કાગળમાં કહ્યું. આ વિધાન ઉપર બાપુએ પોતાની ટીકા મીરાબહેનની ઉપરના આજના કાગળમાં કરી છે.

મીરાબહેનને એરિસ્ટાર્શીનાં પવિત્ર પત્તાં પણ બધાં મોકલ્યાં. એ પત્તાંમાં એ બાઈની ભક્તિ નીતરે છે અને આખો દિવસ એ બાઈ ઈશ્વરના સ્મરણમાં કેવી રીતે ગાળતી હશે એની સાક્ષી મળે છે. કેટલાક કાગળોમાં ઉત્તમ ઉતારાઓ હોય છે. આજે મોકલેલાં કાગળોમાં હંમેશાં યાદ કરવા જેવા એ આ રહ્યા :

“ Oh Holiest Truth! How have I lied to Thee
I vowed this day Thy festival should be,
But I am dim ere night.
Surely I made my prayer and I did deem
That I could keep in me Thy morning beam
Immaculate and bright.
But my foot slipped, and as I lay, became
My gloomy foe and robbed me of heaven's flame.
Help Thou my darkness, Lord, tell I am light.”
(Newman)

“હે પાવક મત્ય, મે તારો કેવો દોહ કર્યો છે. આજે તારો ઉત્સવ કરવાની મે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને સાંજ પડતાં તો હું મોઝો પડી ગયો. મે પ્રાર્થના કરી ત્યારે મને ખરેખર લાગ્યું હતું કે તારું પ્રભાવનું કિરણ હું મારામાં નિષ્કલંક અને પ્રકાશિત જાગવી રાખીશ. પણ મારો પગ લપસ્યો

અને હું પડ્યો. હું જ મારો નિરાશામય દુસ્ત્રેન બન્યો અને સ્વર્ગની
બ્યોતથી મેં જ મને વંચિત કર્યો. મારા અધકારને દૂર કર. હે ભગવાન,
કહે કે હું પ્રકાશ છું.”

“He whom Jesus loved hath truly spoken
The holier worship which He deigns to bless
Restores the lost and binds the spirit broken,
And feeds the widow and the fatherless.
Oh brother man! Fold to thy heart thy brother,
Were pity dwells, the peace of God is there.
To worship rightly is to love each other,
Each smile a hymn, each kindly deed is prayer.”
(Whittier)

“જેને જિસસ ચાહે છે તેણે જ સાચી પવિત્ર પૂજા કરી છે. એની
પૂજા ઉપર તેના આશીર્વાદ ઊતરે છે. પતિતનો તે ઉદ્ધાર કરે છે અને
વૃદ્ધા હૃદયને તે સાંધે છે. વિધવાને અને નિરાશિતને તે ખવડાવે છે. હે
માનવબંધુ! તારા ભાઈને તારા હૃદય સરસો ચાંપ. બધાં દયા વસે છે ત્યાં
પ્રભુની શાન્તિ છે. સાચી પૂજા એટલે એકબીજાને ચાહવું તે. પ્રત્યેક સ્મિત
એ ભજન છે અને પ્રત્યેક દયાનું કાર્ય એ પ્રાર્થના છે.”

અને આ બાપુને કેટલું બધું લાગુ પડે છે :

“Oh pure reformer! Not in vain
Your trust in human kind,
The good which bloodshed could not gain
Your peaceful zeal shall find.
The truths ye urge are borne abroad
By every wind and tide.
The voice of Nature and of God
Speaks out upon your side,
The weapons which your hands have found
Are those that Heaven hath wrought
Light, Truth and Love your better ground
The free broad field of thought.”

“હે પવિત્ર સુધારક ! માનવજન ઉપર તારો વિશ્વાસ બ્યર્થ નથી.
જે બધું રક્તપાતથી ન થઈ શકે તે તારી શાંતિમય ધમકાથી થવાનું છે.
જે સત્યનો તું આગ્રહ કરે છે તે પવનની દરેક શબ્દરી ઉપર અને ભરતીના
દરેક મોજા ઉપર દૂર દૂર ફેલાવાનું છે. પ્રકૃતિનો અને પરમેશ્વરનો અવાજ

તારા પક્ષમાં ઊઠવાનો છે. તારા હાથમાં જે શસ્ત્રો આવ્યાં છે તે પ્રભુએ ધરેલાં છે. પ્રકાશ, સત્ય અને પ્રેમ તારી અનુકૂળ ભૂમિકા છે, વિચારતું સ્વતંત્ર વિશાળ ક્ષેત્ર છે.”

એ કેટલું સાચું છે! . . . બહેનનો આવનો કામળ લો. એના પતિએ બાળકોને જોવાની કરેલી શરતો. એ શરતો એને લાગ્ય લાગે છે. પતિની પાસે પાછું નથી જવું; પણ બાળકો જોઈએ છે. એણે ન ધારેલો એવો કામળ બાપુની પાસેથી એને મળે છે:

“ મને લાગે છે લબ્ધી શરતો તારે વિના! સક્રિયે સ્વીકારવી જોઈએ. છેવટે એ તારો પતિ છે. એની ઘડાયેલી લાગણીઓને શાન્ત કરવામાં કશી નાનમ નથી. તારી પોતાની નજરમાં અને ઈશ્વરની નજરમાં પણ તેથી તું ચડશે. વળી લબ્ધી વિરોધ નહીં કરવાથી એનો પ્રેમ તું જરૂર પાછો મેળવી શકશે. મિત્રો વચ્ચેના સંબંધમાં એક પક્ષને બીજા પક્ષની સામે કશા હકો હોના નથી. પતિપત્ની તો મિત્રો કરતાં પણ અધિક છે. આજે તમારા જેના માર્ગ એકબીજાથી નોખા પડ્યા છે તેથી આ સંબંધમાં ફેર પડવો જોઈએ નહીં. તું શાન્તિ રાખશે તો સૌ સારાં વાનાં થશે. બાળકોનું હિત સર્વોપરી હોવું જોઈએ અને તું કશો આમહ નહીં રાખે તેથી તે વધારે સારી રીતે જળવાશે. આમ કરીને પણ તારે સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. તું એમને મેળવા માગે છે એ તારા આનંદને માટે નહીં પણ એમના બલકાને ખાતર. કાવદાની અદાલતની વાત તો તારા મનમાંથી કાઢી જ નાખ. મારી વાત બરાબર સમજાય છે, ને? ઈશ્વર તને સહાય થાઓ અને તને દોરો.”

અમદાવાદના હરિજનો આવ્યા. બાળકની જેમ કાલું કાલું બોલતા હતા અને લાઠ કરતા હતા. એમને માટે બાપુનું ‘બાપુ’ નામ સંપૂર્ણ છે, રહસ્યપૂર્ણ છે. “ અમારું ‘હરિજન’ નામ તો બાપુ, દુનિયાના ચારે ખૂણામાં પ્રસિદ્ધ થઈ જવાનું,” એમ કહેવા લાગ્યા.

કનૈયાલાલ મુનશીને નર્મદાશંકર કવિ. વિષે સદેશો મોકલતાં લખ્યું:

“ નર્મદાશંકરને જે ગુજરાતી ન જાણે તે ગુજરાતી

૧૫-૪-૩૩ । કેમ ગણાય? મને તેનો પરિચય જ્યપણથી જ થયો

હતો. ‘સહુ ચલેા જીતવા જંગ બ્યગલો વાગે’ ગાતાં

થાક જ ન લાગે. ત્યારે આરંભાયેલો રાગ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પાકો થયો.

ગીતાનો પૂજારી તો હું થઈ ચૂક્યો હતો. પણ નર્મદાશંકરના ગીતાના

અનુવાદની પ્રસ્તાવનાએ મારી ગીતામાતાની ભક્તિ દદ કરી, અને

નર્મદાશંકર પ્રત્યેનું મારું માન વધ્યું. મને દુઃખ એ જ રહી ગયું કે મારી અનેક પ્રવૃત્તિએ મને નર્મદાશંકર જેવા લેખક અને કવિનો પણ હુ ઇચ્છું તેટલો પરિચય ન કરવા દીધો.

“આથી વધારેની આશા મારી પાસેથી નહીં રાખો ના? આટલુંયે સવારના ત્રણ વાગ્યે જીકીને આપી ચકું છું. હરિજનોને સારુ જીવવું અઘરું છે. તેને સારુ મરવાની યોગ્યતા મેળવવી ઐથીયે અઘરું છે. સત્યનારાયણ આપણને કાયર કરી મૂકે છે. એનું ચાવળાપણું કેવું? નિષ્કલંક ઘેટાં માગે, સારામાં સારાં કાળાં જોઈએ. નિષ્પાપ મનુષ્યોનાં માથાં માગે. ક્યાંથી લાવવાં? એક મેલો સરખો વિચાર મનમાં આવ્યો કે નાપાસ. તોયે તેને છોડાય તેમ નથી. પણ કવિઓનો કવિ એવો ખારીલો છે કે બીજા કવિઓની પૂજા જ કરવા દેતો નથી. આવાં દુઃખ ક્યાં રહું?”

પછી કમ્પીયાર્થ સ્ટટ વિષે લખ્યું. છેવટે સરદાર અને પોતે એનાં પુસ્તકો વાંચે છે, પોતે ગોક્કળગાયત્રી ગતિથી અને સરદાર શરતના ગેણાની ગતિથી. એ લખીને લખે છે : “આ બધામાં અમારો સ્વાર્થ છે એ કબૂલ કરી લઈ. તમારી બનેલી પાસે ચેટ ભરીને સેવા લેવી છે. જેની પાસેથી એવી મોટી આશા રાખીએ તેને પૂરા જોણખી પણ લઈએ ના?”

મુનશીને લખેલા ઉપરના કાગળના છેલ્લા કકરામાં રહેલી બાપુની વૃત્તિ આ સોળ વરસ થયાં જોતો આવ્યો હતું. એમણે માણસો મંધર્માં છે, માણસોના તરફ પ્રેમ બતાવ્યો છે, દયા બતાવી છે, તો તેની પાછળ હમેશાં આ વસ્તુ જ રહેલી છે કે આ માણસની પાસેથી કાંઈક સેવા લઈ શકારી. આ વૃત્તિને વિષે બાપુએ ‘સ્વાર્થ’ શબ્દ તો હસનાં હસતાં લખ્યો છે. એમાં સ્વાર્થ બલે ક્યાંય ન હોય, છતાં વણિકવૃત્તિ લાગ્યાં જ કરે છે. એટલી પેલા પ્રેમ આંહિની કિંમત ઓછી નહીં થતી હોય?

બાપુ પોતાના એક ‘વૈદ્યકીય અનુભવ’ની વાત કરતા હતા. પૈસા બચાવવાને ખાતર પોતાની એક અસીલ બાઈને પોતાના દોકરાની રસોળી કપાવવાને માટે ગોડફ્રે ડોક્ટરને ત્યાં મોકલી. ગોડફ્રે જડા જેવો હતો. એણે નરતર મૂક્યું. પણ કેટલું કાપવું તેની ખબર જ ન પડે. ક્લોરો-ફોર્મ આપનાર તરીકે બાપુને પસંદ કર્યા. “એ કામમાં કાઈ ભારે ઝાનની જરૂર નથી પડતી. તમે જ આપજો.” એ તો કાપ્યે જ ગયો, કાપ્યે જ ગયો. પરિણામે પેલા માણસ આઠ કલાકમાં જીડી ગયો. આવી રીતે બીજા એક કેસમાં બાપુએ ક્લોરોફોર્મ આપ્યું. સામાન્ય રીતે ચપ્પુ વતી નરતર મૂકવાની કેઈ વાત કરે તો તેને બાપુ બેહકું ગણે. પણ પોતે ક્લોરો-ફોર્મ આપવાનું બેહકું કેમ નહીં ગણ્યું હોય? એ સમજી સકાવું નથી.

... આવી ગયાં. તેમને પ્રેમથી નવરાટ્યાં. સાંજ સુધી રાખ્યાં; લાડ લડાવીને આગ્રહ કરીને ફળ ખવડાવ્યાં. એને ઝીણી ઝીણી વાતો પૂછી — આ સાડી કેણે અપાવી ? એ રંગાવી ક્યાં ? વગેરે જે વાતો રામદાસ અને નીમુને પૂછે એ જ વાતો, એવી જ રીતે આ બંનેને પૂછી. આ જોડું ગોઠવી આપીને બાપુના આનંદનો બલ્લે પાર જ નહોતો.

આત્રમનો ભાર બાપુના માથા પર કેટલો છે એનું માપ આજના આત્રમને લખેલા કાગળોમાંથી મળી શકે છે. પ્રેમાબહેન ૧૬-૪-૨૩ ઉપરના કાગળમાં લખ્યું : “ગજની સુંઠ માત્ર તલભર બહાર રહી હતી. અને એની એ સ્થિતિ હતી તેવી સ્થિતિ મારી થઈ છે, પણ હરિના નામનું સ્મરણ અને રટણ ચાલે છે એટલે નિર્ભય છું.”

નારણદાસને દશ પાનાનો કાગળ લખ્યો. એમાં એમને વિષેનો પોતાનો અપૂર્ણ વિશ્વાસ દાખવ્યો અને ટીકાઓમાંથી જેટલું શિખાય તેટલું શીખવાનું લખ્યું. પોતાની કાર્યપદ્ધતિનો મંત્ર એક વાક્યમાં આપી દીધો : “આપણા મિત્રો અને સમાન વિચાર ધરાવનારાઓ પાસે કામ લઈ શકાય, પણ તે લોકો આપણને મદદ નથી કરી શકતા. મદદ તો ટીકા કરનારાઓની ટીકામાંથી જ મળી શકે છે.” આ બાવનું વાક્ય હતું.

સવારે ફરતાં . . . બાઈ અને . . . બહેન વચ્ચે ચાલતા વૈમનસ્ય વિષે વાતો થતી હતી. પછી નારણદાસને વિષે કોને કોને અસંતોષ છે એની વાત નીકળી. છગનલાલ અને બાપુ વચ્ચે વાત થતી હતી. કેટલોક ભાગ મેં માંબળ્યો. પછી મને લાગ્યું કે આમાં હું કંઈ મદદ ન કરી શકું. અને વળી એ પણ લાગ્યું કે નારણદાસબાઈને બદલવાની વાતમાં મને સ્મ ન હોઈ શકે. એટલે હું ફરવામાંથી અટકી દૂરબીન જેવા લાગ્યો. પારિજાત હજી આકાશમાં હતો. પણ બાપુને તો આથી ભારે આધાન પડેલ્યો, અને મને કહેવા લાગ્યાં : આ પારિજાત જેવાનો વખત છે કે ? પારિજાત જેવામાં અને જે વાત ચાલી રહી છે તેમાં કંઈ સરખામણી છે કે ? અહીં જીવનમરણ જેવા મહત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા ચાલી રહી છે અને તમે તારા જેવાને શું ગયા ? આ વાત માંબળવાની તમારી ફરજ નહોતી ?

મેં મહેજ પ્રુદાસો કર્યો એટલે ઠંડા પડ્યા, પણ એમના હૃદયમાં દાવાનગ સગમી રહેલો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

નીવાનો કાગળ ચાર દહાડા નહોતો એટલે પાછા ભારે ચિતામાં પડ્યા હતા કાગળ કેમ નથી એવો તાર લખી આવ્યો.

૧૭-૪-૨૩ અને જો અગ્રેજી ટપાનમાં કાગળ ન આવ્યો હોય તો એ તાર કડી દેવાનું જો-રને કહી આનવાનું મને કહ્યું.

સુભાગ્યે કાગળ આવ્યો હતો. પણ કાગળમાં તો . . .ના અનેક ભનાડા હતા એટલે પાછા વિચારમાં પડ્યા મારી માથે જરા વાતચીત કરી પત્રી કહે ભને તાર કરી નાખો એટલે એ એક ચિંતા બનરી. આ પત્રી તુરત પૂના આવી આ-ર-ર-તો એને તાર કરાવ્યો વળી કહે માચી થઈ હશે તો તાર અડચણ જ નથી, સાચી નહી થઈ હશે તો ખગર પઠી જશે એ નહી આવે તોપણ હુ એની મામે અનુમાન કરવાનો છુ

આજે રાત્રે 'કુન્નેનિંગી અપકોડ' પૂરું કર્યું અને 'રેડબ્રેડ' હાથમાં લીધું આ લેખકને પહોંચી શકે એવો લેખક રશિયા વિશે હજી જોનામાં આવ્યો નથી હોરેસ એલેકઝાન્ડરે પણ એની જ વાત કરી હતી એ બરોમર જ હંતું.

આજે અચાનક ધનસ્થામદાસ બિરનાના પિતા રાજ બળદેવદામ બિરના એક પડિત સાથે ચાલ્યા આવ્યા નાશિક સુની ૧૮-૪-૨૩ આવ્યા અને દર્શન કર્યા બિના બહુ એ સાડુ નહી એમ કરીને આવ્યા અસ્પૃશ્યતાના સરાલો વાળ્યા હતા પેના પડિતને એમને ખાતરી કરાવવી હતી કે જ્ઞાતિ ગુણકર્માનુસાર છે, જન્માનુમાર નથી. બાપુએ જન્મ અને ગુણકર્મ બને ઉપર એ આધાર રાખે છે એ બનાવીને પોતાનો મત સમજાવ્યો પત્રી પડિતે 'શાસ્ત્ર'ના અર્થ વિશે ચર્ચા કરી વેદમાં પણ લેખક હોય ? એમ આશ્ચર્યચકિત થઈને બાપુને પૂછ્યું

બાપુ કહે હા, ધણી વાત બુદ્ધિથી દરાવી શકાય છે કેટનીક નથી દરાવી શકાતી તેમાં શાસ્ત્રનિર્ણય પડેલો હોય પણ જ્યાં બુદ્ધિથી અપટ નિર્ણય થતો હોય એવી વાતોમાં પણ શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ મનાઈ આવે તો એ ન સ્વીકારાય, એ બુદ્ધિ સમદમ પાળનાર યોગીની અથવા સદાચારી આત્માની હોવી જોઈએ એ વાત સાચી બિચનીચના બેદ જ નથી ગુણથી માણસ બિચનીચ બને છે તે પણ આગાની દષ્ટિએ, પોતાની દષ્ટિએ નહી પોતાની દષ્ટિએ બિચો થયો તે તો પડવો જ છે આ વાત સાબળીને બુદ્ધાને બહુ આનંદ થયો.

પછી કર્મની વાત નીકળી. અસ્પૃશ્યોનાં કર્મો એવાં હશે એ નિશ્ચય કરનાર આપણે કોણ? આપણે આપણાં કર્મનો વિચાર કરો. કર્મનો સિદ્ધાંત જ આખો માનવી આત્માના પોતાના સમાધાન માટે છે, ખીગતો ન્યાય તોળવાને અર્થે નથી. એનું બીજું પણ કારણ છે કે સામાનું સારું યર્ષ રહ્યું છે કે નરસું એની આપણને શી ખબર? નળ રાગને કોર્કટક નાગ કરડચો તે શું નળ રાગનાં દુષ્કર્મને લીધે? એને તો મદદ કરવાને માટે એ નાગ કરડચો હતો. રામચંદ્રજીને ચૌદ વરસ વનવાસ મળ્યો તે એમનાં દુષ્કર્મને લીધે મળ્યો હતો? તે વનવાસ એમને દુઃખદાયી હતો? સીતાને રાવણ હરી ગયો તે એનાં દુષ્કર્મને લીધે હશે? પાંડવોને વનવાસ મળ્યો અને એક વરસ ગુપ્તવાસ મળ્યો તે પણ એમનાં પાપ હશે કે? એમ સામાના કર્મને વિષે ન્યાય તોળનાર આપણે કોણ?

બુદ્ધાને જોઈને બહુ આનંદ થયો. જિંચો કદાવર બાંધો, એમનું લાંબું નાક દીકરાઓમાં બરોબર જિન્યું છે. રામેશ્વરદાસનામાં પૂરેપૂરો જિતરેલો એનો ઉચ્ચાર, એની સાદાર્થ—છતાં હાલ મળતા જપાની રબ્બર અને એને કેનવાસના ૧૨ આનાના જોડા—એ એક હવે ધીમે ધીમે લુપ્ત થવા એકેલી જૂની ખારવાડી સંખ્યાને અનુકૂળ હતું. યાત્રાએ નીકળ્યા છે. આ પણ યાત્રાનું ધામ. હવે અહીંથી દીકરાને ઘેર ગાલિયર જશે. અને પછી ત્યાંથી હરદાર ગંગાકિનારે એ માસ ગાળશે.

આજે કેટલાક અમલના કામગો. હિંસા અને અહિંસાની સરસ તુલના એક બંગાળીને લખેલા કામગમાં થયેલી છે.
૧૯-૪-'૨૩ અહિંસા એવી વસ્તુ છે કે જે આદર્શરૂપ છે. એટલે આપણે કહી શકીએ છીએ કે હિંસા જેટલી ઓછી કરી શકાય તેટલી કરવી જોઈએ. જોકે તદ્દન અહિંસક હોવું અને શૂન્ય એ શક્ય નથી. પણ હિંસાને જે ક્યવનનો નિયમ કહો તો તો વધારેમાં વધારે હિંસા કરવી જોઈએ, એવી વાત યર્ષ પડે. જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે જલિમો પણ હિંસામાં મગરૂરી ન લેતાં કહે છે કે જેમ અને તેમ ઓછી હિંસા કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આજે હરિજન નદારના ઝથડા ઉપર બાપુએ લખેલી નોંધ* બહુ નરમ હતી, એમ મેં કહ્યું.

બાપુ કહે : જણી લોઈને એ લોકો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અને કઈક સનાતનીની મરદ મળે તો ભયે મળતી.

પત્ની મે કહ્યું : બાકી છે તો બધી વસ્તુ ઉકળાવનારી. એકવીસ દિવસના ઉપવાસ પહેલાં જો ચોપાનિયાંએ હિંદુસ્ત્રિલમ વડવાડનાં આવનાં અને જો ત્રાસ છૂટતો તેનો ત્રાસ આ પ્રકારના ગિરોટો, આપે છે. માત્ર તે વેળા લગાઈ બંને બાબુની હતી. આજે એક જ બાબુથી આક્રમણ છે.

બાપુ માચી વાત છે. ઉપવાસ વિના આરો નથી આવવાનો.

જમશેદ મહેતાનો એક ઝાગળ 'મને ચેતવણી' એ મધ્યાના દેખ બાપુએ 'હરિજનમધુ'મા^૧ છાપ્યો. અને એની ઉપર ધમધમતો લેખ લખ્યો, અને ભવિષ્યનાથી બાખી. હિંદુ ધર્મના નમીયમા નાસ થવાનું કહે તો તેને કોણ રોકી શકનાતુ છે? પણ અરપૃષ્ટતા તો જવાની જ છે. એ જ લેખ જુદા રૂપમા 'હરિજન'મા અંગ્રેજીમા ઉતાર્યો,^૨ કઈક દળવો કહેવાય. પણ બને વેળો જુગી જુગી બાપામા એક જ વિષય પગવે જુગી રીતે લખવાની બાપુની શૈલીના અનુપમ નમૂના છે.

નગહરિને નોટિસ મળ્યાની વાત આવી કલેક્ટરને જોતા જવાગ ન આપ્યો એવું છાપામા બાબુ

૨૦-૪-૩૩

બાપુ કહે જવાગ કેમ ન આપ્યો એ અમતનતુ નથી નગહરિ જવાગ ન આપે એવું અને તો નહીં.

પણ એ રોકાયો એ અરોમર નથી. નોટિસ મળે તો તગત જ તેનો બગ કવો ઉચિત છે.

આજે મારા નિવેદનમા કેન્દ્રશરોની ચર્ચા કર્વ. કાસે બપોડિ મને

૨૧-૪-૩૩

હાલની દુઝાનો ઉપરની ચોક્કી વિદા જે નૈનિઃ નમજૂની ચર્ચ હતી તેનો બગ થયો છે એ બનાવનું નેઈએ, એ

વિના મમાવાન ન થાય. પત્ની આજે મે પૂછ્યું : હમત-પુએનનો નાખરો અરોમર છે ?

બાપુ કહે અરોમર છે. કાગલુ જે વોકોને પત્નીની હકૂમત આનગવાની હતી, અહીં પણ હકૂમત આકારુ તો મધુ કરવા દે; જેમ બાગંદાથી

૧ 'હરિજનમધુ', પૃ ૧, ૧૬૭, ઘા. ૧૩-૪-૩૩

૨ 'હરિજન', પૃ ૧, ૧૬૧૧, ઘા ૨૨-૪-૩૩

સત્યાગ્રહ કરવા દીધો અને એ લોકોને એનું કાયદેસરપણું સ્વીકારવું પડ્યું. પણ એવી ઉપમા અમુક પ્રસંગે જ આવે. અહીં મુશ્કવાની જગત છે કે નહીં તે હું નથી કહી શકતો, કારણ એ ઉપમામાં એક વસ્તુ ઠંકાઈ જાય છે અને તે એ કે દુસેન-હસનની લડત તો તકવારની હતી, બ્યારે અહીં એનો ઉપયોગ નથી. પછી કહે, જુઓની મેં ઠાઈ દિવસ નાકરની હિલચાલને માટે એક સબ્દ ઉચ્ચાર્યો નથી, લોકોને અપીલ કરી નથી. પણ એ વસ્તુને અનીતિમય નથી માની એટલે વિરોધ પણ ક્યો નથી. એને મેં કાર્યક્રમમાં નથી ગણી એનું કારણ એ છે કે હું ગામડાંનાં લોકોને આવી રીતે હોમવાની તરફથી જ નથી. હોમું નહીં શહેરના લોકોને પ્રથમ ! મારો તો યુ. પી.માં પણ વિરોધ હતો જ અને હેલીની સાથે આંધક દિષ્ટિએ જ બધી ચર્ચા થઈ હતી. ગલોત ન આપવાની હિલચાલ પણ એ જ રીતે ચલાવવાની હતી. પણ જવાહરલાલે ન માન્યું અને એને સવિનયભંગનું સ્વરૂપ આપ્યું. એ હેલીની સાથે મારું તો બરોબર જીત્યું હતું અને આજ એ માણસ અહીં હોય તો તુરત એની સાથે સમાધાન કરી દઉં, જરાય વાર ન લાગે. હોરના કરતાં એ માણસ ક્યાંય હોશિયાર છે, અને વાટાઘાટો કરવામાં એના જેવો જ ગીચો છે.

‘છગનલાલ જોષીએ પૂછ્યું’ : પણ મહેસૂલ ન જરવાની ફરજ ન હોય ? કારણ એ તો ખરાબમાં ખરાબ કર છે.

બાપુ : એની વાત જ નથી, કારણ એ દિષ્ટિ નથી. વાત તો સરકારની હકૂમત ન સ્વીકારવાની છે અને તે માટે જમે તે બિન નૈતિક કાયદાઓ લઈ શકાય એટલે નાકર એ સવિનયભંગ નથી. મીંદાનો કાયદો લીધો તે એ વખતના સંજોગોમાં બધા કાયદાઓમાં ઉચિતમાં ઉચિત તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો. ખરી વાત તો એ છે કે '૨૦-૨૧માં જે કાર્યક્રમ હતો તે જ આદર્શ તો છે. આ હકૂમત ટકાવી રાખવાને માટે મજબૂતમાં મજબૂત પાયા છે એનો જ એમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ સવિનયભંગ નહીં, પણ એનાથી જગી વસ્તુ હતી. એમ તો એ બધી વસ્તુઓ માની જણી બહેનો છે એટલે બધામાં ક્યાંક સરખાપણું દેખાવાનું, પણ જરા સૂદમનાથી જોઈએ તો નાકર, સવિનયભંગ, સત્યાગ્રહ અને અસહકાર એ બધી વસ્તુઓ જુદી જુદી છે.

વિકુલભાઈની ઉપર કરેલા તારને સરકારે પાસ ક્યો છે એમ સાન દિવસે જવાબ આવ્યો, એટલે બાપુએ પાછો કાલે કાગળ લખ્યો કે આ અસહ વસ્તુ છે. આવા તાર કરવાની મને છૂટ હોય તો અહીંના વડાને જ એનો નિકાલ કરવાની છૂટ હેલી જોઈએ.

નીલાની રોજ ચિંતા ક્યાં કરતા હતા. આજે તાર આબ્યો કે કાલે આવે છે. એના કાગળમા પણ તબિયતના માહા ખબર હતા. વાળનું મુંડન પોતે ક્યું છે એટલે સૂરજના તડકામા બેસવાની કે બિમા રહેવાની અશક્તિ આવી છે, વગેરેનું વર્ણન હતું.

અહીં આવીને બાપુ કહે : એ બાઈએ એકેએક વચન પાળ્યું છે અને અત્યાર સુધી બધી રીતે સરખી બિનગી છે. એને મળવું આજે દોહાહું થઈ પડવાનું છે. પહેલી વાર આવી હતી ત્યારે જુદી વાત હતી આજે તો બધું મેં કરાવ્યું છે એ જાન કે એટલે મારાથી મળગળા થયા વિના મળાશે કે કેમ એને કહી શકાય. એ તો કોઈ બાપને પોતાની રડાઈને આવેલી છોકરીને મળતાં જે લાગણી થાય એ જ લાગણી થવાની છે. મીરાની વાત જુદી હતી. એની પોતાની સ્વેચ્છાએ એ કરતી અને તેમાં પણ મેં તો કાંપ મૂક્યો. આજે તો બધું પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે કરેલું છે, મારી સૂચનાથી કરેલું છે, એટલે મને કુખ થાય છે.

પ્રીનાનો કાગળ સુદર હતો. એડનમા આપણે હતા અને મીટિંગના પ્રેટરોર્મની જે સ્થિતિ હતી તેવી સ્થિતિ જર્મની અને યુરોપમા થઈ છે અને ક્યારે દાનાનળ પ્રગટશે તે કહેવાતું નથી. એવે સમયે તમે છો, તમે હવાતી ધરાવો છો એ હકીકત જ અમને બહુ આશ્વાસન આપનારી છે.

સાજે સરદારને સિવિલ સર્જન જોઈ ગયો. ખૂબ તપાસ્યા. અભિપ્રાય એ થયો કે 'કોટેરાઈઝ' કરનામા શાભ નથી, ઓપરેશનથી કદાચ શામદો થાય, જોકે એક્કસ ન કહેવાય. પણ અહીં હવે લાંબી રોકેશન જેવું છે તો ઓપરેશન કરાવવું એ ઠીક હોય.

બાપુ કહે કડક જોઈએ અને ધૂળ ન જોઈએ એને માટે દરિયાની સફરના જેવા બીજા એકે ઉપાય નથી.

એટલે વલ્લભભાઈ કહે એના કરતા તો હું અહીં સુખશાંતિથી મડું નહીં ?

પેલો આટલા નિરાશ થવાની કશી જગર નથી

બાપુ કહે. લો ત્યારે, અમે દરાવ કરીએ કે તમારે દરિયાની સફરે જવું. વલ્લભભાઈ મેં પેલાને જે જવાબ આપ્યો તે જાણો છો ? એમ કહીને જવાબ સભળાવ્યો.

બાપુ પણ વંદાણુ ઉપર પણ ધૂળ તો ખૂબ જ હોય કોપસાની રજ તો પાર વગરની હોય છે — અમે રગૂન ગયા ત્યારે અમારા કપડા સરમામાન તો કાળા કાળા થઈ ગયેલા.

સરદાર : તે તમારા જેવા કેક ઉપર મુસાફરી કરનારાને એમ થાય. અમે તમારા જેવા કેક ઉપર મુસાફરી કરનારા નહીં. અમે તો હંમેશાં સલૂતમાં જ જનારા. અમને તો કદી ધૂળ નથી લાગી.

બાપુ : બાઈ, સલૂતમાં પણ લાગે છે. આખો દિવસ માણસ સાક ક્યાં જ કરતો હોય છે.

નીલા આવી બાઈ. શાંતી લેવા ગયા હતા. બિચારો કહેતો હતો કે એણે જે જીવન ગાળ્યું હતું અને હવે તમારી સૂચના પ્રમાણે એણે જે દેરકાર કર્યા છે તેનો વિચાર કરીને મારાં રવેણાં ઊભાં થતાં હતાં, મને કંપારી છૂટતી હતી, પણ એને જોઈને મને આનંદ થયો. એનો હસમુખો પ્રસન્ન ચહેરો જોઈને હું તાણુબ થયો. એના દીકરાને જોઈને પણ મને ભારે આનંદ થયો. એ તો મહાત્માજીને ક્યારે જોઈશું એમ પૂછતો હતો. શલ્યાની અહલ્યા આમ જ થઈ હશે. સ્ત્રીની સહનશક્તિની સીમા નથી એ વાન આ બાઈએ અક્ષરેઅક્ષર સાચી પાડી.

‘કાગાવાનું જીવનચરિત્ર’ એ ચોપૈડીનું ‘ગોસ્પેથ ટ્રમ્પેટ’માં અવલોકન વાંચ્યું. નીલાનો ચમત્કાર કહેવાય, તેમ કાગાવાનું પણ ચમત્કાર તરીકે વર્ણવાય છે.

કાગાવા અદ્વિતીય છે. કહેવાય છે કે પોતાના જન્મને તે ચમત્કાર માને છે. તેના જીવનમાં જેને લીધે આણું પરિવર્તન થયું એ ઈશ્વરકૃપાનો ચમત્કાર જ ગણાય. પૂરેપૂરા ઈશ્વરવિશ્વસ આપનો છોકરો, રખાલ સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો, નાચ કરનારી છોકરીનું ન જોઈતું બાળક, એવા આ કાગાવાએ પોતાના છેક બાલ્યકાળથી જ વિશુદ્ધિ માટે અદ્ભુત રાગ કેળવ્યો. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે કાગાવા ટાકિયોની ચાલોમાં, જાપાનની વસ્તીના ઉતાર જેવાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો ન્યાં સેગમેજ જીવન ગાળનાં, તેમની વચ્ચે રહેવા ગયો, ત્યારે એના મિત્રોને ભારે આશ્ચર્ય થયું. આ અનીતિથી ખદમદતી વસ્તીની વચ્ચે એ પંદર વરસ રહ્યો. પોતાની પત્નીને પણ એ ત્યાં રહેવા લઈ ગયો. મદદની જરૂરવાળું કાઈ પણ કાગાવાની ઝૂંપડીમાં રહી શકતું. તેની ઝૂંપડી હંમેશાં ભરેલી રહેતી. જે સમાજ આવી ગંદી અને અનીતિમય ચાલોને જન્મ આપે છે તે સમાજને એણે પડકાર દેંક્યો. ગરીબ લોકોનો તેમના આર્થિક ક્ષત્રમાં તેણે પણ લીધો. કામદારોનો એણે સંઘ રચ્યો અને તેમને રહેવાની સારી સગવડો મળે

અને તેઓ જિંસુ જીવન ગાળતા થાય તે માટે તે લડ્યો. તેની પત્નીને એક કારખાનામાં છોકરીઓના સુકાદમ તરીકે રોજની આરે દોકડા મળતા. છોકરીઓને છ દોકડા મળતા. આ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા માટે કાગવાને જોડની સળ થઈ. પણ તે હિંમત હાર્યો નહીં. કાગવાની આસપાસ વેશ્યાઓ, ચોર, લૂંટારા અને ખૂની ગુંગાઓ વસતા. એમની વચ્ચે તે પૂરેપૂરો પવિત્ર રહ્યો. છેવટે એ જીવનવાણી સમાજમાં તેણે ગામકું પાડ્યું. અને ટ્રાકિયોમાં ધરતીકંપ થયો અને આગ લાગી ત્યાર પછી શીંકવાને તેણે નેસ્નનાબુદ કરાવ્યું. પરંતુ એ ધરતીકંપે તથા એ આગે જે પદ્ધતિ આ ચાલોને નિપજવતી હતી તે પદ્ધતિને નાશ કર્યો નહીં. એટલે કાગવાને તો કચડાયેલા લોકોની હડત લડવાની જ રહી. છેવટે સંસ્કારે કાગવાને ઓળખ્યો. તાજેતરમાં એણે 'ઈશ્વરના રાબ્બ'ની ચળવળ ઉપાડી છે. એનો પ્રયત્ન દસ લાખ ખ્રિસ્તીઓ બનાવવાનો છે. એ કહે છે કે દસ લાખ કરતાં ઓછાથી જાપાનમાં ધારેલો ફેરફાર નહીં કરાવી શકાય.

અહીં આંખાની ઉપર ચોર આવ્યો. કેટલાક દહાડા સુધી એની મહેકથી ઉન્મત્ત થવા જેવું લાગ્યું. પછી નાની નાની ફેરીઓ — મરવા થવા લાગ્યા. આ બધી મોટી થઈ ફેરી બનશે ત્યારે ઝાડ લગી જશે અને નીચે બેઠા હોઈશું ત્યારે પડશે તો માયામાં વાગશે એવો વિચાર કરતા હતા ત્યાં તો એ ફેરી મોટી થવાને બદલે લૂમાં કરમાવા લાગી. કોઈ રૂપાણું બાળક કોઈની નજર લાગે અને કરમાવા લાગે અને ઘેચી પૂણી જેવું થઈ જાય, ગળાઈ જાય તેમ આ બધા મરવાઓ કરમાઈને કાળા પડવા લાગ્યા. કોઈક કરમાશે, પણ ખીજ તો મોટા થશે જ, એમ આશા રાખી. પણ ધીમે ધીમે બધા કરમાયા, કાળા મેશ જેવા થઈ ગયા, ખટ્ટી પડ્યા. મને દરદ થયું. પણ થોડા જ દિવસમાં બધાંથી એ મોર ખર્યો હતો ત્યાં નાની નાની કૂંપળો ફૂટવા લાગી, એ કૂંપળોમાં ત્રીણાં પાંદડાં દેખાવા લાગ્યાં. સવારે જોઈ એ અને સાંજે એથી મોટાં થયેલાં હોય. આ દસ દિવસમાં તો એ મૂળ પાંદડાં જેવાં મોટાં પાંદડાં થઈ ગયાં છે અને હવે મૂળ પાંદડાં વધારે છે કે નવાં વધારે છે એ કહેવું કઠણ છે. માત્ર મૂળનાં અગાઉના વતનીઓ જેવાં, અને નવાં શ્વેત આર્યો જેવાં લાગે છે. પણ કોઈ પણ તકરારવદવાડ કર્યા વિના સુખેથી વસેલા સંયુક્ત કુટુંબ જેવાં બાસે છે. ખીજ ઉપમા લઈ તો આ નવાં પાંદડાંની ક્રમાય, સુવાળપ અને રંગ સુંદર તાજ નવનીન જેવા લાગના પ્રકુલ્ય આરોગ્યયુક્ત સૌંદર્યથી લક્ષી રહેલા બાળક જેવાં લાગે છે. આ બધાં પરિવર્તનો જાણે ઈશ્વરનાં નવાં નવાં રૂપો ન હોય? બધી ઋતુઓ બદલાવી જાય છે એ

પણ ઈશ્વરના નના નના રૂપો નથી? આ વિચારો મનમાં છુપાઈ રહેના હતા ત્યાં આજે ટોમ્સનની નીચેની કહીઓ વાચી

These as they change Almighty Father these
Are but the varied God The rolling year
Is full of Thee Forth in the pleasing spring
Thy beauty walks Thy tenderness and love

“આ બધા પરિવર્તનો કે સર્વશક્તિમાન પિતા, ઈશ્વરના જ વિવિધ રૂપો છે. પમાર થતું વર્ષ તુથી ભરેલું છે આનંદમય વખતમાં તારું સૌંદર્ય, તારી કામગીરી અને તારો પ્રેમ પિહરી રહ્યો છે.”

હેમપ્રભાને લખ્યું “જે મારું કરનેમ રહતા હું હમકે વિશે સમય નિશ્ચિત કબ્જે વક્તમ ઓગ શક્તિકા મગહ હોતા હે શાંતિ બદલી હું તુએ આશ્વાસનકી આવસ્યતા હી નહી, તો બી પિતા બન કર મેર ગયા હૂં ઇસનિયે છ નહીં રહતા તુમ્હારા સાથી, મિત્ર, સખા, પિતા સખ ડહ ઈશ્વર કે, જિસકો હમ રામનામસે પહચાનતે હું મલ છ એમા હી કુઆ નિદ આનેમે દેર લગતી થી રામનામ શુક કર દિના એસે હી નિદ આ ગઈ.”

બાપુને કાને બેઠા કેમ ન આવી એ પ્રશ્ન આ હેમપ્રભાદેવીના પત્રમાંથી ઠાંશે એટલે ગઈ કાલ રાતનો કિસ્સો અહીં આપી દઈ

નીનાને આશ્રમમાં મોકલવી એ જોખમકાર છે એ વાત સરદાર બે દિવસથી કહ્યા કરતા હતા — એને તાર કરનામાં આવ્યો ત્યારથી મને એ આવી ત્યારથી એમને એ વાત ખટના લાગી હગનનાને પણ આટલું બધું પાપાચરણ કર્યું હોય, વિવાસ ભોગ્યે હોય એ એકએક જીવનપવટા સી ગીતે કરી શકે? આશ્રમમાં અમુક પ્રકારના સયમનું વાતાવરણ છે આ બાઈ જોણે અને અનુભવે લીધા છે એ આશ્રમને ભારે પડે આશ્રમની ઉપર આગલો મેટો ગદગીનો ભાર કેમ નાખવો? મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો મે કહ્યું એણે પોતાના આગલા જીવનમાં જે બેપરવા માહસ બતાવ્યું છે તે આજે પણ બતાવી રહી છે એની બધી શક્તિ અમાધારણ છે એમલે એ પવટાઈ ગઈ હોય તો આશ્ચર્ય નથી પણ એની આખમાં હું અગાઉનો વિધાર જોઉં છું ખરો

બાપુ કહે એ તો એનો વ્રભાવ છે

મે કહું હા પણ તે ચાતુ છે

પણ વલ્લભભાઈને કહે પણ, તમે એને બદને વિદ્યુષ્પ વિચાર્યો ન? મને મ્હો એને આશ્રમમાં ન મોકલું તો કયા કાલુ? એની પાસે

આ બધું કરાવ્યું પછી એને ન રાખું તો ક્યાં જઈ? અને આશ્રમમાં કેટલાં ભાગેલાં માણસો પડ્યાં છે તે તમને ખબર છે? તમને ક્યાં વાત કરવા જઈ? કેટલાની વાત કરું? એ બાઈ કહે છે કે મેં 'આમ, ક્યું' છે, એ મારે માટે બસ છે. પછી એ ન ચાલી શકી, આશ્રમ એને માટે બસભર થયો, તો જશે. એ બાઈ જુએ મરે એવી નથી, ગમે ત્યાં જાય ત્યાં રસ્તો કાઢી શકે એવી છે.

વલ્લભબાઈ: મારી પાસે વિકલ્પ નથી એટલે શું કહું?

'પછી મેં કહ્યું: આપની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિ અખતરાઓ જ કરવાની રહેલી એટલે ખીલે વિકલ્પ હોઈ જ ન શકે. બાકી એનામાં બગડ્યું શું છે? એણે પોતાનો બધો મંદવાડ જાહેર કર્યો. એણે પાપ જાણ્યા વિના પાપ કહ્યું. એટલે એ વસ્તુને પાપ જાણે, અને તેને ઊડવા માગે ત્યારે ઘુસ્સા એ ઊડી શકે.

બાપુ: એ પૃથક્કરણ તદ્દન સાચું છે.

મેં કહ્યું: એટલે જ કોઈ કોઈને વિષે શું કહી શકે? જેનામાં જેટલી પહોંચ હોય તેટલું ઊડવાની તે વાત કરે.

આ પ્રસંગે . . . નો છેલ્લો કાગળ યાદ આવે છે. એને 'મેા સમ કોન કુટિલ ખલ કામી' વાળા લીટીમાં દીનતા લાગે છે, જે દીનતા એને પતનકારી લાગે છે. મને લાગે છે કે જનન માર્ગ શકું તો એટલું એ જ માર્ગ શકું. ખીલું ગાવાની શક્તિ નથી, ચોખ્ખતા નથી. એટલે બે સ્વભાવના બેદ છે. નિશ્ચે એમ જ કહેતો હતો ને? એ માંડો વર્ષને મરી ગયો, કેમ કે એના ગર્વની પાછળ કદાચ શુદ્ધિ બિલકુલ ન હોય. . . . ના ગર્વમાં ખરી રીતે ગર્વ જ ન હોય, અને કેવળ શુદ્ધિની મસ્તી હોય તો એનો વાંકો વાળ ન થાય. પણ મારી પાસે તો નિશ્ચે જેને નિંદતા 'નમ્ર માણસો ધન્ય છે, કારણ તેઓ ઈશ્વરને પામશે,' એ જ આદર્શ છે.

નીલાનો છોકરો કેવો અદ્ભુત છે! જાણે આટલો આરોગ્યવાળો છોકરો કદી જોયો જ નથી. બાપુને ભેટી પડ્યો, ગાંધીજી ગાંધીજી કરીને વાત કરવા લાગ્યો. પાંચ વરસના છોકરાની કાલી કાલી બાપામાં પણ સ્પષ્ટતા, રસિકતા, શુદ્ધિ અને વિનોદ તમે ગુરુ છો. હું ગુરુ છું. નીલા પણ ગુરુ છે.

બાપુ: પણ એણે વાળ કપાવી નાખ્યા એ તને કેમ ન ગમ્યું?

જવાબ: કારણ સ્ત્રીઓ વાળ કપાવતી નથી.

પછી ધીમે રહીને બાપુને પૂછે : ગાંધીજી, તમે તો સારા માણસ છો. છતાં તમને અહીં પૂરી કેમ રાખ્યા છે? તમે સારા છો, છતાં તમને પૂરે છે.

નીલા કહે: હું એનો જવાબ જ નથી દઈ શકતી. શું કરું? એને કહું સરકારે પૂર્યા છે, તો પછી સરકાર શું? એમ પૂછે છે. એટલામાં તો પેલો જ બોલી બેઠો: પણ સરકાર કાણ છે?

આ બાળકમાં તરવરી રહેલી શક્તિ જોઈને બાપુ ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને એના સવાલોથી જેટલા હસ્યા તેટલા બાગ્યે જ જોડમાં કદી હસ્યા હશે. બાપુની પાસે એણે કૃષ્ણ માથાં. બાપુએ કૃષ્ણ અપાળ્યાં એટલે માથે તરત જ એનો હાર ગૂંથ્યો અને એને માથે બાંધ્યો.

- એ કહે: હવે તો હું બાળકોનો રાજ બન્યો.

સાંજે બાપુ, કહે: આવું જીવન ગાળ્યું છતાં એ બાઈ અને છોકરા વચ્ચે અનિશ્ચય પ્રેમ છે. અને હવે તો ક્રીસ્ટની વાત બૂલી ગઈ છે અને કહે છે કે અમારે તો હિંદુસ્તાનમાં જ મરવું છે. જે બાઈ આમ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા આવી છે, એ હરિજનને માટે પ્રાર્થના કરે તો એ કાંઈ નાનીસૂતી વાત છે? આપણે તો એમ પ્રાર્થના કરનાર જ જોઈએ છે. અને મારી ખાતરી છે કે કાંસીએ ચડવાની તક આવે તો એ ખુશીથી કાંસીએ ચડી જાય એવી છે.

આંગેડકર આળ્યાં. બાપુએ એમને મદાસનો તાર વાંચી સંભળાવ્યો.

આંગેડકર: કરારમાંથી છટકી જવાનો મારો

૨૬-૪-૧૩ ધરાદો નથી. પણ કરાર મુજબ ઉમેદવારને

બેવડી ચૂંટણીનું ખરચ વેહવું પડે છે. પહેલી ચૂંટણી પણ ખર્ચાળ થવાની અને બીજીનું ખરચ પણ તેમને વેહવું પડવાનું. કું એમ મૂચવવા માગું છું કે પ્રાયમિક ચૂંટણી ૨૬ કરવામાં આવે અને આપણે કહીએ કે પોતાની કામના અમુક સંખ્યામાં મન ન મળે ત્યાં સુધી કોઈ પણ માણસ ચૂંટાયેલો જાહેર થઈ શકે નહીં. પ્રાયમિક ચૂંટણીથી ઉમેદવારમંડળ ચૂંટવામાં આવે તેની પાછળ આપણે ખ્યાલ એ જ હતો કે અંતજ વર્ગોના વિધાસ ધરાવનારા ઉમેદવારો આવી શકે. સામાન્ય ચૂંટણીમાં અંતજ વર્ગના અમુક મન મળવા જ જોઈએ એવું કરાવવાથી ઉમેદવારમંડળની પદ્ધતિથી સાધવા ધારેલું પરિણામ આવી શકતું હોય તો એ પદ્ધતિ યા માટે ન સ્વીકારીએ? અનામન પ્રતિનિધિત્વની પ્રથાની આ વસ્તુ વધુ નજીક આવે છે.

બાપુ: મારી આગળ આ વસ્તુ એકએક આવી છે, અને મેં તેના ઉપર વિચાર કર્યો નથી. તમે બધા પહેલાં અભિપ્રાય મેળવો અને પછી મને જણાવો. સામતાવળગતા લોકોના વિચારો જણ્યા વિના હું કંઈ અભિપ્રાય બાંધી શકું નહીં. અને આવતી કાલે તો તમે જવાનું કહો છો, એટલે તમે મોડા આવ્યા મણ્યો.

આંગેડકર: આ વસ્તુ જોઈને પાર્વમેન્ટ કમિટીમાં ચર્ચાવી જોઈશે.

બાપુ: મહેલે ચર્ચો, પણ આ વસ્તુ હું સ્વીકારી શકું એમ હું એમ કહી શકું નહીં. મારે એના ઉપર વિચાર કરવો જોઈશે, મારે એ વસ્તુને બરાબર તપાસવી જોઈશે.

આંગેડકર: તમારો પોતાનો જવાબ તો તમે મને લાંબા મોકલજો. મારી સૂચના એ છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત ચૂટણીને સામાન્ય ચૂટણીમાં સમાવી દેવી.

બાપુ: તમે ટકા નક્કી કર્યો છો?

આંગેડકર: અંત્યજ વર્ગના જે લોકો મત આપવા જાય તેના ૨૫ ટકા તો ઓછામાં ઓછા હોવા જોઈએ.

બાપુ: ધારો કે જે ઉમેદવારને એકંદરે વધારેમાં વધારે મત મળ્યા હોય તેને અંત્યજ વર્ગના ૨૪ ટકા મત મળ્યા હોય અને જેને એકંદરે છેક ઓછા મત મળ્યા હોય તેને અંત્યજ વર્ગના ૨૫ ટકા મત મળ્યા હોય તો પહેલાં ઉમેદવારને ઉડાડી દેવામાં આવે ને? મહામહાશયીની સૂચવેલી રીતમાં પણ આવું જ આંખે ચડે એવું જોઈદાપણું હતું.

આંગેડકર: અનામત બેઠકો રાખવાની બધી જ રીતોમાં આવું જોઈદાપણું તો હોય છે જ.

બાપુ: મારી વાત તમે સમજ્યા નથી. ધારો કે જેકક એક હોય અને અંત્યજ ઉમેદવારો આઠ હોય તો સામાન્ય મતદારોના જેને વધારેમાં વધારે મત મળ્યા હોય તે ન ચૂટાય અને જેને ઓછામાં ઓછા મત મળ્યા હોય તે ચૂટાઈને આવે, કારણ અંત્યજ વર્ગના મતો નક્કી કરેલા ટકામાં તેને મળ્યા હોય.

આંગેડકર: એમ તો પ્રાયશ્ચિત્ત ચૂટણીથી ઉમેદવારમંડળ ચૂટવાની પ્રથાને પણ જોઈદી બનાવી શકાય. એ લોકો ચારને બદલે એક જ માણસને ચૂટે તો એ એક માણસ સર્વથા હિંદુઓને બિલકુલ સ્વીકાર્ય ન હોય છતાં એને જ ચૂટવો પડે.

બાપુ: એ વસ્તુને હું આવકારું.

આંગેડકર: તમે તો આવકારો પણ અલગ મતદારમંડળો રાખવાનું પછી પ્રયોજન શું રહ્યું?

બાપુ: હું તો ન્યાં હરીશર્ષ હોય તેનો વિચાર કરું છું. પણ હરીશર્ષ જ ન હોય ત્યાં તો જે ઉમેદવાર આવે તેને અમારે સ્વીકારવો જ પડે. હું તો આ વસ્તુનો મારા મનમાં વિચાર કરું છું. મને લાગે છે કે ઉમેદવારમંડળની પ્રથા ટાળવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ છે કે ચાર ઉમેદવાર ચૂંટવાના હોય ત્યાં ચારથી વધારે ઉમેદવારો ઊભા જ ન કરવા.

આંગેડકર: મહમદઅલીની રીત કરતાં મારી રીત જુદી છે. અમે અત્યંત મનના અમુક ટકા માગીએ છીએ. મહમદઅલીની રીતમાં તો બન્ને પક્ષના અમુક ટકા સૂચવાયેલા છે. મારા ઉપર ઘણા માણસોના કામજો આવે છે. પહેલી ચૂંટણી ખરોળ થઈ પડશે એવો ભય મને પોતાને તો નથી પણ લોકો મારા ઉપર દબાણ કરી રહ્યા છે. કરારમાંથી હું છટકી જવા ઇચ્છું છું એવી છાપ કોઈના ઉપર પણ પડે એમ હું ઇચ્છતો નથી. હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે આ સૂચવાયેલા ફેરફારથી સિદ્ધાંતને કશો બાધ આવતો નથી.

પછી બાપુએ ગોપાલને મુશ્કાકાન આપી તેમાં નીચે પ્રમાણે લખાવ્યું :

“ડો. આંગેડકરને કેટલાક હરિજન મિત્રો તરફથી કેટલીક ફરિયાદો મળી છે, તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઉમેદવારમંડળની પ્રથાને બદલે ખીજ કોઈ પદ્ધતિ રાખવામાં આવે તો ઠીક. તે ઉપરથી પોતાની સૂચના વિષે મારા વિચારો જાણવા તેઓ આવ્યા હતા. તેમણે અવેજીમાં એવી સૂચના કરી છે કે એ અત્યંત ઉમેદવારને ચૂંટાયેલો જાહેર કરવામાં આવે જેને સામાન્ય મતદારમંડળ પૈકીના અત્યંત મનદારોના ઓછામાં ઓછા અમુક નક્કી કરેલા ટકા મત મળ્યા હોય. આ સૂચનાનો મેં કશો વિચાર કરેલો નહીં હોવાથી હું તેમને ચોક્કસ જવાબ આપી શક્યો નથી. મેં તેમને કહ્યું કે તેમણે જુદાં જુદાં હરિજનમંડળોના તેમ જ આ વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવતા ખીજ પક્ષોના અભિપ્રાય જાણી લેશે જોઈએ. અને એ અભિપ્રાયો મને જણાવે તે પછી હું વિચાર કરું. છતાં તેમણે મને કહ્યું કે તમે સ્વતંત્ર રીતે આ સૂચનાનો વિચાર કરો અને મને લંડનમાં તમારો અભિપ્રાય મોકલી આપો. તેઓ કહે છે કે પોતાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો ઉમેદવારમંડળની પ્રથાથી તેમને સંતોષ છે અને થયેલા કરારમાંથી તેઓ પાછા હટવા માગતા નથી. પણ જુદી જુદી બાબતોથી તેમના ઉપર દબાણ લાવવામાં આવે છે. મારો અંગત અભિપ્રાય એવો છે કે ન્યાં સુધી હરિજનોને સર્વજન હિંદુઓનો અવિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી ઉમેદવારમંડળની પ્રથા તદ્દન જરૂરી છે. તેમાં કશો ફેરફાર હું સહેલાઈથી સ્વીકારું નહીં. હું તો દરેક સૂચનાને કેવળ હરિજનોના હિતિચિંતુથી

તપાસું. હજી સુધી તો આ પ્રશ્નમાં હરિજનો અને સર્વજ્ઞ હિંદુઓનાં હિતો વચ્ચે કશું ઘર્ષણ છે એવું મને જરાયે લાગ્યું નથી. મારો હૃદય અભિપ્રાય છે કે હરિજનોનું જેમાં સાચું, હિત સમાયેલું હોય તે સર્વજ્ઞ હિંદુઓના પણ હિતનું જ હોય. હું માનું છું કે આ સવાલોને હરિજનોના દષ્ટિબિંદુથી તપાસવાની શક્તિ મારામાં છે. તેથી કદાચ કમનસીબે મને કોઈ પણ ટેકો આપનાર ન મળે અને મારે એકલા પડી જઈને મારી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવાનો આવે તોપણ તેની મને પ્રશ્ન નથી.”

લખાવેલું બાપુએ તપાસી લીધું અને કહ્યું કે સોમનારના છાપામાં આ આવડું જ જોઈએ.

”

આંગ્રેજીકરની સૂચના વિષે જરાબર સવાલજવાબ સાથે તૈયાર થઈ રહેવાનું બાપુએ વલ્લભભાઈને કહ્યું હતું. સાંજે વલ્લભભાઈની ૨૪-૪-૧૩૩ સાથે સવાલજવાબ ચાલ્યા.

બાપુએ પૂછ્યું : બોલો તમે શું ધારો છો ?

વલ્લભભાઈ : આ તો હિંદુઓના મત વિના ચલાવી લેવાની પેરવી છે. ૪૦ ટકા મત ઝોંઝામાં ઝોંઝા ડરાનવામાં આવે તોપણ એ માણસો બધા જ મત દક્ષિતવર્ગના જેવી જવાનો પ્રયત્ન કરે અને ખીજાને ભાગે મત રહે જ નહીં.

બાપુ કહે : પણ પેલો ૪૦ ને બદલે ૫૦ મેળવે, ૬૦ મેળવે. ખીજાને ૬૦ તો મળી જ રહે ના ?

વલ્લભભાઈ : પણ એ તો એ જ મેળવવાના. આંગ્રેજીકરનો એ જ હેતુ છે.

બાપુ : તમે આંગ્રેજીકરને દૂર રાખો. તમારી પાસે કોઈ વકીલ તરીકે આવે અને એમ કહે કે હિંદુઓના મત અમારે જોઈતા જ નથી અથવા એના મત લીધા વિના અમારે જવું છે તે માટે તમે કોઈ તરકીબ બતાવો. તો તમે આંગ્રેજીકર કહેલી તરકીબ બતાવો ?

વલ્લભભાઈ : હા.

બાપુ . વધુ, પછી એ પૂછે કે કેટલા ટકા ઝોંઝામાં ઝોંઝા રાખવા ? તો તમે શું કહો ?

વલ્લભભાઈ : એ તો વધારેમાં વધારે માણું.

બાપુ : પણ કેટલા ?

વલ્લભભાઈ : હું તો જેટલું તણાય તેટલું તણું.

બાપુ : તમારા મત પ્રમાણે દસ ટકા હોય તો ચાલે, પણ ૧૫ ટકા હોય તો ન ચાલે.

વલ્લભભાઈ : એને રાજી કરવા ૧૦ ટકા આપું. એથી આગળ ન જઈ.

મેં કહ્યું : પણ બાપુ, ચોટડૂક દલીલ તો તમે કાલે આંબેડકર આગળ કરી ચૂક્યા છો કે ૨૪ ટકા અસ્પૃશ્યોના મત મળે અને હિંદુઓના વધારેમાં વધારે મળે તે માથુસ ઊડી જાય અને ૨૫ ટકા અસ્પૃશ્યોનાં મળે પણ હિંદુઓના ઝોલામાં ઝોલા મળે તોપણ એ માથુસ ચૂંટાય. આ દલીલ સંપૂર્ણ છે, એને હું આખા યરવડા પેકટના મૂળને છેદનારી વસ્તુ માનું છું.

બાપુ : હું એટલે બધે દરજ્જે એમાંથી અનુમાન નથી કાઢતો. મને તો માત્ર એ બેહદી લાગે છે. પણ હવે હું વિચારી જોઈશ.

ગઈ કાલની વાતનો વિચાર કરતા સૂતા. બીજી સવારે એક લાંબો લેખ* યરવડા પેકટ ઉપર લખ્યો હતો તેમાં ૨૫-૪-૩૩ આગલી રાતની આખી દલીલ ઉમેરી. બાપુ કહે : હા, એ દલીલ બરાબર છે, અને એ અનુમાન પણ. મને એ વધિ ચોટડૂક લાગે છે. એટલે આખી દલીલ મેં લેખમાં મૂકી દીધી છે.

આજે મિ. બહાદુરજી આવી ગયા. એમણે, મંદિરપ્રવેશના બિલ વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય કેવા સંલેગોમાં અપાયો હતો તે વાત કરી અને સુધારેલો અભિપ્રાય બિલ પાછાં ધારાસભામાં આવે ત્યારે આપવાની વાત કરી. બૂલાભાઈને પણ મળ્યા હતા. તેમણે કહ્યું સોલ કી અસ્પૃશ્ય તરીકે મત આપી શકે કે નહીં, એ વિષે હિંદુ કાયદો બરાબર જોઈને તથા ફેસલાઓનો અભ્યાસ કરીને, એ લખવા તૈયાર છે. પણ બાપુએ એને લખવું જોઈ એ. પછી કહે : મને પોતાને તો આ વિષે બહુ ખબર નથી, એટલે જ હું બૂલાભાઈને મળ્યો હતો.

જતાં જતાં સહેજે બાપુએ માલુકબાઈ બહાદુરજીની તબિયતના ખબર પૂછ્યા એટલે એણે સરજ સ્વાભાવિક રીતે એની માંદગીની જે કથા કહી તે રડાવે એવી, અને એના યરજીમાં માથું નમાવવાનું મન કરાવે એવી હતી.

'૧૬-૧૭માં એનું મગજ બગડ્યું. એને માટે એક વરસ દરિયા ઉપર સફર કરી, બોટ ઉપર અનેક વિંટબણાઓ ભોગવી, અનેક કાળજી અને સાવચેતી વચ્ચે એની રક્ષા કરી. કરોા ક્ષાયદો ન થયાં. એને રોયની ગોળી લેમતેમ કરીને આજીજીથી આપું એટલે ત્યાં સુધી ક્ષાયદો જણ્યાપ, સાંરી રીતે ખાય, સૂએ, પ્રસન્ન રહે. પછી ખાવાની છોડી દે, અને મહા ખુશામતે પણ ન લે. એને ગોળી ખવરાવવાની ખાતર મેં પણ ખાવાની શરૂ કરી. મને પણ જ્ઞાતવંતુની નબળાઈ તો હતી જ, અને મને સારો ક્ષાયદો જણ્યો, પણ શરૂઆત તો એને એ લેવરાવવા માટે જ કરી. વળી છોડી. એક વાર વિધાયતમાં જઈ તો શાંતિ મળે એમ કહેવા લાગ્યાં. માર્સેલ્સ સુધી ઠીક રહ્યાં. બાર શીશીઓ એ ગોળીની આપેલી પણ એ ન વાપરી. માર્સેલ્સમાં ખરી ગયું. બોટ ચૂક્યાં, ગાડી ચૂક્યાં. મારાં બાઈબાબીએ મને તાર ક્યો કે એનો પત્તો નથી. હું હોડી ગયો, એને વિધાયત લઈ ગયો, અને ત્યાંના દાકતરોની સલાહ કાઢી ત્રામપ્રદેશમાં ખાનગી ઘરમાં અથવા નર્સિંગ હોમમાં રાખીને સારવારની થઈ, તેમાં ન પડતાં પાછો ઘેર લાવ્યો. ચાલે છે—એમ એમ કરતાં સોળ વરસ થઈ ગયાં અને મને ૬૬ થયાં. છોકરાં મરી ગયાં એથી માંડપણુ આવ્યું એમ હવે ન કહી શકાય. એના કુટુંબમાં એ વસ્તુ છે એમ મને પાછાથી ખબર પડી.

મેં સહેજ પૂછ્યું કે અમારા ઉપર કોટનું અપમાન ક્યોનો કેસ ચાલ્યો હતો તે વેળા તમે એડવોકેટ જનરલ હતા ના ?

એ બિચારા બહમનસાઈથી કહે : હા, હું જ હતો. 'પણ મેં કહેલું' કે આ કેસ હું ચલાવી નહીં શકું, કારણ સરકારનો જે અભિપ્રાય છે તેથી મારો જુદો છે. દલીલ કરવાની ખાતર દલીલ કરીશ પણ એમાં હું રસ નહીં લઈ શકું, એમાં મારું દિલ નહીં હોય.

એ ગયા એટલે બાપુ કહે : આ માણસની પવિત્રતા બહમબાનો ગર્વ ઉતારી દે એવી છે.

મેં કહ્યું : એ તો સ્થિતપ્રજ્ઞ લાગે છે. એને ચરણે માથું નમે છે.

શસ્ત્રીની કાચે કાચે વાત કરી કહ્યો કે તું ત્રણ બદલીદાર લઈ આવ તો તું પાછો આવે ત્યાં સુધી એને રાખું અને પછી તને પાછો લેવામાં વાંધો ન આવે. ખીન્ને દિવસે અમે આવ્યવરથાનો બહુ વિરોધ ક્યો.

મેં કહ્યું : આ કંઈ દહાડાંયાની વાત થોડી છે કે એક માણસ પોતાનો બદલીદાર મૂકી જાય ?

બાપુ : એના ભાઈને મૂકી જાય અને કહે પગાર મને આપજો, પણ મારો ભાઈ કામ કરશે તો ? તું ગમે ત્યારે કૃષ્ણદાસથી ચલાવ્યું હતું ના ?

આ સરખામણી અરથાને હતી. હું કોઈ જલ્દીદાર મૂકી ગયો નહોતો. મને મોકલવામાં આવ્યો હતો.

વસ્ત્રબંધાઈ : તમે આ માણસને ચાર મહિનાની નોકરીને અંતે ૪૦ રૂ. તું પેન્શન બંધાવો એ તો જુલમ કહેવાય. એ તો લોકોના પૈસાનો દુરુપયોગ કહેવાય. એ તમારું જ લોકો સહન કરે, ખીજો કોઈ કરે તો સહન ન કરે.

પણ બાપુ એકના એ ન થયા.

બાપુ : એ બિચારો દુર્દશામાં આવ્યો છે, એટલે એને સ્વાર્થી જણવો ? હિંદુ સંસારની વિટંબલુનો અનુભવ તમને શો છે ? મને છે. એ માણસને ટેલમાં બરણપોષણ કરવું પડે છે ? એ મારે એને સો શપિયાથી નથી ચાલતું, એ તમે કેમ ન સમજો ? એની સાથે ન્યાયની શી વાત કરવી ? એ માણસે સંપૂર્ણ સંતોષ આપ્યો છે પણ એને આપણે કંઈક મદદ કરી શકીએ તો શું ખોટું ?

મેં કહ્યું : પણ એને આવવું જ હોય તો જુદી વાત છે. એ તો કહે છે, સારી નોકરી મળે તો ચાલ્યો જઈશ. પણ ? એટલે આપણી પાસે પગાર લે છે અને પાછો ચલ્યાતી નોકરીની શોધમાં રહે છે.

બાપુ : કેમ ન રહે ? એની રિશ્તિ એવી છે. એ તો સાફ સાફ વાત કરી દે છે.

પણ અમારી દલીલની કંઈ જરૂર જ ન રહી. એનો જલ્દીદાર સારો માણસ હતો છતાં અનુભવ વિનાનો માણસ પડ્યો. અનેક કાગળો, નાનાં નાનાં પત્રાં પણ, એણે છેક ખોટાં ટાઈપ કર્યાં. એની અંગ્રેજીની આવડતની બારે ખામી દેખાઈ આવી એટલે એને સાંજે જ બાપુએ કહી દીધું : ભાઈ, તું જા. તું મને ખબર લખતો રહેજે કે તને ક્યાં નોકરી મળી છે ? તું શું કરે છે ? વગેરે. તને રાખી શકત તો રાખત, પણ મારું કામ અટકી પડે એમ છે એટલે શું થાય ?

રાત્રે યાર્ડમાં આવીને કહે : શાસ્ત્રીના જલ્દીદારને કાઢતાં આજે કાળજી કપાયુ. પણ શું થાય ?

બાપુની દયાની અતિશયતાનું આજે આ નવું પાસું જોયુ.

નીલા આવે છે એનું દીકરી તરીકે વર્ણન કરે છે, એના દીકરાને ખેલાવે છે, રમાડે છે. આજે મને કહે : મહાદેવ, ૨૬-૪-'૩૩ આ ઠોકરાને માટે રમતનું સાધન પેદા કરવું જોઈએ. કઈ દડો બનાવે. કદાચ જેલના દરવાજા સંતરના દડા મળતા હોય તો તે મગાવે. એ આજો દિવસ એક કાચુ પથ્થુ ઘાત બેસી શકતો નથી, તો એને રમતગમનનું સાધન કઈક કરી આપવું જોઈએ.

બાપુ એના ખાનાની કાળજી રાખે. એનાં ને એની માતાના કંપડાંની કાળજી રાખે. એને માટે ઘોતી પોતે પોતાની ઘોતીમાથી કાપી આપી, અને જોડા સંધાવવાના તે પથ્થુ જેવરની રજા લઈને જેલના મોચી ખાતામાથી સંધાવવાને માટે રાખી લીધા !

વસ્ત્રબનાઈ સાજો કહે : બાઈ, બધું કરશે, ઘરડે ઘડપથ્થુ દીકરો આવ્યો છે એટલે મને તેટલાં લાડ લડાવે, આપણાથી ન બેવાય !

આજે એક વાતમાં બાપુ કહે. જ્યાં સુધી આપણી પાસે કોઈ વસ્તુ વિષે પૂરેપૂરા પ્રમાણ ન હોય અને જગતની આગળ એને સાબિત કરી શકીએ એમ ન હોય ત્યાં સુધી એ ઉચ્ચારવી જ નહી. એ વસ્તુ હું ગોખવે પાસે શીખ્યો. ગોખલેએ રેન્ડના ખૂન વિષે વિનાયતમાં સખત ટીકા કરી. સોલજરોએ સ્ત્રીઓની લાજ લીધા વિષેના કાગળો એને રાનડે, વાચ્યા, વગેરે પાસેથી મળેલા. તે ઉપરથી એમણે એટલી મખત ટીકા કરી હતી. પણ એ પાછા બોટમાથી ઊતરે તે પહેલા તો વાચ્યા એને બોટ ઉપર મળ્યા અને કહ્યું : અમે લખેલા કાગળોનો ઉપયોગ ન થઈ શકે, કારણ કે કોઈ જાહેરમાં પુરાવો આપનાર નથી, અને એ કાગળો ફાડી નાખવા જોઈએ ગોખલેએ એ બધા કાગળો દરિયામાં પધરાવ્યા, અને એકેએક આક્ષેપ 'ખેચી લઈને પૂરેપૂરી માફી માગી. એમાં લોડોને બાવલાપથ્થુ લાગ્યું, ખૂબ ટીકા લઈ. પણ એમને એ પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ લાગ્યો. કસકતામાં એમની માથે હતો ત્યારે આજો કિરસો એમણે કાઠી સંલગાવ્યો હતો.

માર્ગરેટ આવી મૂર્ખ જણાઈ. એ બાપુને કહ્યું એને શી રીતે

આવવા દઈ શકાય ? એ શા કારણે આવી તે આપણે

૨૭-૪-'૩૩ જાણતા નથી એ નોકરીની શોધમાં આવી છે કે કેમ

આવી છે, એ પણ નથી જાણતા એ તો એક

નિર્વોસિત તરીકે ચઢી આવી છે.

બાપુ કહે : જરૂર એને બોધાવાય. એની પાસે હરિજનનું કામ લેવું છે. એ એ જ કામને માટે આવી છે કે નહીં? એ એને માટે લાયક છે કે નહીં? એ પણ જોવાનું છે, એને મળ્યા વિના. શી રીતે નક્કી કરી શકાય?

એ આવી. બાપુને પગે પડી કહેવા લાગી : હું જૂઠું બોધીને આવી છું. મેં અહીં આવવાનું જોડું કારણ આપ્યું છે, અહીં રહેવાની મુલત જોડી આપી છે, મારા પાસપોર્ટની મુલત પણ ટમી જુલાઈએ ખલાસ થાય છે. હેં બાપુ, હું પ્રતો લઉં? મને આશ્રમમાં મોકલશો? મારે તો તમે પરમેશ્વર છો. મને હિંદી બનાવો. કોઈની પાસે દત્તક લેવરાવો. નહીં તો મને કોઈ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞાવાળાની સાથે પરણાવો.

બાપુ ખડખડાટ હસ્યા.

એણે બપોરે પોનાનાં જૂઠાણાંની વાત નીવાને કહી. ત્યારે નીલા કહે : અરે એમાં શું છે? મેં તો દગલેદગલા જૂઠાણાં કર્યાં અને દોઢ માસ થયાં એને ઘોઈ રહી છું.

ચાચી કહે : આ કર્મની કેવી ન્યારી ગતિ બનાવે છે! જૂઠાણાંની મૂર્તિ આગળ ભગવાન આની પાસે જૂઠાણાં કખૂલ કરાવે છે!

નીલાનાં કપડાં, પહેરવેશ, આ બાઈને કૃત્રિમ લાગ્યાં. એણે કહ્યું : આ તો બેહદાં છે. સ્ત્રી હોવાની શા માટે સરમ લાગવી જોઈએ?

સાંજે આરીને કહે : આ બાઈનું કામ કહણુ લાગે છે. પણ એને કાઢીને ક્યાં જઈશું? એટલે એને લેવાને માટે નારણદાસને તાર ક્યો છે.

નારણદાસને કાલે લખેલા કાગળ અદ્દશુત હતો, એમાં બાપુની ચરિત્ર-ચિત્રણશક્તિ લીટીએ લીટીએ દેખાતી હતી. એમાં નારણદાસને ઉદારતા કેળવવાને માટે જે અપીલ કરી છે તે કોનરી રાખવા જેવી છે. યુધિષ્ઠિરનો દાખલો આપીને લખ્યું છે કે પ્રાચીન પુરુષોના જે ગુણો આપણે ધર્મ-મંથોમાં આલેખેલા જોઈએ છીએ તેનું, આપણે વ્યવહારમાં પાલન કરતાં શીખવું જોઈએ.

કંઈક કારણસર શૌકતઅલીની અને એની પત્નીની વાત નીકળી.

બાપુ કહે : એના લખનો તો હું બચાવ કરનાર જ છું. એની સ્ત્રીનું એક વાક્ય વાંચેલું કે કોઈ પણ પુરુષ સાથે હું ચોવીસ કલાક પ્રમન-રીતે આગી શકું તો તે આ પુરુષ છે તે વાક્ય હું જૂઠ્યો નથી. ત્યારે જ મને લખેલું કે આ બાઈને એને વિષે બારે અનુરાગ હશે, અને એને પરણવાનો શૌકતઅલીએ હક મેળવ્યો છે. શૌકતઅલીની સાથેની મુસાફરીનાં ઘણાં ઉમદા સ્મરણો તો મારી પાસે પડેલાં જ છે.

રોહટરનો ડિરેક્ટર મિ. બાન્સ આવી ચડ્યો. સર એડવર્ડ બકની જગ્યાએ આવ્યો છે. સર જ્યોર્જ બાન્સનો બત્રીજો ૨૮-૪-૩૩ છે, અને સર જ્યોર્જ ખૂબ યાદ કરે છે એમ કહેતો હતો. શૈક્ષણિકની સાથે એના કાકા અમેરિકા જનારી ખોટ ઉપર હતા, અને અમેરિકાથી આવતાં શૈક્ષણિક સાથે પોતે હતો. શૈક્ષણિકની સલામ પણ એણે આપી. બાપુએ પ્રેમથી પૂછ્યું: શૈક્ષણિકની તમિલ કેવી છે? જાડા દેખાય છે ખરા?

પેલા કહે: કદાચ વધારે જાડા.

બાપુ: બસ ત્યારે. મારું વજન એમને ભારે નહીં લાગે.

આ માણસને કંઈ ખાસ વાત નહોતી કરવી. ઓળખાણ કરવી હતી. બાપુએ રોહટરના પુરાણા ડિરેક્ટર સર રોડરિક બેન્સની યાદ કરી અને કહ્યું: હું આશા રાખું છું તમે પણ એના જેવા જ સારા થશો.

અસ્પૃશ્યતાના કામને વિષે તમને સંતોષ છે? એમ પૂછવામાં આવતાં બાપુએ કહ્યું: પૂરો સંતોષ છે એમ તો ન કહી શકું. હું ઇચ્છું છું કે કામ વધુ વેગથી ચાલે. જોકે ઠીક સ્થિતિ ગતિએ ચાલે છે.

આમ કહીને રામચંદ્રનો મહુરાની પાસે એ ગણપતિ મંદિર ખૂલ્યાં એનો કાગળ બતાવ્યો, અને કહ્યું: આમ તામિલ પ્રાંતમાં જ્યાં શિવસ્તંભો બહુ ભારે છે ત્યાં કામ ચાલી રહ્યું છે.

એટલે પેલાએ પૂછ્યું: મહુરાનું મીનાક્ષી મંદિર ખૂલ્યું?

બાપુએ આ પ્રશ્નને લઈને કામદાની આખી મુસ્કેલી સમજાવી. એ બિચારો સમજ્યો અને તુરંત કહે: એ તો બરાબર અમલદારી અકકાર્થ થઈ.

બાપુ: હા, એ લોકો સનાતનીઓને વિરુદ્ધ થઈ જવા દેવા માગતા નથી. એને માટે તો બેન્ટિકનું સાહસ જોઈએ. રાજા રામમોહન રાયે પણ જ્યારે જોયું કે વિરોધ બહુ ઉત્તર થઈ ગયો છે ત્યારે તેઓ પણ નરમ પડ્યા. પણ બેન્ટિકે એ કાંઈ ગણકાવું નહીં કારણ તેને લાગ્યું હતું કે સતી થવાની પ્રથા અમાનુષી છે. અસ્પૃશ્યતા બાબત સરકારને આજે એટલું જ લાગ્યું જોઈએ. લોકોને સમજવા માટે માણસનામા ખરું ધાર્મિક દષ્ટિબિંદુ હોવું જોઈએ.

લોકોની વાત ચાલી. લોકમત કેને કહેવાય? બાપુએ Vox Dei / vox populi પંચ બોલે તે પરમેશ્વર એ સૂત્ર યાદ કર્યું, અને કહ્યું: લોકો ઉપર આધાર રાખવાનું જોખમ ખેડતાં શીખવું જોઈએ.

પેલાએ પૂછ્યું: તમે એમ માને છે ખરા કે સમાજસુધારાનું કામ પહેલું કરવું જોઈએ?

બાપુ : સમાજસુધારાના કામની જરૂર હંમેશાં હોય છે. પણ મેં મોન્ટેગ્યુને જે જવાબ આપ્યો હતો તે તમને આપીશ. તેણે મને પૂછ્યું, તમને હું રાજદારી બાબતમાં પહેલા કેમ જોઈ છું? મેં કહ્યું, એ મારી કમનગીબી છે. કારણ રાજદારી બાબત પોતાની નાગચૂડ આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક બધી બાબતોને ભેરવી રહી છે.

પછી ખાદીમાં ઉત્પાદનની સાથે જ વહેંચણી આપોઆપ ઠેવી રીતે શાય છે એ સમજાવ્યું અને અમેરિકામાં ખાલ પદાર્થ બાળી નાખવાની હેવાનિયત છે એ અતિશય યંત્રાધીનતાનું પરિણામ છે એમ જણાવ્યું. બાપુએ સિદ્ધાંત મૂક્યો : જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓને કદી યંત્રાધીન ન કરવી. તમને ગમે તો મોજશોખની અને એવી બીજી વસ્તુઓ બલે યંત્રાધીન કરો. પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓ એવી છે કે તેની જરૂર જેટલી સુધરેલા માણસને પડે તેટલી જ વનવાસીને પડે. યંત્રીકરણ કરો એટલે અંતે જીવલેણ હરીફાઈ અને સદી આવવાનાં જ.

પેલો : મારી ખાતરી છે કે હિંદુસ્તાન રસ્તો બતાવશે.

બાપુ : એ સ્વપ્નું હું સેવી રહ્યો છું.

બાન્સે એક સિદ્ધાંત કહ્યો : એક ચોપડીમાં એક દિવસ મેં વાંચેલું કે 'કંઈ કામ કરવાની મને ફરજ પડે તેથી એ કામ હું કરું અને બીજા આનંદને માટે ઝંખ્યાં કરતો રહું એ શુદ્ધામીની દશા છે. સ્વયંત્ર દશા એ, ન્યારે હું આનંદ મેળવવાની ધમ્મણ કરું અને તે મને મારા કામમાં મળી રહે.'

પછી અંગ્રેજી બાબા, મોકેલે વિષે થોડાં વાતોડિયાં ચાલ્યાં.

મિસિસ બાન્સને કનલે ન આવવા દીધી. એટલે બાપુ કહે : એકે રસ્તો છે. મિસિસ બાન્સ જે સો રૂપિયાનું ફાન હરિજનોને દે તો એ દેવા આવી શકે ખરી. —

પેલો કહે : સો રૂપિયા તો છે નહીં, પણ ૨૫ રૂપિયા છે.

બાપુ કહે : હું તો ગમ્મન કરતો હતો. બલે બીજી કોઈ વાર આવે, આજે તો નહીં. કારણ કનલ માટિને ના પાડી એટલે બોલાવું તો બહુ ખરાબ કહેવાય.

હરવિલામ સારડા આવી ગયા. બહુ બધા માણસ લાગ્યા. ખુરશી ઉપર ન જ બેઠા. એસેમ્બલીમાં કેમ હારો મળી, વાતાવરણ કેવું દૂષિત છે એની વાતો કરી. હવે તો બિલ બહેરમાં ફેરવવાની દરખાસ્ત હજી આવવાની છે.

બાપુ : પણ આપણે એનો વિચાર કરવાની દરખાસ્ત ન લાવી શકીએ ?

એ કહે : સવાળ. અમારો પણ એવો વિચાર હતો. વાઇસરોયને એ કહ્યું કે આટલી હિંદુચાલ ચાલી રહી છે, હવે જુદા જુદા અભિપ્રાયો મેળવવાની શી જરૂર છે ? છતાં અભિપ્રાયો માટે ફેરવવું હોય તો કારોબારીના હુકમથી બિલને-જાહેરમાં ફેરવો. પણ એણે માન્યું નહીં. હવે તો રંગાએ અભિપ્રાય માટે ફેરવવાની પોતાની દરખાસ્ત ખેંચી, ઘર્ષને વિચારણા માટેની દરખાસ્ત મૂકવી રહી. એ ન કરે તો ખીજ તો કરી જ ન શકે. કારણ પપ્પમુખમ્ એટીએ તો નિર્ણય આપ્યો છે કે એક જણે બિલ લીધું એટલે પછી ખીજના નામ પરથી એ રદ થાય છે. વળી એવો પણ બય છે કે એ ખેંચી લેવાની દરખાસ્ત લાવીએ તો સરકાર એને વિરોધ કરે અને હરાવે.

બાપુ : ખેંચી લેવાની દરખાસ્તને કે વિચારણાની દરખાસ્તને, ખંનેને હરાવે તો બન્ને આપણે તો એ જ પરિણામ લાવવું છે અને એ છાનીછપી રીતે નહીં. પણ અત્યારથી જાહેર કરવું અને લોકોને તાલીમ આપવા માંડવી. છુટકાને આ વાત બહુ ગમી.

છુટકાએ પોતાના દુઃખની વાતો કહી : બી. એલ. મિત્ર જેવો ધારામંત્રી (લો મેમ્બર) હોય ત્યાં શું થાય ? એ તો ડ્રેસ્ટના કાયદાની વાતો કરે. એને ગમે તેટલું સમજાવ્યે સમજે નહીં અને કહે : ગાંધીની આ 'રાજદ્વારી બાજી' છે.

બાપુ : હિંદુ કમિટી પણ એ જ કહે છે ને ? અત્યાર સુધી સરકાર કહેતી હતી. હવે આપણા જ લોકો કહેવા લાગ્યા.

સારડા : આપણા લોકો સમજતા નથી, પણ કોઈ દહાડે જોશે કે હિંદુ ધર્મનો નાશ થવાનો છે. હિંદુ ધર્મની રક્ષા આપણે જિંદ વર્ષોના લોકો નથી કરતા, પણ આ દલિત લોકો જ કરે છે. અજમેરમાં એક હુલ્લડમાં આ દલિતો જ આગળ રહ્યા હતા અને માર ખાધો હતો.

બાપુ સમસમી રહ્યા. આ ફેરજભરેલી ચાલખાજી છે. 'રાજદ્વારી બાજી' એ શબ્દ જાણે જાણુને ખૂંચી રહ્યા.

આકુળઆકુળ હૃદય હોય છતાં બાપુ કેવો મીઠો વિનોદ કરીને રીઝવે છે. ખંભાતાના રૂ. ૫૦૦નું દાન નનામું રહ્યું, પણ એક રૂપિયો પ્રસિદ્ધ થયો તેથી તેને સારું ન લાગ્યું. બાપુએ એને પત્તું લખ્યું : "એક રૂપિયો જોઈને કોઈ કહે ખંભાતા કંજૂસ થયા કે બિખારી થયા, તો કંઈ હરકત નથી. એ સારું ના ?"

માર્ગરેટની જડના જેવી આજે જોઈ તેવી કોઈ દિવસ જોઈ નથી. આપુને ઈશ્વર માનતી એ કારણસર બંધ થઈ છે કે બાપુ મસ્કરી કરે છે. આપુએ પુરુષના જેવા પોશાકની સલાહ આપી એને એ અસભ્ય માને છે ! નીલાનો બાળક મારી ખાંધ ઉપર ચડ્યો અને રમતો હતો. તે જોઈને માર્ગરેટને ચીક ચડી. બીઠીને પેલાનાં બાવડાં પકડી બેંચડી અને જમીન પર પછાડ્યો.

બાપુ : તને શરમ નથી. આમ છોકરાને પછાડાવું હશે ? તે છોકરું છે કે પથરો છે ?

પેલી નિર્ધનજ કહે : મારા કૂતરાને પણ હું એમ કરતી હતી અને એને કશું થતું નહોતું.

બાપુ કહે : એટલે છોકરાં અને કૂતરાંમાં ફરક નહીં ના !

પેલી કહે : મારા કૂતરાને હું છોકરો જ માનતી હતી.

બાપુ : મને લાગે છે કે તારે પરણવાની બહુ જરૂર છે. અને તેથી ઠીક ઠીક રીતે પરણવાની, બ્રહ્મચારીને નહીં પણ બાળકો ઉત્પન્ન કરનારને. તો જ તને ખબર પડે કે છોકરાં એ શી સીજ છે !

આ બેવકૂફ આ પ્રશ્ન સહન ન કરી શકી. આવી નિબુર વૃત્તિવાળી કોઈ સ્ત્રી જોઈ નથી. છતાં, અનેક બાબતોમાં એનામાં કોમળ ભાવો પણ છે. એ શું હશે ?

સાંજે એણે છોકરાને એક વાર પાછો અદાલ્યો !

નીલાની એક નવી લીલા જણાઈ. એણે રામસ્વામીને એક કાગળ લખેલો. આપુને બતાવ્યો તેમાં રુદ્રમુનિની કુષ્ટતા વર્ણવી હતી.

બાપુ : આ કુષ્ટતાની તેં મને તો કદી વાત નહીં કરેલી.

પેલી : હું લખી ચૂકી છું. પણ તમારું ધ્યાન ન ખેંચાયું એ મારું દુર્ભાગ્ય. હું એ ન સમજતી શકી અથવા તો મારામા એટલે અશો સત્ય ન આવી શક્યું કે હું કહેવા માગુ છતાં તમે નં જણી શક્યા !

એમ કહીને મુસકે મુસકે રોવા લાગી. બધાં અસિવાલ્યાં પડ્યાં. પેલી માંડીએ પણ એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ અચાંત હતી. આપુને ફરી પાછા છેવળાં એ જાન એને ડખતું હતું. કહે છે કે કોઈ દહાડો હું રડતી નથી, પણ આજે રડ્યા વિના ન રહેવાયુ. સાંજે આવીને એના કાગળ વેચા, એમાં પેલી વાતની સૂચના સરખી નહોતી.

આશ્રમ વિશે વાત કરતાં વલ્લભભાઈ કહે : આશ્રમ બહુ મોટું થઈ ગયું છે. એમાં નાહકના આવી પડેલા છે એવાને કાઢી નાખે.

ચાળણીમાં ચગામણુ ફરી ફરી નંખાયાં કીધું છે, એટલે એક વાર સારી રીતે ચાળી કાઢો.

બાપુ : વલ્લભભાઈ, તમે કહો છો એ વાત સાચી છે, તમે વિચારી કાઢો. આ જે જણા જોડે વાતો કરો. કાઈ માર્ગ સૂચવો. તાત્કાલિક શું પગલું ભરવું એ સૂચવો.

આ શબ્દોમાં ઉકળાટ હતો. પણ કોને ખબર કે એ ઉકળાટ એની પાછળ રહેલી અર્થાંતિના ભણુકારા સૂચવતો હતો ?

રાત્રે સૂતા પણ જીંધ ન આવે. અગિયાર વાગ્યાની થોડી મિનિટ પહેલાં જાગ્યા. હું વાંચતો હતો. જીકીને પેશાબ કરી આવ્યાં. ૩૦-૪-૨૨ પાછાં તરફડિયાં માર્યાં કીધાં. પછી સવારે હનનલાલને પોતે કરેલા નિશ્ચયની વાત કરતાં બોલ્યા : અગિયાર વાગ્યાની આંખ તો જાગડી જ ગઈ હતી. ૧૨, ૧૨:૩૦, ૧ બધા ટકોરા સાંભળ્યા. ભારે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. નીલાના વિચારો આવે, પેલી જર્મન છોકરીના વિચારો આવે. આ બંનેને આશ્રમમાં મોકલું કે ન મોકલું ? માર્ગરેટ સરખી ન ચાલે તો એને જર્મની મોકલાવ, નીલાને પણ રજા આપી શકાય. પણ આ તો ઉપરનો ઝંખડો હતો. અંદરથી અંવાજ આવ્યા કરતો હતો કે ઉપવાસ કર, ઉપવાસ કર. આવું તો ત્રણેક દહાડા થયાં ચાલતું હતું. ચાળીસ ઉપવાસ કરું કે એકવીસ ? હિંદુસ્ત્રિલમ એકય માટે એકવીસ કયાં હતા, આને માટે ચાળીસ કરવા જોઈએ. પણ ના, એકવીસ જ કરું એમ જવાબ આબ્યો. બસ નિશ્ચય થયો. ત્યારે ૧૨:૩૦ વાગ્યા હશે. ગર્ભિણીના પેટમાં બાળકના હરવાહરવાથી જે વ્યાકુળતા થાય તેવી વ્યાકુળતા ચાલી રહી હતી અને મને થતું હતું કે હું ગાંડો થઈ જઈશ કે કેમ ?

હેલ્થું નિમિત્ત નીલા કહેવાય ખરી. મનમા થઈ મધુ કરોડ ઉપિયા બેજા કરવાથી આ કામ ન થઈ શકે. મારી વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ શા કામની ? આશ્રમ દ્વારા કામ લેવાની આજ્ઞા વાપું છું, પણ ત્યાં તો રાતદિવસ ખટખટ ચાલે છે, મેલ ભરેલો છે, તો ક્યા માથુસો પાસે તું કામ લેવાનો છે ? એનો નિર્ણય જ નહોતો થતો. જેવટે ઉપવાસ કર એમ આંતરીઈ મળ્યો.

હું રાત્રે ૧૧:૩૦-૧૨ વાગ્યે સૂતો હતો એટલે પ્રાર્થના પછી મને સૂતા માટે હાંકી કાઢ્યો. ત્યારે મને ખબર નહીં કે આ વાવાઝોડું આવી રહ્યું છે. હું તે પા વાગે જાય ત્યારે પોતે થોડી થોડી વાતો કરતા

જતા હતા, વલ્લભભાઈ મૌન ધરીને ચાક્રતા હતા. છ મુખી ચાલ્યા પણ વલ્લભભાઈએ કે મેં એકે શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો. એકે શબ્દ ઉચ્ચારવા જેવું લાગ્યું જ નહીં. નારતો કરવા બેઠા ત્યાં પણ એરડો થનકારથી — અંદર ધૂંધવાતા વિચારોને લીધે લાગે છે એવા થનકારથી — ભરેલો હતો. મેં તો અચાનક જ આજે “ઊઠ જાગ મુસાફિર” ગાયું હતું, ત્યાં તો “ઊઠ જાગ” નો જ અવસર જોયો. માર્ટિનેને લખેલો “કાગળ અને ગૃહમંત્રીનો તાર બનેલી નકલ કરી, પછી દેવદાસને ટેલિફોન કરવાની ચિઠ્ઠી લખીને નિવેદનની નકલ કરવા બેઠો. કટેલી બિચારા લાગણીથી ભરેલા આબ્યા અને કહેવા લાગ્યા : આ તો બિનશરતી ઉપવાસ અને એકવીસ દિવસ ?

બાપુ કહે : શું કહું ? તરફડિયાં મારતાં મારતાં ચોખ્ખો અવાજ મળ્યો, ઉપવાસ કર.

કટેલી પૂછે : એમ જોરથી અવાજ સંભળાયો ?

બાપુ : હા, એવું જ સમજોની.

દેવદાસ આબ્યો એટલે અમે આંખાવાડિયામાં ગયા. દેવદાસ દરવાજેથી જ સાથે થયો. એને બિચારાને લાગ્યું હતું કે બાપુ કાંઈ અચાનક માંદા થઈ ગયા હશે. ત્યાં તો બાપુએ કહ્યું : જો, વલ્લભભાઈ, મહાદેવે જરાય ચર્ચા કરી નથી તેમ તું પણ શાંતિથી વાંચી જા અને ચર્ચા કરવાનું રહ્યું નથી એમ સમજ.

દેવદાસ એક વાર વાંચી ગયો, બીજી વાર વાંચી ગયો. સ્તબ્ધ થયો. પણ ધડીક વાર પછી વાંચારા ચાલી. બહાદુર બાપનો બહાદુર દીકરો બાપને અમિન શબ્દોમાં ઉપાધાન દેવા લાગ્યો. રાતો જાંબ અને બોધતો જાય. બોધવામાં આવેશ, ક્રોધ, દુઃખ, તીવ્ર વેદના હતાં. રોવાનું થંબે એટલે બોલે, અને બોધનાં અટકે એટલે રુએ.

બાપુ કહે : ભાઈ, એકવીસ અને ચાળીસ દિવસનું દાંદ તો એક મહિનો થયાં ચાલ્યા કરે છે. બધા જ વિચારો માણસ બીજાને જણાવતો હશે શું ? ત્રણ દિવસ થયાં જિંદ ગઈ. મને જિંદ ન આવે એવું બને ? પણ આ ત્રણ દિવસ થયાં કલાકના કલાક જિંદ નહીં, સવારે લખાવતાં પણ એકે ઝાલું નહીં, આગસ નહીં. જાણે માણસની ત્રણ દિવસ થયાં મરવાની જ તૈયારી ચાલી રહી હોયની.

કેટલોય વખત થયાં ધાકાવેલી તો ચાલ્યાં જ કરતી હતી. વિચાર આવે અને મનમાંથી એને ઠેલ્યાં જ કરતો હતો. ઊંઘણી રહ્યો હતો પણ ખબર નહોતી કે શું થશે. અગિયાર વાગ્યે ઊંઘણો, જિંદ આવે જ નહીં.

લગાઈ ચાલ્યા જ ડરતી હતી સાડાગાર વાગ્યે દૈવ યુદ્ધ શાંત થયું એવીસ કરવા છે, કથારથી કરના છે, મારો કેદી તરીકે ધર્મ શો છે એ બધું સ્પષ્ટ રીતે સમજાયુ. એ વિના આ કામ જ ચારી ન શકે, એટલું ન જુ તો આ હિલચાલમાં મડો ગરી જશે નિશ્ચય કર્યો, બિડયો અને લખના બેરો તે વેળા પણ શરીરને શાંતિ નહોતી, માયુ ફરતું હતું, પડી જઈને અને બેબાન ચર્ચિશ તો મારા મનના મનોરથ ક્યાય રહી જશે એમ વાગ્યું, પાણીની શીશી લીધી, પાણી પીતો ગયો અને શાંત થતો ગયો

દેનદાસ એટલે આશ્રમ અને નીના એ છેલ્લા નિમિત્ત ઘર્ષ પડયા ના ?

માયુ હા એમ કહેવાય, પણ એ જુદી જ રીતે. નીનાનો ઉપયોગ હરિજનસેના મારે ડરવો છે એને મારે કેટલી પવિત્રતા જોઈએ ? આશ્રમનો ઉપયોગ આવા કામને માટે જ છે પણ એ આશ્રમમાં તો ડેકેરેકાણે તડો પડેવી જોઈ, તો એની દ્વારા ચી રીતે કામ લઈ શકાય ? આશ્રમને માટે ઉપનાસ કરવાનું હતું જ નહીં એક વાર વિચાર શયેલો અને તે સ્પષ્ટ રીતે માડી વાળેનો આ નખતે આ ઉપવાસ પણ ન ડરવાના તરફડિયા માર્યા, પણ ન કરવાનો નિશ્ચય કરતો જઈ અને પ્રસંગે આવતા જાય અસ્નાહામાદનો રિપોર્ટ આવ્યો અને બીકબ્યો એને મરકીના ધામ તરીકે વર્ણવ્યું, જમીનદોષ્ટ કરવાનું લખ્યું જોહાનિસનર્ગમાં અનગ વાસોમાં મરકી શાગી નીકળા ત્યારે ચોવીસ કલાકમાં એને બાળા દીધા હતા આપણે સંકાર્ષની વાતો કરીએ છીએ, પણ બાળા નાખીએ ળીએ ? કલકત્તાની બગીચાના ભય કર વર્ણન સતીશબ્દો આપે છે પણ કોની બાળા નાખવાની હિંમત ચાલે છે ?

હું એકલો મરીશ એથી ન ચાલે ચાલે તો મારા મોટા પુત્ર કહેવાય ઈશ્વરની નજરમાં હું એટલો પવિત્ર હોઉં એવા મારા નસીબ ક્યાથી ? મેં એવું મ્દી માન્યું જ નથી પણ વાત તો આમાં ત્રામ છોડનાની છે હિંસક પણ શું કરે છે ? ત્રામ ઠોડવે છે અહિંસક પણ ત્રાસ ઠોડવે ખીજે ઉપાય જ નથી, હૃદય ખીજી રીતે હાનતુ જ નથી એમાં તર્ક કરવાપણું નથી, પણ હૃદયને વચરાગી છોડનાપણું છે હળરોની કતલ થાય છે અને 'એકો' કરતા જગી બિડીએ છીએ તેમ હળરો મરવા તૈયાર થાય તોપણ ચમત્કારી અસર થાય. હું કરોડ રૂપિયા બેગા કરી ચક્ર તેથી શું દહાડો વળે ? થોડી મરથાઓ બિબી થાય પણ ઉપવાસની છાયાની નીચે તો મોટા યરના વર બિખડે અને લોકોની આખ ઉપરથી પડળ બિખડી જાય.

દેવદાસ : એ બધું તમે બલે સમજાવો. પણ મને તો આ વચનભંગ લાગે છે. તમને અનેક વાર કહ્યું કે પૂના-કરારનો અમલ કરવા દો. હજી છ મહિના પણ નથી ચલા, અને તમે વચન આપી ચૂક્યા છો કે એમ હું એકાએક ઉપવાસ કરું એમ નથી. પણ વાત જ એ છે કે તમારું મન નમળું પડી ગયું છે, તમને બાહ્ય કાર્ષ સંક્રાંતિ જ નથી, અને તમે આવી આવીને ઉપવાસે અટકો છો. હરિજનનું કામ ખીજી રીતે કરી નથી શકતા એટલે આ રસ્તો લીધો! હું તમને કહું છું કે તમારું આ નિવેદન વાચીને મારા ઉપર ઘણી ખરાબ અસર થઈ છે. તમે માનો છો કે લોકોની જાગૃતિ થવાની છે, પણ હું કહું છું કે દંભ ડગવાવાનો છે. તમારી જુલોથી, કોઈની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ નહીં થાય. તમે અમને અન્યાય કરી રહ્યાં છો, અમને નાહક આપડી મોટી સજા કરો છો. આશ્રમનાં બે બાળકોએ કાર્ષક જૂલ કરી, એ સ્વાભાવિક હતી, એમાં આશ્ચર્ય શું હતું? તમે એ લોકોને ખિચારાંને હોળીનાં નાળિયેર ન કરો. ચોખ્ખું એમ કહેવાને બદલે કે મારા હાથ હવે હેઠા પડ્યા છે, તમે કહો છો કે આત્મશુદ્ધિ માટે ઉપવાસ કરું છું. આખી વસ્તુ મને સહેલી લાગે છે. હું આમાં જરાય સાંરું પરિણામ નથી જાંતો.

બાપુ અડખડ હસ્યે જતા હતા.

દેવદાસ : એમ હસી શું કાદો છો? તમે મને નથી સમજાવી શકતા તો ખીજા શું સમજાવવાના છે? તમને દલીલમાં કોઈ પકોંચી શકતું નથી.

બાપુ : ઉપવાસ એ ધર્મનું અવિભાજ્ય અંગ છે. ઇસ્લામમાં અને ખીજા ધર્મોમાં સેંકડો આમ મરી ફીટ્યા છે. તું એ વાંધો અવસ્ય કાઢી શકે કે આ પ્રગટ કરવાની શી જરૂર હતી? પણ એની પણ જરૂર છે. આ નવી વસ્તુ છે, પ્રાચીનમાં હું જો જોઈું છું તેમાં સુધારાવધારા કરી રહ્યો છું. આનો અનર્થ પણ થાય. મારો કાર્ષ એક જથ્થુ સામે ઉપવાસ કરવાનો હેતુ હોય તો શુપચુપ કરી લઉં. આફ્રિકામાં . . .ની સામે ઉપવાસ કર્યા હતા ત્યારે એની દાંડી ક્યાં પીટી હતી? પણ અમદાવાદમાં મજૂરો માટે ક્યાં એટલે મજૂરોની આગળ જાહેર કરવાની જરૂર પડી. આ વેળા ગરીબડાં મૂગાં માટે કરું છું તો તેમને જાહેર કરવાની જરૂર રહી. આ તો મારામાં એક સામાન્ય શક્તિ છે અને તેનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છું અને જગતને બનાવવા માથું છું કે આવી સામાન્ય શક્તિનો ઉપયોગ માણસમાત્ર કરી શકે છે. સંભવ છે કે આમાં દંભ હોય, તો તો મારો આવો અંત આવવો જ જોઈએ. તમે પરિણામે આપઘાત કરો દંભ કરો એ પણ સંભવ છે. તો દંભી બાપનાં છોકરાં દંભી જ થશે

એ વિષે કંઈ શંકા છે કે? તમારા બધા અવગણો માટે હું 'જવાબદાર' છું. ગુણો માટે ધન્યરત્ને યશ દેવો ઘટે.

દેવદાસ : તમે આંખું આંખું બોલીને જે બચાવ ન થઈ શકે એવી વસ્તુ છે તેનો બચાવ ન કરો. આ તો શુદ્ધ મૂર્ખાઈભરેલી વસ્તુ છે.

બાપુ : એક કરોડ મૂરખા મૂર્ખાઈભરેલા ઉપવાસ કરે, અને પછી એક ખરો ઉપવાસ કરશે તો તે જગતને તારશે. મૂરખાઓને ખાંડી ખાંડીને ખીમો કરી જે તેમાંથી રામ 'નીકળે' તો તે મૂર્ખાનો ઉપયોગ છે.

દેવદાસ : પણ કંઈ તારતમ્ય હોય કે ન હોય?

બાપુ : અરે ભાઈ, તણખલાની ઉપર મેરુને ધારણ કરનારની તારતમ્ય ભુલિ કંઈ ગુદા જ પ્રકારની હશે ના?

મેં કહ્યું : આપ આ ઉપવાસને અક્ષર કહો છો પછી ખીજની મગદૂર શી કે આપની સાથે દલીલ કરે? અરુ' કહું તો શું જખ મારવાને માટે આપની સાથે દલીલ કરે? આપ તો બધાને બેવકૂફ ગણીને એક નિશ્ચય ઉપર આવો છો અને કહો છો "લો, આ અક્ષર છે."

બાપુ : મહાદેવ, મહાદેવ, તમે એટલું કાં ન સમજો કે અક્ષરનો એ અર્થ નથી? અક્ષરનો અર્થ એ કે એને ત્રીતિની એરણુ ઉપર તપાસતાં હાથે કે એ બરોબર છે તો એ ન ફરી શકે. પણ કોઈ બતાવે કે આ ઉપવાસ અયોગ્ય છે તો તો જરૂર એનો વિચાર હું છોડી દઉં.

હું : ખોટી વાત શી કરો છો? સવારનો સરકારને તો તાર કરી ચૂક્યા છો.

બાપુ : મેં એવા નિશ્ચયો બદલ્યા નથી શું?

હું : ઉપવાસનો કરેલો નિશ્ચય કોઈ વાર બદલ્યો છે?

બાપુ : ના. પણ એ તો કોઈ ઉપવાસ ખોટો છે એમ બતાવી નથી શક્યું તે!

હું : વારુ, કોઈ તાત્ત્વિક નિશ્ચય બદલ્યો છે?

બાપુ : હા, દક્ષિણ આફ્રિકામાં સમાધાન થયું, તે વખતે એન્ડ્રૂઝને મેં કહ્યું, આ સ્વીકારાર્થ શકાય એમ નથી. એન્ડ્રૂઝ કહે, તું મેન્નમિન રોબર્ટ્સન પાસે ચાલ. મેં કહ્યું, જરૂર ચાલું. આગલે દિવસે અને રાતે મેં ચર્ચા કરીને જવાબ આપી દીધો હતો કે આ ન સ્વીકારી શકાય. સમટ્સને ધેરથી પાછા આવતાં ટેકરી પરથી ઊતરતાં મને જાણે અવાજ થયો. "આ શી મૂર્ખાઈ કરે છે? આ તો બરોબર છે." મેં તુરત જ એન્ડ્રૂઝને ઊભા રાખીને કહ્યું, "એન્ડ્રૂઝ હું તો મૂર્ખાઈ કરી રહ્યો હતો." જનરલ સમટ્સને પણ એ જ વાત કહી અને તેની માફી માગી.

એવી જ રીતે બારડોલી વખતે. રેડિંગને ખૂબર આપી ચૂક્યો હતો, પણ દેવદાસનો કાગળ આવ્યો અને મેં બંધ રાખ્યું. જગતની હાંસી પણ ખમી લીધી.

હું : પણ તમે કહો છો કે તમારી શૂલ તમને ખતાવવી. તમે પોતે આવી રીતે ત્રાસ છોડવીને જગતની શૂલ ખતાવી જગતને સાવધાન કરવા માગો છો, અને કેવી રીતે તમારી ઉપર ત્રાસ છોડવીએ અને તમને સમજાવીએ કે તમારી શૂલ શાય છે ?

બાપુ : એ તો તમે જાણો. તમારે કોઈ રીત શોધવી જોઈએ. સાચી વાત એ છે કે આ વસ્તુનો લોપ થઈ ગયો છે એટલે એ તરત સમજાતી નથી. બાકી ગમે તેવા ગમે તે કારણે ઉપવાસ કરે છે તે શું ? પેલો રાનડે ઉપવાસ કરે છે એ મૂખાઈ કરે છે, પણ શું શાય ? એમાં અભિમાન રહેલું છે પણ મને લાગે છે કે એ મૂખાઈ છે એટલે શું કરવું ?

દેવદાસ : તમે આવી આવીને એ જ વસ્તુ ઉપર આવો છો. ઉપવાસ કરવો છે એમ મનમાં લઈને તમે બેઠેલા છો એટલે પછી દલીલો, કારણો મળી રહે છે.

બાપુ : બાઈ, હું ઉપવાસ કરવાને નવરો નથી, મારી કલમ પણ ચટકી નથી, મારી જીભ પણ ઢાકી નથી, કામના ઢગલા પડ્યા છે. પણ ઉપવાસ આવીને બિભો તેનું શું શાય ?

હું : પણ તમને સમજાવી કોણ શકે ?

બાપુ : મને તો બાળક પણ સમજાવી શકે. સનકારામાં સમજી જઈ. લક્ષમણની સામે રામાયણકારે જુઓની કેવા માણસને મૂક્યો ? એના જ જેવા બ્રહ્મચારી મેઘનાદને મૂક્યો. અને પછી બન્નેનું સમાન બળ ખતાવીને ખતાવ્યું કે લક્ષમણની સાથે ભગવાન હતા અને એને જિતાડ્યો. એમ બાળકના એક વાક્યમાં મને એતવા જેવું લાગી જાય તો હું એતું અને બાળક મને જીતી શકે.

હું : તમે કાલે રાત્રે બિકળાને વાત કરતા હતા ત્યારે પણ હું તો ધમકી ગયો હતો. એ આવેશમાં આના બહુકારા હતા એમ કહેવાય ના ? એટલે આશ્રમની વાતો આમાં કાજો આપનારું કારણ કહેવાય કે નહીં ?

બાપુ : કહેવાય.

દેવદાસ : છતાં તમે ના કહો છો કે આશ્રમને આમાં સંડોવ્યું નથી. આશ્રમ આજે જેટલું પવિત્ર છે તેવું અગાઉ કોઈ વાર નહોતું. આશ્રમનો શો વાંક કાઢો છો ? તમે અનેક વસ્તુને બેગી કરીને આ વસ્તુ બગાડી મૂકી છે. તમારો ગયો ઉપવાસ મને ગમેલો. સાંભળ્યું કે તરત એનો બચાવ કર્યો

અને મેં સ્ટેટમેન્ટ કર્યું. પણ આમાં તમે એટલી વસ્તુઓનો ગોટાવો કર્યો છે કે કોઈ ખબર પડતી નથી. ત્યારે આ ઉપવાસનું નિર્ણાયક કારણ કયું ?

બાપુ : એકે નહીં. પણ કદાચ કહી શકું કે આંખેડકર જે તોફાન કરી રહ્યો છે એ ખરું. એ આંખેડકરની સામે શું કરી શકું ? ગરીબ હરિજનોને કંઈ રીતે સમજાવી શકું ? આશ્રમને અપવિત્ર મેં ગણ્યું જ નથી. નો વાંક વરથો જ નથી, હા, એવું જુદાણું ન ગમ્યું. મને તો લાગે કે આશ્રમનાં સહભાગ્ય છે કે આવા ક્રિસ્તાની ખબર પડે છે, બીજો કે કેટલોય બ્યબિચાર આસતો હશે પણ ખબર નથી પડતી. આશ્રમનું ક્યાં નસીબ કે ડંકન, મેરી, વગેરે જેવાં ત્યાં જઈને જેસે ? પણ આમ આશ્રમ સુરક્ષિત માનવું એ એક વાત અને એ આશ્રમની મારફતે હરિજનનું કાલેવું એ જુદી વાત છે.

દેવદાસ : આશ્રમને લડતમાં પણ હોમવું છે, હરિજનકામમાં પણ હોમવું છે, એવી બધી ખેવડી વાતો શું કરા છો ?

બાપુ : તારે તો સમજવું જ જોઈએ કે લડત અને હરિજનકામ એ એક જ વસ્તુ છે.

(બાપુ સત્યાનંદ જોડનો કાગળ બતાવે છે તે જોઈને)

દેવદાસ : આજે ન્યાંબોકો જૂનો પાડી રહ્યા છે કે વરવડા પેકટ બળબળરીથી થયો છે ત્યાં તમે બીજો ઉપવાસ લોકોને બતાવો છો, એનો શો અર્થ ?

બાપુ : મેં એ લોકોને કહ્યું છે કે તમે બળબળરીની શેની વાત કરો ? તમે તો બદલામાં બરાબર અવેજ લીધો છે, આજે તો રવિબાણુના 'મુઠનધારા' નાટક જેવી સ્થિતિ છે. કોઈ કે બંધ ખોલી આવવો જોઈએ અને ધારા ચલાવવી જોઈએ. જે બંધ ખોલી આવે એણે મર્યો જ છૂટકો. જપાનીઓમાં જમજરી મળ્યાવનાર માણસ મરે છે ને તેમ.

કાલે સારડા આવ્યા. બિચારાએ બહમનસાઈથી વાતો કરી કે હિંદુ ધર્મની રક્ષા જ આ અસ્પૃશ્યો કરવાના છે એ આપણા લોકો સમજતા નથી. અજમેરમાં હુલ્લડ થયાં ત્યારે એ લોકોએ જ હિંદુઓનો બચાવ કર્યો હતો. એટલે આપણે અસ્પૃશ્યતા ટાળવી તે આપણું કર્તવ્ય સમજીને નહીં પણ એ લોકો આપણને આવે વખતે કામ આવે છે મારે.

વળી આ બાપડા તો રાજદારી રમતના કુટખોલ થયા છે. એમનો આવજ તો અસરકારક ત્યારે થાય ત્યારે હિંદુઓ એમને ખાતાના કરી લે.

હજારોને ઉપવાસ કરવાનું કહેવાનું મારી યોજનામાં પડ્યું છે ખરું, પણ હું એ નથી કરતો કારણ મારામાં અભિમાન પડેલું છે કે મારા નેટલો કેઈ લાયક નથી. આ તો ધીમા ધીમા વાદકાપના આંચકા આપું છું. હું જો જીવી મર્યો તો કહીશ કે હજી તો સંપૂર્ણ અનશન આવીને ઊભું છે, ખીજ ઘણાના ઉપવાસ હજી ઊભા છે.

દેવદાસ : તમે અભણ્યે ઊંધે રસ્તે દોરાયા છો અને ખીજને દોરો છો. તમારે દુનિયાને સાથે લેવી છે કે એકલા જ સ્વર્ગમાં જઈને એસી જવું છે? મોટો ઘોષ ચાલી રહ્યો હોય તેમાં એક હાથી ઊભો કરી દીધો તો થોડી વાર વહેણ અટકે, પણ પછી શું?

તમે ઊનાવળ કરી રહ્યા છો. વારંવાર કહો છો કે એક પેઠી એ અનંત કાળ આગળ શા હિસાબમાં છે? છતાં બધું એકે ઘડાકે કરવું છે.

બાપુ : બાઈ, જે પાપને ધોવું છે તેને માટે એ જ ઉપાય ધટે. આમ અનેક જથ્થે ઉપવાસ કરીશું ત્યારે જ એ ધોવાવાનું છે. આ એકલા ઉપવાસથી એ ન ધોવાય. પણ તું બોધાવ, રામજીને બોધાવ, મથુરાદાસને બોધાવ. એ તારી સાથે કદાચ બળશે. મથુરાદાસ દૂધમાંથી પોરા કાઢે એવો છે.

દેવદાસ : દૂધમાંથી પોરા તો તમે કાઢો છો. મને દૂધમાંથી પોરા કાઢનારાની જરૂર નથી.

બાપુ : તો વિનોબાને બોધાવ. એ મને સમજાવે કે ખૂલ થઈ છે તો જરૂર સમજી અને ઉપવાસ છોડી દઈ. કાકા મને નહીં સમજાવી શકે. કારણ એ મારા કરેલાનો બચાવ જ કરવાના. નારજીદાસને બોધાવ. એ રાગી છે, પવિત્ર પુરુષ છે, દરદર્શી છે, ઝટઝટ વિચાર કરીને નિર્ણય આપી શકે એવો છે. એનો હું પૂજારી છું. એનો અભિપ્રાય લે. ખુરશોદ, નરગીસ પહેનાના લે. એ બંને પારસી છે છતાં હિંદુ જેવી બહેનો છે. એ જરૂર અભિપ્રાય આપી શકશે. અને મારી સાથે ઝઘડવું હોય તો ઝઘડી લેશે.

આ છુપવાસ તો ઘરીવ હરિજનોને માટે છે, સ્ત્રીઓને માટે છે, વૃદ્ધાંત્રોને માટે છે. સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધાંત્રો ઘેલાં ઘેલાં થઈ જશે. હા, હું એ વચને ઘેલાં છી મૂકવા માગું છું. આખા જગતને આ પાપ ધોવા જાગ્રત કરવા માગું છું એટલે એ સ્ટેટમેન્ટ વહેણ આવી જાય એ આવશ્યક છે. દરેક વસ્તુનું ચોધડિયું હોય છે, આનું પણ છે. છતાં તને કુલ મુખત્યારી આપું છું. દેવબાઈ અને મહાદેવના અભિપ્રાય છતાં તને એમ લાગે કે આ આજે ૧ છપાવવું તો ન છપાવ. કાકાની સાથે વાત કરી? કાકાને લઈ આવે જેઈએ તો.

આ પછી આશ્રમ વિષેનું વાક્ય નિવેદનમાંથી કઢાવ્યું.

પાડમાં આવ્યા પછી 'ધક્ષરદેવ વીકલી'માંથી લીલા દોરડા ઉપર ત્રીશ વર્ષ થયાં છટકી રહેલા હિંદુનું બાપુએ ચિત્ર મને બતાવ્યું, — એમ બતાવવાને માટે કે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની તપશ્રવ્યા હિંદુ ધર્મમાં પડેલી જ છે.

કાકા, દેવદાસ, રામદાસ, આમાં બહેન આવ્યાં. મને એકલાને તો મળવા દેવાય નહીં એટલે બાપુને પણ મૌન છતાં ૧-૫-૩૩ આંખાવાડિયામાં આવ્યું પડ્યું. કાકાને તગિયતના સમાચાર પૂછ્યા પછી વાતો કરવાનું કર્યું.

કાકા : નિવેદન ત્રણ વાર વાંચી ગયો. તમે ઈશ્વરનો આદેશ છે એમ કહો તો અમારે દલીલ કરવાપણું હોય નહીં. છતાં મને આ ઉપવાસમાં કઠોરતા અને અધીરાઈ લાગે છે. દુનિયાને નોટિસ આપો અને હિંદુ સમાજને નહીં. જગતમાં ઠેકઠેકાણે ખરાબ સ્થિતિ છે. દેશમાં પણ બારે સડો છે છતાં હિંદુ સમાજ તમારું સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલ છે. એની તમે બારે અવગણના કરી છે. આ ઉપવાસ અરથાને છે એમ નથી કહેતો, પણ અસમયે છે. એક વરસની નોટિસ આપીને આ જ તારીખ રાખો જોઈએ તો, અને પછી હિસાબ માગો.

બાપુ : તમે મારું નિવેદન વાંચ્યું પણ વિચાર્યું નથી. હજારો વાર વાંચનારા ગીતા નથી સમજ્યાનું જાણો છો ને?

કાકા : જાણું છું. પણ તમે એ દલીલ કરો એટલે શું કહેવાય ? ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો છું એટલું કહું.

બાપુ : આ ઉપવાસ જ જુદા પ્રકારનો છે. તેને સારું નોટિસની દરકાર કોઈ દાણે ન જ હોવી જોઈએ.

કાકા : એ પણ સમજાય છે. પણ નોટિસ નહીં તો એમાં ઉતાવળ છે, એનો સમય નથી આવ્યો. હિંદુ સમાજને સમય આપો.

બાપુ : નોટિસની દરકાર ન હોય એટલું જ નહીં, એમાં તો ઘણું સમાયેલું છે. મારી કલ્પના તો ત્યાં સુધી ચાલી કે ગંગાની કાવડની જેમ આ ઉપવાસનો અંત હોય જ નહીં, અથવા હોય તો અસ્પૃશ્યતાનો નાશ થયો હોય. એક માણસ ઉપવાસ ન કરે પણ અનેક એક પછી એક કર્યાં કરે.

કાકા : ઘણાને કરવા પડશે એ હું જાણું છું.

માપુ તો પગી અહીં નોટિસની વાત અગ્રધાને નથી? તમે તો બીલ જ બૂઠના ઠો એમ હું ગણિતના દાખના જેવું અપષ્ટ તમારી પાસે તો મ્હી દર્શિ જીગને સમજનતા બને વાર લાગે

કાકા અમે તમારા કાર્યોને ગીકાકારની દષ્ટિએ જોવાની ટેન જ નથી પાડી અમે તો અશુક થાય તો એને સમજનાનો પ્રયત્ન કરીએ. સમજવાના પ્રયત્ન છતાં ઊતાવળ થાય છે એમ લાગે છે

માપુ અરે, ત્યાં જ બીલ જૂનો ઠો આ બધું મોડું શરૂ થયું એમ તમારે તો કહેવું જોઈએ, અને તમારી પાસે કહેવડાવીશ તમારે તો હર્ષથી નાચવાનો આ સમન છે એમ હું નિશ્ચયપૂર્વક માનું છું હવે તમારે મહાદેવની સાથે ખેસીને ચર્ચા કરવી હોય તો કરો એનો અર્થ એ નથી કે માગી માથે ન ડરવી મારી ધીરજ ખૂટનાર નથી

માત્ર ઉપવાસને માટે ધીરજ ખૂગી ગઈ છે.
આપુ એ પણ અગ્રાનનું વચન છે દેવદાસે મને જામત ક્યાં પછી આ ઉપવાસનું રહસ્ય હું એમ્હું બધું વધારે સમજ્યો છું કે હિંદુસ્તાનમાં તો ભાગ્યે જ કોઈ નીકળશે કે જેને હું નહીં સમજવી શકું

દેવદાસ મને તો કાનની જેમ જ ખોનના દેશો ના? જરા વધારે વિચારીને બારા વાપરીશ તમે કાકા જેવા માણસને કહો કે તમે કાગળ વાચી ગયા પણ વિચાર્યો નથી તમે તમારા નિવેદનને ગીતાની સાથે સરખાવો અને પગી અમને મ્હો કે હજાર વાર વાચનાર પણ એ ન સમજે એ જણો છો ના? આ ડરામણી છે. એવી ડરામણીથી અમને લાભ ન થાય

કાકા આ ઉપવાસ કોની સામે? ટીકા કરનારાઓને શી પડી છે? મન લાગે છે કે આખેડકરનો આમા કાઈકે હિરસો હરો. દેવદાસને પૂછ્યું એણે હા કહી. પણ જે માણસો તમને જવાબ આપી શકે, જેની મારફતે કામ લઈ શકાર એ બધા તો જેવમા બેડા છે

આપુ મે તો એટલું જ કહ્યું કે આખેડકર પણ આમા નિમિત્ત હશે આમા કોઈ એક જ વસ્તુ નિમિત્ત નથી કોણ છે તે હું જાણતો નથી. હું તો એટલું જાણું છું કે આ ઉપવાસની આવશ્યકતા જાણે છે, જે આ સમયની જાણાર હોય તો અનીનિ છે અધીરાઈને હું અનીનિ માનું છું

કાકા તમે પૂછ્યું એમ્હે દનીલ કરીએ બાકી આમા કાઈ સાગ નથી
આપુ મે તો નમને પૂછ્યું નથી. મે તો વૃક્ષમખાઈ જેવાનું મોડું બધ ક્યું ને ક્યું કે દલીલ ન કરો

કાકા : તમે તો ઉપવાસને માટે નાલાયક છો. તમે ઉપવાસ કરો છો એટલે કૃત્રિમ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપવાસનું અનિષ્ટ હું જોઈ રહ્યો છું. એમાંથી યાદની થશે. વળી નિવેદનમાં તો લખ્યું છે કે તમારી પાછળ ઉપવાસ ચાલુ રાખનારા તમારા કરતાં પણ વધારે પવિત્ર હશે. એટલે તમારી પાછળ જે ઉપવાસ કરે તેને વિશે એમ કહેવાશે કે એણે આપુના કરતાં વધારે પવિત્ર હોવાનો દાવો કર્યો.

બાપુ : એમ કહેશે તે મૂરખનો સરદાર હશે. પણ જગત એવાને વધાવી લેશે. એમ જ બધા ધર્મ આગળ વધ્યા છે. એ પરંપરા બંધ થાય એટલે ધર્મનો અસ્ત થાય છે.

કાકા : તમારી સાથે દલીલ કરીને શું કાઠીએ? એ જ કે તમે તમારી રિશ્તિમાં વધારે મજબૂત થાઓ. મેં તો એ જ નીતિ અનેક વાર ગ્રહણ કરી છે. નરહરિભાઈએ એક વાર તમારા વચન વિશે પૂછેલું કે બાપુ કહે છે કે સામટું પ્રાયશ્ચિત્ત આવી રહ્યું છે એનો શો અર્થ? મેં કહેલું એ બાપુને ન પૂછી શકાય. તમારું તો પેલા પાણીના જેવું છે કે જેમ એ વધારે જમતું જાય તેમ એનું કદ વધતું જાય.

બાપુ : એ કપુનીની કાઈ સિસ (મંદવાડમાં વળતાં પાણી થવા પહેલાંની કટોકટીની રિશ્તિ) છે.

આ ચર્ચામાં પણ બાપુએ વિત્તેદ કર્યો. રામદાસને કહે : તારા નાના ભાઈ ઉપર કંઈ અંકુશ રાખે છે કે નહીં? આ પછી રામદાસને બાપુ કહે : તારે તો ગભરાવાનું નથી જ. ગભરામણનું કારણ ન હોય ને ગભરાય નહીં એ બહાદુર ગણાતો હશે કે? ગભરામણનું કારણ હોય છતાં જે હસી શકે એ બહાદુર છે.

નાહીધોષ ને બાર વાગ્યે પાછા આ વાડંગા આવતાં બાપુ મને કહે : તમે શ્રદ્ધાથી જીવો એ ઠીક છે, પણ જુદી ચલાવવી જોઈએ અને બધું બરાબર છણી લેવું જોઈએ. તો જ તમે મારું ધણુ કામ આણું કરી શકશો.

મેં કહ્યું : નોટિસને અવકાશ નથી એ સમજ્યું છું. નોટિસ તો શરતી ઉપવાસને જ હોય. પણ નોટિસની જરૂર નથી એમ કહેવું અને આ વસ્તુમાં હિતાવળ નથી થઈ એમ કહેવું એ જુદી વાત છે.

બાપુ : હા, પણ તમારે એ સમજવાનું છે કે આ વસ્તુ તો લોકોએ અમુક વચન આપ્યું હોય અને તે પાળતા હોય તોપણ આવી શકે. કારણુ લોકો અમુક કરે છે કે નથી કરતા એની સાથે આને સંબંધ જ નથી. મારી આસપાસ શુદ્ધિ ન હોય અને મારી પાસે એ કાઠવાનો ખીન્ને ઉપાય ન હોય તો શું કરવું?

પ્રેસવાળા સાથે મુલાકાત.

બાપુ : પહેલાં જ્યારે જ્યારે મને મારી જૂલ જણાઈ છે ત્યારે તે સુધારી લેનાં હું ખચકાયો નથી. પણ મને તદ્દન સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થવી જોઈએ કે એ મારી જૂલ હતી.

સ૦ : તમારા નિવેદનમાં એટલો અવકાશ નથી રહેતો કે તમારા કેટલાક સાથીઓ તમારી પાસે આવીને ચર્ચા કરે?

બાપુ : કેટલાકો તો ચર્ચા કરી પણ ગયા, અને તેમને આઘાત લાગ્યેલ છે. આ નિવેદન સીધુંસટ છે, પણ તારીખ આઠમી પહેલાં તો કેટલીયે શક્યતાઓ રહેલી છે. આઠમી પહેલાં તો હું મરી પણ જાઉં.

સ૦ : તમે લખ્યું છે કે બચકર મલિનતાના દાખલાઓ તમારા ધ્યાન પર આવ્યા છે. એમાંના થોડાક કહેગો? સવર્ણ હિંદુઓ સામે તો તમારી ફરિયાદ નથી. તમારી ફરિયાદ તો તમારા માથીઓ મામે છે.

બાપુ : એ તો તમે ખોટો અર્થ કર્યો. મારે ખાસ કોઈની સામે ફરિયાદ નથી. મારી ફરિયાદ મારી જ સામે છે. આ ભાષાની છટા નથી પણ ખૂબ વિચાર ક્યાં પછી મોંમાંથી સખ્દ કાઢવાને ટેવાઈ ગયેલા માણસની ભાષા છે. આ નિર્ણય શાથી લેવાયો તે હું કહી શકું એમ નથી. હું જાણતો નથી. હું સ્પષ્ટ રહ્યો ત્યારે મારા મનમાં કશુંયે નહોતું. કોઈ એક બાબત આને માટે જવાબદાર છે એમ કહી શકાય નહીં. ઠીક ઠીક લાંબા ગાળામાં અનેકી ઘટનાઓની સામટી અસરને પરિણામે આ નિર્ણય લેવાયો છે. એ ઘટનાઓ બની તે વખતે તેના પ્રત્યે હું અધ નહોતો. મારા મન ઉપર એની શાંત અસર થયાં જ કરતી હતી.

સ૦ : તમે કહો છો કે ઈશ્વર અથવા તો શેતાન અથવા તો સ્પષ્ટ દર્શનવાળો ખીજો કોઈ મને દેખાડી આપે તો હું ઉપવાસ ન કરું. આમાં સ્પષ્ટ દર્શનનો ન્યાય કોણ કરે?

બાપુ : હું મારા ઉપવાસ ખેંચી શકું એ નક્કર બિના જ એનો નિર્ણય કરે.

હું મારા માથીઓને જનાવવા માગું છું કે મલિનતા આ પવિત્ર કામને નુકસાન પહોંચાડે.

માણસનો વિચાર જ્યાં સુધી પહોંચી શકે ત્યાં સુધી વિચાર કરતાં તો હું કહું છું કે ઉપવાસ હું છોડી દઉં એવો કશો સંભવ નથી. અસમત આમ હું નિશ્ચયાત્મક રીતે ન કહી શકું. એવું તો ઈશ્વર જ કહી શકે.

આ ઉપવાસમાં ખીજ લોકો જોડાય એમ હું ઇચ્છતો નથી. પણ હું એમ જરૂર ઇચ્છું છું કે આ મારા ઉપવાસ ખીજ અનેકના ઉપવાસોના

પુરોગામી નીવડે. આ ઉપવાસમાંથી હું બંધી જાઉં તો હું પોતે જ બીજા ઉપવાસ કરવાને પ્રેરાઈ એવું બને. અત્યારે તો સપ્ટેમ્બરના ઉપવાસ અને આ ઉપવાસ વચ્ચે જે મૂળભૂત ફરક છે તે લોકોએ સમજી લેવા જોઈએ. સપ્ટેમ્બરના ઉપવાસ અમુક કારણ માટે હતા. આમાં કોઈ ચોક્કસ કારણ બતાવી શકાય એમ નથી. આવા ઉપવાસ તો કોઈ પણ હજી કરી શકાય. એમ કરવાની પ્રથા હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય છે. જ્યારે કોઈ મોટા, મુધારો કરવાનો હોય ત્યારે તેમાં વધારે શુદ્ધિ રહે અને તેને વધારે વેગ મળે તે માટે માણસ ઉપવાસ કરે છે. એમાં પોતાને આદેશ મળ્યાનો એ દાવો કરતો નથી. આવા ઉપવાસ દુનિયામાં બધે સ્ત્રીકારાયેલા છે. ઉપવાસ એ જ એક મોટી વસ્તુ બને છે. એ જ તેનો બ્યાવ હોય છે. મારા ઉપવાસનો દાવો આથી વિશેષ નથી. જે મંથનમાંથી હું પસાર થયો એવા મંથન વિના પણ હું આ ઉપવાસ કરી શકું. પણ તેમ કરવાની કદાચ મારામાં હિંમત નહોતી. મારે જવાબદારીના બોજ નીચે હું દબાઈ ગયો અને તેથી હું મૂંઝા ગયો. એક કરતાં વધુ વખત મને એની પ્રેરણા તો થઈ હતી કે મારે ઉપવાસ કરવા જોઈએ પણ તેનો મેં વિરોધ કર્યો કર્યો. આવી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની ફલેહનો આધાર તે સ્વાધ્યાયની બૌદ્ધિક શક્તિ અથવા બીજી સાધનસંપત્તિ ઉપર નથી હોતો. તેનો આધાર કેવળ આધ્યાત્મિક સંપત્તિ ઉપર હોય છે. અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિ વધારવાનો ઉપવાસ એ બહુ જાણીતો ઉપાય છે. દરેક ઉપવાસનાં ધારેલાં પરિણામ આવતાં નથી. મારા નિવેદનમાં તેની કેટલીક શરતો મેં આપેલી છે. જેમણે મોટી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સ્થાવી છે તેમનો અનુભવ એવા જ કે બૌદ્ધિક, દુસ્ખી અને એવાં બીજાં સાધનો આધ્યાત્મિક મૂડીમાંથી મળી રહે છે. આધ્યાત્મિક મૂડી જ તેનો આધાર હોય છે. આધ્યાત્મિક મૂડી વિના એ કશું કામમાં ન આવે.

સ૦ : તમે કહો છો કે હું જીવતો રહું તો. આટલા ઉપવાસમાં તમે શી રીતે જીવવાની આશા રાખો છો ?

બાપુ : દસ વરસ અગાઉ મેં એટલા ઉપવાસ કરેલા છે. મારા કરતાં ઘણા અને નબળા માણસોએ વધારે ઘાંજા ઉપવાસો કર્યો અને જીવતા રહ્યાનું જાણ્યું છે. આધ્યાત્મિક આજીવનમાં શરીરની હસ્તી ટકાવી રાખવાની અનંત ન કહીએ તો પણ ઘણી શક્તિ રહેલી છે.

સ૦ : તમે આ ઉપવાસ પૂરા કરો તો મોટા ચમત્કાર ગણાય.

બાપુ : ચમત્કારનો જમાનો હજી ગયો નથી. હું ખૂબ જ આરાવંત છું. પહેલું કારણ તો એ છે કે મારામાંથી જિજ્ઞાસા ગઈ નથી.

મારા કોઈ પણ દાકતર એની સાક્ષી પૂરશે. માણસ પોતાની શક્તિ ખૂબ સંઘરી રાખી શકે છે.

હું પૂનામાં રહીશ કે કેમ તે ચોક્કસ કહી શકું નહીં. મને છોડી મૂકવામાં આવશે એમ હું જરાય માનતો નથી.

સ૦ : અત્યારથી તમે તમારી શક્તિ સંઘરી રહ્યા છો ?

બાપુ : હું કરો અસાધારણ પ્રયત્ન કરવાનો નથી. જે ઉપવાસ કરાવે છે તે એ પાર ઉતારશે. મારા સાથીઓ તમને કહેશે કે ગર્ભ રાત્રે હું ઘસઘસાટ 'ઉ'ધ્યો હતો.

પુરશેઠબહેન સાથે વાતચીત :

આ ઉપવાસ પછી જે તુરત જ કોઈ ઉપવાસ કરવાને લાયક હોય તો તેણે તુરત જ ઉપવાસ ચાલુ કરવો જોઈએ. એને ઉપવાસની સાંકળ કહી શકાય. આ વસ્તુ પૈસાથી ન થાય. ચતુરાઈથી ન થાય, ઝાનથી ન થાય. ધૈર્ય ઉપરની આરથાથી થાય. અને ધૈર્યની ઉપર આરથા હોય તો શરીરનો ક્ષય કરવો જોઈએ. જેને આત્માની જાગૃતિ છે, જેને જ્ઞાન છે, તે આત્માને પ્રુદ્ધો કરવાને શરીરનો ક્ષય કરશે. મન શરીરના કરતાં વધારે ઉપવાસ કરતું હશે તો જ એ ઉપવાસ કામ કરવાનો છે.

આ લડતમાં રાજકીય મેક્ષ આવવા લાગ્યો છે. તમે ચાર કરોડ માણસને રાજદારી રમતનાં પ્યાંદાં બનાવો તો દુનિયાનો નાશ થાય. બંગાળીઓ કેવળ અક્કલથી ચાલનારા છે. એમને કોણ સમજાવે ? એ લોકો આપણને મૂરખ સમજે. કૃપા ખોદાળ્યે, નિરાશો ઉઘાડ્યે, મંદિરો ખોલ્યે શું થાય ? એની પાછળ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય, હરિજનોને તમે દીકરાદીકરી, ભાઈમહેન ગણવા નૈયાર હો તો જ કાંઈક થાય.

હિંદુ ધર્મ બલે ધમડાઈ જાય, પણ આમાં તો આખી મનુષ્યગતિ ધસડાઈ જવાનો ભય છે. હું તો મરકારી હેવાનો વાંચતો જઈ હું તેમ આંખ ખૂલતી જાય છે. મારી નજર એક માર્ગ જોની હતી તેને બદલે બંગાળનો રિપોર્ટ વાંચીને કરોડો માર્ગ દોડતી થઈ ગઈ છે. મૂંગા ગરીબ હરિજન લોકોને કોણ સદેશો આપે ? કોણ ધીરજ આપે ? માણસો પોતાની આધ્યાત્મિક યાપણને નેટલી વટાવે છે તેટલી આ લડતને ધપાવે છે. અક્કલની કાંઈ જરૂર નથી. અક્કલથી ચાલવું હોત તો આ બધા શાસ્ત્રીઓ અને જજો પડ્યા છે, મદ્રાસના વડીલો પડ્યા છે. મારી ચતુરાઈથી આ વડીલોને ધી રીતે સમજાવી શકવાનો હતો ? પણ આધ્યાત્મિક યાપણને એ લોકો શી રીતે ના પાડવાના છે ? દા. મને ગવણ સમજાવતો હોય

તો તો મારે મરવું જ જોઈએ. હું જો આ લડતમાં ટોરના મળામાં આંધેલા આડાની જેમ હોઈ તો મને સળગાવી મૂકવો જોઈએ.

હિંદુ ધર્મમાં તો ડગલે ને પગલે ઉપવાસ પડ્યા છે. મારી મા — મારી અમથ્ય અગાન બહેન — એવા લોકોના જીવનમાં ઉપવાસ હતો. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓના જીવનમાં આ વસ્તુ પડી છે. પણ મારા જેવા ઉપવાસ કરે એટલે જન્મત જુએ. અને મારે જેવડાવું છે. એટલે અંશે ઉપવાસ મારે જાહેર કરવા રહ્યા. રામચંદ્ર સમુદ્ર આગળ ઉપવાસ કરે છે તે જાહેર રીતે. એ બંધે પૌરાણિક કથા હોય — પણ એ વસ્તુ કલ્પના નથી. હિંદુએ તો આ સાંભળીને રાજી થવું જ જોઈએ. પણ હિંદુઓમાં હિંદુત્વ રહ્યું જ નથી. ઉપવાસને હસવાનું હોય ? જે હસે છે તે કાશ રડશે, રડશે એટલે હું મરીશ ત્યારે નહીં પણ એમનાં પાપોનો વિચાર કરીને. એમનાં ઘરો ધૂંટાશે ત્યારે શું કરશે ? અને હરિજનો ન્યારે રૂઠ્ઠો ત્યારે શું નહીં કરે ? મુસલમાનને ખુદા અને કુરાનનો ડર છે. પણ આ લોકોને કોનો ડર ? એની પાસે તો ઈશ્વર પણ રહ્યો નથી.

આ બધું સંગઠન કરીને શાય ? મારા જેવા હજાર મરશે તો આ લડત ચીકે ચડશે. આ લડત કેવળ ધાર્મિક છે, એ તો પાંચ દશ માથુસો છોડીને બાગ્યે જ કોઈને ખબર કરો. એ જતાવવા હું મરવા માથું ધું. એકલી રાજદારી સત્તાથી શું શાય ? એ મળશે ત્યારે તો આપણે માથાં બગિવાના છીએ. વાંદરને રાજદારી સત્તા આપીએ તો ?

પુરુષોદ્ધ : તમે અમને ખાડામાં નાખીને જાઓ એ શું ?

બાપુ : તમને ખાડામાં નાખનાર કાઢવા માગે છે.

નીલાને :

“ આપણા અંતરને પત થાય તે કરતાં શરીર ઉપરની બાહ્ય પત થણી સારી. તું બાગેલા સાંઠા જેવી છે. પણ હું તને આખી કરવા માથું ધું.”

“ માર્ગરેટની બાબતમાં તો એનો અને મારો ન્યાય ઈશ્વર તોળશે. જે એના ઉપર બધું છોડી દીધું છે. એક સુંદર ભજનમાં છે કે મારી પ્રાર્થના નહીં સાંભળે તો લાજ તારી જવાની છે, મારી જવાની નથી.”

મયુરાદાસ : તમે એવીસે કલાક હરિજનના વિચાર કરા છો એટલે તમને આવું આવું સૂઝે છે. આને તો તમે શુદ્ધિના ઉપવાસ કહો છો. એ હરિજન ઉપવાસ શી રીતે ?

બાપુ : યાકનચે વદવાને. હરિજનના સવાલમાં સ્વરાજ આવી જાય છે એ વાત સાચી. પણ આપણે તો રાજદારી સ્વરાજને સારું લડીએ

હીએ આ તો ચાર કરોડ ગુનાઓનું સ્વરાજ છે ગુનાઓ કરતાયે ખરાબ — એ લોકોને જનનર બનાવ્યા, અને એનો આપણે ધર્મ બનાવ્યો કે એ લોકો એમના ધર્મના કૃણ ભોગવે છે. આ તો ધર્મનું રાક્ષસી સ્વરૂપ છે હિંદુ ધર્મનો અર્થ જે આ હોય તો હું પણ ગીતા, મનુસ્મૃતિ બધાને બાણુ આબેડકર હિંદુ ધર્મનું હાડ ન ફેરવી શકે હિંદુ ધર્મમા જે તપશ્ચર્યા છે, જે ગોધખોળ થયેલી છે તેટલી બીજા કયાય નથી થયેલી તમે અસ્પૃશ્યને ગમે તેટલી રાજદારી મત્તા આપો તેથી શુ થાય? એ તો કેઈ ચ ગીઝખાન આવે અને બધા સવણું હિંદુઓને એમના ઘરમાથી કાઢી તેમા હરિજનોને વસાવે, પણ તેથી શા દહાડા વળે?

આ નિવેદનને ઉકેલવાનો રસ્તો બતાવુ સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્યા, અસ્તોયનુ પાલન ન કરે એ આ ન કરી શકે મત્પની પાછળ પેલા ચાર યમો ઠ

મથુરાદાસ બધા કારણો હરિજનના કામ માથે શી રીતે સ કળાયેલાં ઠ ?

બાપુ કારણ એક જ વસ્તુનું હું ધ્યાન ધરી રહ્યો છું — યોગદર્શનમા

એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે

હિંદુમુસ્લિમનો ઉપવાસ તો કોહાલ વગેરેની માથે સ બધ ધરાવના હતા જે થઈ ગયુ એમા મારો ભાગ હતો, તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ હતા આ ઉપવાસ તે કાઈ એક દેહ ટકે તે પૂર્ણતના ઉપવાસ નથી એવા ઉપવાસ તો નિર્વર્થક કહેવાય, એ તો શરીરનો ખેવ ખેધવા જેવુ કહેવાય જેણે સ્વાર્પણ કર્યું છે એ જ માણસ ખરેખરો ઈશ્વરનો છે. આ ઉપવાસ તો જીવનનો ખેન છે આ દેહે હજી પણ ઈશ્વરને કામ લેવા જેવુ હશે તો એ રાખશે એ તો શ્રદાનાઠ છે

મથુરાદાસ આપની શક્તિ ઉપરાત કામ છે આ ચાર દીવાનમા પડ્યા છો એની પણ અસર પડે કે નહીં? શક્તિ ઉપર અમર થાય કે નહીં ?

બાપુ થાય, પણ તેથી શુ? મારામા ઉપવામ કરવાની તો શક્તિ કટલીય પડી છે મરવાના કેન્ધાય પ્રમગો આવી ગયા પણ આ દીવાનમા પડ્યો પડ્યો કેમ ઉપવામ થાય એ જ વિચાર કર્યો કરતો હતો. હિં મન નહોતી શેતાન માણુસની નગગાઈ વધારે છે ઈશ્વર માણુમની નમગાઈ દૂર ઢરે છે મને દોરનાર શેતાન ન હોય, કારણ મે મધમમય જીવન માણુ જે અશક્તી ઘરેઘરે શેતાન ટપી ન શકે જેવ શુ? નરકમા મુકવામા આવે તોપણ તમે બગવાનનું નામ લો એમ શાસ્ત્રો કહે છે મે તો માન્યુ છે કે હું વદાર પડ્યો હોઉ ત્યાગે રૂંધાઉ છું, જેવમા મળ્લો થાઉ છું

મથુરાદાસ : જે વસ્તુસ્થિતિ આજે બહાર છે તે વસ્તુસ્થિતિમાં તમે બહાર હોત તો આજે કદાચ ઉપવાસ ન કરત.

બાપુ : કદાચ જલદી ઉપવાસ કરત ! સરકારને માટે મેં આઠ દિવસની સદા રાખી. બહાર હોત તો તુરત જ એ પગલું લેત.

મથુરાદાસ : પણ સ્ફુરણા ન પણ થાય એ ખરું કે નહીં ?

બાપુ : હા, પણ એ બધું યુદ્ધ હું કરી ચૂક્યો છું. જે પોતે શન્ય ધિ બેઠો છે એ જ આ કરી શકે એમ શાસ્ત્ર કહી શકે. હું શન્યતાને પામી ગયો છું એમ માનતો નથી. તો તો મારે ગોલવા લખવાપણું ન હોય, તો તો ઈશ્વર જ મને ચકાવ્યાં કરતો હોય. એ શન્યતા મેળવવાનો આ પ્રયત્ન છે, આ પગલું છે. કાકા '૩૦માં આવ્યા ત્યારે મેં મન સાથે' કહ્યું : આ ઉપાધિ આવી. હું ઈશ્વરની સાથે વાત કરતો હતો, પછી સાથી સાથે વાત કરવાનું રહ્યું. ગીના ગોખતો હતો, ને પૂરી કરી હોત. પણ તેથી શું ? કાકાનો સમાગમ તો મારે જડુ રહ્યો હતો.

મારી સાથે બેસનારાઓએ પરિણામથી કશું જોવાનું નથી. મારી ખાંધ ઉપર શેતાન બસે બેઠો હોય પણ મારે તો શેતાન દ્વારા પણ ઈશ્વરને બધું પહોંચાડવાનું છે. એટલે જ ઈશ્વરે કહ્યું ના કે શેતાન પણ હું જ છું, પાસા નાખનારનો દાવ પણ હું છું. ચોર પણ ઈશ્વરની વિભૂતિ છે, પણ ચોરનું નખખોદ વળવાનું છે. ગંગામાં વાકળો જાય ત્યારે પવિત્ર થાય, ગંગા સમુદ્રમાં જાય તો જ પ્રાણુવાયુ પેદા કરે છે ના ?

ઈશ્વર એ સત્ય છે એમ કહેવાને બદલે સત્ય એ ઈશ્વર છે એમ કહેવું બરાબર છે. એટલે જ કહું છું કે મારી પાસે બધું કરાવનાર ઈશ્વર છે.

લોકિયા રીતે હું ચતુર્થજ યુતિ જોવાનો ઇલાક નથી કરતો, પ્રયત્ન પણ નથી કરતો, પણ હું સત્ય જે ઉપાતીત છે તેનો પૂજારી છું. ઘડી-બર એણું સત્ય જેઈ શકું તે બને. હિરણ્યકેશવ પાત્રેણુ સત્યનું મેં ઠંકાયેલું છે. સોનું તો ગમ્યાં કરે છે, પણ એને પણ ખસેડવાનું છે, તે જ સત્ય દેખારો. મારી સાથે શેતાન સાથીઓ હતા તે ખડી પડ્યા, તે ભાખ્યા. મારો રસોડયો એક દિવસ મારે ત્યાં રહ્યો. ખીજો દિવસે મને શેતાન બતાવીને એ ચાક્યો ગયો ' એ માણુસને મેં કહ્યું : હવે આને બતાવીને, મારી સેવા કરીને તું ક્યાં ભાગે છે ! એ કહે : ના ભાઈ, મને તમે ન મંઘરી શકો, હું તો નાપાક છું. આમ ઈશ્વર શેતાનરૂપે દર્શન દે છે. ઈશ્વર અનેક રૂપે આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક સ્ત્રીની સાથે એલવા જતો હતો ત્યાં એનો ધણી આવ્યો અને બારણું ઠોક્યું. વેસ્થાને ત્યાં ઈશ્વરે મને નપુસક બનાવીને બચાવ્યો. લંડનમાં બેરુએ બચાવ્યો. મારા પુત્રુપાર્થથી તો હું

બચ્ચો જ નથી. મને કહેવાનો અધિકાર છે કે હું તો ઈશ્વરનો દોષો જ દોરાયો છું. એવી રીતે કેટલીય વાર ઈશ્વરે મને દોષો હરો. એ બધા પ્રસંગો થોડા નોંધી રૂાખ્યા છે? પણ આ તો સીમાચિહ્ન જેવા રહી ગયા છે. દુબળો પાનળો હું, બીકણુ, બોધનાં ન આવડે, પણ મારું ધકચે ગયું છે. દાંડીકૂચની મને શી ખબર હતી? મોટામાં મોટી વસ્તુ મને આશ્રમમાં જ મળી છે. કરાવ ક્યો ત્યારે જવાહરે અને મોતીલાલે કાર્યક્રમ પૂછ્યો, પણ કશું કહી ન શક્યો. પછી આશ્રમમાં આવીને મીઠું અને દાંડીકૂચ સૂત્રી.

(કાકાને) એ વસ્તુ એવી છે કે છોડાય નહીં, મુંઝર છે. આજે કરવાની છે, એ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, એ શુદ્ધિયુગ છે. એ માત્ર મારાથી ધરમાં ન થાય. હું તો મહાત્મા રહ્યો એટલે દાંડી પીટીને મારે ઉપવાસ કરવા રહ્યા. મુદત કેવળ સરકારને માટે આપી, પણ એ શોભી રહી છે. આ તો સત્રનો આરંભ છે, જે બની શકે તો કાવડવાળું જ કરવાનો છું. પણ તે પાંચે યમેતું પાલન કરનારા જ કરશે. એટલું કરીએ તો જ ધર્મનો જય થાય. ઈશ્વર, વીજળી વગેરે ભૌતિક શક્તિ છે, પણ દિવ્ય શક્તિ મનુષ્યની મારફતે જ ભગવાન ખીલવી શકે. એ મારી મારફતે નહીં કરાવવું હોય અને ખીળને મોકલવો હશે તો ખીળને મોકલશે. 'યદા યદા હિ'નો શો અર્થ? એ તે રાજ આબ્યાં કરે છે, અવતર્યાં જ કરે છે. આ સત્રમાંથી અખંડ ઉપવાસ ચાલે. વંટોળિયાની આવશ્યકતા છે. મંદ મંદ પવન ચાલે એ કામ ન આવે. ચોથા અખ્યાયના ધણા યગો છે તેમ આપણે બધું હરિજનને અર્પણ કરવાનું છે. એટલું કરશું તો બધા જીવનીચના બેદ તો જશે જ. હરિજનો તાલેવાન નથી થઈ જવાના, પણ હિસચાલ ચીલે ચડી જશે.

માણસો કામ કરે એને સારું થોભવાની જરૂર નથી. એને ઉત્તેજન આપવાને માટે, એ વધારે વેગથી કામ કરે એટલા માટે આ ઉપવાસ છે. આ ઉપવાસ કોઈ ખાસ માણસને માટે નથી, પણ બધાને માટે છે. નીલાનું તો જાહેર થયું, પણ આપણે બધા જાહેર ન થયેલા પાપીઓ કોઈ એ તો તે પણ શુદ્ધ થઈશું.

આ ઉપવાસ ટાણાસર, ચોખડિયા ઉપર છે. બહુ મોડા નથી. કોઈની સાથે ખિન્નઈને, કોઈએ કામ નથી કર્યું એ માટે નથી. પણ અસ્પૃશ્યતાની જડ ઉખેડવાને માટે છે. અકંગણિતથી એનું નિવારણ થતું હોય તો ગણિતીઓ ભેગા કરીએ, પણ આમાં તો આખ્યાત્મિક બળની જરૂર છે, એટલે એમાં બધી ઈર્ષ્યોનો હોમ કરવાનો છે, એ હોમશો એટલે તમારી નિર્બળતા વધારેમાં વધારે જોશો અને ઈશ્વર વધારેમાં વધારે યાદ

આવશે. ખુદને પણ ખુરામદ પ્રિય છે એટલે જ એ કહે છે ને કે મારું નામ લેશે તે તરી નરો. એને એ ખંડણી લેવાનો અધિકાર છે. જે રાગને ખંડણી લેવાનો અધિકાર હોય તે લે.

યુકાદા માટેના ઉપવાસને કદાચ ઘડીબર દયાથી કહેવાય, પણ આ તો કોઈની ઉપર દયાથી છે જ નહીં. અહીં તો મને જતાવવામાં આવે કે માથુસે સો ટકા કામ ક્યું છે તોય આની જરૂર હોય. આ તો કેવળ ગતિ તીવ્ર કરવાને માટે તેજ પૂર્ણ, અથવા લાકડું વધારે નાખ્યું.

રામદાસ : ગતિ આપનાર તમે છો. તમે જાઓ તો પછી ખીજું કાંઈ એ કામ કરશે? કામને માટે પણ શ્રવણું ન જોઈએ?

બાપુ : શ્રવણમય આપણા હાથમાં નથી. જે આ ઉપવાસ ન કરું તો દસ વરસ શ્રવણનો છું એવી કોઈ બાંધધરી આપે તો એમ કહેવાય. પણ એમ તો છે જ નહીં. અને શ્રવણું એટલે શું? સફળ શ્રવણું. ધાર્મિક કામમાં સેનાપતિ થવું હોય તો મરીને શ્રવણનો મંત્ર જનાવવાનો છે. ઈશ્વરને જિવાડવો હોય તો જિવાડો, નહીં તો પળમાં પ્રાણ લે. એવું પણ હોય કે મારા શ્રવણ કોઈ શક્તિ રૂપાઈને બેઠી હોય અને મારા પ્રાણ જાય એટલે એ શક્તિ પ્રગટી જાય. કર્મણ્યે વાચિકારસ્તે એટલે તારી આંખ આમળ પડેલું કર. શક્તિ વધારવાને માટે આવાં કામ કરવાં પડે. ખીજું કામ કરવા માટે ખાવાની જરૂર પડે છે, તેમ આ કામ કરવાની ખાતર ન ખાવાની જરૂર પડે.

આ ઉપવાસની પાછળ ત્રણ દિવસના જીભગરા પડ્યા છે — આટલો થાકેલો છતાં બે ત્રણ દિવસ જીંઘ જ ન આવે. સામાન્ય વાગ્યે નિશ્ચય થયો. કેટલા દિવસ? સોમવારે શરૂ કરતાં મુસ્કેલી ન નડે? અરે પામર, આટલી બધી મુસ્કેલી ગઈ તો આ તે શી મુસ્કેલી છે? 'ચાર વાગ્યે પૂરું ક્યું'. ત્યાં વસ્ત્રભભાઈ આવ્યા. વસ્ત્રભભાઈ હજી જોડ્યા નથી. ખોલે પણ નહીં. પણ શ્રવણ હઈશું તો ખોલશું. એ તો ભડ માથુસ છે.

ખુરશીદખાને કહ્યું : આધ્યાત્મિક બાબતમાં હું કોઈ જોડી ન શકું. મને તો એની રાજદારી બાજુની ચિંતા છે અને ચર્ચા કરવી છે. આ ઉપવાસની એની ઉપર શી અસર થશે એમ આપને લાગે છે?

બાપુ કહે : એની ચર્ચા હું બહાર નીકળું તો કરી શકું. અહીં ન થાય.

રાશ્ત્રીની સાથે વાતો કરતાં કહે : જાખલેની સાથે એક વાર વાતમાં મેં એમને કહેલું કે એકની એક જ દલીલ એકને અપીલ થાય

અને ખીજને એ જરાય ન ગમે, એ કેવી બુદ્ધિ? એટલે આધ્યાત્મિક વસ્તુમાં માણસ અંતઃપ્રેરણાથી જ દોરાય, બુદ્ધિથી દોરાઈ ન શકે. મેં કહ્યું છે કે રસ્કિનની ચોપડી વાંચીને મારા વિચાર ફર્યા. પણ મારામાં એ વસ્તુ બરેલી હતી. પ્રતીત તો હતી જ. જાણે દલીલો આપવાને માટે એ ચોપડી મારા હાથમાં આવી. અને તે પણ કેવે ટાંકણે? ગાડીમાં વાંચવા નવલકથા લઈ જઈ એ, રસ્કિન કોણુ લઈ ગય? પણ એ લઈને હું ચાલ્યો અને ખીજે દિવસે બધા ઘાટ ઘડયા. રોયલ હોટેલમાં બેઠીને સાદાઈના ઘાટ ઘડયા.

સાંજે વલ્લભભાઈને કહે. તમે આમ થીજ જઈને બેસો એ ન કામ આવે. કંઈક ચર્ચા કરો, સમજવાનો પ્રયાન કરો.

પણ વલ્લભભાઈને વાચ્યા ફૂટતી જ નડોતી અને ન જ ફૂટી. બહાર કાઢે તો ક્યાં રહેવું એની ચર્ચા ચોડીક થઈ. વલ્લભભાઈએ બ્યનહારબુદ્ધિથી તુરન કહ્યું : એની ચર્ચા બહાર તો આજે ન જ થવા દેવાય, એટલે અહત્યા આશ્રમ કે રાજબોજના આશ્રમમાં આજથી તપાસ ન કરાવાય.

સવા વાગ્યે ઊડીને મહત્ત્વના કાગળો લખવાના સર ક્યાં : શાસ્ત્રીને, જવાહરલાલને, ટાગોરને. પંજી આશ્રમનો વારો

૨-૫-૩૩

આબ્યો. આશ્રમમાં જાણે કાસે કાઈ લખવાનું યાકી રહ્યું હોય એમ આજે પૂરું ક્યું : "મતોનું પાલન કરી

ચોગાઠઠ થઈ હોમાવા તૈયાર હોય તે રહે, યાકી બધા જાય. જૂનાને દ્યા ખાતર દહાડિયુ બાધી આપવું અને જુદા રહેવા દેવા." હું તો મૂજ ગયો.

આંસુ ખાબ્યાં જાય નહી. મને પૂછ્યું : શું ધારો છો? મેં કહ્યું : શું ધારું? મારું કરમ આંધાવાડિયામાં આવીને મારા કુખનાં, પાપનાં આસુ પાડ્યાં.

મને એકે જવાજ આપવાનો અધિકાર નથી, હું તમારો મજૂરમાત્ર છું. મારામાં ગોળીઓ સામે ઊભા રહેવાની શક્તિ છે,

પણ આ ઠંડા મૃત્યુની તૈયારી નથી. ગોળી સામે ઊભા રહેવાને માટે યમનિયમોનું પાલન જોઈતું હોય તો સામે ઊભા રહેવાની શક્તિ છતાં

હું ના પાડું. મને રજા આપો. હું તમારા પમ આમળ બેસવાને ઘાયક નથી. જેઠમાં આંત્રીને બેઠો એ અકરમાન છે પણ બહાર આપની સાથે

નીકળું તો ધણો દર્ષને બહાર કાઢજે. પંજી મેં મારા પિતાની વાત કરી. બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા ન લેવાની વાત કરેલી એ યાદ કરાવ્યું. ત્યારે કહે :

આપણામાં આપણાં માગાપની નજગાઈઓ જિતરવી જ જોઈએ એવું છે શું? તો તો નજગાઈ કાચી થઈ જાય. તો તો સનાતનીઓની વાત આપણે

સ્વીકારવી પડે કે અસ્પૃશ્યો કર્મનાં ફળ ભોગવે છે અને ભોગવવા દેવાં જોઈએ. પણ એ જરાયે બરાબર નથી.

આ પહેલાં યુરોપિયન યાર્ડમાં સરકારના જાસૂસ આવી ગયા. કલેક્ટર જેવા ગૌરા અમલદારને આવા ગંદા કામ માટે મોકલાય? એટલે પેલા યહૂદી ડૉ.યુદી કલેક્ટરને મોકલવામાં આવ્યો. એણે સંકાર્ષથી વાત શરૂ કરી :

તમારો પુત્ર અને તમારા નજીકના સાથીઓ તમારો વિચાર ફેરવવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. તમારા વિચાર ફેરવાવાનો કશો સંભવ જણાતો નથી. ધારો કે જેલના અમલદારો ઉપર તાણુ પડતી રોકવા અમે તમને કોઈ ખીજી જગ્યાએ લઈ જવાનું નક્કી કરીએ અને સ્થળની પસંદગી કરવાનું તમારી ઉપર છોડીએ તો તમે કઈ જગ્યા પસંદ કરો? તમે જગ્યાનું કંઈક સૂચન કરો તો એ લોકો સાથે અમે વાટાઘાટો શરૂ કરીએ. અમારા ધ્યાનમાં ઘણી જગ્યાઓ છે.

બાપુ : કેદી તરીકે મારે પસંદગી કરવાની હોય જ નહીં.

ડૉ કૉ : અહીં જેલના અમલદારો ઉપર વધારેપડતી તાણુ પડે. અમારી દરખાસ્ત તમે સ્વીકારો તો અમે વાટાઘાટો શરૂ કરીએ.

બાપુ : પણ આવી બાબતમાં મારી કશી પસંદગી જ નથી.

ડૉ કૉ : કાંઈ નહીં તો અંગત રીતે તમે મને સૂચના કરો. એ વસ્તુ તમારી પસંદગી તરીકે વર્ણવવામાં આવશે. અમારી વહીવટી સગવડનો જેટલો અમારે વિચાર કરવાનો છે એટલો તમારી સગવડનો કરવાનો નથી. અમારી નજરમાં ઘણાં સ્થાનો છે : લેડી ઠાકરસીનો બંગલો, સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી, હીંગલે બુક, મહિલા આશ્રમ, મહિલા વિદ્યાપીઠ અથવા 'ડેક્કન' જીમખાના ઉપરની કોઈ જગ્યા.

બાપુ : તમે શું કહેવા માગો છો એ બરાબર સમજું છું. પણ હું કશી પસંદગી કરવાનો નથી.

ડૉ કૉ : ધારો કે કોઈ જગ્યાએ અમે તમને લઈ જઈએ તો તમે વાંધો ઉઠાવો ખરા?

બાપુ : તમે એને જેલ કહેો કે ન કહેો એ ઉપર એનો આધાર છે. જો મને છૂટો કરવામાં આવે તો હું મારી પસંદગીનો ઉપયોગ કરું અને મારી મરજી પડે ત્યાં જઈ. સાબરમતી, મુંબઈ કે ખીજી કોઈ જગ્યાએ જઈ. પણ બંધને તમે મને કોઈ બંગલામાં લઈ જાઓ, છતાં એનો અર્થ ખીજી જગ્યામાં મારી બદલી એવો થતો હોય તો તમારા પહેરા નીચે તમે ત્યાં લઈ જાઓ ત્યાં જઈ. પોલીસને બદલે બંધને તમે મારા પહેરગીર હો.

તમારા બધા હુકમનું હું પાલન કરું, સિવાય કે એમાં એવું કંઈ હોય જે હું ન કરી શકું.

૩૦ કજ : અહીં જેવી સ્થિતિ છે એવી જ સ્થિતિ બરાબર હોય તો ?

બાપુ : હિંદ સરકારના હુકમના શબ્દો મારે જોવા જોઈએ. ધારો કે એ મને સાબરમતીમાં મૂકી દે અને કહે કે તમારી હિલચાલ ઉપર અમુક અમુક અંકુશ રાખવાના છે તો એવા અંકુશ સ્વીકારવાનું મને પોસાય નહીં. મારા છેલ્લા ઉપવાસ દરમિયાન મારી પાસે મુલાકાતીઓ આવતા અને વાતો કરતા, છતાં તેમની અને મારી વચ્ચે સ્પષ્ટ સમજૂતી હતી કે બહારની અળવળ વિષે મારે બિલકુલ ચર્ચા ન કરવી. વર્તમાન સંજોગોમાં મારા ઉપર એવો અંકુશ રાખ્યું તો મારા અંતરાત્મા ઉપર મારે તાણ પડે. કોઈ પણ પ્રમાણિક માણસ ઉપર એ બધું કર તાણ છે. લોકોને અને પ્રેસના રિપોર્ટરોને જવાબ આપતાં મારે કેટલી તાણ વેઠવી પડે છે તે હું જ જાણું છું. મારી જાત ઉપર જે અંકુશો મેં મૂક્યા હોય તેની મર્યાદામાં રહેવાની ધૃતિરહિત શક્તિ મારામાં ન હોય તો હું બાંગી પડું. ધારો કે હું બહાર ઉપવાસ કરતો હોઉં અને છટે કે સાતમે દિવસે હું મરવાની અણી ઉપર આવ્યો હોઉં અને મારી પાસે આવીને કોઈ મને કહે કે હિંદુસ્તાનના રાજદારી ભવિષ્ય વિષે તમારા વિચાર મને જણાવો તો મહા ભારે માનસિક પ્રયત્ન કર્યા સિવાય હું મને રોકી શકું નહીં. પણ મને અહીંથી કેદી તરીકે બીજી જગ્યાએ ખસેડવામાં આવ્યો હોય અને બધી રીતે એ જગ્યાને જ્યાં જ ગણવામાં આવતી હોય તો ત્યાંની શરતો સ્વીકાર્યા સિવાય મારી પાસે બીજી કોઈ ઉપાય જ ન હોય.

માટિને ડેપ્યુટી કલેક્ટરને કહ્યું : આ માણસ તમને માંડે એવો નથી.

કોલકાતાને વિધાયતના તારો વાંચી સંભળાવ્યા અને કહ્યું : એન્ડ્રૂઝના આ તાર માટે હું તૈયાર નહોતો. મેં ધારેલું કે છેવટ સુધી એ મારો વિરોધ કરશે અને પછી માનશે. પણ અંતર્ગતિથી જ આ વસ્તુ એ સમજી ગયો છે એ મોટા આશીર્વાદ સમાન છે. તમને હું કહું કે હું લાંબો વખત આ ઉપવાસની સામે ઝઘડ્યો છું. ઉપવાસ મને અંતરથી જ ગમે છે એ વસ્તુ હું સ્વીકારું છું. પણ અહીં વખતે મને એ અમતી નડેલા. તેની સામેના ધણા અવાજો મેં સાંભળ્યાં કર્યાં, પણ છેવટે આ વસ્તુ દેવા જેવી સ્પષ્ટ મારી સામે આવીને બેઠી. પછી હું શું કરું? આજે સવારે ત્રણ મિત્રોને મેં કાગળો લખ્યા છે: શાબ્દી, ટાગોર અને જવાહરલાલ

ત્રણેનાં દષ્ટિબિન્દુ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન છે પણ એ ત્રણેના આશીર્વાદ મને મળે, એ ત્રણેની પ્રાર્થનાઓ એકત્રિત થાય, તો એ કેવું ભવ્ય કહેવાય ?

વિશ્વાયતના તારો વાંચ્યા પછી કહે : મારે જવાનું હશે તો જગતના આશીર્વાદ લઈને જ જવાનો છું.

કોટડરાવની સાથે વિનોદ કર્યો : તમે ઔપચારિક મુલાકાતે આવ્યા છો કે ખરખરે કરવા આવ્યા છો ? કે પછી સર્વ-ન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીમાં એક ગાંડીને રખાવવા મારી પાસે માફી મંગાવવા આવ્યા છો ?

આ ગાંડી તે પેલી માર્ગરેટ, જેણે કાલે અનેક નાટકો કર્યાં. બાપુને પાગલ શબ્દથી સંબોધીને કાગળ લખ્યો, પછી સાત વાર માફી માગી અને બાપુએ સાંજે એને રખા આપી. આજે સવારે પાછો કાગળ આવ્યો : “તમે ઈશ્વરને વિષ્ટેની મારી શ્રદ્ધાનો નાશ કર્યો છે, હું ઉપવાસ કરવાની અને મરવાની છું, મારા વીલમાં મારી બધી વસ્તુ આશ્રમને માટે અને મારું શરીર સાસુન હોસ્પિટલને માટે છોડી ગઈ છું.”

આ છોકરીને વિષે શું કહેવું ? બાપુ સાંજે કહે : એના ગાંડપણમાં પણ એક પદ્ધતિ છે. એ સાચી છે અને જે આવે તે ભરડવે જાય છે તેમાં કાંઈ યંકા નથી. એના સાચમાંથી સારું પરિણામ નીપળે.

તારોની વાતો કરતાં મને પૂછે : વલ્લભભાર્ગવ હજી મારી સાથે ચિડાયેલા છે ?

મેં કહ્યું : ચીડ શેની હોય ? દુઃખ છે.

બાપુ : પણ તમે તો કાલે એવો ભાસ આપ્યો હતો કે એમને ક્રોધ છે.

મેં કહ્યું : તો મારી ભાષા ખોટી. ક્રોધ હોય જ નહીં. એમની સંમતિ છે એમ ન માનો. એમના મનમાં તીવ્ર વેદના વ્યાપેલી છે. પણ આપ જીવો કે જાઓ, મને તેમ થાઓ, આપની આસપાસ અસંતોષ, કલહ, અપ્રસન્નતાનું વાતાવરણ ન હોય એમ એઓ ઇચ્છે છે.

બાપુ : એ હું સમજું છું. એ તો વલ્લભભાર્ગવ જેવી ભડ વ્યક્તિ પાસે છે એ કાંઈ ઈશ્વરની ઝોટી હ્યા છે ? એમનામાં ભારે ઈશ્વરશ્રદ્ધા તો પડેલી જ છે.

મેં કહ્યું : મેં-તો એમને કાલે કહ્યું કે ઉપવાસ ચાલુ રાખવાને અમે અભાગિયા લાયક ન હોઈએ, પણ તમે તો છો જ, અને તમે ચાલુ રાખો તો મને આશ્ચર્ય ન થાય.

વેકુંડભાર્ગવ અને મથુરાદાસની સાથે :

“તમારા ઉપર બોમ્બરોલ શું નાખ્યો ? પહેલવહેલો બોમ્બરોલ મારા ઉપર પડ્યો. હું કાલે ખબર આપી ? દાખલાનો જવાબ દહાડાના દહાડા

સુખી ન મળે અને પછી એકાએક મગી જાય એવી વાત થઈ. ધરમના કામમાં ખીજું થાય જ નહીં. મોતરૂપી બોમ્બશેલ હંમેશાં આવીને પડે જ છે. પદમજી અને એની દીકરી મરી ગયાં. . . . ને મરવું જોઈતું હતું. એ ન મર્યો. એટલે આપણે તો બોમ્બોની વચ્ચે પડેલા છીએ. આવા પણ આવી પડે. આપણને આઘાત પહોંચે છે કારણ હિંદુ ધર્મને બૂલી 'ગય' છીએ. ઐરાં એ જાણે છે. મારી માએ તો અરધી જિંદગી ઉપવાસમાં ગાળે છે. એકાદશી ચુકાય નહીં, સોમવાર ચુકાય નહીં, ચાલુમાંસ હોય જ, છોકરા માંદાં હોય કે ઉપવાસ, — નિવારણ હંમેશાં ઉપવાસ અને ચંડીપાઠ — એ બધાંને ન રોકે તો મેં કાંઈ ગુનેગારી કરી?

વાંકે તો મેં જ્યેઓ છે પણ કલો જય એમ નથી. હમણાં જ એક પતું આવ્યું છે, પંચકાનું. એ તો ગાંડો માણસ છે. પણ ખીજા અનેક કાગળો આવે છે. ઉપવાસનો નિશ્ચય કરવામાં કેટલી વસ્તુનો હિસ્સો છે એ ન કહી શકાય.

નાટાર હરિજનનો કિસ્સો મને ઉડળાવનારો હતો એમ મહાદેવ કહે છે, તે વાત સાચી. હરિજનોની દશા તો જુઓ. સ્ત્રીઓ લાજ પણ ન ઠાંકે એને સારુ તો હું જર દિવસના ઉપવાસ કરું: પાર્વતીને શિવજી શેના પરણે? એણે ઉપવાસ કર્યો. પછી શિવજી જન્મ મારીને એને પરણ્યા. રામચંદ્રજી ભગવાનને પણ કયાં છોડ્યા? ભરત કેવો ઉપવાસ લાઈને બેઠા? કેટલાં વરસના? એ શા માટે? આ વખતના રાવણો તો ત્યારના રાવણ કરનાં ભયંકર છે. પેલાએ તો બિચારાએ સીતાજીનો મહિન રપથ પણ નહોતો કર્યો. પણ આજના રાવણ?

કેટલો મેલ ધૂસી ગયો છે એની તમને શી વાત કરું? તમે તો એટલા પ્રેમથી જીભરાઓ છો કે તમે કદાચ કરોડો રૂપિયા બેગા કરી દેશો. પણ અખજે પણ મારું પેટ કેમ ભરાય? લોકોનાં હૈયાં ઢાણ હલાવી શકે? પોર્ટ આર્થરમાં મહાદેવો પુલ બાંધ્યો હતો, તેમ જ અહિંસામાં પોતા ઉપર દુઃખ વહોરીને સામાને આઘાત આપવાનો છે. આ તો મેં જન્મગરી મૂકી છે. ત્યાર પછી એક પછી એક એમ ચાલ્યાં કરે. આજે તો જુદાણું ચાલે છે, દંભને માટે દગાગાણે થાય છે, પૈસા વેરાય છે, દંડાગાણ ચાલી રહી છે. એ બધા આ ઉપવાસ પાસે રાંકડા થઈને બેસે. મારા એકલાના ઉપવાસથી નહીં, પણ ખીજા અનેકના. એટલે જ કહું છું કે આ ઉપવાસ સાચીઓ માટે છે.

આંગેડર અપ્રમાણિક નથી. પણ એને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોય એમ દેખાતું નથી. એ પોતાને અસ્પૃશ્ય મનાવવામાં મગરૂરી માને છે. એમાં એણે

રાજ્યપ્રકરણ જોવાયું છે. આ મડો કોણ કાઢે? અપ્પર્યેને કોણ મનાવે? મે તો કાલે કહ્યું આના કામોનો આરભ ઉપનાસથી જ થાય એ અખ્યામ થોડા વખત થયા બધ પડી ગયો હતો, એને હવે તાગે કરી રહ્યો છું રાયેટ અક્ટ વખતે દાખન કર્યો પણ હમણા હમણા તે વીસરાયુ છે.

પણ સરકારને કેવી સુરક્ષિત રાખીને કામ લઈ રહ્યો છું? જોકે એમા જોખમ છે. મારો ઉપનાસ તો શરૂ જ થઈ ગયો છે. કામ વધી પડ્યું છે. સવા વાગ્યે બહી પડ્યો અને કામ કરુ છું, એટલે ખવાપ નહીં. એટલે ઉપનાસ શરૂ થઈ ગયા જેવું થયું.

અમારી 'ચડાળ ચોકડી'એ તો એવો દરાવ કર્યો છે કે હરિજન વાસમા જઈને ઉપનાસ કરીએ. પણ વહ દિન કહો કે મિયાકે પાવને જૂતી? મુખર્ષના ઉપવાસનું નિવેદન ઘડી રહ્યા પછી મથુરાદાસને ખતાવ્યું હતું. એમ જ ખીજા ઉપનાસના સબધમા થયું હતું

લીલાવતી કરોડો માણસની ઇચ્છાની તમને દરકાર નથી?

ખાપુ : કોણ જાણે છે કરોડોની ઇચ્છા? એ બધા તો આજે રાજ થતા હશે રામચંદ્ર વનવાસે નીકળ્યા ત્યારે હજારો બહાર નીકળી પડ્યા, દેવતાઓએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. આજના કરોડ હરિજન દેવતાઓ આનંદથી નાચતા હશે

લીલાં : આપનો ઈશ્વર મારાથી સમજી શકાતો નથી.

ખાપુ : એ નથી સમજી શકાતો માટે તો આ ઉપવાસ છે. એ ઈશ્વર એટલે તો ભરાડી અને નાટકી છે કે એને સમજવો મુશ્કેલ છે

મથુરાદાસ સ્વનજી ખીમજીને કોઈ પણ મેણુ માણસ આ લડતમા ભાગ ન લે એ જોજો. નહી તો હાથ ધસાનો વખત આપશે મેંકરેની સાથે

ઇંગ્લેન્ડથી પ્રિય મિત્રોના સદેશા મને મળ્યા છે તેથી મને બહુ આનંદ થયો છે હું જે પગલું ચેવાનો છું તેના ખરાપણાની અતર્હતિથી જ તેમને ખાતરી થઈ લાગે છે. તેમણે એ શબ્દોમા એમ કહ્યું નથી પણ સદેશાએનો એ અર્થ હું કરુ છું મને ભય લાગતો હતો કે આ ઉપવાસનું અનુરાપણુ તેઓ નહીં સમજી શકે પણ મારો ભન પાયા વિનાનો હતો છે. મિ. એન્ડ્રુ પોનાના તરફથી અને મિત્રો તરફથી સદેશા મોકલે છે. ખીજા સદેશો મિસ્ટર અને મિમિમ પોનાકનો છે જ્યારે મારી વાત ન સમજાય ત્યારે મારી ઉપર નીકા કરતા તેઓ કદી ખમચાયા નથી મને એવો અસ્પષ્ટ ભય હતો કે મારુ આ પગલુ તેમને નહીં રુચે હિન્દુસ્તાનમાથી પણ મિત્રોના સદેશા મને મળ્યા કરે છે અને હું આશા રાખુ છું કે આ

થોડાક દિવસોમાં મારા પમલાનું ખરાપણ લોકો સમજતા થઈ જશે. ગમે તેમ હો મારી પ્રતિતિ વધતી જાય છે કે આ ઉપવાસ ટાળવાનું મારે માટે શક્ય જ નહોતું. આ પ્રવૃત્તિને શુદ્ધ નૈતિક મૂલિયા સુપર રાજ્યવી હોય અને તેનાં ગરી જતા સ્વાર્થી બચના બશુદ્ધ નાણાઓ તેને મલિન ન થતાં દેવી હોય તો ધીજો શુભાય જ નહોતો. હવે હું આશા રાખું છું કે અસ્પૃશ્યનાનિવારણના કાર્યક્રમની જુદી જુદી વસ્તુઓ — અસ્પૃશ્યનાનિવારણનાં બિલોની તરફેણમાં લોકમત કેળવવાની સુધ્ધાં —ને બરાબર પારં પાડવા માટે આ બાબતમાં કામ કરનારાઓ અમણા જોરથી મંડી પડશે. આમ કથી વિના મારી ખાતરી થઈ છે કે પ્રગતિ અટકી પડી હોત. હું ઇચ્છું છું કે 'સનાતનીઓ અને સુધારકો આવનાં અડચણોમાં લગીમગીને કામ કરે અને આ કાયદાઓમાં જે કાંઈ જુદી દેખાય તે દૂર કરીને સમજૂતી ઉપર આવે.

તમે પૂછો છો કે મને છોડી મૂકવામાં આવે તો? એ પ્રશ્નનો ખરેખર. હું વિચાર જ નથી કરી શકતો.

વલ્લભભાઈ આ ઉપવાસને કેવી દષ્ટિથી જુએ છે એની ઉપર તેમણે સર પુરણોત્તમદાસને લખેલો એક કાગળ બહુ પ્રકાશ પાડે છે :

“બાપુએ આ વખતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં કોઈની સલાહ કે સંમતિ લીધી જ નથી. ગઈ વખતની પ્રતિજ્ઞા ધાર્મિક હોવા છતાં એમાં રાજકીય તત્ત્વ સમાયેલું હતું અને તેટલા પૂરતી મારી સાથે મસક્ત કરવાની આવશ્યકતા સ્વીકારેલી ખરી. આ વખતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા કેવળ ધાર્મિક હોવાથી તેમાં મારી સંમતિનો સવાલ હતો જ નહીં. રાત્રે એક વાગ્યે અમે બધા ભેંધમાં પડેલા હતા ત્યારે એમણે પોતાનો નિર્ણય કયો અને દોઢ વાગ્યે ભેંધ જે સ્ટેટમેન્ટ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે ઘડી કાઢ્યું. સવારના ચાર વાગ્યે અમે ભેંધ પછી મારા હાથમાં મૂક્યું. મેં જોયું કે એમાં ફેરફાર કરવાની જગ્યા જગા રાખેલી ન હતી. છતાં એ વિષે પૂછીને ખાતરી કરી લીધી અને બ્યારે જણી લીધું કે નિર્ણય થઈ ગયેલો છે ત્યારે તો પછી મને ખાતરી થઈ કે મારે માટે ઈશ્વરજીવાને આધીન થવા સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

“વળી મારી સાથે પ્રથમ મસક્ત કરી હોત તોપણ એમણે કરવા ધારેલા નિર્ણયમાં હું ફેરફાર કરાવી શકત એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. હા, મારા મનમાંના થોડા ભભરા જરૂર કાઢી શકત. બાકી તો આવા કેવળ ધાર્મિક નિર્ણયમાં ફેરફાર કરાવી શકવા જેટલી યોગ્યતા મારામાં નથી.

“આપ આવીને શું કરો? આપ કે હું કે કોઈ શું કરી શકવાના હતા? ધાર્યું ધણીનું થાય છે અને યશ. કોઈની ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞા તોડાવવાનો નિષ્ક્રમ પણ પ્રયત્ન કરવાના પાપમાં શા માટે આપણે પડવું જોઈએ? હિંદુ ધર્મનું પ્રમાણિક અને સતત પાલન કરનાર આજે કોણ છે? જો હોય તો આજે આપણી આ દશા ન હોત. ત્યારે એવું, ધાર્મિક પાલન કરનાર એક વ્યક્તિ આપણા જાણવામાં છે, તે એકની પણ એણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સગાંસંબંધીઓ કે સ્નેહીઓ આગ્રહથી છોડાવી શકે એમ માનીએ તોપણ એથી હિંદુ ધર્મને કે દેશને શો લાભ થાય? મારી અદ્ય માત્ર પ્રમાણે તો એથી ઊલટું જ પરિણામ આવે. એટલે એમને શકવાના પ્રયાસને હું અયોગ્ય અને નિષ્ક્રમ સમજું છું.”

“પ્રતિજ્ઞાના ગુણદોષ વિચારતાં પણ યરવડા પેકટ પછીનું હિંદુ સમાજના કેટલાક ભાગનું વર્તન જોતાં અને ખાસ કરીને સનાતનીઓ અને કેટલાક કેળવણેલા હિંદુઓ જે પ્રકારે પ્રચાર કરી રહ્યા છે તે જોતાં વહેતો કે મોડો ઉપવાસ આવી જ પડવાનો હતો. તો પછી થોડા દિવસ ઠેકી શકાત તે ન થયું, એટલા ખાતર શોક શું કામ કરવો? યુરુવાયુરની અળવળ શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધી સનાતનીઓ જે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યા છે તે બધો મારા જોવામાં આવ્યો છે. હિંદુ ધર્મની રક્ષાને નામે જે હળાહળ જુક અને પ્રપંચનો ભારે પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે તે પણ હું જોઈ રહ્યો છું. મોટામાં મોટી પદવીએ પકોચેલા કેટલાક આપણા જ ભાઈઓ આ અળવળને ‘રાજદારી આક્રમણ’ લેખે છે. અને બાપુના ઉપર ઢોંગનું આરોપણ કરે છે. આવા સંજોગમાં કરોડો ગરીબ અને અભણ અંત્યજને આપેલા વચન માટે એ કયાં સુધી મૂંગે મોઢે જોયાં કરે? હિંદુ ધર્મની રક્ષાનો ખીજો કોઈ માર્ગ આપને સૂઝે છે ખરો? જો ખીજો કોઈ માર્ગ ન હોય હોય તો જોને ધર્મ એ જીવનથી વધારે વહાલો હોય એ ખીજું શું કરે?”

“બાપુની ઉંમર અને શારીરિક સંપત્તિ જોતાં એકવીસ દિવસના ઉપવાસની વાતથી મને ડ્રુજરી છૂટે છે ખરી. એમને પોતાને તો શ્રદ્ધા છે કે ઈશ્વર ઉપવાસ નિર્વિધિ પૂરા કરાવશે. પણ મને બય છે કે એ આશા વધારેપડતી છે. પણ જે અનિવાર્ય છે તેનો શોક ક્યેં શું થાય? પ્રભુ જે કરશે તે સારું જ કરશે.”

પંડિતજીની સાથે આશ્રમ દ્વારા ઉપવાસની કાવડ કેમ ચાલુ રખાય એની ચર્ચા કરી. એકવીસ જ કરવા એમ નહીં, પણ ચૌદ કરવા. એમ આશ્રમમાં કોઈ નહીં તો કોઈ કરવું જ હોય. ચૌદથી ઓછા તો ન જ

થાય. દરમિયાન વિનોબા, નારાયણ શાસ્ત્રી જેવા તો બહાર ઉપવાસ કરતા પડ્યા જ હોય.

તળેમાંવકર, હરિભાઈ વગેરે આવ્યા. તળેમાંવકર ખૂબ રાયો.

આને પણ વિનોદ આપનારી માર્ગરેટ હાજર હતી. એણે આવીને માફી માગી. એને કડાક દર્શને મોટા તમાચો બાપુએ ચોડી દીધો અને કહ્યું : મારી પાસે બે વિચિત્ર દીકરીઓ આવી પડી છે. એક પાપમાં ડૂબેલી છે; બીજી પાગલ છે, એ વર્ગી વધારે ખરાબ.

માર્ગરેટ : હા, બાપુ.

બાપુ : મારામાં કાંઈ ગમગીની હોય તો તારા વિચિત્ર વર્તનથી તે દૂર કરાવે એવી તું છો.

એણે હોટેલમાં જઈને રહેવાની વાત કરી એટલે એની પાસેના બધા પૈસા કઢાવ્યા. ગળાની કંઠી કઢાવવાની વાત કરી ત્યાં એ કહે મારે સોની પાસે જવું પડશે.

બાપુ કહે : એક-પળમાં એ કાઠી દઈ એટલો સોની તો હું છું જ. પછી તું કહેશે કે મારો બાપ પ્રેમાળ છે એટલું જ નથી, હોશિયાર પણ છે. તારા કરતાં વધારે હોશિયાર તો ખરો જ. એને ખ્રિસ્ત સેવક સંઘમાં જવાનું કહ્યું. પછી પૂછ્યું : મૂખાંઓ મારે દવા શી એ ખબર છે? મૌન.

માર્ગરેટ : મને માફ કરો. હું જરા ઉદ્દત છું.

બાપુ : ના, ના. તું ઉદ્દત ન ગણાય. ઉદ્દત માણસોને તો મારી પાસેથી તરત પાણીચું મળે છે.

શાસ્ત્રી : એમાં અપવાદ હોય છે ઠા. ત. પેલો રિપોર્ટ.

સવારે મેં પૂછ્યું : આ ઉપવાસ વિષે તમે કહી રહ્યા છો અને લખી રહ્યા છો તેથી કૃત્રિમતા અને દંભને ઉત્તેજન ન મળે?

૩-૫-'૩૩

બાપુ : હું જાણું છું કે મળે. પણ તેનું શું થાય?

જમતમાં ઈશ્વરના નામની આસપાસ પાર વગરની કૃત્રિમતા અને દંભ નથી વ્યાખ્યાં? ધર્મની આસપાસ પણ એમ જ નથી ચમું? તેથી શુ ઈશ્વરને ખૂલી જનારો? કે ધર્મને ખૂલી જવારો? હું જાણું છું કે અધિકાર વિના ઘણા ઉપવાસ કરી બેસશે. તેને અટકાવી શકાય. દાખલા તરીકે. . . . એને તો અગાઉથી જ હું લખી ચૂક્યો છું ના કે તમારાથી આ ન થાય? એની ભુદ્ધિ મંદુચિત વર્ધિત થયેલી છે. એ બગાળાના મનને સમજવાનો પ્રયત્ન જ નથી કરતા. તુર્કની રામાયણની એની પ્રસ્તાવનામાં ભારે ભક્તિ અને નમ્રતા ભરેલાં છે, પણ એનામાં ભારે અભિમાન

પણ પડેલું છે. એને વિષે મારા દિલમાં નિંદા તો હોય જ નહીં. પણ આપણે તો એની યોગ્યતા વિચારી રહ્યા છીએ.

મેં પૂછ્યું : ત્યારે આથમમાં તમે તમારી કાવડ ચાલુ રાખનારા તરીકે જેની આશા રાખો છો તે બધા . . . ના કરતાં ચલિયાતા?

બાપુ : હા, હા હું તમારી સાથે વાત કરી રહ્યો છું એટલે કહું છું, કારણ તમે અનર્થ નથી કરવાના. એ લોકોમાં ખીલ યોગ્યતા આછી હોય પણ . . . ની અયોગ્યતા પણ ન હોય.

મેં કહ્યું : પણ એ બધું એમણે જ વિચારવાનું રહ્યું ને? મને કાઈ એ પૂછ્યું હોય કે ગાંધીજીના સો કે પાંચ સો ઉપવાસ કરનારામાં : : . . . ખરા કે નહીં? તો હું તો હા જ કહું.

બાપુ : એ તો હું પણ હા કહું. પણ એ છેલ્લા આવે. જેમ છેટલાક પ્રસંગ આવ્યે બધાને ચડી જાય એવો છે પણ આજે એને ઉપવાસ ન કરવા દઉં.

હવે તમારી તંદરથાની કુરિયાદ વિષે. તમે કહો છો તેવી તંદરથતા રહેવી જ નં, જોઈએ. હું મારા નિર્ણયો હજાર વિચાર કરીને ધકું છું, અને ઘંડયા પછી ફેરવવો નથી એટલે એ નિશ્ચયમાં જ પરિપક્વતા એટલી હોય કે એને ફેરવવા માટે એકે દલીલ કામ નથી આવી શકતી. એને માટે મારી પાસે જવાબ હોય જ છે. તેનું શુ યાવ? તમે કહો છો એવા તંદરથ તો શાસ્ત્રી છે. પણ એ નબળાઈ છે, જેની મસ્કરી વક્ષણભાઈ ધણી વાર કરે છે અને જેની કડવી ટીકા દાસે કરી હતી.

હું મારા ઉપવાસમાંથી નીકળતી વસ્તુ આથમને ન સમજાવું તો કોને સમજાવું? આથમ એ હું છું. આથમ એ મારી જ મૂર્તિ છે; એટલે હું જે કરું છું તે આથમ જ ન કરે તો પછી કોણ કરે એવી આશા રખાય? એટલે જ હું આથમની પાસે વધારે ને વધારેની આશા રાખી રહ્યો છું.

(મેંકરને) હું જાણું છું કે આ જબરદસ્ત સરકાર મારે માટે યોજનાઓ વિચારી રહી છે, પછી મારે શું કામ કરી ચિંતા કરવી જોઈએ?

સરોજિની : ઈન્કરને કે શેતાનને તમે કરી તક આપી નથી.

બાપુ : પણ સરકારને જરૂર આપુ છું.

સરોજ : અત્યારે પણ તમે સ્વાસ્થ્ય સારું જાળવી રહ્યા છો.

બાપુ : મોન આવે તે પહેલાં શા માટે મરવું?

। બા અને મીરાજકેનનો હૃદયવેધક તાર આવ્યો, તેના બાપુએ એવો જ મર્મવેધી જવાબ વાળ્યો.

જનરલ સ્મરસનો ઉદાર પ્રેમથી ભિરાતો તાર છાપામાં આવી ગયો છે પણ હજી સરકારને ત્યાંથી અહીં આવતાં તો દહાડા જશે.

સરોજિની નાંચુએ કાલે આવતાંવિંત જ બાપુને મોકલેલી ચિઠ્ઠી :

“મારું આગમન બદેર કરવા આ લખ્યું છે. તમારા અંગત નિર્ણયની આશ્રયતા ધરવને કે શેતાનને પસંદગી કરવાની તક આપો એવા તમે નથી એ હું જાણું છું. આજે સાંજ સુધીમાં તમને મળી જઈશ, પણ તે વિરોધ કરવા કે દલીલ કરવા કે વધાવી લેવા કે વખોડી કાઢવા નહીં. તમે જોટલા તમે છો તેટલી જ હું તે હું છું.”

ડૉ. અનસારીનો કાલે સાંજે તાર આવ્યો હતો : હું આ ઉપવાસને

મંજૂરી આપી શકું એમ નથી, પણ જો ઉપવાસ થાય

૪-૫-૩૩ જ તો બચતી હદે પડોંચ્યા એમ દાકતર કહે એટલે

તમારે ઉપવાસ છોડવો. એનો જવાબ આપ્યો :

“તમે તો ખુદા પર યકીન રાખનારા છો. તમને કહું છું તે સાચું માનજો કે આ ઉપવાસ મેં મારી ખુશીથી નથી લીધા. એ ખુદાનું કહક કરમાન છે. તેથી એ જ મારો અદ્વય હકીમ છે. જો એની સારવારથી હું નહીં બચું તો તમારા જેવા, કુશળ દાકતર અને પેગંબરસાહેબને આહતને વખતે મદદ કરનાર (અનસારીઓ)ના વંશજ મને શી રીતે બચાવશે? ખાર.”

રંગૂનવાળાએને આ કટોકટીને પ્રસંગે પણ મિલકતની વહેંચણી માટે સલાહ લેવી છે. બાપુ કહે : સોમવારે પણ મળવા આવવા દેવા જોઈએ. પુરમ મિત્રના પુત્રો છે, એને કેમ ના પડાય?

અંબાતા જેવાને પણ લખીને તળિયત સંભાળવા સલાહ આપે છે : “મારા ઉપવાસ ધરવના હાથમાં છે એટલે એની ચિંતા હોય જ નહીં. ત્યાં જ ગાય જો મળે તો તેને સામે રાખી આંચળ સાફ કરાવી દોવરાવી દૂધ મેળવો તો જલુ સારું. દૂધ અને ફળના રસ ઉપરાંત કંઈ જ ન લેશો. તમને અને તેહમીનાને આશીર્વાદ—બાપુ.”

રાજાજી સાથે સંવાદ :

બાપુ : કાયદાશાસ્ત્રમાં પણ આપઘાતનો હક સ્વીકારેલો છે. તમે મને પૂછશો કે રામતીર્થ, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ કોણે આવી તપશ્ચર્યા કરી છે? રામતીર્થે ધરદાપૂર્વક આપઘાત કર્યો કે સમાધિમાં તેમ ક્યું, પણ તેનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું છે? તમે તો પૂછશો કે ઈસુ કૃસ ઉપર ચડવો તેની કાંઈ અસર થઈ છે?

રાજીજી : પણ હિંદુ ધર્મ આપઘાતને મંજૂર રાખતો નથી.

બાપુ : હું જાણતો નથી. પણ મહાદેવ મને કહેતા હતા કે ગંગામાં ડૂબી મરવાનો રિવાજ છે.

રાજીજી : એ તો ગંગાજળથી પાવન થવા માટે. હું એટલું કબૂલ કરું છું કે આ બધાં પાપનું કારણ તમે હો તો તમે આપઘાત બલે કરો. તાકિફ દષ્ટિએ તમારો વિજય થયો ગણાય, પણ એવો વિજય તો તમારે નથી જોઈતો ને ?

બાપુ : મારે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું છે. નૈતિક હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે સાધનો પણ નૈતિક હોવાં જોઈએ. કાર્ડિનલ મેનિંગને ત્રણ ખ્રિસ્તિય અને પાણી ઉપર રાખવામાં આવ્યો હતો. એકવીસ દિવસના ઉપવાસ કરવા એ કાર્ડિનલ મેનિંગ જે ધીમા મોતથી મર્યાનું કહેવાય છે તેના કરતાં ઘણું સહેલું છે. નૈતિક મુદ્દારો તપશ્ચર્યા અને આત્મશુદ્ધિ જેવાં નૈતિક સાધનોથી જ થઈ શકે. એમાં જે વૈજ્ઞાનિકોએ આ વસ્તુનો અનુભવ કર્યો છે તેમના દાખલા લેવા જોઈશે. હું તથા મારી મા જે કુટુંબમાં આવીં મત રાજીની વસ્તુ હતી તેમાં જ-એમાં છીએ. તેમને આ અનુભવ છે. મારી માનાં કડક મત કદાચ મારા પિતાને નહીં ગમતાં હોય, પણ તેના ઉપર કશી ખોટી અસર થઈ નહોતી. અને તેના પ્રત્યે અમારો આદર તે કારણે વધતો જ હતો.

રાજીજી : આ ઉદાહરણ કેવળ વિચારસાહચર્યનું છે. મા એવાં મત કરતી હતી તેથી તમે પણ કરો એનો બચાવ થઈ શકે ખરો ? કોઈ માણસ શરીરમાં સોમો બોંકે તેથી લોકોને શી રીતે સમજાય કે માણસને અસ્પૃશ્ય ગણવે એ પાપ છે ?

બાપુ : ત્યારે થોડા દિવસના ઉપવાસ કરું તો ? અથવા આ ઉપવાસને અંતે ન મરું તો ?

રાજીજી : એ બેની વચ્ચે કશો સંબંધ જ નથી તમે તો એમ માનતા જણાવ્યો છો કે દેહદમન અને પ્રતીતિઓ વચ્ચે ગૂઢ સંબંધ રહેલો છે. આવા દેહદમનની સામે શુદ્ધે પહેલો વિરોધ ઉઠાવ્યો.

બાપુ : સાચા ઉપવાસ ત્યારે ગણાય જ્યારે ચિત્ત અને આત્માનો શરીર સાથે સહકાર હોય. શુદ્ધે જે વધિા ઉઠાવ્યો તે કેવળ દેહના ઉપવાસ સામે હતો.

રાજીજી : દસ દિવસ પછી તમે સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની શક્તિ રાખી શકશો ?

બાપુ : અગાઉ તો મેં રાખેલી છે જ. શુદ્ધ ઉપવાસમાં વિચારો વધારે પવિત્ર થાય છે. જોકે એનું કશું બાહ્યચિહ્ન ન દેખાય. એક સાથીએ પંચાવન દિવસના ઉપવાસ કર્યા છતાં તેના વિચારો શુદ્ધ નહોતા થયા, કારણ તેનું ચિત્ત શુદ્ધ નહોતું. પહેલે જ દિવસે ઉપવાસને અતે પોતે શું કરશે તેની એણે મારી સાથે ચર્ચા કરવા માંડી. અત્યારે એનું મગજ ઠેકાણે નથી. પોતાના મનની મલિનતા બતાવનારો એક કાગળ તેણે મને લખેલા. પણ જે માણસનું ચિત્ત ઈશ્વરમાં અથવા તો પવિત્ર કાર્યમાં ચોંટકાઈ છે તેને તો જે વસ્તુઓ શરૂઆતમાં અધકારમય દેખાતી હોય તે ધીમે ધીમે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા માંડે છે.

રાજજી : અમુક હદ સુધી જ તે સાચું ગણાય.

બાપુ : એમ કહેવામાં તમે બયબરેવી ભૂમિકા ઉપર જાઓ છો. વૈજ્ઞાનિકના અનુભવને તમારે માનવો જોઈએ. જે માણસ પવિત્ર છે, સત્યપરાયણ છે અને સત્યને જ વળગી રહેવા માગે છે તે ભૌતિક વિજ્ઞાન-વેત્તાઓના જેવો જ વૈજ્ઞાનિક છે.

રાજજી : પણ આ તો અસ્વાભાવિક સ્થિતિ કહેવાય.

બાપુ : પરંતુ એને માટે અસ્વાભાવિક હોય, માણસને માટે નથી. તમારે અદસ્યનું દર્શન કરવું હોય તો અદસ્ય થવું પડે.

રાજજી : તમારે અદસ્યનું દર્શન કરવું છે ?

બાપુ : હા. કારણ મારે હરિજનોની સેવા ઉત્તમ રીતે કરવી છે. અમૃત્યના નાખૂડ કરવી હોય તો સોળ કરોડ માણસોનાં હૃદયને અસર પહોંચાડવી જ જોઈએ.

રાજજી : જૂનપ્રેતથી બચવા માટે લાકડાનો સ્પર્શ કરવાનો એક વહેમ છે અને તેમાં ઈશ્વરને સંડોવવામાં આવે છે. પણ આવી ગૂઢ વાતોની પણ હદ હોય છે.

બાપુ : મને ગૂઢ તત્ત્વની શરમ નથી. તમે તો એમ કહેવા માગો છો કે ગૂઢ તત્ત્વને માનવું એ તુક્કસાનકારક છે.

રાજજી : હા, જે એનું પરિણામ મોનમાં આવતું હોય તો.

બાપુ : તમે તો દહીં ને દૂધ બેવમાં પગ રાખો છો. દહીંકની ખાતર ટું કટું કે આત્મધાનક ઉપવાસ ખોટા છે, એ તમારી વસ્તુ મને માન્ય છે. પણ બધા ઉપવાસ એવા નથી હોતા. તમારી દલીલનો અર્થ તો એવો થાય છે કે દેહદમનથી લાભ થઈ જ ન શકે.

રાજજી : થાય પણ ખરો.

બાપુ : વૈદકીય દષ્ટિએ ?

રાજભણ : ના, માનસિક પણ યામ.

બાપુ : ત્યારે તમે હારી ગયા. તેમ હોય તો ઉપવાસ કરનાર વ્યક્તિ ઉપર એ વાત છોડી દેવી જોઈએ. આ ઉપવાસ મેં સ્વેચ્છાએ નથી લીધા. મને આદેશ મળ્યો છે.

રાજભણ : ઠીક. આ બાબતમાં મિત્રો તમને સલાહ આપી શકે ખરા ?

બાપુ : જરૂર.

રાજભણ : જો ૮૦ ટકા સંભવ મૃત્યુનો હોય તો આ તો જુગાર કહેવાય. તમે કહેજો કે એ સારો જુગાર છે. મને તો લાગે છે કે જેલમાં રહીને એકની એક વસ્તુ મનમાં ધોળ્યાં કાઢી તેને લીધે તમે તારતમ્ય-સુદ્ધિ ખોઈ ખેડા છો. તમારામાં અખતરા કરવાનું અહંગ કુતૂહલ છે. મોતની સાથે આ અખતરો કરી રહ્યા છો : તેમાં તમે ખેડે રરતે દોરવાયા છો. એવો કોઈ માણસ બતાવશો જેણે તમારું આ પગલું પસંદ કર્યું હોય ?

બાપુ : ડંકન, એન્ડ્રૂઝ.

રાજભણ : એ લોકોના અભિપ્રાયની કેટલી કિંમત ગણવી ? એના કરતાં તો મારો અભિપ્રાય ક્યાંય ચડી નય. એન્ડ્રૂઝને તો ઓરડીને તાળું દેતાં પણ ન આવડે, અને એ જીવનને તાળું દેવાની વાત કરે છે. અને તમે પણ ઈશ્વરના કાયદા પૂરેપૂરા જાણવાનો દાવો કેમ કરી શકો ? હું તો કહું છું કે તમે વધારે સાવધાન થાઓ. કોઈ વાર ઈશ્વરની પ્રેરણા મળે એ શક્ય છે પણ કોઈ હંમેશ ન મળે.

બાપુ : ત્યારે તમે ઈશ્વરની પ્રેરણાની શક્યતા તો સ્વીકારો છો ને ? સ્વીકારો એટલે તમારો કેમ તમે હાથો.

રાજભણ : પણ આ પ્રસંગમાં એ પ્રેરણા ખોટી પણ હોય. બુદ્ધિને બંધ કરી દેવી એમાં તો અધીરાઈ રહેલી છે. કેટલીક વાર ઈશ્વર અધીરાઈનું રૂપ પણ ધારણ કરે છે. કેટલીક વાર દુષ્ટનું રૂપ પણ ધારણ કરે છે, કોઈ વાર માછલાનું અને કોઈ વાર કચ્ચાનું રૂપ ધારણ કરે છે. હું તો તમે એટલું સમજો એ જ ઇચ્છું છું કે કોઈ વાર તમારી પણ જૂલ યતી હોય. આ દાખલામાં હું ઇચ્છું છું કે તમે એટલું સમજો.

બાપુ : પણ પરિણામ જણાયા સિવાય હું જૂલ શી રીતે કળૂસ કરું ? આ ઉપવાસનો નિબર મારી ઇચ્છાની વિરુદ્ધ યર્ષને મેં કર્યો છે. મારું મન કેમ કામ કરી રહ્યું છે તે મારા કાગળોમાંથી મહાદેવ બતાવશે.

રાજભણ : એ તો તમે વિચારોને મૂગળાવી રહ્યા છો.

પછી કેવી રીતે નિશ્ચય કર્યો એ બાપુ વર્ણવે છે અને કહે છે : તમારી દલીલ હું સ્વીકારું તો તો મારે કામ કરતા બધ ઘર્ષ જવું જોઈએ.

રાજાજી : પણ બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ એવી પ્રેરણા ન હોઈ શકે.

બાપુ : મારી બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ ન હોય. . . .

આમાં એકમાત્ર હેતુ શુદ્ધિનો છે. મારી પોતાની શુદ્ધિ અને સાથીઓની શુદ્ધિ. બીજા પારુણામાં એમાંથી નીપજશે. હું જોઈ છું કે મારી હાજરીમાં અશુદ્ધિ હસ્તી ધરાવી શકે છે. આનો અર્થ એ થયો કે મારા પોતાનામાં અશુદ્ધિ છે.

એક હરિજનસેવક આમળ :

મરી ગયેલા માણસો આજે કામ નથી કરતા ? પવિત્રતા આદિ ગુણો એ સત્યની પ્રજા છે. એનો નાશ નથી થતો. સત્યના વૃક્ષનો નાશ નથી, અસત્યના વૃક્ષનો નાશ ઘર્ષ ગયો છે. સત્યના વૃક્ષનાં ફળ આજે આપણે ભોગવીએ છીએ. હું તો રામરસ લેવા માગું છું. રામરસ મને જીવતો ન રાખે તો મોસખીનો રસ શી રીતે જિવાડશે ? અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરવા માગે એણે રામરસ પીવો જોઈએ. હું રામને ઘેઝો નહીં દઉં. મારી રામની ભક્તિ હૃદયની હોય તો આ દેહ ન જ પડે. તમારે નિશ્ચિંત રહેવું જોઈએ અને તમારા હરિજનોમાં જેટલા દુરાચાર હોય તે કાઢી નાખવા જોઈએ. અને છતાં આ દેહ પાડવાની રામની ઇચ્છા હોય તો તે એ માટે જ હોય કે બીજી રીતે પડે એના કરતાં આ રીતે પડે એ ઉત્તમ છે.

હરી પાછા રાજાજી સાથે :

વિચારો બીજા ત્રીજા ન જ આવે તેવી સ્થિતિ મારી નથી ઘર્ષ ગઈ.

ધારો કે જે વસ્તુઓને હું અશુદ્ધ તરીકે વર્ણવું છું તે શુદ્ધ સામિત

થાય તોપણ હું ઉપવાસ કરીશ. અશુદ્ધિઓ છે જ અને મને લાગે છે

કે તેને માટે હું જવાબદાર છું. વળી આ મવાલનો રાજદ્વારી દષ્ટિએ

વિચાર કરવામાં આવે છે એ જોઈએ છે. પાપાની વાત એ છે કે આ

ચળવળ ધાર્મિક વૃત્તિથી જ ચલાવવી જોઈએ.

ધર્મ એ અંતરની સમજની વસ્તુ છે. એ હૃદયની વાત છે, ત્રદાની

વાત છે, સનાતન મૂલ્યની વાત છે. સરીરો તરીકે આપણું કશું સનાતન

મૂલ્ય નથી. ઈશ્વર કહે છે કે નામરૂપધારી હરકોઈ વસ્તુનો નાશ છે.

સૂર્ય પણ સનાતન નથી. વિજ્ઞાન પણ આ બાગતની સાક્ષી પૂરે છે.

પણ આપણી પ્રવૃત્તિઓ ભૌતિક વસ્તુઓ માથે સંકળાયેલી હોય છે.

મારા ઉપવાસ સંપૂર્ણપણે આધ્યાત્મિક તેન માટે છે અને આજનાં ભવિષ્યમાં

અનંતમણી ચડિયાતા હોય તેમની સામે હું દલીલમાં કેમ ટકી શકું? પણ હૃદયની પ્રતીતિની વાત આવે છે ત્યારે એમની સામે હું બિબી શકું છું. કારણ તેમાં કાંઈ સંસ્કૃત બાવાના ગાનની જરૂર પડતી નથી. ગરીબોને સદ્બાગ્યે એ હૃદયમાં વસે છે અને હું હૃદયને શોધવા માટે ઉપવાસ કરું છું. જોકે વરસાદને માટે અને ખીજ ભૌતિક વસ્તુઓને માટે ઉપવાસ કરવાની પ્રથા છે ખરી.

પછી રાજ્યની સાથે ખૂબ વહવા, ઝઘડવા, અંગારા ઝપાં, અને ઉકળાટ તથા આવેશ સાથે બોલ્યા :

મારી પ્રતીતિઓને તમારે માન આપવું જ જોઈએ. તમે તો મારી પ્રતીતિ એકાએક છોડી દેવાનું કહો છો. મારી સાથે લડો, દલીલ કરો, હું જૂલ કરતો હોઉં એવું બને પણ તમે તો ગરબ વસ્તુને નિશ્ચિત તરીકે માનવાનું મને કહો છો. આ ઉપવાસમાં મારું મોત જ નીપજશે એ નિશ્ચિતતા સાથે જો હું ઉપવાસ કરતો હોઉં તો હું જૂડો છું. આ વસ્તુમાં મારી જૂલ છે એમ તમે મારાં પોતાનાં વિધાનો લઈને મને ખાતરી ન કરાવી આપો ત્યાં સુધી મારા વિશ્વાસને તમારે ડગાવી દેવો જોઈએ નહીં. કાંઈ પણ માણસ ઈશ્વરના જેવી નિશ્ચિતતા ને પ્રાપ્ત કરી શકે. પણ મારા વહાણનો સુકાની તો હું જ હોઉં ના!

રાત્રે દિલગીર થયા. અને રાજ્ય સાથે ક્રોધ કર્યો તે માટે માફી માગવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

સવારે સવા જે વાગ્યે બીડીને રાજ્યને માફીપત્ર લખ્યો.

શંકરશાલ આબ્યા તેની સાથે ઉપવાસ વિશે

૫-૫-૩૩

વાતો કરી : આ ઉપવાસ બધા ઉપવાસોથી વધારે પવિત્ર છે. આ શુદ્ધિનું કાર્ય ખીજ રીતે થાય જ નહીં. માણસે

મારે કામ કરવું હોય અને પોતાનો જોગો ઈશ્વરની ઉપર દેલવો હોય તો એણે અન્ય ઈર્ષ જવું ધટે. એ અન્યતા ખીજ રીતે શી રીતે સધાય?

આપણે ત્યાં હૃદયોગ છે, શ્વાસ રૂંધવાની ક્રિયા છે. સમાધિરથ માણસને ઝેર ચડતું નથી. ખીજ રાજ્યોગની ક્રિયા છે. જો મારું ચિંતવન જ એમ ચાલતું હશે કે ઈશ્વરની સાથે મેં મન જોડ્યું છે — મન સમાધિરથ છે — તો મારો દેહ નહીં પડે. મારા મનની સમાધિ કુદરતી જ હશે. મારા મન ઉપર કાબૂ આ ઉપવાસમાં અમાહિના ઉપવાસ કરતાં વધારે હશે. પણ જો હું કેવળ રામરસ જ ન પીતો હોઈશ તો આ શરીર બીડી જશે. જો હું બીડી ગયો તો એમ જ સમજાવે કે આ કામ ઈશ્વરને મારે

હાથે નહોતું લેવું. મેં નારણદાસના ક્રોધની વાત કરીને લખ્યું કે મારામાં પણ ક્રોધ બરેલો છે ત્યાં ખીજની શી વાત કરું? એ વીછી પડ્યો છે તે પ્રસંગ આવ્યે પ્રગટી જ બેઠે છે.

શંકરલાલ : હું તો માનું છું કે આપ વિનાપ્રયોજન ઉપકાર કરનારા છો. હું તો ઉપવાસ કરું તો અમુક હેતુથી જ થાય. આપ કાંઈ એવા હેતુથી ન કરો એ બાબતું છે. હું કોણ આપને એમાં ત્રુટી આપનારો? એટલું કહું કે જે નૈતિક પરિવર્તન તમારે જોઈએ છે તે આટલે સમય જોઈએ. દાંત ભંગતાંયે એ વરસ લાગે છે. હું આટલું આપની પાસે રહ્યો, છતાંયે હજી જરાયે શુદ્ધિ મારામાં નથી, તો ખીજની શી વાત કરું? પામર ખેડૂત, હરિજન, આજે અનેક રીતે અકળાઈ રહ્યા છે. એમને વધારે ન અકળાવો.

હું આંપનાથી કરોડો માર્કલ દૂર રહેવાને પણ લાયક નથી. આપની પાસે રહું તો આપની એકેએક વસ્તુને અર્પાવત્ર કરું. છતાં તમે મારી માથા સાડુ થયા? હું તો માગું છું કે તમે જીવો. મોહ કહો, એને જે કહેવું હોય તે કહો. હું તો માત્ર પાપી દિલ તમારી આગળ ખોલું છું.

મેક્કરનો તુછો કે તમે ત્રણ દિવસમાં છટકો. છટકા પછી શું કરશો?

આપુ : બધા સુધી હું છટકો નથી ત્યાં સુધી છટકા પછી શું કરીશું એ કેમ કહી શકું?

પછી માર્ગરેટ વિષે બોલ્યા :

તેનામાં વિચિત્રતા છે, તેનાથી તેને બચાવી લેવાની જરૂર છે. સામા ઉપવાસ કરવાનો માંડો નિર્ણય તેણે કર્યો છે તે ધીમેથી તેને સમજાવતીને છોડાવવો જોઈએ. મેં જે પવિત્ર નિશ્ચય કર્યો છે તે આવા કોઈના નિર્ણયથી બદલાય એ શક્ય નથી. એટલે હું આશા રાખું છું કે જે કોઈ એનો હવાલો લેશે તેનામાં એટલી માનવદયા હશે જ કે તેના માંડા વિચારમાં તેને ઉત્તેજન ન આપે.

આ ઉપવાસનો વિચાર હું છોડી દઉં તો હું તદ્દન નકામો માણસ બની જાઉં. કારણ હું માનું છું કે એ ક્ષતિરે મોહલેલા છે. જોકે આવું માનવામાં મારો ભ્રમ હોઈ શકે.

આઠમીએ બાર વાગ્યે મારી સ્વતંત્રતા શરૂ થાય છે. પણ તમે વર્ણવો છો એવી નેસમુકિતની નહીં.

મારે વિષે એટલું કહેવાય કે હું કદી દુષ્ટ રીતે નથી વર્ત્યો, તો મને પૂરેપૂરો સંતોષ છે.

કેલકરે કહ્યું કે આમાં જળજળંબરી છે.

બાપુ : હું માતું છું એ બધુંય સનાતનીઓ આપે તોપણ હું ઉપવાસ કરતો અટકવાનો નથી. પછી જળજળંબરીની વાત ક્યાં રહે છે ?

જમનાલાલજીનો તાર આવ્યો : “ આવવાનું મન થયું. પણ ઢણ ઉછાળ્યો અને પરિણામે રહી ગયો છું ”

સરોજિની હસે છે. અને કહે છે : ત્યારે તમારે ઉપવાસ કરવો જોઈએ કે નહીં તેનો પણ ઢણ ઉછાળ્યો તો ?

રામજીએ પાછી દલીલ કરી : એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે તમે મરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા નથી.

બાપુ : હા, એટલું સ્પષ્ટ છે. પણ દાકારો કહે કે એકનીસ દિવસના ઉપવાસમાં તમે જીવી શકો નહીં તો તેથી હું મારા નિશ્ચયમાંથી અલિત થાઉં નહીં. હું નજીવો પડું એવી યકષતા દેખાતી તો નથી. મારી પ્રતીતિ તો વધતી જ જાય છે કે ઈશ્વર મારા જળ ઉપરાંત મારી કસોટી નહીં કરે

રામજીની સાથે નરસિંહમની ચિંતા કરે છે અને તેને લોનાવલા મોકલવો કે સિંહગઢ મોકલવો એની ચર્ચા કરે છે.

૬-૫-૨૨ રામજી એ ચર્ચા કરવાની સાફ ના પાડે છે છતાં આગ્રહપૂર્વક ચર્ચા કરે છે.

આજે સવારે કહે : મારું શરીર મને અનિશ્ચય સ્વસ્થ લાગે છે. ધુરંધર કહે છે કે આ ઉપવાસનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો છે એ માનસિક દષ્ટિએ બહુ અનુકૂળ વસ્તુ ગણાય. એ વાન હું માનું છું જુઓની, મયા ઉપવાસ વખતે તો હું શરીરના ઉપર પ્રયોગો કર્યાં કરતો હતો — રોટલા, રોટલી, રોટી, વગેરે આ વખતે તો આ ઉપવાસની તૈયારી રૂબ અને દૂધથી મહિના ઉપરાંતથી ચાલી રહી છે.

પછી કહે : અને ઈશ્વરને આ કામને માટે મને જિવાડો છે એમ મને તો વિશ્વાસ જ છે. મારું મરણ થાય તોપણ આસ્તિક લોકોએ તો જરાય ડરવાનું નથી. તેમની આસ્થા કાયમ રહેશે. પણ નાસ્તિકો વધારે નાસ્તિક બનશે અને સનાતનીઓ નાચશે. કાણુ જાણે બગવાને યું મચ્છયું હશે.

(રામજીને) હું કહું છું કે નીલાના અથવા આશ્રમનાં બાળકોના કિરસાથી આ ઉપવાસ નથી આવ્યા, એ હું સોએ સો ટકા સાચું કહું છું.

લક્ષમણ શાસ્ત્રી : ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછીની તમારી સ્થિતિ જોઈ હું તો મને તમારા મુખ ઉપર શાંતિ અને આનંદ લાગે છે, જે અગાઉ હું નહોતો ભાળતો.

એની આગળ ઉપવાસનાં કારણોનું પૃથક્કરણ કર્યું : ત્રણ વિભાગ (૧) હરિજનો ઉપર ચાલે રહેલા અત્યાચારો (૨) એક પ્રેક્ટિસર લખે છે કે હરિજનોથી જ આપણે હિંદુ ધર્મની રક્ષા કરી શકીએ. એમાં શુંડાશાહી છે અને સ્વાર્થ છે. (૩) હરિજનસેવકોના દ્વિષમાં છે કે રાજદારી સત્તાથી બધું ઘર્ષ શકશે. એમનામાં અપવિત્રતા પડી છે, તેના બયાનક દાખલા મારી પાસે આવ્યા છે.

ધાર્મિક પરિવર્તન માટે યજ્ઞ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

હરિશાસના કાગળનો હૃદય-પરિવર્તનકારક જવાબ આપ્યો. કાકા આગળ બોલ્યા : હરિશાલ જો પાછો મળતો હોય તો તેને માટે બેતાળીસ ઉપવાસ કરું.

|| મનમોહનદાસ રામજી અને એનો દીકરો આવ્યા.

મં ૨૧૦ : અંત્યજ્ને માટે બધી સગવડો કરી આપવાની ફરજ છે, એ પ્રમાણે જ વર્તન થાય છે. કેટલીક માન્યતાઓ એટલાં જિંદાં મૂળ ધાલીને બેઠી છે કે એમાં ઝટ ફેરફાર કરવો મુશ્કેલ છે.

મદિરો વિષે બધા રાજી હોય એટલે કાણુ? દુસ્તીઓ રાજી હોય, પણ અંદર જવાવાળા રાજી છે? એ લોકો અંત્યજ્ને સાથે જવામાં રાજી ન હોય તો? એટલે એકમત થયા વિના રાજ મારામારી થવાની. વેરથી કામ આણું થશે. આ કામ કોઈ દિવસ તો થવાનું જ છે. કાળ બળવાન છે, પણ બળાતકારે આ ન થાય.

બાપુ : હું તો બળાતકાર માગતો જ નથી.

મં ૨૧૦ : આ પતન થયું છે એવું કારણ એ છે કે ધર્માચાર્યો પોતાનું કર્તવ્ય બૂધી ગયા છે. એમને હું તો કહું છું કે તમે સોયની અણી ઉપર છો. ક્યારે જીખડી જશે તે કહી નથી શકાવું.

બાપુ : એટલે જ હું કહું છું કે ધર્મ કાયદાના હાથમા ચાપ્યો જાય એ હું નથી ઇચ્છતો. હું તો મિત્રોને કહી રહ્યો છું કે અરપૃચ્છતા નિવારણનું બિલ પાસ કરો એટલે મદિરપ્રવેશના બિલની જરૂર નથી.

ડો. સૈયદને બાપુ કહે કે રહમીએ મળવા આવજો. આ મારી ચોક્કસ તારીખ આણું છું.

સૈયદ : હું આપને માટે પ્રાર્થના કરીશ.

બાપુ : કુદને માટે જરૂર પ્રાર્થના કરજો.

બદલ નામનો હરિજન વિદ્યાર્થી કહે છે કે મારે તમારા સિવાય ખીજ કોઈની મદદ નથી લેવી. કારણ આપું જગત જૂઠું છે.

બાપુ : ત્યારે તો તારે મને છોડવો જોઈએ. - જો મારા બધા સાથીઓ જૂરા હોય તો હું તો જૂઠું પૂતળું હોવો જોઈએ.

પેલો ઘડીક સ્તબ્ધ થયો, અને પછી ધુસકે ધુસકે રોઈ પડ્યો અને બોલ્યો : જો જગત જૂઠું ન હોય તો અમને છોડીને તમે શા સારુ ચાલ્યા જાઓ છો ? અમે પાપી છીએ, તમારા બધા સાથીઓ પાપી છે, એટલે ચાલ્યા જાઓ છો ના ?

બાપુ : હું ક્યાં ચાલ્યો જઈ છું ? હું તો જીવતો જ રહેવાનો છું. જો, હું જીવતો રહેવાનો છું અને તને કહું છું કે રહમી તારીખે મારે માટે એક નારંગી લઈને આવજો. તારી નારંગીના રસથી ઉપવાસ તોડીશ. પેલો ખુશ ખુશ ઘઈને ગયો.

એક મુશ્કાકાતમાં :

મારે કમનસીબે ઈશ્વરે અથવા સત્યે આ ઉપવાસ મોકલવા જોઈતા હતા તેના કરતાં ઘણા મોડા મોકલ્યા છે. પણ ખુદ ઈશ્વરનો કાજ હું કાણુ ? એટલે મારે તેના કડક ફરમાનને તાબે થવું રહ્યું. મારો મત એવો છે કે ધરવડાનો કરાર થયા પછી હરિજનપ્રવૃત્તિનો આરંભ કરતા પહેલાં મારે આવા ઉપવાસ કરવા જોઈતા હતા. પણ તેમ થવાનું નહીં સર્જાયું હોય, એટલે ઉપવાસ હમણાં આવ્યા. પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ગયા પછી તેની તૈયારી રૂપ યજ હવે થાય છે. પણ સાથે સાથે આ શુદ્ધિયજ પણ છે. તમારે એટલું સમજવું જોઈએ કે આ બધી નિર્ણય લીધા પછીની દલીલો છે. બ્યારે મને લાગ્યું કે મને રજા આદેશ મળ્યો છે તે વખતે આ બધી દલીલો મારી સામે ન હતી. તે વખતે તો આદેશ મારી સામે આવીને ઊભો રહ્યો અને તેને હું વશ થયો. તમારા ખીજ સવાલનો જવાબ હવે બહુ સાદો અને સહેલો થઈ જાય છે. આ ઉપવાસ મારા દુઃખનો પ્રત્યાઘાત જરાય નથી. જરૂર હું જેને અશુદ્ધિઓ કહું છું અને તમે જેને ગેરવાજબી કૃત્યો કહો છો તેને માટે આ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, અને એ અનિવાર્ય હતું. અશુદ્ધિના આઘાત પહોંચાડે એવા દાખલા જેવામાં આવ્યા તેથી જ હું ઉપવાસ કરું છું એમ કહેવું એ પણ તદ્દન ખોટું છે, એમ હું પૂરેપૂરી ખાતરીથી કહી શકું છું. કારણ મોટી અશુદ્ધિઓ મારા ધ્યાનમાં આવી તેની તારીખો પણ હું આપી શકું એમ છું, અને જ્યાં વ્યક્તિઓના એવા દોષો માટે ઉપવાસ કરવાનું તે વખતે મને કારણ જણાયેલું નહીં. વ્યક્તિઓના દોષો માટે અગાઉ મેં ઉપવાસ કર્યો છે ખરા, પણ કેદી તરીકે જેલમાં

મારાથી એવા ઉપવાસ ન થાય. પણ હરિજનપ્રવૃત્તિ જેવી મહાન ચળવળ ચલાવવી એ જીલ્લા જ વસ્તુ છે. વ્યક્તિના દોષ માટે દરેક વખતે ઉપવાસ કરવા એ કોઈ પણ માણસની શક્તિની બહારની વાત છે. જેકે આવા દાખલાઓને લીધે ઉપવાસને માટે મારા દિવસમાં અબજો બૂમિકા તૈયાર થઈ એમ જરૂર કહી શકાય, છતાં આ યજ્ઞને માટે મુખ્યત્વે અથવા સંપૂર્ણ રીતે કોઈ એક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિ જવાબદાર છે એમ હું ચોક્કસ આંગણી બતાવીને કહી શકું એમ નથી. આ ઉપવાસની ઘણા વખત પહેલાં જરૂર હતી તે હું આજ કહું છું એમ કહી શકાય. જરૂર એટલા માટે હતી કે મારી પોતાની અને મારા માથીઓની શુદ્ધિ આવશ્યક છે.

એટલે તારીખ આઠમીને સોમવારે બપોરે બાર વાગ્યે જો હું જીવતા હોઈશ તો આ ઉપવાસ શરૂ થવાના છે.

સવારે કહે : વારુ હવે તો ભગવાન રાખશે તો ૩૦મીએ ગીતા બોલશું. અને બધા સાથે તો કોણ જાણે કંચારે ?

૭-૫-૩૩

વલ્લભભાઈ : હું તો ૨૯મીએ સાથે થી રીતે

હોવાનો ?

બાપુ ઈશ્વરની શક્તિ અપાર છે. એ ન ધારેલી વસ્તુઓ કરાવે છે. ૨૯મીએ જ બેગા થઈ જઈએ તો ?

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવી ગયા. એ કહે : પેલા વાડાંમા જાઓ એક બરહાસી લઈ જશે.

બાપુ કહે : બધા કે હું એકલો ? ગયા ઉપવાસ વખતે પણ એમ જ હતું /

પેલો કહે : બલે ત્યારે પૂછી આવું. કાલે જન્મે.

આખો દિવસ કાગળો જ લખ લખ કરીયા. મારો લેખ સુધાર્યો અને એમાં રામજીની ઉપર થયેલા ક્રોધ વિષે પણ ઇશારો કરવાનું કહ્યું.

વિનાયકના બધા મિત્રોને કાગળો લખ્યા હેનરિને લખ્યું :

“તમારો પ્રેમાળ સદેશો હું સઘરી રાખ્યું છું. આ કસોટીમાં ખોરાકના કરતાં પણ આધિક્ક ગરજ એ મારગે. માણસ એકવી રોગી ઉપર જીવી શકતો નથી.”

નિર્મળાબહેન બકુભાઈને :

“હું જાણું છું કે અમંખ્ય ભાઈબહેનોને દુખ થાય છે પણ મહા-વ્યથા વિના કયા કોઈ દહાડો જન્મ થયો છે ? આપણે નવા, જન્મને સાડુ

તરફડીએ છીએ એટલે હું તો આ મહાન્યાયામાંથી શુભની જ આશા રાખું છું. ધીરજ રાખી જે સેવા થાય તે કરજો.”

મીરાને :

“હું ઇચ્છું છું કે મારી સાથે તને પણ અંગ લાગે, આ ઉપવાસ ઈશ્વરે આપ્યો સુધી અને આપેલી બેટા કરતાં વધુ મોટી બેટ છે. હું ભય સાથે અને ધૂનનો ધૂનવો તેનો વિચાર કરું છું, તે મારી નબળા શ્રદ્ધાની નિશાની છે. પણ આ વખતે પહેલાં મેં કદી નહીં અનુભવેલો એવો આનંદ મારામાં પ્રગટ્યો છે. એ આનંદની તું ભાગીદાર થા એમ હું ઇચ્છું છું. આપણે ઉપવાસનો અર્થ સમજતાં નથી, અને એમ માની લઈએ છીએ કે સ્થૂળ ખોરાક લેતા બંધ થઈએ એટલે ઉપવાસ થાય. પણ એવું કશું નથી. ખોરાક નહીં લેવો એ ઉપવાસનું અનિવાર્ય અંગ છે ખરું, પણ તેનું મોટામાં મોટું અંગ નથી. મોટામાં મોટું અંગ તો પ્રાર્થના, ઈશ્વર સાથે એકતાર થવું, એ છે. એ વસ્તુ સ્થૂળ ખોરાકની વધારે સારી અને યોગ્ય અવેશ છે.”

ચાર્લિને :

“જેમ જેમ વખત જતો જાય છે તેમ તેમ આ ઉપવાસના સમર્થનમાં વધારે ને વધારે સાગિતી અને મળતી જાય છે. આસપાસ બની રહેલી ઘટનાઓએ કરવા ધારેલા ઉપવાસ વિના મારા ચૂરચૂરા કરી નાખ્યા હોત. પણ સંકલ્પ કર્યા પછી એ ઘટનાઓની વચ્ચે હવે હું યાન્ત ઊભો છું. હવે પહેલાં કરતાં ઘણી વધારે પ્રતીતિથી એ મધું હું ઈશ્વરને ચરણે ધરી દઈ ચકું છું”

બાને :

“ગીતાના એક નહીં પણ અનેક શ્લોકમાં જાણ એ છે કે જે કાર્ય ઈશ્વરને નામે તેની પ્રેરણાથી થાય છે તે એ જ પૂરાં કરાવે છે. કર્તાહર્તા તે જ છે, એટલે આપણે તો ડોરા ને ડોરા છીએ. જેમ કોઈ લાકડી વતી ખીજને મારે તો તે કામ લાકડીનું નથી પણ લાકડીના ધણીનું છે, તેમ જો આપણે આપણાં શરીર ઈશ્વરને સોંપી દઈએ તે શરીર પાસે કંઈ કામ તે કરાવે તો તે શરીરનું નથી પણ ઈશ્વરનું છે. જય અપજય તેનો છે. તેથી સમજજો કે જેણે ઉપવાસ કરાવ્યા છે તે પૂરા ઉતારશે જ.”

એશીને :

“છેવટે તારાથી રહેવાયુ નહીં. પણ તારા લાંબા તારને માટે હું ક્ષમા આપું છું. મરીજ બિચારા હરિજન ! એઓ કહેશે કે તેમના ઘણા

સેવકોમાંના એકને માટે જોટલો પ્રેમ તને છે એટલો અમારે (હરિજનો) માટે નથી. એમની આ ફરિયાદ સાચી નથી? તેમને હું કહીશ કે હવે તું સુધરીશ.

“હું જાણું છું કે મારે માટે તું પ્રાર્થના કરે જ છે. એ પ્રાર્થનાઓ અને ટકાવી રાખશે. આ કાગળ તને પહોંચશે ત્યાં સુધીમાં તો ઈશ્વરની જો એવી ઇચ્છા હશે તો ઉપવાસની અડધી મળ્યે હું પહોંચ્યો હોઈશ. પણ તેણે જુદું ધાર્યું હશે તો એ પણ એટલું જ સાડું હશે. આ શરીર કામ કરતું અટકી જશે તેથી કાંઈ આત્મા અટકવાનો નથી. આ ઉપવાસ એ ઈશ્વરની ભેટ છે. એના આનંદમાં તું ભાગીદાર બને એમ હું ઇચ્છું છું. ઈશ્વર તને શાંતિ આપે.”

[તા. ૮-૫-'૩૩ ના રોજ બાર વાગ્યે ઉપવાસ શરૂ થયા. તે જ દિવસે સાંજે ૭ વાગ્યા પછી બાપુને ઊંઠવામાં આવ્યા. છૂગને તેઓ લેડી વિકલકાસ ઠાકરસીને બંગલે ગયા. અને તેમણે એક નિવેદન લખી મદ્યુ'. રાત્રે અગિયાર વાગ્યે ડોએસના પ્રમુખ શ્રી અલ્લેને જાણાવી મંગાવ્યા. સવિનયમંબની હાલત જ અઠવાડિયાં માટે મુલતવી રાખવાની તેમને સલાહ આપી અને પોતાનું નિવેદન તેમની પાસે પસંદ કરાવી છાપાવાળાને આપ્યું.

મહાદેવભાઈ ચરવડામાથી તારીખ ૧૯ મીએ છૂટ્યા, તા. ૧૯ ને ૨૦ તેઓ પૂનામાં બાપુ સાથે રહ્યા. પછી બાપુએ તેમને સાબરમતી આશ્રમમાં મોકલ્યા. તા. ૨૧ મીએ આશ્રમમાંથી પાછા આવી બાપુને મળ્યા.

તા. ૮-૫-'૩૩ થી તા. ૩૧-૫-'૩૩ સુધીની ડાયરી મહાદેવભાઈ લખી શક્યા નથી. પણ બાપુના ઉપવાસ ઉપર 'એ અનેકું અભિહોત્ર' મયાળાથી તેમણે 'હરિજનબંધુ'માં દસ વેળા લખ્યા છે તે પરિણત્રમાં આપ્યા છે.

—સ'પાદક]

બાવિની વાતો થઈ. બાપુને એમ ચોક્કસ લાગે છે કે એમને પાછા ઉપાડશે, પણ એમની તબિયત હજી સુધરવા ૧-૬-'૩૩ દેશે. પછી રાજદારી પરિસ્થિતિ ઉપર બાપુએ પોતે જ જોણવું શરૂ કર્યું :

બંને પક્ષે જે સ્થિતિ લીધી છે તેમાંથી પાછા ફરવાનું તેમને માટે મુશ્કેલ છે. જેટની સ્થિતિ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. મરકારને પોતે અખત્યાર કરેલી નીતિ નિર્દયતાથી બરાબર અમલમાં ચૂકવી છે. હું એ બરાબર મમત શકું છું આગ મનમાં તેનો જ્વાળ પજ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. જેટને અને બીજી

આમજનનાને આ લડતમાં આપણે સંડોવવાં જોઈએ નહીં. આપણે તેમના ઉપર જરાય જોભે પડવા ઈર્ષ્યે નહીં. એકલા બલુદા અથવા તેા ડૂળવાયેલા વર્ગમાંથી જેઓ આપણા પક્ષમાં આવે તેના ઉપર જ કેવળ આધાર રાખીએ. તેઓએ પણ કોંગ્રેસ તરફથી કશી આર્થિક મદદની આશા રાખતી જોઈએ નહીં. જેમને મદદની જરૂર હોય તે પોતાના મિત્રો, પાડોશીઓ અને એવા બીજાઓ પાસેથી મેળવી લે. તેઓ સંતત જ્ઞપ્તમાં જ્યાં જ કરે, કરા દેખાવેા ઊભા કરવાના ન હોય. દાખલા તરીકે કોંગ્રેસની બેકેકા ભરવાનું બંધ થવું જોઈએ. જરૂર હોય તો નામનેા એક ડિક્ટેટર નીમવામાં આવે, પણ તેમ કરવામાં મુશ્કેલી આવે એમ જોઈ હું એટલે ડિક્ટેટર પણ ન નીમવામાં આવે.

લડતમાં જરાય ગુપ્તતા તો હોતી જ ન જોઈએ. નાકરનો કાર્યક્રમ પણ ન હોય. મને પોતાને તો હંમેશાં લાગ્યું છે કે સ્વરાજ માટે નાકરની લડત એ બહુ મુશ્કેલ વસ્તુ છે. એ વસ્તુ બહુ મહત્ત્વની છે ખરી પણ એને માટે આપણી તૈયારી કોઈ દિવસ હતી જ નહીં. અત્યાર સુધી આપણે જે નાકરની લડતો લડ્યા છીએ તેના ઉદ્દેશ મર્યાદિત હતા, અને તેને માટે એ તદ્દન આવશ્યક હતી. પણ સ્વરાજને માટે નાકરની લડત લડવી એ રમનવાન નથી. આપણે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરીએ અને આપણા નિવેદનમાં લોકોને કહીએ કે આ રીતે લડતનો સકાય કરવામાં આપણે લડત જરાયે છોડી દેતા નથી, અથવા તો જે લોકોએ સહન કર્યું છે એમને પણ તથા દેતાં નથી, પણ લડતને વધુ ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર ચડાવીએ છીએ. કોઈ ને કોઈ દિવસ તો જન્મ થયેથી તમામ જમીન પાછી મળવાની જ છે. લોકોમાં એ વિશ્વાસ હોવો જ જોઈએ. પણ જેમનામાં વિશ્વાસ ન હોય તે જમીન ગુમાવેલી સમજે. મોટી લડતોમાં લોકોએ જન અને માલ હંમેશાં ગુમાવ્યાં છે

આપણા દાવા અને આપણું ધ્યેય આપણે ફરી જાહેર કરીએ. દેશને એ ધ્યેયથી દૂર નહીં પણ એ ધ્યેયની વધુ નજીક લઈ જવા માટે જે જે કરવું પડે તે જરાય ખચકાયા વિના કરવા માટે રાષ્ટ્ર આગળ કાર્યક્રમ મુકીએ આ વસ્તુ મેં વલ્લભભાઈની સાથે ચર્ચા છે. મેં એના ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યો છે, અને હું આ મોટા મોટા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું.

રાજગૃહ : પણ જે લોકોએ અત્યાર સુધીમાં જમીન વગેરે ગુમાવ્યું છે તેમનું શું? મને તો આ એક જ વિચાર—મિલકતો પાછી મેળવી આપવાનો—સત્તા હસ્તગત કરવાને લલચાવે છે જે બધારણુ તેઓ ધડી

સુધારાની તરફેણમાં કાંઈ કહેવડાવી શકીએ તો બહુ મજાની વાત છે. પણ તે ના કહે તો એ પણ ઠીક છે.' આતું તેનું વલણ છે. બાકી સીમલાનું તંત્ર પણ એ જ ચલાવે છે. આ બધાની પાછળ વાઈસરોયનો નહીં પણ એનો હાથ છે. બર્કનહેડની નીતિનો એ વધારે મીઠી રીતે અમલ કરી રહ્યો છે. આમાં હું તમને નવું કશું કહેતો નથી. કારણ આ બધા સમાચાર લઈને જ હું લાંડનથી આવેલો. અને ઇંગ્લેન્ડમાં બધા જ — અર્વિન, બ્રાહ્મવિન, કેન્ટર્બરીનો આર્ચ બિશપ — તેની નીતિનો બચાવ કરી રહ્યા છે.

એલ્વિનને અર્વિનને લખેલા કાગળનો ઉલ્લેખ કરીને રામજી કહે : અર્વિન એમ માનતો લાગે છે કે કરારનો એટલો બધો ભંગ થયો છે કે એ કરારને ફરી સજીવન કરી ન શકાય, એટલે કરારની જગ્યા વાત કરવી એ આવશ્યક ન હોય.

બાપુ : એ તો ચર્ચા એટલે સુધી પહોંચે તો આપણે એની વાત કાઢીએ. પણ અમે મળીશું તોયે છેવટે તો ઠણી ઠણીને કૂચડીમાં વાળ્યા જેવું જ થવાનું છે. બર્કનહેડે અને રેડિંગે એમ જ કહેલું : 'જે લડાઈ ન કરવી હોય તો પાર્ટમેન્ટ આપે છે એ તમારે લઈ લેવું જોઈએ, અને પાર્ટમેન્ટ ધીમે ધીમે સુધારા આપવાની છે. તેથી તમને સંતોષ હોવો જોઈએ.'

પણ અત્યારે તો પરસ્પર વિશ્વાસ કે પરસ્પર આદર છે જ નહીં.

રામજી : આ આખા પ્રકરણની સમાલોચના શાસ્ત્રીએ ઠીક કરેલી છે. આને એમનો અભિપ્રાય શો છે એ આપણે એમને પૂછીશું ?

બાપુ : તમારે એમને મળવું હોય તો મળો. અહીં તો એ આવે જ નહીં. સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના વાર્ષિક પ્રસંગે પણ એમણે ખાસ ઠણું નથી અથવા ચોતાની નીતિ બહાર કરી નથી.

રામજી : તમે જે નીતિ આંકી બતાવો છો તે અમુક બ્યક્તિઓ જ અમલમાં મૂકી શકે એવી બારે કાન્તિકારી નીતિ છે. પણ મરકાર ઉપર અથવા લોકો ઉપર તેની કશી અસર થશે નહીં.

બાપુ : મને તેની પરવા નથી. તમે કહો છો તેમ બને. એવું પરિણામ મને ઇષ્ટ છે. ઝીણા ઝીણા લેંચપરોણા વાય છે એથી મને આધાન થાય છે. આમાં તો જેઓ રાજપ્રુશીથી બહાર પડશે તેઓને સહન કરવાનું આવશે.

રામજી : પછી સામુદાયિક હસ્ત તો નવન બંધ જ થાય છે.

બાપુ : એ જ આખી વસ્તુની ચાલી બનવાની છે. આપણે સામુદાયિક હસ્તને યોજના વિના જમે તેમ ચાલવા દેવામાં બૂલ કરી છે જ્યારે

આરંભથી તે અંત સુધીની ચોક્કસ યોજના લોકોના દિલમાં સમજાઈ જશે ત્યારે માનુષ્યિક હડત આવીશે. જ્યારે જવાબદાર લોકોને એમ લાગશે કે લોકો માલમિલકત યુગાવવા અને તેથીયે આકરાં કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર છે ત્યારે લોકો એવી હડત ઉપાડશે

રાજાજી : '૩૨ના જન્યુઆરીમાં નાકરની હડતની જે જાહેરાત કરવામાં આવી તે કવખતની હતી એમ તમને નથી લાગતું ?

બાપુ : હતીસ્તો, મેં તે ૧૯૩૧માં ટંડન વગેરેને કહેલું કે સ્વરાજને માટે નાકરની હડત ચલાવવાની આપણી શક્તિ વિષે મને વિશ્વાસ નથી.

રાજાજી : જાં જૂલ થઈ હતી તો આપણે તે સુધારી લેવી જોઈએ નહીં ?

બાપુ : જૂલ સુધારવાને માટે પણ આ હડત પાછી ખેંચી લેવાવી જોઈએ એમ હું ન કહું.

રાજાજી : આપણે હડત પૂરેપૂરી પાછી ખેંચી લઈએ તોપણ અરકાર બધી માલમિલકત પાછી ન આવે.

બાપુ : સરકાર એવી ઠંથી વાત સાંભળે જ નહીં.

[તા. ૩-૧-'૩૩ અને ૪-૧-'૩૩ની ડાયરી લખાયેલી નથી. — સ'૦]

મીરાને લખ્યું : " તને ફરી તાવ આવ્યો એથી મને ચિંતા થાય છે.

સાચો આત્મસંયમ તારે શીખવે જ જોઈએ.

૫-૬-'૩૩

એ કાંઈ વાંચવાથી આવતો નથી. એ તો એ વસ્તુને

ચોક્કસ સાક્ષાત્કાર થાય કે મધિર આપણી સાથે છે

અને જાણે એને ખીજી કશું કામ જ ન હોય એમ એ આપણી સંભાળ રાખે છે, ત્યારે જ આવે. શી રીતે આ સિથિતિ પમણ એ હું જાણતો નથી. જોએને શ્રદ્ધા છે તેમની કાંધ ઉપરથી બધી ચિંતાઓનો ભાર બિતરી જાય છે. આપણામાં શ્રદ્ધા હોય અને છતાં મન ઉપર તાણ રહે એ જે વસ્તુ એકીસાથે બને જ નહીં. માટે મનને સાવ હળવું કરી નાખ."

પોતાને હાથે જ આ કામળ લખ્યો. ગઈ કાલે મચ્છરાદાસને કહ્યું :

"આવા ઉપવાસ કરવા કે ન કરવા એ સવાલ છે. આખી દુનિયાને આનો જ વિચાર કરતી કરી મૂકવી, કોઈને કશું સૂઝ ન પડે, આટલા દાક્તરો, આટલી બધી ઉપાધિ, એ જરોખર નથી લાગતું. અને છતાં જગતની સાથે મારે એવો નિકટ સંબંધ થઈ ગયો એટલે ખીજું શું થાય?"

રહ્યા છે તેમાં હું જોઈ છું કે મિત્રક્રતો પાછી મેળવવામાં કશી હરકત આવે એમ નથી. આ વિચાર મને મારી નમજાઈથી આવે છે કે મારી એ જાતની પ્રતીતિને લઈને આવે છે તે હું જાણતો નથી.

બાપુ: આમાં નમજાઈનો પ્રશ્ન જ નથી. આ અને આવી બીજી વસ્તુઓ માટે સત્તા લેવાનો વિચાર મને પણ આવેલો છે. અને વલ્લભભાઈ પણ તેમાં સંમત થયા છે. પણ આજે આપણે સત્તા લેવાનો વિચાર જરા પણ કરવો જોઈએ નહીં. આજે તો હાલતને તીવ્રતાની જિંયામાં જિંચી, કક્ષા ઉપર ચાલુ રાખવાનો જ વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. એ સંધાવવાને માટે આપણે અર્થો ડઝન જેટલાં રહી જઈશું તો તેની મને દિહર નથી.

પછી રાજીશ્યે નીચેના સવાલોનો વિચાર કરવાની સૂચના કરી :
(૧) વ્યક્તિગત રીતે આપણે જે કાંઈ કરી શકીએ તે ઉપરાંત સંગઠિત સ્વરૂપમાં કશું પણ આપણે કરી શકીએ કે કેમ? (૨) આ યોજનામાં એકબીજા સાથે સંબંધ રાખવાનું, સંગઠન ટકાવી રાખવાનું અશક્ય બની જાય છે.

બાપુ: અંગત રીતે હું તો વ્યક્તિગત રીતે જે કાંઈ થઈ શકે એટલાથી સંતોષ માનું.

રાજીશ્ય: ગુપ્તતાની તમે બંધી કરો છો એટલે કેટલીક જાતનાં કામ તો અશક્ય જ થઈ જાય.

બાપુ: મારે તો થોડા લોકોમાં જિંયામાં જિંયા પ્રકારના બલિદાનની ભાવના, જગાવવી છે. એ માટે શુદ્ધ કુંદન જેવી દેશબક્તિની જરૂર છે. એના ઉપર આપણે 'સુંદર' ધમારત જીભી કરી શકીશું. તેમ નહીં કરીએ તો પત્તાના મહેલની માફક બધું કડબૂસ નીચે પડશે. આમાંથી આપણે સાચો સત્યાગ્રહ પ્રગટાવીએ. પૂરી શુદ્ધ ન હોય એવી, ઘણી વસ્તુઓ કરતાં તદ્દન શુદ્ધ એક વસ્તુ વધારે સારી છે.

સવારે ■ વાગ્યે.

રાજીશ્ય: ઉપવાસ પછીના તમારા નિવેદન ઉપરાંત ૨-૬-૩૨ કશું વધારે કરવાની અત્યારે જરૂર છે ખરી ?

બાપુ: મુલાકાત માટે મેં વાઈસરોયને શરૂઆતમાં જે અરજી કરેલી તે કરી તાજી કરવી જોઈએ. અર્વિન-ગાંધી કરાર કરી અમલમાં આણવાની, મીઠું લેવાની છૂટ, આપવાની અને પરદેશી

કાપડ તથા દારૂની દુકાનો ઉપર તદ્દન શાંત ચોક્કી કેરવાની છટ આપવાની હું માગણી કરીશ.

રાજાજી : તમારા નિવેદનનો જવાબ તો તેઓ આપી ચૂક્યા છે. ફરી કાંઈ લખવું એમ તમને લાગે છે ?

બાપુ : મને લાગે છે કે વાટાઘાટો બંધાવી અટકા પડી હતી ત્યાંથી ફરી શરૂ કરવાનું મેં જે વચન આપ્યું છે તે આપણે પ્રમાણિતકપણે પૂરેપૂરું પાળવું જોઈએ.

રાજાજી : પણ એ લોકોએ તો કહ્યું છે કે સવિનયભંગ પૂરેપૂરો પાછો ખેંચી લઈને આવો.

બાપુ : વાટાઘાટો શરૂ કર્યા પછી તેઓ એમ કહી શકે. એ વસ્તુ તો સુલેહની શરતો બ્યારે ચર્ચાય ત્યારે કહી શકાય. આજે તો સવિનયભંગ પાછો ખેંચી લેવા માટે. જે તંત્ર જોઈએ તે ક્યાં છે? સાવનયભંગ કોણ પાછો ખેંચી લે? એટલે કેટલાંએ છોડ્યાં, પહેલાં સવિનયભંગ પાછો ખેંચી લેવાની શરત હોઈ જ ન શકે. મારામાં હારની લાગણી જરાય નથી. આપણે જોઈ ક્યું છે અથવા કરારનો ભંગ ક્યો છે એ ખ્યાલ જ આપણે સાંપી શકીએ નહીં. એવી શરતોએ સુલેહ થઈ જ ન શકે. એવી શરત સ્વીકારીએ એટલે તો આપણે બાજી હારી જઈએ અને ખલાસ થઈ જઈએ. આપણો દાવો તો એવો છે કે 'ગાંધી-અર્વિન કરારનો અમારા તરફથી કશો ભંગ થયો જ નથી. તમારે જોઈએ તો એની તપાસ કરવા પંચ નીમે. નિષ્પક્ષ પંચનો ફેસલો માન્ય રાખવા હું તૈયાર છું. પણ આવી કોઈ સૂચના વિચારવાને તેઓ તૈયાર જ નથી. મને તો લાગે છે કે આ વખતે પણ વાઈસરોયનો જવાબ મઈ વખતના જેવો જ મળશે. એ કહેશે કે સવિનયભંગ બિનશરતે અને પૂરેપૂરો છોડી દેવા સિવાય બીજી કાંઈ વાત ચર્ચવાની હોય તો તમને મળવામાં કશો અર્થ નથી એમ અમે માનીએ છીએ. છતાં કાંઈ માર્ગ બતાવનારો નહીં પણ કેવળ તેને મળવાની માગણી કરનારો કામળ લખવો એ આવશ્યક છે.

રાજાજી : સેક્રેટરી આફ સ્ટેટને કશું લખવું નથી ?

બાપુ : એના વિચારો તો હું જાણું છું. રાજસ્થાનને મને કહેણું કે હોરે તેમને મૈત્રીભર્યો અંત કામળ લખેલો કે શ્વેતપત્રમાં અફર એવું કશું નથી, અને તેથી તેમણે મળવા આવવું જોઈએ. એ ઉપરથી રાજસ્થાનને એને મળવા ગયા. હોરને લાગે છે કે તેનું કામ થોડી ધારો ધસીને ગોળ કરવાનું અને દુનિયાને જતાવી આપવાનું છે કે બધા પક્ષોનો, મોડરેટો અને કોંગ્રેસનો પણ પૂર્ણ સહકાર તેમને મળી રહ્યો છે. 'રાજસ્થાન પાસે

“ચિ. નારણદાસ,

“હા હું જોઈ છું કે ચાલતો હાલતો થતાં મને વાર લાગવાની છે.

હાથ-પણુ તરન-કામ નહીં આપે. ગર્ભ કાલે મહાદેવની

૬-૬-૩૩

પાસેથી ત્યાંના અકેવાલ સાંભળ્યો. તેને આપેલા

કાગળો જોઈ ગયો છું. થોડીક ગેરસમજ લાગે

છે. મારા કહેવાની મતલબ તો એ છે કે સત્યની શોધમાં કહેા કે અર્હિસાના

માર્ગમાં, આપણું છેવટનું પગલું એટલે મનુષ્ય માત્રનું અનશન હોય.

આશ્રમની અંદર ખાવાપીવા વગેરેના જે ફેરફારો ઉપવાસને અંગે થયા

તે તો એ પગલાના અનુમંધાનમાં હોવાં જોઈએ. આટલું સમજાય એ

આવશ્યક છે. એમ જે ન સમજે એ ફેરફારની જાળમાં ન પડે. અધાએ

અનશનની સાંકળમાં જોડાવું જ રહ્યું અથવા આશ્રમમાંથી બાગવું રહ્યું

એમ કહેવાનો મારો આશય ન હતો. હું ‘જરા તૈયાર થાઉં ત્યારે તમે

અહીં આવી જશો એ મને ગમ્યું છે. આવતે અડવાડિયે ગમે ત્યારે આવી

શકો. ઘણી વાતમાં તો નહીં પડું, પણ મારા મુદ્દા સમજાવવા પૂરતો અને

તમારી શંકાનું નિવારણ કરવા પૂરતો તો હું તૈયાર હોઈશ. કોઈએ

અકળામણમાં પડવાનું કારણ નથી. મારો ધર્મ હું સત્યને જેમ સમજું

તેમ મમજાવવા પૂરતો છે. તમે અધાં તેમાંથી જે ઝીંકી શકાય તે ઝીંકશો.

મારે નવી સૃષ્ટિ નથી રચવી. ત્યાંથી જ તમારે પ્રશ્નો પૂછવા હોય તો

પૂછજો. તમે આવવાનો વિચાર કરો ત્યારે સાથે જેને લઈ આવવા હોય

તેને લઈ આવશો.”

[તા. ૨-૭-૩૩ મુખીની ડાયરી લખાયેલી નથી. — સ્વ.૦]

આશ્રમમાં, કાગળ :

“જે જહેનાએ નોખાં રસોડાં કર્યાં તે બલે કર્યાં.

૨-૭-૩૩

એમાં જ સારું જોઈ છું. તેમાં ભાત જ એકલું કારણ

નથી. ભાત તો છે જ. જેઓનાથી ભાત વિના નહીં

નેભાય અને ખીજું પણ થોડું. અવારનવાર જોઈએ, તેનો ખીજા દેષ ન

કરે. ખીજા જે કરતા હોય તેની ખાંખત ન કરાય. સૌ જે કરે તે પોતાના

હિતને સારુ કરે છે, તેમ સમજે તો જ નમે. ખીજાની દેખાદેખીથી કોઈએ

કંઈ કરવાપણું ન હોય. તે કરવામાં સાર પણુ નથી. એટલે સામાન્ય

રસોડામાં તો દૂધથી સિવાય જેટલો અને એટલો જેવને લગતો ખોરાક

રહે એ જ સારું જોઈ છું. આપણી પરીક્ષાનો મમય હજી હવે આવે છે.

ક્યારે આવી પડશે તે હું નથી જાણતો. પણ આવશે ને આવવા જોઈએ

એ વિષે મને શંકા નથી. જેણે પોતાનાં મન ને શરીર તેને સારુ તૈયાર

ક્યાં હશે તે જાતરો જેણે નહીં તૈયાર કર્યા હોય તે પડશે. આમ જ જગતમાં સદાય થતું આવ્યું છે. જે બહેનો નોખું રસોડું કરે છે તેની ટીકા કોઈ ન કરે. કરવાનો અધિકાર કોઈને નથી. ટીકાનું કારણ જ નથી. પોતાની શક્તિ ઉપરાંત કોણ જઈ શકે? વળી કોઈના બેરારની ટીકા કરવા જેવું ખીણું કંઈ જૂઠું નથી. તેમાં જે જેટલો સંયમ પાળી શકે તેટલો એણે સમજવો. પણ કોઈને કોઈના સંબંધો તોલ કરવાનો અધિકાર નથી, તોલ કરવાનું સાધન પણ નથી. મર્યામતસાક્ષી છોડવાના મારા ત્યાગમાં હું કાંઈ વિસાત નથી જોતો, પણ હરિલાલ દાહરો ત્યાગ કરી શકે તો તેના સંયમનું મારે મન જહુ માપ ગણાય. એટલે જ અંશે કેટલાકને સારુ મસાલાના ત્યાગની 'કિંમત' હોય. રેવાલંકરભાઈને ખીડી છોડતાં બોંધ બારે થઈ પડી હતી. અહિંસાના બધા પ્રયોગો તો આવી બાબતોમાં કરવાનાં હોય છે. આ બધું બધાને અનુકૂળતાએ સમજવજો." [તા. ૪-૭-૩૩થી ૧૧-૭-૩૩ સુધીની ડાયરી લખાયેલી નથી. — સં'૭]

કોંગ્રેસીઓની અવેધ (informal) પરિષદ આગળ :

મહેરબલીએ જે કહ્યું એ ન કહ્યું હોત તો સારું ૧૨-૭-૩૩ 'હતું. કેવલર કોંગ્રેસના સભ્ય છે જ. એમણે શું કહ્યું, શું ન કહ્યું એનો અહીં વિચાર ન થાય. પ્રમુખે કોને નિમંત્રણ આપ્યું, કોને ન આપ્યું એ પણ આપણા હાથની વાત ન હતી. શાસ્ત્રીને નિમંત્રણ મોકલાયું જ નથી. એમને તો મેં પોતે અંગત નિમંત્રણ મોકલ્યું છે. ધનસ્વામીસને નિમંત્રણ મોકલાયું હતું. પણ મેં તો એને આવવાની સલાહ જ ન આપી. પણ એ તો થયું. આપણામાં આવી ખામત ન હોવી જોઈએ.

એક મનુષ્યને ખાતર સંવિનયભંગની લડાઈ એ વાર મોકૂફ કરવી પડી એ આપણે માટે શરમની વાત ગણાય. મેં જે નિવેદન બહાર પાડ્યું એમાં સરદારનો હાથ ન હતો. માત્ર ગુપ્તનાને વિષે અમે હતીલો કરતા હતા ખરા. હું જેવમાથી નીકળ્યો તે મારી તાકાત કે પ્રજાની તાકાતથી નહીં એ મને લાગ્યાં કરતું જ હતું. એટલે આજે પણ મારો એક પગ યરવડામાં છે, બીજો પર્ણકુટીમાં છે. પણ મેં જ્યારે નિવેદન બહાર પાડ્યું ત્યારે મારો વિચાર એ હતો કે આ ઉપવાસમાં ઘણાને દુઃખ દિલગીરી થશે, બધા સ્તબ્ધ થશે એટલે મારે કંઈક નિવેદન બહાર પાડવું જોઈએ. પછી દાકતરોની સાથે સલાહ કર્યા પછી છ અદવાલ્લિયાં લડત બધ રાખવાનું લખ્યું. એમાં સરદારની સાથે મસલત કરવાની કરી વાત નથી. મારો તો ન્યાય એ છે કે જેને દુરમન માનીએ તેની સાથે મસલત કરવી એ

પાપ નથી. સત્યાગ્રહનું શબ્દ સારું છે એમ તમે માનો અને એ કાયમ કરવું જોઈએ એ તમારો અભિપ્રાય હોય તો મારે તમારી સૌની સલાહ લેવી જોઈએ. એટલે મેં વિચાર કર્યો કે મહાસમિતિના જે સભ્યો બહાર હોય તે બધાને બોલાવવા જોઈએ, મહાસમિતિના સભ્ય તરીકે નહીં પણ કોંગ્રેસી તરીકે. મેં તો મારો વિચાર કરી લીધેલો છે પણ તમારી સાથે મસક્ત કરીને કંઈ વિચાર બદલાય તો બદલવાને તૈયાર છું. તમને સાંભળ્યા પછી મારી વાત કાયમ રાખીશ તો તે પણ કહીશ. તમને કહીશ કે આટલી વાત ઉપર સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરજો. હું તો તમને ઓળખું છું, તમે મને ઓળખો છો કે નહીં તે નથી જાણ્યો. મારી પાસે કાગળો આવતા હતા તેમાંથી મને ખચર પડી છે કે કેટલાક કોંગ્રેસીઓનો અભિપ્રાય છે કે (૧) સવિનયભંગ મોકૂફ રાખવો જોઈએ. જે એમ હોય તો કેવા અર્થમાં મોકૂફ રાખવો? ભવિષ્યની તૈયારી માટે મોકૂફી કરવી? કે સરકાર ઇચ્છે છે તે રીતે મોકૂફી કરવી? (૨) જે ચાલુ રાખવાની સલાહ દેવા માગે છે તેઓ કાંઈ ન બોલે તો પણ ચાલશે. (૩) સરકારની સાથે સમજૂતી કરીને લડત મોકૂફ કરવી જોઈએ એમ માનતા હોય તેઓ તેમ કહે. (૪) જે લોકો મોકૂફ રાખવાનું માનનારા છે તેઓ કહે કે મોકૂફ રાખીને આપણે શું કરવું? પણ તે લોકો કાલિસિંલોમાં જવાની વાતો ન કરે. કારણ આજે આપણી પાસે કાંઈ નથી, અને સુધારા તો હવામાં છે.

સામુદાયિક સવિનયભંગને ફરી છુવતો કરવા હું ચળવળ ચલાવવાને નથી. પણ હું મારી જાતનો ઇનકાર કરું અને લાખો લોકોને મેં જે આશાઓ આપી છે તેનો હું ઇનકાર કરું એમ તો તમે મને નહીં જ કહો.

[તા. ૧૩-૭-૩૩ની ડાયરી લખાયેલી નથી. — સં'૦]

અવેધ પરિષદ ચાલુ.

મને કહેવામાં આવ્યું છે કે હું રાષ્ટ્રભાષામાં બોલું છું તે ઘણા નથી સમજતા. હું જાણું છું કે દક્ષિણ પ્રાન્તના બાઈઓ

૧૪-૭-૩૩ ગુનેગાર છે. જે મિત્રો રાષ્ટ્રભાષા નથી સમજી શકતા તેમની ખાતર હું થોડીક વાત અંગ્રેજીમાં કરીશ. જોકે

તેમ કરતા મને સંકોચ અને દુઃખ થાય છે. વર્ષો થયાં વારંવાર હું આ ચેતવણી આપતો આવ્યો છું. જે મિત્રો હિન્દુસ્તાની નથી સમજી શકતા એમણે હવે જામત થઈ જવું જોઈએ, અને જરાય વખત ગુમાવ્યા વિના રાષ્ટ્રભાષાનો અભ્યાસ કરવા મંડી પડવું જોઈએ. રોજ તમે ધ્યાનપૂર્વક એક એક કલાક આપો તો થોડા જ દિવસમાં કેવળ સમજવા જેટલું જ નહીં પણ બોલવા જેટલું પણ આવડી જાય.

આજે અહીં બોધવાનું મારે માટે કઠણ છે. મારા વિચારો ગોઠવ્યા વિના હું અહીં આવ્યો છું. શું કહેવું તે વિચારી કાઢવાનો મારો ધરાદો તો હતો પણ હજી મારામાં જરાબર શક્તિ આવી નથી, અને વ્યવસ્થિત બાપણું હું વિચારી શક્યો નથી, એટલે મારું કહેવું હું જરાબર સ્પષ્ટ ન કરી શકું તો તમે મને ક્ષમા આપશો. મારા બાપણુંમાં મારે બહુ વિશાળ ક્ષેત્ર આવરી લેવાનું છે. હું મારું બાપણું ક્યારે પૂરું કરી શકીશ એ પણ જાણ્યુંતો નથી, એટલે માંદા માણસ પ્રત્યેની ઉદારતાની હું માગણી કરું છું. આ પ્રસંગ એવો છે કે બધા વિચારો બની શકે એટલા સંપૂર્ણ રીતે મારે રજૂ કરવા જોઈએ, અને તમારા બધા પ્રશ્નોના મારે જવાબ આપવા જોઈએ. મારી સામે ત્રણ પાપ કર્યાનો આક્ષેપ છે. તેની ચર્ચા કરીને હું મારી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવા માગું છું. (૧) પહેલું પાપ યરવડા કારારને હસ્તીમાં આણીને મેં કર્યું એમ કહેવાય છે. (૨) બીજું પાપ મેં એ કર્યું કહેવાય છે કે મેં હરિજનસેવાનું કામ જોઈમાંથી ઉપાડ્યું અને એ રીતે શરતી સ્વતંત્રતા મેળવી. (૩) ત્રીજું પાપ એ કર્યું કહેવાય છે કે આ હાલત મોઢૂક રખાવવામાં હું નિમિત્ત બન્યો છું.

પહેલા વિષે મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે મારી બધી મર્યાદાઓ સાથે તમારે મારો સ્વીકાર કરવાનો છે. ગોળમેળ પરિપદમાં મેં જાહેર રીતે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હરિજનોનાં અધગ મનદારમંડળો બનાવવામાં આવશે તો એ અટકાવવા માટે હું પ્રાણાર્પણ કરીશ. બ્યારે મેં જોયું કે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે આ વસ્તુને નિશ્ચિત હકીકત કરી દીધી છે ત્યારે મારે મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું રહ્યું. એટલે એ વસ્તુનો મને જરાય પશ્ચાત્તાપ થતો નથી.

બીજા આક્ષેપની બાબતમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે પૂના કારારને હસ્તીમાં આણવાની મુખ્ય જવાબદારી મારી હોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ મારી પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે કે એ પવિત્ર કારારની બધી શરતોનું પાલન પૂરી રીતે થાય તે માટે મારે પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હરિજનોનાં અધગ મનદારમંડળો નાબૂદ થયાં એટલું જ બસ નહોતું પણ મુંબઈમાં મળેલી હિંદુ લોકોની જાહેર સભામાં એમને જે વચનો આપવામાં આવ્યાં હતાં તેનું પાલન થાય તે વધારે અગત્યનું હતું. એમ કહી શકાય કે બહાર રહેલા એને માટે પ્રયત્ન કરે. પણ તેથી મારી જવાબદારીનો હું ઇન્કાર કરી શકતો નથી. આટલું કહીને આ વસ્તુ ઉપર હું પડેા નાખવા ઇચ્છું છું. કામ કરવાની જે સ્વતંત્રતા મેં મેળવી તે મારી જાતને જોએ મેં મેળવી છે.

ત્રીજા આક્ષેપની બાજતમાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મને હંમેશાં એમ લાગ્યું છે કે લોકોના હૃદયમાં હું બહુ પ્રેમનું અને મહત્ત્વનું સ્થાન મેળવી શક્યો છું. સંલેગોએ મને થોડા વખતને માટે યરવડાના દરવાજાની બહાર મૂકી દીધા. એ દરવાજા જેવા મારી પાછળ બંધ થયા અને હું બહાર નીકળ્યો કે તરત મને લાગ્યું કે કેટલાય સાથીઓનું ધ્યાન મારી તરફ ખેંચાઈ રહ્યું છે. મારા ઉપવાસને લીધે એ લોકો બહુ ક્ષુબ્ધ રહે અને હાડત શિથિલતાથી આવે. મને એમ પણ લાગ્યું કે હું જ્યારે મોતની સાથે કુસ્તી કરી રહ્યો હોઉં ત્યારે જોશ અને લાડીના દુઃખધાના તથા એવા જ બીજા સમાચારો સાંભળવામાંથી હું જો બચી શકું તો મારે માટે એ આસાયેશ રૂપ થાય. હું જોશમાં હતો ત્યાં મુઠ્ઠી એવા સમાચારોથી ક્ષુબ્ધ થતો નહોતો. પણ બહાર હોઉં ત્યારે તો ખાતો હોઉં કે ઉપવાસ કરતો હોઉં, મારે લાડીના દુઃખધામાં ભાગ ભરવાનું અથવા મારે નસીબે બીજાને જે કંઈ આવે તે વેડવાનું જોખમ ખેડવું જ જોઈએ. પણ બિહાનું તો હું છોડી શકું નહીં અને એ રીતે મારો ભાગ હું કંઈ શકું નહીં. તમે કહો કે મારામાં એટલી હિંમત હોયી જોઈતી હતી. જો એવી હિંમત હોત તો તો મેં જોખમ ખેડવું જ હોત અને કાપદાનો ભંગ કરીને હું પાછો જોશમાં આશ્યો ગયો હોત. હું ન ગયો એ કદાચ ડરપોક-પણાને લીધે પણ હોય. પણ એટલી તો મને ખબર હતી કે એમ કરું તો કેટલાય સાથીઓને અકળામણ ઉપજવું. એટલે મનુષ્ય તરીકે મારે માટે જે શક્ય હતો તે માર્ગ મેં લીધો.

આમ હું બહાર આવ્યો. અને બહાર આવ્યો એટલે તો મમજ કામ કરવા મંડ્યું. ત્યાં છાપાંના એ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા જેમને માટે હું કંઈક આદર રાખું છું. તેમને મેં નિવેદન લખાવવા માંડ્યું અને લખાવતે લખાવતે સ્વાભાવિક રીતે જ હાડતની કાંમચઠાઈ મોદૃશીનો વિચાર મને આવ્યો. હું સાચું કહું છું કે એમાં મેં જરાય અતિશયોક્તિ નથી કરી, તેમ જરાય અસ્પોક્તિ પણ નથી કરી. પછી 'મેં' છાપાંવાળાઓને ચેતવણી આપી કે કોમેસના સંરમુખત્યારને પૂછ્યા વિના કશું છાપવાનું નથી. હાડતની બીજી મોદૃશી એ તો આમાંથી નીપજેલું સ્વાભાવિક પરિણામ હતું. મને ૬૪ વરસ થયાં છે, તે વસ્તુ જ જૂલી જવા નેટલો હું મૂરખ હતો. મને એ યાદ જ ન રહ્યું, પછી જ્યારે શોધ થઈ કે મને તો ૬૪ વરસ થયાં છે અને પહેલાંના નેટલી શક્ત આવતાં જ અહવાડિયાં કરતાં વધારે વખત જોઈશે અને મારી વધારે સારવાર કરવી પડશે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ મોદૃશી લ'ખાવવામાં આવી.

મેં મારા બાપણની શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે કે આ મોઢીને સરકાર સાથે કશો સંબંધ નથી. પણ સત્યાગ્રહી તરીકે વિરોધીની સાથે પણ મસજત કરવાનો મારો ઇરાદો હતો અને મારો પ્રયત્ન પણ હતો. સત્યાગ્રહી વિરોધીના હૃદયપરિવર્તનની હંમેશાં આશા રાખે છે. અંગ્રેજ, લોકોમાં પણ આપણા જેવી જ મૂર્ખાઈઓ, નબળાઈઓ, લાગણીઓ અને સહગુણો હોય છે. જોકે આ રાજ્યને 'શેતાની' કહેવામાં મેં કશી મથા રાખી નથી, છતાં એ શબ્દ મેં તંત્રને વિષે વાપર્યો છે. એક પણ અંગ્રેજની સામે મને દ્વેષ નથી. આ વસ્તુ હું એક ૧૯૧૯થી કહેતો આવ્યો છું. ડાખરની સામે મને જરાય દ્વેષ નહોતો. તે વખતે મેં કહેલું કે સગની જરૂર હોય તો સગ આપવાનું કામ ઈશ્વરનું છે. માણસની જરૂર તો ક્ષમા આપવાની છે. એ વસ્તુ સત્યાગ્રહના શાસ્ત્રમાં રહેલી છે. મારા છેલ્લા શ્વાસોચ્છવાસ સુધી હું વિરોધીને પણ અપીલ કરવાનો છું. હું કોઈને નબળાઈને કારણે અપીલ ન કરું. જોકે હું તો બાળકને પણ અપીલ કરું. પણ તેમાં મારી સબળાઈ હોય. જ્યારે મારી નબળાઈ મને જણાય ત્યારે હું કહી દઉં કે 'હવે મારાથી આમળ અક્ષય નહીં'. હિંદુમુસલમાન એકતાની બાબતમાં મિત્રોને મેં એમ કહી દીધું છે. મુસલમાન મિત્રોને અપીલ કરવાનું બળ મારામાં નથી. મારા હૃદયની અંદર તો અડગ અને ન ભૂંસાય એવી શ્રદ્ધા રહેલી છે કે હિંદુઓ, મુસલમાનો અને બીજા કોમો સંપીને રહેવાની જ છે. પણ એ કાળ વહેલો કે મોડો જ્યાં સુધી નથી આવ્યો ત્યાં સુધી એ પ્રશ્ન હાથ ધરવાની હું આગ્રહપૂર્વક ના કરું છું. મને વધારે બળ મળે તથા એ કામ હાથ ધરવાનો ઈશ્વર તરફથી આદેશ મળે તેને માટે હું પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું. આજે તો હિંદુઓ ઉપર મારો કશો પ્રભાવ પડતો નથી. મુસલમાનો અને શીખો ઉપર એથીયે ઓછો પડે છે. મારી આ નબળાઈને લીધે જ એ કામમાં હું પડતો નથી. મારામાં ખેટો વિનય નથી. હું જાણું છું કે સત્યાગ્રહના શાસ્ત્રમાં મારો કોઈ સાથી નથી. સત્યાગ્રહમાં હું અધિકારી છું. અને ઈશ્વર મને નિવાડશે તો મારો એ દાવો હું ખરો કરી બતાવવાનો છું. એટલે હું સરકારને કાંઈ લખું તો તેમાં પણ મારું બળ રહે. એટલે વાઈસરોયને, સુબલ્ડર્નને, એ. એ. ખરવલ્ડર્નને આપે. એમ. હું મારું છું. વાઈસરોય મારું અપમાન કરી શકે એમ નથી. મારું અપમાન કોણ કરનાર છે? આપણે પોતે આપણી જાતનું અપમાન કરીએ એ જુદી વાત છે. બાકી પૃથ્વી ઉપરની કોઈ સત્તાની મગદૂર નથી કે આપણું અપમાન કરી શકે. દુસ્મન તો આપણી અંદર જ બેઠેલો હોય છે. એ કાંઈ બહાર હોતો નથી. એટલે મારી સલાહ તમે સ્વીકારો અને વાઈસરોયને લખવાની

પરવાનગી મને આપો. હું આપણું માનભંગ થાય તે માટે લખવા માગતો નથી, પણ આપણું માન વધે તે માટે લખવા માગું છું. સત્યાગ્રહના ગર્ભમાં એ વસ્તુ રહેલી છે કે માનભરી સુલેહ માટે હંમેશ કોશિશ કરવી. આજે એની આશા ન દેખાય પણ સરકારના ધરાદાનો આપણે અગાઉથી શું કામ ખ્યાલ બાંધી લઈએ? આપણે ઈશ્વરનાં બાળક છીએ, ઈશ્વર નથી. એટલે હું તો ઈશ્વરના હાથમાં બધું છોડી દેવામાં માનું છું. આપણે તદ્દન ક્ષુદ્ધ છીએ એટલે કથાને માટે આપણે એકલા જ જવાબદાર છીએ એમ આપણે કહી શકીએ નહીં. એમ કહેવું એ અશક્ય અને ઉદ્ધતાઈભરેલો દાવો છે. હું વાઇસરોયને મળવા ઇચ્છું છું તેમાં આપણી નબળાઈ નહીં પણ આપણું બળ છે. હું એની સાથે સમાનતાને નાતે વાન કરવાનો છું. એમાં અપમાન કેાનું થવાનું છે? મારું અપમાન કોઈ કરી શકે એમ નથી. જે માનભરી સુલેહ કરવાની ના પાડે તે અપમાનિત થાય છે. આ વસ્તુ તમે કબૂલ રાખતા ન હો તો હું ક્વીશ કે સત્યાગ્રહનો કહ્યો તમે સમજતા નથી. રાજનીતિની કુશળતા શેમાં રહેલી છે તે પણ તમે જાણતા નથી. મારામાં થોડીક રાજનૈતિક કુશળતા છે તે તમારે માનવું જોઈએ. એ બધા વિના હું આ ભાર ખેંચી શક્યો ન હોત અને સત્યાગ્રહ વિના આ કહ્યું જીવન જીવી શક્યો ન હોત.

અત્યારે આપણે પર્ણકૃતિમાં માંદાની પથારી આગળ નથી બેઠા, પણ આ નાના મુંદર દોહમાં લોકમાન્યની છાયા તલે બેઠા છીએ. હું આશા રાખું છું કે આપણે જુદી જુદી દિશામાં ખેંચતાણુ કરીને પક્ષાપક્ષો નહીં બની શકીએ, અથવા એકબીજાથી જુદા નહીં પડીએ. આપણે એવા મૂરખ નથી. આજના દિવસને અતે કંઈ નહીં તો ડૂબતા માણસને માટે આધારરૂપ થઈ પડે એવું તણખણું પણ શોધી કાઢી શકીશું.

જે બાઈઓ અહીં બોલી ગયા તેમને મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા છે. છતાં દરેક વક્તા શું શું બોલી ગયા એની પરીક્ષા લો તો મને માંડ ૩૩ ટકા ગુણ મળે. હું જિંધતો હતો એમ માનવામાં મહેરઅલીએ જૂલ કરી છે. હું ખૂબ ઘાડી ગયેલો હતો અને જિંધ મારા ઉપર સવાર પણ થઈ દતી. એમ તો ગોળમેજી પરિષદમાં પણ બધાં બાવળો ચપ્પેચપ્પે સાંભળવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને હું બેઠા નહોતો. મારી એ ફરજ પણ નહોતી. ત્યાં ઘણાં પ્યાદાંઓમાંનું હું એક પ્યાદું દતો.

અહીં ઘણાં બાવળોથી મારા અભિપ્રાયમાં કચો ફરક પડ્યો નથી. બસ હું જે કામચલાઉ અભિપ્રાય બાંધીને હું આવ્યો હતો તે વધારે પાકો થયો છે. મારે દિલ્હીની સાથે તમને જણાવવું પડે છે કે એક પણ

બાપતમા મારો અભિપ્રાય બદલવાનું મને કારણ મળ્યું નથી પણ અભિ
પ્રાય બદલવાનો મારો ઇરાદો જ નહોતો એવું અનુમાન તમે કાઢશો તો
તમે મને બારે અન્યાય કરશો હું એવા ઘણા દાખના તમને આપી શકું
એમ છું જ્યાં નાના બાળકોના કહેવાથી મેં મારી જૂન સુધારી છે જે
જે દુશ્મનો અથવા વિરોધીઓ મળ્યાતા હોય તેમના કહેવાથી પણ મેં મારી
જૂન સુધારી છે મારે કશા પૂર્વગ્રહો નથી સત્યની આરાવના સિવાય
બીજા કશો હેતુ મારે સાધવાનો નથી મારી સત્યોપાસનાને લીધે માણસોના
આત્માને ઠેરી ખાનારા બધાથી હું બચી જાઉં છું ઈર્મસર્ન કહે છે કે
હું મેંશા સુસંગતતાનો આગ્રહ રાખવો એ તો નાના દિનના માણસોના
મગજમા બરાબેહું જૂત છે એ વાચ્ય મને પૂરેપૂરું માન્ય છે મારું દિન
સાકંકુ નથી પણ પ્રિશાળ છે પણ એ દિન ઉપર તમારી કોઈ દનીનની
કશી અસર થઈ શકી નથી મારા વિચારો મજબૂત રહ્યા છે અને બમણી
પ્રતીતિથી હું તમને સનાહ આપના તૈવાર થયો છું તમારે સવિનયભગ
ચાનું રાખવો છે કે બધ કરવો કે? અને બધ કરવો હોય તો કશી શરત
સાથે બધ કરવો છે કે બિનશરતે બધ કરવો છે? એ બાબત તમારો
અભિપ્રાય આપવા મેં તમને અહીં બોલાવ્યા છે જે અભિપ્રાયો અહીં
વ્યક્ત થયા તેનું વધારે વજન એ તરફ ઢળતું જણાયું છે કે સવિનયભગ
પાઠો ખેંચી લેવાનો જોઈએ બધા બાપણોનું અહીં હું પૃથક્કરણ કરીને
એવું બતાવવા બેસવાનો નથી કે તેમની બધી દનીલો નમણી છે પણ એ
બધા બાપણોની અષ્ટ અસર મારા ઉપર એ પડી છે કે તમારા કેસમા
કશી વળદ નથી વિધિનો ખેન એવો છે કે તમે જે દનીનો રજૂ કરી છે
એ જ બધી દનીલો હું સવિનયભગ ચાનું રાખવાને માટે કરી રહ્યો છું

કેટલાક વક્તાઓએ કહ્યું છે કે લડતમા પડેલા માણસો યાકી ગયા છે
અને તેમને આરામ આપવો જોઈએ તેઓએ જે એમ કહ્યું હોત કે 'એમ
યાકી ગયા છીએ' તો હું તે સમજી શકત પણ તેઓ તો કહે છે કે ખીજ
યાકી ગયા છે તો હું એમ કહું છું કે આપણે જેઓ નથી યાકયા તેઓ
વધારે જોરથી હલેમા મારીએ કાઠિયાનાડમા ચાનના બળદને જ પરોણી
મારનામા આવે છે આપણે બધા રાષ્ટ્રનું માનુ ખેચનારા બળદો છીએ
તેમથી થોડા બગદ યાકી ગયા હોય તેથી આપણે શા માટે નમણા
પડવું? એ સત્યાગ્રહનો નિગમ નથી હિંમત યુદ્ધનો પણ એ નિયમ નથી
મારા મરતા તો ઇતિહાસ તમે વધારે બજો છો અને ઇતિહાસ તો એના
દાખનાઓથી બરપૂર છે કે જ્યાં ઘણા સૈનિકો યાકી ગયા હોવા છતાં
થોડાઓએ લડન ચાલુ રાખીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે આપણે ત્યાં શુ

થર્મોપોલીઓ નથી થઈ? એનું વર્ણન કરનારા કેવળ હિંદીઓ જ નથી પણ ટોડ જેવા અંગ્રેજો એનું વર્ણન કરેલું છે એ કહે છે કે રજપૂતો એક વિશિષ્ટ જાતિ છે એ ગમે તેમ હોય પણ ટોડે એટલી સાક્ષી તો પૂરી જ છે કે હિંદુસ્તાન કાયરોનો દેશ નથી આપણા પૂર્વજોની એ વીરગાથાઓ માથી આપણે બળ મેળવીએ કોઈ રજપૂત એવો નથી પાક્યો જેણે એમ કશું હોય કે મારા સાથીઓ નમળા પડી ગયા છે તેથી હું ચરણે જઈ છું આજે ધરનામ દુનિયામાં જીવો છે તે પણ તેના મૂઠીબર માણસોની બહા દુરીને લીધે છે દુનિયાની દરેક જાતિનો ઇતિહાસ, પરાક્રમની ગાથાઓથી ભરેલો છે મને તો નવાઈ લાગી અને હું ખ પણ યુગ કે રાષ્ટ્રના સુનદા માણસો (જે સાચા પ્રતિનિધિઓ હોઈએ તો) એના આપણે થું એમ જાહેર કરીશું, કે આ બધી આપત્તિઓને લીધે અમે થાકી ગયા છીએ અને હારી ગયા છીએ, આગળ લડવાની અમારામાં તાકાત નથી રહી? આ મહાન મહારાષ્ટ્રી જે આપણે માટે બહાદુરીનો અને આપભોગનો વારસો મૂકી ગયો છે તેની છાયા નીચે આ હોલમાં એકઠા થયેના તમને હું અપીન કરું છું કે એ બધી કાયરતા ખ ખેરી નાખો બહાદુર માણસોને વળી થાપ ખાવાનો કેવો? દક્ષિણ આફ્રિકામાં સાધારણ અંગ્રેજોએ કેવી બહાદુરી બતાવી છે તેનો હું સાક્ષી છું 'લડન ટાર્મિસ'ને લખ્યું પડ્યું કે બધા સેનાપતિઓ મધેડા હતા, પણ સિપાઈઓ ચરવીર હતા એક પત્રી એક સેનાપતિઓએ હાર ખાધી છતાં અંગ્રેજ સિપાઈઓને આપણે જથ આપવો જોઈએ કે તેમનામાં કશું એવા ચરવીર હતા જેઓ અમે થાક્યા છીએ એમ કહેવા તૈયાર નહોતા લડાઈ પછી 'રોજની જેમ કામકાજ ચાલુ છે' (Business as usual) એ એમનો મુદ્દાલેખ હતો આપણા દુસ્મન ગણાના લોકોની તવારીખમાંથી આટનો ઘોષ આપણે નહીં લઈએ? આપણામાં એટલા બલિદાન આપવાની શક્તિ નથી, જેથી દુસ્મનોના હૃદય પીગળે? એ પીગળતા બંધે વખત લાગે તમે કહેશો કે હું તો તમારી લાગણીઓને અપીન કરું છું પણ માણસનામાં જે લાગણી ન હોય તો માણસની કિંમત શી છે? લાગણી તો પશુમાં પણ હોય છે અને આપણે તો પશુ કરતા ચડિયાના છીએ કારણ આપણામાં એ વસ્તુનું જ્ઞાન છે હું કહું છું કે હજી આપણે કશું ગુમાવ્યું નથી આપણે કંઈ પણ ગુમાવ્યું હોય તો આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી બેઠા છીએ

આ ત્રણ દિવસ આપણે હૃંસાવૃત્તીના વાતવિવાદમાં પડ્યા કોકે કશું કે અમારા કણ્ઠકના વોકો તદ્દન તૈયાર છે પણ તેમને થોડા આરામની જરૂર છે હું કહું છું કે એવું કહેનારા તમે કોણ, કે એમને

આરામની જરૂર છે? એક જણે કહ્યું કે મુશ્કેલી થોડા પૈમા મોકલવામા આવે તો અમારા લોકો ભગ્ન થઈ જાય આવી વાતોમા શો માન છે? વેડોને આરામની જરૂર છે એનો શો પુરાવો તમારી પાસે છે? આપણે આપણા પોતાનો ન્યાય કરીએ આપણા કાટવાથી આખા રાષ્ટ્રનો ન્યાય ન તોગવા બેસીએ. વીર પુરુષને માટે તો એક જ ન્યાય હોય છે. તાજે ઘણે અડગ બિંબો રહે અને મોતને બેટ મને નિર્માઈ તો એ લાગે છે કે દરેક માણસ મત્યામહના સાધનમા વિશ્વાસ ભરેર કરે છે અને વાન એથી બિત્તી કરે છે હું કહું છું કે મત્યામહીને માટે આરામ જેની વસ્તુ જ નથી તમે શું એમ પારો છો કે સરકાર કૃત્ય કરતું હોય ત્યારે કોઈ શાસ ખાવા બેસી શકે છે? કોઈ મિપાર્ષ થાકે તો તેને ઈશ્વરની દયા ઉપર ઠોડીને સરકાર તો આગળ ધપે છે દક્ષિણ આફ્રિકામા મેં જ્યારે અહિંસા કૃત્ય કરી ત્યારે બધા સ્ત્રીપુરુષોની માથે મેં શરન કરી હતી કે કોઈ સ્ત્રી થાકી જશે તો તેને પણ એકની ઠોડીને આગળ જવા નેટલો નિર્દેષ હું થઈશ તેની રક્ષા કરના માટે કોઈ મિપાર્ષને હું પાછળ મૂકીશ નહીં. આ મિવાય ખીજી કું કરી જ ન શકું. અને ઈશ્વરનો પાડ માનું છું કે કોઈ સ્ત્રીને કશી આચ નડોળી આવી રસ્તે જ્યારે લોકોએ જણ્યું કે અમે શા હેતુસર કૃત્ય કરીએ ડીએ ત્યારે તેમણે પોતાના પાણીના ના અમારે માટે ખુલ્લા મૂક્યા [દક્ષિણ આફ્રિકામા કૃત્ય નથી હોતા. વરસાદના પાણીથી ટાકીઓ ભરી રાખવી પડે છે.] કશી કડુણ ઘટના વગર અમે અમારી કૃત્ય ચાલુ રાખી શક્યા તે જ પ્રમાણે અહીં પણ આપણે આગળ ધપે જવાનું છે કોઈ થાકી જાય તો તેને એકલો ઠોડીને આગળ ધપવાતું છે. આપણે મરીશું તો આપણને વિજયમાગ પ્રાપ્ત થવાની છે. આપણી ખાબી ઉપર લેખ લખાશે, કે જે વીરોએ આરામને આગળ્યો નહીં, કટી ડગા નહીં અને કશી મદદની આશા વિના લડતા લડતા મર્યા તેમણે મુક્તિ સપાદન કરી છે એટલે આપણામા આ લડત આગળ ધપાવવાની શ્રદ્ધા અને હામ છે કે નહીં તે આપણે વિચારવાનું છે તમે જે દલીલો રજૂ કરી છે તે દલીલો ઉપરથી જ હું તો તમને કહું છું કે લડત બધ પાડી શકાય જ નહીં

પણ તમે તો કહો છો કે બિનશરતે લડત પાત્રી જેથી તો હું કહું છું કે તમે લડત જેથી લેવા જ મામતા હો તોપણ બિનશરતે તો ન જ બેચરો એ પગલું વિઘાતક થશે 'બિનશરતે'નો અર્થ જે આપણે પ્રમાણિક હોઈએ તો એવો થાય કે સરકાર જેમ છૂટે છે તેમ આપણે લડત પાત્રી જેથી લેવી આપણે ખીજે અર્થ કરીએ તેમા અપ્રમાણિકતા

છે. પણ હું તો કહું છું કે આપણે હાલ પાછી ખેંચી શકીએ જ નહીં. આપણી હાલ તો રૂસ્ત્રથી ચાલે છે. સંગીન કારણ મળ્યા સિવાય આપણાથી તે થંભાવી શકાય જ નહીં. માનભયુ સમાધાન થાય એ સંગીન કારણ કહેવાય. રચનાત્મક કાર્ય કરવાની ખાતર પણ હાલતને થંભાવાય નહીં. સરકાર જે અર્થમાં હાલ પાછી ખેંચાવવા માગે છે તેથી બીજા કોઈ અર્થમાં હાલ ખેંચી લઈને તમે રચનાત્મક કાર્યક્રમ કરી શકો જ નહીં. હાલ પાછી ખેંચવાની પાછળ ડેવા વિધાનક અર્થ રહેશે છે તે તમે જાણો છો? વિધાનક અર્થ એ છે કે પછી કશા સમાધાનની આશા જ રહેતી નથી. એટલે તમે હાલ પાછી ખેંચી લો તો પ્રજાના વિશ્વાસનો ઘાત કરો છો. સમાધાનમાં કોઈ પણ મેળવ્યા સિવાય હાલ થંભાવવાનો તમને કશો હક નથી. આપણે ગળે વીંટળાયેલી જીવલેણ નાગચૂડ છૂટે નહીં ત્યાં સુધી હાલ પાછી ખેંચી લેવાની વાત ડેવી હોય? હું તો ધ્રુવું છું કે આપણે બધા વટ્ટી મરીએ, જેથી આપણાં હાડમાંસ, ડુધિર, એ બધું આ ભરતભૂમિને સમૃદ્ધ કરવાનું ખાતર બને. આ નાગચૂડમાંથી છુટાય એવું અત્યારે દેખાતું નથી, એટલે પણ હાલ પાછી ખેંચી લેવી એ રાષ્ટ્રના હિતમાં નથી. આપણે હાલ પાછી ખેંચવા માગના હોઈએ તો માનભયુ સમાધાનનો કોઈ માર્ગ શોધવો જ જોઈએ. પણ થાકીને તો આપણાથી હાલ ખેંચાય જ નહીં. તમારો સેનાપતિ ખોટા નીવડ્યો છે એમ તમને લાગતું હોય તોપણ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની તમારામાં હિંમત હોવી જોઈએ અને તમારે કહેવું જોઈએ, ‘કહી નહીં હારના’ . . .

તમે ગમે તે કાર્યક્રમ ઘડી કાઢો પણ સરકાર સાથે સમાધાન થવા વગર કોઈસથી એ કાર્યક્રમનો અમલ થઈ શકશે નહીં. એક બાઈએ કહ્યું કે હું તો એક કરોડ સભ્યો નોંધવા ધ્રુવું છું. હું કહું છું કે એને દસ સભ્યો પણ મળવાના નથી. બારડોલીની નજીક એને કોઈ દુકાણું પણ નહીં દે. અત્યારે આપણે પ્લેગના પંજ નીચે સપડાયેલા દેશમાં છીએ. કાયમી બંધનો આપણને જકડી રવાં છે, અને આપણને પીસી રવાં છે. આપણે એકલા બાકી રહીએ તોપણ સરકાર સાથે હાલતાં હાલતાં ભાંગીને બૂકો થવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. સરકાર ધ્રુવે છે એ અર્થમાં નહીં પણ આપણા અર્થમાં. હું તો એકલો રહીશ તોપણ બધાં સુધી મારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી સરકાર સાથે હાલવાનો છું. રાષ્ટ્રની ધન્યતા લૂંટાવા દેવાનો નથી.

એમ કહેવામાં આવે છે કે અત્યારે જેમ હાલ ચાલે છે એમ ચાલવા દેવી. હું કહું છું કે રાષ્ટ્રની તંદુરસ્તી ખાતર તેમાં ફેરફાર કરવાની

જરૂર છે. આજે જેમ ચાલે છે એમ ચાલવા દર્શિયું તો આપણે યાકીને લોચ ઘર્ષને પડવાના છીએ. નાના છોકરાના હાથમાં તમે કોઈ દિવસ છરી આપેલી જોઈ છે? આ સત્ર પણ એવું છે કે તેને જરાગર વાપરતાં આપણને ન આવડે તો આપણા જ હાથપગ અને ગળું આપણે કાપી બેસીએ. પણ આપણાં ગળાં આપણે કાપી બેસીએ તેને પણ આ અગાતુવી મસ્તનતને તામે, યવા કરતાં હું વધારે સારું કહું.

એટલે મારી સૂચના તો એવી છે કે આપણે કાર્યક્રમ આપણે કરીથી સારી રીતે ગોઠવીએ. આપણે સામુદાયિક સવિનયભંગ મોકૂફ રાખીએ અને વ્યક્તિગત સવિનયભંગ સારી રીતે ચલાવીએ. વ્યક્તિગત સવિનય-ભંગમાં દરેક માણસને વ્યક્તિગત રીતે કાવધનો સવિનયભંગ કરવાનો અધિકાર રહે છે. દરેક માણસ પોતાનો નેના બને છે અને પોતાની જવાબદારી ઉપર કામ કરે છે. પોતે જ પોતાનો સેનાપતિ અને પોતે જ પોતાનો સિપાઈ. પોતાની બંધી જ હોડીઓ તે સગમાવી દે છે અને બાકીના છવે છે કે મરે છે તેની તે પરવા કરતો નથી. બધું જ તે સમજપૂર્વક ધ્વિરના હાથમાં સોંપી દે છે.

તમારે એવો પણ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે એવા દેશપ્રેમી માણસો નીકળ્યાં આવશે જેઓ જેલ જવા નહીં ઇચ્છતા હોય પણ જેલ જનારાના કુટુંબીઓને પોષવા તૈયાર હશે. જોકે મારી પોતાની આશા તો એકલા ધ્વિર ઉપર જ છે. આમાં ખેડૂતો પણ ભાગ લઈ શકે, પણ સામુદાયિક રીતે નહીં. માણસ સમુદાયમાં હોય છે ત્યારે બિસાડીને ગળે ઘંટ કોણ બાંધે એવો વિચાર કરે છે. પણ વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરવા માટે ભલેને બે કે ત્રણ માણસો નીકળે, એક માણસ નીકળે, તો તે પણ અગ્નિને પ્રજ્વળતો રાખવા માટે પૂરતો છે. આપણને એક માણસથી પણ સંતોષ હોવો જોઈએ. વિરોધ કરવાની રાષ્ટ્રની શક્તિનો તે પ્રતિનિધિ બનશે. આ સિવાય બીજા કોઈ માર્ગ તમારી પાસે હોય તો તે મને બતાવો. તમે રચનાત્મક કાર્યક્રમની વાત કરી છે એ ઠીક છે. પણ આપણામાં સવિનયભંગ કરવાની શક્તિ ન હોય તો એ બધા કાર્યક્રમો ઠરા કામના નથી. તમને એમ લાગતું હોય કે સવિનયભંગથી રાષ્ટ્રને હેતુ મયો નથી અને એ હવે અલાસ ઘર્ષ ગયેલી શક્તિ છે તો તેમ કહો. પણ તમારામાં જે શક્તિ હોય તો એક દીવો પણ પ્રજ્વળતો રાખો. વખત આવતાં એકમાંથી અનેક પ્રગટશે.

મેં એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે ચરકાર સાથે કર્યું સમાધાન યવા વિના લડવને પાછી ખેંચી લેવી એ પ્રમત્તળ છે. એ છવલેણ ખતરો

છે. તેથી હું કહું છું કે મારી સલાહ માનો. આપણે એમ કહીએ કે જનતામાં પોતાની જવાબદારી ઉપર લડવાની તાકાત આવે ત્યાં સુધી એમના પૂરતા સવિનયભંગ મોકૂફ રાખવામાં આવે છે.

હવે ગુપ્તતા વિષે બે શબ્દ કહું. નમારામાંના ઘણાને લાગે છે કે ગુપ્તતા વિના આ લડત ચલાવી જે ન શકાય. મને વધારે સમય હોત તો હું તમને સમીક્ષિત કરી બતાવત કે ગુપ્તતાએ આપણા તંત્રને અને આપણી લડતને ઢીલી પાડી નાખી છે. હું તો કોઈ પણ જાતની ગુપ્તતાને તુકસાન-કારક ગણું છું. '૩૧માં 'નવજીવન'ને ગુપ્ત રીતે મેં ચાલવા દીધું એ મારી નબળાઈ હતી. એ મેં બચાંકર જૂઠું કરી. સત્યાગ્રહના નિયમનો તેમાં ભંગ થાય છે.

એક સાથીની વક્ષાદારી વિષે આક્ષેપો થયા છે એ સંબંધી બે શબ્દ કહીશ. એમ કહેવામાં આવે છે કે હરિજન બલો ધારાસભા આગળ આવ્યાં ત્યારે રાજ્યએ સરકાર સાથે સહકાર કર્યો. તેમાં કોઈ ગુનો હોય તો તે મારો છે. સત્યાગ્રહના અથવા તો સવિનયભંગના કાયદા સાથે અસંગત એવું તેમાં કશું નહોતું.

મારા બાપણમાં મારી બધી લાગણીઓ મેં દાખવી છે તે માટે તમે મને ક્ષમા કરશો. જિંદગીમાં જિંદગી લાગણી અથવા બાવના વિના આ લડત ચલાવવાનું અશક્ય છે. ગણતરી-આણ્ટી લડત ચલાવી શકાતી નથી. આશાઓ અને બાવનાઓથી જીભરાતાં સ્ત્રીપુરુષો જ લડતમાં અંપલાવે છે. બીજાં તેમાં પડી શકતાં નથી. એકબીજાથી વિરોધી દિશામાં ખેંચતાણું કરતાં અનેક બળો નીચે આપણો દેશ કચડાઈ રહેલો છે. બાવનાના આવેશમાં આવ્યા સિવાય એ બળોને પડકાર આપી શકાય નહીં. આજે આપણે એ બળોનો વિરોધ નહીં કરીએ તો ભવિષ્યની પ્રજા આપણને દોષ દેશે. આપણા ધ્યેયે પહોંચ્યા વિના આપણે અટકી શકતા નથી. તમારે મને સ્વપ્નદર્શી અથવા તો ખોટો આશાવાદી ગણવો હોય તો બલે ગણો. પણ હું જાણું છું કે રાજદારી બાબતો હું પણ થોડી સમજું છું. નાસ્તિક લોકો પણ બાવનાના આવેશમાં કામ કરતા જાણુવામાં આવ્યા છે. દાખલા તરીકે બ્રેડ્ડો. આપણી બધી ચર્ચામાં ઈશ્વર સાક્ષીરૂપે રહો. આપણાથી કશું નબળું પગલું ન લેવાઓ. મારા પ્રભાવથી દોરવાઈને કશું કરશો નહીં. તમારા હૃદય ઉપર હું અસર ન પાડી શક્યો હોઉં તો મારી વાત ફેંકી દેજો. એ મને ગમશે. મારે ખાતર કશું કરશો નહીં. સંપૂર્ણ આત્મવિસર્જન સુધીનું જે કાંઈ કરો તે માનુષ્યમિતે ખાતર કરજો. હું તમારા કરતાં ચડિયાતો નથી. આ દુનિયાનો જ માણસ હું છું. હું

પાંચવ પ્રાણી છું. પૃથ્વીની રજ કરતાં જરાય ઊંચો નથી ને ઊંચા
શવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ સેવતો નથી. તમારો આભાર માનું છું.

પ્રશ્નોત્તરી

અસહઅક્ષી : આપના સિદ્ધાન્તનું મૂલ્ય અને જે કાંઈ કરીએ તે
ઉપરથી અંકાવાનું નથી. હું આપને વિનંતી કરું છું કે દેશની ખાનર
અમારો ત્યાગ કરશે નહીં. આપનો નિર્ણય છેવટનો હોય અને અમારા-
માંના કેટલાક કાયર હોઈએ તોપણ આપ કેસરિયાં કરો એથી શું
વળે? રજપૂતો શું કાળ્યા? તમારે આધ્યાત્મિક બાધાકધાવા* તો નથી
કરવું ને? અમે આપને વિનંતી કરીએ છીએ કે અમને ફરી સંગઠિત
શવા માટે થોડો વખત આપો. પણ તમારે અમારો ત્યાગ જ કરવો
હોય તો મારે કાંઈ કહેવાનું નથી.

આબિદઅક્ષી : પિકેટિંગ અને નમક સત્યાગ્રહ માટે આ લડત
તમારે કરવી છે?

બાપુ : મને એક સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે કે જેલમાં ગયા પછી
ત્યાંથી ફરી હરિજનકામ શરૂ કરશો? જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું
છે કે મને કેવી જેલ મળે છે તે મારે જાણું જોઈશે. ગમે તે પ્રકારની
હોય હરિજનકામ ચાલુ રાખવાનું શક્ય છે કે કેમ તે હું જોઈશ. આપણી
લડતનાં મંડાણ ૧૯૨૦થી થયાં છે. લાહોર અને કરાંચીના ઠરાવથી તેના
મુદ્દા આપણે વધારે બ્યાપક કર્યાં છે. મારી આશા તો એવી છે કે જ્યાં
મુધી આઝાદી મળી નથી ત્યાં મુધી લડત ચાલુ જ રહેશે. મારો એક
પગ ધરવડા જેલમાં છે અને એક પગ અહીં છે. આપણી લડત ચાલુ જ
રહે એ તમારે વિચારવાનું છે. આ તો અવૈધ સભા છે. અહીં કોઈને,
આપણા કામચલાઉ પ્રમુખને પણ, લડત બંધ કરવાનો અધિકાર નથી.
હું જે કાંઈ અહીં કરું છું તે પણ સલાહ રૂપે છે. ધારો કે તમારે લડત
બંધ કરવી હોય તો તે માટે કોંગ્રેસની મહાસમિતિ બોલાવવી જોઈએ.
તમે મને વાહસરોયને લખવાની પરવાનગી આપો તો તેમાં પણ માટે
સ્થાન વિદિ કરનારનું હશે. હું જે કાંઈ શરૂ કરું તે કોંગ્રેસની
મહાસમિતિ પાસે મારે મંજૂર કરાવવી જોઈશે. આવી જતના સમાધાનથી
આઝાદી તો ઘણી દૂર હશે. આપણને આઝાદી આપવાનું કોંગ્રેસના હાથમાં
નથી આઝાદી તો આપણા બળથી આપણે મેળવવાની છે. અત્યારે

* રશિયાની કશિલે સેમરોપોલના અગિયણામાં ૭ માર્ચ દર આંવેલું નાનું
બંદર છે. કિમિવન વિમલ વખતે એ બિટિયોનું મુખ્ય મથક હતું ત્યાં હસો
માણસોએ કરેલાં કેસરિયાં માટે એ પ્રસિદ્ધ છે.

અનુભવીએનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે ૧૯૩૫ની આખરે સુધારા આવશે. પણ આપણે આઝાદી મેળવીએ તે પહેલાં તો પ્રાથુપણ કરીને આપણે લડવું પડશે. દરેક સત્યાગ્રહીએ સવિનયભંગનો કાર્યક્રમ પોતાની મેળે ઉપજવી કાઢવો પડશે. ત્રીસ કરોડ માણસો પણ દરેક પોતાનો નેતા બનીને વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરી શકે. અથવા એક જણની સરદારી નીચે સો માણસો એકઠા થઈને પણ વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરી શકે. વ્યક્તિગત સવિનયભંગમાં કોઈ પણ માણસની શક્તિ અથવા ઉત્સાહને રોકી શકાય નહીં. મારી સ્થિતિ ઠી છે એ વસ્તુ અપ્રસ્તુત છે. બંધારણની રૂએ તો સવિનયભંગ ચાલુ રાખવાનો મને પૂરેપૂરો અધિકાર છે. કોંગ્રેસની મહાસમિતિ મળે તે પહેલાં પણ હું જેઠામાં પહોંચી ગયો હોઉં એવું બને. જે દિવસે મને જણાય કે હું તમારી સાથે વાતચીત કરી શકતો નથી, અથવા તો છૂટથી હરીફરી શકતો નથી, અથવા તો મારા ઉપર કોઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ મૂકનારો હુકમ બજાવવામાં આવે તો એ હુકમને તાબે થવાનું મને, અથવા આપણામાંના કોઈને શોભે ખરું? મારા ભાષણમાં મેં કહ્યું કે આપણે કાયમી બંધનમાં છીએ એનો આ જ અર્થ હતો.

સ૦ : કોંગ્રેસના સરમુખત્યારની વ્યક્તિગત સવિનયભંગમાં ઠી સ્થિતિ હોય ?

બાપુ : વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરનારે કોઈ પણ સરમુખત્યારની રજા લેવાપણું છે જ નહીં. દરેક માણસ પોતાનો નેતા બને છે. વ્યક્તિગત સવિનયભંગમાં સરમુખત્યારની કશી જરૂર નથી. કયા હુકમોની પણ જરૂર નથી.

સ૦ : કોઈ એક તાલુકો બરબીબૂત થઈ જવા ઇચ્છે તો તે એમ કરી શકે ?

બાપુ : જરૂર. દરેક તાલુકો એમ કરે એવું હું તો ઇચ્છું. તે માટે કોંગ્રેસના હુકમની જરૂર નથી. પણ એ તાલુકો કોંગ્રેસને નામે કોંગ્રેસના આશ્રયે એમ કરશે. x x x

વાહસરોયને લખવાની મને કાંઈ ચળ નથી. તમે પરવાનગી નહીં આપો તો હું તો નહીં લખું. x x x

ગદવાડ અને મિરતના કેદીઓ છૂટવા જ જોઈએ એવી સરત સમાધાન માટે અનિવાર્ય નથી.

સ૦ : વ્યક્તિગત સવિનયભંગની આપની મુચનામાં એવો માણસ સંમતિ આપી શકે જે થોડાક મહિના પછી સવિનયભંગ કરવાનો હોય ?

બાપુ : આ નાણુક પ્રશ્ન છે. માણસ એવી સંમતિ તો આપી શકે, પણ એણે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે અને પોતાની ભત પ્રત્યે વફાદાર હોવું જોઈએ. x x x
બાળપણથી જ મારાં બાળકોને મેં મારી સામે બંદ કરતાં શીખવ્યું છે. x x x

આને મત આપનાર દરેક માણસ કાલે જ સીધો જેલમાં પહોંચી જશે એવી આશા મેં રાખી નથી. x x x

કોઈ સત્યાગ્રહીએ જ્યાં સુધી એ પોતે જીવતા છે ત્યાં સુધી એમ કહેવું કે પોતાનું તંત્ર સુકાની વગરનું છે એ બરાબર નથી. x x x

જે માણસ બહાદુર હોવાનો દેખાવ કરે છે તેનામાં ખરી બહાદુરી હોતી નથી. x x x

જે શરતોમાં આમજનતાનું રક્ષણ ન થતું હોય એવી શરતોને હું માનભરી ન ગણું. x x x

કોઈ પણ ખેડૂતને જમીનમહેસૂલ ભરી દેવાનો ફોર્ગેસ હુકમ નહીં કરે. જે લોકો જેલમાં જવાના છે અને ખીજ હાડમારીઓની બરદાસ્ત કરવાના છે તેમને ફોર્ગેસ તો સામાશી જ આપશે.

[તા. ૧૫મીની ડાયરી લખાયેલી નથી. — સ'૦]

એક આશ્રમવાસી સાથે લડતમાં આશ્રમના કાળા સંબંધે થયેલી વાતચીત :

૧૬-૭-૩૩

સ૦ : બ્યક્તિગત સવિનયભંગ શરૂ થાય અને

આશ્રમમાંથી જેટલા જેલ જનારા છે તેઓ જેલમાં પહોંચી ભય પછી બાકી રહેનારાઓએ આશ્રમની બધી પ્રવૃત્તિ સમેટી લેવી કે કેમ? સમેટી લે તો કઈ કઈ? અને કેટલા પ્રમાણમાં?

બાપુ : મારો મત એવો છે કે સમય આવ્યે આશ્રમે બધી પ્રવૃત્તિ બંધ કરી હોમાઈ જવું જોઈએ. એ સમય આ જ ધડીએ ન પણ હોય. આ સમાચાર મેં કહેવડાવી દીધા છે. સમય ક્યારે આવ્યો તે બહાર રહેનારા નહીં કરે.

સ૦ : કઈ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી એ આપ નક્કી કરતા જશો કે જે સ્થળ ઉપર હશે તે નક્કી કરશે?

બાપુ : જ્યાં બધી પ્રવૃત્તિ બંધ કરવાની વાત છે ત્યાં કઈ ચાલુ રાખવી એ અશ્ન જ નથી રહેતો.

સ૦ : જેને આપણી સંસ્થાઓ માનીએ છીએ અને જેઓ આશ્રમના મધ્યમ છે તેમણે એ પ્રવૃત્તિ છોડી દઈને લડતમાં અંપલાવણ કે કેમ?

બાપુ : આનો જવાબ ઉપર આવી જાય છે. પણે કોઈની ઉપર દબાણ ન કરવામાં આવે.

સ૦ : આશ્રમમાં જેટલાં પુખ્ત વયનાં છે એમણે જેલમાં જ જવું જોઈએ કે પોતાના અભ્યાસે કે ખીજે ધંધે વળગી શકે?

બાપુ : ધર્મ તો અત્યક્ષ છે. પણ સૌને એ અત્યક્ષ ન જણાય એમ અને, અર્થાત્ સૌ પોતાની ઇચ્છા અને શક્તિ પ્રમાણે વર્તે.

સ૦ : સ્વરાજનાં બધાં કામોમાં અત્યારે સૌથી પ્રથમ કામ કયું?

બાપુ : સૌથી પ્રથમ કામ મને તો સવિનયભંગ જ લાગે છે.

સ૦ : આશ્રમને કદાચ ગેરકાયદે ન દરાવે અને હાલ જે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે એ ચાલવા દે તો પછી આશ્રમને સવિનયભંગનું કેન્દ્ર બનાવી શકાય? તેવી પ્રવૃત્તિ કરીને આશ્રમને ગેરકાયદે દરાવવા સરકારને આપણે નોતરી શકીએ?

બાપુ : એ જ મેં ઉપર જણાવ્યું. સમય આવ્યે આશ્રમે પોતાની મેળે હોમાઈ જવું જોઈએ. સરકારના નિમંત્રણની કોઈ રાહ ન જીએ.

[તા. ૧૭ તથા ૧૮ની ડાઘરી લખાયેલી નથી. — સ૦]

એ. પી. આઈ.સી :

પાક્ષિન્ટમાં હિંદુસ્તાન સંબંધી ચર્ચા દરમિયાન સર સેમ્યુઅલ

હોરે કરેલા બાપજીનો હેવાલ મેં વાંચ્યો છે. વાઈસરોયના

૧૯-૭-૧૨

તારથી જવું મને દુઃખ થયું એવું જ દુઃખ અને આશ્ચર્ય

આ હેવાલ વાંચીને મને થયું છે. x x x મારા ઉપવાસ

પછી હું નિયમિત રીતે છાપાં વાંચી શક્યો નથી. છેલ્લા દસ બાર દિવસમાં

તો મેં છાપાં ઉપર નજર પણ નાખી નથી. એટલા જ કારણથી કે મને

જરાય વખત મળ્યો નથી. તેથી હું કહી શકું નહીં કે અવેધ પરિપદ

બાબત છાપાંમાં આવેલા હેવાલો એ પરિપદમાં જે જન્મ્યું એનું ખરું પ્રતિબિંબ

પાડે છે કે નહીં મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે છાપાંના હેવાલો

બધા ખોટા જ છે. પણ હું એમ કહું છું કે એ હેવાલો બિનસત્તાવાર

હોઈ સરકારે એની, નોટિસ લેવી જોઈતી નહોતી. આવા અવેધ સંગેલનમાં

હું અથવા ખીજા કોઈ જે બોલ્યા હોઈએ તેની સાથે વાઈસરોયને શું લાગે-

વળગે છે? વાઈસરોયે તો મને મુલાકાત આપી હોત તો એ મુલાકાતમાં

જે કાંઈ મેં કહ્યું હોત તે ઉપરથી પોતાના નિષ્ણયો બાંધવા જોઈતા હતા.

એ પરિપદના કામકાજને ધરાધાપૂર્વક ખાનગી રાખવામાં આવ્યું હતું, જેથી

મુલાકાતની મારી વિનંતી ઉપર તેની કશી અસર પડે નહીં. છાપાંના

હેવાલોની સત્યતાનો ઇન્કાર કરવાનું હજી પણ મને કહેવામાં આવે છે.

પણ એ બધાં છાપાંઓની કાંઈલો ઉચામી ગયા સિવાય હું કેવી રીતે તેમ કરી શકું? હું કેટલાં, છાપાં વાંચવા બેસું? એટલે હું તો કહું છું કે આ સૂચના બ્યવહારુ નથી. મુલાકાતની માગણી કરતી વખતે મેં કશી શરતો મૂકી નહોતી એટલું જ સ હોવું જોઈતું હતું. સુલેહની કોઈ શક્યતા છે કે કેમ એ વિચારવા માટે મુલાકાતની મેં વિનંતી કરી હતી. એટલે મારી માગણીને એ રીતે જ વિચારવી જોઈતી હતી. પણ સરકાર તો અત્યારે મને એ સલાહ પૂછવા માગે છે કે દેશને સવિનયભંગની લડત ઉપાડવાની મેં સલાહ આપી તેનો અત્યારે મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે કેમ? અને એ લડત બિનશરતે પાછી ખેંચી લેવાની સલાહ આપવા હું તૈયાર છું કે કેમ? એ સલાહનો જવાબ તો મેં અગાઉથી જ આપી દીધો છે.

મારા પૂરતું તો હું કહું કે મારા તરફથી સમાધાનનાં દ્વાર કદી બંધ થવાનાં નથી. સહેજ પણ તક મળતાં વાઈસરોયના મહેલનાં બારણાં ખખડાવતાં મને સંકોચ થવાનો નથી. પણ હું ધારું છું કે સરકારે તો, જ્યાં સુધી કોંગ્રેસ સવિનયભંગની લડત પૂરેપૂરી ખેંચી ન લે ત્યાં સુધી પોતાનાં બારણાં પૂરેપૂરાં બંધ કરી દીધાં છે. હું આશા રાખું છું કે કોંગ્રેસ એવી રીતે કદી સવિનયભંગની લડત પાછી ખેંચી લેશે નહીં.

આ મોઢૂહીના ગાળા દરમિયાન કોઈ પણ કાયદાનો ભંગ કરવાના રૂપમાં કશી પણ પ્રવૃત્તિ હું કરવા ધારતો નથી. આ મહિનાની આખર સુધી તો હું કાંઈ કરીશ નહીં.

‘ટાર્કિસ ઓફ ઇન્ડિયા’ના પ્રતિનિધિને મુલાકાત :

સામુદાયિક સવિનયભંગમાં મણાં માણસો ઘેટાંની ૨૦-૭-૩૩ જેમ વર્તે છે. નેતા કહે તે પ્રમાણે તેઓ કરે છે. અને બધા સાથે તરે છે અથવા મરે છે. વ્યક્તિગત સવિનય-ભંગમાં દરેક માણસ પોતાનો નેતા થાય છે. એક માણસ નબળો પડે તેની અસર બીજા માણસ ઉપર પડતી નથી. એક કરોડ માણસો પણ વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરી શકે. તેનો અર્થ એ કે દરેક માણસ જીભથી સ્વતંત્રપણે અને પોતાની જવાબદારી ઉપર વલ્યો હોય. પણ આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે આ લોકો બધા એક વિચારના અને એક ધ્યેયવાગા ન હોય અને પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશામાં તાણે. બિલકુલ દરેક માણસ એક જ ઉદ્દેશથી અને એક જ વાપટા નીચે કામ કરતો હોવો જોઈએ. બધા એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં એક જ દિશામાં ખેંચવાનું જોર કરે. વ્યક્તિગત સવિનયભંગની ખૂંચી તો એમાં રહેલી છે કે એમાં હાર જેવી વસ્તુ જ

રહેતી નથી. કોઈ પણ દુન્યવી સત્તા ગમે તેટલી બળવાન હોય તોપણ વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરનારને હરાવી શકતી નથી.

વ્યક્તિગત સવિનયભંગમાં વ્યક્તિને યોગ્ય ઢાંગે અને સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કોંગ્રેસે જે આદેશોહું હોય તે સઘળું આવી જાય છે.

સ૦ : જેલના સળિયા પાછળ જઈને બેસવાથી દેશને શો લાભ થાય ?
 ખાપુ : દેશને એથી લાભ થતો નથી એમ મને લાગે તો મારે સવિનયભંગ બંધ કરી દેવો જોઈએ. પણ સવિનયભંગની પાછળ તો એ સિદ્ધાન્ત રહેલો છે કે અન્યાયી રાજ્યમાં સ્વતંત્રતાપ્રિય માણસને બહાર કરનાં જેલમાં જ ખરી આઝાદી લાગે છે.

સ૦ : પૂનાની પરિષદને પરિણામે બે અથવા વધારે પક્ષો પડી જશે અને કોંગ્રેસમાં ફૂટ પડશે એવું તમને નથી લાગતું ?

ખાપુ : જરાયે આવું પરિણામ આવે એમ હું ધારતો નથી. કોંગ્રેસીઓમાં પરિષદ વખતે તીવ્ર મતભેદો દેખાયા ખરા, પણ પૂના પરિષદમાં જેવી એકબીજા પ્રત્યે સહભાવની લાગણી હતી, કષ્ટાણુપણનો જેવો બિલકુલ અભાવ હતો અને પ્રમુખના હુકમનું પાલન જેટલું ત્વરાથી થતું હતું તેવું બીજી પરિષદોમાં મેં જોયું નથી. હું તો ખરેખર માનું છું કે કોંગ્રેસની હરોળમાં જરાયે ફૂટ પડવાની નથી અને સુધારેલો કાર્યક્રમ ન્યારે પ્રમુખ તરફથી બહાર પાડવામાં આવશે ત્યારે જણ્યારો કે દરેક જાતના અભિપ્રાયવાળાને તેનાથી પૂરેપૂરો સંતોષ જ થયો હશે.

સ૦ : આમ કરીને તમે શું હક્કે હક્કે સવિનયભંગ પાછો ખેંચી લેવા માંગો છો ?

ખાપુ : હાલમાં સિધ્ધિના આવી હોય તો તે કબૂલ કરવામાં કરી નાનમ અથવા નમગ્રાઈ છે એમ મને કદી લાગ્યું નથી. તેથી જ સામુદાયિક સવિનયભંગ બંધ રાખવાની મેં સલાહ આપી છે. એટલે દરજ્જે પીકેહાનો રપટ સ્વીકાર મેં કર્યો છે. મને એમ લાગ્યું હોત કે કોઈ પણ જાતનો સવિનયભંગ અત્યારે શક્ય નથી તો એ જાતનો મન ધરાવનાર હું એકલો હોત તોપણ સવિનયભંગ પૂરેપૂરો પાછો ખેંચી લેવાની હું સલાહ આપત. પણ સત્યાગ્રહમાં વ્યક્તિગત સવિનયભંગનું શસ્ત્ર અમોઘ અને અન્યેય છે. વાઈસરોયની સાથે મુલાકાતની માગણી તો મેં એટલા માટે કરી કે પરિષદના બીજા સભ્યોની માફક હું પણ ઇન્તેજર હતો કે જે માનભયું સમાધાન થઈ શકે તો વ્યક્તિગત સવિનયભંગ પણ બંધ રાખવો. એટલે તમે જોશો

કે મુલાકાતની માગણીની પાછળ કોઈ પણ સંભોગોમાં વ્યક્તિગત સવિનય-ભંગ પણ જોઈ ન શકે એવો દુરાગ્રહ નહોતો.

સરકાર ન્યાં સુધી મને બહાર રહેવા દેશે ત્યાં સુધી હું બહાર છું, અથવા મોટ્ટીની મુદત તા. ૩૧મી જુલાઈ છે ત્યાં સુધી હું બહાર છું.

મારો મત એવો છે કે અત્યારને તબક્કે ઈચ્છાંડના મિત્રો બહુ ઓછી મદદ કરી શકે. x x x વાધસરોચનું વલણ તદ્દન જોડું છે એ બાબત મારા મનમાં જરાય શંકા નથી. લોકોએ વધારે જોઈ રીતે અને વધારે શુદ્ધ રીતે કષ્ટ સહન કર્યો વિના ખીલે કોઈ માર્ગ નથી.

[તા. ૨૧મીની ડાયરી લખાયેલી નથી. — સં'૦]

અમદાવાદમાં હરિજનોની સભામાં બાપણ :

મ્યુનિસિપાલિટી પાસે મારી માગણી છે કે મેલુ ૨૨-૭-૩૩ ઉપાડવા માટે ટોપલાને બદલે ખીણ સારી સગવડ બંગી બાઈએને કરી આપવી જોઈ એ. બંગીનું કામ સ્વચ્છ રીતે અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સારી રીતે કરવાનું શાસ્ત્ર છે અને એ હું જાણું છું. બંગી બાઈબહેનો ટોપલામાં જ મેલું ઉપાડવાનું પસંદ કરે છે. પશ્ચિમમાં જોલે ઉપાડવાની એ પ્રથા નથી. મેં ડાલોની સૂચના કરી, એની સામે એ વાંધા આવ્યા. એ કામ બે માથુસ વિના થઈ ન શકે. તેથી પગાર એ વચ્ચે વહેંચાય એટલે એણે મળે અને ખીણું ડાલો કાઢે નહીં. પણ આ વાંધા બરાબર નથી. ડાલ વધારે સગવડવાળી વ્યવસ્થા છે. અને બંગી ભાઈઓ પૂરું કામ કરે તો એમને પગાર આપે જ મળે એવું કાંઈ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જલની ડાલો અમે બે જણા સહેજે જોઈએને અરથો માર્કિસ સુધી લઈ જતા હતા. તમે એ પસંદ કરતા હો તો હું મ્યુનિસિપાલિટીને એ વાત કહું.

બંગી બાઈબહેનોએ આ કામ કરીને તરત સારી રીતે નાહવું જોઈ એ. મ્યુનિસિપાલિટી પાસે નાહવાની સગવડની માગણી હું કહું, પણ બંગી બાઈબહેનોએ એનો ઉપયોગ કરવો જોઈ એ. હવે ન્યારે જગૃતિ આવી છે, હિંદુ ધર્મમાં આપણે સુધારો કરવો છે, ત્યારે આપણાં તમામ કામોમાં અને આપણા સૌમાં જગૃતિ આવવી જોઈ એ અને સુધારા થવા જોઈ એ.

અંત્યજોમાં અંદર અંદર વાગ્યો છે તે નાખૂદ થવા જોઈ એ. ઢેડ બંગીને પોતાનાથી હલકો ગણે અને અલગ રાખે એ બરાબર નથી.

હકારખાપાને હારીને એકલા ઢેકની અથવા એકલા બંગીની નિશાનો કાઢવી પડે છે. આમાં દોષ આખા હિંદુ સમાજનો છે પણ આપણે એ દોષ કાઢ્યે જ અને એ સુધારો કર્યે જ છૂટકો છે.

સવર્ણ હિંદુઓએ શું શું કરવું જોઈએ એની વાત તમે કરી છે. એ લોકો પોતાનો ધર્મ પાળે કે ન પાળે તમારે તમારો ધર્મ પાળવો જોઈએ. આપણે સવર્ણ હિંદુઓનો વિચાર કરવાનો નથી. તમારી મારફતે હું તેમને વિચાર નહીં પહોંચાડી શકું. આ શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિમાં તમારે તમારી અંદર અંદર જ ધણુ કરવાનું છે. એટલું કરીને તમે બેસી જશો તોપણ અસ્પૃશ્યતાનો નાશ થવાનો જ છે. સવર્ણ હિંદુઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે કે ન કરે પણ તમે તમારો ધર્મ પાળો તો કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓનું ઉચ્ચપણુ ક્યાંય ચાલ્યું જશે. તમે મને એમ ન પૂછશો કે ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ મહાપાન, માંસાહાર, વ્યભિચાર વગેરે નથી કરતા? અમને એકલાને છોડવાનું શા માટે કહો છો? એવી ક્ષીણ તમે મારી સાથે ન કરતા. એ લોકો એમ વર્તે અથવા જગત આખું દોષ કરે તોપણ તમે શા સારુ એમ કરો? તમારે તો નિરંતર જગૃતિ રાખીને સુધારા કરવામાં મગ્યા જ રહેવું જોઈએ.

તમે દેશનું ધન વધારો છો કારણુ તમારા ધંધા ઉત્પાદક છે. તમે મિલમાં કામ કરો કે સ્વતંત્ર કામ કરો એ મને ગમે, તમે ગમે તેટલી નોકરી કે કારીગરી કરો એ પણ મને ગમે, તમે ખૂળ-બણો એ પણ ગમે. પણ તમારાં છોકરોને બણાવીને તેમને મહેતાગીરી કરવાનું ન કહેશો. હું બંગીનું કામ કરીને મારું ગુજરાન ચલાવતો હોઉં તો મારા છોકરાની પાસે એ જ કામ કરાવું અને મારામાં ચોખ્ખતા હોય તો મુનિસિપાલિટીમાં પ્રમુખ થઈને બંગીનું કામ કરતો છતો શકેરની સરદારી પણ કરું.

માટે મારી તમને સલાહ છે કે તમે સ્વતંત્ર થાઓ, સ્વાવધંબી થાઓ, તમારી પોતાની શુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખો. આપ મૂઆ વિના ત્વગે નહીં જઈ શકાય. માટે તમે તમારાથી બને તેટલે દરજ્જે જાતે પુરુષાર્થ કરીને સારા થાઓ.

દેશવશ્યે મને એક સૂચના કરી છે કે હરિજન સેવક સંઘમાં હરિજનોનું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ. પણ એમાં ગેરસમજ છે. હરિજન સેવક સંઘ એ સવર્ણ હિંદુઓનો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટેનો સંઘ છે. સવર્ણ હિંદુઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તેમાં હરિજનો શા સારુ બને? હરિજનોને કશું

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું નથી. છતાં હરિજનોનું એક સલાહકાર મંડળ બલે હોય. તે હરિજન સેવક સંઘને સલાહ આપે. મારું પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યારે જ શોભે જ્યારે મારાં પાપ ધોવાને માટે હું પોતે કાંઈ ને કાંઈ કરી છૂટું. તમે સલાહકાર તરીકે પ્રાયશ્ચિત્ત મંડળને મદદ કરો. અમુક ઠેકાણે શાળા કાઢો, અમુક ઠેકાણે કૂવાની વ્યવસ્થા કરો, એવી સલાહ તમે આપો. પણ તમે જ સંઘના વ્યવસ્થાપકો બનશો તો સર્વજ્ઞ હિંદુઓ છટી પડશે અને બધા બોળે તમારી ઉપર પડશે. આમાં સત્તાની કે કમળે રાખવાની વાત જ નથી. મેં તો વહીવટનું ખર્ચ ઓછામાં ઓછું કરવાની વાત કરી છે. વહીવટના વધારેપડતા ખર્ચને મેં તો ચોરી ગણાવી છે. એ મંડળમાં નિમાવાથી તમને ખોટા સંતોષ પેદા થાય, પણ તમને કશો લાભ નહીં થાય. આ મારી સલાહ સુવર્ણના અક્ષરે ઠાવરી રાખજો.

અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામ માટે ગુજરાત અધરામાં અધરો પ્રાન્ત છે. અહીં વૈષ્ણવોનું વર્ચસ છે, અને તેમાં શ્રાવકો બલ્યા છે. જોકે અખેા ભગત તો ગાર્હ જયો છે કે આભડછેટ અદકેરું અંગ છે. ગુજરાતમાં ખરાબમાં ખરાબ દશા છે, છતાં તમારી સાથે મરવા હું તૈયાર છું ના?

[તા. ૨૩મીથી ૨૬મી સુધીની ડાવરી લખાયેલી નથી. — સ'૦]

‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના પ્રતિનિધિને :

નાગિનીદેવી, માર્ગેટ અને ડંકને રાજદ્વારી

૨૭-૭-૧૩

આખતોમાં કે સવિનયભંગમાં ભાગ લેવાનો નથી. તેઓ

અત્યારે આશ્રમમાં હરિજનસેવા માટેની તાલીમ લઈ રહ્યાં છે. આશ્રમ વિખેરાય એટલે હું તેમને વધી મોકલવાનું મોકલી રહ્યો છું. ત્યાં તેમની તાલીમ ચાલુ રહેશે. ખીજાં આશ્રમવાસીઓ જેઓ સવિનય-ભંગની લડતમાં ભાગ નહીં લેવા ઇચ્છતાં હોય તેઓ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યાં જશે. જૂના કાર્યકર્તાઓને અને તેમનાં બાળકોને જ્યાં તેમની રહેવાની અને કેળવણીની સગવડ હશે ત્યાં મોકલવામાં આવશે. આશ્રમની જમીન, મકાનો, તથા જગમ મિલકતનું સરકારને જે કરવું હશે તે કરશે.

સરકારને પ્રથમથી ખબર આપ્યા વિના હું કાંઈ નહીં કરું. હું ચોક્કસ કયું પગલું લઈશ તે હજી હું નક્કી કરી શક્યો નથી. એવું પણ બને કે હું કાંઈ કરું તે પહેલાં જ સરકાર મારી સામે પગલાં લઈ મારી બંધી યોજનાઓ ભાંગી પાડે. પણ ૧૯૦૬માં મેં સત્યાગ્રહની શોધ કરી ત્યારથી જ મારું જીવન એમ ચાલતું આવ્યું છે.

[તા. ૨૮મીથી ૩૦મી સુધીની ડાવરી લખાયેલી નથી. — સ'૦]

સાબરમતી

સાંજે આનંદી, બાણુ, વનમાળા, હમીદ, વહીદ, સુલતાના, બચુ,
શરદા અને મોહન મળીને ૯ બાળકોને અનસૂયાબહેનને
૩૧-૭-૩૩ મોંપી અભ્યે. પાછા નીકળતાં મારી આંખો ભીની થઈ,
અનસૂયાબહેન પણ ખૂબ રોઈ પડ્યાં અને પગે પડ્યાં.

રાત્રે બાપુએ આશ્રમવાસીઓને પ્રવચન આપ્યું, ગોપીચંદ્રો ત્યાગ
યાદ કરાવ્યો, જિંદગીના ભેષ લેવાની વાત કરી, એક માણસ પણ રહી
નમ તો એલે ક્ય કરવાની જ છે એમ બધાંનાં મનમાં દસાવ્યું. સિંહનીતિથી
કામ લેવાનું છે, સિંડો જૂથમાં ફરતા નથી, ઘેટાં જૂથમાં ફરે છે. આપણે
૩૩ કરોડનો ભાર લઈને પ્રતિનિધિ બનીને નીકળવાનું છે એમ કહીને
સાને વિદાય દીધી.

આશ્રમમાંથી આવી વિદ્યાપીટના પુસ્તકના દાનનો કાગળ લખ્યો.

દુઃખી દુઃખીને રીઝવવાને બદલે મેં ક્રોધ કરી દૂભવી એવું દુઃખ
રહી જ ગયું.

રાત્રે ૧-૨૦ વાગ્યે પોલીસ ટાળું આવ્યું. બા, બાપુ અને મારી
ધમજી-સી પાવર્સની કલમ ૩ મુજબ માગણી કરી. જમનાલાલજી પાસે
જ સૂતા હતા. પોલીસનું ઘરમાં પેસવું અને તે જ વખતે તારવાળાનું
એડીનો તાર લઈને આવવું. પકડાયા પહેલાં મથુરાદાસે તાર વાંચી
સંભળાવ્યો : “તમારે પડખે છું.”

ઊતરતાં ઊતરતાં મેં બાળને કહ્યું : તને નથી પકડ્યો એટલે કાલે
તારે ક્ય શરૂ કરવી. પણ પછીથી પોલીસ પાસેથી જવ્યું કે આશ્રમમાં પણ
ધાડ પડી છે એટલે બાપુએ એમને કહ્યું કે જો બધા ક્યવાળાને પકડવાના
હો તો બાળ અહીં રહી જાય છે. એટલે પોલીસે બાળને પણ લીધો.

આશ્રમ આગળ ઘડીક બાપુની માડી ઊભી. અમારી પણ જિભી.
અમારીમાં બા, હું અને બાળ હતાં.

દરવાજા ઉપર પકોચતાં અર્વિન કલેક્ટરે સ્ટેટમેન્ટ લીધું. બાપુએ
નિવેદન ક્યું કે હું શાન્તિ તોડનારો નહીં, પણ સ્થાપનારો છું, અને
સવિનયબંધનો ઉદ્દેશ પણ આખરે શાંતિ સ્થાપવાનો છે.

આ પછી મને બોલાવ્યો. મેં કહ્યું : દેશમાં ડરનો રોગ શ્વારી
નીકળ્યો છે તેને પકડાવી વગવા માટે અને સ્વરાજ મેળવવા માટે સવિનય-
બંધ આચરવાની અને તેનો પ્રચાર કરવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

એ અઠી વાગ્યે સાબરમતી જોલના એક યાર્ડમાં બાપુ અને હુ સેતા. જે ખાટલા રાખેલા હતા ખીજ કશી જ તૈયારી નહોતી.

બાપુ કહે. તિ-૬ મહારાજની શ્રાદ્ધતિથિ આજે કેવી રીતે ઊજવાઈ? મુખઈ જવાની ના પાડી એ ડહાપણુ જ થયુ ના? એકીના તારની વાત કરતા કહે એ ચમત્કાર નહોં તે ખીજુ શુ? પડડાવાની ઘડીએ જ આ તાર આવે, અને તારમાં 'ધાર' કે 'ઈશ્વર નમારુ રક્ષણુ કરો' કે એવા ખીજા શબ્દો ને બદલે 'તમારે પગે છુ' શબ્દો હોય તે જાણે આપણે પકડાતા હોઈએ ત્યારે પોતે પાસે ઊભી હોય એમ સૂચવનારા છે.

અડવાની આવ્યા. ખૂબ આગતાસ્વાગતા કરી બાપુએ તે એ ગયા એટલે પ્રથમ કામ જ હરિજનકામ માટેની છૂટ મેળવવાનો કાગળ લખવાનું કયું.

બાને મીરાબહેનની સાથે મૂક્યા છે એમ અડવાનીએ ખમર આપી. સવારે બાદેથી દૂધી આવી હતી તેમાંથી દૂધીનું સૂપ મે બનાવ્યુ. સાજે બાને દૂધી મોકલી આપી. તેમણે બાપુને માટે સૂપ કરીને મોકલ્યુ. બાના હાથનું આ સૂપ લાખા સમય સુધી છેલ્લું લેવાનો આ પ્રસંગ હતો, કારણુ સાજે જ અડવાનીએ આવીને કહ્યું આપણી મિત્રાચારી ટૂકી છે, તમે પોટયા બાધો. વફનબખાઈની વાત કરતા હતા અને એમના મનમાં શુ થતું હશે એમ વિચારતા હતા ત્યા અડવાની આવ્યા.

સામાન ઝપાટામાં પેકે કરી તૈયાર થયા. દરવાજેથી ખોલાવવા બ્યાવે તે પહેતા બાપુએ જરા મુઈ લીધુ

હુગીને જતા જતા ચિઠ્ઠી લખી, માફી માગી, અને ઈશ્વરે સૌની લાજ રાખી તે માટે પાડ માન્યો.

મોટરો દરનાજે ઊભી હતી પોલીસ સુપરિન્ડેન્ડન્ટ પ્રાઈડ સાબરમતી એશનના માર્શલિંગમાં પડેના એક સલૂન આગળ ઊભો હતો. અમને સલૂનમાં બેસાડ્યા અને સલૂન ચાલ્યુ અદર જે રેનવે પોલીસના ઇન્સ્પેક્ટરો હતા, સલૂન પણ કોર્ટ રેનવે અમનદારતુ જ હોય એમ લાગ્યુ સાતાકુઝ સુધી અમે ધીએ, આગળ ક્યા જવાનું છે એની અમને ખગર નથી, અમારે તો તમને મિ કોન્ડનને સોપવાના છે મિ કોન્ડન મિ ગાંધીના જૂતા મિત્ર છે, એમ એમાના એક અમનદારે જણાવ્યુ પછી કહે : તમારે કશુ જોડિું કરતું હોય તો માગજો. જોકે તમારી ખરચી માટે અમને ૩. ૧)ની બારે રકમ આપી છે, એમ કહીને હરચો!

સાબરમતી

સાંજે આનંદી, બાબુ, વનમાળા, હમીદ, વહીદ, સુલતાના, બસુ,
શરદા અને મોહન મળીને ૯ બાજકોને અનસૂયાબહેનને
૩૧-૭-૩૩ સાંજે અધ્યે. પાછા નીકળતાં મારી આંખો બીની ઘર્ષ,
અનસૂયાબહેન પણ ખૂબ રોષ પડ્યાં અને ધગે પડ્યાં.

રાત્રે બાપુએ આશ્રમવાસીઓને પ્રવચન આપ્યું, ગોપીચંદ્રને ત્યાગ
પાદ કરાવ્યો, નિંદગીના બેખ લેવાની વાત કરી, એક માણસ પણ રહી
જાય તો એણે કૃત્ય કરવાની જ છે એમ બધાનાં મનમાં દસાખ્યું. સિંહનીતિથી
કામ લેવાનું છે, સિંડો જૂથમાં ફરતા નથી, ઘેટાં જૂથમાં ફરે છે. આપણે
૩૩ કરોડનો ભાર લઈને પ્રતિનિધિ બનીને નીકળવાનું છે એમ કહીને
સાને વિદાય દીધી.

આશ્રમમાંથી આવી વિદ્યાપીઠના પુસ્તકના દાનનો કાગળ લખ્યો.

દુઃખી દુર્ગાને રીઝવવાને બદલે મેં ક્રોધ કરી દુભવી એનું દુઃખ
રહી જ ગયું.

રાત્રે ૧-૨૦ વાગ્યે પોલીસ ટોળું આવ્યું. બા, બાપુ અને મારી
ઇમર્જન્સી પાવર્સની કસમ ૩ મુજબ માગણી કરી. જમનાલાલજી પાસે
જ સૂતા હતા. પોલીસનું ઘરમાં પેસવુ અને તે જ વખતે તારવાળાનું
એફીનો તાર લઈને આવવું. પકડાયા પહેલાં મથુરાદાસે તાર ત્રાંચી
સંભળાવ્યો : “તમારે પડખે ધું.”

ઊતરતાં ઊતરતાં મેં બાળને કહ્યું : તને નથી પકડ્યો એટલે કાલે
તારે કૃત્ય શરૂ કરવી. પણ પછીથી પોલીસ પાસેથી જાણ્યું કે આશ્રમમાં પણ
ધાડ પડી છે એટલે બાપુએ એમને કહ્યું કે જો બધા કૃત્યવાળાને પકડવાના
હો તો બાળ અહીં રહી જાય છે. એટલે પોલીસે બાળને પણ લીધો.

આશ્રમ આગળ ઘડીક બાપુની ગાડી ઊભી. અમારી પણ ઊભી.
અમારીમાં બા, હું અને બાળ હતાં.

દરવાજા ઉપર પહોંચતાં અર્વિન કલેક્ટરે રોટમેન્ટ લીધું. બાપુએ
નિવેદન કર્યું કે હું શાન્તિ તોડનારો નહીં, પણ સ્થાપનારો છું, અને
સવિનયબંધને ઉદ્દેશ પણ આખરે શાંતિ સ્થાપવાનો છે.

આ પછી મને બોલાવ્યો. મેં કહ્યું : દેશમાં ડરનો રોગ ફાટી
નીકળ્યો છે તેને પહોંચી વળવા માટે અને સ્વરાજ મેળવવા માટે સવિનય-
બંધ આચરવાની અને તેનો પ્રચાર કરવાની મારી પ્રતિષ્ઠા છે.

એથી બાપુને ભારે આશ્ચર્ય અને ચીડ થયા મેકનાકને જતા જતા કહ્યું
અહીં પાછા આનતા તમને આનદ થયો વાગે છે આ તો તમારુ ખીલુ
ઘર જ.

બાપુ કહે ખીલુ નહીં. આ એક જ ઘર છે.

હવે એમ નહીં ક્યું કે કાને આ હુકમ મળવાનો જ છે પરવડા
છોડવાનો હુકમ એટલે પરવડાની ફૂદડી ફર્મા કરવાની સામાનનુ શુ થાય ?

બાપુ કહે આપણે તો કહેશુ, સામાનનો ચાર્જ લેા, અમને પડયા
પછી ભ્યા સર્કિલઓ ત્યા મોકનજો, પાછા આનશુ તો તો સામાન અહીં
રહ્યો એ ઠીક જ થયો, પણ આપણે તો માત્ર એક કોથળી ખાધે ભેરવીને
જ આનવાનુ નિશ્ચય કડક હતો મે બધા કપડા છોડેના હતા તે બેઝા
કરીને પાછા સમેગી લીધા અને માસડો ખાધો

વફનબહાઈના વિચાર હરખડી આનતા હતા, પણ કાર્મ ગૂચ
બીકસતી નહોતી

નવ વાગ્યામા દસ મિનિટ આવીને માર્ટિન કહે મારે તમને કાઠી
મૂકવાના છે એમ કહીને હુકમ બતાવ્યા, સાથે સાથે

૪-૮-૧૩

ખનર આપી કે સામાન તમારો બલે અહીં પડયો
તમારે માટે ગાડી છે એ ગાડીમા પર્યુકુગીમા જજો,

[મત્રેને મળજો અને પર્યુકુગી ન છોડો તો તમે અનાદર કરેલો કહેવાશે.
અમે રાજી થઈને દરવાજા ઉપર ગયા ઓફિસમા ઓ ગોર્મન હતા બહુ
પ્રુશમિલનથી ગુડમેર્નિંગ કરી પોતે હવે પૂનામા છે, ઘણા વર્ષે મળવાનુ
થયુ, વગેરે વાતો પ્રેમપૂર્વક કરી અમને હુકમો માર્ટિને આપ્યા હુકમો
ઉપર સહી મેનિસ્ટ્રેટની નહી પણ ગ્રહમત્રી મેક્સવેનની હતી એમાથી
' પરદેશી માલના બહિષ્કાર 'ની વાત કાઠી નાખવામા આવી હતી

' દરવાજો નાટક શરૂ થયુ ખાનગી ટેકસીમા બેસાડી, ગોર્મને કહ્યું
તમે પર્યુકુગી જશો ?

બાપુ કહે ના, અહીં જ કયાક ફર્મા કરશુ, એટલે અમને કોઈ
શાત જઆએ સર્ક જઓ

પેલો કહે સલે, તમને પાસેના એવ રસ્તા ઉપર લઈ જવામા
આનશે, ત્યા સાડાનન વાગ્યે મિ જેનર તમને નોટિસ આપશે અને દસ
મિનિટ પછી તમને પકડવામા આવશે અમારુ સરવસ આશુ એક
બગના આગળ ગાડી બેબી અમે ટપાલ આવેલી હતી તે બધી ખોલી,
વાચી અને પૂરી કરી ત્યા પેનાએ પકડવાની નોટિસ આપી, અને પાછા

સવારે સાંતાક્રુઝ આગળ ગાડી ઊભી અને અમને (મ. કોન્ડને
મોટરમાં બેસાડ્યા, બીજી મોટરમાં સામાન ભર્યો.

૨-૮-૩૩ મોટરમાં એક ધીયામાં બકરીનું દૂધ, અંગૂર અને મોસખી
તૈયાર રાખ્યાં હતાં.

રસ્તે સારી રીતે વરસાદ હતો — બે વાર મોટરનાં ટાયર તૂટ્યાં.
ખંડાલાના ઘાટ ઉપર સ્વં નરોત્તમ મોરારજી યાદ આવ્યા. મેં 'એટના
ઉપર એમ્પીડોક્લિસ' યાદ કર્યું. બાપુએ પૂછ્યું : એમ્પીડોક્લિસનું સાથે
જ એમં મૃત્યુ થયેલું કે એ દાર્બનિક કયા છે ?

સવા અગિયાર વાગ્યે પર્થુકુટી દેખાવા લાગી અને ડેક્કન કોલેજ રોડ
ઉપરથી ડાબી ઠેરે હંટાર્કને સાડા અગિયાર વાગ્યે દરવાજામાં ગાડી ઊભી
રહી. દરવાજા ઉપર ખંડેગવનો હસમુખો ચહેરો સ્વાગત માટે હતો જ.
પછી પારખી દેખાયા. કટેલી સાહેબ ન હતા. અમારા આવવાની કોઈને
અગાઉથી નોટિસ નહોતી એમ પારખીએ ખબર આપી. યાડમાં પેસી
વલ્લભભાઈને જોવા ઝંખતા હતા. ત્યાં તો ન મળે વલ્લભભાઈ કે ન મળે
જોખી. બારણા ઉપર મીઠા મારેલાં હતાં. બાપુ કહે : માળો જેમનો તેમ
છે, પણ પંખી ઊડી ગયાં છે.

ધીમે ધીમે ખબર પડી કે સરદારને ઓપરેશન માટે મુંબઈ લઈ
ગયા છે અને જોખીને સેપરેટમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. રાત્રે 'ટાઈમ્સ'
જોવા મળ્યું. એ જોઈને તુરત જ બાપુએ ગૃહમંત્રીને કાગળ લખ્યો
કે અમે સરકારનો હુકમ માનવાના નથી, હુકમ કાઢીને શા સારું જાહેર
અનાદર કરાવી તમને અગવડમાં મૂકવાની અમને તક આપો છો !

સવારમાં ઊડતાં જ 'ટાઈમ્સ' જોયું, તેમાં અમારું બાવિ બાબેલું

હવું કે ગાંધીને પૂના લાવીને પછી તુરત જ છોડીને, જે
૩-૮-૩૩ હુકમનો ભંગ કરશે તો પાછા પકડવામાં આવશે. બાપુએ
તુરત જ ગેલો કાગળ માર્ટિન સાહેબને આપી દીધો.

ઘડીકે પછી મેકલાકન કલેક્ટર આવ્યા. હંમેશની જેમ હસમુખી વાત
કરવાની વૃત્તિમાં નહોતા, પણ મોં તો હસતું જ હતું. એમણે કહ્યું : સરકાર
આ રીતે હુકમ કાઢવા માગે છે. તમારે શું કહેવું છે ?

બાપુએ કહ્યું : મારે કહેવાનું હું ગૃહમંત્રીને લખી ચૂક્યો છું, અને
૩ એમાં કશી ભેરો કરવા મામતો નથી. બપોરે મારી પાસે પણ એ જ
જવાબ કલેક્ટરનો પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ લઈ ગયો. હુકમ એનો એ જ હતો.
હુકમમાં પરદેશી માલના બહિષ્કારનો પ્રચાર ન કરવાની પણ વાત હતી

હતા તેને આખા કેસમાં બેસવાનો અલભ્ય લાભ મળ્યો. મેક્સર અને ગોપાલન પણ હતા. મથુરાદાસ મેક્સરની ખાસ પરવાનગી લઈને આવેલ હતા. એની સાથે સોમવાર સુધીની નોટિસની વંત કરી. મેક્સરને પણ બાપુએ કહ્યું: હરિજનકામ અને શાસોચ્છવાસ સમાન છે.

પેલાએ સળ પછી કહ્યું: ત્યારે હવે વરસ પછી આપણે મળીશું.

બાપુએ બારપૂર્વક કહ્યું: ના. હરિજનકામ શરૂ કરીશ એટલે તરત તમે મને મળશો જ ના? હું રાજકેદી હોઈ કે ‘સી’ કલાસનો કેદી હોઈ, અને હરિજનકામની રળ તો મળવી જ જોઈએ. એ તો મારા પ્રાણ સમાન છે.

પેલાએ પૂછ્યું: અને તમને રળ ન આપે તો?

બાપુએ વિચારીને કહ્યું: મેં તમને કહ્યું ને કે એ કામ તો મારા પ્રાણ સમાન છે.

મેં બાપુને કહ્યું: વલ્લભભાઈ હેત તો આજનો કામળ આપને ન લખવા દેત. એ કહેત કે હજી થોડા દિવસ રાહ જુઓ, હજી તમારી તબિયત સારી નથી, ઉપવાસ કરવાને આપ લાયક નથી.

બાપુ કહે: હા. પણ કદાચ આ બાબતમાં એ માની જાત.

બાપુને અને મને બંનેને એક એક વર્ષની આસાન કેદની સળ થઈ. હંડ પણ નહીં.

મેં બાપુને કહ્યું: આપની સાથે આવવામાં આટલો લાભ. આસાન કેદ અને હંડ નહીં.

સવારે માર્ટિને કહ્યું: તમે ‘એ’ કલાસના કેદી છો એટલે તમને તો

એ વર્ગને જે ખાવાનું મળે તે મળે, બાકી તમારે

૫-૮-૩૩ ખર્ચે તમારે મંગાવવું જોઈશે.

બાપુ કહે: મારા ખર્ચની વાત ન કરો અને વળી આશ્રમ તોડી નાખ્યા પછી તો હું કોઈ મિત્રને પણ ન કહું કે મારે માટે પૈસા મૂકજો. આગલે દિવસે મથુરાદાસને મનાઈ કરી ચૂક્યા હતા.

માર્ટિન કહે: તમને જોઈએ એ ન મળે એમ નથી, પણ મેં તો તમને નિયમ કલા. કાંઈ નહીં તો દાકતરી કરણે હું આપી શકું જ. પણ તમે મને લખી જણાવો કે તમારે શું શું જોઈએ.

એટલે બાપુએ પાંચે કામળ લખ્યો. એમાં બોલામાં બોલું પોતાને શું જોઈએ તે જણાવીને લખ્યું કે છાપાં તથા કામળોને વિષે મરકારને મૂકે

૩૨૮ કાયદા તોડનાર માનવદયાના કામની છૂટ માગી શકે ?

જેલ તરફ મોટર ચાલી. રસ્તામાં ખ્રિસ્તી ટેક્સીવાળો કહે : ગર્ભ કાલે મને બોલાવ્યો હતો અને જેલ ઉપર ઊભા રહેવા કહ્યું હતું. કાઈને વાત ન કરવાનું પણ કહ્યું હતું. એટલે હું બધી બાજુ સમજી ગયો. પણ શું કરું? હું રહ્યો બાહુતી ટેક્સીવાળો! આમ એ માણસે શરમાઈને વાતો તો કરી પણ સાંજે અમારો કેસ ચાલ્યો ત્યારે સાક્ષી પૂરવા પણ એ આવ્યો. કદાચ પૈસા મળ્યા હશે, કદાચ દયાજુથી પણ આવ્યો હોય.

અમે પાછા દસ વાગ્યે દાખલ થયા. માર્ટિનને બાપુ હસતાં હસતાં કહે : મોટરની સહેલ સારી થઈ!

આવીને બાપુએ ગૃહમંત્રીને કાગળ લખ્યો કે હરિજનકામ માટે મને જવાબ મળવો જ જોઈએ, એ કામ ન રોકાઈ શકે, એ તો પ્રાણના જોખમે પણ મારે કર્યું જ છૂટકો. સોમવાર સુધીમાં જવાબ જોઈએ.

મેં બાપુને કહ્યું : માણસ સરકારના કાયદા તોડે અને પછી પોતે જ માનવદયાનું કાર્ય કરતો હોય તેની છૂટ માગે તે આપવાને સરકાર બંધાયેલી ગણાય ?

બાપુ કહે : હા. મારી માફક કાયદા તોડે તેને આપવા બંધાયેલી છે.

મેં કહ્યું : એટલે નૈતિક દોષવાળો ગુનો ન કીધો હોય તો, એમ ના ?

બાપુ : હા. જોકે ચોરી વગેરે કરનાર માણસ પણ એવી મામણી કરી શકે. પણ એને પોતાની મામણી સિદ્ધ કરવી કઠણ પડે.

મેં પૂછ્યું : હિંસાવાળો ગુનો કરનાર ?

બાપુ : જરૂર મામણી કરી શકે, કારણ હિંસા એનો સિદ્ધાન્ત હોય તો તેમ કરી જેલમાં આવીને બેઠા પછી એ માનવદયાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડે. મને એ કામ આપવાને લીધે પ્રસિદ્ધિ મળે છે તેનું તો શું ધાય ? પણ સરકાર એમાંથી નીકળી નથી શકતી.

બપોરે બે વાગ્યે બાપુને કેસ માટે બોલાવવામાં આવ્યા. બાપુએ મેનિસ્ટ્રેટ આગળ નિવેદન કર્યું. પોતે શાંતિ ચાહનાર શહેરી છે એમ જણાવ્યું, સરકારના કાયદા પાળવા જેવા નથી એ બનાવવાને માટે જે કાયદાની રૂએ આ કામ ચાલે છે તે ખૂરતો છે. ગરીબ, તવંજર, કેળવાયેલા, બિનકેળવાયેલા એ બધાનો એવો અધ.પાન થયો છે અને બધા એવા ડરી મથેલા છે કે એ વાનાવરણમાં જીવવું એ દોષજનું થઈ પડ્યું એટલે મેં જેલમાં આવવાનો નિશ્ચય કર્યો, એમ જણાવ્યું. કેટીએના વર્ગીકરણ વિષે સખ્ત ટીકા કરી, અને છેવટે અમલદારોના વિનય માટે આભાર માન્યો. મથુરાદાસ મળવા આવ્યા

પૂરતી, અને જવાબ લખે તો 'અ' વર્ગના કેદી તરીકે પખવાડિક કાગળ લેખે લખાય એમ કહીને અંધૂરી સ્વીકારી, ત્રીજી માગણી એક જ જાણીને બધાં વિષે લખે અને પખવાડિયાનો કાગળ વાપરે એમ કહીને સ્વીકારી !

ખીજે દિવસે બાપુએ 'હરિજન' માટે લેખ લખ્યો. એક કોઈ આર્થ-

સમાજએ કાગળ લખેલો તેની ઉપર ટીકારૂપે લેખ દરડી

૭-૮-૩૩

કાઢ્યો. મેં સતીશબાણનાં હરિજન ચિત્રોમાંથી કાંઈક

બનાવ્યું, કાકાસાહેબને મળવા બોલાવ્યા, રવિબાણને

પહોંચ મોકલી અને વિનોબાને કાગળ લખ્યો. વિનોબાના કાગળમાં ઉપવાસની

સાંકળ વિષે લખ્યું. એનો સાર : સાંકળ મારા મનમાં રમી રહી છે. એ

વિના હરિજન સવાક્ષનો નિવેડો આવવો અશક્ય છે એમ લાગે છે, જોકે

એથી જ પતશે એમ કહેવાનો આશય નથી. એથી વધારેની પણ જરૂર

પડે. પણ એટલા વિના ન જ ચાલે એમ તો ભાસ્પાં જ કરે છે.

રાતે આવેલા કાગળનો જવાબ લખાવતા હતા ત્યાં લાટૂસ બોલાવવા

આવ્યા. કાકાને મળ્યા. એમને તો ઘણી વાતો કરવી હતી પણ બાપુએ

મર્યાદા બનાવી. મર્યાદા બનાવ્યા પહેલાં કાકા કહી ચૂક્યા હતા કે વલ્લભ-

ભાઈ નાશિક મયા છે એવા ખબર છાપાંમાં છે, રાજાજી પકડાશે, વગેરે.

'ટાઈમ્સ'માં આજે કેસનું આખું વર્ણન અને પૂરું નિવેદન હતું.

પણ અતિથય ઝેરી રીતે બધું આપેલું હતું. કેસ દરમ્યાન ગાંધી શ્રમિત

થઈ જતા હતા એ ગપાબ્લક જ; કેસ સાંભળવા કોઈ જ ન મળે! આમાં

નીચતાની અવધિ હતી. સરકારે એને જ ખબર આપેલી અને અર્ધી કલાકમાં

બહાર કાઢીને પાછા જેલમાં પૂર્ણ એ વાત જ એ મળી ગયો હતો.

હરિજન વિષેના બાપુના ઉદ્દગારો અક્ષરશઃ આવ્યા હતા.

આજે અમદાવાદમાં ખીજા ૨૬ રાસ જવાની નોટિસ આપીને

પકડાયા એવા પણ ખબર હતા.

બાપુ કહે : એ તો ચાલવાનું. આ ૨૬ ને કોણ કહેવા મર્યાદા કે

તમે આશ્રમમાં જઈને ઊભા રહેજો ?

મેં કહ્યું : મેં અહીંને કહેલું કે અમદાવાદ સૌ માણસો આપશે.

બાવન માણસો તો થયા. અને મને પાંચ હજારની આશા છે.

બાપુ : ના. વધારેમાં વધારે બે હજાર. મને તો પાંચસો અથવા બસો-

ત્રણસો સાચા મરણિયાથી પણ સતોષ થાય. જવાહર નીકળશે પછી એ

કાંઈ બંધ કરવાની તો વાત જ ન કરે. પછી બધા પ્રાન્તોમાંથી કેટલા

નીકળશે એની ગણતરી કરી. બિહારમાંથી પાંચસો ગણ્યા. મેં એક હજાર

તે કરે પણ હરિજનકામ અને સાથી કેદીઓની સાથે માનવતાનો સમઘ ઝે બે વસ્તુ મને પ્રાણુ સમાન છે. એ હું ન છોડી શકું.

દગલો છાપા અમને છૂટતી વખતે આપવામા આવ્યા હતા તેમાથી આશ્રમી બહેનો ભાઈઓ વિષે ખમર કાઢવાને માટે 'મુમર્ષ મમાચાર', 'ફ્રી પ્રેસ' વગેરે વાચી જવાનું આજે બાપુએ કહ્યું બાપુએ આશ્રમ વિષે સરકારને લખેલો કાગળ 'ફ્રી પ્રેસ' પૂરો છાપ્યો હતો, અને 'કોનિકલે' 'ગાધીછના કાગળનો આખો મજદૂર' એ મથાળા હેઠળ ભાઈશ્રીથી શરૂ કરી સિ સેવક સુધી કાગળ અનતરણ ચિહ્ન વચ્ચે મૂક્યો હતો, છતાં એમા સરકારની ઉપરના તહોમતો ઠોડી દીધા હતા અને સરકારના જીવમતી અને લોકોના અધનપતનની સામે આ પગલુ છે એ ખાઈ ગયા હતા છતાં મથાળુ 'આખો મજદૂર' એમ કયું હતું. આમા ઇરાદાપૂર્વક છેતરપિંડી ન હોય કદાચ આખો કાગળ ઉપત્રીએ બીવો હોય અને મથાળા તથા 'આખો મજદૂર નીચે પ્રમાણે છે' એ કાઠી નાખવાનું રહી જયુ હોય, એ ઉદાર અર્થ મૂકી શકાય બેદરકારી તો ખરી જ.

ટપાયમા નનામા ગૃહસ્થે એક પાઉન્ડની નોટ મોકલી હતી

પારખી આવીને કહી જયા કે સરકારનો જવામ આવ્યો છે કે હરિજન-

પ્રવૃત્તિનુ કામ કરવાને માગેલી રજના સંબંધમા વિચાર

૬-૮-'૨૨

ચાલે છે પણ જવામ સોમવાર સુધીમા ન મળી શકે.

એટલે બાપુએ તરત જ ગૃહમત્રીને બીજો કાગળ

કપકાર્યો કે બલે એ જવામ મોકલો આવે, પણ ત્રણ વસ્તુનો જવામ સોમ સુધીમા દીધે જ છૂટકો છે (૧) 'હરિજન'મા લેખ લખીને તે આપવા માટે, તથા આવતા અક વિષે સૂચના કરવા માટે કાઠા કે સ્વામી આનદને મળવાની રજ (૨) ડૉ. ટાગોરને જવામ આપવાની રજ (૩) યુરોપિયન સાથીઓને અને વિનોબાને કાગળ લખવાની રજ આનો જવાબ સોમ સુધીમા માગ્યો'

દમ વાગ્યે સરકારનો જવામ આવ્યો અને બાપુએ અગિયાર વાગ્યે આ કાગળ મોકલ્યો 'પછી કહે આજે રવિવાર છે. જાણો તો આપશે પણ શુ થાય? કેમ બેસી રહેવાય?

રાત્રે સાડા દસ વાગ્યે સરકારનો લાખો જવામ લઈને પારખી આવ્યા! જવામમા ચીઃ હતી, પણ સોમવાર થઈ જાય તે પહેલા જવામ મોકલવાની પોતાની ફરજ સ્વીકારી એ કાઈ બાપુ નહોતું જવામમા પડેલી, માગણી જેલની કલમ જપ્ત મુજબ સ્વીકારી, બીજી માગણી પડોચ લખવા

વસ્તુભભાઈને પણ એ લોકોએ છેતર્યા જ ના? એમને બિચારાને એવી જ છાપ હતી કે ઓપરેશનને માટે લઈ જાય છે. ઠેવી નીચતા!

આને 'ટાઈમ્સ'માં બા અને બીજાં ૧૫ પકડાઈ ગયાંના, અને બીજા ૧૬ના પણ તેમ જ થયાના, રાજભૂતી કૃત્ય અને પકડાયાના, પેરીનબહેન, આબદ્દઅલી અને બીજા પકડાયાના ખબર આવ્યા. લખનૌથી પણ એવા જ ખબર આવ્યા. બાપુ બહુ રાજ થયા. દેવદાસના ખબર ન ગમ્યા. પંચુ મેં કહ્યું; આ ખબર પૂરા ન હોય, દેવદાસ આવું લખી આપે એમ લાગતું નથી.

બાપુ કહે: આગળ ન જ જવાનો હુકમ હોય તો એણે તોડવો જ જોઈએ. પણ કંઈક બીજું હશે. દેવદાસ અને લક્ષ્મી એમથી એકે હારણ નથી એટલે કંઈ જ નિર્ણય ન આપી શકાય. એની પાસે પોતાનાં પગલાં વિષે કાંઈક કહેવાનું જરૂર હશે. બાકી લમ તો ખરેખરાં ક્યાં દરખાસ્ત સૂચકાંતે. પરબ્યાં અને પછી એક પછી એક અનેક વાર બંને જણાં જોલમાં ચાલ્યાં જ છે. એ ભારે બહાદુરી કહેવાય. દરખાસ્તની બહાદુરી તો અસહ્યારણ જ કહેવાય.

સાંજે લાકડાં અને શાક પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેા એવી નોટિસ આવી. એટલે બાપુએ કટેલીને કાગળ લખ્યો કે એમ જ હોય અને સરકારના હુકમ હોય કે મને 'અ' વર્ગના ખોરાક ઉપરાંત કંઈ ન આપવું તો મને 'ક' વર્ગના ખોરાક ચાલુ કરશે. આ પછી કટેલી આવી ગયા. એની સાથે ખુલાસો થયો. એણે કહ્યું: સાહેબને સવારે પૂછીને જણાવીશ.

વસ્તુભભાઈને નાશિક ખસેડ્યા અને તે એમને એવી થાપ આપીને કે મુબઈ ઓપરેશન માટે લઈ જઈએ છીએ, એ બધાંની અસર બાપુ ઉપર બહુ થઈ જોડ્યા: આ ધા ઝટ રુકાવ એવો નથી. આવી નીચતા શા સારુ વાપરી હશે? આ તો વસ્તુભભાઈને છેતર્યા જ ના?

સવારે કટેલીએ આવીને કહ્યું: સાહેબે કહ્યું, મને હુકમ મળી ગયા હતા પણ હું કહેવાનું જૂઠી ગયેલો. ગાંધીને વૈદકીય ૧-૮-૩૩ કારણસર બધુ જ આપવાનું છે એટલે બધો ખર્ચ ધરિપતાઘ ખાતે પડશે.

હરિજનકામ વિષે હજી જવાબ આવ્યો નથી. બાપુ કહે: આવતી કાલે નોટિસ જશે કે સોમવાર સુધીમાં જવાબ જોઈએ, અને પછી સોમવારે નોટિસ દેશ કે શુધવારે પગલું લેવું પડશે. આ વાત કરી ત્યાં

કલા. યુ. પી.નું તો બહુ પૂછવું. મુંબઈમાંથી તો ઠીક ઠીક સંખ્યા નીકળશે જ એવી પણ આશા રાખી, અને બંગાળમાંથી અને સિંધમાંથી પણ. બાકી પંજાબનું મીઠું. જોકે . . . કેમ બહાર, રહી શકે એની ખબર નથી પડતી!

રાત્રે સરકારના જવાબનો જવાબ લખાવવા માંડ્યો. લાંબો જવાબ લખાવવા ગયા પણ તુરત કહ્યું : આટલો લાંબો જવાબ હોય નહીં. એમ કહીને પાછલો ભાગ કાઢી નાખી, જવાબ ટૂંકો કરી નાખ્યો.

સાંજે મેં કહ્યું : રોજ રોજ કાગળ લખો છો.

બાપુ કહે : એને બલેને યત્ન કે વસ્તુબંધાઈ ગયા એટલે આજે તો રોજ કાગળો લખવાનો રસ્તો કાઢ્યો છે. અને લાગે છે કે હરિજન-કામ આખે જ છૂટકો છે, કાર્ષક કલમ શોધી કાઢશે, કાર્ષક રસ્તો કરશે, સિવાય-કે એમણે વિચાર કરી લીધો હોય કે આ તો જીવે ત્યાં સુધી સીવે એવો છે, આપણે ક્યાં સુધી એનાં સીવેલાં કપડાં પહેર્યાં કરવાં? આ વખતે તો એને મરવા જ દો, એને બગાટકારે ખવડાવશું વગેરે, તો કોણ જાણે? હરિજનને માટે મારે મરવાનું હોય અને તેમ જ્ઞેષ્ઠમાં, એના કરતાં વધારે શું? મારી જિંદગીનું બહુ કરવાપણું એમાં આવી ગયું.

પછી કહે : મારી આશા તો છે કે હોર આ વેળાં પણ કહેશે કે જો ભાઈ, આપણે એને રળ આપી ચૂક્યા છીએ એમાંથી નીકળાય એમ નથી. એ પૂરેપૂરો એઆરજ વર્ષ ગયેલો છે. તમે એને ઉપવાસ કરાવીને પણ મહત્વ આપશો. એના કરતાં તો એને જ્ઞેષ્ઠ કરવું હોય તેમ કરવા દો. એનું હવે કોઈ સાંભળે એમ નથી.

વસ્તુબંધાઈને નાશિક ઉપાડી ગયા એ બદલ દુઃખ લાગ્યું. આપણે મોજ કરતા હતા તે પણ એ લોકોથી સહન ન થયું. જરા ફરીકામ થયા પછી હું એ લોકોને લખવાનો હું કે વસ્તુબંધાઈએ શી ગુનેગારી કરી હતી કે ખસેડ્યા? અમે તમને કોઈ રીતે ઉપદ્રવ કર્યો નથી.

પ્રાર્થના પછી પેલો કાગળ ફરી સુધાર્યો અને સવારે આપવાને માટે તૈયાર કર્યો.

૮-૮-૩૩ સવારે માર્ટિન સાડેજ પાસેથી ખબર મળી કે વસ્તુબંધાઈને ઓપરેશન થયું જ નથી પણ અહીંથી સીધા નાશિક લઈ ગયા છે. પછી તો એમનો કપડાં મંગાવવાનો કાગળ કોટલી સાડેજ ઉપર આવ્યો છે એ પણ ખબર પડી! બાપુ કહે : એટલે

બાપુ : તો તો ભૂખમરાની સામુદાયિક હડતાલ થવી જોઈએ, અને તે થાય તો તેને બળવો કહીને સરકાર તરત દબાવી દે. અને તમે બળવો કરીને અને ઠાંકવા માગો એ પણ જરોજર નથી. ખરી વાત એ છે કે મારો ઉપવાસ એ એ પ્રકારનો ઉપવાસ જ નથી. હું તો સરકારને પણ જણાવું કે તમને આ ધમકીરૂપ નથી. તમે ન્યાય શું છે તે જુઓ. ધમકી માનીને તેને વશ થઈને કશું ન કરશો. ઉપવાસનો ધમકી તરીકે ઉપયોગ કરવો એ તો ખૂરી જ વસ્તુ છે. જોકે સરકાર પણ બીકણ હોય છે એટલે હંમેશાં ન્યાય જ નથી તોળતી અને ધમકીને પણ વશ થઈ જાય છે. પણ આપણે તો શુદ્ધ ન્યાય જોઈએ છે. એણે સમજવું જોઈએ કે આ એક મહા વચનબંધ છે.

સરકાર શું પમણું લે એ વિષે તકો ચાલ્યા. મેં આયર્લેન્ડની બિંક્લી-ઉદ્દર નીતિની વાત કરી. બાપુને એની ખબર નહોતી. બાપુ કહે : હા. એવું કરે પણ ખરા. તો મારી આકરી કસોટી થાય ખરી.

ડહીની એક છોકરી વિમ્બલડનની હેલ્લી હરીશાઈમાં ખારે છત મેળવીને ઘેર ગઈ એટલે ડહીના મેયરે ગામનો મેળાવડો કયો. 'રોચ'માં એનું ચિત્ર છે. પત્નીસ-ત્રીસ હજાર માણસો હશે. મેયરે ગામ તરફથી છોકરીને હીરાજડિત કાંડાની ઘડિયાળ અને સુંદર કપાટ બેટ આપ્યાં. આ લોકોના હાડમાં સાહસ છે, સાહસને માટે ગમે તે કરે અને પ્રાણ પાથરે. સાહસની જ એને કિંમત છે. એની જનસન પાછળ લોકો ગાંડા. ઇંગ્લેન્ડની ખાડી ઓછામાં ઓછા વખતમાં તરનાર પાછળ લોકો ગાંડા ! અને આપણું સાહસ ? નારાયણ અને બીજાં છોકરાને અનસૂયાબહેનને ઘેર મૂકી આવતાં આંખમાંથી આંસુ તીકળ્યાં અને હજીયે છોકરાંના વિચાર આવતા અટક્યા નથી !

'મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન'માં વાંચવાલાયક સાહિત્ય કેટલું બધું હોય છે અને ખમરો પણ કેટલી બરેલી હોય છે ? જોકે કેટલીક
૧૦-૮-૩૩ તો અહીંના રોષ્ટરનો ખબરપત્રી મોકલે એવી જ હશે
- ના ! દાખલા તરીકે આ જુઓ :

“ પૂનાની પરિષદમાં સવિનયબંધ પાછો ખેંચી લેવાની તરફેણમાં ખારે જલમતી હતી. સત્તર વક્તાઓમાંથી સોળ એ માર્ગ લેવાની તરફેણમાં બોલ્યા. જોકે ઘણાંજોએ મિ. ગાંધી અને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ ઉપર હુમલા પણ કર્યા કે હડતા ભાંગી પડી છે એવું તમે સ્વીકારો જ કેમ ? કાંઈક અકલિત કારણસર મિ. ગાંધી, રોષ્ટરનો પૂનાનો ખબરપત્રી કહે છે તેમ, એ પરિષદમાં ભારતી મોટરે પહોંચ્યા. એમની મોટરની ગતિ, રસ્તાની

તો થોડી જ મિનિટમાં 'ટાઈમ્સ'માં 'રાષ્ટ્રવાદી નજરે' (ધુ નેશનલિસ્ટ આઈડી)ને છેડે, મેળ વિના, કાંઈ મથાળા વિના, લખેલું જોઈું છું :

“મિ. ગાંધી જોલમાં શું કરવાનો ધરાદો રાખે છે એ સંબંધી બે ત્રણ દિવસથી મુંબઈમાં ચોંકાવનારા ગુપાટા સંબળાય છે. અંતિમ મહા બુદ્ધિદાન તરીકે મરણ પર્વતના બિનશરતી ઉપવાસ કરશે એ વાતને જવાબદાર મંડળોમાં વળદ આપવામાં આવતું નથી. પણ એમ માનવા તરફ ઘણાં વલણ છે કે વહેલામોડા કશુંક એવું કરવાનો તે પ્રયત્ન કરશે જેથી તતકાળ એમના ઉપર સૌનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય. એટલે યરવડામાંથી મિ. ગાંધીને વિશે કાંઈ પણ સમાચાર આપણને મળે તેથી એકદમ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહીં હોય.”

હરિજનના કામની ના પાડવાના હોય અને પાણી પડેલાં પાળ બાંધવાની આ પેરવી હોય એમ લાગે છે. બાપુને પણ, એ વાંચી સંબળાવ્યું ત્યારે એમ જ લાગ્યું. મને તો આખો વિચાર ત્રાસ અને કંપારી ઉપજવે છે.

એ પેરગ્રાહ વાંચીને જ બાપુએ આજે જ કાગળ લખવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રાર્થના પહેલાં લખ્યો. ગયા વર્ષની ત્રીજી નવેંબરે આવેલા હિંદુસ્તાન સરકારના હુકમની નકલ એમાં ખીડી, અને સવારે એ કાગળ મોકલવાને તૈયાર કર્યો. નકલ ખીડવાનું કારણ કહેતાં કહે : આજે 'ટાઈમ્સ'નો પેરગ્રાહ જોયો એટલે થયું કે સત્તામાં ચક્રચૂર માણસો આગલી વાતને બૂલી જાય, આ હુકમ પણ ન જુએ અને ગંભીર બૂલ કરી જેસે એમાંથી એને બચાવવા જોઈએ. બૂલ કરી બેઠા પછી એ પગલું પાછું ખેંચાવવું કાલ્યુ થઈ પડે.

ઉપવાસ કરવા પડે તો મારાથી સાથે થાય કે? એમ મેં પૂછ્યું. તેના જવાબમાં કહે : ના. એ તો ગંભીર બૂલ થાય, એમાં મારો ઉપવાસ લજવાય. એમ સહાનુભૂતિ માટે ઉપવાસ ન થાય.

મેં કહ્યું : ત્યારે આપ રોજ ગળાતા જઓ એ જોઈ રહેવું?

બાપુ : હા. મારાં ગયા પછી તમે ઉપવાસ કરો. કદાચ, કરવાનો તમારો ધર્મ થઈ પડે. પણ એ તો બધું તમારે મારા ગયા પછી વિચારવાનું રહ્યું. મને લાગે છે કે દેશ પણ એ તો નહીં સહન કરે.

મેં કહ્યું : મહાનુભૂતિમાં ઉપવાસ કરવાની વાત નથી. આ બાબતમાં આપેલું વચન મરકાર તોડે અને સામાન્ય માણસને પણ ખૂંચે એવો અન્યાય આમાં થાય છે તે ન જોઈ રહેતાં, અમારે ઉપવાસ ન કરવો જોઈએ?

મુકવામાં આવે છે. તેમની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવે છે. તેમને જેલમાં અથવા અટકાયતી છાવણીઓમાં ગોંધી દેવામાં આવે છે. કેટલીક અટકાયતી છાવણીઓમાં તો તેમના હાલહવાલ કરવામાં આવે છે. . . . આવે પ્રસંગે પણ આપણે પરદેશના રાજકારણમાં દખલ નહીં કરવાની નીતિ આચરવી જોઈએ, એ વિચાર છોડી દેવાની હિમાયત કરતાં કર્નલ વેન્નવુડે કહેલું કે આવી સ્થિતિ વર્તી રહી છે તેથી આપણે આપણાં હૃદય છુટાં થવા દેવાં જોઈએ નહીં અને આપણાં જીવનને એની સાથે કાંઈ લેવાદેવા ન હોય એ રીતે શાંત બેસી રહેવું જોઈએ નહીં.”

પણ હિંદુસ્તાનમાં જે ચાલી રહ્યું છે તેનું શું?

દુનિયાનો વેપાર સંકોચાતો ગય છે એ દર્શાવતી સુંદર આકૃતિ આપીને છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં વેપાર કેવો ઘટતો ગયો છે તેના આંકડા આપ્યા છે :

વર્ષ	વેપાર (કરોડ ડોલરમાં)
૧૯૨૯	૫૩૫
૧૯૩૦	૪૮૫
૧૯૩૧	૩૨૬
૧૯૩૨	૨૧૩
૧૯૩૩	૧૭૮

જેમ્સ મેટર્ન નામના અમેરિકન હવાઈ વિમાનચીના સાહસનું વર્ણન તો કોઈ વાચનમાળામાં પાઠ તરીકે અપાય એવું છે. આપણાં બાળકોને આવાં સાહસના પાઠ જોવા વંચાવીએ તેટલા જોઈએ છે. કાલે જ બાપુ બિરલાની હિંમત અને સમયસૂચકતાની વાત કરતા હતા. એરોપ્લેનમાં કરાંચી આવતા હતા અને હૈદરાબાદ પહોંચતાં કાંઈ અકસ્માત થયો એટલે એમણે જ અમુક જગ્યા જોઈને ત્યાં વિમાન નીચે ઉતારવાની માગણી કરેલી. આ મેટર્નની નીચેની હકીકત નોંધી રાખવા જેવી છે :

ઉડ્ડનના ઇતિહાસમાં ભારે નોંધપાત્ર સાહસની કથા રોષ્ટરનો મોસ્કોનો ખબરપત્રી આપે છે. જુવાન જેમ્સ મેટર્ન અમેરિકન વિમાનચી હતા. અધારકાના નામ મથકે પહોંચવા માટે પૂર્વ સામ્રાજ્યમાં આવેલું ખાખારોવ્સ્ક શહેર છોડ્યા પછી થોડા જ વખતમાં તે ગુમ થયો. ત્રણ અઠવાડિયાં પછી ઉત્તર કુવની નજીક આવેલા વેરાન બરફના પ્રદેશમાં તે જઈ પડ્યો.

આ ત્રણ અઠવાડિયાંમાં મેટર્નને એક જ વખત મનુષ્યનાં નિશાન જોવાં મળ્યાં હતાં, અને તે પણ નિરાશાની ધાર પર પહોંચે એવા સંજોગોમાં.

બીડ છતાં ઘણી જગ્યાએ ક્લાકના પચાસ માઈલના વેગને પહોંચી હતી.”

આ જૂઠાણામાં શો ભેદ હશે? શો હેતુ હશે?

પણ કેટલીક હકીકત તો બહુ જાણવા જેવી હોય છે. દાખલા તરીકે ચીનને વિષેના એક લેખમાં ચીનમાં કોમ્યુનિઝમ (સામ્યવાદ)નો બપ ઉઠાડો છે એમ બતાવ્યું છે. જાપાન ચીનના દરેક દુરંમનને આડકતરી રીતે મદદ કરે છે એટલે કોમ્યુનિસ્ટોનું ત્યાં કાવે છે.”

“સામ્યવાદ સામેની ચીનની લડતમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું અને લગભગ નાટકીય સ્વરૂપનું તત્ત્વ તો એ છે કે ત્યાં બોક્ષોવિઝમ કેવળ એક સિદ્ધાંત, એક પ્રચાર અને એક પક્ષ નથી. સાં તો મોટા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવવાનો પ્રશ્ન છે. કયાંગ સી અત્યાર સુધી તેની ઉપર થયેલા હુમલાઓ સામે ટકી રહ્યું છે. એ પ્રાંતનો વિસ્તાર સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ કરતાં પાંચગણો છે. એની 'વસ્તી લગભગ ત્રણ કરોડની છે. લાલ લશ્કરોએ એના લગભગ કુ પ્રદેશનો કબજો કરી લીધો છે. આફમલુનો આરંભ લોકોની કતલ ચકાવીને એમણે કર્યો. એનો સરકારી આંકડો એક લાખ છપાશી હજારનો છે. લગભગ વીસ લાખ માણસોને પ્રાંતમાંથી તેમણે હાંકી કાઢ્યા અને એક લાખ ઉપર ધરો બાળાં નાખ્યાં. ત્યાર પછી કયાંગ સીમાં વ્યવસ્થિત સરકાર તેમણે રચાવી!”

આમાં હરિ જણે કેટલું ખરું હશે! પણ સુન-ચાત-સેને સામ્યવાદીઓની મદદ 'સ્વીકારી ત્યારથી ત્યાં તેમનો પગદંડો થયો એ વાત ખરી છે.

જર્મનીમાં સામ્યવાદીઓની દુર્દશાનાં અનેક કરુણ ચિત્રો તેમાં આપેલાં છે. રાષ્ટ્રિયાગની સોશિયલ ડેમોક્રેટિક પાર્ટીનો નેતા ડોક્ટર બ્રેટ શીડ ઓક્સફર્ડમાં નેશનલ પીસ કોંગ્રેસમાં બોલ્યો હતો : “જર્મનીમાં અત્યારે પચાસ હજાર માણસો અટકાયતી છાવણીઓમાં છે. ત્યાં તેમને શું કરવા રાખવામાં આવ્યા છે તે તેઓ જાણતા નથી. તેમના ઉપર ઘાતકી વર્તન ચકાવવામાં આવે છે. કેટલીક વાર તો તેમનાં ખૂન પણ થાય છે. જે લોકો નાઝી સત્તાને ટેકા નથી આપતા તેમને માટે જર્મની કેદખાના અને કબર જેવું બની ગયું છે.”

બાપુને આ બતાવ્યું ત્યારે કહે : આપણે ત્યાં પણ લગભગ આવી જ સ્થિતિ છે. જે આપણે વધારે જોર કરીએ તો અક્ષરશઃ આપણી એવી સ્થિતિ કરવામાં આવે.

જર્મનીમાં યહૂદીઓની તો દુર્દશા છે જ : “નાઝી વિરુદ્ધના હરેક જતના મત ધરાવનારાઓ ઉપર જીલમની ઝડીઓ વરસે છે. આખી યહૂદી કોમની સત્તામણી બિનરોકટોક ચાલી રહી છે. તેમને નોકરીઓમાંથી કાઢી

રહેવું. આમ તેણે છ દિવસ ગાળ્યા પણ દિવસ જતો ગયો તેમ તેમ મદદ મળી જવાની તેની આશા ઓસરતી ગઈ. ટાઢ, શૂખ અને નિરાશાની અસર તેના મન અને શરીર ઉપર વધારે ને વધારે થતી ગઈ. ખાબારોવ્સ્ક છોડ્યા પછી બરાબર પંદર દિવસે રટ્મી જૂનની રાતે બ્યારે તે છેક જ નિરાશામાં પડ્યો હતો ત્યારે ચુકચી નામના ત્યાંના વતનીઓની બે હોડીઓ તેની નજરે પડી. તેણે કરેલાં નિશાન તરફ હોડીઓવાળાનું ધ્યાન બે ચાલું. તેઓએ મેટર્ન પાસે જઈને પોતાની હોડીમાં તેને લઈ લીધા અને અનાદિર ચુકોટકાથી પાંચ માઈલ દૂર તેઓ રહેતા હતા ત્યાં તેને લઈ ગયા. આરામ અને ખોરાકથી તે કાંઈક સ્વસ્થ થયો એટલે ચુકોટકાની વસાહતથી ચૌદ માઈલ દૂર માઈગારોની એક વસાહત હતી ત્યાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં સોવિયેટ સરહદના ચોકિયાતો, જેમને તેના શુભ થયાના ખબર આપવામાં આવેલા હતા અને જેઓ તેની શોધમાં જ હતા તેઓ તેને મળ્યા. એ તેમને ચુકોટકાની વસાહતમાં લઈ ગયા, ત્યાં તેની સારી રીતે સારવાર થઈ અને તે સાજોતાજો થયો.

સ્વસ્થ થતાં મેટર્નને પહેલો વિચાર પોતાના વિમાનને આવ્યો. વિમાન જ્યાં ભાંગી પડ્યું હતું તે જગ્યાએ જવા માટે એક નાની ટુકડી તૈયાર કરવામાં આવી. મેટર્નના કહેવાથી વિમાનમાંથી એન્જિન અને તેનું નિયંત્રણ કરનારાં યંત્રો કાઢીને વસાહતમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. ધીજી બધા ભાગ ત્યાં જ છોડી દેવામાં આવ્યા. જુલાઈની આડમીએ એ ટુકડી અનાદિર ચુકોટકા પાછી આવી. મેટર્નની સહીસલામતીના તાર તો લાગતાંવળગતાં રથજાએ તે અગાઉ પહોંચાડી દેવામાં આવ્યા હતા.

મેટર્નને સોવિયેટ વિમાનમાં ઉત્તર સાઇબીરિયાથી નેમ પહોંચાડવામાં આવ્યો. મેટર્નની વિનંતિ ઉપરથી તેને લઈ જવા માટે અમેરિકન વિમાન ત્યાં આવી પહોંચ્યું હતું.

જેમ્સ મેટર્ન વિમાનમાં પૃથ્વીની પરક્રમ્મા કેરવા માટે ૩૭ જૂને ન્યૂયોર્કથી ઊપડ્યો હતો. અને બધે ફરતો ફરતો ૧૨મી જૂને ખાબારોવ્સ્ક પહોંચ્યો હતો. ઉપરનું વર્ણન તે પછી બનેલા જનાવોનું છે.

બાપુની એકામતા એ એમના અસામાન્ય શુભોમાંનો એક છે. એ એકામતાને લીધે મને લાગે છે કે એમનું પુસ્તકોનું વાચન અતિશય ઉતાવળે થાય છે. પહેલા પાંચ દિવસમાં જવાહરનું મોકલેલ પુસ્તક 'સત્તા માટેની આવતી લડાઈ' (ધ કમિંગ રટ્ગલ ફોર પાવર) પૂરું કર્યું. અગિયારમાં કહે: તમે જેટલાં વખાણુ કરો છો એટલું બધું મને એમાં ન લાગ્યું.

કાંઈ જતું આવતું વહાણ મળી જાય એ આશામાં અનાદિર નદીના કાંઠા ઉપર તે બટકતો હતો. એક દિવસ ખોરાકની શોધમાં રખડતો રખડતો તે નદીથી દૂર જતો રહ્યો. આસપાસ નજર-ફેંકતાં એક હોડી ઊતરતા પ્રવાહમાં જતી તેણે જોઈ. એણે હાથ હલાવીને એ હોડીવાળાઓનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચવાનાં બહુ શંકાં માયાં, પણ અંતર ઘણું વધારે હતું અને એ નદીકાંઠે પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં હોડી અદ્ભુત ઘર્ષ ગઈ.

ખાખારોબ્ક છોડ્યા પછી ચૌદ કલાકે— પૃથ્વીની પરક્રમ્મા કરતાં બહુ જ જોખમભરેલી જગ્યાએ એ હતો ત્યારે— મેટર્નને ખબર પડી કે તેના વિમાનમાં કાંઈક બગડ્યું છે. 'સેન્ચરી ઓફ પ્રોગ્રેસ' નામના લાલ રંગેલા એના વિમાન (મોનોપ્લેન)નું એન્જિન વધુ પડતું તપી જવા માંડ્યું. એન્જિનની આ ખામી તેને એટલી બધી ગંભીર લાગી કે તેણે નીચે ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અનુકૂળ જગ્યાની શોધમાં બે કલાક સુધી તેણે ઊડ્યાં કર્યું. પણ નીચે એવી ટેકરીઓવાળી અને ખાડાખેવાવાળી જમીન હતી કે સલામતીથી ઊતરવાની ઓછી જ આસા પડતી હતી. વળી એ પ્રદેશમાં મોટાં કળણો અને નાનાં સરોવરાં પણ ઘણાં હતાં.

પણ હવે તો જે યવાનું હો તે માયો એમ વિચારી નસીમ અજમાવ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો. મેટર્ને પોતાથી બનતું બધું કર્યું પણ એના વિમાનનું એન્જિન એટલું બધું બગડ્યું હતું કે ખીજે કાંઈ ઉપાય નહોતો. છેવટે એ નીચે 'ઊંચો' અને વિમાન અફળાઈને ભાંગ્યું. જોકે શરીરે થોડા ઉજરડા પડ્યા એ સિવાય વધુ ઈજા પામ્યા સિવાય તેમાંથી એ બચી જવા પામ્યો.

સોવિયેટ રશિયાના ખૂબ દૂરના અને અતિસય વેરાન પ્રદેશમાં તે આવી પડ્યો. ત્યાં રેન ડિયરનો ઉઠેર કરનારા થોડા બટકતા લોકો છૂટા-છવાયા રહેતા હતા. અનાદિર ચુકોટકાં નામની નજીકમાં નજીકની વસાહત ત્યાંથી ૮૦ માઈલ દૂર હતી.

આઠ દિવસ સુધી તો વિમાન ત્યાં ભાંગ્યું હતું તે જગ્યાએ જ એ રહ્યો. અનાદિર નદીને કાંઠે ઉપરવાસ અને નીચે એમ કરવામાં તે પોતાનો ઘણો વખત માળતો. પાસે ચોકલેટ બિસ્કિટ હતાં તે ખૂબ ખૂબ લાગે ત્યારે થોડાં થોડાં ખાતો. એ બાતું પણ ત્રણ દિવસમાં પૂરું થયું. પછી સેન્ટાલી પ્રાંતે એક અંદક હતી તે વડે ત્યાં ત્યાં પ્રાણીઓના તે શિકાર કરવા લાગ્યો. પણ આવો શિકાર બહુ જૂજ મળતો, અને એને લાંબાં ખેંચવી પડતી. નવમે દિવસે મેટર્ને નક્કી કર્યું કે ત્યાં દેવદારની જાતનાં એડર નામનાં ઝાડ ઘનાં હતાં તેનાં લાકડાંની ઝૂંપડી બાંધીને નદીકાંઠે

રહેવું. આમ તેણે છ દિવસ ગાળ્યા પછી દિવસ જતો ગયો તેમ તેમ મદદ મળી જવાની તેની આશા ઓસરતી ગઈ. ટાઢ, જૂખ અને નિરાશાની અસર તેના મન અને શરીર ઉપર વધારે ને વધારે થતી ગઈ. ખાવારોજક છોડ્યા પછી જરાજર પંદર દિવસે રહ્યા જૂનની રાતે જ્યારે તે છેક જ નિરાશામાં પડ્યો હતો ત્યારે ચુકચી નામના ત્યાંના વતનીઓની બે હોડીઓ તેની નજરે પડી. તેણે કરેલાં નિશાન તરફ હોડીઓવાળાનું ધ્યાન બેચાંચું. તેઓએ મેટર્ન પાસે જઈને પોતાની હોડીમાં તેને લઈ લીધા અને અનાદિર ચુકોટકાથી પાંચ માઈલ દૂર તેઓ રહેતા હતા ત્યાં તેને લઈ ગયા. આરામ અને ખોરાકથી તે કાંઈક સ્વસ્થ થયો એટલે ચુકોટકાની વસાહતથી ચૌદ માઈલ દૂર માછીમારોની એક વસાહત હતી ત્યાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં સોવિયેટ સરહદના ચોકિયાતો, જેમને તેના ગુમ થવાના ખબર આપવામાં આવેલા હતા અને જેઓ તેની શોધમાં જ હતા તેઓ તેને મળ્યા. એ તેમને ચુકોટકાની વસાહતમાં લઈ ગયા, ત્યાં તેની સારી રીતે સારવાર થઈ અને તે સાજોતાજો થયો.

સ્વસ્થ થતાં મેટર્નને પહેલો વિચાર પોતાના વિમાનનો આવ્યો. વિમાન જ્યાં ભાંગી પડ્યું હતું તે જગ્યાએ જવા માટે એક નાની ટુકડી તૈયાર કરવામાં આવી. મેટર્નના કહેવાથી વિમાનમાંથી એન્જિન અને તેનું નિયંત્રણ કરનારાં યંત્રો કાઢીને વસાહતમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. બીજા બધા ભાગ ત્યાં જ છોડી દેવામાં આવ્યા. જુલાઈની આઠમીએ એ ટુકડી અનાદિર ચુકોટકા પાછી આવી. મેટર્નની સહીસલામતીના તાર તે ભાગતાંવળગતાં રથજોએ તે અગાઉ પહોંચાડી દેવામાં આવ્યા હતા.

મેટર્નને સોવિયેટ વિમાનમાં ઉત્તર સાહ્યીરિયાથી નોમ પહોંચાડવામાં આવ્યો. મેટર્નની વિનંતિ ઉપરથી તેને લઈ જવા માટે અમેરિકન વિમાન ત્યાં આવી પહોંચ્યું હતું.

જેમ્સ મેટર્ન વિમાનમાં પૃથ્વીની પરક્રમ્મા કેરવા માટે ૩૭ જૂને ન્યૂયોર્કથી ઊપડ્યો હતો. અને બધે ફરતો ફરતો ૧૨મી જૂને ખ્યાલોરોસ્ક પહોંચ્યો હતો. ઉપરનું વર્ણન તે પછી બનેલા બનાવેલું છે.

બાપુની એકાગ્રતા એ એમના અસામાન્ય ગુણોમાનો એક છે. એ એકાગ્રતાને લીધે મને લાગે છે કે એમનું પુસ્તકોનું વાચન અતિશય ઉતાવળે થાય છે. પહેલા પાંચ દિવસમાં જવાહરનું મોકલેલ પુસ્તક 'સત્તા માટેની આવતી લડાઈ' (ધ કમિંગ સ્ટ્રગલ ફોર પાવર) પૂરું થયું. અભિપ્રાયમાં કહે: તમે જેટલાં વખાણ કરો છો એટલું બધું મને એમાં ન લાગ્યું.

એ માણસની હકીકત જોણી કરવાની શક્તિ સરસ છે પણ અનુમાનો ઉતાવળાં બાંધેલાં છે. કોમ્યુનિઝમને માટે જીવજીવિ બાવિ જીવે છે, પણ એની ખામીઓ 'જોઈ જ નથી. જવાહરને ગમ્યુ એવું કારણ એ કે લેખકે કોઈ માણસને છોડ્યા નથી. મેકડોનલ્ડની ધૂળ કાઢી છે અને વેલ્સ જેવા લેખકને પણ સાવ ઉતારી પાડ્યો છે. આ બધું જવાહરને પસંદ પડે એવું છે.

ખીજો દિવસે 'તિલોત્તમા' નાટક વાંચ્યું, પછી 'આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન' વાંચી ગયા, અને કહ્યું : આમાં તો કેટલાંક પ્રકરણો હવે તદ્દન નવાં લખી નાખવાં પડશે. સુધારેલે જ ન ચાલે. લખાવાને પચીસ વર્ષ થયાં. 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'ના વાચકો માટે એ લખાયેલું.

આજે સવારે 'પંજાબના એક ગામમાં જોયેલું અને સાંભળેલું' (સીન એન્ડ હડ ઇન એ પંજાબ વિલેજ) વાંચ્યું. અને પૂછ્યું : તમને આ પુસ્તક બહુ સારું ખાસ શા કારણે લાગ્યું ?

મેં કહ્યું : એની શૈલી મોહક છે. પરદેશીએ આપણાં ગામડાંના લોકોનું અને તેમના જીવનની નાની નાની વિગતોનું આટલું માયું ચિત્ર ભાગ્યે જ આપ્યું હશે. વળી એ લખનારી આપણાં લોકોના નીચામાં નીચા વર્ગનાં ગણાતાં લોકોમાં ઓતપ્રાન થઈને રહી એ પણ બહુ જોવા જેવું છે અને છેવટે એણે પોતાના અનુભવ સત્યભરી રીતે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

બાપુ : એ બધી વાત સાચી, પણ મને એમાં કંઈ નવું ન મળ્યું.

મેં કહ્યું : શૈલી એ નવીન પરતુ છે. આપણા લોકો એટલા ઓતપ્રાન થઈને આવી શૈલીએ. લખે તો એ પુસ્તકોની બહુ કિંમત થાય. એ ઓતપ્રાન થઈને રહી છે એવી રીતે આપણા કામ કરનારાઓએ રહેનાં શીખવું જોઈએ.

બાપુ : પણ એ તો પોતાનો ધર્મ ફેલાવવાને સારું ઓતપ્રાન થઈને રહી હતી. એમા સારામાં સારું ચિત્ર પેલી બંગા બાઈને ત્યાં જાય છે, આ પીએ છે એવું છે, અને છતાં એ અમુક દરજ્જે જ સારું છે. બાકી પોતાનાં મ થનો અમુક અંગે સત્યતાથી વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ વાત સાચી. પણ તે પણ અમુક અંગે. એમાં લખ્યું છે તેના કરતાં ઘણું લખવાનું બાકી રાખેલું છે. જે કાગળો છાપ્યા છે તેમાંથી ઘણા ભાગ છોડી દીધા છે. અને લોકોની ટીકા તો વહોરી જ છે ના, કે અમે ખ્રિસ્તી ન થયા એટલે તમે અમેને છોડી ગયા ને ?

બાકી તાદ્દશ ચિત્રો સારાં છે.

પછી કહે : જેમ જેમ દિવસ જતા જાય છે તેમ તેમ હું હરિજન-કામ માટે અધીરો થતો જઈ છું. કાઠિયાવાડના કામ કરનારાને ધોંચ-પરોણો ન કરતો રહું તો કામ છેક સૂઈ જાય. હવે આવતે અડવાડ્યે તો આમ કે તેમ જણાઈ જ જશે.

મેં કહ્યું : એ તો હિંદ સરકારનો કાગળ એવો છે કે એમને નીકળવાની ખારી નથી.

બાપુ : ખારી તો નથી, પણ કોણ જાણે. એ લોકો આ વખતે બહુ ચિડાયા છે. મને વખતે જેટલા સારા થયા હતા તેટલા નહારા આ વખતે થાય. એમણે આશા રાખી હતી કે કાં તો આ માણસ કેવળ હરિજનનું જ કામ કરશે, કાં તો ઉપવાસમાંથી ખેડો જ નહીં થાય, અથવા થશે તો તદ્દન લૂલોખાંજળો થઈ રહેશે. રાજ્યજીએ અને સરોજનીએ પણ એમ ધાર્યું જ હતું ના? પણ માનસિક શક્તિને તો કોઈ દિવસ આંધ્ર લાગી નથી, બન્નેકે એકવીસ દિવસ પછી પણ લાંબું ખેંચવાની જીવન-શક્તિ તો હતી જ. . . .

મેં આજે કહ્યું : વલ્લભભાઈ આપને મળશે ત્યારે કહેશે, ઉપવાસ કરીને શો લાભ કાઢ્યો? મને છૂટો પડાવ્યો અને નાશિક કાઢાવ્યો એટલું જ ના?

બાપુ : તો સાથે હું કહીશ, તમને નાશિકનો અનુભવ અપાવ્યો, મેં 'અ' વર્ગના પેટી થવાનો લહાવો લીધો એ કંઈ થોડો લાભ કહેવાય કે ?

x

x

x

બા અને બીજી પંદર બહેનો તથા સોળ ભાઈએને છ માસની સજા થઈ. દુર્ગા અને પ્રેમાબહેને 'બ' વર્ગ મળ્યો. બાપુ અડખડાટ હરયા અને કહે : 'બ' વર્ગ મેળવવા માટે સેક્રેટરીની વહુ થવું પડે અને અંગ્રેજી બણવું પડે કેમ? પછી કહે : પ્રેમા એલ્યુએટ છે એ શી રીતે એ લોકોએ જાણ્યું? પ્રેમાએ કહ્યું તો ન હોય ?

મેં કહ્યું : અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરી હતી એથી કલ્પના કરી હોય.

બાપુ : તો એ ખોટું ના? શા માટે અંગ્રેજીમાં વાત કરે?

મેં કહ્યું : આપણે ત્યાંના છૂપી પોલીસવાળા તો આશ્રમના બધા માણસોનો અથથી ધર્તિ સુધી ધર્તિહાસ જાણના હોય છે. પ્રેમાબહેન એ વાત કહે એવા નથી, એ તો એથી જીવડું અંગ્રેજીના અજાનનો ટોંગ કરે એવાં છે ખરાં.

બાપુ : એ વાત સાચી. એટલે આશા રાખીએ કે એણે કશું જ ન કહ્યું હોય. પણ બી. એ. થઈ એટલે 'બ' વર્ગ આપ્યો એ કેવું ?

મેં કહ્યું : પુરુષોને પણ આપતા હોય તો સારું !

બાપુ : (ખડખડ હસીને) એ તો શેના કરે ? તો તો સેંકડોને ' બ ' વર્ગ આપવો પડે. વાલજીને ' ક ' વર્ગ જ છે ને ? અમતુલ સલામ કેવી છોકરી છે ? એને માટે મારું માન વધતું ને વધતું ગયું છે.

જનકીમાઈને છોડી ચૂક્યાં, પણ એ ગમે તે રીતે ગયા વિના રહેવાનાં નથી.

આજે મથુરાદાસ બાપુને મળવા આવી ગયા. ' એ ' કમાસ કેદી

તરીકે મુલાકાત લેવાની બાપુની ઇચ્છા નહોતી. પણ

૧૧-૮-૧૩ મથુરાદાસને ના ન પાડી ચૂક્યા. મીરાબહેનને લઈને

હવે આવતી વખતે આવજો એમ કહીને કહ્યું કે એ પછી

મુલાકાત હું લીધાં જ કરીશ એમ માનવાની જરૂર નથી. અલ્લેએ ૧૩મીએ

જમણના કાયદા તોડવાની નોટિસ આપી છે એવી ખબર આપી અને

જેરામદાસે ૧૦મીએ તોડવાની નોટિસની ખબર આપી.

દેવદાસ દિલ્લીમાં ન પેસવાના હુકમનો અનાદર કરી ૭ માસની જેમાં ગયા.

સાંજે ફરતાં ફરી પાછી હરિજનકામની વાતો ચાલી. જવાહરને

આ કામનો કેમ વિરોધ હશે ? એ તો કહે છે કે બાપુ આ કામ કરવાથી

કેદી જ મટી જાય છે. લોકોને લાગતું જ નથી કે એ કેદી રહ્યા છે. એમ

કેમ હશે ?

બાપુ : એનું કારણ એ છે કે એ આ કામનું રહસ્ય નથી

સમજેલ, સત્યાગ્રહનું પણ નહીં. મને રોજ રોજ લાગતું જાય છે કે

સત્યાગ્રહ અમુક વસ્તુ ઉપર કેન્દ્રિત કરવો જોઈએ. આજે આપણે સત્યાગ્રહ

સત્તા મેળવવાને માટે કરી રહ્યા છીએ, ન્યારે સત્યાગ્રહ તો સત્તાને સાધ

કરવાને માટે હોય. સત્તા એટલે જ હિંસા, સત્તાને નબાવવા લસ્કર

જોઈએ. સત્તાનો ત્યાગ એ સત્યાગ્રહના મૂળમાં છે. કાઉન્સિલો વગેરેમાંથી

સત્યાગ્રહીઓ દૂર રહેશે તો જ તેને સ્વચ્છ કરી શકશે. મારા અગિયાર મુદ્દા

મોતીલાલજીને નહોતા ગમ્યા અને જવાહરને પણ નહોતા ગમ્યા. પણ હું

એના ઉપર હજી કાયમ છું.

મે પૂછ્યું : ત્યારે તમે સ્વરાભ્યની અવેશમાં સુરાભ્ય ચાલે, એમ

સ્વીકારો છો એમ કહેવાય.

બાપુ : ના. કોમ્પેલેશ બેનરબેનનું સુરાભ્ય એ તો મુરખીપણાના

નાતાથી બહુ કરનારું રાભ્ય છે. એ સ્વરાભ્યનું અવેશ ન ચર્ચ શકે. પણ આપણું

અગિયાર મુદ્દાનું તો સાચું સુસંભવ છે અને એ જ સ્વરાભ્ય છે. તેથી સ્વાતંત્ર્યને બદલે એ ચાલે. હજીયે વધારે એ વસ્તુ સમજાવું એમ છું. પણ આજે તો ક્યાં એ પ્રસંગ છે? પ્રસંગ આવે તો પાછો દેશને એ અગિયાર મુદ્દા ઉપર વાળું. મુસલમાનોને જાંધી સત્તા આપી દઈએ તો એને કાળૂમાં આપ્યા એમ કહેવામાં પણ સત્યાગ્રહનો મર્મ સમજાવી દેવાય છે. સત્તા મેળવવાને માટે સત્યાગ્રહ હોય જ નહીં. સત્તા હાથમાં લઈ તેનો ત્યાગ કરવામાં સત્યાગ્રહ હોય, જેથી તે સત્તા શુદ્ધ રીતે જળવાઈ રહે.

ગઈ કાલની વાતને મેં પાછી છેડી અને બાપુએ આજે વધારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું:

૧૨-૮-'૩૩ સત્યાગ્રહ સત્તા મેળવવાને માટે હોય જ નહીં,

સત્તાને શુદ્ધ રાખવાને માટે, સત્તાનો સદુપયોગ કરાવવા માટે હોય. આપણે આજ મુઠ્ઠા જેટલે અંશે સત્તા મેળવવા સત્યાગ્રહ કર્યો છે. તેટલે અંશે બૂધ્ધા છીએ અને એ બૂધ્ધ સુધારવી જોઈએ. એમાં કશું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાપણું નથી. કારણ એ તો માત્ર એક હથિવારનો જે કામ માટે ઉપયોગ નથી તે કામને માટે ઉપયોગ કર્યો. એ કરતા અટકીએ એટલે બસ. અહિંસાનો ઉપયોગ હિંસાને માટે ન જ થાય.

સત્યાગ્રહ અમુક વસ્તુ ઉપર કેન્દ્રિત કરવો જોઈએ એટલે સત્તા મેળવવા ઉપર નહીં, પણ તે તે વસ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે હોય. એ વસ્તુ અગિયાર હોય કે અગિયાર સો હોય. એ વસ્તુ ચાલુ તંત્રમાં જ સિદ્ધ કરતા જઈએ. એની સામે નબળું તંત્ર ટકી ન શકે, એ તટ્ટી જ પડે, એટલે તંત્રનો આપોઆપ સુધારો થાય, છતાં તંત્રમાં સત્તાની વાત આવે ત્યારે આપણે આધાર રહીએ તેન ત્યક્તેન મુજીયા:। આપણે મત આપીએ, મત આપવા જેટલી સત્તા બંધે વાપરીએ, પણ તે પણ રામ અને રાવણની ચૂંટણીમાં રામની ચૂંટણી કરવા માટે. જોકે રામ પણ જેટલે અંશે સત્તા મધાવશે તેટલે અંશે હિંસા તો કરશે જ.

આપણું તો એક સત્યાગ્રહણ હોય, જે સત્તાને સરખી કરવાને માટે જ જીવવું હોય, જેને સત્તા લેવાનો વિચાર સરખો ન હોય. એટલે આજે હું માનું છું કે સત્યમૂર્તિએ ધારાસભામાં જવાનો વિચાર કરવો એ જ ઇષ્ટ છે, એ જાવ એ જ સારું, કારણ એ સત્યાગ્રહી નથી. પણ ન્યારે એક દળ ધારાસભામાં જવું હશે અને મહાસભા એને ધારાસભામાં મોકલતી હશે ત્યારે મહાસભામાંથી સ્વંત્ર જ એક દળ સત્યાગ્રહ કરવું હશે. ધારાસભામાં જાય તે માણસ તો કેદખાનામાં જઈને નહીં બેગી શકે.

જવાહરે કહેલું તેમ હું જીવીશ તોય હરિજનને માટે અને મરીશ તોય હરિજનને માટે. મારી તો સાંકળ સંપૂર્ણ થયેલી ગણાશે. પણ એમની દુષ્ટતાને લીધે મરવું પડે એ અસભ્ય છે. મનુષ્યસ્વભાવ દુષ્ટતાની એટલી હદ સુધી જાય એ ત્રાસ ઉપજવનારી વસ્તુ છે. ઈશ્વર અહિંસાની એટલી બધી કસોટી ન કરે એવી હજી આશા રાખીએ. સંભવ છે કે એ લોકોના હોર સાથે સંદેશા આપના હોય અને હોર તો જાણી માણસ છે. એક ઠરાવ મુખર્ષિએ કર્યો હોય તો તેને પણ વળગી રહે એ જાતનો છે. ગમે તે હો, મારું આ કામ કરતાં મૃત્યુ થાય એના જેવું બીજું શું? શું?

સાંજે સરકારની સ્થિતિ મનમાં ગોખતા હોય તેમ કહે : જવાબ તો આવશે પણ બુધવારે આવશે, અને એમાં હશે :

“ સરકારે તમને પૂરતો લાંબો વખત સાંખી લીધા છે. હવે એક અભ્યવહારુ સ્વપ્નસેવીના સ્વચ્છન્દને વધુ વખત સાંખવો એ સરકારના ગૌરવને શોભતું નથી. એટલે સરકારને જણાવતાં દિલ્લગીરી થાય છે કે આંધીને કહી દેવું કે એને જેમ કહે તેમ કરવાની છૂટ તો છે જ, છતાં તેણે જે માર્ગ લીધા છે તેને જ પકડી રાખવાની એ જો જક પકડશે તો સરકારને નહુટકે એને બળજબરીથી ખોરાક આપવાની ફરજ પડશે.”

આવા પ્રકારનો કંઈક જવાબ આવશે. પણ સાવ ના પાડવાનો નિશ્ચય નથી કરી શક્યા એટલે મોઢું થાય છે એમ કહી શકાય. મેં એમ પણ વિચારી રાખ્યું હતું કે આજે પણ પાછા વખત માગે, તો હું કહીશ કે હરિજનનું કામ કરવા દે અને કામગો લખવા દે તો હું સુધાગાતા માટે એક અઠવાડિયું રાહ જોવાને તૈયાર છું.

એન્ડ્રૂઝ એક રીતે આ ટાંકણે આવે છે એ સારું છે એમ મેં કયું. એટલે બાપુ કહે : શું ધૂળ સારું છે? એ આવીને કશું નહીં કરી શકે. એને ધક્કો મારી બહાર કાઢશે. બધા હશે તો કહેશે ત્રમે પાછા ઇચ્છું જાઓ.

✓ વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસીનું જીવનચરિત્ર રાજ લાયબ્રેરીમાં (પાયખાનામાં કમોડ પર બેઠા બેઠા) વાંચે છે. જીવન બહુ જાણુત્રા જેવું છે, પણ કલ્યાણુરાયે નાહકનું પીંજણુ કયું છે અને એની શૈલીમાં કંઈ નથી. અંગ્રેજી ચોપડીનું પણ એમ જ થવાનું. કહે છે કે હું તો પ્રેમલીલાબહેનને એ વિશે લખીશ. જેના પ્રેમ અને સેવાને આટલો બધો અનુભવ થયો, એના પતિનું જીવનચરિત્ર વાંચવું જ બેઈએ.

વાઘસરોયે પોતાના માનમાં શાળાઓ બંધ કરાવી એ આજના સમાચાર. બાપુ કહે છે કે તમે જેવી નાગી રીતે મૂકા છો તેમ ઠાઈ કહે

નહીં. પછી ગવર્નરનો ફતરો લંડન ટેલિફોનમાં બસ્યો અને તે ભસવું વિલાયત સંબંધાયું એ સમાચાર હતા. બાપુ પહેલાં તો ખૂબ હરયા, પછી કહે: પણ એ બતાવે છે કે ફતરો પણ કુટુંબીજન છે. એ ભાવ લંબાવીને જગતનાં તમામ ફતરાં વિષે એ ભાવ રાખે તો કંઈ બાધા જ નથી.

સાંને "હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ" ભજન ગવાયું.

બાપુ કહે: આ જ સૂરે એ નાનપણમાં સાંભળેલું અને એ સૂર મન-માંથી નીકળતો જ નથી. બ્યારે ગવાય સારે મીઠું જ લાગે છે. તદ્દન સાદું ભજન છે પણ પહેલી જ કડીમાં જે કહેવાનું એ બધું કહી દીધું છે.

મેં કહ્યું: પ્રેમજ્ઞાસનું ખીલું કંઈ તો જણ્યું નથી પણ જેમ પ્રીતમનું "હરિનો મારગ છે યરાનો" એટલું એક જ ભજન રહ્યું હોત તોયે તેનું નામ રહી જત તેમ જ પ્રેમજ્ઞાસના આ ભજન વિષે કહેવાય. એમાં એણે બકતોની ખસંદગી કીધી છે તે પણ જોવા જેવી છે.

બાપુ: બરોબર છે, એમાં વેવલી બકિતની વાત નથી, એમાં તો શામળિયાની સાથે સૂરતા સાંધવાની વાત છે. એ સંપૂર્ણ પ્રપતિથી જ થાય.

આને સવારે મેંજર માર્ટિન એક કાગળ લખીને આવ્યા. એ કાગળ ગઈ કાલે સાંને પાંચ વાગ્યે ઓફિસમાં આવેલો, પણ ૨૫-૮-૨૩ એણે પડી રહેવા દીધેલ. કાગળમાં એવી દરખાસ્ત હતી કે 'હરિજન'ના કામ માટે એકિટંગ એકિટરની સાથે એક મુલાકાત ગાંધીને લેવી હોય તો લે, સરકારના હુકમો આવતાં હજી વાર થશે. બાપુએ તુરત જવાબ લખાવ્યો કે "પત્રના સંપાદન માટે પણ મારે ન્યૂમપેપર અને કાગળો જોવા જોઈએ, એટલે મને બધા અહીંના કાગળો મળે, તે ઉપરાંત હરિજન ઓફિસમાં આવેલા કાગળો મળે અને છાપાં મળે તો હું કાલે ઉપવાસ ન કરું અને સરકારી હુકમોની રાહ જોઉં."

બાપુને મેં કહ્યું: કોઈ આવીને વાત કરી જતો હોય તો થઈ જાય જાય.

બાપુ કહે: ના, એ તો મારી સાથે વાત કરવા માગતા જ નથી. એમણે હવે નવી નીતિ આદરેલી છે. અને શું કરે? મારી સાથે વાત કરવામાં મને જવાબ ન હઈ શકે એમ એણે અનુભવ્યું હોય તો પછી મારી સાથે શી રીતે વાત કરે?

મેં પૂછ્યું : ત્યારે શાસ્ત્રી કહેના હતા, કે મહાસભાને અલગ રાખો અને તમે સત્યાગ્રહ સ્વતંત્ર રીતે કરો એમાં, અને આપ કહો છો એમાં શો ફેર ?

આપુ : ફેર એટલો કે બળાત્કારે કશું ન થાય. આજે આપણે નીકળી જઈએ તો બળાત્કારે નીકળીએ, કોંગ્રેસની હાંસી થાય, કોંગ્રેસ નિરતેજ થાય. એ તો મોતીવાણીએ કોંગ્રેસ પાસે જ સત્તા માગી લીધી અને મૂંઝવણ એટલે શોભ્યા. તેમ આ લોકો આપણને કહી દે કે અમારે તો ધારાસભાનું કરવું છે અને તમે સત્યાગ્રહ ભલે કરો, તો આપણે ખુશીથી નીકળી જઈએ.

આપણે સત્તાની વાત જૂલી ગયા હોઈએ તો મુસલમાનોની સાથેના ઝઘડો તો તરત જ શાંત થાય.

મેં પૂછ્યું : પણ સત્તાની વાત તો હિંદુઓના જે સત્યાગ્રહી હિંદુઓ હોય તે જ જૂલી જાય ને ?

આપુ . હા. એટલે સત્યાગ્રહી તરીકે આપણે ઝઘડો ન રહે હું તો જે દિવસે બહાર નીકળીશ તે દિવસે સત્તા લેવાનો વિરોધ કરીશ. પણ તે સત્યાગ્રહીઓ માટે છે. ધારાસભાઓનો વિચાર કરતાં મને માથામા ચક્કર આવે છે એમ મારા નિવેદનમા મેં કહ્યું છે તે મારા માથામા, સત્યમૂર્તિના નહી. ખીજાઓ જરૂર એનો વિચાર કરી શકે છે. એક રીતે સર્વન્ટ્સ એન્ડ ઇન્ડિયાએ જે લખ્યું છે તે વાસ્તવિક છે કે કોંગ્રેસીઓ ગયા હોત તો આજે સરકાર એમ ન કહી શકત કે માધીને પકડવામા દેશનો ટેકો છે.

કાલે રાત્રે સૂતાં સૂતાં 'ભાર્ત્વંદરિ નાટક' (વાણજી આશારામ શાહ) માંથી એક લીટી યાદ કરીને કહે : 'એ રે જખમ જોગે નહીં મટે', એ લીટી વસ્ત્રબભાઈને વિખૂટા પાડ્યા એ વિચારીને હર વખત યાદ આવે છે.

જાન્યૂઆરીમા અહીં અને વિદ્યાપત મળી વીસેક નાટક જોયેલા, જોકે મારા શોખ પ્રમાણે તો સેંકડો જોવા જોઈતાં હતા, એમ કહ્યું.

સવારે ફરતાં ફરતાં મેં કહ્યું . વસ્ત્રબભાઈને તો રોજ લખવાનું મન ચર્તું હતું પણ એમનેા કામળ કાણુ આવવા દે ?

૧૨-૮-'૩૨

આપુ : જોના આવવા દે ? અને હવે તો ત્યા તેમના ઉપર બધીઓ વધી હશે, અહીં કેટલીક છૂટ મારી સાથે હતી તે બધી ગઈ હશે, અને નવી જેઠ એટલે નવા કાયદા. એક

રીતે વળી ઠીક પણ છે કે વલ્લભભાઈ અહીં નથી, કોરણુ આજે હોત તો એમને ભંધ ન આવતી હોત. અધીરા અધીરા ફરત અને કહેત હજી કાગળ કેમ નથી આવ્યો? એ લોકોએ અમુક વિચાર કર્યો હશે, અમુક ઘાટ ઘડવા હશે, એવા વિચાર કર્યા કરત.

મેં કહ્યું: એ 'સાયુ'. મને તો ચિંતા થાય છે, પણ ખસ પેલી છેલ્લી શ્રદ્ધા છે કે ઈશ્વરને તમારા સત્યનો જગતને જ્યાં સુધી લાભ આપવો છે ત્યાં સુધી એ સત્યની આડે કોઈને જીભા નહીં રહેવા દે.

બાપુ: એ બરોબર છે. અને મારે ઉપવાસ કરવાપછાં હશે તો ખચીત સમજવું કે અહીં મારું મૃત્યુ નિપજવીને આ સવાલનો અને સ્વરાજનો પણ ફરવો ઈશ્વરને કરવો છે. હું અહીં આ કામ કરતો મરું અને એ લોકોને હાથે, એના જેવી ખીજ કંઈ વસ્તુ હોઈ શકે! અને આજે પણ કંઈ જવાબ નથી એટલે મને કંઈક ચાંક થવા લાગી છે. એ આ પ્રસંગમાંથી નીકળી જવાના બારે પ્રયત્નમાં પડેલા લાગે છે. પણ સાથે છછુંદર ગળ્યા જેવું થયું છે. એટલે શું કરે! બાઈ મને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે તો ધણાને પોતાની તરફ લેવાનો પ્રયત્ન કરીને જ એ કરશે. જોકે મને એમ લાગે છે કે એમ મને મરવા દેવા માટે કોમિન્ટની રજા લેવી જોઈએ. અને ત્યાં અર્વિન, મેકડોનલ્ડ અને હોર ત્રણે એનો વિરોધ કરશે એમ હજી પણ હું માનું છું. એ લોકો જરૂર કહેશે આ નિરુપદવી માણસને જેલમાં બેઠા બેઠા આટલું કરવા દો. અહીં આ લોકોને એ ચિંતા પેડી છે કે જેલમાં આ માણસે હંમેશાં હાર આપી છે તે કેમ સંખ્યાતી અને આ વખતે તો સળ વર્ષ દહાડાની કરી. વળી પાછા એક વર્ષ પછી એ ભગવાન એના એ. એટલે એક વાર આખરનું લડી લેવું. ભગવાન જાણે શું થશે!

આજે સવારે તો બાપુને મીન હતું, પણ અંગિયાર વાગ્યે નોટિસ લખી કાઢી અને પ્યારને ટકોરે પહોંચાડવી છે, માટે ૧૪-૮-૩૩ તુરત તૈયાર કરો એમ મને કહ્યું. દૂકા અને ટચ કાગળ: હરિજનકાર્મ વિના મારે જીવવું અશક્ય છે, પરવડા કરાર પ્રમાણે તમે એ કાર્ય કરવા દેવાને બંધાયેલા છો, મારી માગણી ન્યાયી લાગે તો આપો, નહીં તો મને મરવા દો.

સાંજે વાતો થઈ. હજી સુધી કરો જવાબ નથી આવ્યો, એટલે બાપુ કહે: હવે હા આવવાની આશા ઓછી છે. જોકે એ લોકો એટલી હદ સુધી જાય તો એ નરી કુશળતા કહેવાશે. મને તો એમાં કંઈ તથી:

વક્તવભાષિના કાગળ કટલી ઉપર આવેલો તે જોવાનો મળ્યો. બાપુએ પૂછ્યું : એમના અક્ષરે જ છે ?

મેં કહ્યું : હા.

એટલે એક વાર સાંભળવા છતાં ચોતે પાછા વાંચી ગયા, અને સાંજે વાતો કરતાં પાછાં વક્તવભાષિનાં સ્મરણો તાજાં કર્યાં : બસા હશે તો ત્યાંય આર વાગ્યે પ્રાર્થના કરવાની ચાલુ રાખી હશે, હવે રસોડું કરવાના વિચાર ઉપર આવ્યા હશે, ચોપડી મગાવી એટલે પાછા સાતવળેકરનાં પુસ્તકો વાંચતાં વાંચતાં આંટા મારશે. વળી પાછું ભટુંહરિનું વાક્ય યાદ ક્યું : “એ રે જન્મમ જોગે નહીં મટે”.

મેં કહ્યું : હવે તો લાંબો જ વિયોગ ના ?

બાપુ કહે : હવે ઉપાય નથી. બીખ માગીએ તો ઉપાય છે, પણ બીખ માગતાં પ્રતિષ્ઠા ખોઈ જોતીએ.

શુદ્ધ વિષેનું ગૌરવનું પુસ્તક બહુ ગમ્યુ અને એને આખ તાણી તાણીને પણ બે દિવસમાં જ પૂરું ક્યું. ઘુરતડો. દતનું પુસ્તક લીધું. તે પૂરું ક્યું અને એન્ડ્રૂનું લીધું. શુદ્ધ વિષેના પુસ્તકમાં શોપનડોરનાં ઉપનિષદની સ્તુતિનાં વાક્યો છે તે અનેક વર્ષો ઉપર વાંચેલાં હજી ભૂલ્યા નથી એમ કહ્યું. પણ એમાં ‘અસલના અપવાદ સાથે’માં ‘અસલ’ શબ્દનો શો અર્થ છે એ વિષે શંકા હતી, આજે પણ છે એમ કહ્યું. એના અર્થ વિષે થોડી ચર્ચા કરી અને એનો અર્થ વેદ જ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા. નિરહંકાર અને નિર્મળતા વિષેના લાઓત્તેના ઈ. સ. પૂર્વે હગર વર્ષ અગાઉના ઉતારા વાંચીને આશ્ચર્યચકિત થયા અને મને વાંચી સંભળાવ્યા.

આજે ઉપવામ આરંભવાનો દિવસ, પણ બાપુ તો ચોપડીએ વાંચવામાં સુલતાન હતા. એન્ડ્રૂનું પુસ્તક વાંચતા એમાંના કેટલાંક

૧૬-૮-૩૩

ન સમજાય એવા વાક્યો સંભળાવતા જતા હતા.

પછી ઓક્સફર્ડ ડિક્શનેરીની ટ્યુકડી આટિતિ લઈને

મારી પાસે નવો શીખેલો શબ્દ ‘રિગર’ (rigor) જોયો, પછી એની પ્રસ્તાવના વાંચી ગયા, વળી એનું અંતરંમ જરોજર તપાસ્યું અને એનાં ખૂબ જ વખાણ કરવા લાગ્યા.

આજે પણ સરકારના જવાબની રાહ જોઈ, બાર વાગ્યે ઉપવાસનો આરંભ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. નિર્ણય કરતાં પહેલાં એક કાગળ લખાવ્યો જેમાં માર્ટિનને લખ્યું કે હવે મારે મટે કળ અને દૂધ મોકલવાનું બંધ

કરશે. આરંભ કરતાં 'ઉદ્ધ જગ મુસાફિર' મેં ગાયું અને પછી ૧૨મે અને ૧૭મે અધ્યાય વાંચવાનું બાપુએ સૂચવ્યું, જે બંનેએ સાથે વાંચ્યા.

મેં કહ્યું : આપને ઉપવાસને અમુક દિવસે છોડી દે તો ઉપવાસ છોડવા જ જોઈએ ના ?

બાપુ : તો તો છૂટી જ જાય ના ? કારણ બહાર તો બધું કામ હું કરી શકું. પણ એ છોડે જ શાના ?

મેં કહ્યું : એમને નિયમોના જ વાંધા આવતો હોય તો આપને છોડે, અને પછી ૧૮૨૭ના રેઝ્યુલેશન પ્રમાણે પાછા પકડીને હરિજન-કામતી છૂટ આપે.

બાપુ : ના, ના. એ બધી વધારેપડતી આસા છે.

હું : ત્યારે શું ઉપવાસ કરાવવા જ એ તો નિશ્ચય. ખરું જ ના ? અને તો તો બજબજરીથી ખોરાક પણ આપે.

બાપુ : એટલી બધી મર્યાદા મારી સાથે નહીં મૂકે. અને ઉપવાસ પણ લાંબા ન ચાલવા દે. એ લોકોને કશું શોભાથી કરતાં આવડતું જ નથી. એટલે મને ટંગાવશે. એન્-ટ્રેઝ આવશે એટલે એ પણ કાંઈક ચળવળ કરશે. એમ તો બનસ્વામદાસ છે, માલવીજી છે, એટલે ચળવળ તો થશે જ.

પછી કહે : હરિજનને માટે આ રીતે મરતું એ એની મોટામાં મોટી સેવા છે. હરિજન માટે બાપુ કરવાનું ન રહ્યું, લખવાનું ન રહ્યું, મારું મૃત્યુ બોલી રહેશે. અને હરિજનો તો સનકારામાં સમજી જશે.

હું તો વિમાસણમાં પડી જઈને મારી ઓરડીમાં સૂઈ ગયો. બપોર પછી બાપુએ કાંતેહું સૂતર ઉતારીતો હતો ત્યાં માર્ટિન આવ્યા અને બરાબર લક્કરી અદાથી સરકારના હુકમ વાંચી સંબળાવ્યા : કેવળ હરિજન પ્રવૃત્તિના કામ માટે (૧) છાપાં મળે, પણ જેથી વધારે માણસોની મુલાકાત ન લે, છાપાંના પ્રતિનિધિઓને ન મળી શકે, કોઈ મુલાકાત વિષે છાપાંમાં ન આપી શકે, (૨) 'હરિજન'ને માટે ત્રણ વખત અકવાડિયામાં લેખો મોકલી શકે, (૩) એક ડેડી ટાઇપિસ્ટની મદદ મળી શકે, (૪) કાગળો મર્યાદિત સંખ્યામાં લખી શકે.

આ તો ટેલિફોનમાં એણે કેઈકની પાસેથી હુકમનો ઉતારો લીધો હતો તે વાંચી સંબળાવ્યા. એણે જ કહ્યું : જ્યારે એ લોકો હુકમ કાઢે ત્યારે સરખા હુકમ કેમ નહીં કાઢતા હોય ? તમને આપવાની ટપાલ વિષે તો કંઈ લખ્યું જ નથી !

બાપુ કહે : એ રહી ગયું હશે કારણ એ લોકો ઉતાવળમાં હતા.

એ બિનો થયો અને કહ્યું : હવે તમે એ બરોબર વાંચીને વિચાર કરી જુઓ. કાલે તો બકરાં મોકલું ના!

બાપુએ ઉતાવળે કહી દીધું : આજે હમણાં જ મોકલો.

મને સહેજ ધ્રાસકો પડ્યો પણ હું ન બોલ્યો. બાપુએ કાગળ લખાવવા માંડ્યો. લખાવ્યો, પણ કાગળ વાંચીને મને મંતોષ ન થાય. મેં અંદર કાંઈ કાંઈ સુધારા સૂચવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કહ્યું : હડસને જે છૂટ '૩૨માં આપેલી અને જે સંતોષકારક ન લાગવાને લીધે આપે ઉપવાસની નોટિસ આપેલી તેમાં અને આમાં ફેર છે એ જોવું જોઈએ.

બાપુ કહે : એમાં ફેર તો છે, પણ હવે તો તમે બીજો જ કાગળ લખો. એ તો હેલ્થિંગફોર્સ જવાનું ઠરાવીને તુરત માંડી વાળ્યું હતું તેવું થયું છે. ઉપવાસ ન જ તોડી શકાય એમ જોઈું છું. લખો કાગળ.

એમ કહીને કાગળ લખાવ્યો. હુકમો અસલ હિંદુસ્તાન સરકારના હુકમો જેટલી હદ સુધી જતા નથી, એટલું જ નહીં પણ તેનો આત્મા એમાં નથી, અને સરકારનું દરિદ્રપણ બતાવે છે, એટલે એ સ્વીકારીને પણ સરકાર સાથે લાંબી ચર્ચા કરવાની અધિયારી સારવી એ બરોબર નથી, ઉપવાસ કરી નાખેલે જ છૂટકો છે એમ બોલ્યા અને એ જ બાર કાગળમાં આપ્યો.

મેં કહ્યું : આમાં અણવિશ્વાસ પણ છે, અને આપે ગયે વર્ષે આપનું વચન સારી રીતે પાળેલું એ વાતનો પણ સ્વીકાર નથી.

બાપુ કહે : ના અણવિશ્વાસ નથી. અણવિશ્વાસ હોય તો ગમે તેને મળવા ન હોય પણ એમાં નીચતા છે. એ નીચતા કેમ સાંખી લઈ શકાય? કાગળ ગયો અને યાર્ડમાં આંટા મારવા માંડ્યા. મને કહે : ઉપવાસ છોડ્યો હોત તો મારા દુઃખનો પાર ન રહેત. હવે તમારા ઉપર થોડો દોષ તો આવવાનો કે આ માણસે ઉપવાસ ચાલુ રખાવ્યા. અને તમે થોડે અંશે જવાબદાર તો છો જ. તમને એ હુકમથી સંતોષ થઈ ગયો હોત તો મને શંકા થાત જ નહીં. માણસના મન ઉપર કેટલી કેટલી વસ્તુઓ અસર કરે છે તેની થોડી જ ખબર પડે છે? માનવતા અને નબળાઈની વચ્ચે પાનળા દોરી રહેલી છે તેની કાંઈ ખબર પડે છે? પણ મને ખાતરી છે કે તમારો આમાં શબ્દો છે. એવી જ રીતે મારી નબળાઈથી મને બચાવવા રહેજો.

મેં કહ્યું : નબળાઈની વાત નથી, ખરી નિર્ણયશક્તિની વાત છે, એટલે ફરી ફરીને તોળવાનું મન થયું અને આપે બકરાં મોકલવાનું તુરત કહી દીધું એ મને ઉતાવળ લાગી.

પછી હસતાં હસતાં કહે : વર્ણબાઈ હોત તો કહેત કે સ્વીકારી લો, આમાં ઘણું આવી જાય છે, પાછળથી લડી લઈશું. પણ એ બરોબર નથી. ઉપવાસ છૂટ્યા હોત તો મહા, દુઃખમાં પડત. પછી કહે : એ માણસને મળવાની છૂટ એટલે બિરલા, કવિ અને માલવીજી આવ્યા હોય તો મારે કોને ના પાડવી ? વળી એ મુશાકાતો એટલે ઓહિસમાં મુશાકાત એમ જ મુમજવાનું. નહીં, એ તો લડી લેવું એ જ સારું.

રાત્રે વહેલા સૂતા. સૂતાં સૂતાં કહે : અઢી માસ પછી પાછા ઉપવાસ કરવા એ કાંઈ સડેલી વાત નથી ઈશ્વર લાજ રાખે તો સારું. પછી કહે : દીક કસોડી થવાની છે અને એની જરૂર છે. બિચારા પ્યારેલાએ અગિયાર ઉપવાસ કરેલા. ઘસ્તાને અને દેવે તેર કરેલા. એ લોકોને કાઈ એ ભાવ થોડો જ પૂછ્યો હતો ? મારો પણ બિલકુલ ભાવ ન પુછાય એ અનુભવ લેવા જેવો છે.

આપને રાત્રે ઊંઘ સારી આવી, પણ પ્રાર્થના વખતે મને કહ્યું કે પોણા ત્રણ વાગ્યાને જાગી મર્યો હતો અને પેલા શ્લોકોને!

૧૭-૮-૧૩ વિચાર કરતો હતો :

આવકસોમુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગાદૃશ્ય તત્સ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥

એમાં બીડે શાસ્ત્રીના અર્થ મને ગળે નથી ઊતરતો. એ કહે છે કે યોગાદૃશ્યે શમ સાધવાને માટે કર્મના સાધનની જરૂર છે, અને યોગાદૃશ્ય થવા પ્રચ્છનારને યોગ સાધવાને માટે કર્મના સાધનની જરૂર છે, એ મને બરોબર નથી લાગતું. મને તો શુદ્ધ શબ્દાર્થ જે સીધો બેસે છે તે જ બરોબર લાગે છે, યોગાદૃશ્ય થવા પ્રચ્છનારને કર્મ સાધન અર્થે યોગાદૃશ્યે શાંતિ સાધન છે.

મેં કહ્યું : એટલે તો આપ શાંકરસિદ્ધાંતને ટોડા આપો છો કે સંન્યાસીને કર્મ કરવાની જરૂર નથી.

આપુ : ટોડા આપુ છું અને નથી આપતો — આપુ છું એટલે અંશે કે એની શાંતિ જ કાર્ય સિદ્ધ કર્યા કરે છે એટલે એને કર્મની જરૂર નથી, અને નથી આપતો એટલે અંશે કે એ શાંત હોઈને પણ એનો સંકલ્પ તો જનહિનનો જ હશે. યોગાદૃશ્યની પાસે બેઠેલા માણસને વીંછી કરડે તો એને એ બોઈ ન રહે પણ એની સંકલ્પશક્તિથી, કાંઈ પણ કર્મ કયાં વિના એને વીંછી ઉતારશે અથવા તો એનું વીંછીનું ઝેર એ ચૂસી લેશે. જનક રાજાની નગરી બળતી હતી છતાં જનક રાજા શાંત બેઠા હતા પણ એ શાંત નહોતા બેઠા. એમની શાંતિ જ નગરીને શાંત કરી રહી હતી.

કદાચ પોતે શાંતિ છોડી નીકળી પડત અને જાંબાવાળાને કહેત કે મને પણ જાંબો આપો તો જાંબાવાળાનું ધ્યાન કદાચ એનામાં જાત અને એ લોકો જરોજર કામ ન આપી શકત. હું તો લોકિકો દાખલો હતું. રાજ અમુક ઇચ્છે છે એવી માન્યતાથી અમુક વસ્તુઓ થતી નથી? વાઈસરોય આવવાના મારે આટલા માણસોએ માનપત્રની તૈયારી કરવાની, આટલાએ શરેર શણગારવાનું, વગેરે જેનો હુકમ વાઈસરોય ન કરતો હોય છતાં એ થતું જ જાય. તેમ માણસ શાંત રહીને અનેક વસ્તુ કર્યાં જ કરે. એ જ અર્થ અકર્મમાં કર્મનો છે.

૨૨મા અધ્યાયનો મેયો દિ જ્ઞાનમ્યાસાન્ વાણો શ્લોક કોણડા જેવો લાગ્યો — જાંબો જ્ઞાન, ધ્યાન સાથે સંબંધ ધરાવતું આગલા શ્લોકોમાં કાંઈ હોય જ નહીં અને ક્યાંકથી બહારથી શ્લોક લાગીને મૂકી દીધો હોયની!

સવારે શાંકરભાષ્ય અને બીડેની ગીતા અને “ગીતાઈ” લખીને બારમો અધ્યાય વાંચવા બેસા હતા ત્યાં માર્ટિન ધૂંવાંપૂંવાં થતો આવ્યો અને કહ્યું: તમે તો તમારો વિચાર બદલી નાખ્યો. મેં તો સરકારને ખબર પણ આપી દીધા હતા. મારે ફરી ફોન કરવો પડ્યો.

બાપુએ સમજાવ્યું કે જેટલા વહેલા તમને ખબર આપી શકાય તેટલા આપ્યા.

માર્ટિન: તમારો કાગળ જ હું નથી સમજી શક્યો. તમારે કાગળો જોઈતા હોય તો તેને વિરે વાત થઈ શકે છે.

બાપુ: પણ મારે બવિષ્ય ઉપર શા સારું રાખવું? મારે મારે તો એ હુકમ જ અધૂરા છે, તમારા ગયા પછી મેં એ વાંચી જોયા, ફરી વાંચ્યા અને મને લાગ્યું કે આમાં તો હું ભેરવાઈ પડું છું.

માર્ટિન: પણ કાગળો એવું કારણ નથી જે મારે તમે ઉપવાસ કરો. છતાં તમે કહો છો હું સરકાર ઉપર બળજબરી નથી કરતો.

બાપુ: હું તો હજીએ કહું છું કે હું બળજબરી નથી કરતો, નથી કરવા ઇચ્છતો; હું માત્ર એટલું જ કહું છું કે મારું કામ અસકય થઈ જાય તો હું જીવી શકું નહીં. જે હુકમો હમણાં આપવામાં આવ્યા છે તેથી મારું કામ સરે એમ નથી.

બાપુએ તુરત પોતાને ઠું જોઈએ છે એ સમજાવવાનો લાગેલ વિસ્તારપૂર્વક કાગળ લખાવ્યો અને માગણી કરી કે મને જો છૂટ આપવી હોય તો હિંદ સરકારના મૂળ હુકમને અનુસરીને પૂરી આપો. એમાં એ પણ માગણી કરી કે ‘હરિજન’ના લેખો આપવાનો છે મારે આજે કાકાને

મારે બાર પહેલાં મળવું જોઈએ, અને મને મારાં છાપાં અને કાગળો મળવા જોઈએ.

એ છાપાં અને કાગળો તો નમળ્યાં પણ કાકાને મળવા બાર વાગ્યા પહેલાં લાગ્યો અને હસવાનો, વિનોદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો :

જુઓ, અહીં તમને મળવા માટે હું કાકા કલેવકરને લઈ આવ્યો છું. આ મારી બલાઈ કહેવાય ને? હમણાં જ મને ફોન ઉપર હુકમ મળ્યા કે કાકાને આવવા દેવા અને તમારી બે 'હરિજન' મુદ્દાકાતો આપવી.

વળી પાછો કહે : તમે નાહકના શરીર બગાડી રહ્યા છો ! સરકાર શી રીતે તાબડતોબ કામ કરે? સરકારનાં કામ તો ધીમાં જ ચાલે.

બાપુ : પણ મેં તો પંદર દિવસ આપ્યા હતા. એ તાબડતોબ કહેવાય ?

• અને હિંદ સરકારના હુકમ તો હતા જ.

એટલે પેલો કહે : પણ એ તો તમે રાજકેદી હતા ત્યારે તમને લાગુ પડતા હતા.

બાપુ : મારા રાજકેદી હોવા સાથે તેને કશી નિસ્ખત નથી. એક અસાધારણ પરિસ્થિતિ જેવું મૂળ ગોળમેણ પરિવહમાં છે તેમાંથી એ વસ્તુ ઊભી થઈ. તમે જાણો છો ને કે કરારના સ્વીકાર અર્થે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે તાબડતોબ બેઠક ભરી હતી? અને આ વસ્તુ એમાંથી જ સ્વાભાવિક રીતે ઉપરિચિત થઈ છે. એટલે હું રાજકેદી હોઉં કે સામાન્ય કેદી હોઉં, એ વસ્તુ કાયમ રહે છે.

પછી બાપુએ પૂછ્યું : મારે કાગળ મોકલ્યો ?

પેલો કહે : જરૂર. એ કાગળ કેમ રોકી રાકાય ? પણ તમે તો તરત જ જવાબ માગો. એ લોકોને સીમલા અને લંડન પણ વાતો કરવી પડતી હશે તેનો તમે ખ્યાલ જ નથી કરતા.

બાપુ કહે : મેં તો એમને પંદર દિવસ આપ્યા હતા.

પેલો ચૂપ થઈ ગયો.

લઈભાઈ શામળદાસ જાપાનથી હરિજનોને માટે ૧૭૦૦ રૂપિયાનો એક લઈને આવ્યા હતા. એનો પણ બાપુએ વાતમાં ઉપયોગ કરી લીધો. આવા એક આવ્યા હોય તે પડ્યા રહે, એની મારે પહોંચ પણ ન લખવી ?

એટલે પેલો કહે : ત્યારે તો તમારે વિચારીને જેલમાં આવવું હતું.

બાપુ કહે : વિચાર કર્યો જ હતો, પણ તમે અગ્રાઉ કરેલા હુકમ જ ગળો જાઓ તેવું શું ચાલ ?

આ પછી કાકા આવ્યા. કાકાએ કહ્યું : આ વિષે 'હરિજન'માં લખવાનો વિચાર હતો. /

૩૫૪ મારાથી એ ન્યાય વિના નથી જિવાતુ' માટે ઉપવાસ કરું છું

બાપુ કહે : એક અક્ષર ન લખાય. મને મળે છે અને મને અહીં જે રિયલિટીમાં જોયો તે જ્ઞાનનો પણ 'હરિજન'માં ઉપયોગ ન થાય, ખીર્ષી છાપાને સારુ થાય, પણ તેને તમે ન કરો. તમે સ્વતંત્ર રીતે લખો તે જુદી વાત. પણ મને મળ્યા છે માટે અને તે જ્ઞાનનો લાભ લઈને કેશું ન લખો એ આપણને શોભે. એ લોકો ખોટું ખોટું છાપ્યાં કરશે અને હું આમાં મરી જયો તો શું ? એ મોટામાં મોટી હરિજનસેવા થશે.

ચારેક વખત ગરમ પાણી લીધું અને કહેતા ગયા કે આમ પાણી પિવાયાં કરે તો સારું, પણ સાંજે કહેવા લાગ્યા કે મુસ્કેલી આવવા માંડી છે, મોજ આવે છે. પ્રાર્થના વખતે ગરમ પાણી પીતાં ઠીક તકલીફ પડી.

સાંજે બાપુનું વજન ૯૯ થયું, ગઈ કાલે ૧૦૧ થયું હતું. સવારે નાડી ૬૨ હતી, સાંજે ૬૪. નાહવાને માટે સ્ટ્રેચરમાં લઈ ગયા હતા. પાણી ૩ રતલ જેટલું પિવાયું. રોજ એ પ્રમાણે પિવાય તો ચારપાંચ દહાડા ઉપાધિ વિના કદાચ નભશે.

ઉપવાસનો ત્રીજો દિવસ. સવારે ચાર વાગ્યે મને કહેવા લાગ્યા કે 'હરિજન' ગુજરાતી માટે કાંઈ લખવું જોઈએ. હું તો

૨૮-૮-૩૬ એટલો અસ્વસ્થ હતો કે મને હા કે ના કહેવાનું કાંઈ સૂઝ્યું નહીં. મેં કહ્યું: કાલે આપ્યું છે તેનું બાયાન્તર થશે. પણ સવારે તો નવ સાડા નવ વાગ્યે લખાવવા લાગ્યા, અને જે નાના નાના લેખો લખાવ્યા. 'યશવંતપ્રસાદભાઈના મૃત્યુનો તાર આવ્યો એટલે શકયા છતાં ત્રીજો એક લેખ તેમને વિષે લખાવ્યો. એ લખાવતા હતા ત્યાં કાકા આવ્યા.

કાકાને ઉપવાસ વિષે કાંઈક લખવા દો એમ કહીને તે માટે મેં એક નોંધ લખી રાખી હતી. પણ તે આપવાની ના પાડી. "હું જીવીશ તો કાંઈક લખીશ, મારા મઘાં પછી તો 'હરિજન'માં જે લખવું હોય તે લખાવે. મેં સરકારની પાસે શુદ્ધ ન્યાય માગ્યો છે. મારો ઉપવાસ તો મારાથી એ ન્યાય વિના નથી જિવાતુ એ માટે છે, એને વિષે યા સારુ હું ચર્ચા કરું ? બસ ફેસલો થયો કે 'હરિજન'માં કશું જ ન લખાય.

આ પછી એન્ડ્રૂ આવ્યા. એણે અસ્વસ્થતા વિષે વાત કરવાની રજા જોજવી હતી અને એક્સપેક્ટને મળીને ઉપવાસ વિષે વાત કરવાની પરવાનગી લઈ લીધી હતી. મને બારે આઠા આવી. પણ એણે તો સરકારનો જ પક્ષ જેટલા સૌમ્ય રૂપમાં રજૂ થઈ શકે તેટલા રૂપમાં રજૂ કર્યો અને જેટલી મીઠાશથી ઉપવાસ છોડી દેવાનું કહી શકાય એટલી મીઠાશથી છોડી

દેવાનું કહ્યું. વિલાયતમાં એગેયા, પોલાક, કાર્ક હીથ વગેરે મિત્રો એમ માનતા હતા કે રાજકેદી તરીકે અને અમુક કારણે હરિજનકાર્યની છૂટ આપેલી, પણ સજા પામેલા કેદી તરીકે તો એ ન મળી શકે. તમને શી રીતે એવી છૂટ આપી શકાય? બાપુએ એને હિંદ સરકારના હુકમ બતાવ્યા. એ ઠંડે પેટે વાંચી ગયા અને કશું ન બોલ્યા. પછી કહે: બરોબર છે એ તો. પણ સરકારની મુશ્કેલી પણ સમજવી જોઈએ ના!

બાપુ કહે: વહીવટી મુશ્કેલીને પડોંચી વળવામાં હું મદદ આપુ એમ છું, પણ મારી સાથે કોઈ વાત કરવા ક્યાં તૈયાર છે? માનવતાનો સંબંધ રહ્યો નથી.

બાપુએ સજા પામેલા કેદી તરીકેની અને રાજકેદી તરીકેની સ્થિતિમાં આ બાબતમાં ફરક ન જ હોય એ બતાવ્યું. પણ અંગ્રેજ એટલે અંગ્રેજની અમુક બૂલ તો ન જ સમજે. વળી આટલું ન આપે તો હું મરીશ એવી પિસ્તોલ તમે સરકારના કપાળમાં ધરી છે. મને તો ખરેખર આ બધાથી આશ્ચર્ય જ થયું. મેં તો માન્યું હતું કે તમે જેલમાં વર્ષની શાંતિ ભોગવશો, અને એ શાંતિ દ્વારા કામ કરશો.

બાપુએ પોતાના મતનો ધાર્મિક અર્થ સમજાવ્યો: એમાં ધર્મની વાત ન હોય તો હું લડું જ નહીં. સજા પામેલા કેદી તરીકે અહીં લાવીને આ સગવડો લઈ લેવી એ મને તો સરકારનો એવડો અન્યાય લાગે છે. મારી ઉપર વેર વાળવાને માટે જ આ બધું કર્યું છે.

એન્ડ્રૂઝ કહે: એમના મનમાં વેર કે દ્રેવ નથી, શેક્સપીયરને પણ બહુ દુઃખ હતું. સરકાર તમારી પાસે ઉપવાસ કરાવવા નથી માગતી.

તમે સરકારની સ્થિતિ સમજો અને પખવાડિયું કે માસની અજમાયશ આપ્યા પછી વધારે સગવડો માગો એ એન્ડ્રૂઝ સાહેબની સૂચના હતી. એણે માનવસંબંધ માટે પૂછ્યું. કયો અમલદાર તમારી પાસે આવીને વાત કરે એમ તમે માગો?

બાપુ કહે: ગમે તે, એની મુશ્કેલી જોઈ તો હું તો ધણીયે આજી કહું.

એન્ડ્રૂઝે કાંઈકે સમાધાનના રસ્તા સૂચવ્યા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઉપર બધું છોડવામાં આવે, કાંઈ લખ્યા વિના એ જ પોતાની સમજ પ્રમાણે અમલ કરે, વગેરે. પણ અહીં ન્યારે એન્ડ્રૂઝ આ વાતો કરતા હતા ત્યારે સરકારનો જવાબ ઘડતો હતો. એ લઈને માર્ટિન એન્ડ્રૂઝના ગયા પછી આવ્યા. કાકાની પાસેથી બપુવું હતું કે સરકારે એક યાદી બહાર પાડી છે. એમાં લડાઈ, અપમાન, મરવું હોય તો મરો એ સ્પષ્ટ બાવ હતા. બીના દુવાલથી

શરીર લુછાવ્યા પછી બાપુએ એનો દહતાથી જવાબ આપ્યો. ધવાયેલા હૃદયને દાઝવા ઉપર ડામ જેવું કરવા માટે ભારે ખેદ બતાવ્યો અને વચન-બંગમાંથી બચી જવા કહ્યું.

એન્ડ્રૂઝ આવી ગયા ત્યારે તો બાપુએ કહેલું કે: એ આવી ગયો તે દીક શયું. એ સરકાર અને આપણી વચ્ચે સાંકળ થાય ખરો:

આ કાગળનો વિચાર કરીને જ જાણે રાત્રે તેમ યોજાવ્યા પછી ખોસ્વા: મહાદેવ, આ વખતે તમારે મને જોવાને તૈયાર રહેવું જોઈશે. સરકારે નિશ્ચય કરી-દીધો લાગે છે. આપણોયે નિશ્ચય છે. એમ જ થાય તો એમાં આપણી દૃષ્ટિએ બહુ રૂડું છે. આજે તો લોકો પણ 'સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા' હોય તો ચૂપ રહેશે, બહુ જોયાં કરશે પણ હજાર-વર્ષે પણ આપવસ્તુ ગવાશે. મારે મવાવું નથી. પણ એ પગલું મૂખાઈ ભરેલું નહોતું એમ લોકો કહેશે. જોન ઓક આર્ક ડાકલુ હતી, જાકુગર હતી વગેરે આજ આવેલાં, પણ આજે એ પૂજ્ય છે. તેમ જ આમાં થશે. મને આજે એવકૂદ 'પાખ'દી બલે કહે, 'સો વર્ષ પછી કોઈ નહીં' કહે. મારે તો કાંઈ કરવાનું રહેલું નથી. મારે હરિજન પ્રશ્નનો ઉકેલ કેમ થાય એ પણ હવે સમજાવવાનું રહ્યું નથી. ખાદી વિષે, સત્ય વિષે, અહિંસા વિષે કશું હવે નવું કહેવાનું રહ્યું નથી. એટલે હું શાંતિથી ચાલ્યો જાઉં એ સરસ છે. કોઈ રોગથી કે ખીજી રીતે મર્યો હોત તેના કરતાં તો આ મૃત્યુ હજાર દરજ્જે અધિક બહુ છે. ગીતાના ખીજા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકની રિચતિમાં, ચાલ્યા જઈએ તો ઈશ્વરનો પાડ — 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुच्यति' — આમાં જરાય મોહ ન હો એ આપણે ઇચ્છીએ. મારી બૂલ આજે પણ કોઈ બતાવે તો કબૂલ કરું, મરવાની અણી ઉપર હોઉં ત્યારે પણ કોઈ બૂલ સિદ્ધ કરી દે તો તેની માફી માગું અને કહી દઉં કે હું તો મૂરખ હતો, હવે મને મારી મૂખાઈનું ફળ ભોગવવા દો. તમારે તો કશા વિચાર કરવાના હોય જ નહીં, તમારે તો શાંતિથી કામ કર્યો કરવાનું. આજે જે થાય તે કરવું, કાલનું કાલ સુઝાડી દેશે.

મૂંગા મૂંગા આ શબ્દો માંભળી રલા.

આજે સવારે કર્નલ . . . આપ્યો હતો. એ માણસ જે ભુટ્ટો ન હોય તો એની નફટાઈને માટે એના જાલ પર એક તમાચો મારવાનું મન થાય. તમે તો વાનિયાની કાની ખીજને ત્યાં જઈને આટલા પૈસા લાવ નહીં તો હું મરી જઈશ એમ કરવા બેડા છે. અરે બધા માનમ, બધુ છોડી દર્ધને, આ જ કામ કરાવે. તમે કહો છો કે હરિજનકામ તો મારા જીવના જેવું છે; તો પછી કાલદામને શૂલી કાંપ નથી જતા? હું લોડ વિલિંગડને

મઠી આવ્યો. મારી સાથે જલુ સારું રાખે છે. મને મદવાને તાર ક્યોં
તો, લેડી અને પોતાની વચ્ચે મને બેસાડ્યો, હિંદી સિપાહીઓમાંના મારા
કામની બધી વિગત પૂછી. મારા સિપાહીઓમાં ઘણા હરિજન લોકો હતા.
અમે હિંદી સિપાહીઓનું ઘર કાઢ્યું છે. એ લોકોને ખુશ કરવાના જલસા
ચાલે છે. ત્યાં ચા, કોફી, ગિરિકટ, પાંચ વગેરે આપીએ છીએ. આવો
લવારો કરીને માથું કુખથી નાખ્યું. મેં કહ્યું આટલી બધી વાતો કરો છો
તે આત્મકથા લખતા હો એમ લાગે છે. લખી રહ્યા છો શું? પણ એ તો
મશ્કરી સમજે જ શેનો? એણે તો લવારી ચાલુ જ રાખી.

બાપુ કહે: મને તમારા સોલ્જર્સ હોમમાં રાખજો, હું તો સોલ્જર
જ છું, અને સોલ્જર લડતાં લડતાં ચાકે, તહીં એ જાણે છે ના? જતાં
જતાં પાછા લોડ વિલિંગ્ડનનાં ગુણગાન ગાયાં, પાછો કહેવા લાગ્યો કે
'ટાઈમ્સ' જણાવ્યું છે કે તમને સગવડો મળી ગઈ છે, હજી શા સારુ ઉપવાસ
કરો છો? આ વખતે પેલા ઇટાલિયનની જેમ જપ કરવા છે કે શું?

ઉપવાસને તો એથી દિવસ.

રાત ઠીક ન ગઈ, બાંગીતુડી ભંધ આવી. મને
૧૯-૮-૩૩ એ વાગ્યા પછી ડૂબે કરી ભંધ આવે જ નહીં. બાપુએ
કહેલા શબ્દોના બહુકારા કાનમાં વાગ્યાં જ છીયા.
એથી સાદા છ સુધી સેવાની તક મળી. બાપુની કેડ અને પગ ખૂબ તૂટતા
હતા એ દખાવ્યા. સવારે કાગળની નકલ કરીને તે મોકલ્યો.

'ટાઈમ્સ' રોજ કાપેલું મળે છે તે બહુ માર્ટિનને દરિયાદ કરી હતી.
તે કહે એ તો કેદીઓને માટે કાપકૂપ કરવી પડે છે. તમને તમારું
'ટાઈમ્સ' કાઈ મોકલે તો આખું મળે. પછી બોલ્યો કે મેં કાપી લીધેલી
કાપલી મળી આવશે તો તે મોકલી આપીશ.

માર્ટિન એન્ડ્રૂઝને લઈને આવ્યા. એ એક્સવેલને ત્યાંથી જ આવતો
હતો. ગઈ કાલનો કાગળ દાઝવા ઉપર ડામ છે એમ એને પણ લાગ્યું.
પણ એને જવાબ એ મળ્યો કે જેલમાં રહીને આનાથી વધારે સગવડો ન
આપી શકાય. જેલમાંથી આવડી મોટી દિલચાલ ન સ્વલોની શકાય.

બાપુ કહે: તો એણે મારા જેવા માટે બીજા જેલ કાઢવી જોઈએ.

એટલે એન્ડ્રૂઝ કહે: હા, કાલે હું એ જ વિચાર કરતો હતો.

કાકાએ એ સૂચના કરી કે બાપુને બીજા ક્યાંક શા સારુ એ લોકો
નથી રાખતા? એન્ડ્રૂઝની પાસે કશું નહોતું. પણ એ તો કહેતો હતો કે

રાત્રે તમે જ કરો વિચાર કરી રાખ્યો હોય અને રસ્તો કાઢ્યો હોય તો જણાવો.

બાપુએ ફરી વાર કહ્યું : રસ્તો માનવતાનો સંબંધ, એ છે. એ લોકોને , ક્યાં સમજવાની કશી પડી છે ?

એટલે એન્ફ્રૂઝ કહે : મેકસેવેલે તો બહુ મીઠી વાત કરી અને મને ઠેઠ અંદરની બધી વાતો સંભળાવી, જાણે હું એનો અંગત મિત્ર હોઉં. હું પાછો મેકસેવેલને મળીશ અને જને તો એને લઈને આવીશ.

બાપુ કહે : ભલે આવે, હું વાત કરીશ. મને સમજાવવો કેટલો સહેલો છે એ પણ સરકાર જાણે છે. હમણાં એ ખૂલી ગયા છે. એ કરવા ધારે તો ધણું અને ઝપાટાબંધ કરી શકે છે. ન કરવા માગે તો એમનું કામ રગશિયા ગાડાની જેમ ચાલે છે. શીકત મહમદને જેલમાં રાખ્યા હતા તેમ મને રાખે. મને ગમે ત્યાં ઠેઠી તરીકે રાખે એટલે બસ છે. હું પેરોલ નહીં આપુ. મને જોઈએ તો કોઈ બંગલામાં રાખે. મારા ઉપર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મૂકે, એને તો કશું કામ કરવાનું હોય જ નહીં — જાણી જાય કોણુ આબુ'લ્લુ, કોણુ નહીં. પછી મને હંમેશને માટે રાજકોટી ગણે. હું ઉપવાસ કરું તો મને છોડવાનીયે જરૂર નહીં અને કશું જ નહીં.

જાણે બહુ નવી દિશા મળી હોય એમ સમજીને ચાલી ગયા અને પાછા આવવાનું કહી ગયા. જતાં જતાં દૂધ લેવાનો પાછો આગ્રહ કર્યો.

બાપુએ કહ્યું : આ પ્રતિજ્ઞાની વાત છે.

એટલે કહે : તો આગ્રહ નહીં કરું.

જોઈએ હવે કાલે નવું શું લઈને આવે છે.

આજે કર્નલ માર્ટિનની જીભ ખૂલી. એન્ફ્રૂઝ વાત કરતા હતા ત્યાં એણે કહ્યું : હું ખાનગી વાત કહું. તમે પકડાવાના હતા ત્યારે હું ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં ત્રણ કલાક હતો. અહીં ન રખાય, બીજા ક્યાંક રાખવાનો બદલાવસ્ત કરો, ત્રણ કલાક ચર્ચા કરી અને પરિણામે મને ટેલિફોન મળ્યો : સવારે તમારે ત્યાં આવે છે. એ લોકોને યરવડા સિવાય કોઈ જગ્યા જ નથી જડતી. અને અમારી સ્થિતિ કફોડી ચાલે છે. અમે જેલના નિયમોની બહાર વિચાર નથી કરી શક્યા અને પછી કોઈ આપણ પડે તોય કચવાતે મને આપીએ.

એ બાપડો સવારે 'ટાઈમ્સ'ની કાપથી મોકલવાનું કહી ગયો હતો પણ કોઈ લે એને મનાઈ કરી !

એના ગયા પછી બાપુ કહે: મને એડનમાં રાખ્યો હતો તો હું ના પાડવાનો હતો? ત્યાં શું હરિજનકામ કરી શકતો? કશું નહીં. પણ આજે પોતાની મુસ્કેલીમાંથી નીકળવા માટે મને એડન લઈ જાય તો હું ન કબૂલ થાઉં. મહાદેવ, મને બહાર કાઢે અને નગરકેદ કરે તો તમને તો અહીં જ રાખે ના?

મેં કહ્યું: જમે તેમ પતી જાય તો બસ. મને ક્યાં રાખે તેની પરવા નથી.

૨૧મી એ સુરઝહણ છે અને તે પૂનામાં ૮-૫૩ વાગ્યે દેખાવાનું છે અને ૧૨ સુધી દેખાશે એમ મેં બાપુને ખબર આપી. સાથે સાથે કહ્યું, પણ આ આપણું મહણ બિઘડશે ત્યારે ના!

બાપુ: હા. એ બિઘડે તો લેડી ઠાકરસીને ત્યાંથી આપણે એ જોવાને માટે દૂરથી જ મંગાવીએ.

મેં કહ્યું: બાપુ, રાત્રે કેમ માણસ નિરાશ થતો હશે અને નિરાશા એને ઘેરતી હશે? અને દિવસના એ નિરાશા બિડી જતી હશે?

બાપુ: સૂરજની કંઈ અસર તો ખરી જ. બાકી રાત્રે એક પ્રકારની સૌમ્ય અસર તારાચંદ્ર આપે છે તે પણ છે જ.

મેં કહ્યું: ખૂબ વોશિંગ્ટન એક ઠેકાણે પોતાના નાનપણના અનુભવ વર્ણવતાં કહે છે કે “કાલસાની ખાણના કાળા અધાર કરતાં વધારે અધારું કશું હોય?” મને તે વાંચતાં લાગ્યું, નિરાશા વધારે અધકારમય છે. કારણ હું એ વૃત્તિમાં હતો.

બાપુ: તમે તો મેં લંડન મેટ્રિકની પરીક્ષામાં કરેલું તેવું કહ્યું. લંડન મેટ્રિકમાં અમને સામાન્ય ગાનના સવાલોમાં પૂછ્યું હતું સુવર્ણ કરતાં વધારે સુવર્ણમય શું? અને મેં લખ્યું હતું કે સત્ય એ સુવર્ણમય છે.

મેં કહ્યું: એવું એવું પણ ત્યાં પૂછે છે?

બાપુ: પરીક્ષા લેવાની પણ ઠળા છે ના? કેટલાક પોતાની મૂખાઈ પરીક્ષાના સવાલો કાઢવામાં પ્રદર્શિત કરે છે. અમને મેટ્રિકમાં કોકે “મનને મનસુખનું સુખ દીધું, રતિતંત્ર સ્વરૂપ અનુપ કીધું” એ લીટીએ સમજાવવાનું પૂછ્યું હતું. એ મૂરખ જ હશે ના! જોલ્ધનભાઈની જરાયે રસ વિનાની આ કવિતા અમે શા સારું જાણેલી હોવી જોઈએ? એ ન આવડતી હોય તો શું સિદ્ધ થાય? જોલ્ધનભાઈને અને મનસુખરામને કેવો સબધ હતો એ બધું અમારે શા સારું જાણવું જોઈએ?

આવા આવા દુયકઓ ઉપવાસમાં શાંતિથી પડ્યા પડ્યા બાપુ સંભળાવે છે. કાલે ગોખલેની ચૂધીને એક કિસ્સો સંભળાવ્યો હતો.

પોતે ઊકળવું પાણી પીતા હતા. પીનાં પીતાં કહે : આ અંત્રેશુ રીતે નહીં પી શકાય, અને ચમચે પીએ એટલે અવાજ તો થાય જ. અમારા પોરબંદરવાળા કાળિદાસ છે તેને હું કહું કે આ દેશમાં એમ સખડકા લઈને નહીં જમાય, તો એ વધારે સખડકા લે. ગોખલેને એવી ઝીણી ઝીણી ખાખત બહુ ચીડ હતી. વિધાયતમાં અમને કહે : આમ ચંપક પહેરીને શેના આવો છો? એવું ન ચાલે, અહીં ખૂટ પહેરવાં જ જોઈએ. એટલે એમને ખુશ કરવાને ખાતર કેવનમેક અને હું સેંટ જેમ્સ પાર્ક સુધી સેન્ડલ પહેરીને જઈએ, ત્યાંથી ખૂટ પહેરીએ અને સેન્ડલ ન્યૂસપેપરમાં વીંટાળી બગલમાં મારીએ અને નેશનલ સિવરલ્ડ ક્લબમાં ખૂટ પહેરીને જઈએ. છતાં એમને કહીએ ખરા કે તમારી ખાતર આ વેશ કાઢ્યો છે, સેન્ડલ નીચે મૂકી આવ્યા છીએ.

એક દિવસ લંડનમાં મોટરમાં હું પાસે બેઠેલો હતો, ત્યાં મારાં ખૂટ તરફ જોઈને કહે : મહાદેવ, ખૂટ તો જરોખર ચળકતાં જ જોઈએ, એ અહીંની સભ્યતા છે. રસ્તામાં બે પેની આપો એટલે ઊભા ઊભા ખૂટપાકીસ કરી દેશે.

ગોખલેના શિષ્ય ખરાના !

વલ્લભભાઈને અહીંથી એમની બધી વસ્તુઓ મોકલી. એક એક વસ્તુ યાદ કરાવીને બાપુ ખરાવતા હતા. પછી ત્રણ વાગ્યે હું પરવાર્યો એટલે મને કહે : હવે તમે આરામ લો. હું આરામ લેવા તો પડ્યો, પણ શિવરતન મહોતા આવ્યા. બહુ ગુલાબી માણસ લાગ્યા. બિરલા વેવાઈ પણ પોતાના જેવા સુદ્ધિમાન જ પસંદ કરે છે. ત્યાં માણસ છે ત્યાં પૈસા નથી મળતા, પૈસા છે ત્યાં માણસ નથી મળતા. પોતાની શાળામાં ત્રણ હરિજનો આવ્યા એટલે મારવાડીઓ ભાગ્યા. પાછા વધારે હરિજનો આવ્યા. પછી કેટલાક મારવાડી પાછા આવ્યા અને કેટલાક સનાતન શાળામાં જવા લાગ્યા. પોતે ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા આપ્યા છે પણ એની સારી વ્યવસ્થા કરી શકે અને ટેકનિકલ સૂક્ષ્મ ચલાવી શકે એવો ઠાઈ ખાડોશ માણસ નથી મળતો. તમે મને માણસ મેળવી આપો.

બાપુ કહે : આ પતી બધા એટલે હું જરૂર શોધીને મોકલવાનો.

એટલે શિવરતનને તક મળી : બાપુ, શું મોકલવાના? તમે તો આમ ઉપવાસ લઈને બેઠા. આની રીતે તે ઉપવાસ થતા હશે? તમારે અમારા જેવા પાસે કામ લેવું છે કે ઉપવાસ જ કંપી કરવા છે? અમે રખડી જવાના છીએ. તમારા રાજદારી કામ કરતાં પણ મને તો આ કામ મોઢું

લાગે છે આપણા હિંદુઓમાં આ હરિજન વિષે લાગણી નથી એ તો જાહેર છે, પણ ખીમ બ્યવહારમાં પણ એ લોકો શુદ્ધ નથી ત્યાં તમે આવું શું લઈ બેસો છો? પાંચ મુલાકાતને બદલે બે લેજો, કેદમાં આવ્યા પછી મને જોઈ એ એટલી જ સગવડ આપો એમ કેમ કહેવાય? હરિજનોને થોડું તુકસાન ખમવું પડશે, પણ અમને બધાને તો રોવરાવશે તે? સુકાદા સામે લડયા હતા તે જરોબર હતું, પણ આ શું? થોડી વધારે મુલાકાતો માટે કોઈ લડતું હશે? અમને વણી વાર તમારાં કામ મૂંઝરી નાખે છે. એક જથ્થુ કહેતો હતો કે જેમ જમરોદે વૃષ્ણતોવખત રાજનામુ આપે છે અને પાહું ખેંચી લે છે તેમ મહાત્માજી ઉપવાસ કરે છે અને પાછા ખેંચી લે છે. અમને તો એમ લાગે છે કે સ્વરાજના મોટા બગીરથ કામ આગળ આ વાન તે શી વિસાતમાં છે, જે માટે તમે પ્રાણ આપવા ખેડા? અમારાં લાખોનાં દિલ વલોવાઈ જ્યાં છે. તમે અમારું સૌનું નેહીં મનાો?

બાપુ : ધર્મનું આવરણ એ સહેલી વસ્તુ નથી. શરીર રાખેલે ધર્મ સચવાતો નથી, પણ શરીરને જતું કરીને ધર્મ સચવાય છે. આ શરીર ક્યાં ચિરસ્થાયી છે? અને મારી પાસે મોડું સ્વરાજનું કામ રહ્યું છે એમ માનનારો હુ કોણુ? મોટા કામ અને નાના કામનો ફેર નથી પણ કયુ કામ ક્યારે કરવું પ્રાપ્ત છે એ જાણવું જોઈએ. કાલે રાત્રે મારી પડખે ભોંય ઉપર એક વોડર સૂતો હતો. મને એને જોઈને યયુ કે આની ઉપર કોઈ સાપ આવે તો મારો શો ધર્મ છે? મારી અશક્તિ હોય તોપણ મારે એને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પછી બલે એ સાપ મને કરડતો. એક બાળક મહા આક્રમમાં છે, એને બચાવવાની મને તક છે; પણ બચાવતાં મારે મરણનું જોખમ લેવું પડે છે. તો હુ ન લઉં? એમ વિચાર કરીને ખેસું કે મારે તો સ્વરાજનું મોડું કામ કરવાનું છે, આવા તુચ્છ કામ મારાથી કેમ ચાપ? તો તો મારુ મોડું કામ પણ સૂઈ જવાનું. અહીં આજે ધર્મ આવી પડ્યો કે મારે લડી લીવે જ છૂટકો છે. થોડી કે વધારે મુલાકાતની વાત નથી. આ તો એક હાથે આપવાનો દાવો કરે છે અને બીજે હાથે જ તે જાંઘુ લઈ લે છે. એ સાવ એમ કહી દે કે અમે આ કામ નહીં કરવા દઈએ. આ તો કરવા દઈએ છીએ એમ કહેવું છે અને કરવા દેવું નથી.

શિવરતન કરી પાછા કહેવા લાગ્યા : તમને દલીલમા કોઈ છતી ચકતુ નથી. તમે અનેક વાતો સંબળાવશો, અમે મૂઠની માફક માંબળશું, પણ કશું સમજવાના નથી. અમે તો એ સમજીએ કે તમે ઉપવાસ છોડો. અમારાં બધાંની ખાબર છોડો.

બાપુ : તો ધીરજ રાખો, ધીમે ધીમે સમજાઈ જશે. ઈશ્વરને કામ લેવું હશે તો મને કદી જવા નહીં દે એ ખાતરી રાખજો.

શિવરાત્રીનાં ગયાં પણ પોતાની સુવાસ જાણે વાતાવરણમાં મૂકી ગયાં અને એ આવી ગયાં એ બહુ સારું થયું એમ બાપુને અને મને થયું.

ઉપવાસનો પાંચમો દિવસ.

કર્નલ માર્ટિન એ જાણતમાં ખોટા પડયા, એટલે કે એની ધારણા

ખોટી પડી. એને લાગેલું કે છાપાંની કાપેલી કાપલીઓ

૨૦-૮-૩૩ અમને આપી ચકાવ, તે એની લાગણી ડોહાલે ખોટી

પાડી. એણે કહેલું કે સિવિલ સર્જન અને ડો. ગિલ્ડરને

લઈને આવીશ પણ ગિલ્ડર ન આવ્યા, અથવા ન આવી શકયા.

આ બધાનો વિચાર કરીને બાપુ કહે : એ લોકોને આ વખતે કશું કરવું નથી. ગિલ્ડરને ના જ પાડી હશે.

મેકસવેલને મેં લખેલા કાગળનો ખરડો મેં બાપુને બતાવ્યો. બાપુ

કહે : એ લખવામાં કંઈ સાર નથી. તમે માગ્યું છે તે તો કદાચ એ

આપવાને તૈયાર થાય પણ આપણને એ ન ચાલે. મેં તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને

સત્તા એ રીતે આપવાની વાત કરી છે કે હિંદ સરકારના હુકમ કબૂલ

રાખીને તેનો અમલ કરવાની સત્તા એ લોકો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને આપે. પણ

ખરી વાત એ છે કે એ લોકોને કશું જ કરવું નથી. એન્ડ્રૂએ તો કાઢ્યો

હશે, બે દિવસ મીઠી મીઠી વાતો કરીને એને ઉડાવ્યો. પણ પોતાની

નબળાઈ એ લોકો જોઈ શકતા નથી.

મૌન હંમેશાની જેમ લેશો કે મોડા? એમ મેં પૂછ્યું. એ માટે કે

કદાચ એન્ડ્રૂ આવે તો. એટલે કહે લખીને વાત કરશું. પછી સૂઈ ગયા

અને ૧૨-૩૦ વાગ્યે ઊઠ્યા. મને પૂછ્યું : હું અગિયાર વાગ્યા પછી બોલ્યો

નથી ના? મેં કહ્યું : ના, પણ એ પહેલાંથી જ આપ નથી બોલ્યા. એટલે

કહે : સંકલ્પ અગિયાર વાગ્યાનો હતો.

તેજ ચોળવાની વાત કરી તો ના પાડી. આજે એટલી શક્તિ નથી.

એનિમા આપીને પાસે ઊભો હતો, ત્યાં જા આવવાની કટેલી સાહેબે

ખબર આપી અને ૧૫ મિનિટ એમને અહીં લાવવાની રજા મળી છે

એમ કહ્યું. મેં કહ્યું : લઈ આવો.

૧૦-૧૫ મિનિટમાં જા આવ્યાં. એનાં એ જ જા. એમના દિલમાં

દુઃખના દરિયા હશે પણ મુખમુદ્રા ઉપર અપાર શાંતિ. બાપુ એનિમાનું

પાણી લઈને પાટ ઉપર સૂતેલા હતા. એમણે પ્રણામ કરીને બાપુની

છાતી ઉપર માથું મૂક્યું. મારી આંખમાં પાણી આવ્યાં, પણ એમની આંખમાં એકે આંસુ નહીં. હસમુખે મોઢે કહ્યું: ફરી પાછું ઉપાડ્યું! મને તો નેકરે અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટે આવવાનું કહ્યું ત્યારે મને શું કે ના કહ્યું, પણ ના કહેવાની ન હોય એમ ધારીને મેં નાં ન કહી. અહીં આવીને સ્નાન કર્યું, અને મળવાને તૈયાર થઈ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે સંભળાવ્યું કે તમને સાથે રાખવાના ઓર્ડર નથી આવ્યા કારણ ગાંધી તો યુરોપિયન યાર્ડમાં છે, પણ ૧૫ મિનિટ તમને મળવા લઈ જઈ. મેં કહ્યું: ત્યારે મને અહીં લાવવી નહોતી. મેં ક્યાં માગણી કરી હતી કે લઈ જાઓ? બાપુ ખુશ થઈ ગયા. અને પોતાની સંમતિ માથું હલાવીને દર્શાવતા ગયા.

ખીજી બહેનોની બાપુએ ખબર પૂછી. બાએ બધીના ખબર આપ્યા. ડુર્ગા અને પ્રેમાને કેમ સાથે રાખવામાં આવ્યાં, પ્રેમાએ કેમ પાછો 'સી' ક્લાસ માગ્યો, એમને કેમ 'સી' માં લઈ ગયા અને પાછા 'બી' માં લાવ્યા, વગેરે વાતો કરી. ખીજે દિવસે બધાને ઊડ્યાં ત્યારે બાઈબહેનો બધાં મળ્યાં હતાં.

બા કહે: અમને હુકમ આપ્યો ત્યારે લડીક વાર વિચાર થયો કે અમદાવાદ જઈને હુકમ તોડીએ. અમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે રસ્તામાં જ તમને પકડશું. તો મેં કહ્યું: ત્યારે લો, આ બેઠાં, પકડવાં હોય તો પકડો. કેટલીક બહેનોને એ ન ગમ્યું. પોતાનાં ઊકરાંઓને મળવું હતું. મેં એમને કહ્યું: મારી જૂલ થઈ, પણ હવે શું થાય?

અમત્સની તબિયત નરમ છે, દૂધ લેવાની ના પાડે છે, એની પણ વાત કરી. પ્રથમ દિવસે લીલાવતી ખૂબ રોઈ. આ બધું બતાવે છે કે બહેનોમાં મેળ કેટલો ઓછો છે. આધ્યાત્મિક ઉત્કૃષ્ટતા મેળવવામાં પણ કેટલી અતિશયતા થાય છે, કેટલા ખાડા નડે છે?

બાપુએ મુદ્દાકાતને અંતે પોતાનાં વચન લખ્યાં: "તું બહાદુર રહેજે. પંદર મિનિટ માટે ન આવજો. હવે તને લઈ જવી હોય તો બલે લઈ જાય. બધી બહેનોને આશીર્વાદ દેજો. મારી રક્ષા ઈશ્વર કરશે." -

બા કહે: કરશે જ, પણ તમે હવે ઉપવાસ ઝટ ઝટ છોડો.

બા ગયાં એટલે બાપુએ લખ્યું: "બાની બહાદુરીની મહા નથી."

જાણે બાએ આવીને બાપુના પ્રાણમાં પ્રાણ રેડ્યા, નવા સોહીને સંચાર કર્યો, નવી આશા અને વિશ્વાસ પૂર્યો. આવી બહાદુરી આગળ કેણુ દિંમત હારી શકે? બાની બહાદુરીને માટે દ્રાપદી જેવાનાં પ્રાચીન

દૃષ્ટાંત યાદ કરવાં પડે છે. અને એ બધાના મૂળમાં બાની અપ્રતિમ પતિપરાયણતા અને ધ્વજાયર્.

આ લખી રહ્યો છું ત્યાં કટેલી આખ્યા અને બાપુને ઇરિપતાક્રમાં લઈ જવાને એમ્બ્યુલન્સ આવે છે એવી ખબર આપી. સામાન બધો અર્ધા કલાકમાં પેક કર્યો.

“અહીંનો સોડા તો એક વાર પી લેવા દો!” એમ લખી આપ્યું, અને મેં ખાસો ભરીને આપ્યો.

હેવટે મેં કહ્યું: પહેલા ઉપવાસે વસ્ત્રભભાઈને છૂટા પાડ્યા અને ખીજાએ મને છૂટો પાડો છે.

એટલે લખ્યું: “ધ્મિર બધી રીતે આપણને તાવી રહ્યો છે. આજનાં બજનમાં એ જ હતું ના? ‘મહાકષ્ટ પામ્યા વિના’. ગમગીન થવું જ નહીં. જે સમયે જે આવે તે સુખેથી સહી લેવું. આવતી ક્ષણનો વિચાર ન કરવો.”

મેં કહ્યું: ગમગીનીની વાત નથી. મારે તો વિયોગ સહન કરવાનો રહ્યો, પણ આપનું તો કુશળ જ છે. જે દિવસે માથે પકડાયા તે દિવસે ક્યાં સ્વપ્નેય ખ્યાલ હતો કે સાથે રાખશે?

એટલે લખ્યું: “આજનો લહાવો લીટીએ રે કાલ કોલે દીડી છે એ ચાવીક પણ કહે અને બકત પણ કહે.”

મને ગઈ કાલે રાત્રે ‘મહા કષ્ટ પામ્યા વિના કૃષ્ણ કેને મળ્યા’ એ યાદ આપ્યું, એવું રટણ ચાલ્યા કીધું અને આજે પ્રભાતે એ સરસ રીતે ગાયું. જતાં જતાં બાપુએ એ યાદ ક્યું એ પણ લહાવો જ છે ના!

આમ ઘડીક વારમાં હું એકલો ધઈ ગયો. ધ્મિરની ગતિ અકળ છે, તેમ સરકારની પણ. સરકારનું યંત્ર ચાલે છે તેમાંનો કોઈ ભાગ એકદમ અટકે છે અને ગતિ બદલાય છે ત્યારે પણ જે ભાગ એકદમ અટકે છે તે થોડો વખત આપેઆપ પૂર્વની ગતિને બળે ચાલતો જ રહે છે. તેની રપટ નિચાની તરીકે હું આજે બહાર સૂવાની મજા મોગવું છું એટલું જ નહીં પણ બાપુની સેવા માટે ત્રણ કેદીઓ જે બહાર સૂવા માટે આવેલા તેમને પણ આજે બહાર સૂવાનું મળ્યું. હજી બાપુને માટે આવેલા બરફના દગલા પડ્યા છે. કદાચ બાપુને માટે મવારે ચાર વાગ્યે કેદીઓને જગાડવા સિપાઈ આવે છે, તેયે આવશે!

[બાપુને યરવડા જેલમાંથી સાસુન હોરિપટલમાં લઈ ગયા. અન મહાદેવભાઈની બેલગામ જેલમાં 'બદલી કરવામાં આવી. સાસુન હોરિપટલમાં બાપુની તબિયત ઝપાટાબંધ બગડવા માંડી. 'એકવીસ દિવસના ઉપવાસ રૂઠ્ઠી મેઝે પૂરા થયા અને ૧૬મી ઓગસ્ટે છેલ્લો ઉપવાસ શરૂ થયો. આમ એકવીસ ઉપવાસને ત્રણ મહિના પણ પૂરા નહોતા થયા ત્યાં પાછા આ ઉપવાસ આવ્યા. એટલે આ વેળા શરીરને કષ્ટ બહુ જ પડ્યું. એમાંય ૨૪મી પહેલાંના બેત્રણ દિવસની શારીરિક વેદના બહુ જ વિષમ હતી. બાપુએ પોતે જ છૂટયા પછી લખેલા એક કાગળમાં પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન ક્યું છે: "હું તો આશા છોડીને બેઠો હતો. ૨૩મીએ રાત્રે બ્યારે બિલટી થઈ ત્યારે મને થયું કે હવે વધારે નહીં ટકી શકાય. મૃત્યુ સામે માથ નહીં બીડી શકાય. ૨૪મીએ બપોરે તો મારી પાસેની વસ્તુઓનું ઢાન પણ કરી દીધું."

નસી તથા બરકતીઓને વસ્તુઓ આપી દીધા પછી કહી દીધું કે હવે ઠાઈ મને બોલાવશો નહીં અને મને પાણી પણ આપશો નહીં. બા પાસે હતાં તેમને પણ જવાનું કહ્યું. અને આંખો મીંચી રામનામ લેવા માંડ્યું. બા તો બિચારાં સ્તબ્ધ થઈને જામાં રહ્યાં.

આ જ વખતે મિ. એન્ડ્રૂઝ, જેઓ મુબઈના ગવર્નરને ત્રણ દિવસથી બાપુને છોડી મૂકવાનું સમજાવી રહ્યા હતા તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થયા અને બાપુને છોડવાનો કુકમ લઈને મારવી મોટરે હોરિપટલમાં આવ્યા. અને ત્યાંથી બાપુને તથા બાને પોતાની સાથે લઈને પર્લુકુટીમાં ગયા.

તબિયત જરા સારી થઈ એટલે બાપુએ બહોર ક્યું કે જેકે સરકારે એમને છોડી મૂક્યા હતા, છતાં એક વરસની સજાની મુદત પૂરી થાય ત્યાં સુધી પોતે સીધી રીતે સવિનયબંધની લડતમાં બાગ નહીં લે અને બધો વખત મુખ્યત્વે હરિજનકાર્યમાં જ ગાળશે. ત્યાર પછી તેમણે ઐતિહાસિક હરિજનપ્રવાસ 'શરૂ કર્યો અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે તથા તેને અંગે શબ્દો એકઠો કરવા આખા દેશમાં બમણું ક્યું. — સંપાદક]

परिशिष्टो

१. हिंदु धर्मनी तावणी (यातु)
२. भीलुं प्राथेपवेशन
३. अनेरुं अश्लिहोत्र
४. सरकार साथे पत्रव्यवहार
५. गांधीशुनां तशु निवेदनो

હિંદુ ધર્મની તાવણી (ચાલુ)

. ૧૮

સુધારક શાસ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય*

પંદરપુરના ભગવાન શાસ્ત્રી ધારણકર અને તેમની સાથે આવેલા પીળાઓ સાથે મિત્રનાભરી ચર્ચા કરવાનો લાભ મને મળ્યો હતો. આ સંબંધનોએ મારી આગળ સ્પષ્ટતા કરી હતી કે તેઓ અંગત નાતાથી મારી પાસે આવ્યા હતા, કોઈ સંસ્થાના પ્રતિનિધિ તરીકે નહીં. અસ્પૃશ્યતા વિષે સામાન્ય રીતે અને ખાસ કરીને હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની ચળવળ વિષે મારી સ્થિતિ શી છે તે સમજવાનો તેમનો હેતુ હતો. તેઓ સંનાતની-ઓનું દ્વિષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતા હતા. અને તે સમજવામાં મને મદદ કરવાને અને મારી પાસે અને તો તે સ્વીકારાવવાનો પણ તેમનો ઇરાદો હતો.

તેમની સાથે મારે લંબાણથી ચર્ચા થઈ. સનાતની પંડિતોનું દ્વિષ્ટિબિંદુ સમજવાના મારા પ્રયત્નમાં કશી મથા ન રહે તે માટે, અને ભગવાન શાસ્ત્રી ધારણકર સાથે કરેલી વ્યવસ્થા મુજબ, શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત અને જેઓ સામાન્ય રીતે મારી સ્થિતિનું સમર્થન કરે છે એવા કેટલાક મિત્રોને મેં નોતપાં હતા, જેથી કરીને મારા મન ઉપર જાને વિચારસરણીની અસર પડી શકે.

હું એટલું કહું કે તેમની દલીલો અને તેમના વાદવિવાદ મેં અતિશય ધીરજથી અને સાદર ધ્યાન દર્શને સાંભળ્યા. લગભગ ૫૦ વર્ષથી જે વિચારો હું ધરાવતો આવ્યો છું તેમાં કશી જૂન મને દેખાઈ નહીં. જૂલ મને તેટલી જૂની હોય તેથી તે જૂલ મટી જતી નથી એ હું જાણુ છું. હું મેં સર્વેના નમ્ર ઉપાસક અને પીળા માનવિઓના માફક જ જૂલને પાત્ર માનું છું. તેથી જે મારી જૂલ મને સમજાય તો એ જૂલ કમ્પૂલ કરવાને હું હંમેશાં તાત્પર રહું છું. પણ આ ચર્ચાઓને અંતે મારી એ માન્યતા

* ૧૫મું નિવેદન, તા. ૩-૨-૧૯૩૩

વધુ દંડ બની છે કે હિંદુ સમાજમાં જે પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા આજે પણાય છે તેને સામેનો કશો આધાર નથી. અસ્પૃશ્યતાને વિષે 'આજે જેવી સમજાય છે અને પણાય છે તેવી' એ વિશેષણ હું હંમેશા વાપરું છું. તેને પૂરું મહત્ત્વ ન આપવાને લીધે ધન્યાઓએ મને મોટા અન્યાય કર્યો છે.

આ લાંબી ચર્ચાઓની મારા મન ઉપર શી અસર પડી તે અહીં જણાવવાને બદલે, જે પંડિતો અથવા શાસ્ત્રીઓએ મારી વાતને સામાન્ય રીતે સમર્થન આપ્યું છે તેઓ અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં કેવા શાસ્ત્રાર્થ ફેરે છે તે વિષેનો તેમનો લેખી અભિપ્રાય મેં મેળવી લીધો છે, તે આપવો વધારે ઠીક થશે. એ મૂળ હિંદીમાં છે. નીચે મુજબની અનુવાદ આપ્યો છે.

“હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ત્રણ પ્રકારના 'અસ્પૃશ્યો' ગણ્યા છે:

૧. જન્મથી અસ્પૃશ્ય ગણાના લોકો, એટલે કે યદ્દ પુરુષ અને ધાઠણ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા.

૨. પાંચ મહાપાતકોના દોષવાળા અથવા શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ ગણેલાં અમુક કૃત્યો કરનારા લોકો.

૩. અશુદ્ધ દશામાં હોય તેવા કોઈ પણ માણસ.

આજે જે કોગોને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે તેમાંની કોઈ પણ પહેલી કાટીમાં આવે છે એવું બતાવનારો આપણી પાસે કોઈ આધાર નથી. તેથી પહેલી કાટીના અસ્પૃશ્યોને અને તેમના બહિષ્કારને લાગુ પડના નિયમો આજની કોઈ પણ અસ્પૃશ્ય ગણાની જાતિને લાગુ પડી શકે નહીં. પણ ધારો કે કોઈ કોમને પહેલી કાટીમાં ગણવામાં આવે તોપણ શુદ્ધ અને સ્વચ્છ રહેણીકરણથી અને સૈવ અથવા વૈષ્ણવ કે એવા ખીજા સંપ્રદાયમાં દાખલ થવાથી તેઓ અસ્પૃશ્યતામાંથી મુક્ત થઈ શકે છે અને ચાર વર્ષના લોકો મામાન્ય રીતે જે અધિકારો ભોગવે છે તે બધા તેઓ ભોગવી શકે છે.

ખીજા પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા કોઈ પણ આખી એક કોમ અથવા એક વર્ગને લાગુ પડી શકે નહીં એ ઉધાહરું છે. હરકોઈ કોમમાં વ્યક્તિઓ તેવા દોષવાળા હોઈ શકે. આજના 'અસ્પૃશ્યો'ની અસ્પૃશ્યતા આ ખીજા પ્રકારમાં ગણાવેલી પતિત દશાને કારણે નથી અથવા તો એવાં પતિત માખાપની તેઓ પ્રજા છે એમ પણ બનાવી શકાય-તેમ નથી. ખીજા પ્રકારમાં બનાવેલા મહાપાતકોના દોષવાળા લોકો યાગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો પૂરેપૂરા શુદ્ધ થઈ શકે છે. જે પતિત માખાપો આવી રીતે શુદ્ધ ન થયાં હોય તેમની પ્રજાને

અરપૃથ્થ ગણી શકાય નહીં. આવી પ્રજ્ઞને અરપૃથ્થ ગણનારા કેટલાક સ્મૃતિકારો છે, પણ તેઓ તેમની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્તના કેટલાક નાના વિધિઓ બનાવે છે. જે લોકોએ પોતે જેથી અરપૃથ્થ બને એવા આચારનો દોષ કર્યો હોય, તેઓ એવા આચારો છોડી દે એટલે અરપૃથ્થના દોષમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે.

પોતે અશુદ્ધ દશામાં હોય તે વખતની ત્રીજા પ્રકારની અરપૃથ્થતા, અરપૃથ્થ ગણાતી હોય કે નહીં એવી બધી જાતિઓમાં હોય છે. ચમાર, ભંગી અને એવા બીજાઓને કેવળ તેમના ધંધાને કારણે કાયમ અરપૃથ્થ ગણવાને માટે શાસ્ત્રોમાં કર્યો આધાર નથી. તેમની અરપૃથ્થતા તો તેમના કામને અંગે લાગેલી બહારની અસ્વચ્છતાને લીધે છે. આ ત્રીજા પ્રકારની અરપૃથ્થતા સ્નાન કરવાથી અને કપડાં બદલી નાખવાથી મટી જાય છે.

એટલે એ આવશ્યક છે કે ચાર વર્ણને મળતા બધા હોંઠા જેવા કે મંદિરપ્રવેશ, શાળાઓમાં જવું, સાર્વજનિક સ્થળો જેવાં કે કૂવા, ઘાટ, તળાવ, નદીઓ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો, એ આજના કહેવાતા અરપૃથ્થોને બીજાઓના જેટલા જ મળવા જોઈએ. આવા સર્વસામાન્ય હોંઠાથી તેમને વચ્ચિન રાખવા એ જોઈએ છે. ધર્મશાસ્ત્રોનાં વચનોથી, તેના મૂળજૂત સિદ્ધાંતોથી તથા તેના ભાવથી આ સાબિત કરી શકાય એમ છે.

(સહી) સ્વામી કેવલાનંદ (નારાયણ શાસ્ત્રી મરાઠે)

લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી જેષ્ઠ

ભગવાનદાસ

આનંદશંકર કુવ

ધન્વિરા રમણ શાસ્ત્રી

કેશવ લક્ષ્મણ દક્ષતરી

એન. એચ. પુરન્દરે"

આ સહીઓ કરનારાઓનું લોકોને ઝોળખાણ આપવાની જરૂાય જરૂર નથી. પણ હું એટલું કહી શકું છું કે જેઓ પોતાને સનાતની કહેવડાવે છે તેમના જેટલા જ સનાતન ધર્મની રજૂઆત કરવાનો તેમનો દાવો છે.

આ ઉપરાંત મહામહોપાધ્યાય પ્રમથનાથ તર્કજ્ઞપુત્ર, પંડિત શ્રીધર શાસ્ત્રી પાટક, શ્રી કૃષ્ણ ધનસુખ મિશ્ર અને ચિન્તામણુરાવ વૈવના કીમતી અભિપ્રાયો મારી વસ્તુના સમર્થનમાં મને મળ્યા છે. એ બધા હપાઈ રહે કે તરત લોકો આગળ રજૂ કરવાની હું ઉમેદ રાખું છું.

કોષમાંથી મૂળના પેદા થાય છે. મૂળનામાંથી જ્ઞાન જીવ્યાય છે તે જ્ઞાન જ્ઞાપી જ્ઞાનનો નાશ થાય છે. અને જ્ઞાન જ્ઞાનનો નાશ થયો તે મૂએલા સમાન છે.

તમારા કોષાવેશમાં તમે એટલું પણ જાણતા નથી કે તમે શું કરી રહ્યા છો. કેવા ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને હું આ બધું કરી રહ્યો છું તે વિષે માહિતી મેળવવાની પણ તમે દરકાર કરતા નથી.

સનાતન ધર્મ એટલે શું ?

તમારી આગળ થોડી હકીકતો હું રજૂ કરીશ. લોકો સમજી શકે એવી સનાતન ધર્મની વ્યાખ્યા એ થાય કે 'લોકો પાળી શકે એવા સદાચાર'. દુરાચાર અને કુટેવો જમે તેટલી પ્રચલિત હોય તોપણ તેનો એમાં નિષેધ છે. ધર્મ એ કે જે ધારણ કરે છે. દુરાચાર અને કુટેવો ધારણ કરી શકતાં નથી, એટલે એ કદી ધર્મ હોઈ શકે નહીં. સધળા મુદ્દા લોકો આગળ તટસ્થ ભાવે રજૂ કરવામાં આવે ત્યાર પછી તત્ત્વનઃ અનિષ્ટ ન હોય એવા અમુક માર્ગ તેઓ પસંદ કરે તો શું એ સનાતન ધર્મ નથી ? જે સિદ્ધાંતો અને સદાચારના નિયમો સનાતન ધર્મને નામે ઓળખાય છે એ શું આવી રીતે વૃદ્ધિ પામતા આવ્યા નથી ? સનાતન ધર્મ સદા વિકાસ પામતો રહે તે માટે આવો ક્રમ શું અનિવાર્ય નથી ?

આટલે સુધી મારી વાત હું તમને સમજાવી શક્યો હોઉં તો એટલું તમે જાણો કે હું જે કંઈ કરી રહ્યો છું તેમાં જે માર્ગ મને સારો લાગે છે તે માર્ગે લોકો મારી સાથે કેટલે સુધી આવી શકશે તે શોધી કાઢવાના પ્રયત્ન કરતાં કશું વધારે નથી. એમાં કેટલાક પડિતો જેમણે શાસ્ત્રોના મૂળ અર્થોનો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓનો પણ મને સાથ છે. તેઓ કહે છે કે તેમના અર્થ પ્રમાણે મારા માર્ગ માટે શાસ્ત્રોનો મને આધાર છે. પણ તમે તો વાંધો હોવા છો કે તેઓ શાસ્ત્રોનો ખેટો અર્થ કરે છે. ઠીક, તો પછી એ જે જુદા જુદા અર્થો આપણે લોકોની આગળ મૂકીએ અને કયો અર્થ તેમને માન્ય છે તે તેમને પૂછીએ. જો તેઓ મારો અર્થ સ્વીકારે તો એ સનાતન ધર્મ કહેવાય કે નહીં ? હું તો કહું છું કે પછી પણ મારો અર્થ તમે ન સ્વીકારશો. તમારા અર્થને તમે વળગી રહેજો, પણ એમ કરશો તો તમે એને સનાતન ધર્મ કહી શકશો નહીં. તમે તો કહો છો કે તમે જે અર્થ કરો છો તે જ સનાતન ધર્મ છે. કારણ તમે ગૃહીત કરી લો છો કે મામવતરીઓની મોટી બહુમતી તમારો અર્થ સ્વીકારશે. સનાતનની હોવાનો મારા દાવાનો તમે ધનકાર છો છો કારણ તમે માનો છો કે લોકો આગળ તે રજૂ કરવામાં આવે

તો લોકો તેને માન્ય રાખશે નહીં. પણ સનાતની હોવાનો દાવો હું કંઈ મૂર્ખામાં કરતો નથી. હું કરોડો લોકોની વચ્ચે વર્ષો થયાં બટકતો રહ્યો છું. તેમની આગળ રાજદ્વારી માણસ તરીકે નહીં પણ એક ધર્મપ્રચારણ માણસ તરીકે જ સ્વીકાર્યો છે. આજે તમે આટલા આવેશથી મારો ઇનકાર કરી રહ્યા છો તે વસ્તુ જ એ સાબિત કરે છે કે તમે પોતે આજ સુધી મને રાજદ્વારી માણસ નહીં પણ ધાર્મિક માણસ માન્યો હતો. તમે લોકો એટલું જોઈ શક્યા નથી કે રાજદ્વારી માણસો તો મને કશા લેખામાંય ગણતા નથી! એ તો મને તેમના કામમાં દખલ કરનારો અને અવ્યવહારુ સ્વપ્નાં સેવનારો માને છે. બ્યારે ધાર્મિક સભાઓમાં મને અંતરથી જ સત્કાર મળેલો છે. ૧૯૧૫માં બ્યારે લગભગ અગ્નિપયા હોવાનું સદ્ભાવ્યું હતું બોગવતો હતો ત્યારે પણ આ પ્રમાણે બનતું.

મંદિરમાં જનારા આનો નિર્ણય કરે

પરિસ્થિતિનો તમે જે શાંતિથી અભ્યાસ કરશો તો તમે જેશે કે શુરુવાયુરમાં અથવા તો બીજો કોઈ પણ સ્થળે, મારા દાવાની પરીક્ષા કરાવવા ઉપરાંત હું બીજું કંઈ કરતો નથી. એમાં તમારા દાવાની પરીક્ષા પણ આપોઆપ થાય છે. સનાતન ધર્મના મારા અર્થ પ્રમાણે મારે એ નિર્ણય ઉપર આવવું પડ્યું છે કે હિંદુ લોકોના બહુ મોટા ભાગને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં અને બીજા પ્રતિબંધોની સાથે મંદિરપ્રવેશનો પણ પ્રતિબંધ તેમના ઉપર મૂકવામાં સવર્ણ હિંદુઓએ બારે ભૂલ કરી છે. તમે કહો છો કે તમારો સનાતન ધર્મ જ તમને ઈરજ પાડે છે કે આ હિંદુઓને અસ્પૃશ્ય ગણવા અને તેથી તમે જે ઢબે મંદિરમાં જાઓ છો એ ઢબે કોઈ પણ સંનેગોમાં મંદિરમાં દાખલ થવાને અધોગ્ય ગણવા. હું કહું છું કે સનાતન ધર્મના આ બે અર્થમાંથી પસંદગી કરવાનું કામ મંદિરમાં જનારાઓને સોંપો. પણ આટલી સાદી વાત હું રજૂ કરું છું ત્યાં તો તમે ક્રોધથી બેઠા બેઠા છો. તમારી આ વસ્તુ, કાયદેસર અથવા તો સાદી સમજવાળી અથવા તો સહિષ્ણુતાવાળી ન ગણાય.

મારી ખાતરી છે કે અહિંદુઓને જે હક આપવાની તમે ના પાડી નથી તેટલો હક તો તમે મને આપશો જ. એટલે કે બધાં સુધી ગેર-કાયદે, અનીતિમય અથવા તો એવી શંકાસ્પદ રીતો અખત્યાર ન કરું ત્યાં સુધી મારા અભિપ્રાયનો હું પ્રચાર કરતો રહું. મારા ઉપવાસને તમે બળાતકારનો એક પ્રકાર વર્ણવો છો. કેવળ ઉપવાસને બળાતકાર

અભિપ્રાયનો અર્થ

આ પડિતોના અભિપ્રાયનો અર્થ લોકભાષામાં કહીએ તો એ થાય છે કે કોઈ પણ વર્ગના માણસને કાયમી અસ્પૃશ્યતાની છાપ લાગી શકતી નથી. જન્મથી અસ્પૃશ્યતા જેવી વસ્તુ કોઈ પણ વર્ગને વિષે આજે હસ્તી ધરાવી શકે નહીં એ ઉદ્ઘાટું છે. અને અસ્પૃશ્યતાના દોષને પાત્ર થાય એવી વ્યક્તિઓને સમાજમાંથી શોધી કાઢવાનું લગભગ અશક્ય છે. પાંચ મહાપાતકોના દોષવાળા લોકો તો જરૂર હશે. પણ સઘળી જ્ઞાતિમાં કોઈ કોઈ લોકો એવા પાપવાળા હોય. આજે સમાજ એ પ્રત્યે ધ્યાન આપતો નથી. ખીજી કોટીમાં જે નિષિદ્ધ આચાર ગણાવ્યા છે તે મુડદાક માંસ અને ગોમાંસબક્ષણને લગતા છે. આજે અસ્પૃશ્ય ગણાતી જાતિઓમાં કેટલાક લોકો આણું માંસબક્ષણ કરનારા છે. પણ સવર્ણ હિંદુઓ જે બરાબર પ્રયત્ન કરે તો આ વસ્તુ તો તેમની પાસેથી સહેજે છોડાવી શકાય. આજે તો ગોમાસ અથવા તો મુડદાક માંસ છોડી દેવાને માટે જે ઉત્તેજન જોઈએ તેનો જ અભાવ છે.

ત્રીજી કોટીમાં પ્રસંગોપાત્ત ચચેલી અશુદ્ધિનું વર્ણન છે. તેમાં કશું જ નિંદ્ર નથી. એવી અશુદ્ધિ તો અમુક પ્રસંગોએ સઘળાને માટે અનિવાર્ય હોય છે. એ પ્રસંગ જતાં જ એ અશુદ્ધિ ચાલી જાય છે.

આ સહી કરનારાઓએ શાસ્ત્રોનો સાચો અર્થ કયો હોય તો ભંગીઓની, ચમારોની અને એવા બીજાઓની કાયમના અસ્પૃશ્યોમાં ગણના કરીને અનેક વર્ષો થયાં આપણે તેમને ભારે અન્નાય કરતાં આવ્યા છીએ. તેમના ધંધા બીજા ધંધાના જેવા જ આવરવાળા છે, અને જેને અસ્પૃશ્યતાની છાપ નથી મારતા એવા બીજા ધંધા કરતાં સમાજની હિંમતીને માટે વધારે અનિવાર્ય છે તે તો આપણે સ્વીકારીએ છીએ.

સનાતનીઓ પ્રત્યે*

આ અપીલ હું તમને એક સનાતની બંધુ તરીકે કરું છું. જોકે તમે તમારી પોતાની વરુદ્ધ થઈને મારો ઇનકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો. તમારામાંના કેટલાક મને ખૂબ ગાળો ઈર્ષ રહ્યા છો અને મારી બદનકી કરનારા આક્ષેપો મારી ઉપર ચૂંટી રહ્યા છે, એ જ મારે માટે તો તમારા વિકૃત પ્રેમની નિશાની છે. મારી સ્થિતિ એક પત્નીના જેવી છે, જેના ઘણા પતિઓ તેનો અસ્વીકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, કારણ કે એ ગરીબ બિચારી સ્ત્રી તેના બધા પતિદેવોને સરખો સંતોષ નથી આપી શકતી. પરંતુ એ પત્નીનો ઇનકાર ન થઈ શકતો હોવાથી (કારણ કે બધા પતિઓ ગભ્રે છે કે એ સ્વયંસેવક શુદ્ધામે તેમની બધાની સેવા કરવાનો પૂરો પ્રયત્ન કર્યો તો છે જ) તેઓ પોતાનો બવો કોપાગ્નિ તેના ઉપર વરસાવે છે, અને જોટલી ગાળો ઈર્ષ શકાય તેટલી એને દે છે. પેલી વજાદાર પત્ની સુસ્ત રીતે નિમંકહલાલ હોવાથી તોફાનની આંધી પોતા ઉપરથી પસાર થઈ જવા દે છે. કારણ તે તો ગભ્રે છે જ કે તેના ઉપર ઢાળવામાં આવેલા બધા આક્ષેપો તદ્દન ખોટા છે. આંધી શમી ગયા પછી એ પત્ની બધા પતિઓને વધુ પ્રિય બને છે. પેલા પતિઓને પોતાની કઠોરતા પ્રત્યે હસવું આવે છે અને સમગ્રય છે કે એ અખૂટ સખૂરીવાળી પત્નીએ સર્વસ્વ તેમને સમપણું કરેલું હતું. હું બવિધ્ય બાબતની હિંમત કરું છું કે મારે વિષે પણ આવું જ બનવાનું છે.

ગીતા જે સનાતની ગ્રન્થ છે તેમાં આ વિષે બહુ સચોટ શ્લોકો છે. તમને બધાને એમ લાગે છે કે મેં તમારું બગાડયું છે અને એ વસ્તુ મનમાં ઘોળ્યા કરવાથી તમે અત્યારે કોઈના આવેશમાં આવી ગયા છો. આ શ્લોક શ્રુઓ :

ક્રોધાદ્રવતિ સંમોહઃ સ્મોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।
સ્મૃતિભ્રણાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥

તરીકે વર્ણવેલો એ સનાતનીને શોભતું નથી. કારણ કેઈ પણ ધર્મના ઇતિહાસનાં પાનાં ઉઘાડાવશે તો ધર્મ ઉપર જ્યારે આક્રમણ હોય ત્યારે ઉપવાસ કર્યાના ચોક્કસ દાખલા તમને મળી આવશે. મારા આ કથનના સમર્થનમાં એવા સુવખ્યાત દાખલાઓ ટાંકીને તમારી બુદ્ધિનું હું અપમાન નહીં કરું. અત્યાર પૂરતી તો ઉપવાસની વાત પણ બંધ છે.

મંદિરપ્રવેશના કાયદાના ટીકાકારો

ડો. સુખ્મારાયન જે સાદો કાયદો લાવવા માગે છે તેની સામે તમે મોટું ભુમરાણ ઉઠાવ્યું છે અને પોકાર કરવા માંડ્યા છે કે 'ધર્મ ભયમાં છે.' પણ એ કાયદાના ખરડાને તમે જરામતર અભ્યાસ કરશો તો જોશો કે તેમાં લાગતાવળગવાની ઇચ્છા શી છે તે જણી લેવાના અને તેને અમલમાં મૂકવાના પ્રયત્ન સિવાય બીજું કશું નથી. સનાતનીઓના કહેવાથી જ ખ્રિસ્તિય અદાલતો આમાં વચ્ચે ન પડી હોત, આજની જેવી મિશ્ર ધારાસભાઓએ હિંદુ ધારાશાસ્ત્રોના કહેવાથી જ એક ધાર્મિક સ્વરૂપનો કાયદો પસાર ન કર્યો હોત, તો આ કાયદો લાવવાની કશી આવશ્યકતા નહોતી. એટલે તમે જોશો કે આધુનિક પરિસ્થિતિએ ઉપજાવેલો એક અંતરાય આ કાયદો દૂર કરવા માગે છે. હિંદુ ધર્મમાં નવો સુધારો દાખલ કરવાનો તેનો હેતુ નથી. આજે છે તેવા ખ્રિસ્તિય કાયદા પ્રમાણે તો કેવળ એક માણસ મોટા જનમુદ્રાવની ઇચ્છાને રૂઢિ એવું બની શકે. દસ હજારમાંથી નવ હજાર નવસો નવ્વાણુનો મત હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની તરફથી માંડેલો હોય તોપણ એક માણસ તેમાં અંતરાય નાખી શકે. આજે આ વસ્તુ તમને કાવતી આવે છે પણ તમે આનો શાંતિથી વિચાર કરશો તો જરૂર તમે એ નિર્ણય ઉપર આવશો કે તમારે માટે તેમ જ મારે માટે આ પરિસ્થિતિ બારે ખતરનાંક છે. ધાર્મિક જીવનને મૃતપ્રાય કરી નાખે એવી આ વસ્તુ છે. સનાતન ધર્મમાં અથવા કહો કે સઘળા ધર્મમાં, ન્યાયને પૂરેપૂરો અવકાશ હોવો જોઈએ. હું ધારું છું કે તમે જીજ્ઞાસુ રમવા નથી ઇચ્છતા. પણ અત્યારે હસ્તી ધરાવતો કાયદો બદલવામાં ન આવે તો તેમ થાય છે.

ન્યાયવૃત્તિની કસોટી

તમારામાં કોઈ પણ ન્યાયવૃત્તિ હોય તો એ દર્શાવવાને માટે એક બીજી કસોટી હું સૂચવું છું. તમે એ વસ્તુનો તો ઇનકાર નહીં કરો કે બહુમતીમાં ન હોય તોપણ ઠીક ઠીક મોટી સંખ્યામાં એવા પ્રતિષ્ઠિત હિંદુઓ છે જેઓ હરિજનોને મંદિરમાં દાખલ કરવા એ હિંદુ ધર્મ સાથે સુસંગત

છે એમ માને છે. ન્યાયવૃત્તિની દૃષ્ટિએ તપાસતાં જેમાં કશા સુધારાને અવકાશ નથી એવું એક નિરાકરણ મેં સૂચવ્યું છે. તેમાં બધા પૂર્વગ્રહો અને બધા વિધિનિષેધો સચવાય છે. ગુરુવાયુરના મંદિરનો જ વિચાર કરીએ — અને મારું નિરાકરણ અત્યારે તો ગુરુવાયુરના મંદિર પૂરતું જ મર્યાદિત છે — તો એક થોડા જ ફેરફાર સાથે પડી ગયેલા શિરસ્તાને તે અનુસરતું છે. આ મંદિરમાં વર્ષમાં એક આખો દિવસ બીજા હિંદુઓની સાથે કશી રોકટોક વિના હરિજનોને પરાપૂર્વથી દાખલ કરવામાં આવે છે. મારી સૂચના એવી છે કે તેમને દરરોજ અધુક નહી કરેલે વખતે મંદિરમાં દાખલ કરવામાં આવે. પેલા શિરસ્તો ધ્યાનમાં રાખતાં મારા આ નિરાકરણમાં કશું અસાધારણ કે અધાર્મિક નથી. તમે કહેશો કે એકાદશીને દિવસે તો બધો સંજુભેગો થાય છે અને સાર પછી મંદિરને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે મંદિરને શુદ્ધ કરવાનો વિચાર જોકે અને ખૂટકે એવો છે, છતાં આની શુદ્ધિથી વિરાધીઓને સંતોષ થતો હોય તો બલે રોજ મંદિરની શુદ્ધિ કરવામાં આવે.

સનાતનીઓ તરફથી મને મળતા ઘણા કાગળોમાં એવું જણાવવામાં આવે છે કે સનાતનીઓ અસ્પૃશ્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં જરાય તિરસ્કારની ભાવના નથી. એ પત્રલેખકો જણાવે છે કે હારજનો જોકે ધ્મિરનાં જ બાળકો છે અને ભગવાન આગળ બીજા સૌના સરખાં જ છે, પરંતુ ઉચ્ચ નૈતિક કારણોસર તેમને અલગ રાખવાનું ધર્મ કહે છે; જોકે આપણે તેમને પ્રેમથી અલગ રાખવા જોઈએ, નહીં કે તિરસ્કારથી. એટલે નાગરિક તરીકેના બધા હકો તો તેમને પૂરેપૂરા મળવા જ જોઈએ. વર્તમાન સ્થિતિના પ્રકાશમાં આ દાવાની પરીક્ષા આપણે કરીશું.

૧. કોણ અસ્પૃશ્ય ગણાય છે અને શા માટે તેની તમે તપાસ કરી છે ?

૨. એક બહુ માર્મિક અને મોરા અભિપ્રાય પ્રમાણે બહુ ઘાતકી વ્યવસ્થાથી તેમને જમીન વગરના રાખવામાં આવે છે તે સાથી તે તમે જણો છો? કોઈની પાસે જમીન હોય તોપણ બીજા સવર્ણ હિંદુઓ જમીનનો જેવો ઉપયોગ કરી શકે તેવો ઉપયોગ હારજનો કરી શકતા નથી.

૩. સાવજનિક ઉપયોગની સંખ્યાબંધ સગવડોનો ઉપયોગ જે બીજા બધા કરી શકે છે તે હરિજનો કરી શકતા નથી. તમે તેમને માટે આ બંધી અલગ સગવડો આપી નથી. હરિજન તરફે મરી જાય તોપણ તેને ટીપુ પાણી આપવાની વ્યવસ્થા તમે કરી નથી.

૪. જે વાહનોનો તમે ઉપયોગ કરી શકો છો તે બધાં તેમને માટે અલગ્ય હોય છે.

૫. દાકતરી અને ધાર્મિક મદદ પણ તેમને આપવામાં આવતી નથી.

આ બધાં જે હરિજનો ઉપરના તમારા પ્રેમનાં સુક્ષ્ણ હોય તો મારી સાથે તમે સંમત નહીં થાઓ કે આવા પ્રેમ કરતાં તો તિરસ્કાર એ બધુ પસંદ કરવા જેવો છે? ઉપર જે દશા મેં વર્ણવી છે તેના કરતાં વધારે ખરાબ દશા હું કહી શકતો નથી. હું તમને કહું છું કે પૃથ્વીના પડ ઉપર કોઈ પણ જગ્યાએ આપણે ત્યાં છે એવી રિયલિટી હસ્તી ધરાવતી નથી. અને આમાં જૂંકું તો એ છે કે આ બધું આપણે ધર્મને નામે કરીએ છીએ.

મારા અંતરાત્માની વેદનામાંથી

મારા અંતરાત્માની વેદનામાંથી નીકળતી આ આહ હું તમને પહોંચાડું છું. એ વેદના અને એ શરમમાં ભાગીદાર થવા અને મને સહકાર આપવા હું તમને વીનવું છું. સનાતન ધર્મ સજીવન થાય અને કરોડો લોકો પોતાના જીવનમાં તેને જીવતોગમતો કરે તે સિવાય ખીજે કોઈ હેતુ મારે સાધવાનો નથી. આજે તો આપણે એ ધર્મનો ઇતકાર કરતા જણાઈએ છીએ. તમારામાં જગૃતિ આવી છે તેથી મને આનંદ થાય છે. પણ હવે તમારે કામ કરવા મંડી. પડવું જોઈએ અને મારી સાથે તદ્દન નિષ્ફળ કળિયા કરવામાં ન રોકાતાં હિંદુ ધર્મમાં ક્યાં ક્યાં અનિષ્ટો ધૂસી ગયાં છે તે નક્કી કરી તે અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ. મારી સાથેના તમારા કળિયાને હું નિષ્ફળ કહું છું કારણ એ કળિયામાં હું ભાગીદાર થવાનો નથી. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે કળિયો કરવા માટે પણ બે જણની જરૂર પડે છે. એ ખીજે માણસ પૂરો પાડવામાં હું તમને મદદ કરવાનો નથી.

સૂચ્યવેલા સમાધાનના સમર્થનમાં

[ગાંધીજીએ તા. ૫મી જાન્યુઆરીએ એ. પી. આઈ.ના ખબરપત્રીને આપેલી - મુલાકાતમાં, ગુરુવાયુરના મંદિર સંબંધી સૂચ્યવેલા સમાધાનથી તે: હરિજનો અને સવણો વચ્ચેનો ભેદભાવ કાયમી થઈ જશે એવી ટીકાઓના જવાબમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું:]

પ્રશ્ન : તમારા સમાધાનથી અસ્પૃશ્યતા અમુક દરજ્જે કાયમી બની જતી નથી ?

બાપુ : હું એમ માનતો નથી. મારી દરખાસ્તમાં એટલું જ છે કે મંદિરમાં જનારાઓનો અમુક વર્ગ જેને હજી એમ લાગે છે કે મંદિરમાં જતી વખતે હરિજનોની સાથે જણી જવું એમાં પોતે કંઈ ખોટું કરે છે, એવા તેમના પૂર્વગ્રહને માન આપવું. સુધારાની આ પ્રવૃત્તિ બળજબરીની નહીં ગણ્ય હૃદયપરિવર્તનની હોઈ મેં એ ધરાવ્યાથી મારી દરખાસ્ત રજૂ કરી છે કે અંતરાત્માના વિરોધવાળો એક પણ માણસ હોય તો તેના વિધિનિષેધને માન આપવું. નરવતઃ જે બાબતો ધાર્મિક છે તેમાં અને ત્યાં સુધી બહુમતીની ઇચ્છાનો અમલ કરવાનું ટાળવું જોઈએ. મારા સમાધાનથી આવા વિરોધવાળાને દિવસના અમુક ભાગમાં, આ સુધારો થયો તે પહેલાં પોતે જે રીતે પૂજા કરતા હતા તે રીતે પૂજા કરવાની છૂટ રહે છે.

મારી સૂચના જરૂર એ માન્યતા ઉપર બંધાયેલી છે કે ગુરુવાયુરના મંદિરમાં (અત્યારે તો મારું સમાધાન ગુરુવાયુરના મંદિર પરત્વે જ છે) સવણો હિંદુઓની બહુ મોટી બહુમતી હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની તરફેણમાં છે. જે સમાધાન સ્વીકારવામાં આવે અને એનો અમલ થાય તે વખતે મારી ધારણા મોટી પડે તો હું સ્વીકારીશ કે એને લીધે ભેદભાવ કાયમી થાય છે. પણ જે સવણોની બહુમતી હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની તરફેણમાં હોય તો મારું સમાધાન હરિજનોના તેમ જ મંદિરમાં જનારા સવણોની બહુમતીના એક ઉદાર સંયમની નિશાની ગણાયો. સુધારકો બહુમતીમાં છે એમ માલુમ પડે તો આવા સમાધાનનો લાભ હરિજનોએ લેવો કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહેશે.

છેવટે તો બધાં સમાધાનનો સાર એ હોય છે કે અંતિમ વિચારો ધરાવનારા બે પક્ષો વચ્ચે એકે પક્ષના સિદ્ધાન્તોનો ભોગ આપ્યા વિના

માટે સગવડ કરી લીધા પછી પોતાના વિરોધીઓને પણ એવી જ સગવડ આપવાનું પસંદ કરશે. તે જ પ્રમાણે સુધારકો પણ સાચા હોય અને તેમના વિરોધીઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતાવાળા હોય તો તેમના વિરોધીઓ જે રીતે પૂજા કરતા આવ્યા છે તે રીતે પૂજા કરી શકે એવી સગવડ તેમને આપશે. અને હરિજનો પણ સુધારકોની સાથે સમાનભાવે પોતાનો હક ભોગવી શકે એટલે તેમને કાંઈ ફરિયાદ કરવાનું કારણ નહીં રહે અને તો પછી ખીજા ઉપર બળજબરી કરવાની ઇચ્છા નહીં રાખે.

મતગણતરીનો ઉદ્દેશ /

મારી સૂચના એ માન્યતા ઉપર રચાયેલી છે કે મતગણતરી કરવામાં આવે તો મંદિરમાં જનારાની બહુમતી હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની તરફથી મત આપશે. એટલે કે તેઓ બધાને માટે ઠરાવેલે સામાન્ય વખતે જ મંદિરમાં દર્શન કરવા જશે, અને વાંધાવાળાઓ માટે અલગ નહીં કરેલે વખતે તેઓ મંદિરમાં નહીં જાય. વ્યવહારમાં એમ માલૂમ પડી આવે કે સુધારકોની સંખ્યા નહીં જેવી જ છે તો સ્વાભાવિક રીતે જ આવા મંદિરોમાં જવાનું તેઓ બંધ કરશે. મોટા ભાગનાં મંદિરોમાં દુર્ભાગ્યે આવી લઘુમતી જોવામાં આવશે તો તેઓએ ખરી રીતે એ નિર્ણય ઉપર આવવું પડશે કે મુંબઈના ઠરાવને સવર્ણ હિંદુઓનો ટેકો નથી.

પણ હરિજન મિત્રો તો કહે છે : “અમારા ગયા પછી મંદિરો શુદ્ધ કરવામાં આવે તેની વિરુદ્ધ તમે આટલું બોલ્યા છો અને આટલું લખ્યું છે તેનું શું ?” અલગત હુ પહેલાંના જેટલો જ શુદ્ધિની વિરુદ્ધ છું. હરિજનો ગયા પછી મંદિરોને શુદ્ધ કરવાનો જે નિયમ બની જાય તો અસ્પૃશ્યતા રહે છે જ એમ ગણવું જોઈએ. પણ મારી સૂચનામાં જે શુદ્ધિની વાત છે તે તો વાંધાવાળાઓની લાગણીને હરિજનો તરફથી અને સુધારકોની બહુમતી તરફથી મળતી એક છૂટછાટ છે. એટલે અહીં મંદિરોની શુદ્ધિ તફાવત જુદું જ રૂપ ધારણ કરે છે. આપણા મિત્રોની લાગણીને માન આપવા માટે આપણે કેટલીયે વસ્તુઓ કરતા નથી ? અને કેટલી બધી વસ્તુઓ સહી લેતા નથી ?

દૈન્યપરિવર્તન

હરિજનો આગળ, આખા હિંદુ સમાજ આગળ સવાર તો એ છે કે એકંદરે સર્વર્ણ હિંદુ સમાજના દૈન્યનું પરિવર્તન થયું છે કે નહીં ? અને આજે જીવી ચાલી રહી છે તેવી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવા તેઓ તૈયાર છે કે નહીં ? મવર્ણ હિંદુઓની બહુમતી અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરવાના મતની

હોય તો સુધારકો તેમ જ હરિજનો અનેની એ ફરજ થઈ પડે છે કે જે સધુમતી સુધારકોની સાથે સંમત ન થઈ શકતી હોય અને તેમનો મતભેદ ત્યારે જાંડી ધાર્મિક લાગણી ઉપર બંધાયેલો હોય ત્યારે તેમને બનતી સગવડ કરી આપવી. પરસ્પર સહિષ્ણુના રાખવી એ માનવકુળનો કાયદો છે, અને મારી સૂચનામાં એ કાયદાનું ચુસ્તપણે પાલન કરવાપણું છે.

હું એ એક વાક્ય ઉપર ખાસ ખાર ચૂકવા માગુ છું કે અત્યારની હાલત હિંદુ સમાજમાં આવે જેવી જાહે છે તેવી અસ્પૃશ્યતાની સામે છે; કોઈ ને કોઈ રૂપમાં આખી મનુષ્યજાતિમાં જે અસ્પૃશ્યતા જોવામાં આવે છે તેની સામે નથી. આવી અસ્પૃશ્યતા કોઈ માણસને વિષે નથી હોતી પણ તેના કામને અંગે અથવા તો તેના વર્તનને અંગે હોય છે. સ્વચ્છતાના અથવા તો આરોગ્યરક્ષણના અથવા એવા ખીજા નિયમોમાંથી પૂર્ણ મુક્તિ મેળવવાનો અહીં આશય નથી. એવા નિયમોનું પાલન તો આજે પણ દરેક મંદિરમાં જનારને માટે આવશ્યક છે. મારો આગ્રહ તો એ છે કે આ નિયમોનું પાલન કરે એ દરેક હરિજનને ખીજાઓની સાથે સમાનતાના નાતીથી દરેક સાવજનિક મંદિરમાં જવાનો હક હોવો જોઈએ.

૨૨

મંદિરપ્રવેશના પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ

[મદ્રાસનું 'જસ્ટીસ' પત્ર, જે અત્યારે બંધ થયું તેના ત્રીજી ઉપર ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે કાગળ લખેલો. મંદિરપ્રવેશના આખા પ્રશ્ન ઉપર, ખાસ કરીને ગાંધીજીએ જે સમાધાન સૂચવ્યું છે તેના ઉપર, એ બહુ સારો પ્રકાશ પાડે છે એટલે આનો કામળ નીચે આપ્યો છે.]

તમારો કાગળ સાથે મોકલેલી ત્રણ કાપડીઓ સાથે મને મળ્યો. તે તે લેખની તારીખના ક્રમમાં હું તેનો જવાબ આપું છું. ૨૮મી ડિસેમ્બરના લેખનો કોઈ જવાબ આપવાપણું છે નહીં. ઉપવાસ મુદતની રજા સંબંધી રહમીના લેખમાં તમે મારા કૃત્યને દરચુજર કરી મહેરબાની બતાવી છે. કારણ ઉપવાસની પદ્ધતિની તમે વિરુદ્ધ છો. પણ મિત્રોની એવી મહેરબાની ઉપર, ખાસ કરીને ધાર્મિક જાગૃતમાં, હું છુપકા ઇચ્છતો નથી. મારે સહભાષ્યે એક મુદ્દાની ચરત જોને લીધે આપોઆપ ઉપવાસ મુદતની રહેના હતા તે વિષે તમારી નબરચૂક થવાથી તમે મહેરબાની બતાવી છે. એ ચરત એ હતી કે કોઈ કાયદાની સુરક્ષેથી એવી રહી જાય, જેનો ઉપાય નહીં કરેલી મુદતમાં ન થઈ શકે તો મારે ઉપવાસ મુદતની

અર્થે રસ્તે તડગ્નેડ કરવી. હરિજનો અને સુધારકોનો સિદ્ધાન્ત તો એ છે કે તેઓ બન્નેએ સમાનતાના હકથી મંદિરમાં જઈ પૂજા કરવી. ક્યે વખતે પૂજા કરવી એ કાંઈ મહત્ત્વનો મુદ્દો નથી. વિરોધ કરનારાઓનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે પોતાની ધાર્મિક લાગણીને આધાન પડેાંચાડ્યા સિવાય હરિજનોની સાથેસાથ તેઓ પૂજા કરી શકે નહીં. મારું સમાધાન આ વાંધાને પૂરેપૂરું માન આપે છે પણ તેમના વાંધાની સાથે સુસંગત રહીને તેમના પૂજા કરવાના વખતની મર્યાદા બાંધે છે.

૨૧

સમાધાનની વિશેષ સમજૂતી*

હું જોઈ છું કે મંદિરપ્રવેશના સંબંધમાં મેં જે સમાધાન સૂચવ્યું છે તે વિશે બારે ગરસમજ ફેલાઈ રહી છે, અને હરિજનોમાં પણ એ કારણે અસંતોષ છે. તેમનામાં અસંતોષ હોય એ બહુ સ્વાભાવિક છે. ન્યાં ખૂબ જ ભેદભાવ પ્રવર્તી રહ્યા હોય ત્યાં એની ગંધ આવે એવું કાંઈ પણ તરત જ શંકાની નજરે જોવાય છે અને વખોડી કાઢવામાં આવે છે.

પરંતુ મારી સૂચના વિશે મને પૂરી શંકા છે અને તેની વિરુદ્ધ આટલી ટીકાઓ થતી હોવા છતાં એ સૂચના પાછી ખેંચી લેવાનું હું કશું કારણ જોતો નથી. મારી સૂચના પ્રમાણે કોઈ પણ મંદિર હરિજનો મટે ખોલવામાં આવે તો એ સૂચનાનો અમલ કરવાનું વ્યવહારમાં બહુ સહેલું જણાશે, એટલું જ નહીં પણ જે હરિજનોને અત્યારે અસમાનતાની શંકા આવે છે અને સનાતની અભિપ્રાય આગળ આપણે નમતું મૂકવું એમ લાગે છે તેઓને જણાશે, કે સનાતનીઓના અભિપ્રાયને પૂરેપૂરું માન આપવા છતાં આપણા સિદ્ધાન્તની બાબતમાં આપણે જરાય જતું કરતા નથી. આપણો સિદ્ધાન્ત તો એ છે કે હરિજનોને મંદિરમાં દાખલ કરવા હોય તો બાકીના હિંદુઓની સાથે પૂરેપૂરી સમાનતાની શરતે તેમને દાખલ કરવામાં આવે.

સૂચનાની પાછળ અહિંસા છે

પરંતુ ધર્મની બાબતમાં કશી બળજબરી ન હોઈ શકે. તેથી જોઓ પોતાના જે પૂર્વગ્રહોને ધાર્મિક ગાન્યતાના જોટલા મહત્ત્વના ગણતા હોય તે

પૂર્વગ્રહોને મુખ્ય સિદ્ધાન્ત સાથે સુસંગત રહીને જેટલું માન આપી શકાય તેટલું આપવું જોઈએ. વાંધા ઉઠાવનારાઓને જે ધાર્મિક આધાસન મેળવવાનો હક છે તે આધાસનથી તેઓ વંચિત ન રહે એવી કોઈ યોજના શોધી કાઢવાની જરૂર હતી. એ તો જ બની શકે જો તેમને માટે અમુક-સમય નક્કી કરવામાં આવે, જે વખતે તેઓ હરિજનોથી અલગ રહીને દર્શન કરી શકે.

એ વસ્તુ સુધારકોને ગમે તેટલી ગેરવાજબી લાગે, મને પણ લાગે છે, તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે એવી લાગણી હસ્તી ધરાવે છે કે મૂર્તિનો પ્રભાવ બિલકુલ નાશ ન પામે તોપણ એણે તો યર્ષ જ ન્યાય, જે જે મંદિરમાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હોય ત્યાં તેમને મતે નિષિદ્ધ વર્ગના માણસો આવે. જે લોકો આવી લાગણી ધરાવે છે તેમની લાગણી છોડાવી દેવાનું કામ કાયદાના અથવા તો હથિયારના બળથી કરવું શક્ય નથી. એ લાગણી તો તેમની છુદ્દિને અપીલ કરવાથી નિર્મૂળ કરી શકાય, અથવા જે લોકો પેલી સનાતની માન્યતાથી વિરુદ્ધ વર્તતા હોય તેમના ઉપર તેમ ક્યાં છતાં દેવનો કોપ નથી ઊતરતો એવું તેઓ અનુભવથી જુએ તો એ લાગણી નિર્મૂળ થાય. મારી ખાતરી છે કે હિંદુ સમાજમાં અને ધર્મમાં સમાન દરજ્જે મેળવવાની પોતાની વાજબી માગણી સ્થાપિત કરવા જતાં હરિજનો કોઈ પણ માણસની લાગણીને આઘાત પહોંચાડવાનું તો નહીં જ ઇચ્છે.

સૌનો કસોટીનો આ કાળ છે

આપણને આ મહેતલ જણે બગવાને આપી છે. સવર્ણ હિંદુઓની આ કસોટી છે. મુંબઈમાં ગયા સપ્ટેમ્બરમાં હિંદુ પ્રતિનિધિઓની સભામાં જે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો તેને સવર્ણ હિંદુઓની આમજનતાનો ટેકો છે? કે નથી? જે ટેકો હોય તો મંદિરોનાં દાર હરિજનોને માટે સ્વેચ્છાથી ખુલ્લાં થઈ જવાં જોઈએ. મંદિરમાં દર્શન કરવા જનારાની બહુમતી આવી રીતે મંદિરો ખોલી નાખવા માટે પોતાની ઇચ્છા અસંહિધ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે તો એ ઠરાવનું પૂરેપૂરું પાલન થયું એમ ગણાય. માનવવ્યવહારમાં સોએ સો ટકા સંમતિ મેળવવી એ લગભગ અશક્ય છે. અને ધાર્મિક બાબતોમાં તો વિરોધી અભિપ્રાયને આપણે માન, આપવું જ જોઈએ. મારી સૂચનામાં એ જ વસ્તુ રહેલી છે; એથી વિશેષ એમાં કશું નથી. તેમાં સૌની આકરી કસોટી રહેલી છે.

વાંધા ઉઠાવનારાઓ જેઓ લઘુમતીમાં છે તેઓ જે પોતાની માન્યતામાં સાચા હોય અને વિરોધીઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતાવાળા હોય તો પોતાને

રાખવા. વાઇસરોયની મંજૂરીના અભાવના રૂપમાં આ મુસ્કેલી આવી. જે મેં ખીજી જન-ન્યુઆરીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યો હોત તો મને ડર છે કે મારા ઉપવાસને તમે ઉપવાસ તરીકે તો વખોડી કાઢ્યા હોત જ, પણ તમે એ રીતે પણ વખોડી કાઢ્યા હોત કે આવા ઉપવાસ એ હિંદી સરકાર ઉપર બળાત્કાર કરવા બરોબર છે. એટલે તમે જોશો કે ઉપવાસ એટલા માટે નથી મુક્તવતી રહ્યા કે તેની નિરુપયોગિતા મને સમજાઈ ગઈ છે પણ એટલા માટે મુક્તવતી રહ્યા છે કે જે મુસ્કેલીનો પહેલેથી વિચાર કરી લીધેા હતો અને જેને માટે અપવાદ રાખવામાં આવ્યો હતો તે મુસ્કેલી આડે આવતી હોવા છતાં હું ઉપવાસ કરું તો તે એક પાપાયરણ થાય.

તમારો છેલ્લો લેખ, એટલે ચોથી જન-ન્યુઆરીનો, તેનો લાંબો જવાબ આપવાની જરૂર છે. પણ હું એ પ્રયત્ન નહીં કરું. કારણ અત્યારે મારી પાસે વખત નથી. સમાધાનની મારી સૂચનામાં હું કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત જતો કરતો નથી. સ્વેચ્છાએ બનેલા હરિજન તરીકે આ લડતમાં હરિજનની સ્થિતિમાં મુકાવાનો મેં પૂરો પ્રયત્ન કર્યો છે. મંદિરપ્રવેશની સામે વાંધા ઉઠાવનારને હું કહું છું : “તમે મારી હાજરીથી અથવા તો મારા સ્પર્શથી અનર્હ જતા હો તો તમે એકલા મૂર્તિની પૂજા કરી શકો તે માટે તમને ખાસ જુદો સમય કાઢી આપવા હું તૈયાર છું. જે સચ્ચાર્ધનો હું મારે માટે દાવો કરું છું તે સચ્ચાર્ધ તમારામાં પણ માની લેવા હું તૈયાર છું. મંદિરમાં પૂજા કરવાનો અધિકાર જેટલો હું મારો માનું છું એટલો તમારો પણ છે. એટલે તમારે માટે નહી કરેલે વખતે તમે પૂજા કરો અને મારે માટે નહી કરેલે, વખતે મુધારક હિંદુઓની સાથે હું પૂજા કરીશ. રૂઢિથી તમને એવું માનવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે કે મંદિરમાં મારા પ્રવેશ કરવાથી મૂર્તિનો પ્રભાવ ઘટી જાય, જોકે હું એ વસ્તુ માનતો નથી, તોપણ હું એટલી છૂટ મૂકવા તૈયાર છું કે અમે પૂજા કરી લઈએ ત્યાર પછી મંદિરનો પૂજારી મંદિરની શુદ્ધિ કરે.”

પંડિત પંચાનન તર્કરેલ આગળ સમાધાનની મારી સૂચના મેં મૂકી તે વખતે આતું બધું બને એમ મેં મારા મન સાથે વિચારી લીધું હતું. આ સૂચનાની પાછળ એક મોટી વસ્તુ ગૃહીત કરી લીધેલી છે કે હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની સામે વાંધો ઉઠાવનારાઓ બહુ નજીકી લઘુમતીમાં હશે. એ ધારણા જે સાચી હોય તો જ આ સૂચનાની કાંઈ પણ કિંમત છે.

સાચ્ચહિલીની આંકરી કસોટી .

તેથી મારી સૂચનામાં આ પ્રશ્ન સાથે લાગતાવળગતા તમામની અસરકારક અને આકરી કસોટી રહેલી છે. મંદિરપ્રવેશની સામે વાંધો

ઉદાવનારાઓ, શાસ્ત્રીઓ સુધ્ધાં, જેને પોતે સનાતન ધર્મ ગણે છે તે ધર્મને કારણે વિરોધ કરવામાં સાચા હોય તો તેઓ મારી સૂચનાને ઝડપી લેશે. તે જ પ્રમાણે જે સુધારકો અને હરિજનો સાચા હશે તો તેઓ પણ મારી સૂચનાને આનંદથી આવકારશે અને સામા પક્ષ તરફથી તેનો સ્વીકાર થાય તો તેને સુધારાની દિશામાં એક મોટું પગલું ગણી શકાય. જે અનુભવે એમ માલૂમ પડે કે સંયુક્ત સમયે પૂજા કરનારા સવર્ણ હિંદુઓની સંખ્યા બહુ નાની રહે છે તો સુધારકોને માટે એ હાર ગણી શકાય. અને હરિજનોએ, જ્યાં તેમને આવકાર નથી મળતો એવાં મંદિરમાં દાખલ થતાં અટકવું જોઈએ એમ ગણી શકાય. હરિજનોએ મંદિરમાં જવું જ હોય તો હિંદુઓ તરીકે અને સવર્ણ હિંદુઓની બહુ મોટી બહુમતી જોએ એમ માનવી હોય કે અત્યાર સુધી અસ્પૃશ્ય ગણાના વર્ણના સ્પર્શથી તેઓ જરાય અભેડાતા નથી તેમના આવકારથી જ જવું જોઈએ.

સૂચનાની ઉત્પત્તિ

આને બદલે બીજું કોઈ પણ નિરાકરણ બળજબરી સમાન થઈ પડશે. મારા પહેલાંના એક નિવેદનમાં મેં કહેલું તે તમને યાદ હશે કે જ્યાં જ્યાં મંદિરમાં જનારાઓની બહુમતી હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની વિરુદ્ધ હોય ત્યાં ત્યાં હરિજનોએ જવું નહીં. પણ જ્યાં સુધારકો બહુમતીમાં હોય ત્યાં મંદિરનો કમળે હરિજનોની સાથે એ સુધારકોને મળવો જોઈએ અને બહુમતીમાં રહેનારાઓની ઇચ્છા જે એવી હોય તો તેમણે પોતાને માટે જુદાં મંદિર બંધાવી લેવાં જોઈએ. પણ પવિત્ર પંચાનન તર્કરત્નની સાથે ચર્ચા ચાલતી હતી તે વખતે મારી આ સૂચનામાં મને દોષ દેખાયો. એ વસ્તુ નિઃશંક છે—એ વાત ખરી છે કે ખોટી એ અહીં પ્રસ્તુત નથી—કે હજારો લોકો પોતાના ઇષ્ટદેવતાં મંદિરોમાં અમુક વિરોધ પવિત્રતાનું આરોપણ કરે છે. તેમને મતી એ પવિત્રતાનું આરોપણ બીજી મૂર્તિમાં થઈ શકતું નથી. પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી એ પવિત્રતા નવી મૂર્તિમાં અથવા નવા મંદિરમાં કેવળ માણસની ઇચ્છાથી આણી શકાય નહીં. તે ઉપરથી જ અત્યારે જાહેર કરેલી સૂચના મને સૂચી આવી. એ સૂચનાની કોઈ પણ કિંમત હોય તો મંદિરની શુદ્ધિ કરવાની વાતને મારે સ્વીકારવી જ જોઈએ. કારણ બહુમતીની ધાર્મિક લાગણી પ્રત્યે બહુ સીધટપૂર્વક આદર બતાવવાપણું એમાં રહેલું છે.

શાસ્ત્રો વિષે બહુ આદર

બ્યારે તમે જોશો કે ઝહિંસા એ મારે માટે એવા ધર્મસિદ્ધાંત છે, જેનો અમલ કલ્પી શકાય તેવા દરેકદરેક પ્રસંગમાં કરી શકાય એમ છે,

ત્યારે તમે મારી સાથે મળતા નહીં, થાઓ તોપણ મારી વિચારસરણી પ્રત્યે તમે સહાનુભૂતિ તો ધરાવશો જ. મારા સિદ્ધાંતનો અમલ કરવામાં હું ઘણી વાર નિષ્ફળ જાઉં એવું બને, પણ તેથી એ સિદ્ધાંતની કિંમત ઓછી થતી નથી, તેમ એ વસ્તુ આ ચર્ચા સાથે પ્રસ્તુત પણ નથી. મારી અહિંસા મને એ શીખવે છે કે અમુક મંદિરમાં જવાની ટેવવાળા કોઈ પણ ભક્તની લાગણીને મારે આઘાત ન પહોંચાડવો જોઈએ. તેમને હું એ વસ્તુ પણ યાદ રાખવા વીનવું છું કે મારી વિરુદ્ધ ગમે તે કહેવામાં આવે તોપણ મારે માટે તો અસ્પૃશ્યતા સામેની, આ લડત શુદ્ધ ધાર્મિક લડત છે. હિંદુ ધર્મમાં બહુ મોટો સુધારો કરવાની આ ચળવળ છે. જે હિંદુ ધર્મ વિષે મેં કેટલીયે વાર કહ્યું છે કે આજે આપણે જાણીએ છીએ તેવી અસ્પૃશ્યતા જે નિર્માણ કરવામાં ન આવે તો એ હિંદુ ધર્મનો નાશ થવાનો છે. મારે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે હિંદુ શાસ્ત્રોને જેવાં હું સ્ત્રેમજીવું છું તે પ્રમાણે, તેમના પ્રત્યે મને બારે ભક્તિ છે. પણ મારા ખ્યાલો ખીજાઓ ઉપર હું અપરદસ્તીથી લાદી શકું નહીં. એકખીજાથી વિરોધી અર્થો અને વિરોધી ખ્યાલો રચી કરવામાં આવે છે ત્યારે મારા ખ્યાલોને મારે પોતાની મેળે કામ કરવા દેવું જોઈએ. એટલે જ્યાં જ્યાં મારાથી બની શકે એમ હશે ત્યાં ત્યાં મારું વક્તવ્ય તો ખીજા ખ્યાલો અને ખીજા અર્થોને સગવડ કરી આપવાનું રહેશે.

તમે આ વસ્તુઓ ખ્યાનમાં રાખશો તો મારી સ્થિતિ સમજી શકશો એટલું જ નહીં પણ મને પૂરા હૃદયથી ટેકો આપશો. અને મારે તમારો ટેકો જોઈએ છે. મારે તો એકેએક હિંદુનો ટેકો જોઈએ છે. હું જાણું છું કે તમારું પત્ર પ્રાગતિક વિચાર ધરાવના હિંદુઓના બહુ મોટા સમુદાયનું પ્રતિનિધિ છે અને જ્યારે તમે મને સમજાવો પ્રયત્ન કરવાની તસ્દી લો છો ત્યારે તમારો પૂરેપૂરો ટેકો મેળવવાનો મારો પ્રયત્ન હું ઝટ ઓડી દઉં એમ નથી.

તમે મને બહુ ઓટી રીતે પૂછ્યું છે કે, ‘હજીવ-જના સ્વિચુમ્ન પસો જે હિંદુસ્તાનને રાજકીય સુધારા મળવાનું લાંગા બરિષ્પ મુઠી મુખતવી રહે એમ ઇચ્છે છે તેમના અંતરાત્માને સંતોષવાને હું રાજી હોઉં ખરો?’ મેં ઉપરના ફકરાઓમાં જે કહ્યું છે તે ખ્યાનમાં લેતાં મંદિરપ્રવેશ મંબંધમાં જે સ્થિતિ છે અને તમારા પ્રશ્નની પાછળ જે સ્થિતિ રહેલી છે તે બેની વચ્ચે કશું સામ્ય જ નથી, એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીને તમારી બુદ્ધિનું હું અપમાન કરીશ નહીં.

‘હરિજન’ શબ્દની ઉત્પત્તિ

છેવટે અસ્પૃશ્યો માટે ‘હરિજન’ શબ્દ વપરાય છે તેની સામે તમે વાંધો ઉઠાવો છો. મને લાગે છે કે એ શબ્દ પહેલપ્રથમ કેવી રીતે વપરાવા માંડ્યો તે તમે જાણતા નથી. કેટલાક ‘અસ્પૃશ્ય’ મિત્રો જેમને ‘અસ્પૃશ્ય’ કહેવડાવવું ગમતું નહોતું તેમણે એ શબ્દ સૂચ્યો. અને એ શબ્દ સૂચવવાનું કારણ એ હતું કે ગુજરાતના એક ભક્તકવિએ પોતાના એક ભજનમાં અસ્પૃશ્યોના સંબંધમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે એવો તેઓ અર્થ કરતા હતા. મેં તો એ શબ્દ તરત જ પકડી લીધો કારણ ખીજી રીતે પણ એ બહુ બંધબેસતો છે. દુનિયામાં સૌથી વધુ તિરસ્કાર પામેલા લોકો ભગવાનના સૌથી વધારે પ્રીતિપાત્ર હોય છે.

એ શબ્દ વાપરવાના મૂળમાં અથવા તો તેને ચાલુ રાખવામાં કોઈ પણ જાનનું ગુલામી માનસ કેવી રીતે રહેલું છે તે હું સમજી શકતો નથી. આપણે એવી આશા રાખીએ કે અસ્પૃશ્યતાને પૂરેપૂરી દૂરનાવનામાં આવરી ત્યારે આપણે બધા હરિજનો થવાનો એટલે કે ભગવાનના ખરા ભક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૨૩

કોંગ્રેસીઓને*

હમણાં હમણા ઘણા કોંગ્રેસીઓ મારી પાસે આવીને મને કહે છે કે જેમની અંદરથી અસ્પૃશ્યતાની સામે ચળવળ ચલાવવાનું કામ મેં શરૂ કર્યું છે તે બાબત કોંગ્રેસી વર્તુળોમાં ગુમખુસ વાતો થયાં કરે છે, અને તેમને એ સમજાતું નથી કે પોતે સવિનયભંગનું કામ જ ચાલુ રાખવું કે અસ્પૃશ્યતા સામેની લડતમાં સક્રિય ભાગ લેતા થઈ જવું? આ સવાલથી મને કાંઈ નવાઈ લાગતી નથી. આ સવાલ પૂછનારાઓને હું આટલું કહી શકું એમ છું :

મારા વર્તનમાં કશી અસંજતિ હોય એમ અને લાગણું નથી. ઈશ્વરે મને જે કાંઈ બુદ્ધિ કે શક્તિ આપ્યાં છે તે વાપરવાનો પ્રસંગ આજે તેનો હું ઉપયોગ ન કરું તેમા પાપ ન હોય તોપણ મૂખીઈ તો છે જ. સાંવનયભંગને માટે મારી તમામ શક્તિનો હું ઉપયોગ કરી રહ્યો છું.

મને જણાયું કે તે ઉપરાંત હરિજનોની સેવા કરવાની મારામાં શક્તિ રહેલી છે, જે હું 'વાપરી શકું' એમ છું, એટલે તે હું વાપરી રહ્યો છું. એમ કરવામાં મારા પ્રાપ્ત ધર્મમાંથી અથવા તે કર્તવ્યમાંથી હું જરાય વ્યુત થતો નથી. હરિજનોની સેવા હું વધારામાં કરું છું. એટલે મારી આમળ એમાંથી એકની પસંદગી કરવાનો સવાલ જ નહોતો. પણ હું જાણું છું કે જેઓ અત્યારે જેલની દીવાલોની બહાર છે તેમનો કેસ જુદો છે. જેઓ સવિનયભંગ કરનારા છે તેમણે એ નિર્ણય કરવાનો છે કે સવિનયભંગનું કામ ચાલુ રાખવું કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ ઉપાડી લેવું? એ લોકોને માટે આ સવાલનો નિર્ણય હું કરી શકું નહીં.

એક વખત જેલના દરવાજામાં પેટો એટલે સવિનયભંગની ચળવળને ઠાઈ પણ રીતે દોરવાને માટે હું અસમર્થ થઈ જાઉં એવું મારા મનનું બંધારણ છે. હું દોરી શકું એમ હોઉં તોપણ મારે દોરવણી આપવી જોઈએ નહીં. કેમ કે હરિજનનું કામ કરવાને માટે મને જે વિશાળ છૂટો મળ્યો છે, તેનો લાભ સીધો કે આડકતરી રીતે અને છૂપી કે ખુશ્લી રીતે આ ચળવળને દોરવામાં ન લેવાને હું વચનથી બંધાયેલો છું. એટલે મને પૂછ્યા વિના દરેક બાઈબહેને પોતાનો નિર્ણય કરી લેવા જોઈએ.

આમાં કશો કોપડો નથી [૭]

આવા વિચારો હું ધરાવતો હોવાથી મારી પત્નીને અને મારા દીકરાને પણ દોરવણી આપવાની મેં ના પાડી છે. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાની મારી અપીલ દરેક સવર્થ હિંદુને છે, પણ તે કોંગ્રેસી હોય કે ખીન્ને ઠાઈ હોય. કારણ ઉપવાસના સપ્તાહ દરમિયાન મુબઈમાં જે કડાવ થયો છે તેથી દરેક હિંદુ પોતાને અંગત રીતે લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાને અને પોતાના પાડોશીઓને પણ તેમ કરવા સમજાવવાને વચનથી બંધાયેલો છે. એના પહેલા ભાગમાં કેવળ એક માનસિક ક્રિયા કરવાપણું રહેલું છે, અને જ્યાં તે પ્રમાણે કાંઈ કાર્ય કરવાનું હોય ત્યાં પોતાના અંગત વર્તનમાં તે કરી જતાવવાપણું રહેલું છે. તેના ખીન્ને ભાગ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટેનું પ્રચારકાર્ય છે. તેમાં દરેક બાઈએ કે બહેને જ્યાં જેવું કામ ન થઈ શકે એમ હોય ત્યાં એ પ્રચારકાર્યમાં પડવું કે પોતાનું હાથનું કામ ચાલુ રાખવું એ વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે.

જે કોંગ્રેસીઓ સવિનયભંગને વરદા છે તેમની સામે આ કોપડો જીઓ થાય ખરો. પણ તે ત્યારે જ જીઓ થાય છે જ્યારે આ વિષે મારો શો અભિપ્રાય છે એ જણવાના મિત્રો પ્રયત્નમાં તેઓ પેડે હું ધારું છું

કે મેં તો મારી સિથિતિ સ્પષ્ટ કરી છે, કે તેમણે શું કરવું એ વિષે મારો કશો અભિપ્રાય છે જ નહીં. જ્યારે જેવની અંદરથી અસ્પૃશ્યતાનું કામ ચલાવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો ત્યારે મારી સામે કેવળ સવિનયભંગ કરનારાનો વર્ગ હતો જ નહીં, મારી સામે તો આખો હિંદુ સમાજ પડેલો હતો. એ આખો સમાજ આ કામમાં મને જવાબ આપવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો સવિનયભંગ કરનારા એકલા આ જુગજૂના અનિષ્ટને દૂર કરી શકે નહીં. પરંતુ એવું બને કે સવિનયભંગ કરનારને અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરવાનો ખાસ આદેશ લાગે અથવા તો એને એમ લાગે કે શિસ્તબદ્ધ સવિનયભંગ કરવાની તાકાત પોતાનામાં રહી નથી, અથવા તો સવિનય-ભંગનો જુરસો એસરી ગયો છે, અથવા તો સવિનયભંગ જેવી વસ્તુ જ રહી નથી અને જે કાંઈ વિરોધ રહ્યો છે તેમાં વિનય નથી રહ્યો, અથવા તો એ અવિનયી ચર્ષ ગયો છે.

એ ખુલ્લું છે કે આ બધા પ્રશ્નોની વિચારણામાં હું ઉપયોગી માર્ગ-દર્શન આપી શકું નહીં. આ બધા પ્રશ્નો એવા છે જે વિષે અત્યારે જેઓ બહાર ■ તેઓ જ નિર્ણય કરી શકે. જે ધણા માણસોના દિલમાં થંકા હોય તો તેઓ ભેગા થઈને વિચાર કરે અને અત્યારના સંજોગોમાં કયો માર્ગ લેવા જેવો એ વિષે નિર્ણય કરે. જેમના દિલમાં થંકા જ નથી તેઓ પેલો સુવિખ્યાત સંસ્કૃત શ્લોક^૧ યાદ કરે જેનો અરામર અર્થ એને જ મળતી એટલી જ સુવિખ્યાત અત્રેણ કહેવતમાં આવી જાય છે. 'હોય તેથી વધારે લેવા જતાં મૂળમું ખોઈ બેસાય છે.'^૨

૧. યો ધુવાણિ પરિત્યજ્ય જઘુર્વ પરિતેયતે ।

ધુવાણિ તસ્ય નર્યાન્ત જઘુર્વ નષ્ટમેવ ચ ॥

૨. Much wants more and loses all

અને એમ કરીને હિંદુ સમાજને જે રિવાજ હિંદુ યાત્રોથી વિરુદ્ધ લાગતો હોય અને માણસની સાહજિક નૈતિક ભુદ્ધિને પણ ન રુચે એવા હોય, એવા રિવાજનો અમલ કરાવવા પ્રયત્ન કરે, તેને મદદ આપવાની ના પાડે છે. તે કાયદેસરની અરપૃસ્થવાને નાબૂદ કરે છે અને સામાજિક તથા ધાર્મિક અરપૃસ્થવાને તેના બાવી ઉપર છોડે છે. આ બિંદુને આપેલી મંજૂરી, બંધે એવા ધરાદો તેમાં ન હોય તોપણ, એ હિંદુ ધર્મને અને સુધારકને પડકાર સમાન છે. બંધે સુધારક પોતાની જાન પ્રત્યે સાચો નીવડશે તો હિંદુ ધર્મ પોતાની મેળે પોતાનું ફેડી લેશે.

- આ રીતે વિચારતાં હિંદી સરકારનો નિર્ણય ધ્વંસપ્રેરિત ગણવેા જોઈએ. એ સુદાની ચોખવટ કરે છે. હિંદુસ્તાન માટે અને દુનિયાને માટે હિંદુસ્તાનમાં ચાકી રહેલા નૈતિક પ્રયાસનું ભારે મહત્ત્વ સમજવાનું તે સહેલું કરી મૂકે છે. જે સ્વાભાવિક ભૂમિકા ઉપર તે ખીતે ખીતે જતો હતો તે ભૂમિકા ઉપર એકસપાટે તે એને લઈ જાય છે.

આજીવન સુધારક અને લડવા તરીકે આ પડકારને પૂરી નમ્રતાથી મારે સ્વીકારી લેવો જોઈએ. પૂજ્ય પંડિત મદનમોહન માધવિયાજીના પ્રમુખપણા નીચે જે ઠરાવ પસાર થયો છે તેની સાથે સીવો કે આડકતરો સંબંધ જેને હોય તે દરેક હિંદુએ પણ આ પડકાર સ્વીકારી લેવો જોઈએ. એ ઠરાવ આ પ્રમાણે છે :

"આ પરિપદ ઠરાવ કરે છે કે હવે પછી હિંદુ સમાજમાં જન્મને કારણે કોઈને પણ અરપૃસ્થ ગણવામાં આવશે નહીં. અને આજ લગી જેઓને અરપૃસ્થ ગણવામાં આવ્યા છે તેઓના સાર્વજનિક કૃપા, સાર્વજનિક રસ્તા અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓના ઉપયોગ પરત્વે ખીજા હિંદુઓના જોડલા જ અધિકાર ગણાશે. આ અધિકારોને પડેલામાં પડેલી તકે કાયદાની માન્યતા આપવામાં આવશે અને જો તેથી માન્યતા વહેલી નહીં મળી ચૂકી હોય તો તે માટેનો કાયદો સ્વરાજ પાર્લામેન્ટના પડેલામાં પડેલા કાયદાઓમાંનો એક હશે.

વિશેષમાં, એમ ઠરાવવામાં આવે છે કે કહેવાના અરપૃસ્થો ઉપર ચાલુ શક્તિ અનુસાર અત્યારે જે સામાજિક હાડમારીઓ, મંદિરપ્રવેશના પ્રતિબંધ સુધ્ધાની, નાખવામાં આવે છે તે, ન્યાયી અને શાન્તિમય એવા તમામ માર્ગે વહેલામાં વહેલી જાય એ જોવાનો તમામ હિંદુ આગેવાનોની ફરજ ગણાશે."

ઉપરના ઠરાવમાં નામરી અક્ષરે છાપેલા ચબ્દો વાચકે કાળજીપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. આ ઠરાવમાં જે શક્ય હોય તે ધારણા એવી

રાખવામાં આવી છે કે સ્વરાજ પાર્લિમેન્ટની સ્થાપના થાય તેની પછી પહેલાં અસ્પૃશ્યતા કાયદામાં તો નાબૂદ થઈ જ જતી. જોઈએ, આપણી સામે એ તક હવે આવીને ઊભી છે. કોઈ હિંદુ જે હિંદુ ધર્મની આખરને માટે અથવા તો હરિજનોને આપેલા વચનને માટે ધગશ રાખતો હોય તેણે આ તક છટકવા દેવી જોઈએ નહીં. સનાતનીઓએ પણ, અખિલ ભારતીય બિલને જે અર્થ હું કરું છું તે તેઓ કરતા હોય તો આ બિલને વિરોધ કરવો જોઈએ નહીં. કારણ એ લોકોએ મને શું એવું કહ્યું નથી, અને પોતાના લેખોમાં પણ એવું જણાવ્યું નથી, કે હરિજનોને સર્વથા હિંદુઓના જેટલા જ રાજકીય અને નાગરિક હકો મળે, તેની સામે તેમને જરાય વાંધો નથી? ખીળ શબ્દોમાં કહીએ તો કાયદાની નજરે હરિજનોને ખીળ લોકોના સરખા જણાવામાં આવે તેમાં, તેમને વાંધો નથી. ધર્મની નજરે તેઓ સરખા ન ગણાય એની સાથે સનાતનીને અને એની ધર્મબુદ્ધિને લેવાદેવા છે. પણ હવે એક માનવબંધુ ઉપર પોતાની ધર્મબુદ્ધિ લાદવા માટે એ કાયદાની મદદ લઈ શકશે નહીં. જે સનાતની શાસ્ત્રીઓને મળવાનો આનંદ મને મળ્યો છે તેઓ મારી આમૃણ એવા જ શ્લોકો ટાંકી શક્યા છે કે કોઈ માણસ 'અસ્પૃશ્ય'ના સ્પર્શથી અભડાઈ ગયો હોય તો તેણે શુદ્ધ થવા માટે કાં તો સ્નાન કરવું કાં તો પાણીનું આશ્રમન કરી લેવું. 'અસ્પૃશ્ય' માણસ કોઈ સાર્વજનિક સ્થળે, મંદિરમાં સુધ્ધાં, દાખલ થાય તો તે બદલ તેને સજા કરવાનું કોઈ પણ જગ્યાએ જણાવ્યું નથી. એક ધર્મતંત્રના નિયમના ભંગનો ગુનો કરવા માટે કોઈ 'અસ્પૃશ્ય'ને સજા કરના સારું રાજ્યના કાયદાની મદદ કોઈ પણ પ્રસંગે લેવાની જોઈએ નહીં. આ બિલ કાયદાની આવી દરમિયાનગીરીને વાજબી રીતે અશક્ય બનાવે છે.

આ બિલ પ્રમાણે હરિજનો માટે મંદિરો ખોલવાનું પરસ્પર સમજૂતીથી ગોઠવાઈ શકશે. મંદિરમાં જનારા લોકોનો મત સુધારાને માટે પરિપક્વ નહીં થયો હોય ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે જ હરિજનો મંદિરોમાં દાખલ થઈ શકશે નહીં. જ્યાં લોકગત પરિપક્વ થયો હશે ત્યાં બહુમતીની ઇચ્છાને નિષ્ફળ બનાવવા કોઈ વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓ કાયદાનો આશ્રય લઈ શકશે નહીં.

ચળવળ વ્યાપક થાય છે

પરંતુ સનાતનીને જે નિર્ણય કરવો હોય તે કરે. મંદિરપ્રવેશની ચળવળ છેક દક્ષિણમાં ગુરુવાયુરથી માંડીને ઉત્તરમાં હરદ્વાર સુધી વ્યાપક થાય છે. મારા ઉપવાસ પણ જોકે અત્યારે મુલતવી રહે છે તોપણ હવે તે

આંતરવિગ્રહ અશક્ય છે

૧૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૩ના રોજ એ. પી. આર્ષ. ના પ્રતિનિધિને સુધારકાત આપતાં ગાંધીજીએ, અમદાવાદના શેઠ ચિમનલાલ ગિરધરદાસ પારેખે વાઇસરોયને કરેલા તાર વિષે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. એ તારમાં વાઇસરોયને એવી આગ્રહભરી વિનંતી કરવામાં આવી હતી કે અરપૃથક્તાને લગતા એ કાયદાને ધારાસભાઓમાં રજૂ કરવાની મંજૂરી તમારે ન આપવી. તેમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે જો મંજૂરી આપવામાં આવશે તો ધાર્મિક આંતરવિગ્રહ થવાની સંભળી શક્યતા છે.

ગાંધીજીએ કહ્યું : મારી ખાતરી છે કે શેઠ ચિમનલાલ એમ માની શકે જ નહીં કે દેશમાં આંતરવિગ્રહની જરાય શક્યતા છે. સનાતનીઓને કરેલી મારી અપીલમાં મેં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આલું બને એમ હું કશી જ શકતા નથી. સુધારકોને કોઈ પણ ઓળખતું હોય તો જરૂર હું તેમને ઓળખું છું. વિગ્રહ તો ત્યારે જ થાય જ્યારે એકબીજા સામે લડવાને માટે, એમ પણ તૈયાર હોય. બે હાથ વિના તાળા પડી શકે નહીં. જે પોતાને સનાતની કહેવડાવે છે તેઓ વિગ્રહ કરવાનો આદર કરશે તોપણ હવામાં પોતાના શત્રો તે વીંઝવાના છે. પણ વિગ્રહ શા માટે થવો જ જોઈએ ? વાઇસરોયે મંજૂરી આપવાનો વિધિ કરવાનો છે તે પસાર થયેલા કાયદાને નહીં પણ રજૂ કરવાના કાયદાને છે અને એ કાયદો પસાર થયા પછી પણ તેમાં લડાઈને માટે તો જરાય અવકાશ નથી.

લડાઈનો સંબંધ તો તો જણાય જો બાજુ સુધારકોના હાથમાંથી ચાલી જાય અને નિરાશ થયેલા તથા ઉસ્કેરાયેલા હરિજનો પોતાના તરફથી આ વસ્તુ ઉપાડે અને સર્વજ્ઞ હિંદુઓના આખા સમુદાય સામે પોતાના હકો માટે લડે. પણ 'સનાતન ધર્મ'ની આગ્રહ-સાચવવા માટે સુધારકો જીવતા છે ત્યાં સુધી તો આવી શક્યતા બહુ દૂરની છે.

આ કાયદો તો જ પસાર થઈ શકે જો સંગીન હિંદુ લોકમત તેની પાછળ હોય. જો લોકમતનું પાલન ન હોય તો કાયદો પસાર થઈ શકે નહીં. એટલે હું તો આશા રાખું છું કે તમે હમણાં જ તાર પ્રત્યે માફ ખાન એવું છે તેનાથી કોઈએ બાકીવાની જરૂર નથી.

હિંદુ સમાજને પડકાર*

દેશ સમક્ષ અસ્પૃશ્યતાને લગતાં જે જે બિલો અત્યારે છે તે સંબંધમાં સરકારનો સુકાદો છે કે બંને બિલોને તે તે ધારાસભા આગળ જાય દેશ આગળ રજૂ કરવા દેવાની પરવાનગી સરકાર આપતી નથી, એ વાંચીને હું મારી દિક્ષગીરી બંધત ક્યાં સિવાય રહી શકતો નથી. ડો. સુબ્બારાયનનું બિલ મંદિરપ્રવેશના ખાસ મુદ્દા પૂરતું જ અને તે પણ મદ્રાસ પ્રાન્ત પૂરતું જ મર્યાદિત છે. વળી મદિર ખુલ્લું મૂકવું કે નહીં તેનો આધાર એ મંદિરમાં જવાનો હક ધરાવનારા લોકોની, બહુમતીના અભિપ્રાય ઉપર રહે છે. તેથી જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે અથડામણ થવાનો સંભવ એાજામાં એાછો રહે છે; અને જે સુધારકો પોતાનો ભાગ બરાબર ભજવે, એટલે કે મારા સમાધાનમાં જે સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે તદ્દન નજીવી લઘુમતી હોય તેની ધાર્મિક લાગણીને પણ તેઓ માન આપે તો અથડામણનો સંભવ જરાય રહેતો નથી. પણ આ પ્રમાણે થવાનું નિર્માયું નહીં હોય. સનાતની લોકોની રજૂઆત પ્રમાણે તો સુસ્ત સનાતની દષ્ટિએ બંને બિલોમાં મદ્રાસનું બિલ એાહું અનિષ્ટકારી હતું. તેને પહોંચી વળવાનું સુધારકોને માટે અને અંગત રીતે મારે માટે પણ, હોડમાં મુકાઈને ઉપવાસ કરનાર તરીકે, વધારે સહેલું હતું. વાખસરોયે મંજૂરી આપી હોત તો એવો ઘણો સંભવ છે કે ગુરુવાયુરની ખાબતમાં મારા ઉપવાસ અટકી શક્યા હોત.

પરંતુ હિંદુ સરકારે જુદું જ ઇચ્છ્યું હતું. તેમાં પણ ધ્વિરનો હાથ જોવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ મારી પૂરેપૂરી કસોટી કરવા માગે છે. તેને જે કસોટી કરવી હોય તો તે માટે પૂરતું બળ પણ તેણે જ આપવું જોઈશે. જેઓ પૂરેપૂરા તેની ઇચ્છાને આધીન થાય છે તેમને એવું બળ આપવાનો તેણે હ મેશાં કોણ આપેલો જ છે.

અખિલ ભારતીય સ્વરૂપનું બિલ ટૂંકું ને ટવ્ય છે. એ નકારાત્મક સ્વરૂપનું હોઈ એક રીતે સુધારકને તે કશી સીધી મદદ કરતું નથી. એમાં તો માત્ર ઠાઈ પણ અથવા હરેક સનાતની જે આખા હિંદુ સમાજ ઉપર પોતાની ઇચ્છા લાદવા માટે અસરકારી અદાલતોની મદદ લેવાનો પ્રયત્ન કરે,

કેવળ યુરુવાયુર ઉપર આધાર રાખતા નથી હવે તો આપોઆપ એ તમામ મંદિરોને લાગુ પડશે. એટલે કે મદ્રાસનું બિલ જે કેવળ યુરુવાયુર પૂરતું હતું તે બાબતમાં સુધારકો શું કરે છે તેના ઉપર મારા ઉપવાસ અવલંબિત રહેતા નથી, પણ અખિલ ભારતીય બિલ જે યુરુવાયુર સુધાં બીજા બધાં મંદિરોને લાગુ પડે છે તેના ઉપર અવલંબિત રહે છે.

મારી આખી નિંદ્રામાં હંમેશાં આવું જ બનતું આવ્યું છે. એક પગલા ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે જ મારી ઇચ્છા હોય કે ન હોય છતાં હું બીજા પગલા ઉપર ગયો છું. હું મારું લક્ષ્ય મદ્રાસ બિલ પૂરતું જ મર્યાદિત રાખવા માગતો હતો. મારે માટે તે પૂરતું હતું. ગયા શનિવારે જ એટલે તા. ૨૧મી જાન્યુઆરીએ એ. પી.ના દિલ્હીના ખગરપત્રીએ કરેલી આગાહી વિષે મારો મત પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે મદ્રાસ બિલની અપેક્ષાએ અખિલ ભારતીય બિલ વિષે કશો અભિપ્રાય આપવાની મેં ના પાડી હતી. એ વધારે મોટી અને વધારે ગંભીર જવાબદારી ઉઠાવવા હું તૈયાર નહોતો. પણ હવે એક સિદ્ધ વસ્તુ તરીકે મારી ઉપર એ જવાબદારી આવી જ પડી છે ત્યારે હું પાછો હડી શકું નહીં.

• પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા પ્રચાર

સરકારી જાહેરનામા ઉપરથી કોઈને એવો વિચાર આવે કે આ બિલનો અંત એક લાંબી નિષ્ફળ વેદનામાં આવવાનો છે, અને તે રાજ્યના કાયદાનું રૂપ કદી ધારણ કરી શકવાનું નથી. પોતાની દૃષ્ટિએ વધારેપડતા સાવધ થવામાં તેઓ ખરા છે. પણ જે હિંદુ અંતરાત્મા આજે ચાલે છે તેવી અસ્પૃશ્યતાની સામે ખરેખરો જાગ્રત થયો હોય તો આ બિલને કાયદો થતાં વાર લાગે નહીં. હિંદુ લોકમત તેની તરફથી અસંશ્લિષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય તો સરકાર તેનો વિરોધ કરી શકે નહીં. સનાનનીઓના વિરોધ છતાં મારી માન્યતા એવી છે કે હિંદુઓનો જુદું વિચારણ સમુદાય જેકે અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરવાને ઉત્સાહભર્યાં પગલાં ન લે એવું બને, છતાં તેનો અભિપ્રાય અસ્પૃશ્યતાની વિરુદ્ધ છે. આ શ્રદ્ધા જ મને ટકાવી રહી છે. અસ્પૃશ્યતામાં રહેલા અન્યાયને વિષે આટલાં વર્ષો થયાં ચાલેલા કામથી હિંદુ માનસની ખાતરી ન થઈ ચૂકી હોય તો હવે સામાન્ય પ્રચારથી તેની ખાતરી થવાની નથી. તે માટે તો જેમ પહેલાં બન્યું છે તેમ પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા અસાધારણ પ્રચારની જરૂર પડશે. એવું બને કે હિંદુ જનસમુદાય સાથે જેણે પોતાનું જીવન એક બનાવી દીધું છે એવા માણસના ઉપવાસની ઉત્તેજનાની જરૂર હોય. જે એમ હશે તો તેમને એ મળી રહેશે. તેમણે

કાં તો અસ્પૃશ્યતાને નિર્મૂળ કરવી જોઈએ કાં તો પોતાની 'વચ્ચેથી મને દૂર કરવો જોઈએ.

દિવ્ય પ્રેમનો પુકાર

મને ફરી પોકારવા દો—મારો એ પોકાર હજારમી પ્રાર્થના હોય તોપણ,— કે મારે માટે તેમ જ મારા સાથીઓને માટે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ એક અનિવાર્ય ધાર્મિક ફરજ થઈ પડી છે. હરિજનોને માટે મંદિરો ખુલ્લાં મૂકવાં એ એક શુદ્ધ આધ્યાત્મિક કાર્ય હોઈને અસ્પૃશ્યતાનિવારણની એ અનિવાર્ય કસોટી છે. આ એક જ વસ્તુ એવી છે જે હરિજનોમાં નવા જીવનનો અને નવી આશાનો સંચાર કરશે. તેમના કેવળ આર્થિક ઉદ્ધારથી તેમ થઈ શકે નહીં. આર્થિક અને બીજાં ઉદ્ધાર મંદિરપ્રવેશની પાછળ આવશે, જેમ ઉપાની પાછળ સૂર્ય આવે છે તેમ. હરિજનો માટે મંદિરો ખોલવાનું એક જ કાર્ય હિંદુ ધર્મને વિશુદ્ધ કરશે અને સવળું 'હિંદુઓનાં તથા હરિજનોનાં દિલ્લ નવા પ્રકાશને માટે ઉઘાડશે. મંદિરોનો સંદેશો એકે-એક હરિજનના ઘરની અંદર બેઠે મુઠી પડેાંચશે. આર્થિક અને કેળવણી-વિષયક ઉદ્ધારનો સંદેશો તો જે વ્યક્તિઓને તેનો લાભ મળશે એમને જ સ્પર્શ કરશે. મારી માફક જેઓ માનતા હોય કે મંદિરો એ હિંદુ ધર્મનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે, જેમ દેવળ ખ્રિસ્તી ધર્મનું અને મરિજદ ઇસ્લામનું છે તેમ, તેઓ આ મારી વાત સહેલાઈથી સમજી શકશે. દરેક હરિજને એકદમ મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ એ કાંઈ આવશ્યક નથી. એ જાણે કે એને હક મળ્યો છે એટલું પૂરતું અને આવશ્યક છે.

અને હિંદુ ધર્મમાં ધાર્મિક દષ્ટિએ ઉપવાસો અને એના જેવાં બીજાં પ્રતીકે સ્વાભાવિક અને આવશ્યક સ્થાન છે. દિવ્ય પ્રેમના સાચા પુકારમાં જે કાંઈ જખ્ખરદસ્તી હોય તો આવા ઉપવાસ આદિમાં જરાય વધારે જખ્ખર-દસ્તી નથી.

ધર્મેના સવાલ

[તા ૨૭-૧-૧૯૩૩ના રાજ ગાંધીજીએ એ. પી. આઈ. ને આપેલી મુલાકાતનો હેવાલ]

શ્રી વી. વી. શ્રીનિવાસ આયંગરે મદ્રાસમાં સનાતનીઓની સભા આગળ એક ભાષણ આપ્યું હતું અને તેના હેવાલ ત્યાંનાં સ્થાનિક છાપાઓમાં છપાયો હતો તે ભાષણમાંનાં નીચેનાં વાક્યો તરફ ગાંધીજીનું ખાસ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું :

“મિ. ગાંધી જે હરિજનોના મંદિરપ્રવેશના મોટા પુરસ્કર્તા છે તેમણે જાહેર ક્યું છે કે એ ચળવળ રાજદારી નથી પણ ધાર્મિક છે. . . . મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ચળવળ ધાર્મિક નથી પણ એક મોટી રાજદારી ચળવળ છે. મિ. ગાંધીના રાજકારણ માટે એ આવશ્યક હતું કે સરકારની સામે એક સંયુક્ત મોરચો રચવામાં આવે. તે માટે હરિજનોને પોતાના પક્ષમાં લેવાનું બહુ આવશ્યક હતું. . . . અત્યારનો મંદિરપ્રવેશનો પ્રશ્ન મિ. ગાંધી અને તેના અનુયાયીઓની એક રાજદારી વાજ છે, જેને સર્ધને હરિજનોના નવા પક્ષને કોંગ્રેસમાં વાળી શકાય.”

ગાંધીજીએ કહ્યું કે શ્રી આયંગર જેવા એક વખતના જાજ આટલી ખિનજાબદારીથી બોલે છે તે જોઈને મને આશ્ચર્ય અને દુઃખ થાય છે. તેમણે જો ચળવળનો અભ્યાસ કરવાની તસ્દી લીધી હોત તો તેમને તરત જણાય હોત કે મારે (ગાંધીજીને) માટે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હું રાજ્યપ્રકરણ વિષે સમજતો થયો તેનીયે અગાઉનો એક ધાર્મિક સવાલ છે. જે હું ધાર્મિક વૃત્તિને બદલે રાજદારી વૃત્તિથી જ દોરવાયો હોત તો તે મંદિર-પ્રવેશના પ્રશ્નને આ કાર્યક્રમમાંથી બાકાત રાખત, અને હરિજનોના કેવળ આર્થિક અને કેળવણીવિષયક પ્રશ્ન ઉપર જ મારું બહુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરત. પણ આ પ્રશ્ન ઉપાડતો તો મારી જે કાંઈ પ્રતિષ્ઠા હોય તેને જોખમમાં નાખી છે. કારણ હું માનું છું કે હરિજનોને મંદિરપ્રવેશ મળે ત્યાં સુધી હિંદુ સમાજમાંથી અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થઈ છે એમ ન કહેવાય.

સનાતનીઓ પાસે માગણી

‘માંધીજીએ ઉમેયું’ : શ્રી આયંગર અને જીજ્ઞ સનાતનીઓ જેઓ એમ કહે છે કે અમે હરિજનો પ્રત્યે ખરાબ વર્તીવ રાખવા માંગતા નથી અને એમની આર્થિક તથા જીજ્ઞ સાંસારિક સ્થિતિ સુધારવા ઇચ્છીએ છીએ તેમની આગળ આ માગણી હું રજૂ કરું છું. તેઓ હરિજન સેવક સંઘમાં જોડાય, તેને નાણાંની મદદ કરે અને હરિજનોની સાંસારિક સ્થિતિ સુધારવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધરે. કેવળ મંદિરપ્રવેશનો પ્રશ્ન મારા ઉપર અને મારા જેવો વિચાર કરનારા ઉપર છોડી દે. શ્રી આયંગર જાણતા હોવા જોઈએ કે સંઘમાં ઈંગ્લેન્ડનીઓ બહુ થોડા છે. તેમાં ઘણા આગેવાન ક્ષિપ્તરસો જોડાયેલા છે. સનાતનીઓ કહે છે તે પ્રમાણે સાથે જ કરવા ઇચ્છતા હોય તો સંઘને નાણાં અને કાર્યકર્તાઓ પૂરા પાડીને સંઘનો કમળો તેઓ લઈ શકે છે અને સંઘની નીતિ ધરી શકે છે. આ વસ્તુ તેમને અનુકૂળ ન આવતી હોય તો તેઓ જીજ્ઞ હરીફ સંસ્થા કાઢે અને આખા દેશમાં તેની શાખાઓ ફેલાવે અને એમ કરીને હરિજનોને ઉપકારવશ કરી તેમનાં હૃદય છતી લે. હું મંદિરપ્રવેશની ચળવળ ચલાવીને ધાર્મિક પુણ્ય મેળવવાનો અને એકસપાટે હરિજનો અને સર્વજન હિંદુઓનો ઉદ્ધાર લઈ શકે છે, બંનેની વિશુદ્ધિ પણ લઈ શકે છે, અને આપોઆપ હરિજનોની સાંસારિક સ્થિતિ પણ સુધારી શકાય છે, એ જનાવવાનો ચાન્સ લઈશ. શ્રી આયંગરે સમજવું જોઈએ કે મોટા જનસમુદાયને લાગતીવળગતી બાબતમાં ‘કોઈ બાજી’ બહુ ચાલી શકે નહીં. તેમને તો દરેક માણસ અપીલ કરી શકે અને સમજાવી શકે. એટલે ત્યાં તો આખરે પ્રમાણિકતા અને સંગીન કામ એ જ ફાળી શકે.

આ ધાર્મિક બાબતમાં દખલગીરી નથી

ધાર્મિક બાબતમાં દખલગીરીનો અક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે એ પ્રશ્ન વિષે તો પહેલાંના નિવેદનમાં મેં કહેલું જ છે. મારા વિચારની અહીં હું પુનરુક્તિ કરું કે બ્યારે લોકોના હાથમાં ખરી સત્તા આવશે ત્યારે પણ રાજ્ય તરફથી ધાર્મિક દખલગીરી થાય એનો વિરોધ કરવામાં હું અત્રણી હોઈશ. પણ સનાતનીઓ જેવ તરફનો લાભ લઈ શકે નહીં. મારા જેવાને જે એક પૂર્વગ્રહ અથવા તો એથીયે ખરાબ વસ્તુ લાગે છે તે ટકાવી રાખવા માટે એમને કાયદાની મદદ પણ લેવી છે—જેની તેમણે પહેલાં લીધી હતી—અને બ્યારે હું એ દરમિયાનગીરી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું ત્યારે એ પૂર્વગ્રહના ટેકેદારો ધાર્મિક બાબતમાં દખલગીરીનું શુભરાણુ

મત્યાવવા તૈયાર થયા છે. ખરેખર હું તો એમના એ પૂર્વગ્રહને પણ માન આપવાને તૈયાર છું. કારણ હું જોઈ છું કે મને જે પૂર્વગ્રહ લાગતો હોય એ ખીજને સાચું માન લાગતું હોય. પણ આ વસ્તુ એવી છે જેને માટે કાયદાની મદદ કાઢી શકાય જ નહીં. કાયદો તો પોતાની સમક્ષ આવતા પ્રશ્નોનો દુન્યવી રીતે જ વિચાર કરી શકે. કોઈ આગમ, અથવા શાસ્ત્રમાં ચોરીનું સમર્થન કર્યું હોય તો તેથી કોઈ કાયદો તેને મોન્ય રાખી શકે નહીં. મને પોતાને આશ્રમમાં એવા પડોશીઓ મળ્યા છે જેઓ પ્રમાણિકપણે એમ માને છે કે તેમની નાનને ખુદ ઈશ્વરે ચોરી કરવાનો ધંધો બદલ્યો છે. હું તેમના એ પૂર્વગ્રહને પણ કદાચ માનવા તૈયાર થાઉં પણ કાયદો ન માને. આ હું કાનૂનિક દાખલો નથી આપતો પણ અત્યારના વાસ્તવિક અનુભવની વાત કરું છું.

હિંદુ ધર્મની વિશુદ્ધિ થવી જોઈએ

શ્રીઆચાર્ય મારે વિષે કહે છે કે હું શાસ્ત્રોમા માનતો નથી. આ આક્ષેપના સમર્થનમાં મારું એક પણ વાક્ય તેઓ બતાવી શકશે નહીં. શાસ્ત્રોનો પોતે કરેલો જ અર્થ અચૂક હોવાનો તેઓ દાવો કરે છે અને તેના પ્રમાણ્ય વિષે પોતાનો જ નિર્ણય ખરો માને છે તે માટે તેમને વધારેપડના બહા વકીલ ગણવા જોઈએ. તેઓ અને તેમના ખીજ સાથીઓ, જેઓ મારી સામે તરેહતરેહના આક્ષેપો કરે છે અને એ આક્ષેપો માગિન કરવાને માટે મારા લખાણોને મારે મચડે છે, તેમને હું પૂછું છું કે આવી રીતોથી તમે સનાતન ધર્મને ટકાવી રાખી શકવાના છો? હું જ્યારે કહું છું કે નવો ધર્મ સ્થાપવાની અથવા તો નવો ધર્મસંપ્રદાય સ્થાપવાની મારી જંરા પણ ઇચ્છા હોય તો તેમ કહેવાની શક્તિ હું ધરાવું છું એ તેઓ માને. પણ હિંદુ ધર્મ મારક્ત જ પ્રકાશ, આનંદ અને શાન્તિ મેળવવા સિવાય આ દુનિયામાં મારી ખીજ કશી ઇચ્છા નથી. એ કારણે જ હું તેને વિશુદ્ધ થયેલો જોવા ઇચ્છું છું. હિંદુ ધર્મ મને સંતોષ આપે છે કારણ એને હું જેવી રીતે મમળ્યો છું અને જે રીતે એ 'હું' આવરી રહ્યો છું એ રીતે ખીજ બધા ધર્મો પ્રત્યે પૂરેપૂરો સમભાવ રાખવાની અને ખીજ ધર્મનાં અનુયાયીઓને પણ મારા સગા બાઈબહેન ગણવાની તે મને પ્રેરણા આપે છે. ગીતાનો, વેદોનો, ઉપનિષદોનો, ભાગવતનો અને મહાભારતનો મારા ખ્યાલ પ્રમાણેનો હિંદુ ધર્મ મને શીખવે છે કે જ્યમત્ર એક છે અને ઈશ્વરની આગળ કોઈ જીત્યું નથી તેમ કોઈ નીત્યું નથી. વાદવિવાદ કરવાનો મને કંટાળો છે, પણ અમત્યનો અને અશુદ્ધિનો મને તેથીયે વધારે કંટાળો છે. એ અનિષ્ટો સામે લડવામાં મારી સાથે બળવાને હું સનાતનીઓને નિમંત્રું છું.

પૂજાર્થના હક

પુરીના જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે શ્રી રંગા આચરને લખેલા કાગળ ઉપર અને શ્રી રંગા આચરે આપેલા તેના જવાબ ઉપર ટીકા કરતાં ગાંધીજીએ એ. પી. આર્ષ. ને આપેલી મુવાકાતમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

ખરેખર અને દિલગીરી થાય છે કે જગદ્ગુરુએ આ બિલો વિષે આવો કાગળ લખ્યો. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે એ બિલો કોઈ પણ રીતે અથવા કોઈ પણ રૂપમાં ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યમા દખલ કરતાં નથી. તેથી ભલદું અને બિલો ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનું બરાબર રક્ષણ કરે છે. જગદ્ગુરુએ કહેલી સરખામણી પણ સાચી નથી. જેતુ સામ્રાજ્ય જ્ઞાન જોઈએ એવો કોઈ સામ્રાજ્ય પ્રશ્ન જ આ બિલોમાં નથી, જે નિર્ણય માટે લોકો આગળ રજૂ કરવો જોઈએ. પૂજા કરતી વખતે પોતાની સાથે કોણ આવી શકે અને કોણ નહીં એનો નિર્ણય કરવાનો પૂજાર્થને હક્ક છે. તમારે એને ધર્મનો ફેરફાર કહેવો હોય તો કહો પણ એ હકથી તમે લોકોને વંચિત કરી શકો નહીં.

લોકો પાસેથી જે હક કદી ખૂંચવી લેવાવો જોઈતો નહોતો તે હક તેમને પાછો આપવામાં કશી ધાર્મિક દખલગીરી થતી નથી. જે એટલું કબૂલ રાખવામાં આવે કે મંદિરમાં પૂજા માટે જનારામાના સોએ સો ટકાની એવી ઇચ્છા હોય તો તેઓ મંદિરમા દાખલ થવાના નિયમોમાં ફેરફાર કરી શકે, તો એટલું તો મહેલોથી તમારે સ્વીકારવું પડશે કે પૂરતી બહુમતી, પોતાનાથી અલગ રહીને પૂજા કરવાની હધુમતીની સ્વતંત્રતામાં જ્યાં સુધી તેઓ આડે ન આવતા હોય ત્યાં સુધી મંદિરપ્રવેશના પ્રશ્ન વિષે નિર્ણય કરવાનો હક ધરાવે છે. સુધારકો, જેઓ એ જ ધર્મના અનુયાયીઓ હોવાનો અને એ જ શાસ્ત્રો માનવાનો દાવો કરે છે તેમને વિષે જગદ્ગુરુ જેવા જવાબદાર માણસે એમ કહેવું કે એ લોકો તો સનાતન ધર્મના મોહી છે, એ બહુ ગંભીર વસ્તુ ગણાય. વળી એ વસ્તુ તો મારી સમજમાં જ ઊતરતી નથી કે આ બિલો પાસ કરવા એ શી રીતે બંધારણ વિરુદ્ધ છે.

કમનસીબ સરખામણી

આ પ્રમાણે જગદ્ગુરુનો કાગળ વાંધાબરેલો છે. તેની સાથે મને એમ લાગે છે કે શ્રી રંગા આયરના જવાબમાં પણ કેટલોક સુધારો કરવાની જરૂર છે. મહાઆરનો લોકમત ખિલોની વિરુદ્ધ છે અને તેથી હરિજનોના મંદિરપ્રવેશની પણ વિરુદ્ધ છે અને ગુરુવાણુરની મનગણતરીનું પરિણામ એથી ઊલટી વસ્તુના સૂચન તરીકે ગણાવું જોઈએ, એ બાબતમાં તેમને જેટલી ખાતરી છે એટલી મને નથી. મહાઆર જઈ આવેલા અને આંખે જોનારા માણસોએ મને કહ્યું છે કે ત્યાંનો લોકમત મંદિરપ્રવેશની કોઈ પણ રીતે વિરુદ્ધ નથી. પણ એ વસ્તુ એવી છે કે એનો નિર્ણય, કોઈ પણ રથને બંને પક્ષ સંયુક્ત દેખરેખ નીચે બિનસરકારી મતગણતરીને સંમત થાય ત્યાં થઈ શકે.

પોતાના અતિ હિત્સાહમાં અને મારા પ્રત્યેના અંધ પ્રેમને લઈને શ્રી રંગા આયર એક કમનસીબ સરખામણી કરવામાં ફસાઈ પડ્યા છે. હું કોઈ પણ રીતે મારી જાનને છુદ્ધની સાથે સરખાવવા યોગ્ય માનતો નથી. હું મને તદ્દન સામાન્ય માણસ, એક અહના કાર્યકર્તા, જે બીજા માણસના જેટલો જ ભૂખને પાત્ર છે, એવો માનું છું. હું માત્ર નમ્ર સત્યશોધક છું. વળી આ સરખામણી તો બીજા એક કારણથી પણ કમનસીબ છે. સનાતનીઓ તો કહેશે કે છુદ્ધ તો નાસ્તિક હતો અને વેદના પ્રામાણ્યમાં તથા વેદના ઈશ્વરીપણામાં માનતો નહોતો; જોકે એ નાસ્તિક હતો અથવા વેદમાં નહોતો માનતો એમ વસ્તુતઃ તો નથી જ. પણ એ શું હતો તે આપણા મુદ્દા માટે અપ્રસ્તુત છે. બહુજનસમાજ એને વિષે શું માને છે એ જ મવાલ છે. તેથી મને પણ જો નાસ્તિક અને વેદના ઈશ્વરીપણામાં નહીં માનનારો ગણવામાં આવે તો, સમગ્ર રીતે હિંદુ શાસ્ત્રોનો વિચાર કરતાં આધુનિક અસ્પૃશ્યતાને શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ ગણીને તેનો ઇન્કાર કરવાનું, એક સુધારક તરીકે હિંદુઓને કહેવાનો મને કશો હક નથી એમ કહેવામાં આવે.

બીજું પ્રાયોપવેશન

[ગાંધીજીએ પોતે પોતાના ૨૧ દિવસના ઉપવાસ વિષે સંખેતા અને 'હરિજનબંધુ'માં પ્રગટ થયેલા લેખો આ પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે.]

૧ -

બીજું પ્રાયોપવેશન

આ ઉપવાસનો નિશ્ચય હું ઝટઝટ નથી કરી શક્યો. કેટલાય દિવસો થયાં અંતરમાં ધાધાવેલી આલી રહી હતી. અનેક વાર યાવ કે ઉપવાસ કરી નાખું, છતાં મારી પોતાની સામે હું ઝઘડયાં જ કરતો હતો. પણ હરિજન દિન ઊજવવાની તૈયારી તરીકે જ હોયની એમ જાણે એક બે કલાકના મંથનને અંતે મને ફરી ફરીને અવાજ આવ્યો: 'ત્યારે કરી નાખની, છવ!' એની સામે પણ હું થયો, પણ એ વિરોધ તરત શમી ગયો, અને મધરાત પછી સ્પષ્ટ નિર્ણયકારક જવાબ મળ્યો—'તારે ઉપવાસ કર્યે જ છૂટકો છે.' આમ વાદળ વીખરાઈ ગયું એટલે એની મુદત અને તારીખ તો તત્કાલ કરાવી શકાયાં—૮મી ને સોમવાર બપોરથી આરંભીને ૨૬મી મે ને સોમવારે બપોરે પૂર્ણાદિતિ થાય એવો એકવીસ દિવસનો આત્મશુદ્ધિનો ઉપવાસ કરવો એમ પ્રતિજ્ઞા હૃદયે કરી લીધી. આત્મ-શુદ્ધિનો ઉપવાસ એટલે એમાં કશી શરત ન હોય. એ ઉપવાસને બાજુ સંજોગોની સાથે લેવાદેવા ન હોઈ એને ફેરવવાપણુ ન હોય.

આ ઉપવાસ કયા કારણોને લીધે થયો એ કહ્યું જાય એમ નથી. અનેક કારણોની અસર પ્રગટ-અપ્રગટ રૂપે મારા ઉપર ચતી જ ગઈ, અને એ બધાનું આખરી પરિણામ આ ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞામાં આવ્યું. પણ દરેક ઘટના હરિજનસેવાની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારી છે એટલી તો મારે આત્મા સાક્ષી પૂરે છે. એ ઉપવાસ ઠોની સામે કરવામાં આવ્યો છે એમ મને પૂછવામાં આવે તો મારે કહેવું જોઈએ કે કોઈ ખાસ વ્યક્તિ મારા

ધ્યાનમાં નહોતી, અને ખરું કહું તો એ દરેક વ્યક્તિની સામે છે, જેને ઉપવાસની ધાર્મિકતા વિશે શ્રદ્ધા છે, અને જે એના ઉત્સવમાં, હાલ તુરત એમાં ભળવાની હાલસા રાખ્યા વિના, ભાગ લેવા ઇચ્છે છે. પણ એથીયે વધારે સાચું એ છે કે એ ઉપવાસ મારી પોતાની સામે છે. મહાબીષ્ણુ પાપનો નાશ કરવાને માટે મોટા પુણ્યનો પુંજ જોઈએ. એ મારામાં ન હોય, મારા સાથીઓમાં ન હોય તો એ ધર્મયુદ્ધ ચાલી શી રીતે શકે? પગલે પગલે ન્યાં સાવચેતી રાખવાની અને જમત રહીને ચાલવાનું ત્યાં એખચર રહીએ તો આખી હિલચાલના ચૂરેચૂરા ઘર્ષ જલ્ય અને હરિજનોના આપડાનો અંદર જુલો ઘર્ષ જલ્ય. આ ઉપવાસ એ મારી અને સૌ સાથીઓની અધિક આત્મશુદ્ધિને માટેની પ્રાર્થના છે.

પણ આ ઉપવાસને જેનું અંતર કળસ કરે તેણે મારી સાથે જોડાવાનું નથી. એ તો પોતાની અને મારી પીડાને અર્થે આદરેલું તામગી તપ થશે.

પણ આ ઉપવાસ ચિનગારી રૂપ અવસ્થ થશે. મારા ઉપવાસની સાથે આત્મશુદ્ધિનો એ યજ્ઞ સમાપ્ત નહીં થાય પણ આરંભાશે. મારા કરતાં કેટલીય પવિત્ર અને અધિકારી વ્યક્તિઓ પડી છે જે એ યજ્ઞને ચાલુ રાખશે, અધિક શુદ્ધિ આપશે.

એવા મહા યજ્ઞ વિના અસ્પૃશ્યતા રૂપ બધાનક જલાનો અંત પ્રશક્ર્ય જોઈ' છું. છેલ્લા છ માસમાં મેં પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ, નિરક્ષરો અને સાક્ષરો, પુરાતનીઓ અને સનાતનીઓ, હરિજનો અને હરિજનેતરોની સાથે ખૂબ ચર્ચા કરી, એમના કાગળો વાંચ્યાં, લેખો જોયા, અને એ બીષ્ણુ રાક્ષસ, મેં હૃદયના કરી હતી તેના કરતાં અતિ વધારે બધાનક છે એ વિશે મારી આંખ બીધડી, એનો નાશ કરવાને નહીં લાખો રૂપિયા કામ આવે, નહીં સંધોની સ્થાપના કામ આવે, નહીં હરિજનોને હાય રાજકીય સત્તા મેળવી આપીએ એ કામ આવે — જોકે ત્રણેની જરૂર છે. પણ એ બાલ સાધન-સંપત્તિનો પાયો તો આંતર સાધનસંપત્તિ ઉપર રચાયેલો હોય તો જ એ સફળ થાય. કોયળી છૂટે પણ હૃદયમાં કૃપણતા હોય તો? સંધો સ્થપાય પણ હૃદયમાં એ સંધને નિરર્થક કરનારા સ્વાર્થ અને મેલ બધાં હોય તો? હરિજનોને બાલ સત્તા મળે પણ હૃદયમાં 'અમે હિંદુ છીએ' એ પ્રકારના વિધાસથી મળતી સત્તા ન હોય તો? એટલે સર્વોપરી આવસ્થકતા આત્મ-શુદ્ધિની છે. તે ઉપવાસ અને પ્રાર્થનામાંથી જ ઉદ્ભવે. સત્યરૂપી ઈશ્વરનાં દર્શન આપબળના અભિમાનીને નહીં થાય પણ હારિશને અને નિરાધારને અને રામજીને જ પોતાનું બળ માનનારા નિર્ગળને થશે.

પણ દેહને સ્થૂળ આહાર આપવાનો બંધ કરવાથી કશું ન વળે. ધી-સ્વમાત્ર વિષયોનો આહાર કરતી બંધ ન થાય ત્યાં સુધી પરનાં દર્શન અશક્ય છે, અને બંધ થાય તો જ રોમે રોમે સત્વરથી ધ્વિર વ્યાપશે અને પ્રગટ થશે. એટલે એવા આધ્યાત્મિક ઉપવાસને માટે તો તેઓ જ અધિકારી હશે જેમણે યતોતું જાત્ર પાલન કરેલું હશે, જેમનામાં વિરોધી તો, યું, આતતાપી પ્રત્યે પણ અહિંસા હશે, જેમણે જલ્પચર્ચાનું પાલન કર્યું હશે, જેમણે અપરિગ્રહ અને અસ્તેય સેવ્યાં હશે. આ સાધનસંપત્તિ વિનાનો એક જીજ્ઞાસુ મારી પછી ઉપવાસ ન આદરે.

આવતા સખાહથી આરંભનારા ઉપવાસનો કોઈ અનર્થ ન કરે. મને મરવાની જરાય ધરૂછા નથી. મારે તો હરિજનસેવાને માટે જેટલું જિવાય તેટલું જીવવું છે, જેકે એ સેવાને માટે જ મરવું પડે તો મરવાની પૂરી તૈયારી છે, એવી આશા રાખું. પણ મારે તો આ ઉપવાસથી મારે માટે અને મારા સાથીઓને માટે અધિક શુદ્ધિની, અધિક તન્મયતાની, અધિક આત્મસમર્પણની ભિક્ષા ધ્વિર પાસે માગવી છે. મને તો કુંદન જેવા ચારિત્ર્યના કામ કરનારા સાથીઓ જેઈએ છે, જ્યારે મારી નજરે તો બપુર મહિનતાના દાખલાઓ આવ્યા છે. આવા માણસો હરિજનસેવાના કામનો ત્યાગ કરે એવી આ ઉપવાસ દ્વારા તેમની પાસે તન્ન માગણી છે. વળી આ હિલચાલ ઉપર ખીજે પણ એક આક્ષેપ થાય છે. અનેક અનાતની મિત્રો અને ખીજા મહાપુરુષો મને છે કે આ મુદ્દ ધર્મમુદ્દ નથી પણ રાજકાજની સોગટાંબાજ છે. ઉપવાસ કર્યા વિના હું ખીજા કઈ રીતે એ લોકોને સમજાવી શકું કે એને રાજકીય બાજીની સાથે કરોડા સંબંધ નથી, એ શુદ્ધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ છે? આશા રાખું કે એમાં હું સફળ થઈશ.

ધ્વિરને આ દેહ પાસેથી વધારે સેવા લેવી હશે તો જરૂર તે અને દકાવી રાખવાની પેરવી કરશે. સ્થૂળ ખોરાક બંધ થતાં આધ્યાત્મિક ખોરાક મોકલવો તે શરૂ કરશે. પણ ધ્વિરનેયે માણસો મારફતે કામ લેવું પડે છે ના! એટલે અસ્પૃશ્યતાને સદંતર નાખૂં કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા જેઓ જેઈ ગયા છે એવાં ભાઈઓ અને બહેનો સર્વળું હિંદુઓના તરફથી હરિજનોને આપવામાં આવેલા કામનું સંપૂર્ણ પાલન કરીને મને જેઈતો આધ્યાત્મિક ખોરાક પહોંચાડશે.

સાથીઓ આ ઉપવાસથી મભરાય નહીં. તેમને તો એથી વધારે હિંમત મળવી જેઈએ. સૌએ પોતાને સ્થાને આસનજલ્લ રહેવાનું છે. અને જેઓ હાલ ગુરત યોગ્ય આરામને માટે અથવા રોગના નિવારણ અર્થે બહાર મથેલા છે તેમણે ત્યાં જ રહી જવું એ શોભશે, કારણ એ તેમનું યોગ્ય

જે એકવીસ દિવસના ઉપવાસને અંતે મારો દેહ ન ટકે તો વાંચનારે માની જ લેવું કે આ દેહ આ અને બીજી સેવાને સારું નફામો હતો. અહીં શ્રદ્ધાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. આંધળી શ્રદ્ધા તો થોડાકંઈ જોવામાં આવે છે, તેથી શ્રદ્ધા જ નિંદવાબ્દેમ યર્ષ પડી છે. પણ જેમ ઘણા આંધળા હોય તેથી એક દેખતો નફામો નથી થતો પણ આંધળાને દોરનાર બને છે, તેમ અસંખ્યની આંધળી શ્રદ્ધાનું નિવારણ એકની દેખતી શ્રદ્ધા કરી શકે એમ છે. મારે એવી શ્રદ્ધા મેળવવી છે. બીજાં સ્ત્રી-પુરુષો પણ એ પ્રયત્ન કરે. એ મેળવવામાં મનસાવાચાકર્મણા થયેલ એક કે અનેક ઉપવાસ કામના છે.

૩

અમોઘ તપ

આ લેખ હું છઠ્ઠી ને યનિવારે પ્રાતઃકાળે લખી રહ્યો છું. ઘણા મિત્રોની વાતો સાંભળી. તેમનો મોહ અથવા પ્રેમ મને આગામી મહાપરમાર્થી શોકવા માગે છે. અંતરાત્મા કહે છે: 'શોકવું એ પાપ છે. જે સત્યનારાયણને નામે સત્રનો સંકલ્પ કર્યો છે તે પોતાની પ્રજ્ઞા અનુસાર સત્ર પૂરો કરાવશે.'

બાલ દષ્ટિએ જેટલું હું જોઈ છું તે મને સૂચવે છે કે ગમે તેમ થાય તોયે મારે ઉપવાસ કરવો જોઈએ. પંડિત સંતાનને પંજાબના કામનો એક હેવાલ મને આપ્યો છે, તેમાં લાલા મોહનલાલે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, તે દૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) પંજાબમાં આર્ષસમાજ, સનાતની, શીખ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી, બધા હરિજનોને પોતાની તરફ ખેંચવા માગે છે.

(૨) હરિજનોમાં એવા આવેવાનો નીકળ્યા છે જેમનો લોભ વધતો જાય છે ને તે સંતોષવો અશક્ય છે.

(૩) એ જ ઉદ્દેશથી કામ કરનારો પ્રતિસ્પર્ધી સંઘ પંજાબમાં છે. વાચકો વાંચીને ચકિત થશે કે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર મારો ઉપવાસ છે. અર્થાત્ હરિજનસેવા સંઘના સેવકોએ સમજવું જોઈએ કે આ કાર્ય કેવળ ધાર્મિક છે ને ધાર્મિક દષ્ટિએ થવું જોઈએ. એટલું સ્પષ્ટ યર્ષ જાય એટલે આ ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી જાય છે. બીજા ધર્મો ને સંપ્રદાયોના લોકો જે કામ કરી રહ્યા છે તેને હું ધાર્મિક નથી માનતો. હરિજનસેવકો જે ધર્મ-ભાવનાથી કામ કરશે તો તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ આવશે કે તેમની સેવા એ જ સેવાનું ફળ છે. સેવકોને તો ન્યાયનું જ પતન રાખવાનું છે. તેથી,

હરિજન નેતાઓ કે ખીજું કોઈ પણ અયોગ્ય દબાણ કરશે તો તેનાથી તેઓ નહીં દબાઈ જાય. પ્રતિરૂપથી સંઘો પર ધર્મભાવનાથી કરેલા કાર્યોનો પ્રભાવ પડ્યા વિના નહીં જ રહે.

આવા ચમત્કારી 'ધર્મ'ની વ્યાખ્યા શી છે? ધર્મ તે જે આત્માને શુદ્ધ કરે છે, જે ક્ષણની આકાંક્ષા નથી રાખતો, જેને અખૂટ વિશ્વાસ છે, જેનામાં સ્વાર્થ અસંભવિત છે. એ ધર્મને અનુકૂળ એવું કાર્ય ધાર્મિક કહેવાય. આ અર્થમાં ધાર્મિક એવી પ્રવૃત્તિમાં હરિજનની સેવા સવર્ણ હિંદુની શુદ્ધિનું રૂપ લે છે, તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત બને છે. જે આ વાત બરાબર સમજાઈ જાય તો કોઈને કશી શંકા ન રહે. દરેક સ્ત્રી પુરુષ અથવા સંઘ યથાશક્તિ હરિજનસેવા કરીને શુદ્ધ થાય, કોઈની નિંદા ન કરે, દ્વેષ ન કરે. એમાં રાજદારી લાભની કપચિ વાત જ નથી.

પણ આમ કહેવું સહેલું છે, કરવું કઠણ છે. એનો અર્થ એ થયો કે ધર્મ છુદ્ધિગમ્ય નથી, હૃદયગમ્ય છે. હૃદયની જાગૃતિને માટે તપ વિના ખીજો એકે ઉપાય નથી. તપ ત્યાગની પરિસીમા છે. તપનો આરંભ ઉપવાસથી થાય છે. તાપ સહેલો એનું નામ તપ. ઉપવાસનો તાપ ઉપવાસી જાણે છે. દલીલોથી હું જે સમજાવી શકતો નથી તે ઉપવાસ રૂપી તપથી સમજાવવાની આજી રાખું છું.

એમ હો વા ન હો, આ તપ સિવાય મને શાંતિ મળે એમ નથી, કેમ કે મને વિશ્વાસ છે કે ઈશ્વર મારી પાસે એ જ મામે છે. આ તપ કરતાં દેહ પડશે તો લોકો સમજશે કે આ દેહનું મારું કામ પૂરું થાય છે, મારો સંબંધ સમાપ્ત થયો છે. એમાં ખેદ કે દુઃખને સ્થાન નથી અને હરિજન-સેવાને માટે તપ કરતાં દેહનો અંત આવે એથી રૂઠી વાત મારે માટે કે હરિજનકાર્યને માટે ખીજી શી હોઈ શકે? જે તપ નિર્વિઘ્ન પૂરું થશે તો મારો આત્મવિશ્વાસ વધશે અને મારી સેવાશક્તિ વધશે. ગમે તે સ્થિતિમાં આટલું તો સ્પષ્ટ થશે જ કે હરિજનસેવા સંઘનું કામ કેવળ ધાર્મિક છે, સવર્ણ હિંદુઓના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે છે અને આ કાર્યમાં જે પવિત્ર નથી એવા લોકોને સ્થાન નથી.

કોઈ એમ ન સમજે કે કેવળ દૈહિક ઉપવાસમાં કશી શક્તિ ભરેલી છે. એવા ઉપવાસમાં મન અને વસ્તુઓ સાથે હોલોર જોઈએ. મનસાવચાર કર્મણ્યા કરેલો ઉપવાસ પણ આત્મશુદ્ધિનાં સાધનોમાં એક આવશ્યક સાધન છે. એ જ કારણથી મેં ખીજા લેખમાં કહી દીધું છે કે દરેક માણસને ઉપવાસ કરવાનો અધિકાર હોઈ ન શકે.

રથાન દમી — ન્તેમ સુચકા કાપકાનોએને પોતપોતાને રથાને ર્દીને કામમાં ગમ્યા ર્દેવું યોગ્ય ગણાયે. મારી સાથે હરિજનનેવાને અગે કાંઈ ચચી કરવી હોય કે કાંઈ સચના આદિ લેવાની હોય તે સિવાય કાંઈએ અર્દી' દોડી આપવાની જરૂર ન્તેતો નથી.

આ ઉપવાસ મુઘની રાખવાનો કે છોડવાનો કે એમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાનો આમદ મિત્રો નદી' કરે એવી વિનંતી તેમને કરવાની જરૂર હોય ખરી કે? મારે તેમને ખાતરી આપવી ન્તેઈએ કે હું ઉપવાસની રાહ ન્તેતો નવરો ખેરી નદોતો રલો. એ ઉપવાસ તો ઉપર મેં દ્યું તેમ મારા ખોજામાં આવીને ષડ્યો છે. ૫છી હું એને કેમ ઠેલી શકું? એટલે દિંદલા અને જાદારના મિત્રોને મારી વિનંતી છે કે તેઓ મારે માટે અને મારી સાથે પ્રાર્થના કરે કે આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી હું નિર્વિધિ પાર જીનું, અને હું પોતે છતું કે મરું તોપણ ને કાપને અર્થ મેં ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે કાપ અંગેપાંગ પાર જીવરે.

મારા સનાનની મિત્રોને પણ વિનંતી કરું ખરો કે તેઓ પણ પ્રાર્થના કરે કે ઉપવાસને અતે મારું બને ગમે તે વધું હોય તોપણ મત્વનું મુખ ને હિરણ્મય પાત્રથી ઢંકાયેલું છે તે પાત્ર ખસી જવ્તો, અને સમરન દિંદુ સંસારને શુદ્ધ મત્વનું દર્શન થાઓ.

૩૦મી એપ્રિલ

૨

યજ્ઞનો આરંભ

હું જયપણથી શીખતો આવ્યો છું કે સારાં કામોનો — ધાર્મિક કામોનો આરંભ દેહશુદ્ધિ ને આત્મશુદ્ધિથી જ કરાય. ને ઉપવાસ સપ્ટેન્બર માસમાં થયો તેને આવા યજ્ઞનું સ્વરૂપ ન આપી શકાય. એ ઉપવાસની પાછળ સંકલ્પ સરકારી યોજનામાં ફેરફાર કરવા પૂરતો હતો. ખીજી હરિજન-સેવા તેનું અનિવાર્ય ફળ હતું. તે કચે' છટકા હતો. પણ સંકલ્પજળ યોજનાના ફેરફારની સાથે સમાપ્ત થયું અને ઉપવાસ પણ પૂરો થયેલ. એ ઉપવાસની પાછળ શરત હતી, અને તેટલે અંશે આ ઉપવાસથી તે જીતરતો હતો.

સેવાકાર્યનો આરંભ પાછળથી થયો. હૂં હવે જ્ઞેઈ' છું કે એ આરંભ સૂકો હતો. એની પાછળ શુદ્ધિયજ્ઞ ન હતો. એવો સંભવ છે કે એ યજ્ઞને અભાવે અરપૃસ્તતાનિવારણુ યુદ્ધે પૂર્ણ ધાર્મિક સ્વરૂપ ન પકડ્યું.

ઉપવાસની પ્રેરણા વખતે મને આ જ્ઞાન ન હતું. કયા એક કારણને સાડુ ઉપવાસનો નિશ્ચય થયો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ ઉપવાસ મારા

ખીળ પ્રસિદ્ધ ઉપવાસોથી નિરાળો છે. તેમાં હેતુ કેવળ શુદ્ધિનો છે. આ કરતાં દેહ પડી જાય તો એને હું અલ્પધાયુ' છતાં શુભ પરિણામ ગણીશ. અને હું ઇચ્છું છું કે સૌ એમ જ ગણે. હરિજનનું ચિંતવન કરતો, તેની શુદ્ધ સેવાની જાનના ધરતો હું દેહ છોડું એને સેવાનો સરસ આરંભ ગણું. પણ આ યજ્ઞમાં મારી ધારણા મરીને સેવા કરવાની નથી, જીવિને કરવાની છે. ઇશ્વરે ખીળું ધાયુ' હશે તો તેને કાલુ મિથ્યા કરી શકનાર છે? જેમ જીવિને સેવા કરવાની હામ છે તેમ મરીને પણ કરવાની છે. એટલે જીવન મરણને આપણે બધા એક જ વસ્તુ સમજાએ.

જેઓ આ ઉપવાસથી ચરચરી રહ્યા છે તેઓ દેહનો મોહ છોડે. મનુષ્ય દેહ છોડે છે એટલે તેનું કામ છોડે છે એવું નથી જ. દેહ મરે છે, આત્મા નથી મરતો. કર્તા અકર્તા આત્મા છે. તે ચિરજીવી છે, અમર છે. આપણે જાણીએ કે ન જાણીએ, ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ, પ્રવત્નમાત્ર આત્માને અંગે છે — પછી બલે તે તેને ઉપર લઈ જાએ કે નીચે.

આચારે મારી પ્રબળ ઇચ્છા એક જ છે. આ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું કામ ધાર્મિક છે, ને ધાર્મિક સાધનો વિના તે સિદ્ધ ન થઈ શકે, એવું આપણે સૌ સમજતા થઈએ. હરિજનની સેવામાં ખીળ હિંદુની શુદ્ધિ રહેલી છે. ખીળ હિંદુની શુદ્ધિ ન થાય ને હરિજનની આર્થિક કે રાજનૈતિક સ્થિતિ સુધરતી હોય તોયે એથી હિંદુ ધર્મ શુદ્ધ નથી થતો. અસ્પૃશ્યતાથી મેલ એવો છે કે જે ન નીકળે તો હિંદુ ધર્મને અવસ્થ ખાઈ જાય. તે મેલ કાઢવાને સારું અસંખ્ય હિંદુઓનાં હૃદયનું પરિવર્તન આવશ્યક છે.

આ મેલ આત્મશુદ્ધિ વિના ખીળ એક પણ સાધનથી નં નીકળે એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ સૌને લાગવું જોઈએ. એ સ્પષ્ટ કરનારું ઉત્તમોત્તમ સાધન મનસા, વાચા ને કર્મણા ઉપવાસયજ્ઞ છે. કેવળ શરીરનો ઉપવાસ એ મિથ્યા કૃષ્ટ છે. એ દંભ પણ હોય. જેનું મન અન્નક્ષણ મામતું બંધ થાય છે તેનું શરીર સહેજે નથી માગતું. જેનું શરીર અન્નક્ષણ નથી લેતું પણ મન તેમાં જ ભમે છે તે શરીર ઉપવાસ કરતો છતાં જમ્યાં જ કરે છે. ઘણા ઉપવાસ આવા જ હોય છે. તે બધા ધર્મદષ્ટિએ નિરર્થક છે, જ્ઞાનિકર પણ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. એટલે ધાર્મિક ઉપવાસમાં મનની તૈયારી પૂર્ણ હોવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. એવી તૈયારી મારે વિષે છે એમ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે. આવા યજ્ઞ કરતાં ઘણાઓ દેહ છોડે એ સંભવ છે. એવું બને તોયે એવા જ અનેક યજ્ઞો વિના આ નિવારણ ચનાર નથી; એ વિના અનેક સૈકા થયાં જડ થાલી રહેલો મેલ નીકળવાનો નથી. એ યજ્ઞમાં પહેલ મારી હોય એ જ વાસ્તવિક છે.

ધશ્વરની ભેટ

સત્યનારાયણે મારી જે અભિપરીક્ષા આદરી છે તે કેટલી આવશ્યક છે એનો નવો નવો પુરાવો મને મળતો જ મળ્યો છે. ઉપવાસ ન કર્યો હોત તો જે વસ્તુ મારી નગર સામે આવતી જાય છે તે જાણીને મારું હૈયું ભાંગી જાત. હરિજનકાર્ય પર એની ગમે તે અસર થાયો, પણ હું પોતે તો ઉપવાસ કરીને ઊગરી જ ગયો છું. ઉપવાસમાંથી હું ઊઠીશ કે નહીં એ નજીવી વાત છે. સંભવ એવો છે કે ઉપવાસ ન કર્યો હોય તો હું હરિજનોની વધુ સેવા કરવા, એટલું જ નહીં પણ કોઈ પણ જાતની સેવા કરવા નાલાયક બની જાત.

કેટલાક મિત્રોએ મને તાકીદના તારો કરીને આ પગલું લેતો રાક્ષાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મેં જીવનને જે રીતે ધડ્યું છે એમાં ઉપવાસ અનિવાર્ય છે એ વસ્તુ આ મિત્રો સમજશે એમ હું આશા રાખું છું. આ તો હું સ્વતંત્ર રીતે વિચારતાં કહું છું. આ ઉપવાસ ધશ્વરની પ્રેરણાથી થયેલો છે એ દાવો મેં કર્યો છે એ તો કાયમ જ છે. જેમણે મને તારો મોકલ્યા છે તે દરેકને હું જુદો જવાબ નથી મોકલતો એને સારુ તેઓ મને ક્ષમા આપશે. મારા પર કામનું દળાણ એટલું બધું રહ્યું છે કે તારોનો જે વરસાદ વરસી રહ્યો હતો તેને પહોંચી વળવું મારે સારુ અચકચ ઘર્ષ પડ્યું હતું. હવે આ લખ્યા પછી જે કલાકમાં ઉપવાસ શરૂ થશે એટલે સૌ મિત્રો અને હિતચિંતકોને મારી વિનંતી એ છે કે આ અભિપરીક્ષામાંથી હાયાં વિના પાર ઊતરવાની શક્તિ ધશ્વર મને આપે એવી પ્રાર્થના તેઓ કરે. હું કબૂલ કરું છું કે મારામાં જે કાંઈ શક્તિ હશે તે ધશ્વરે જ આપેલી હશે. એ સિવાય મારામાં બીજી કશી શક્તિ નથી. ધશ્વર આજ સુધી મારી ધા કદી સાંભળ્યા વિના રહ્યા નથી. એટલે મને એનો એટલો ભરોસો છે કે આ વેળા પણ મારી વહારે ધાવા વિના નહીં રહે.

એક હરિજન મંડળે તાર મોકલ્યો છે એમાં કહ્યું છે કે મારે ઉપવાસ અનાવશ્યક છે કેમ કે હરિજનોને સવર્ણ હિંદુઓની મદદની કરી મરજ નથી. એ મદદ વિના જ તેઓ ચલાવી લેશે. એ મંડળની દષ્ટિએ તેનું કહેવું સાચું છે, માત્ર એટલું સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ કે ઉપવાસ આદરવામાં મારે ઉદ્દેશ હરિજનો પર ઉપકાર કરવાનો નથી પણ મારી અને સાથીઓની શુદ્ધિ કરવાનો છે. હરિજનસેવા એ સવર્ણ હિંદુઓનો

વમ છે. તેમણે પોતાનાં જ બાંકુઓ પ્રત્યે જે અન્યાયો કર્યા છે એનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત તેમણે કરવાનું છે તેનો આ સેવા એ તો અંશમાત્ર છે. કેટલાક હરિજનો એ સેવાને ક્રોધથી તરછોડી રહ્યા છે એ હું બરાબર સમજી શકું છું. હરિજનોના મોટા ભાગને ઉદાર ભાવે એ સેવા સ્વીકારવાનો સમય હજી વહી ગયો નથી એવી આશા હું રાખી રહ્યો છું. મારા પર તેમના જે સંખ્યાબંધ સંદેશ આવ્યા છે તે પરથી હરિજનોએ એ સેવા સ્વીકારી છે એ વિષે મને સતિભાર શંકા રહી નથી.

સનાતની હિંદુઓને આ ઉપવાસમાં હજી વધારે બળાત્કારની ગંધ આવે છે. એકે એક મંદિર ખૂલે અને સર્વથા હિંદુઓનાં હૃદયમાંથી અસ્પૃશ્યતાથી જડ નીકળી જાય તોયે આ ઉપવાસ એકવીસ દિવસ પહેલાં છૂટવાના નથી, એટલું જો આ સનાતનીઓ સમજશે તો કદાચ તેઓ કબૂલ કરશે કે આ ઉપવાસમાં કોઈ રીતનો બળાત્કાર રહેલો નથી.

આ ઉપવાસનો ઉદ્દેશ વેરભાવનું નિવારણ કરવાનો, હૃદયની શુદ્ધિ કરવાનો અને આ શિક્ષણ ક્ષેત્ર ધાર્મિક છે અને ધાર્મિક સાધનોથી જ ચલાવવાની છે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાનો છે. ઈશ્વર આ વસ્તુ આશીર્વાદ આપે તે તેનો ઉદ્દેશ સફળ કરે.

તા. ૮-૫-૧૯૩૩

સવારના ૧૦

૫

ઈશ્વરની કૃપા

એક મિનિટમાં હું ઉપવાસ છોડીશ. જે ઈશ્વરના નામથી અને જેના ઉપરની શ્રદ્ધાથી આ ઉપવાસ શરૂ કર્યા તેના નામથી એ છૂટશે. મારી શ્રદ્ધા આજે ઓછી નથી પણ વધી છે. આ અવસર કેવળ ઈશ્વરનું નામ લેવાનો અને ભજન કરવાનો છે. પણ મારી ઉપર જે દાક્તરોએ, મિત્રોએ, અને બીજાઓએ અપૂર્ણ પ્રેમ રેડ્યો છે એ હું કેમ જૂઠી શકું? એટલે એનો ઉલ્લેખ કરી લઉં છું. કેમ કે એ પણ ઈશ્વરની કૃપાનો એક ભાગ છે. એઓનો બદલો તો ઈશ્વર જ આપશે. હરિજન ભાઈઓ અહીં આવ્યા છે એ મને બહુ ગમ્યું છે. હવે ઈશ્વરને મારી પાસેથી શું કામ લેવું છે તે હું જાણતો નથી. પણ મને તે લેવું હોય હું નિશ્ચિંત છું. એને વારતે એ શક્તિ આપી દેશે.

તા ૨૬-૫-'૩૩

જપોરના ૧૨-૨૦

અનશન વિષે

મારા અનશન પછી જાહેર લખાણ કંઈ પણ લખું તો તે હરિજન વિષે, 'હરિજન' પત્રમાં અને અનશનને લગતું હોય એમ અનશન પુરું થયું ત્યારથી જ મનમાં થતું હતું. ઈશ્વરકૃપાએ એ ઇચ્છા પાર પડી છે, અને એ જ કૃપાવડે હવે પછી કંઈક ને કંઈક પહેલાંની માફક હું 'હરિજનખંડુ'માં આપવાની આશા રાખું છું. પણ આનો અર્થ એવો નથી કે હવે મારામાં આવેલા કામને ઉકેલવાની શક્તિ પૂર્વવત આવી ગઈ છે. હજુ મારે ઘણી સંભાળપૂર્વક રહેવું પડે છે, પથારીને પણ સેવવી પડે છે. તેથી મને ખાસ પત્રો લખનારને ધીરજ રાખવા હું વિનંતી કરું છું. કદાચ હું તૈયાર થઈ જાઉં તેને હજી જીવે એક માસ જોઈએ, કોને ખબર છે કે એક માસમાં શું થશે? આપણે ક્ષણજીવી છીએ. આવતી પળે શું થશે એની પણ ખબર હોતી નથી. તો પછી મારા જેવા હરિજન-સેવકોની અભિક્ષાપાત્રોને વિષે કહેવું જ શું હોય? 'હરિજનખંડુ'ના વાંચનાર જે 'હરિજનખંડુ' એવાભાવનાથી જ લે છે તે વાંચે છે તેઓને મારી સલાહ તો એવી છે કે મારાં લખાણોની ને મારા અભિપ્રાયોની-રાહ જ ન જુએ. હરિજનસેવાનો માર્ગ સાવ સ્પષ્ટ છે. ક્ષેત્ર વિશાળ છે. 'હરિજનખંડુ' દરેક આડવાડિયે આશની પ્રવૃત્તિને ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શું કરવું જોઈએ, શું શક્ય છે, અને તે કેમ કરી શકાય એ પણ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમાંથી સૌને કંઈક ને કંઈક સેવા કરવાની મળી રહેવી જોઈએ. તો પછી મારા લખાણની કે મારા અભિપ્રાયની શી આવશ્યકતા હોય? મને એને સારું લખવાની ઇચ્છા થઈ જાય તો તે આત્મસતોષને સારું હોય છે. કંઈક પણ મારે વાંચનારને કહેવાતું, સમજાવવાનું હોય, ત્યારે લખવાપણું રહે. પણ લખવાપણું હોય અથવા ન હોય, અથવા લખવાની મને શક્તિ ન રહે કે અવકાશ ન રહે તોયે હું આશા રાખું કે વાંચનાર શિથિલ ન થાય અને 'હરિજનખંડુ'ની સાથેનો પોતાનો સંબંધ ઠાવમ રાખે.

હવે અનશન વિષે લખું.

ઈશ્વરની પ્રેરણા એ શી વસ્તુ હતી એ પ્રશ્ન ઘણાંએ કર્યો છે. એ પ્રેરણા મને કેવી રીતે થઈ? ઈશ્વરની જ પ્રેરણા હતી એ મને કેમ જાણ્યું?

મેં શું ઈશ્વરનાં દર્શના કર્યાં? તેનો સાક્ષાત્કાર થયો? આવી જાતના પ્રશ્નો થયાં જ કરે છે.

મારે સારુ ઈશ્વરપ્રેરણા, જેખી અવાજ, અતઃપ્રેરણા, સત્યનો સંદેશ વગેરે એક જ અર્થના સૂચક સંબંધ છે. મને કોઈ આકૃતિનાં દર્શન નથી થયાં. ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર નથી થયો. આ જન્મે થવાનો હશે તોપણ કોઈ આકૃતિનાં દર્શન થશે એવું હું માનતો નથી. ઈશ્વર નિરાકાર છે, તેથી ઈશ્વરનું દર્શન આકૃતિરૂપે હોય નહીં. ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર જેને થાય તે સર્વથા નિષ્કલંક બને છે. એ પૂર્ણકામ થઈ રહે છે. એના વિચાર-મંથિ હોય, અપૂર્ણતા કે મેલ હોતાં નથી. એનું કાર્યમાન સંપૂર્ણ હોય છે કારણ કે તે પોતે કંઈ જ કરતો નથી, તેનામાં રહેલો અંતર્યામી જ બધું કરે છે. તે તો એનામાં જ રાખી ગયો છે. આલો સાક્ષાત્કાર કરોડોમાં કોઈને જ થતો હશે. થઈ જ શકે એ વિષે મને મુદ્દલ શંકા નથી. મને એવો સાક્ષાત્કાર કરવાની અભિલાષા છે, પણ મને નથી થયો, અને હું હજી બહુ દૂર છું એટલું જાણું છું. મને જે પ્રેરણા થઈ એ નોખી જ વસ્તુ હતી, અને એવી પ્રેરણા વખતોવખત અથવા કોઈ વખત ધણીને થાય છે. એવી પ્રેરણા થવાને સારુ અમુક સાધનાની આવશ્યકતા રહે જ છે. સામાન્યમાં સામાન્ય વસ્તુ કરવાની શક્તિ મેળવવાને સારુએ જો કંઈક પ્રયત્ન, કંઈક સાધનાની આવશ્યકતા રહે છે, તો ઈશ્વરની પ્રેરણા મેળવવાની યોગ્યતાને સારુ પ્રયત્ન અને સાધનાની આવશ્યકતા હોય એમાં શી નવાઈ? મને જે પ્રેરણા થઈ તે આ હતી : જે રાત્રીએ એ પ્રેરણા થઈ તે રાત્રીએ મારે હૃદયમંથન ચાલી રહેલું. ચિત્ત બ્યાકુળ હતું. માર્ગ સૂઝતો ન હતો જવાબદારીનો બોજો મને કચરી નાખતો હતો. તેવામાં એકાએક મેં સ્મવાજ સાંભળ્યો. એ બહુ દૂરથી આવતો જણાયો છતાં સાવ નજીકનો હતો એમ મેં જોયું. એ અતુભવ અસાધારણ હતો. જેમ કોઈ મનુષ્ય આપણને કંઈ કહેતું હોય એમ આ અવાજ પણ હતો. મને કમને પણ એ સાંભળ્યા વિના ન જ ચાલે એમ હું વિવશ થઈ ગયો હતો. એ વખતે મારી સ્વપ્નાવસ્થા ન હતી. હું સાવ જાગ્રત હતો. ખરું જોતાં રાત્રીની પહેલી નિદ્રા લઈને જાગ્યો હતો. હું કેમ જાગી ગયો એ પણ ન સમજી શક્યો. અવાજ સાંભળ્યા પછી હૃદયની વેદના સાંત થઈ. મેં નિશ્ચય કરી લીધો, અનશનનો દિવસ ને તેનો કલાક નક્કી કર્યો, મારો ભાર એકદમ હળવો થઈ ગયો, અને હૃદય વિશ્વાસમય થઈ ગયું. આ સમય ૧૧થી ૧૨ની વચ્ચેનો હતો. ચાકવાને બદલે હું તાજે થઈ ગયો. એટલે આકારની નીચે પયારીમાં પડ્યો હતો ત્યાંથી જાગી, કોટડીમાં જઈ, બતી સળગાવી

મારે જે લખવાનું હતું તે લખવા બેઠો. એ લખાણ વાંચનારે જોયેલું હોવું જોઈએ.

આ ઈશ્વરી પ્રેરણા હતી અને મારા પોતાના તપેલા મગજમાંથી નીકળેલા તરંગો ન હતા, એમ હું કાંઈ રીતે સિદ્ધ કરી શકું ખરો? આવો પ્રશ્ન પુછાયો છે. ઉપર કરેલા વર્ણનને જે ન માની શકે એને સારુ મારી પાસે ખીજી પુરાવો નથી. એ અવસ્થ કહી શકે કે મારું વર્ણન એ કેવળ આત્મવંચના છે. એવું ખીજાઓને વિષે પણ થયું છે. મારે વિષે આમ આત્મવંચના થઈ હોય એ અસંભવિત છે એમ તો હું ન જ કહી શકું. એમ કહું તો તે સિદ્ધ ન કરી શકું. પણ આટલું અવસ્થ કહું છું. આખું જનન મારા કહેવાને ન માને અને વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપે તોયે મેં ગ્રેષી અવાજ માંબળ્યો અથવા મને ઈશ્વરપ્રેરણા થઈ એ મારી માન્યતાને હું વળગી રહું.

પણ કેટલાક તો ઈશ્વરની હસ્તીનો જ ધન્કાર કરનારા છે. તેઓ તો એમ જ કહે છે કે ઈશ્વર જેવી કાંઈ હસ્તી નથી, એ કેવળ મનુષ્યની કલ્પનામાં જ વસે છે. ન્યાં આ વિચાર સામ્રાજ્ય ભોગવે ત્યાં કશાની હસ્તી નથી એમ કહી શકાય. કેમ કે એવાઓને મન તો બધું કલ્પનાના ધોડાપે જ લાગવું જોઈએ. એવાઓ બલે મારા કથનને, કલ્પનાનો એક નવો ધોડો માને. એમ છતાં તેઓએ પણ સમજવું જોઈએ કે ન્યાં લગી એ કલ્પના મારી ઉપર સત્તા ભોગવે છે ત્યાં લગી હું તો તેને વશ રહીને જ વર્તી શકું. સાચામાં સાચી વસ્તુઓ પણ માપેલ અથવા ખીજાઓના પ્રમાણમાં જ સાચી હોય છે. સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સત્ય તો કેવળ ઈશ્વરને જ વિષે હોઈ શકે. મારે સારુ જે અવાજ મેં સાંબળ્યો તે મારી પોતાની હસ્તીના કરતાં પણ મને વધારે સાચો લાગ્યો છે. આવા અવાજે મેં પૂર્વે પણ સાંબળ્યા છે. એને વશ વર્તતાં મેં કાંઈ ખોયું નથી, ધલું મેળવ્યું છે. અને ખીજા જેણે એવા અવાજે સાંભળવાનો દાવો કર્યો છે તેઓનો પણ એ જ અનુભવ છે.

*

*

*

એક ખીજે પ્રશ્ન પણ જરા વિચારી લેવા જોવો છે. જે અનશન દરમ્યાન અનેક કુશળ ડોક્ટરોની હાજરી અને મદદ રહેતી હોય અને તેઓ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક ઉપવાસીની સંભાળ રાખી રહ્યા હોય અને તેને દોરી રહ્યા હોય, ન્યાં ઉપવાસીને અનેક રીતે પંપાળવામાં આવતો હોય — અને આ બધું મારે વિષે થયેલું હતું — એવા અનશનને શું ઈશ્વરપ્રેરિત મણી શકાય? આમ થયેલી ટીકામાં કંઈ વગૂદ નથી એમ ઝટ ન કહી શકાય.

એમાં તો કંઈ શક નથી કે મારે સારુ જે જે સગવડો ઊભી થઈ હતી તે સગવડો ન હોત, અને કોઈ એકાંત સ્થળમાં કોઈની પણ મદદ વિના ઉપવાસ લઈ શકાયો હોત તો જે પ્રેરણાનો મેં દાવો કર્યો છે તે પ્રેરણા વધારે દીપ્તી નીકળત.

આમ ટીકાનો અમુક અંશે સ્વીકાર કરવા છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે પ્રેમજન મિત્રોની ઉદારતાનો મેં જે ઉપયોગ કર્યો તેને સારુ મને નથી પશ્ચાત્તાપ કે નથી ધરમ. હું મૃત્યુની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. એટલે મારી પ્રતિજ્ઞાની અવિરોધી એવી જોટલી મદદ આવી પડી તે બધીનો મેં ઈશ્વરે મોકલેલી મદદ માનીને નમ્રતાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો.

કોઈ મને પૂછે કે અનશનની યોગ્યતાને વિષે મને હવે કંઈ શંકા છે કે નહીં? તો હું કહી શકું છું કે મને શંકા નથી, એટલું જ નહીં પણ એ અનુભવનાં મારી પાસે તો અત્યંત મીઠાં જ સ્મરણ છે. જોકે શરીરની બધા તો સારી પેઠે હતી. પણ તે વખતની અવર્ણનીય અંતરની શાંતિથી એ બધાનો પૂરેપૂરો બદલો મળી ગયો. શાંતિ તો મેં મારાં બધાં અનશનમાં મોગવી છે, પણ આ છેલ્લા અનશનની શાંતિ ઘણી વિશેષ હતી. કદાચ તેનું કારણ તો એ હતું કે આ વખતે મારી દષ્ટિ અનશનના કંઈ પણ પરિણામ ઉપર ન હતી. પહેલાંનાં અનશનોમાં કંઈક સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય એવા પરિણામની આશા મને રહેતી; બ્યારે આને વિષે એવું કંઈ જ નહીં. આટલી શ્રદ્ધા હતી ખરી કે એને પરિણામે આત્મશુદ્ધિ અને ખીજ સાથીઓની શુદ્ધિ તો એાછે કે વતે અંશે થશે જ, સાથીઓ એટલું સમજ જ લેશે કે અંતરશુદ્ધિ વિના સાચી હરિજનસેવા અસંભવિત છે. પણ આવા પરિણામનું માપ કાઢવાનો આપણી પાસે કોઈ ગજ હોતો નથી. એટલે પરિણામની ઉપર બાજુ દષ્ટિ રાખવાને બદલે એ એકવીસ દિવસ દરમ્યાન હું મુગ્ધપણે અંતર્મુગ્ધ રહ્યો એમ કહી શકાય.

*

*

*

આ અનશનનું સ્વરૂપ જરા વધારે વિચારવું ઘટે છે. એ કેવળ દેહદમન જ હતું? મારો દૈવ વિશ્વાસ છે કે કેવળ દેહદમન અર્થે કરેલો ઉપવાસ વેદક દષ્ટિએ શરીરને કંઈક લાભ પહોંચાડે છે તે ઉપરાંત તેની વિશેષ અસર નથી. મારો ઉપવાસ દેહદમનને અર્થે મુદ્દત નહોતો એમ હું જાણું છું. દેહદમનને સારુ મારી તૈયારી પણ ન હતી. જે વખતે ઉપવાસ લેવાયો તે વખતે મારી કલ્પનાની બહાર હતો. એ અરસામાં લખાયેલા મિત્રો ઉપરના કામળ એમ સ્પષ્ટ કહે છે કે તાત્કાલિક અનશન કેવળ મારી દષ્ટિ બહાર હતું. મારે સારુ આ અનશન એ હૃદયમાંથી નીકળેલી ઈશ્વર

પ્રત્યેની યાચના અથવા પ્રાર્થના હતી. જેમ જેમ પ્રાર્થનાનો અનુભવ હું કરતો આવ્યો છું તેમ તેમ મને સ્પષ્ટ જણાતું ગયું છે કે થોડાકણ પછી અનશન વિના શુદ્ધ પ્રાર્થના અશક્ય છે. અનશનનો આ ઠેકાણે વિસ્તૃત અર્થ કરવો ઘટે છે. અનશન એટલે આપણી બધી ઇદ્રિયોને પોપણ આપવાની ક્રિયા વત્તેઓએ અંશે બંધ કરવી. પ્રાર્થના હૃદયગત વસ્તુ છે. પ્રાર્થના કરતો મનુષ્ય નથી આંખે ખીજું જોતો, નથી કાને ખીજું સાંભળતો, નથી ખીજી ઇદ્રિયોના વ્યાપાર કરતો; વિચાર સુધ્ધાં કેવળ પ્રાર્થનામાં જ રોકાઈ રહેલા હોય છે. તો પછી ખાવાની ક્રિયા એ વખતે હળવી થાય અથવા સાવ બંધ પડે તેમાં શી નવાઈ હોય? એટલે જે મનુષ્ય પ્રાર્થનામાં જ રોકાઈ રહેલો હોય તેને ખીજી કંઈ પણ ક્રિયા કરવાનું સૂત્રી શકતું નથી. એવો એક સમય આવી શકે છે ખરો કે જ્યારે મનુષ્ય કેવળ પ્રાર્થનામય થઈ રહે છે. એનો અર્થ સાક્ષાત્કાર. એ વખતે તો એ ખાતો પીતો, ગમે તે પ્રવૃત્તિ કરતો પ્રાર્થના જ કરે છે, કેમ કે તેની પ્રવૃત્તિમાત્ર એક મહાપદ્ય છે. તે પોતે યત્યવત્ થઈ વિચરે છે. આને સંતોએ 'સહજ સમાધ' કહી છે. અસંખ્ય મનુષ્યો અનશનમય પ્રાર્થના કરતાં તેમાંથી ઠોઈક જ 'સહજ સમાધ' પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલે મારા જેવા સામાન્ય મનુષ્યને સારું સર્વેન્દ્રિયદમનથી જ પ્રાર્થનાનો આરંભ થઈ શકે. આ રીતે અનશનનો વિચાર કરતાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ થયેલાં અનશન એ નિચોવાઈ ગયેલા હૃદયનો નાદ છે. એમાં આત્માની પરમાત્મામાં લીન થઈ જવાની તીક્ષ્ણ વૃત્તિ રહેલી છે. મારું અનશન કેટલે અંશે આવા પ્રકારનું હતું એ તો હું નથી જાણતો. એ અનશન કેવળ એ જ દૃષ્ટિએ થયેલું હતું એ હું જાણું છું. ઈશ્વરની પ્રેરણાની મારી જૂખ ધણાં વર્ગોની છે. એ જૂખની વૃષ્ટિ હજી થઈ નથી. મારું નાનામાં નાનું કામ પણ ઈશ્વરપ્રેરિત જ હોય એને સારું મારો બધો પુરુષાર્થ છે, એમ હું કહી શકું છું.

પરિણામની અપેક્ષા વિનાના આ અનશનમાંથી પણ કેટલાંક પરિણામ હું જોઈ શક્યો છું. કેટલાક સાથીઓએ એ અનશનથી પ્રેરણા પોતાની શુદ્ધિ કરી છે. મારું અનશન જેઓને હું જાણતો હતો તેવા જ સાથીઓના દોષોને લક્ષને ન હતું, પણ હરિજનસેવામાં રોકાયેલા સાથીમાત્રની અને મારી પોતાની શુદ્ધિને અર્થે હતું. ઉપવાસ પૂરા થયાને હજી થોડા જ સમય થયો છે, તે દરમિયાન પણ જે પુરાવો મારી પાસે આવ્યો છે તે બતાવે છે કે અનશનથી સાથીઓમાં શુદ્ધિ તો થઈ છે અને થઈ રહી છે. હરિજનસેવાનું કાર્ય કેવળ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ છે, તે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આધતું જોઈએ, અને તેમાં ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં, શુદ્ધ હૃદયનાં સેવક અને સેવિકા

હોવાં જોઈએ, એ વસ્તુ આ અનશનથી કીક સ્પષ્ટ થઈ છે એમ કહી શકાય.

*

*

*

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એટલે હરિજનોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિનો મુધારો એટલું જ નથી. એ પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય એથી બહુ આગળ વધે છે. અસ્પૃશ્યતા એ અનાદિકાળથી ચાલતી આવેલી ઈશ્વરનિર્મિત વ્યવસ્થા છે એવું માનનારા અસંખ્ય હિંદુઓનાં હૃદયને હલાવવાનાં છે. એ ધ્યેયને આપણે પહોંચીએ ત્યારે હરિજનોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ એની મેઝે મુધરી રહે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. તેઓની સ્થિતિની હીનતામાં અસ્પૃશ્યતાનું શ્રુત મોટામાં મોટું કોરણ છે. પણ ધર્મને નામે ચાલતો આ અધર્મ દૂર કરવો, જિંચનીચની ભાવના સદંતર કાઢી નાખવી, એટલે હિંદુના મનનું ભારે પરિવર્તન કરવું અને હિંદુ ધર્મને ધીરે ધીરે નષ્ટ કરનાર એરને કાઢી નાખવું. આવું પરિવર્તન મનુષ્યમાનમાં રહેલી દ્યાની ભાવનાને જગત કરવાથી જ થઈ શકે. એવી જગૃતિ અનશનમય પ્રાર્થનાથી જ સંભવે છે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે અને એવી પૂર્વજોની સાક્ષી છે.

તથી દિવસે દિવસે મારી માન્યતા દૃઢ થતી જાય છે કે પ્રાર્થનારૂપ અનશનની એક સાંકળ રચાવી જોઈએ કે જેમાં યોગ્ય પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પોતપોતાનો ભાગ આપે અને એ સાંકળની કડીરૂપ બની રહે. આવી સાંકળ કેમ રચાય, એમાં કડીઓ કોણ થાય, એ બહુ હું અત્યારે સ્પષ્ટરૂપે જાણ્યો નથી, પણ એને સારું મથી રહ્યો છું. જે એ સાંકળ રચી શકાય તો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તેથી મુધારક, સનાતની અને હરિજન ત્રણેને લાભ થાય. જગત પણ એ લાભથી વચ્ચિત ન રહે. હરિજન ભાઈબહેનોના કામળો સૂચવે છે કે તેમનામાં મારા અનશનથી વિશેષ જગૃતિ આવી છે. હિંદુસ્તાનની જહારથી આવેલા અનેક પત્રો સૂચવે છે કે વ્યક્તિઓનાં હૃદયમાં ત્યાં પણ જગૃતિ આવેલી છે. અને જે મારા જેવા એક માણસના અપૂર્ણ અનશનથી આવી જગૃતિ સંભવી છે, તો બ્યારે અનશનની અવિચ્છિન્ન સાંકળ રચાય અને તેમાં અનેક નિર્દોષ ભાઈબહેનો આડંબર વિના, ડોક્ટરો વગેરેની મદદની આશા વિના, અને ખીછ ત્રીછ આજખંપાજ વિના પોતાનું જલિદાન આપે તો તેનું પરિણામ કેટલું મોટું આવે અને તેની અસર ક્યાં લગી પહોંચે એ હિસાબ કોણ કરી શકે ?

એ અનેરું અગ્નિહોત્ર

૧

[શ્રી મહારોવભાઈ સાથે મુલાકાત]

[પ. ગાંધીજીના ઉપવાસ સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક અને વિશ્વાસપાત્ર વિમતો મેળવવાનું સાધન મહારોવભાઈ. એમની પાસેથી લેખ તો મળી ન શકે કારણ કે એ ઠેઠી રહ્યા, પણ એમને પ્રશ્નો કરીને ઉત્તરો તો મેળવી શકાયા. એ પ્રશ્નોત્તરી રૂપે આપીએ છીએ. —તમ્ની, ૭૦ ખં૦]

અચિંતા, અણધાર્યાં ?

પ્ર૦ — આપ આ મહાપ્રસંગે ‘હરિજનનંધુ’ માટે લેખ ન આપી શકો ?

ઉ૦ — હું બેવડો ઠેઠી રહ્યો; એક સરકારનો, પણ તેથીયે વધારે બાપુનો. એટલે લેખ તો હું કેમ આપી શકું ?

પ્ર૦ — મણુ હું તમને પ્રશ્નો પૂછું તો ? તમને જે છૂટથી પ્રશ્નો પૂછી શકું તે છૂટથી ગાંધીજીને પૂછી ન શકું, અને ગાંધીજીને એટલો મમ આપવાની મારી કુદૃષ્ટતા નથી.

ઉ૦ — એ એક દષ્ટિ છે ખરી. બલે, તમે પૂછો, હું જવાબ આપુ.

પ્ર૦ — આભાર. આ ઉપવાસનો ઉગમ સમજાવશો ?

ઉ૦ — સમજાવી શકું તો અવશ્ય સમજાવું. ઘટનાની માંકબો કેવી રીતે સંધાય છે એ કયો કાળા માથાનો માનવી જાણી શક્યો છે ? કોઈક વાર કાગ બેસે ને તાડ પડે, કોઈ વાર જામગરી સજાગવવામાં આવે અને સુરંગ ફૂટે, કોઈ વાર એકાએક જ્વાળામુખી ફાટે અને જૂકંપો થાય. આપણે અનેક કદપનાઓ જોઈવીએ છીએ. સાગી સાંકળ તો પેલો નદા યોની જ સાંધી આપી શકે. પણ સ્થૂળ સાંકળ જોઈવી દઉં. ૧૪મી એપ્રિલે

મેજર ભંડારી ગયા અને નવા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કર્નલ માર્ટિન આવ્યા. તેમણે વિનોદ કર્યો : 'હવે તો ઉપવાસ ન કરો ના?' ગંધીજીએ કહ્યું, 'આશા તો એવી છે કે ન જ કરવા પડે. ૨૮મીએ એક હરિજન જુવાન અનેક પ્રશ્નો લઈને આવ્યો હતો. એમાં પહેલો જ પ્રશ્ન આ હતો : 'હવે આપ ઉપવાસ તો ન કરો ના?' ગંધીજી કહે : મને લાગતું નથી. ૨૮મીએ રાત્રે કંઈક ઉદ્દેગજનક સંવાદો થયા હતા, પણ શાંતિથી હંમેશની જેમ આહ વાગ્યે સૂતા. વસ્ત્રભભાઈની સાથે કંઈક વિનોદ તો ચાલતો જ હતો. હું એક પુસ્તક વાંચવામાં મશગૂલ તે રાતે બાર વાગ્યે સૂતા. એ જ વખતે તેઓ ઊઠ્યા ત્યારે મારી બત્તી જોઈ હતી. ડરીને મેં બત્તી ચોક્કસ, અને જાંધ્યો. પણ સાડાખાર વાગ્યે તો પોતે જ ઊઠ્યા હતા. અમને કોઈને ખબર નહીં. પોણા ચાર વાગ્યે અમે હંમેશની જેમ ઊઠ્યા અને ચારે પ્રાર્થના કરવા બેઠા. ડોણ જાણે કેમ છેલ્લા બે માસમાં કોઈ દિવસ નહીં ને આજે જ સવારે મેં પ્રાર્થનામાં 'ઉઠ જાગ મુસાફિર બોર ભઈ, અખ રૈન કહાં જો સોવત હૈ' ગાયું. ગયા ઉપવાસને આરંભ કરતાં એમણે જ આ ગવડાબું હતું. પ્રાર્થના પૂરી થઈ ત્યાં સુધી અમને કોઈને કશી ખબર ન હતી. મને મધરાત સુધી બત્તી બાળવાને માટે ખખડાવશે એવી ભીતિ હતી. મને પૂછ્યું : 'ક્યારે સૂતા હતા?' મેં જવાબ આપ્યો એટલે કહ્યું : 'મને લાગ્યું કે તમે જાગો છો. વારુ, ત્યારે તરત સૂઈ જાઓ અને પાછા સાડા પાંચે ઊઠજો.' હું કશું ન સમજ્યો. હું ગયો એટલે વસ્ત્રભભાઈના હાથમાં પોતે લખેલું નિવેદન મૂક્યું અને સાથે સાથે કહી દીધું : 'વસ્ત્રભભાઈ, શાંત ચિત્તે વાંચી જાઓ. આમાં દલીલને અવકાશ જ નથી, એટલે દલીલ ન કરજો.' સરદાર વાંચી ગયા. એક વાર વાંચ્યું, બીજી વાર વાંચ્યું, રતબ્ધ થયા. હું સાડા પાંચે ઊઠ્યો. મને હમનસાલે કહ્યું : 'બાપુએ એકવીસ દિવસનું અનશન આદ્યું' છે.' હું ચમક્યો. બાપુ અને વસ્ત્રભભાઈ બ્યાંટા મારતા હતા ત્યાં ગયો. અહીં કલાક અમે બ્યાંટા માર્યા. બાપુએ પોતે બે ચાર વાક્યો કહ્યાં હશે, પણ અમારામાંથી એકેએ એક પણ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો. આવા મહા પ્રસંગોએ નથી વિચારને માર્ગ મળતો, નથી અશ્રુને. અર્ધો કલાક પછી વસ્ત્રભભાઈએ મારી આગળ મૌન જોડ્યું : 'એમના કરતાં યવિત કોઈને જાણ્યો છે? એમને ઈશ્વરને રાખવા હોય કે લઈ લેવા હોય એ કેને ખબર છે? પણ એમના મન અને આત્માનો પ્રવાહ જે દિશામાં વહેતો હોય તેને મન, વચન અને કાયાના મૌનથી અનુકૂળ થવું.' આ મૌન એ અડધ સરદારે અતિ વફાદાર સિપાઈની તાલીમ પાળીને આવે સુધી પાળ્યું છે અને પાળશે.

પણ હું તો સરદારની વાનમાં તથાપો. આટલું કલા બાદ થોડા સપ્તામાં બાપુએ આપેલું વર્ણન આપું: 'બાઈ, કેટલોક સમય થયાં એકવીસ અને ચાલીસ દિવસ વચ્ચે દાંદ આપ્યાં કરે છે. બધા જ વિચારો માણસ ખીમને જણાવતો હતો શું? જણાવી શકે કે? ત્રણ દિવસ થયાં બાંધ મઈ. મને બાંધ ન આવે એવું બને? પણ આ ત્રણ દિવસ થયાં કલાકના કલાક બાંધ નહોં; રાત્રે બે વાગ્યે બેડીને કામ કરતો હોઈ' છતાં સવારે લખાવતાં એકે એકું ન આવે, આગસ મરડવાનું મન પણ ન થાય. બંને ત્રણ દિવસ થયાં ઠાઈ મહાપ્રથવની તૈયારી ચાલી રહી હોયની! આમ 'ધાધાવેલી ક્યારથી ચાલી રહી હતી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ અનેક વાર અનેક પ્રસંગે અનશનના વિચાર આવે, અને એને મનમાંથી ઠેસ્યાં જ કરતો. રાત્રે સૂતો ત્યારે ખબર નહોતી કે આજે કંઈ આવી રહ્યું છે. પણ અગિયાર પછી બગી ગયો. તારાનાં દર્શન કરતો રહ્યો, રામનામ લીધું, પણ આવે આવે ને એ જ વિચાર આવે: આટલો અકળાયો છે તો ઉપવાસ કરતો કેમ નથી? કર. આ મંથન પણ ઠીક ચાલ્યું. સાડાબાર વાગ્યે સ્પષ્ટ અચૂક અવાજ મળ્યો: તારે ઉપવાસ કર્યે જ છૂટકો છે. થયું. પછી એકવીસ કરવા છે એ નિશ્ચય થતાં, કેદી તરીકે આઠ દિવસ પછી કરવા બેઠાં એ નિશ્ચય કરતાં જરાય વખત ન લાગ્યો. હરિજનસેવાનું કામ જ આ વિના અશક્ય છે, આટલું ન કરું તો હરિજનકામમાં સડો ગરી જશે, અને એના જુલકા થઈ જશે. જીકયો, તુરત સ્ટેટમેન્ટ લખવા માંડ્યું, અને તમે પ્રાર્થના માટે આવ્યા ત્યારે મેં છેલ્લું વાક્ય પૂરું કયું હતું.'

આપણાં પાપને માટે

પ્ર૦ — આભાર. તમારા પોતાના મનની રિથિતિ વર્ણવી શકશો?

ઉ૦ — કહ્યું કામ છે. મારા મનની રિથિતિ આંધીજી બલુ છે. મારાં આંસુએ મેં એમના ચરણુ ધોયા છે. એટલે કંઈક શાંત થઈ જવાબ દેવાનો પ્રયત્ન કરી શકું. એમની સેવામાં હું ધરડો થવા આવ્યો, એમના જીવનના અનેક અમૂલ્ય અવસરે એમના ચરણુ હતો, એમના હિંદુસ્તાનના બધાય ઉપવાસો વખતે હું એમના ચરણુ આગળ હોવાને બાગ્યશાળી હતો — '૧૮ના મમૂરોના ઉપવાસથી માંડીને તે આજ સુધી. પંદર વર્ષ ઉપર રિંક્યાચળ જેવડા એમને જોયેલા તે આજે એમને હિંમચળ જેવડા જોઈ' યું, પણ હું તો હતો તેવો ને તેવડો રહ્યો યું. અનેક પાપો થયાં છે, થાય છે, પશ્ચાતાપ થાય છે, આખરે હતો ત્યાં ને ત્યાં. આ કંઈ નાનીસૂતી દુર્દશા છે? આ કારણે જ બાપુએ ઉપવાસ કર્યાં છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ

નથી કરતો. આ જ અંકમાં તમે એક બહેનની કરુણાપૂર્ણ કહાણી* વાંચશો. એનામાં ને મારામાં ફેર એટલો જ છે કે એણે પાપકર્મો કર્યાં, પણ એને પાપની ખબર નહોતી; મારાં પાપોનું જ્ઞાન મને કદી નહોતું એમ હું નથી કહી શકતો. એટલે કોઈ ન માને કે એ બહેનના કરુણ એકરારનું પરિણામ આ ઉપવાસ છે. પણ અનેક હૃદયોમાં દુર્બલ છુપાઈ રહેલા પાપના એકરારોનું આ પરિણામ છે એમ કહું.

પ્ર૦ — મારો તમને આવી વાતોમાં ખેંચવાનો અધિકાર નથી. હું તો ઉપવાસ વિષે તમારો અભિપ્રાય પૂછવા ઇચ્છતો હતો. મેં સાંભળ્યું હતું કે તમે, સરદાર, દેવદાસભાઈ, વગેરે પૂજ્ય વાણુજીના ઉપવાસ સામે અધક્યા હતા.

ઉ૦ — ક્યાં સાંભળ્યું? દેવદાસની વાત કહો છો તે ઠીક છે. દેવદાસ તો એના પિતાનો પુત્ર છે ના! એના ધગધગતાં આંસુથી બિઠળતા ઉપાલંબનો સાક્ષી છું. પણ સરદારને વિષે મેં ઉપર કહ્યું તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. સરદાર તો કોઈ દલીલ કરે એ સહન નથી કરી શકતા. દલીલ કરનારાએને એ કહે છે : 'એમને ન પજવો. એ તણમાં બહુ તેજ નથી, વધારે કચરશો તો તેજ નહીં નીકળે પણ અંગારા ઝરશે.' મારી સ્થિતિ હું વર્ણવી ચૂક્યો. મારી મતિ મૂંઝાય છે, અનેક વાર હું પ્રશ્નો પૂછું છું, પણ એ પ્રશ્નો પ્રશ્નિપાત અને સેવાભાવે એમની પાસેથી સમજવાતે માટે. ઇશ્વરનું, પુણ્ય અને પાપનું, સત્યનું દર્શન એમને વિષે મેં જોયું છે તે બીજા ક્યાંય નથી જોયું. એટલે પાંગળા આચરણ છતાં, એમનો નિર્ણય બૂલબરેલો હોય એવી શંકા કરવાની મારી શુદ્ધિ હિંમત નથી કરી શકતી.

હરિજનોને માટે

પ્ર૦ — તો હું તમારી સાથે શુદ્ધિના પ્રયોગો કરવા નથી આવ્યો. આ ઉપવાસ, તમારી પાસેથી હું સમજ્યો છું એટલા ઉપરથી તો, મને લાગે છે કે પોતાની આસપાસની અશુદ્ધિઓથી અકળાઈને ગાંધીજીએ ક્યો છે. ત્યારે એ હરિજનોને માટે ક્યો છે એમ શા સારુ કહેવામાં આવે છે?

ઉ૦ — કારણ હરિજનકામ સિવાય આજે ગાંધીજીને એકે વિચાર આવતો નથી, અને એની આસપાસ જ બંધી વસ્તુ વણાઈ જાય છે. અશુદ્ધિ એટલે કોની? અશુદ્ધિઓ તો બહુજી છે. શરાબખાનાં પડયાં છે, બીજાં અનેક નરકખાનાં પડયાં છે. પણ હરિજનનું કામ કરનારમાં અશુદ્ધિ હોય તો આ હિલચાલ કેમ ચાલી શકે? આ આખી લડત શુદ્ધ ધાર્મિક છે, હિંદુ ધર્મમાં ગરી ગયેલા ભયંકર સડાને કાઢવાને માટે છે.

એ સડો અશુદ્ધ સેવકો શી રીતે કાઢી શકવાના હતા? પણ એથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે બધા જ અથવા ઘણા સેવકો અશુદ્ધ છે. પણ એક પણ સેવક બચાંકર પાપાચારી હોય તોયે હિલચાલનું તો આવી જ બન્યું કહેવાય ના?

પ્ર૦ — પણ આ લગત તો ઠીક ઠીક ચાલી રહી છે. સૌ પોતપોતાનો ફાળો દઈ રહ્યાં છે. વિનોબા જેવા ઋષિઓ હરિજનસેવાપ્રીત્યર્થે ક્ષેત્ર-સંન્યાસ લઈને બેસી ગયા છે. અનેક પવિત્ર બહેનો આ કામમાં બધો વખત આપી રહી છે. વિલાગૌરી જેવાં પૂજ્ય બહેન હરિજનવાસ સાદ કરે એવું કોણે દશ વર્ષ ઉપર કશું હતું? અથવા પટવર્ધન જેવા સાધુ જેલમાં બેઠા બંગીસેવાના પ્રતને માટે દેહ પાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરે એ કાંઈ જેવી તેવી વાત છે? દક્ષરબાબા જેવા પુણ્ય આત્માઓ આ જ કામ માટે બેખ લઈને બેઠા છે એ જોઈએ છે?

હૃદયની જ્વાલા

ઉ૦ — તમે ઠીક કહો છો. મારું મન પણ આ જ દલીલમાં સપડાતું હતું. માંધીજીના મને કેવી રીતે કામ કયું હતું અને કરે છે એ એમના શબ્દોમાં કહેવાનો પ્રયત્ન કરીશ. અનેક વાતોમાંથી સંધરેલાં વચનો અહીં ટાંકું. યજ્ઞના આ પ્રથમ સમાહમાં એમની વાગવારા એવી ચાલી રહી છે કે તેથી પાનાનાં પાનાં ખરાય. અહીં તો એમાંથી થોડું જ આપી શકાય : “મને નિરાશા પેદા નથી થઈ. હરિજનકામ ચાલી રહ્યું છે એ હું નથી જાણતો? પણ આ છેલ્લા ત્રણચાર માસમાં કેટલીક વસ્તુઓ એવી બની છે કે જે મારા હૃદયમાં યજ્ઞ જેવી ભોંકાઈ છે. મહાદેવ મને યાદ આપે છે કે નાટાર હરિજનના ઋણગાની ખબર આવી તે દિવસે મેં '૨૪ના એકવીસ ઉપવાસને યાદ કરેલા. મને તો લાગે છે કે નાટાર લોકો મદ્રાસ પ્રાતમાં હરિજનોની ઉપર જે ત્રાસ ગુળરી રહ્યા છે તેને માટે આળીસ ઉપવાસ કરું તોયે ઝોજા છે. હરિજન બહેનો ગિચારી કાઠાંવટાં કપડા પહેરી પોતાની લાજ દોઢે એ પણ એ લોકોને માટે અસહ્ય છે, અને તે પણ ધર્મને નામે! રજપૂતાના કરોડાધિપતિ મારવાડીઓની જૂમિ, છતાં ત્યાં હરિજનોને સ્વચ્છ પાણીનું છુંદ પીવાનું નથી મળતું; ઢોરો માટેના જે હવાડામાં ઝાણસો પોતાના મળ પણ છુએ છે એવા હવાડામાંથી ક્યાંક ક્યાંક એમને પાણી મળે છે. આ શરમ કોને કહેવી? અસ્લાહાબાદના અત્યજવાડાઓ અને કવકત્તાની અત્યજ વસ્તીઓનાં જેવા નરકો ખીળ કાઈ દેશોમાં હશે? આપણે કામ કરીએ છીએ એ વાત મીક છે, પણ

આપણે કેમ ડો. આંગેડકર જેવાના દિલમાં આપણે વિશે વિશ્વાસ નથી પેદા કરી શકતા? આપણી શુદ્ધ ધાર્મિક હિલચાલને મોટા મોટા સનાતની કાયદાશાસ્ત્રીઓ રાજકીય બાજુ કહે એ પણ આપણાં કમનસીબ જ ના? આવા દુઃખદુખ્યા લોકોનો રાજકાળની રોતરંજનાં મહોરાં તરીકે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે એ કેવી દુઃખદ વાત છે! મોટા ધર્મધુરંધરો આવાં હડહડતાં પાપને પુણ્યરૂપે સંધરે અને પોતાની વિદ્વત્તાને બળે અધર્મને ધર્મ સિદ્ધ કરવા મથે એના કરતાં વધારે દુઃખદ વાત કઈ છે? રાવણને આપણે રાક્ષસ કહીએ છીએ, પાપની મૂર્તિ કહીએ છીએ, પણ રાવણે તો બિચારાએ સીતામાતાને મહિન રપર્શ સરખો કર્યો નહોતો, પણ આજના આપણા રાવણો! એ પેલા કરતાં અનેકમણા ખૂરા છે. ગુલામીના ત્રાસો આપણે જાણીએ છીએ, પણ આપણા દેશની ગુલામીની ઉપર તો ધર્મનો સિલ્કો પડેલો છે. આ બચકર રાક્ષસની સામે બાથ શી રીતે બીડવી? હિંદુ ધર્મનો હું પૂજારી, હિંદુ ધર્મને લીધે જ હું ખ્રિસ્તી ધર્મને, ઇસ્લામને ચાહનારો. એ હિંદુ ધર્મમાં આવાં બીપણ્ય રૂપ ધારણ કરનારી અસ્પૃશ્યતા! ત્યારે મારે ધર્મનો ત્યાગ કરવો, એટલે કે હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરવો? પણ એના ત્યાગ કરું તો મારું તો સર્વસ્વ જાય. અને છતાં અસ્પૃશ્યતા સાથે મને એ ધર્મ પોસાય એમ નથી. ત્યારે મારે કરવું શું? હિંદુ ધર્મમાં જ બતાવેલો રામબાણુ ઉપાય મારે લેવો રહ્યો. એ ઉપાય મેં લીધો છે. આ હડત છુદ્ધિની જ રહી નથી. છુદ્ધિએ હું મહારથી શાસ્ત્રીએને શી રીતે માત કરવાનો હતો? છુદ્ધિએ ગુંડાબાજી અટકાવી ચક્રાનો હતો? છુદ્ધિએ હું નાટારોને શી રીતે સમજાવી ચક્રું કે હરિજનો એમના બાઈઓ છે?

“પણ તમે કહો છો આપણે કૃવા ખોદીએ છીએ, શાળાઓ ખોદીએ છીએ, શિષ્યવૃત્તિઓ આપીએ છીએ, સંઘો ચલાવીએ છીએ. આ સાધનો ઠીક છે, પણ આધ્યાત્મિક આધાર વિના એ બધાં પાંગળાં છે. એમ જો થીંગડાં માર્યે આબ સંઘાતું હોય તો અંગીસખાન જેવો ડોઈ નીકળે તે લાખો કૃવા ખોદાવે, શાળા ખોલાવે, સર્વળું હિંદુ પાસે એમની મહેલાતો ખાલી કરાવે અને એમાં હરિજનોને વસાવે. પણ એથી હૈયામાં વાસો કરી રહેલી અસ્પૃશ્યતા કેમ નીકળશે? આ ઉપવાસ એ રાક્ષસને ભરમ કરવાને માટે છે. ગણિતથી આનું નિવારણ થતું હોય તો આપણે ગણિતીઓ ભેગા કરીએ, પણ આ તો આધ્યાત્મિક જળની જરૂર રાખે છે, આ ધર્મયુદ્ધ છે, અને ધર્મયુદ્ધમાં જેણે સેનાપતિ થવું છે એણે મરીને જીવવાનો મંત્ર બતાવવાનો છે. જોકે આપણે સમજવું જોઈએ કે જીવનમરણ આપણા હાથમાં નથી, એ ઉપવાસ સુઝાડનાર પરમ શક્તિમાનના હાથમાં છે. જે

આ ઉપવાસ ન કરું તો હું દસ વર્ષ જીવીશ એવી મને કોઈ જોનાધરી આપતું હોય તો તે ઠીક. પણ એ તો કોઈ આપતું નથી. ઈશ્વરને મને જિવાડવો હોય તો જિવાડે, નહીં તો એ દિવસમાં પ્રાણ લે. એવું પણ બને કે મારા જીવનાં કોઈ મહાશક્તિ રૂધાઈને ખેડી હોય, અને મારો પ્રાણ જાય એટલે એ શક્તિ પ્રગટી જીડે. અનેક વાતની એક વાત કહું, ખીજું કામ કરવા - મટે જેમ ખાવાની જરૂર પડે છે તેમ આ કામ પાર ઉતારવાને માટે ન ખાવાની જરૂર છે. શરીરને જ નહીં, પણ મનને. ઈશ્વરમાત્રને! ઉપવાસ એ જ આવશ્યક છે.”

‘રામરસથી જીવીશ’

પ્ર૦ — માફ કરશો. પણ તમને આ બધું ભયાનક નથી લાગતું ?

ઉ૦ — મારા ભયની શી વિસાન છે ? આપણી જિંદગી આખી અનેક બીતિઓ સંધરતાં ગયેલી છે. મારા ભયની વાત કરતાં ગાંધીજીની ઇચ્છાની વાત છે, કારણ એ ઇચ્છાની સરસ્વતી ઈશ્વરેચ્છાની અંગમાં બળી ગયેલી છે.

પ્ર૦ — પણ તમે તો ઉપર કહી ગયા કે ગાંધીજીએ તો કહ્યું કે ધાર્મિક સેનાપતિએ મરીને જીવવાનો મંત્ર શીખવવો જોઈએ. તો પછી ગાંધીજીને જીવવાની ઇચ્છા છે એમ કહેવાનો કાંઈ અર્થ છે કે ?

ઉ૦ — અક્ષરથ: સાચું છે. આ ઉપવાસમાંથી મૃત્યુ જ ખચીત નીપજશે એવી રીતે એ પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો તે ગાંધીજી જુદા હરે. એમણે પોતે પ્રતિજ્ઞા પ્રમટ કરતાં જ કહ્યું છે એ અક્ષરથ: સાચું છે. હા, એમાં જોખમ રહેલું છે એ જ્ઞાન તો તેમને હતું અને છે જ. એક હરિજન પોતે ઉપવાસ શરૂ કરવાનું કહેવા આવ્યા હતા. ખીજા એવી વિનંતી કરવા આવેલા કે નામના ખોરાક ઉપર — બે મોમખીના રસ ઉપર — રહો. તેને ગાંધીજીએ કહેલા ઉદ્દગાર ટાંકું: “હું તો એ એકવીસ દિવસ રામરસ પીતો હોઈશ. રામરસ મને જીવતો ન રાખે તો ગોસખીના રસ થી રીતે જિવાડશે ? જેણે અપરપૃસ્થનાના રાવણનો નાશ કરવો હોય તેણે રામરસ હરખડી પીવો જ રહો અને મારી રામભક્તિ હૃદયની હરી — અને છે જ — તો તો રામ આ દેહને નહીં પડવા દે, કારણ રામને અર્પણ કરેલો દેહ રામ ટકાવે એવી ઇચ્છા હજી રહેલી છે. પણ તમારે હરિજનોએ તો એક પાન ગોખી રાખવાની છે. જે રામજાણુ ધૃષ્ટાન્ત મેં લીધો છે તેને અનુકૂળ થવું. તમારે પોતાને માટે પણ ખીજો ઉપાય નથી એ સમજજો. અને ‘રૂપ્ય’ હિંદુને જે કહેવું હોય તે કહે, જે કરવું હોય તે કરે, તમે તો તમારા હૃદયના અને શરીરના બધા મેલ છોડીને માત્રા હરિજન બનજો.”

પણ એ હરિજન તો જિયારા ગભરાતા હતા. 'તમે જીવો છો ત્યાં સુધી અમારો રખવાળ છે. તમે ન જીવ્યા તો અમારું સર્વસ્વ ગયું સમજાવો.' એના જવાબમાં કહ્યું :

“તમારો અને મારો રખવાળ રામ બેઠો છે. મને તમારો રખવાળ માનો તો પાપમાં પડે. અને તમને મેં કહ્યું કે રામરસ તો જિવાડનારો છે, છતાં એ પણ કહું કે દેહ પડ્યો તોપણ શું? જે માણસો મર્યા તે કામ નથી કરતા? દયાનંદ સરસ્વતી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, એ બધાનાં ખોળિયાં ખરી પડ્યાં તેથી તે કામ કરતા બંધ પડ્યા? હું તો પ્રત્યક્ષ જોઈ છું કે તેઓ આજે જેટલું કામ કરી રહ્યા છે તેટલું જીવતા કદાચ નહોતા કરતા. એનું કારણ એ છે કે સત્ય અમર છે, અસત્ય એ પ્રતિક્ષણ નાશવંત છે. શરીર એ અસત્ય છે.’ એ અસત્યરૂપી જે તેમનાં શરીર હતાં તેનો નાશ થઈ ગયો, પણ સત્યરૂપી તેમનાં શરીર — તેમની પવિત્રતા, તેમનો ત્યાગ, તેમણે પ્રેરેલા જીવનમંત્રો, એનો નાશ થઈ નથી ગયેલો. એ આજે આપણને જિવાડી રહેલાં છે. તેમના શરીરરૂપી અસત્યના વૃક્ષનાં મૂળિયાં સુકાઈ ગયાં; તેમના સત્યના વૃક્ષનાં ફળ આજે પણ આપણે ચાખીએ છીએ, અને ચાખ્યાં જ કરશું.”

પ્ર૦ — હરિજનોને માટે શો સંદેશ છે એ હું પૂછવા જતો હતો ત્યાં તમે મને અનાવાસે જ આ શબ્દો સંભળાવ્યા તે માટે આભાર માનું છું.

ઉ૦ — હું તમને કહું છું કે ગંગાજનો અખંડ ધોધ વહી રહ્યો છે તેમાંથી થોડાં બિંદુ જ આપવાનો આ પ્રયત્ન છે. એમાંયે સંસ્કાર જોઈએ છે ના? કોઈ એ ગંગામાં પાવન થઈ જશે. એણે એ શબ્દો યાદ રાખ્યા હશે કે નહીં તેની શી પરવા છે? અને ત્રીક્ષવાનો પ્રયત્ન કરનાર મારા જેવા ત્રીક્ષીત્રીક્ષીને પોલી હથેલીઓમાં કેટલુંક ત્રીક્ષવાનો હતો?

હિંદુ ધર્મની જડીબુટ્ટી

પ્ર૦ — તમે અગાઉ કહ્યું કે હિંદુ ધર્મનો નાશ કરનારા રાક્ષસનો હિંદુ ધર્મે જ બતાવેલા સત્યથી નાશ થાય. એ શું? હિંદુ ધર્મે ઉપવાસનો ઉપાય બતાવેલો છે?

ઉ૦ — ઠીક પૂછ્યું. આ વિષે તો જાણુજી કહેતા થાકતા જ નથી. થોડા જ ઉદ્ધારો આપું :

“હિંદુ ધર્મમાં તો ડગલે ને પગલે ઉપવાસ પડ્યા છે. મારી મા — અમણ, અચાન પણ ધર્મની મૂર્તિ મારી માનું આખું જીવન ઉપવાસ કરતાં ગયું. હિંદુ સીમાત્રમાં આ વસ્તુ પડેલી છે. ચાતુર્માસ કરો, ચાંદ્રાયણ

કરો, એકાદથી કરો, એમ કહીને ઉપવાસે આખું જીવન વણી મૂકેલું છે. અનેક હિંદુઓ ઉપવાસ કર્યા કરે છે તે કોણ જાણે છે? કેટલાય મંગા-કાંદે જઈને અને તારકેશ્વરમાં દહાડાના દહાડા લાંબણ કરે છે અને શરીર પાડે છે તે કોણ જાણે છે? આ તો હું ‘મહાત્મા’ ઘઈ પડ્યો એટલે મારી દાંડી પિટાય છે. દાંડી ભણે પિટાય, કારણ મારે તો પોથીમાં રહેલો અને આજે લુપ્તપ્રાય થવા બેઠેલો ધર્મ આચરી જતાવવો છે. રામચંદ્રજી અને વાનરસેનાએ પ્રાયોપવેશન કરીને સમુદ્રની પાસે રસ્તો દેવાયો હતો, એ બંધને ખીજને માટે બાળકોને સમજાવવાની વાતો હોય, મારે માટે એ અક્ષરથા: સત્ય છે. આજે હિંદુમાં હિંદુત્વ રહ્યું જ નથી, એટલે આ મારા ઉદ્દગાર હસવા જેવા લાગે છે. પણ હું કહું છું — યાદ રાખજો — જે હસે છે તે કાલે રડશે. હું મરીશ માટે, કે મરીશ ત્યારે, રડશે એમ નહીં, પણ એમનાં પોતાનાં પાપોનો વિચાર કરીને રડશે, એમનાં પાપો ફરી વળશે ત્યારે રડશે, ચાલુ અન્યાયથી રોષા હરિજનોને ઊઘડી મતિ સૂચી તો જેમનાં કામકેશીયાં પણ નથી રહેવાનાં તે રડશે.

“અસ્પૃશ્યતાથી હિંદુ ધર્મ તો તણાઈ જશે, પણ આખી મનુષ્યજાતિ તણાઈ જવાનો ભય છે. માણસો જેટલી પોતાની આધ્યાત્મિક શાપણ વટાવશે એટલી જ આ હાલત ચાલવાની છે. અક્ષયની બાજુ ખેલવાની નથી. અક્ષયની બાજુ હોય તો મારા કરતાં વધારે અક્ષય શાસ્ત્રીઓમાં અને મદ્રાસના વકીલ એડવોકેટોમાં, પડી છે. એ લોકોની ચતુરાઈને મારી ચતુરાઈથી શી રીતે માત કરવાનો હતો? પણ એ લોકો મારા ઉપવાસની અવમણના નહીં કરી શકે. મારાની કરશે તો ખીજના ઉપવાસ તો ઊભા જ છે. મારા જેવા અનેક મરશે તો જ આ હાલત ચીલે ચડવાની છે. ગીતામાં અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કલા છે. બધું જ હોમી દેવાનો — હરિજન દેવતાને અર્પણ કરવાનો આ અવસર છે. આજે તો સનાતની હિંદુને દોરનારા સનાતનીઓ એમને ખાડામાં નાખી રહ્યા છે; હરિજનોને રાજકીય સત્તાની મોહિની લગાડીને દોરનારા હરિજનોને ખાડામાં ઉતારી રહ્યા છે. એ જાને એ ખાડામાંથી કાઢવાને આ ઉપવાસ છે. આ ઉપવાસ નાગા ઉઘાડા, ગરીબ મૂગા હરિજનો માટે છે, સ્ત્રીઓને માટે છે, બચ્ચાં માટે છે.”

‘મારે જહેનોને ઘેલી કરવી છે’

પ્ર૦ — પણ એ લોકોમાં આ ઉપવાસથી ત્રાસ લેવાયો છે.

ઉ૦ — આ જ વાત બાપુને કહેવામાં આવી હતી. એમણે જવાબ આપેલો : “હા, મારે ત્રાસ ઉપજાવવો છે. કોઈ ઘાતકી સેનાપાત હજારોની

કતલ કરીને ત્રાસ ઉપજાવે. મારે આ રીતે ત્રાસ ઉપજાવવો છે. પણ સ્ત્રીઓ અને હરિજનોને ત્રાસ ઉપજાવો છે એમ તમે કહો છો એ અર્થમાં નહીં. મારે એમને ખળભળાવી મૂકવાં છે, એમને ઘેઘાં કરવાં છે. અનેક બહેનોના આશીર્વાદ મારી ઉપર વર્ષાં રહ્યા છે, હરિજનોના પણ વર્ષાં રહ્યા છે, એ જાણું છું. અને એ પણ જાણું છું કે મારા આ નવા માર્ગે જનતારા બહુ પવિત્ર પુરુષો ન મળે તો અનેક પવિત્ર બહેનો તો મળી જ રહેવાની છે."

સમ સાથે રસાયું

પ્ર૦ — મેં તમને ઠીક પૂછ્યા છે. હવે વધારે નહીં માયું. એક વાત આખરે પૂછી લઉં. આ ઉપવાસ એ આજની કામ કરનારા વિષે અવિશ્વાસ નથી સૂચવતા? કામ કરનારા તો વિચારા પોતાનાં વચન પાળી રહ્યા છે. કોઈ વ્યક્તિની અપવિત્રતાની ખાતર આમ આખી પ્રજાને ચકડોલે ચકાવાય? આ ગમે તેમ તોમે માંધીજનું રસાયું જ કહેવાય. હું તો લોકોની વાતો રજૂ કરું છું.

ઉ૦ — તમે તો ઘણી વાતો કરી દીધી છે. લોકો કેટલું કરે છે કે કેટલું નથી કરતા એની સાથે આ ઉપવાસને સંબંધ નથી, કે નથી કાર્યકર્તાઓના કામની સાથે. કોઈ એક વ્યક્તિની અપવિત્રતાથી ત્રાસીને આ ઉપવાસ ક્યાં છે એમ પણ લોકો માનતા હોય તો બૂલ છે. કોઈ કાર્ય કરતાંની સામે માંધીજન ચિડાયા છે એવું પણ નથી. લોકો નાણાં નથી વરસાવતા એવે કારણે પણ આ ઉપવાસ નથી. કરોડ રૂપિયા મુંબઈ બેંગા કરી આપે તોયે આ ઉપવાસ કરત. અસ્પૃશ્યતા અને ખંખેરી નાખી છે એવા એકરાર હજારો લાખો રવાનેથી એમને ઉપવાસ દરમ્યાન પહોંચે તો તે એમને અમૃતરૂપ થઈ પડે, પણ તેથી ઉપવાસ તેઓ બંધ ન કરે. કારણ કે આ 'અર્થાર્થી'ના ઉપવાસ નથી, 'આર્ત'ના ઉપવાસ છે. ફરી ફરીને માંધીજન કહે છે: "સંસ્થાઓને, રૂપિયાને, રાજકીય સત્તાને બળે હિંદુ ધર્મને ન સાચવી ચકાવ. આધ્યાત્મિક ચૂડી આખી ખર્ચી નાખ્યે જ હિંદુ ધર્મની રક્ષા થશે." આ ઉપવાસથી આ મહા લડનમાં એક નવો યુગ ચરૂ થાય છે. આ ઉપવાસથી આરંભાગેલું અગ્નિહોત્ર અસ્પૃશ્યતા ભરત થઈ જાય ત્યા સુધી અખંડ સળગ્યાં કરશે. માંધીજનું રસાયું કોઈની સાથે નથી, પોતાની સાથે છે, પોતાના રામની સાથે છે. પોતાની આસપાસની, પોતાના દેશમાં વ્યાપેલી અપવિત્રતા જોઈને એ ત્રાસ્યા છે ખરા, અને એ પોતામાં જીંડે જીંડે રહેલી અપવિત્રતાનો પડથો તો ન હોય એ શંકા કરીને લગવાનની

વધારેમાં વધારે શ્રદ્ધાવાળા સાથીઓમાંના એક રાગજી છે. એમની ભુદ્ધિના પ્રભાવ આગળ ભલભલા માત થયા છે. એમની નમ્રતાનો તો પાર જ નથી. તેથી બાપુનો મહત્ત્વનો નિર્ણય રાગજીને ગળે ન ઊતરી શક્યો એ જોઈને અમારા ધણાના હૃદયમાં તો ભારે વેદના થઈ હતી. પણ એ બધી દલીલોની પાછળ, એ સખત વિરોધની પાછળ રાગજીનો પ્રેમ ઊભરાર્થ જતો હતો, અને એ ભક્તિએ જ આખરે એમના મનને સાંત્વન આપ્યું. એમની શંકાઓ દૂર થઈ છે અથવા બાપુની ઉપવાસ વિષેની શ્રદ્ધાનો એવો એમને લાગ્યો છે એમ તો હું ખાતરીથી ન કહી શકું. રાગજીની ભુદ્ધિના ધણા વિજય મેં જોયા છે, પણ આ વિષમ પ્રસંગે એ ભુદ્ધિ કળણમાં કળી જતી જણાઈ. દાખલા તરીકે તેમણે એવી પણ દલીલ કરી કે આ દેહદમન એ ખૂરા પ્રકારની હિંસા છે. એમણે એ પણ કહ્યું કે જે ઈશ્વરે આ પણ લેવડાવ્યું છે તે એને પાર ઉતારશે એમ કહેવું એ પોતાની ભૂલ થાય જ નહીં એવો દાવો કરવા બરાબર છે. ગાંધીજીએ રાગજીને મીઠાશયી કહ્યું, 'આ ઉપવાસને અંતે તમે મારું સમર્થન જ કરવાના છો. તમારે મારી શ્રદ્ધા ઉમેડવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ.'

એક પવિત્ર પ્રસંગ

અહીં એક પવિત્ર પ્રસંગ વર્ણવવો અરથાને નહીં ગણાય. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ માણસથી પણ કેવી ભૂલ થઈ જાય છે એનું એ દર્શાવે છે. રાગજી અને શંકરભાઈ બેકર ગાંધીજી આગળ સૂચના સર્જી આવ્યા હતા કે ઉપવાસ શરૂ થાય તે પહેલાં દાકતરને શરીર તપાસવા દેવું. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'એમ મારાથી દાકતર પાસે તપાસ ન કરાવાય, કેમ કે એ તો મારી અશ્રદ્ધાની નિશાની ગણાય.' રાગજીએ કહ્યું, 'ત્યારે આપ અમારી એકે વાત સ્વીકારતા નથી ને આપની ભૂલ થાય જ નહીં એવો દાવો કરો છો.' આ વચન સાંભળીને ગાંધીજી ઊડળા ઊડ્યા ને કહ્યું, 'મારી શ્રદ્ધા પર તમારાથી આવો પ્રહાર ન કરાય. મને ખાતરી છે કે હું ઉપવાસમાંથી જીવતો ઊઠવાનો છું. એટલું મારે ને તમારે માટે બસ હોવું જોઈએ. મારી શ્રદ્ધા નબળી ન પાડવાનો તમારો મિત્રધર્મ છે. ઉપવાસ શરૂ થતા પહેલાં દાકતરની તપાસ કરાવવાનું હું કબૂલ નહીં કરી શકું.' ગાંધીજીને આ પ્રમાણે દૂભવ્યા એનો અફસોસ કરતાં બંને મિત્રો ગયા. પછી સાંજે ફરતાં ફરતાં ગાંધીજીને કાણુમાં ખોલાની ભૂલ સૂચી. એટલે ઠહે, 'એમને મેં મારે અન્ન-પાન ક્યોં. માણુસ કેટલો નિર્બળ છે, કેટલી ભૂલો કરે છે! શુદ્ધિ માટે ઉપવાસ કરવા ખેડો છું ત્યાં પણ મિત્રો સામે મેં ક્રોધ ક્યોં. એમની ક્ષમા માગીશ.' બીજે દિવસે સવારે રાગજીને નામે નીચેનો કાગળ મોકલ્યો:

“તમે મને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય છો. મેં તમને ને શંકરલાલને બહુ જ દુભવ્યા. મને ક્ષમા આપો એમ કહેવાની જરૂર નથી, કેમ કે ક્ષમા તો તમે મને માઝ્યા પહેલાં જ આપી છે. પણ મેં કાલે બેવફૂરીથી જે વસ્તુની ના પાટી તે જ વસ્તુ કરવા હવે હું તૈયાર છું. હમણાં કે તમે ઇચ્છો તે વખતે હું કોઈ પણ દાકતર પાસે તપાસ કરાવવા તૈયાર છું. શરત એટલી જ કે સરકારની પરવાનગી મળવી જોઈએ. મને લાગે છે કે એ તપાસનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ ન કરી શકાય, કેમ કે એનો રાજદારી ઉપયોગ થાય એવો ભય રહે. મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે દાકતર પાસે તપાસ કરાવો તો તેથી ઉપવાસનો આરંભ અટકવાનો નથી.

“આપણે મળીશું ત્યારે વધારે વાત કરીશું. આ તો ગઈ કાલે મારા હૃદયમાં મેલ ગરી ગયો તે કાઢી નાખવાને માટે જ લખું છું.”

પણ બીજે દિવસે તો રાજીજી હસતા હસતા આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા, ‘આપે ક્ષમા માગવાની કશી જરૂર નહોતી. આપના કરતાં વધારે તો અમે ચિડાયા હતા. અમે હવે તપાસ ન કરાવવાનું જ નક્કી કર્યું છે.’

આ પ્રસંગ મેં વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે, કેમ કે એ આપણને ચેતવણી-રૂપ છે. એ આપણને બતાવે છે કે સારામાં સારા માણસે પણ હમેશાં કામ-કોષથી ચેતતા રહેવું જોઈએ; અને તેમાંથી આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે ન્યાં સામાનું દિલ ન દુભવવાની આવૃત્તતા હોય છે ત્યાં એ ધા કેટલા જલદી ડુઝાઈ જાય છે.

આ મિત્રો ગાંધીજીની નિકટ તો હતા જ, પણ આ પ્રસંગથી વધારે નિકટ આવ્યા છે. આપણે એ પણ સમજવું જોઈએ કે ન્યારે ક્ષમા માગીએ ત્યારે તે કંબૂસાઈથી ન માગવી જોઈએ. એવી ક્ષમા માગ્યાનો કશો અર્થ નથી.

બીજા સાથીઓ

૨૦ — આ પ્રસંગનું તમે આટલું સુંદર વર્ણન આપ્યું એને સારું બહુ આભારી છું. હવે બીજા સાથીઓ વિષે કહેશો?

૨૦ — પંડિત જ્વાહરલાલનું નામ મને સૌથી પહેલું મોઢે આવે છે. તેઓ બહાર હોત તો ગાંધીજી સાથે એવી જ પ્રેમની લડાઈ તેમણે કરી હોત. પણ જલ્દમાંથી તેમનો જે સદેશો આવ્યો તેણે ગાંધીજીની આંખમાં આંસુ આપ્યાં. વીજળીના ચમકારા જેવા શબ્દોમાં જ્વાહરલાલે પોતાની બધી ભક્તિ રેડતા લખ્યું છે : “આપનો કાગળ મળ્યો. જે વસ્તુ હું સમજતો નથી તેમાં હું શું કવી શકું? આ જગતમાં જૂલો પડેલો હું

સાથે આજે ઝપડી રહ્યા છે. ભક્ત તુલસીદાસની ભક્તિશીની છતાં તારાં તીર જેવી વાણીમાં ગાંધીજી ભગવાનને પોકારીને કહે છે :

કહું તુલસીદાસ મુન રામા, ✓
 લૂટહિ તરકર તવ ધામા,
 ચિંતા યહ મોહિ અપારા,
 અપજસ નહીં હોઈ તુમ્હારા.

— 'હું તો હમેશને લાજ ખોઈને બેઠેલો છું, ભગવાન, પણ તારી લાજ રખેને જમ એ ચિંતા મને પડી છે.'

૨

[શ્રી મહાદેવભાઈની બીજી મુલાકાત લઈ શકાય તે પહેલાં તો ગાંધીજી છટી ગયા ને જેલનાં દ્વાર બંધ થઈ ગયાં. એટલે હવે તો મહાદેવભાઈએ અંગ્રેજી 'હરિજન'ના અબરપત્રીને આપેલી મુલાકાતને અનુવાદ આપીને જ આમારે સંતોષ માનવો રહ્યો. અનુવાદમાં મહાદેવભાઈના મૌલિક લખાણની મધુરતા અને પ્રસાદ નહીં આવે, એને માટે વાચકોની ક્ષમા માગીએ છીએ. — ત'ત્રી ૮૦ ખ'૦]

શુદ્ધિચરનો આરંભ

સ૦ — ગંધે વખતે તમે એક વાન કરી તેથી હું તો વિચારમાં પડી ગયો છું. તમે કહ્યું કે આ ઉપવાસથી આ ધાર્મિક હિલચાલમાં નવા મુગનો આરંભ થાય છે. એ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવશો!

જ૦ — પ્રુથીથી. પણ હું કાંઈ કહું એના કરતાં ગાંધીજીએ છાપાંના અબરપત્રીએને એક નાનકડો સદેશો આપેલો તે જ તમને સંભળાવું : "મારે દુર્ભાગ્યે સત્યનારાયણે મને આ ઉપવાસ ગણુ મોડો મોકલ્યો. પણ ઈશ્વરી યોજનાની ટીકા કરનાર હું કેણુ? એટલે હું તો એના નયાબ્યો નામું છું. પણ હું મારું છું કે યરવડા કરાર થયા પછી મારે આવો ઉપવાસ કરીને જ હરિજનકાર્યનો આરંભ કરવો જોઈતો હતો. એ મંગળાચરણ હવે પાછળથી થાય છે. આ શુદ્ધિચર પણ છે, કેમ કે એ શુદ્ધિ કર્યે જ છૂટકો છે. પણ આ બધી વાત તો હવે મને સૂઝે છે. ન્યારે મને લાગ્યું કે ઈશ્વર મને આગા કરી રહ્યો છે, ત્યારે મારી સામે આવી કરી દલીલ નહોતી. અંતર્યામીનો અવાજ આબ્યો એની આગળ હું વિવશ બની ગયો. તમે પૂછો છો, આ દુખનો જીભરો નથી? એનો જવાબ સાદો ને સહેલો છે. એ, દુઃખનો જીભરો નથી જ. એ મેઘ ધોઈ કાઢવાને માટેનું તપ તો છે જ. શરૂઆતમાં ઉપવાસ ન કર્યો એટલે હવે આ શુદ્ધિ પણ કર્યા વિના

ચાલે એમ નહોતું. વળી તમે પૂછો છો : 'આપના લેખમાં આપે કહ્યું છે તેમ બપુંકર મલિનતાના દાખલા જોઈને તો આ ઉપવાસ નથી આવ્યો?' હું તમને કહું છું કે આ વાત સાવ ખોટી છે. અને એ હું તમને સોએ સો ટકા ખાતરીથી કહું છું, કેમ કે આ બપુંકર દાખલા મારી નજરે આવ્યાની તારીખો હું તમને આપી શકું એમ છું. એ વખતે મને લાગ્યું કે એ કિસ્સાઓને કારણે મારે ઉપવાસ કરવાપણું હે.વ નહીં. એવા વ્યક્તિગત બનાવોને કારણે મેં ઉપવાસ કર્યા છે. પણ મારાથી જોલમાં રહીને એવા ઉપવાસ ન જ કરાય. પણ હરિજનસેવા જેવી મહાપ્રવૃત્તિમાં એમ દરેક વ્યક્તિગત બનાવ માટે ઉપવાસ કરતા જોસવાનું કોઈ પણ માનવીનું ગળું નથી. આ બનાવોની મારા મન પર અજાત રીતે અસર થઈ હશે એમાં શંકા નથી, પણ આ થઈ એકે જ બનાવને લીધે થયો છે એમ હું આંગળી ચીંધીને નહીં કહી શકું. આ ઉપવાસ હરિજનપ્રવૃત્તિના મંગળાચરણરૂપે છે ને એ દૃષ્ટિએ એ બહુ વહેલો કરવો જોઈતો હતો. ખીજી રીતે વિચારતાં મારી અને સાથીઓની શુદ્ધિ માટે પણ એ ઘણા વખત પર કરવાની જરૂર હતી." હું તમને કહું કે આપુએ ૨૨થી ૬ સુધી અનેક જણ સાથે વાતો કર્યા પછી સાંજે આ સંદેશો આપેલો ને અસાધારણ વેગથી લખાવી કાઢેલો.

રાજાજીની વેદના

૨૦ — તમે મને સરદારનું વર્ણન તો આપ્યું. ખીજા સાથીઓની આ ઉપવાસથી કેવી રિશતિ થઈ છે એ ન કહો!

જ૦ — ગાંધીજીના પ્રાણુથી પણ ત્રિપ એવા સાથીઓમાંના એક તો રાજાજી. ઉપવાસની વાત સાંભળીને એમણે જે તાર મોકલેલો તે તો તમે વાંચ્યો છે. એ તારનો એકેએક શબ્દ જોડી વેદનાથી ધગધગતો હતો. ગાંધીજી જોડે સૌથી વધારે દલીલો રાજાજીએ કરી. એમની વાતચીતનું વર્ણન અહીં આપું એમ તો તમે ન જ ઇચ્છો. એમ કરવું એ મારે સારુ. ભારે અવિવેક મળ્યાય.

૨૦ — એ હું સમજું છું, પણ છાપામાં તરેહ તરેહની વાતો આવી છે, એટલે તમારી પાસેથી હું ખરી હકીકત જાણવા માગું છું.

જ૦ — સાચું કહું? એ આખો સંવાદ એટલો પવિત્ર છે કે અહીં ન અપાય. અને હું આપવા ધારું તોયે ન આપી શકું. રાજાજીનું હૃદય એમની શુદ્ધિ અને એમની આપુ પ્રત્યેની નિષ્ઠા વચ્ચેના સંત્રામમાં વલોવાંઈ જતું હતું એ જોઈને કુન્ન થયા વિના ન રહે. ગાંધીજીના સૌથી નિકટના

આપને એકલાને જ 'દીવાદાંડીરૂપ જાહેર' છું, ને અધારામાં રસ્તો શોધવા કાંઈક મારું' છું. પણ ઠેસ વાગે છે ને પડી જાઉં છું. ગમે તેમ થાઓ, મારો પ્રેમ કાયમ છે, ને હું આપના જ વિચારો કરું છું." ડો. અનસારીને લાગ્યું કે 'ભ્યારે જીવનદીપ ખુઝાતો દેખાય ત્યારે ડોક્ટરોનું માનવાની હા પાડો' એટલી વિનંતીનો સ્વીકાર ગાંધીજી પાસે કરાવી શકાય તો દેશની વેદના કંઈક ઓછી થાય. ડોક્ટરની એ અશ્રદ્ધા રૂઝવણને ગાંધીજી એમને જવાબ લખે છે: "તમે તો ખુદ પર ચક્રીન રાખનાર છો. તમને કહું છું તે સાચું માનજો કે આ ઉપવાસ મેં મારી ખુશીથી નથી લીધો. એ ખુદાનું હરમાન છે. તેથી એ જ મારી રક્ષા કરશે ને માવજત કરશે. અને જો એની માવજતથી હું નહીં બચું તો તમારા જેવા કુશળ ડોક્ટર અને પેગંબર સાહેબને આશ્રિત વખતે મદદ કરનાર અનસારીઓના વંશજ મને શી રીતે બચાવશે? સલામ." (જેમને ખબર ન હોય તે જાણે કે પેગંબર સાહેબ ભ્યારે મહાથી હિજરત કરીને ગયા ત્યારે એ હિજરતીઓને મદીનામાં જો શોખોએ મદદ કરી તે અનસારી કહેવાય છે.) ખીજા સાથીઓનાં હૃદય પણ બેદાર્દ રહ્યાં છે, પણ તેઓ શ્રદ્ધાને જોરે જેમતેમ ટકવા મથી રહ્યા છે. શ્રી ધનસ્વામીદાસ ગિરલા હૃદયની વ્યથા અને પ્રેમથી નીતરતા શબ્દોમાં લખે છે: "આ સમાચારથી હું હચમચી ગયો છું. ધીમે ધીમે મને સમજાયું કે અંતે સૌ સારાં વાનાં થઈ રહેશે. મારી ખાતરી છે કે આપ આ અભિપરીક્ષામાંથી પાર જીતશો. અને આ એકવીસ દિવસને અંતે કંઈક અત્કારિક પરિવર્તનો થાય તોયે આપણને શી ખબર છે? આ શ્રદ્ધાની ભાષા છે. શુદ્ધિ પણ એમાં સુર પૂરે છે. પણ ચિત્તને હજી શાંતિ વળતી નથી. મને આપની પાસે દોડી આવીને ત્યાં જ રહેવાનું ધલું મન થઈ આવ્યું. પણ ખીજાને ખોટા દાખલો ન બેસે એટલા માટે જ મેં મનને રાકી રાખ્યું." જમનાલાલજી તો આશ્વમેઠાથી યરવડા કચારના દોડી આવ્યા હોત; પણ વધુ વિચાર કરીને તેમણે ચિઠ્ઠી નાખી, ને અંતે રહી ગયા. પણ સૌથી વધારે ઉત્સાહ આપનારા સદેશ તો મહાપિં દાદાભાઈની પૌત્રીઓના છે. શ્રીમતી ગોશીબહેન લખે છે: "એટલે આપ અમારે સારુ ફરી વધત્તને ચડી રહ્યા છો! મારામાં તો એટલી શ્રદ્ધા છે કે આપ આ યજ્ઞમાંથી પાર જીતશો. ને આખા દેશને એક પગથિયું ચડાવશો. આવનાં ત્રણ આઠવાડિયાં અમારાં વિષમ વેદનામાં જવાનાં છે, ને તે અમે સહી લઈશું." એમનાથી નાનાં પુરશેદજીને લખે છે: "આપે આ યજ્ઞ લીધું એને વિષે હું ઈશ્વરનું રક્ષુ કરું છું. અંતરમાં આનંદ સિવાય ખીજી લાગણી નથી થતી. સત્યનો જય જ થશે. ઈશ્વર આપણો બેલી છે ને શ્રદ્ધા આપણું શસ્ત્ર છે.

એણે આપની મારફતે એનો પેગામ મોકલ્યો છે. એની જ ઇચ્છા બળવાન છે." ખીજા અનેક સંદેશોએ હું આપી શકું એમ નથી. પણ આટલા ધરા સાથીઓ હોવા છતાં ને માણસ નિરાશ થાય તો એ નાસ્તિકતા જ ગણાય.

બા અને મીરાજહેન

ને દહતાં અને હિંમતથી પૂ. બા અને મીરાજહેન આ અગ્નિ-પ્રવેશની વાત સહી રહ્યાં છે એ વર્ણવવાને મારી પાસે શબ્દો હોત તો હું સરસ! સમાચાર સાંભળીને તેમણે ને સંદેશો મોકલ્યો તેમાં બતાવેલી હિંમત અજબ ગૌરવશાળી છે: "આને જ ઉપવાસની ખબર મળી. બા અને જણાવવા કહે છે કે તે હેખતાઈ ગયાં છે ને નિર્ણયને બુક્કભરેલો માને છે. પણ તમે ક્યાં કોઈનું સાંભળ્યું છે તે એમનું પણ સાંભળો? તે તેમની હૃદયની પ્રાર્થના પાઠવે છે. હું દિગ્મુદ, ઘઈ મઈ છું. પણ ઈશ્વરી આદેશ છે એમ માનું છું અને એ રીતે દુઃખમાં પણ રાચું છું. હાર્દિક પ્રાર્થના."

નીચેનો તારનો જવાબ ન્યારે ગાંધીજીએ લખ્યો ત્યારે તેમની આંખોમાં હાથીઆ આંખાં હતાં:

"બાને કહેજો કે તેના પિતાએ એને માટે એવો સાથી શોધી માર્યો છે કે જેને વેઠી લેવામાં ખીજી કોઈ સ્ત્રી તો ભાંગી જ પડત. એનો મોંઘામૂલો પ્રેમ મારા હૃદયમાં અંકિત થયેલો છે. અંત સુધી એણે હિંમત રાખવી જોઈએ. તમારે વારતે તો મારે એ જ કહેવાનું કે ઈશ્વરે તમારા નેવી દીકરી અને આપી એ એની કૃપા છે. ઈશ્વરે અને આપેલા આ નવામાં નવા કામથી તમે સતત આનંદ માણજો અને એમ કરીને તમારી બહાદુરી સિદ્ધ કરજો."

મિત્રોના સંદેશ

ને મિત્રોના પ્રેમને ગાંધીજી હમેશ આઢે છે ને તેમના મતનો પૂર્ણ આદરથી વિચાર કરે છે એમના સંદેશોની વાત મારે જુદી કરવી જોઈએ. ૧લી મેની રાતે બે વાગ્યે પહેલવહેલા તેમણે શુરુદેવને, માલવિયાજીને અને નામદાર શાસ્ત્રીને પત્રો લખ્યા. શોકયુક્ત અને પ્રેમપૂર્વક આંખેલા કપકાનો માલવિયાજીનો તાર તો ક્યારનો છાપામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. માલવિયાજીને અનુરૂપ જ તે આજો તાર છે. તેમની નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે આને તો એ યસ્વડા દોડી નથી આવ્યા પણ ન્યારે આરસે ત્યારે, હું જાણું છું કે, ગયા વખતની જેમ આ વેળા પણ, તે ગાંધીજીને ઉપવાસમાંથી રોકવાને

મોટા શાસ્ત્ર ટાંકીટાંકીને અશુચુકત દલીલો કરશે ને ધર્મની આખ્યાયિકાએ સંબળાવશે. છતાંય જ્યારે તે નહીં જ ડગે એમ જોશે ત્યારે પાછા આંસુ લાવીને શાસ્ત્રના ઉપયુક્ત શ્લોક સંબળાવી તેમના નિર્ણયને આશીર્વાદ આપી નવાજશે. કવિશ્રી ટાગોરે છાપામાં પોતાનો મત જાહેર કર્યો છે, પણ હજુ સુધી આનંદયુક્ત આશીર્વાચન આપવા જેટલી તત્પરતા નથી બતાવી. ના. શાસ્ત્રી હજુ તો શાંત બેઠા છે.*

પ્રેમના સંદેશ

પરદેશથી આવનાર સંદેશોમાં સૌથી પહેલા શ્રી એન્ડ્રૂઝ અને પોલાકદંપતીના હતા. બેઉ વાંચીને નવાઈ તો થાય, પણ આનંદ પણ થયો. શ્રી એન્ડ્રૂઝે કહ્યું કે હું આપનો નિર્ણય સ્વીકારુ છું ને સમજ્યો છું. પોલાકદંપતી તેમના સંદેશમાં પોતા તરફની પ્રાર્થના પાઠવે છે. ઈગ્વંડના અનેક મિત્રોની લાગણીના પ્રતિનિધિરૂપ આ બે સંદેશ ગણાય. ખીજે એક તાર જે વાંચી ગાંધીજી એટલા જ રાજ થયા તે શ્રી રોમા રોક્ષ અને તેમની બહેન તરફથી છે કે, “અમે સદાના તમારા સાથી છીએ”

પરદેશના તારોમાંથી એમના જ તાર મેં અહીં આપ્યા છે કે જે ગાંધીજીની વધારેમાં વધારે નજીક છે અને જેમને પ્રજા ઝોળાયે છે. ખીજે કેટલાક એવા લોકના પણ તાર છે કે જેમને ગાંધીજી કદી મળ્યા નથી. તેમાં પણ તેમની આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવા મોટા પૂરતો આધ્યાત્મિક ખોરાક મળી રહે છે. યુરોપ જતાં પહેલાં શ્રીમતી સોહિયા વાડિયાએ પત્ર લખી પોતાનો વિરોધ પ્રેમપૂર્વક બતાવ્યો છે. છતાં સાથે જ જણાવે છે કે પ્રજા આપને પાર ઉતારે. પત્ર સાથે હરિજનસેવા મોટા ૩૦૦ રૂપિયાને એક મોકલ્યો છે, અને પોતાનાં પત્રને અંતે લખે છે, “૨૬મ આથી મોટી હોય તો કેવું સારું એમ મને લાગે છે. મેની આશીષો મેડમ પતેલેશ્વરીની જયતી અમે ઊજવવાના છીએ તે શુભ પ્રસંગે હું આપને આ મોકલું છું.”

“ન જાયતે ક્ષિયતે વા વદાન્વિત્

નાર્યં મૃત્વા મવિતા વા ન મૃય ।

અજો નિત્ય ઘાઘતોર્ષ્ય પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥”

એક પારસી મિત્રે તેમના પત્ર સાથે સો રૂપિયાનો એક ખીડયો છે. તેમના પત્રમાંથી એક વાક્ય અહીં આપું છું “જે આપનું મરણ

* ઉપરનું છાપા બાદ એમનો પ્રેમભર્યા સંદેશો મળ્યો છે — તંત્રી

નીપજો તો કરોડો જીવશે. જો આપ સફળ થાઓ તો કરોડો પોતાનો પુનરુદ્ધાર પામશે.”

હરિજનોના પણ અસંખ્ય સંદેશાઓ આવેલા છે. બધાના હૃદય પર ભારે અસર થઈ છે અને તેઓ ઉપવાસનો ગર્ભ સાનમાં સમજ્યા છે. તેમાંના કેટલાક ગાંધીજીને વિનવણી કરે છે કે અમારાં ઝૂંપડાંમાં આવી આપ ઉપવાગમ્ય કરો. હરિજનસેાક પંડિતો તેમના આશીર્વાદ મોકલે છે અને હરિજનસેવામાં જીવન અર્પનાર પેલા રક્તપિત્તિયા પંડિત મહા-ભારતમાથી પ્રસંગોચિત શ્લોકો ટાકી મોકલે છે. સતારાના એક બક્ષા મિત્રે ગાંધીજીના હૃદયને ગમે એવી પવિત્ર યાદગીરી લખી મોકલી છે: “આપ ટી મેને દિવસે ઉપવાસ આરંભો છો તે વૃસિંહજયંતીને દિવસ છે. તે દિવસે પ્રહ્લાદે આખી અગ્નિપરીક્ષા પાર કરી. વૃસિંહજયંતીના સાક્ષાત્ દર્શન કર્યાં વૃસિંહજયંતીને હિરણ્યકશિપુને તે દહાડે સંહાર કર્યો. હું હિરણ્યકશિપુને આર્યાના કરું છું કે, આપનો આત્મશુદ્ધિયત્ન હિરણ્યકશિપુ કરતાં પણ બધું કર એવા અરપૃથકતારૂપી રાક્ષસને સંહાર કરે.”

વાચકને યાદ હશે કે ઠેક બાળપણથી ગાંધીજી પ્રહ્લાદની આદર્શ સત્યાગ્રહી તરીકે ગણના કરતા આવ્યા છે.

કલકત્તાની એક હરિપતાલમાંથી એક ખીમાર મુસલમાન ભાઈ લખે છે: “માણસ મર્ત્ય છે. ઋષિઓ અને પેગંબરોને હંમેશ માટે આપણે જીવતા રાખી નથી શક્યા. અમે આપને બચાવી ન શકીએ, પણ આપનું કામ આગળ આપનું રાખીને આપને ચિરંજીવ કરી શકીએ. ઓહોહના મુદ્દમાં એવી અશ્વા ફેલાઈ કે પેગંબરસાહેબ માયો ગયા. પરિણામે એમના અનુયાયીઓમાં નિરાશા અને શિથિલતા વ્યાપ્યાં. એટલે હિરણ્યકશિપુને સંબળાયો કે તમે નિરાશ ન થાઓ પણ સત્પથ પર ચાલ્યે જાઓ ને સત્યને માટે લડતા રહો. પણ પેગંબરસાહેબ નડોતા હજીયા. સ્વરાજ્ય આવે અને અરપૃથકતાને નાશ થાય ત્યાં સુધી દયાળુ મુદ્દા આપને સલામત રાખે.”

હાસ્ય ને રુદન

પ્રશ્ન — આગામી ઉપવાસ વિષે ગાંધીજીની શી ચનોદશા છે તે જણાવશો!

ઉ. — હા, એનો ઉત્તર હું તમને તરત આપી શકું છું. ઉપવાસને કારણે એ શાંતિ અને કળંવપાલન કર્યાની આંતરિક પ્રસન્નતા અનુભવે છે. પણ ગયા અડવાડિયામાં આત્મભવનમાં એમને કોઈએ જોયા હોય તો

તેને જણાયા વગર ન રહે કે બાજુ પ્રસન્નતાની પણ મળ્યા નથી રહી. એ દારા તો એમણે મારા જેવાં અણસમજી સાથીઓનાં શોક ને આંસુ પણ સુકવ્યાં છે. એક છાપાવાળા ભાઈએ પૂછ્યું, “આપ ટમીએ શાની આશા રાખો છો?” ને તરત તેનો જવાબ આવ્યો, “તે દહાડે ૧૨ વાગ્યે મારી સ્વતંત્રતાની શરૂઆત થાય છે.” પૂછનાર ભાઈએ વિચાર્યું કે આ ભારે જવાબ છે ને તે તેની નોંધ લેવા જાય છે ત્યાં ગાંધીજી આગળ કહે, “તમે ધારો છો તે સ્વાતંત્ર્ય નહીં, પણ તમારા જેવા છાપાના ખચરપત્રીઓ તરફથી સ્વતંત્રતા કહું છું!” થોડી વાર અટક્યા પછી એ હાસ્ય જવા દઈ ગંભીરભાવે કહ્યું, “મારે માટે એટલું કહેવામાં આવે કે મેં કદી આસુરી આચરણ નથી કર્યું” તો મને સંતોષ થશે.” જમનાલાલજીનો તાર આવ્યો કે ચિકી નાખીને નહીં થયું છે કે મારે આશ્રમોડા રહ્યું; તે વખતે સરોજિનીદેવી ગાંધીજી જોડે ચર્ચા રજાં હતાં કે કાણુ પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમણે દાકતરી મદદ પર ધ્યાન દેવું એમ. જોરથી હસનાં હસનાં તેમણે તાર વાંચીને કહ્યું, “જુઓ, ડાહ્યો માણ્યમ તો — તમારાથીય ડાહ્યો તો — આ રહ્યો.” તરત સરોજિનીદેવીએ આ તારની ખચરનો ઉપયોગ તેમની સામે કરતાં કહ્યું, “કીક ત્યારે, આપે ઉપવાસ કરવા કે કેમ એને માટે, ચાલો આપણે ચિકી ઉપાડીએ.” જવાબ પણ એટલી જ ઝડપથી મળ્યો, “ના ના, એમ નહીં; તમારે વધારે મારું માથું પકવવું કે નહીં એની ચિકી નાખીએ!”

શનિવારે મોડા સાંજે ૫ વાગ્યે ખચર આવ્યા કે કોઈ હરિજન બાળક મળવા માગે છે. વખત તો હતો નહીં, પણ જિયારો છોકરો ટેલવાય કધાકથી દરવાજે રાહ જોતો એકેણો અને તેને પાઠો ધકેલવાની મારી હિંમત ન આવી. પાંચ માસ ઉપર એ આવેલો. તે વખતે તેણે ગાંધીજી પાસે શિષ્યવૃત્તિની માગણી કરેલી ને ગાંધીજી પાસેથી વચન મેળવેલું કે કોલેજના પ્રિન્સિપાલનું પ્રમાણપત્ર લાવે તો મદદ માટે વિચારીશ. આ દરમિયાન એ છોકરાને ઘણી સુસીજતો વેચી પડેલી. હવે પરીક્ષા પસાર કરી પ્રિન્સિપાલનું પ્રમાણપત્ર લઈ, તેણે મુદ્દાકાતની માગણી કરી હતી. જેલમાં આવવા અંપણની જોડ ખરીદવા મુસ્કેલી વેડી તેણે પૈસા એકઠા કર્યાં હતાં.

આ છોકરો કાણુ છે એ ગાંધીજીને યાદ નહીં રહેવું એટલે એમણે પૂછ્યું, “આ છોકરો, આટલું મોડું થયા છતાં અને મારી પાસે એક મિનિટની પણ કુરસદ નથી એ જાણનાં છતાં, શા સારું મુદ્દાકાતની માગણી કરી હશે?” મેં એમને સમજાવ્યું ને કહ્યું, “એક મિનિટથી વધારે

વખત એ નહીં લે. એ એટલી ખાતરી મેળવવાની જ આશા રાખે છે કે ઠક્કરબાપા એની વાત ધ્યાનમાં લે ને એને મદદ કરે.”

એમણે ઊંકરારને કહ્યું, “ઠીક, તો હું એ ખાતરી આપું છું. હવે તને સંતોષ થયો?”

સાથે લાવેલાં કૂલ્લ ગાંધીજીને ચરણ ચડાવતાં એણે કહ્યું, “ના જ; હું ખીજને શા માટે પૂછવા જાઉં?”

ગાંધીજી: એમ, કેમ?

“કેમ કે ખીજમાં મને વિશ્વાસ નથી. મારો તો આપ પર જ વિશ્વાસ છે. ખીજ બધા તો અપ્રામાણિક છે.”

ગાંધીજી: જો મારા સાથીઓ એમ અપ્રામાણિક છે તો હું તો તે બધામાં વધારેમાં વધારે અપ્રામાણિક ઠર્યો. પછી તો તારે મારામાં વિશ્વાસ ન રાખવો એ જ ઠીક.

ખડાકુરીબેર એ ઊંકરે અત્યાર સુધી તો આ કટાક્ષિતો ઢાંગ ચલાવ્યે રાખ્યો. પછી તેનાથી ન રહેવાયું ને તે રોઈ પડ્યો. ડુસકાં ખાતાં તેણે કહ્યું, “તો પછી આપ અમને શા સારુ ઊંડીને જવા બેસા છો? આપ જ કહો છો કે આપના સાથીઓ અપવિત્ર છે. આપની આસપાસ પવિત્રત્વ વાનાધરણ્ય નથી ને મરણાન્ત અનશનવત લેવું જોઈએ.”

“પણ તું એમ કહે છે કે હું તમને ઊંડી જાઉં છું? હું નથી જવાનો.”

વળી ઊંકરારની આંખમાં આંસુ ભીજરાઈ આવ્યાં ને કહે, “હું એ માનું શી રીતે?”

“હું તને ખાતરીથી કહું છું કે હું નથી મરનાર. સાત, આપણી વચ્ચે કરાર; રહમી મે ને સોમવારે બપોરે તારે નારંગી લઈને આવવું. મારે તેના રસથી પારણાં કરવા. અને પછી આપણે તારી શિખ્યવૃત્તિ વિષે વાત કરીશું. બોલ, હવે તને સંતોષ છે?”

ઊંકરારના ચહેરા પર હવે ઝળકતો હતો. આંસુ એનાં સુકાઈ ગયાં હતાં. એણે કહ્યું, “હા.”

“એટલે ત્યારે તું આપણો કરાર પાળવાનો,” એમ કહેતાં ગાંધીજીએ ખીજ બધાના હાસ્યની જોડે પોતાના હાસ્યથી જેલનું આગણ્ય ગળવી મૂક્યું.

આ અને હવે પછી હું કહેવાનો છું એ મીઠી વાતની વચ્ચે એક દુ.ખદ વાતચીત થઈ હતી. એ દુ.ખદ વાત આપણે જૂની જઈએ પણ ખીજ બનાવને સઘરીશું. સરાજિનીદેવીએ ગાંધીજીના આથીવૌદ સારુ આવેલ એક તાગેતર પરણેલા, યુગલને આણ્ય હતું. તિલક સ્વરાજ્યવંદના જમાનાના, ગાંધીજી એ નવેસર બાલિકાને જાળખતા હતા. તેણે ત્યારે

કેટલાય પૈસા ઉધરાવ્યા હતા ને પોતાનાં ઘણાં ઘરેણાં આપ્યાં હતાં. “તને એ દહાડા યાદ છે ને? તું પરણી તેથી હું રાજી થયો પણ અહીંથી તને મક્ત આશીર્વાદ નહીં મળે. તારે પ્રથમ હરિજનોને આશીર્વાદ આપવા જોઈએ.”

નવોદા કહે, “કેવી રીતે આપું? તમને ગમે તે માગી લો.”

“પણ હું કેવી રીતે માગું? તારે તો તારા પતિની આર્થા પૂછવી જોઈએ. મારે તમારી બેની વચ્ચે ખટંગ નથી વાવવો.”

“અમારી બેની વચ્ચે કળિયાને કંઈ અવકાશ જ નથી.” એમ એણે દહનાપૂર્વક જણાવ્યું. આખી મંડળી ખડખડાટ હસતી હતી ને તેણે પોતાની સોનાની બંગડીઓ ગાંધીજીને ચરણે મૂકી.

આમ વાત ઉપર વાત જોડીને હું તમારા કલાકોના કલાકો સર્જન થકી નાખું એમ હું પણ એક વસ્તુ જે મેં ખાસ સંઘરી રાખી છે તે કહીને મારે બંધ કરવું જોઈએ. આત્મબલનમાં શાસ્ત્રાર્થ ચાલતો હતો ત્યારે એક મુધારક શાસ્ત્રી વારંવાર આવતા, તે કાલે આવ્યા હતા. એમનાથી કલા વિના રહેવાયું નહીં કે, “તે દિવસોમાં હું ગાંધીજીના ચરેરા ઉપર વેદનાની છાયા જોતો. આજે પહેલાં કદી ‘નહીં’ જોયેલાં એવાં શાંતિ ને આનંદ દેખાય છે.” મેં કહ્યું, “તમે સાચું કહેો છો. આટલા મહિના એમણે એ વેદના સંઘરી રાખી હતી. આજે એણે ઉપવાસનું દાર શોધ્યું છે. હવે એ આખો વેદનાભાર એમના મન ધરથી હટ્યો છે અને કલ્પવૃક્ષના ક્યાંના ભાનથી એમનામાં અપાર શાંતિ અને આનંદ આવ્યાં છે.”

ઈશ્વરની સર્વશ્રેષ્ઠ બક્ષિસ

૨૦ — ઉપવાસયત્ર કેમ આરંભાયો એ વિષે તમે કાંઈ કહો એમ હું ઇચ્છું છું.

૧૦ — ગયા ઉપવાસની જેમ આ પણ જેમમાં શરૂ થયો. આ વેળા આત્મબલનમાં સરઆત થઈ ને પ્રારંભિક પ્રાર્થનામાં કેટલાંક આત્મવાસી ભાઈબહેન, તથા ઠીક સખ્યામાં મિત્રો હાજર હતાં. કાંઈ પણ પૂર્વ ગોઠવણ વિના અનાયાસે તે વખતે ઘણીખરી કોમોના પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા. પારસી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન તેમ જ હિંદુ તે પ્રસંગે હૃદયમાં એક સરખું હુ:ખ અનુભવતા હતા. વધારેમાં વધારે હૃદયપ્રાવક દસ્ય એક મુસનમાન ભાઈનું હતું, જેમણે ગાંધીજીના ચરણે અશ્રુભીને મોઢે ચૂમ્યા અને એક અમેરિકન પત્રકારે જ્યારે ‘ગાંધીજી’ને કે હાથ મેળવ્યા ત્યારે તેનાથી સ્વન ઝાલ્યું ન રહ્યું ને આસુ આવી ગયાં.

કેવા આનંદથી ગાંધીજી ઉપવાસની રાહ જુએ, છે એ વાત, હું તમને કરી ગયો. અનશનના પ્રારંભની વ્યગ્રિ થોડા જ વખત પર એમણે મીરાબહેનને લખેલા પત્રમાંથી થોડુંક તમને જણાવું : “આજ મુઘીમાં ઈશ્વરે કદી મને નથી આપી. એવી બક્ષિસ આ ઉપવાસ છે એમ હું માનું છું ને તું માને એમ ઇચ્છું, છું. બધા અને ડુર્ગરી, સહિત હું એમાં પ્રયાણ કરું છું તે મારી અપૂર્ણ શ્રદ્ધાનું ચિહ્ન છે. પણ આજ મને જે આનંદ છે એવો મને કદી નહોતો. મારી સાથે એ આનંદની ભાગી તું પણ બને એમ હું ઇચ્છું, છું.” આટલું કહ્યા પછી આગળ જવું એ મારે મન પાપ સમાન છે. આ આનંદ એમનો હમેશનો સાથી બનો.

૦

૩

દશ દિવસે ૮

‘હરિજનબંધુ’ માટે પ્રથમ અડવાડિયે લેખ લખી આપ્યો ત્યારે ‘સંજોગાનુસાર એને પ્રશ્નોત્તરીનું રૂપ આપ્યું હતું. ખીને અડવાડિયે પણ એ પ્રમાણે હું લખી ચક્રીશ એવી ઉમેદ હતી, પણ પામર માનવીની ઉમેદ કેટલી ઊભી રહી છે? ખરી વાત એ છે કે માનવી ઉમેદ રાખે એ ખોટી, ઈશ્વરને પોતાની ઉમેદ સોંપે એટલી સાચી. આ મહાત્મમાંથી એટલું શીખીએ તોયે ધણું.

૮મીએ સાંજે અમે છૂટા પડ્યા તે પહેલાં ગાંધીજીને એક નાનકડો સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો હતો એની વાત ‘હરિજનબંધુ’માં લખી જાય એમ નથી. પણ છૂટા પડતાં મેં સામાન બાંધ્યો તેટલી ધડી સરદાર સાથે ગાંધીજીએ ઘણી મોઢી કરી — જાણે સરદારને વિયોગને માટે તૈયાર કરતા હોયની! પણ વધારે સાચી વાત એ છે કે ગાંધીજી પોતાને સરદારના વિયોગને માટે તૈયાર કરી રહ્યા હતા. દિવસના જ થોડા કલાક વિખૂટા પડ્યું પડ્યું એટલે ચોકારી ઊઠ્યા હતા : ‘એ તો મારે માના કરતાંયે વધારે છે.’ જતાં જતાં સરદારને કહ્યું, “જુઓની ૩૦મીએ પાછા બેગા. તમે બહાર નહીં તો આપણે જને પાછા અંદર.’ સરદાર : ‘૩૦મીએ તો તમને સરકારની પણ અંદર પાછા ધાવવાની હિમત નહીં આવે.’ બાપુ : ‘તો એકાદ બે અડવાડિયાં પડી. પણ કાં તો આપણે જને બહાર અથવા આપણે બંને અંદર એ વિષે કંઈ ચંકા છે?’ સરદાર : ‘ઠાણુ જાણે?’ ગાંધીજી : ‘બગવાન બધું કરી શકે છે, અને તે જાણે છે.’

। ક્યાં છે આપણી પાસે એ વિશ્વાસ? એ વિશ્વાસ ગાંધીજીની પાસે તનમનધનની બાજી ખેલાવે છે, અને આપણો અવિશ્વાસ આપણને રડાવે છે. વિયોગના દસ દિવસ કેમ ગયા એ કેમ લખાય? આત્મકથા થોડી લખવા ઓઠા છું? પણ સરદારની દૃઢ વિના એ દિવસ દોલકા થઈ પડત એટલું તો કહી દઉં. આજે, આવીને બાપુના ચરણમાં શિર ઝુકાવ્યું ત્યારે એમનો પ્રથમ સવાલ જ એ હતો: 'વલ્લભભાઈ કેમ છે?' બીજો સવાલ: 'કેમ અમ્મત કરી હતી ના?' એટલે કે 'આંસુ નહોતાં પાડ્યાં ના?'

આ સવાલો, એ પૂછતાં એમનો અવાજ, એમનું પ્રથમના નેટલું પ્રકુલ્લ નહીં. પણ પ્રથમના નેટલું જ પ્રસન્ન હાસ્ય, મુખની કંતિ વગેરે જોઈને હું સાનંદાશ્ચર્યમાં ગરકાવ થયો. મેં એકે સવાલની આશા નહોતી રાખી, કારણ કે ગયા વર્ષના સપ્ટેમ્બરના ઉપવાસમાં ત્રીજે દિવસથી અવાજ ખેસવા લાગ્યો હતો, છઠ્ઠે દિવસે એ અવાજ રહ્યો જ નહોતો. આજે તો બાપુ પોતે કહે છે: 'મારામણુ પૂરેપૂરી સ્ફૂર્તિ છે. અવાજ, હાલ્યાલ વગેરે દરેક વસ્તુનો કાળજીપૂર્વક સંગ્રહ કરી રહ્યો છું. ઈશ્વર પાર પાડશે એમ બાસે તો છે.'

આ પછી ઘણી વાતો થઈ એની સાથે વાચકને સંબંધ નથી. પણ એક પવિત્ર વાતનું સ્મરણ કરાવું અહીંના મારા મિત્રો મારી આશા રાખીને બેઠા હતા. ચંદ્રશંકર તો બિચારા 'હરિજનબંધુ'ની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરે. મારે એને લખી શું આપવું? ઉપવાસ જે ગાંધીજી ઇચ્છે છે તેમ ઉત્સવની વસ્તુ લાગતી હોય તો એનાં ઉત્સવગાન લખવાનું પણ મને બાન ન રહેવું જોઈએ, એના રહસ્યમાં મારે તલ્લીન થવું જોઈએ, અત્યુંખ થવું જોઈએ અને વૈષ્ણવી તળવી જોઈએ. જે એ દુ:ખની વાત હોય, અસલ હોય તો મારે ગાંધીજીનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આજ મુખી તો એને સમજવાનો—સમજાવવાનો નહીં, પણ સમજવાનો જ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારા લેખો એ સમજવાનો પ્રયત્નમાત્ર છે. એ પ્રયત્નમાં આજે નવી સ્ફૂર્તિ મળી: "આ ઉપવાસ એ કેવળ ધર્મને માટે છે એ વસ્તુ મને તો કાલે કાલે વધારે પ્રતીત થતી જાય છે, જગનને પણ યજ્ઞે. તમે આજે છૂટીને આવ્યા. આશ્રમ આ વસ્તુ તમારી પાસે સમેજવાની આશા રાખશે. તમે અમર્ગની શકસો. લોક એમ આશા રાખના હશે કે આજે તમારું સ્થાન મારી પાસે છે, પણ તમારું સ્થાન આશ્રમમાં છે—બલેને એક બે દિવસને માટે. અને તમે મને છોડીને આશ્રમમાં જશો એ પણ લોકોને માટે પાડ થઈ પડશે કે આ ઉપવાસ ધર્મને માટે છે." આ શબ્દોને માટે હું તૈયાર હતો, આશ્રમમાં જવાને માટે તૈયાર હતો—એટલે તરત જ

કથું, 'તૈયાર જ છું.' પણ સમજવાના જવાને માટે તૈયાર હતો એમ તો કેમ કહી? — સમજવાને, પ્રાવૃથ્થિતનું કાર્થિક રહસ્ય સમજવાને, એમા ભાગ ભરવાને તૈયાર હતો, સમજાવવાનો બોલો લઈને જવાને તૈયાર નહોતો.

પણ મારી સ્થિતિ ઘણા વાચકોના જેવી છે એટલે તેઓ સહેજે સમજી શકશે બાઈ ચદ્મશ કરે અડીનું વાતાવરણ વર્ણવવા ને લખ્યું છે તે મારા જેવામા આજુ એમા મારે રિતોનો ભાગ હું રોકી શકતો હતો, પણ મને રોકવાની જરૂર ન લાગી ગેરસંપાત્રી વાત એટલે ઠીક યાદ કરી એ વાત સાચી છે, પણ એની માથે એક કડવું રહસ્ય ભરેનું છે. મારીજ મારે માટે ગેરસંપા છે, પણ ગેરસંપાનો ઘોષ કાણુ ત્રીની શક્ય છે કે હું ત્રીની શકું? નળનું કે નાના ઋણાનું પાણી માઠ ત્રીની શકાન, પણ ગેરસંપાત્રી નીચે તો બૂકબૂકા થઈને ઘોવાઈ જઈએ. આજે ગાંધીજી જાણે પોઠારીને કહી રહ્યા છે 'ત્રીલો અથવા તો ચૂરેચૂરા થઈને ઘોવાઈ જાએ.' એ એમાથી એક કરવાની ઈશ્વર મને શક્તિ આપો, દેશને શક્તિ આપો. મને લાગે છે કે બિચારા દેશની પણ મારા જ જેવી સ્થિતિ છે. રાજ સરારે ગીતાપાઠ કરું એમાં શાંતિ, બળ, સમાધાન, યાનના તો ઢગના ભરેના છે, પણ પાઠ કર્યા પછી બલુકારા વાગે, વાગે ને આ જ વાગે છે :

સેજામિરાપૂર્વ્ય જગત્સમગ્ર માસસ્તરોષા પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥

આલ્યાહિ મે કો મવાનુમ્સ્વપો નમોસ્તુવે દેવવર પ્રસીદ ॥

વિજ્ઞાતુમિ-ઝામિ ભવન્તમાન્દ ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥

આશાનાં કિરણો.

આમ દશ દિવસ ધ્યાન ધરીને, દશ દિવસે નિકટ આવીને ઉગ્ર તેજથી અંભઈ જવાય છે, ત્યારે જરા અતર્કુખ થતા ધીરજ આવે છે, શાંત થવાય છે, તપના ઉગ્ર તેજને બદલે સૌમ્ય સ્વરૂપનાં કાર્થિક દર્શન થાય છે, અવિશ્વાસ, અશ્રદ્ધાની અડગામણુ દૂર થાય છે, અને પાત્રી પ્રદા પોતાનું સ્થાન મેળવે છે મારી અશક્તિ, મારી અપવિત્રતાની ઉપર મારે શા સાડુ ભાર મૂકવો? મારા પોતા પૂરતો બલે એ ભાર મૂકુ, પણ બીજાને કેમ વીસડું? જો મારી અશક્તિ અને અપવિત્રતા બદલે મારી હોય તો તો એવા કોઈની પ્રાર્થના કામ ન આવે અને આપણે ગાંધીજીને ખોઈ બેસીએ પણ સુભાગ્યની વાત એવી છે કે ગાંધીજીએ જ ને પ્રેમ, પવિત્રતા અને ત્યાગ આ પદર વર્ષ થયા જાગ્રત કર્યા છી તેને પરિણામે અનેક પવિત્ર વિભૂતિઓ પડી છે કે જેની પ્રાર્થના આ વખતે કામ કર્યા નિના રકે જ નહી. મીરામહેન, જેનું નામરૂમરણુ પણ ઘડીબર તો માણુસને પવિત્ર કરી શકે એ બાપડી

સાખરમતીના કારાવામમાં પડી પડી જે પ્રાર્થના પહોંચાડતી હશે તે પ્રાર્થના ગાંધીજીની ઇચ્છાને બળ ન આપે તો કેણુ આપશે? જવાહરલાલ, જેના આત્માનું જવાહર 'ગાંધીજી ઉપર આવેલા એમના જે તારોમાં અને કાગળોમાં ઝગી રહ્યું છે તેની પ્રાર્થના અક્ષણ જશે? બીજાનાં નામ કયાં દઉં?

અને આ દેશની બહાર બીજી કેટલીય પવિત્ર વ્યક્તિઓ જાગરણભરી પ્રાર્થના કરી રહી છે એની ઘણાને ખબર ન હોય. જર્મનીમાં એક બહેન બેઠી છે, જેને ગાંધીજીનાં પ્રથમ દર્શન અને પ્રથમ ઝોળખાણ ગર્હ યુરોપની મુલાકાત વખતે થયાં. એના કાગળો એકે મેસમાં ન હોય એમ બનતું નથી. હરિજનો માટે નિયમિત સંધરીને પૈસા મોકલનાં ચૂકતી નથી. એના પ્રેમનીનરતા કાગળો આપવા જઈ તો 'હરિજનબંધુ'નાં બધાં પાનાં રોકાય. અને વિદ્યનવમાં સંન્યાસ-લઈને બેઠેલા ઋષિ રોમાં રોમાં — જેમણે ગાંધીજીને ચર્મચક્ષુએ જેવા પહેલાં આર્પદણિએ જેઈને ગાંધીજીને પાશ્ચાત્ય જગતને અદ્ભુત પરિચય આપ્યો હતો, તેઓ જે લખે છે એમાં એમની ઊભરાતી ભાંકત ઉપરાંત મૌને માટે આશા અને આશ્વાસન રહેલાં છે. એનું ભાષાન્તર 'હરિજનબંધુ'માં આવી ગયું છે. એના ઉપર 'હરિજનબંધુ'ના વાચકો વિચાર કરે અને જીવવાનો પ્રયત્ન કરે. હિંસાથી ઊંકળી રહેલા, પ્રજાગી રહેલા યુરોપની એ મહાત્મા રગેરગ જાણે છે, અને એ હિંસાની લાલ શાંત કરવાને માટે આ અભિડોત્રનો આરભ થયો હોય એમ એ માને છે. આ સમજવા, વિચારવા જેવું છે. પણ આપણે ત્યાં — આપણા ગૃહમાં, સમાજમાં, ધર્મમાં, રાજ્યમાં એછી લાલ લાગી રહેલી છે? એછા અન્યાયો અને અત્યાચારો થઈ રહ્યા છે? એ લાલને શાંત કરવાને માટે અહિંસાની પરાકાષ્ટરૂપ આ ગંગાધારા નહીં કામ આવે તો બીજું શું કામ આવશે? પણ ઇશ્વરેચ્છા હશે તો આ વિચારને હું આવતા અંકમાં આગળ ચલાવીશ.

૪

આશ્રમ કયો?

મયા 'હરિજનબંધુ'માં મેં ગાંધીજીને મળીને તરત જ લખ્યું હતું. બીજો દિવસે મેં ગાંધીજીની રેખા, લીધી એ મારે માટે વસમી ઘડી હતી. 'તારું રચાન આશ્રમમાં છે' એ શબ્દો મારા કાનમાં વાગી રહ્યા હતા. આશ્રમ એ એમની પ્રિય કૃતિ, આશ્રમ જ એમનો દેહ, આશ્રમના વિચાર એમને આ તપશ્ચર્યામાં વાર વાર આવતા હોય તો આશ્રમ નહીં. આશ્રમની

મારફત એમને પોતાનું બધું કામ લેવાનું રહ્યું. સ્વરાજ્યની આપરી હડતના ગણેશ આશ્રમથી દાંડીકૂચ કાઢીને મંડાયેલા. આ પવિત્ર ધર્મયુદ્ધને આપવા ધારેલું નવું સ્વરૂપ પણ આશ્રમ દ્વારા જ કેમ ન આરંભાય? રાજ્યના કરતાં બચકર રાક્ષસને હણવાને માટે કેવી પવિત્રતા જોઈએ? એવી પવિત્રતા આશ્રમમાં ન હોય તો શી રીતે આશ્રમનો ઉપયોગ એ ધર્મયુદ્ધમાં કરી શકાય? સાધનની શુદ્ધિ ઉપર ગાંધીજીએ નેટલો ભાર મૂક્યો છે તેટલો ખીજા કોઈ સુધારકે ન મૂક્યો હોય. પણ આ યુદ્ધને વિષે ખાસ વધારેપડતો દેખાતો ભાર પવિત્ર સાધનો ઉપર એટલા જ માટે મુકાયો કે આ યુદ્ધના જેવું વિકટ યુદ્ધ અને શુદ્ધ ધાર્મિક યુદ્ધ હજી મડાયું નથી. સામાન્ય શાક મેળવાની છરીનો પણ ઘોઈ ઘોઈને સ્વચ્છ ક્યો વિના આપણે ઉપયોગ કરના નથી. કોઈ સરજન શસ્ત્રક્રિયા કરતી વેળા પોતાના હથિયારને ઊકળના પાણીમાં નાખીને શુદ્ધ કર્યો વિના ઉપયોગ નથી કરી શકતો, કરે તો એ પોતાના કામને માટે નાશાયક હરે અને યુનેગાર પણ હરે. ત્યારે આ જમાનાઓ ધર્મ પાનાળજીડાં મૂળ નાખી ખેડેલી, ધર્મવૃક્ષને વળગીને વધતી ગયેલી વિપવેત્રીનાં મૂળ કાપવાને માટે આશ્રમરૂપી શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય તો એ શસ્ત્રને નેટલું સ્વચ્છ, અણિયાળું અને ચળકતું બનાવી શકાય તેટલું જોઈએ. ‘તાડું સ્થાન આશ્રમમાં છે.’ એટલા વાક્યમાં મેં આટલો અર્થ ક્ષણવારમાં વાંચી લીધો, જોકે ગાંધીજી પોતે એ આપી શકના હોય તો આના કરતાં વધારે જીડો અર્થ કાઢી આપે.

આ ધર્મ સમજ, હું જે કામ માટે આશ્રમ જાઉં છું એ વિચારતાં હું મૂંઝા ગયો. ગાંધીજીની સાથે વધારે વાત કરવાની, એમની પાસે વધારે વાત કરાવવાની હિંમત ન ચાલી. મેં સજલ નેત્રે એમની રજા લીધી, પણ જતાં જતાં કહ્યું: “હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું કે આ ઉપવાસ જેમ આપનું રામની સાથે રસણું છે તેમ જ આપના આત્માનો આપના શરીરની સાથે — આશ્રમની સાથે — બળવો છે. એ આત્માને એ શરીર લાયક ન થાય તો એને છોડી આપ ભાગી જાઓ એ પણ દીવ્ય જેવું જાસે છે. પણ મૂંઝતાં મૂંઝતાં એક વાત કરું? આપનું શરીર સાજરમતી ઉપરના આશ્રમમાં જ સમાયેલું છે એમ શા સારુ માનો? છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં આપે જે નિષ્પ્રાણ દેશમાં પ્રાણ પૂર્યો છે એ આખો દેશ આપનું આશ્રમ છે, આપનું શરીર છે. એક અંગ સડેલું હોય તો તેનો નાશ કરવા નેટલી નિર્દય સદયતા આપનામાં છે. આશ્રમ એક નાનકડું અંગ છે, એનો નાશ કરીને સાજરમતીમાં ફગાવી દો, પણ એ વિરાટ શરીરનાં ઘણાં અંગો તો દેશમાં છે. અમે બધા પથરા હોઈએ પણ દેશમાં આપે ઘણાંયે હીરા પડ્યા છે. આપ આશ્રમનો જ

વિચાર કરીને અધીરા ન થાઓ એમ માગું.” મારે એકાએક આશ્રમમાં કેમ આવવું પડ્યું એ સવાલ મને ઘણી વાર પૂછવામાં આવ્યો છે. એનો જવાબમાં આટલો પવિત્ર પ્રસંગ આપી દેવા ઉપરાંત હું શું કરી શકું? ઉપવાસથી આરંભાયેલા અનેરા અમિડોનમાં આશ્રમ શો ક્ષણે આપી શકે, ક્ષણે આપવાનું એનું ગભું કે ક્ષાયકાત છે કે નહીં એ બધું જોવાને માટે મારે આશ્રમમાં જવું એ અનિવાર્ય હતું.

વલ્લભભાઈની વેદના અને શ્રદ્ધા

સરદારની થોડીક કંઠા મેં ગયા અંકમાં કરી હતી. આ પ્રસંગે થોડી કરવાની જરૂર છે. ગયા જ અંકમાં આપી શકતો હતો પણ સમય નહોતો, સ્વસ્થતા નહોતી. સરદાર સહેજે સ્વસ્થતા ખોઈ ખેસે એવા નથી. ઉપવાસનું સાંભળીને એમણે જે સ્તબ્ધતા અનુભવી હતી અને ક્ષણ પછી જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા તે હું મારા પ્રથમ લેખમાં આપી ગયો છું. એ પછી એઓ સ્વસ્થ થવા લાગ્યા. બીજી તારીખે એમના પર સર પુરુષોત્તમદાસનો કાગળ આવ્યો એના જવાબમાં જે કાગળે લખ્યો તે એમની વેદનાં છતાં દીર્ઘદષ્ટિ, શાંત સમજ, શ્રદ્ધા અજન્મ રીતે પ્રગટ કરે છે. એ પત્રમાંથી સૌ સમજ અને ધીરજ બને મેળવે. સરદારની કે સર પુરુષોત્તમદાસની રજા વિના એ કાગળનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ એટલા માટે લઉં છું કે આ પુસ્તકપત્રમાં ગાંધીજીથી વિખૂટા પડેલા સરદારનું સૌને સ્મરણ થાય છે અને તેમનું હૃદયગત જાણીને સૌ આતુર છે. આ રહ્યો એ કાગળ: (કાગળ માટે જુઓ પા. ૨૮૦-૮૧.)

આ કાગળ છપાશે એને બીજે દિવસે તો ગાંધીજીના ઉપવાસ પૂરા થયા હશે. બીજી તારીખે લખેલા કાગળના અંતમાં બધ અને નિરાશાની છાયા છે. પણ છેવટનું વાક્ય એ વલ્લભભાઈના ધર્મપ્રણય હૃદયની શ્રદ્ધા દાખવે છે.

‘આશ્રમ’ શબ્દની મેં કરેલી વ્યાખ્યા કરતાં મને વલ્લભભાઈ યાદ આવ્યા, એમનો કાગળ યાદ આવ્યો. કોણ કહેશે કે હું આશ્રમમાં છું અને વલ્લભભાઈ આશ્રમમાં નથી? મારા કરતાં સૌ દરજ્જે એ વધારે આશ્રમી છે એમ મારું અંતર સાક્ષી પૂરે છે.

યજ્ઞમાળાનો યુગ

ગાંધીજીએ ઉપવાસ જાહેર કરતાં નિવેદન જાહેર પાડ્યું હતું તેમાં કહ્યું હતું કે સંભવ છે કે આ યજ્ઞ એક મોટી યજ્ઞમાળાનો આરંભ હશે. ગાંધીજીનું અમિડોન તરત જ બીજા યાગિકો ઉડાવી લેશે કે એનો અમિ શાંત

થવાનો ભય લાગે ત્યારે બીજા યજ્ઞે આનંદે કે દેશમાં સ્થળે સ્થળે યજ્ઞોની વેળાએ મહારો એ વસ્તુ કામના ગર્ભમાં છુપાયેલી છે ગાંધીજીના શબ્દોમાં શો મર્મ છુપાયેલો છે એની પણ મને ખમર નથી પણ યજ્ઞમાળાનો આ યુગ છે એમ રોમે રોલા જેવા કાલદર્શી કવિ તો ઘણા ગયા છે

ગયા અહીં એ સ્વપિ કવિના કામળનો એ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે એ કામળની ઉપર થોડું વિવેચન આ યજ્ઞમાળાની વાત કરતા, કરવું ઉચિત ધારુ છું એ કામળનો પ્રથમ ભાગ હજારો ગાઉ દૂર બેઠેના બીપલ્ય અન્યાયને વિષે પુસ્તકપ્રકાશની ધમ્મી બેઠેના હૃદયના ઉદ્ગારો છે બાકી એમાં સનાતનીઓ પ્રતિ જે આક્ષેપ દેખાય છે તે એમને કોઈ ન નાશુ પાડે આ પુસ્તક ત્રિસરનાહમાં એ પ્રિયાર સરખો પણ આપણને ન આવે સનાતનીઓ આપણા દેશમાં છે કે બહાર? સનાતનીઓ સહધમ્મી છે કે પરધમ્મી? સનાતનીઓના અને આપણા હાડકાધિર શુ? તે? તો સનાતનીઓના કરતા આ ઉપવાસની જગમહારી આપણી શી ઓગ્રી છે? જમાનાની ગાઢ નિદ્રામાં આખો દેશ પડેલો હતો જેમાં સનાતનીઓ પણ છે, થોડા ધણા જગમ એલે તે દોષમુક્ત થઈ ગયા? અને જગમ છતાં તેમની પાસે શુદ્ધિ ન હોત તો? તો તો એ ન જાગેના જેવા જ છે કદાચ ન જાગેના કરના ખૂરા છે એટલે જાગેનાની જગમહારી જીવની વધારે છે એમ કહું તો વધારાપડતું ન ગણાય

હવે આપુ એ કવિના પત્રના બીજા અને અલ્પભાગ ભાગ ઉપર કવિ સુરોપની યાદવીઓથી કંપી રહેત છે, આનંદી યા વી ગર્ભના કરતા પણ વધારે બીનશુ આવે છે એનું એને દસ ન થયેતું છે આવી યાદવીની જવાબાને આ નવો આકૃતિમાર્ગ, આત્મસમર્પણ માર્ગ શાત ન કરે? એ કાલદર્શી કવિ આગાહી કરે છે કે કરશે બીજા પથ નથી હિસાના પથની ટોચ આપણે સુરોપમાં જોઈ રહ્યા બીજા હંદમાં વિમાનો ઉડાવી હત્યાકાઠ કરતા ન ધરાય તો આખરે એથીયે આગળ જશે આગળ જઈને કેટલો જીડાણમાં પડશે એ રામ જાણે પણ ત્યાથી પાછા ઉડાવીને તેમને જે ચી કાઠના માટે પણ આ જ ધોરી માર્ગ છે અહિસાના માર્ગની દૂકો યમનિયમાદિનું પાનન છે, પણ અતિમ સિખર એ આત્મવિસર્જન છે હિસા એ કેવળ સમજાનું હથિયાર છે, જ્યારે અહિસા એ અમળા સમજાનું, સ્ત્રીપુરુષનું, બાળશબ્દનું સૌનું હથિયાર છે. જ્યાં ધમને નામે પોતાને જીવી માનતી કોમ એ હરિજન કોમની ઉપર અસહ્ય અત્યાચાર કરે—અને એ અત્યાચાર નાખરો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ચતાવી રહ્યા છે એથી શૂડો કયો હોઈ શકે? — ત્યા બીજા કયો રસ્તો કામ આવે? હરિજન સ્ત્રીઓ પોતાની લાજ

પણ પૂરી ન ઠાંકી શકે, ઠાંકીને ઘેરી રૂંતે નીકળે તો નાટાર મહાજનનેો પિત્તો ચસકે. આ દૃશ્ય બીપણુ'છે. એની બીપણુનાથી બીકળી ગિડેલી કઈ વીર બાળા તે સ્થાને જઈને આત્મસમર્પણ કરવાં નહીં કં'એ ? રજપૂતાનામાં એક પ્રદેશમાં હરિજનોને પીવાના પાણીના સાંસા. માર્કલના માર્કલ ચાલે ત્યારે મેલા હવાડામાં જ્યાં ઢોર અને પંખી તરસુ છિપાવે, અને જેને મૂખ માનવી ગંદકી કરી ઢોર અને પંખી માટે નાલાયક કરે એવા હવાડામાંથી કદાચ હરિજનો પાણી મેળવી શકે! આ અત્યાચાર કમકમાટી ઉપનવે એવો નથી કે? એવો વીર કોઈ ન, જગે કે જે એ ભૂમિમા જઈને દહાસન યઈને બેસે અને પ્રતિજ્ઞા કરે કે મારા હોઠ ઉપર પાણીનું ભુદન મૂકીશ જ્યાં મુકી હરિજનોને સ્વચ્છ નિર્મળ જળ મળે નહીં? પણ આને હવે વધારે નહીં વિસ્તારું. કવિ રામે રોલાંનું એક વાક્ય મનન કરવા જેવું છે તેટલાનો વિચાર કરી અમાપ્ત કરીશ. માનવસમાજના એમણે એ વિભાગે પાડ્યા છે— પીડકો અને પીડિતો. પીડકો ત્રાસ આપી રહ્યા છે, લોહીની નદી વહેવરાવી રહ્યા છે, પીડિતો રેસાઈ રહ્યા છે, પણ પીડિતોમાંથી કેટલાકને એ લોહી શક્તિ બનાવી રહ્યું છે તો કેટલાકને મત્ત કરી રહ્યું છે, બાન ભુલાવી રહ્યું છે, વિપર્યય યઈ રહ્યું છે. કેટલાકને બાપડાને ધાગે છે કે કદાચ જે શસ્ત્રથી આપણે પીડાઈએ છીએ એ જ શસ્ત્રથી આપણે આરો ન હોય? આના જેવી કરણુ દશા બીજી કઈ? એ તો યુરોપનું વર્ણન છે. પણ અહીંનું કેમ નહીં? હરિજનો આજે મૂંગા છે, કાંઈક બોલતા યયા છે, કાલે એમનામાં કોય પ્રવેશ કરશે, પરમ દિવસે એઓ એમ માનતા યાય કે આપણે પણ આપણને પીડનારાઓનાં શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરેા, તો? તો— કરીને અટકી જવું એ જ ડહાપણુ છે. એ વાક્ય પૂરું કરતાં કલમ અને કાયા કંપે છે. એ યાદવી અટકાવવા, પીડિત હરિજનોને માટે પણ એક જ ઉદ્ધારક માર્ગ બતાવવાને માટે આ અનેરું અગ્નિહોત્ર મંડાયું છે.

૫

નામિનન્દેત મરણં નામિનન્દેત જીવિતમ્ ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિર્દેશં મૃતકો યયા ॥ મનુસ્મૃતિ ॥

થાપણુ ખાણી

આત્રમમાંથી હું પાછો રપમીએ નીકળી રફમીએ 'પણુકુટી'માં હાજર થયો. દિનરાત ચાલી રહેલી ચિંતામાં મેં પ્રત્યક્ષ બાગ નહોતો

લીધો, પણ બિલકા દૂર રહેવાને લીધે મારી માનસિક ચિંતા વધારે હતી. અહીં આવીને જાણે એ માનસિક ચિંતા ઓછી થઈ. ૧૯મીએ છૂટીને મારા મન ઉપર જે છાપ પડી હતી તેનાથી જુદી છાપ ૨૬મીએ આવતાં પડી, અને ૨૮મીએ વળી એથી જુદી છાપ પડી. મારા છૂટવા પહેલાં બાર્થ દેવદાસ તરફથી મને ખબરો તો જેવમાં મળ્યાં જ કરતા હતાં. એક દિવસ મને ખબર મળેલી અને તેને માટે હું તૈયાર હતો — કે 'બાપુ દિવસે દિવસે વધારે અતર્મુખ થતા જાય છે, શરીરનો વિચાર ઓછો જ કરે છે.' તે દિવસે પ્રાપ્તું રાજ રાજ વધારે કૃશ થતું જતું શરીર જોઈને દેવદાસે કહેલું, 'બાપુ, તમે હજીમ કરાવો તો કદાચ અમને તમારો કરમાતો જતો ચકેરો કાંઈક ઓછો કરમાતો લાગે અને ચિંતા ઓછી થાય.' બાપુએ કહેલું, 'હજીમત આને નહીં, ત્રીજો અકવાડિયે, અથવા તો એથીયે વધારે બહેનર તો એ કે છેલ્લે દિવસે. મને શરીરના વિચાર ઓછા ને ઓછા આવે છે, અને મારે રામનામ સિવાય ખીજા કશાનો વિચાર કરવો નથી.' આ છતાં હું ૨૬મીએ જ્યારે આવ્યો ત્યારે મને ચિંતા યંત્રી હતી કે હું શો જવાબ આપીશ. આશ્રમની પાસે એમણે શી આશા રાખી હશે અને હું એમની એ આશા કેવી સફળ કરીશ. મને ૨૬મીએ આવતાંવેંત બોલાવ્યો, પણ મારી ચિંતાનું કશું જ કારણ નહોતું એમ મને ખબર પડી. મેં કહ્યું કે, 'આશ્રમમાં ખૂબ વાતો કરી છે, આપના કાગળો વગેરે ફરી ફરી વાંચીને સમજી લીધા છે, અને આપનાં પારણા પછી આપની સાથે વધારે ચર્ચા કરીશું.' એટલે એમણે પ્રસન્નતાથી કહ્યું, 'એ બરોબર છે.' એ દિવસે એમને કથી જાળનની પડી નહોતી. પણ ૨૮મીએ જાણે એમની મનોવૃત્તિમાં ફેરફાર થયો. પોતાના શરીરને એમણે ધ્યાનરતે સોંપી દીધું હતું તે જાણે પાછું એની પાસેથી મળ્યું હોય એવી રીતે વિચાર કરતાં મેં એમને જોયા. ૨૮મીએ સવારે મૌન લીધા પહેલાં જ્યારે એમણે મને બોલાવ્યો ત્યારે મેં જોયું કે એમની શાંતિનો પાર નહોતો. એમણે પૂછ્યું : 'આવતી કાલે શો કાર્યક્રમ રાખ્યો છે? ડૉ. અનસારી કંઈક કુરાને શરીરની આવત બોલશે. ખ્રિસ્ત સેવા સંઘરાળા કાંઈ બજન બોલશે. આપણું વૈષ્ણવ જન તો છે જ.' મેં કહ્યું : 'અમે એવું જ કંઈક વિચારી રાખ્યું હતું. અમારી યોજના એવી હતી કે આ પ્રાર્થના ૧૧-૩૦ વાગ્યે શરૂ કરવી અને ૧૨ વાગ્યે પૂરી કરવી, એટલે આપ બાર વાગ્યે પારણું કરી શકો.' તત્કાલ જ એમણે કહ્યું, 'ના, બધું પ્રાર્થના પછી. અને ઉપવાસનો આરંભ તો ૧૨ વાગ્યે થયો એટલે ઉપવાસ બારે પૂરા થાય ત્યાર પછી જ પ્રાર્થના કરવાની.' પૂ. કસ્તૂરજી તો સવારથી મને

પૂછતાં હતાં કે ગાંધીજીએ ૮મી મેને દિવસે કેટલે વાગ્યે છેવટનો ફાળો કરેલો, અને મેં જ્યારે એમને કહેલું કે ૧૧-૩૦ વાગ્યે છેલ્લો ફળો રસ લીધો હતો ત્યારે એમણે આશા રાખેલી કે ૧૧-૩૦ વાગ્યે ૨૯મીએ પણ પારણાં થશે. ત્યાં તો ગાંધીજીએ છેક ૧૨-૩૦ વાગ્યે જ બધું પતે એવી યોજના સૂચવી. પૂ. કસ્તૂરબા જરા મૂઝાયાં. મેં હસતાં હસતાં કહ્યું : 'બા, એકવીસ દિવસ ઉપર એક ક્ષણ વધારે, બીજું શું? કસ્તૂરબા હસ્યાં. ગાંધીજી પણ સહેજ હસ્યા, અને ઇશારો કર્યો કે એ જ બરાબર છે. આ થયા પછી પાછા પાંચ વાગ્યે સાંજે મારે એમની પાસે જવું પડ્યું, — જવું પડ્યું કારણ કે એમણે મૈનને લીધે મોટા અક્ષરે ઘણેલી કેટલીક સૂચના એમના પરિચારકો વાંચી નહોતા શકતા. આ સૂચનામાં ધખ્યું હતું : 'મહાદેવ કહેતા હતા કે ઇશાવાસ્ય પણ બોધારો. એ નહીં ચાલે. એના કરતાં સિદ્ધોડ્ય યુદ્ધોડ્યવાળો શ્લોક બોધારો. પછી કવિનું પેલું ગીત અભીય બોલે અથવા મહાદેવ બોલે. પેલો શ્લોક ભજનાવધિમાં છે.'

આમ એમણે હવે મનની સાથે નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે ઇશ્વરને સંપેક્ષી શાપણ ઇશ્વરે પાછી આપી છે, અને એનો વધારે ઉપયોગ કરવાનાં વિચાર કર્યે જ છૂટકો છે.

ચમત્કાર

૨૯મી મેએ જગતની ખાતરી યર્ષ કે ચમત્કારનો જન્મનો હજી ગયો નથી. શેનો જય? ચમત્કારમય, લીલામય, પરમકરુણાનિધાન સતત ક્ષણેક્ષણ આપણી સાથે છે, હતો અને હશે એવી જોને શ્રદ્ધા છે તેને એ વિષે શંકા હોય જ નહીં કે ક્ષણે ક્ષણે ચમત્કાર થયાં જ કરવાના. માત્ર ભેદ એટલો જ છે કે ચમત્કારનો અર્થ જન્મતનો અને ગાંધીજીનો જુદો છે. જ્યારે ઉપવાસ પહેલાં એક છાપાવાળાએ ગાંધીજીને કહેલું કે દાકતરો, તો કહે છે કે 'તમે આ વખતે બચો તો તો ચમત્કાર જ થાય.' ત્યારે ગાંધીજીએ તત્ક્ષણ એમ કહેલું, 'વારુ, ત્યારે હું કહું છું કે ચમત્કારનો જન્મનો ગયો નથી.' આનો અર્થ કોઈ એમ ન કરે કે ગાંધીજીનું શરીર પડ્યું હોત તો કરુણામય ઇશ્વરના ચમત્કાર બંધ થયા છે એમ સિદ્ધ થાત. ગાંધીજી તો એ ઘટનાને પણ ઇશ્વરનો ચમત્કાર જ માનત, કારણ ખરા ઇશ્વરભક્તને ઘટનામાત્ર ચમત્કારરૂપ છે. શુદ્ધ પ્રપતિગાંધી એ શ્રદ્ધા જન્મે છે, અને એ શ્રદ્ધા જોની રમે રમે બ્યાપેક્ષી હોય છે તેના ક્ષણિક ઉદ્ધારોમાં પણ દીર્ઘ ચિંતનનો જ પડથો સંભળાય છે, એના પ્રાસંગિક વિનોદોમાં પણ ગંભીર સત્ય છુપાયલાં હોય છે. એવા જ નિશ્ચિંત યર્ષને બેકેલા કોઈ મહાત્મા મસ્ત યર્ષને કહી શકે : 'એને રાખવો હોય તો રાખશે, અને

લઈ લેવો હોય તો લઈ લેશે.' છઠ્ઠી તારીખે બ્યારે પેલો હરિજન યુવક આવ્યો અને એની સાથે મીઠો સંવાદ કરીને ગાંધીજીએ એને કહ્યું કે 'તું રહમીએ ૧૨ વાગ્યે એક નારંગી લઈને આવજો, હું તારા નારંગીના રસથી ઉપવાસ છોડીશ,' ત્યારે એ વચનમાં મધુર વિનોદ જ નહોતો પણ કરુણામયની લીલાતું દર્શન હતું. એટલે જ એમણે ઉપવાસ છૂટવાના ચાર દિવસ પહેલાં ડૉ. વિધાન રાયને કહેલું: 'હારું' તોયે છૂટવાનો છું!' કપ્પીર મહાત્માના વચનમાં એ મસ્તી આપણે જોઈએ છીએ. શરીરને ચાદરની ઉપમા આપીને એ સિદ્ધહસ્ત વણકર ભગવાને કેવી રીતે એને વણી એનું એણે વર્ણન કર્યું છે અને પોતાને વિષે કહ્યું કે

હાસ કપ્પીર જતનસે ઓઠી
બ્યોંકી ત્યાં ધર દીની ચદરિમોં.

જેણે પોતાની ચાદર હમેશને માટે જેવી ને તેવી વણકરને સોંપી મૂકેલી છે તે જ એ વણકરની સાથે જેલ જેલી શકે છે, બાજુ રમી શકે છે. એ મસ્ત કપ્પીર જ ગાઈ શક્યો :

તન મન ધન બાજુ લાગી,
હો તન મન ધન બાજુ;
હારી તો પીઉકી બઈ રે,
જીતી તો પીઉ મોર હો.

—તન મન ધન બાજુ

આમ હાર અને છૂટકાને જે પોતાની માનતો જ નથી, જેણે એ બંને ઈશ્વરને સોંપી દીધેલા છે તે જ કહી શકે કે હારજીત બંને મને પરવડે એમ છે, બંનેમાં મારી જીત છે.

સોનાના સૂરજ

અને છતાં આપણા જેવા પ્રાકૃત જનોને તો એમના જીવવામાં જ જીત હતી, એમના જીવવામાં જ ચમત્કાર હતો, એઓ હિંદુસ્તાનને માટે મૃત્યુના મુખમાંથી પાછા આવે તો જ સોનાના સૂરજ લિંગે એમ હતું. એવી પ્રાર્થના હજારો અને લાખોએ કરી હતી અને એ પ્રાર્થના સાબળીને લીલામય ભગવાને રહમીને દિવસે સોનાના સૂરજ ઉગાડવા મનૂર યયા. ટેમી મેને દિવસે જે ગભીર પાવક દસ્ય જેલમાં જણાતું હતું તે જ દસ્ય રહમી મેને દિવસે 'પર્ણકુટીઆ' સૌને ભાળવાનું મળ્યું. ટમી મેએ તો ગાંધીજી સરકારના કેદી હતા તે દિવસે સરકારના જલનમાં જેટલું ગાંધીજી અને પાવિત્ર્ય આણી શકાય તેટલું આણવાનું હતું. આજે સ્વતંત્ર રીતે આપણે

સૂરજની ઉપર નેટલો ઢાળ ચડાવી શકીએ તેટલો ચડાવી શકના હતા. પણ સરોજિનીદેવીએ પોતાનું છવકાતું કવિત્વ, પોતાની ઊભરાતી ઉદારતા દખાવી રાખીને સોનાના સૂરજને ઓપ આપવાની ઇચ્છા બંધ રાખી, બહુ-બૂચને ઓછાં જ માણસેને બોલાવ્યાં, અનુદાર દેખાઈને ઘણાને ના પાડી હતી. પણ હરિજનેને માટે તો તેમણે છૂટી રાખી હતી. પેલા હરિજન વિદ્યાર્થીની હું બે દિવસથી રાહ બેતો હતો. હું ખની વાત છે કે મારી પાસે એનું સરનામું નહોતું, નહીં તો હું એને પકડી લાવત. પણ 'મેં' આશા રાખેલી કે વેળાસર આવી રહેશે એને દાખલ કરવાનું બધાને 'મેં' કહી રાખેલું હતું. એનું નામ પણ આપી રાખ્યું હતું. પણ એ ન આવ્યો. છાપાંવાળાઓએ તો છાપી દીધું છે કે એ આવ્યો. મિ. હોર્નિંગેને કોઈ ગમે તે છોકરાને ઊભો કરીને એનો ફોટોમાફ પણ આપ્યો છે. મિ હોર્નિંગેને આ પ્રકારના અસત્યનો ઓપ છાપાં ચક્રાવરણની કળાને માટે આવશ્યક લાગે છે, મને નથી લાગતો. સત્યને કોઈ પણ પ્રકારના ઓપની જરૂર નથી અસત્યના ઓપથી તો મત્ય અમત્ય જ થાય છે, કાળું પડે છે, એમ હું માનનારો છું. એટલે મારે ખરી હકીકત આપવી રહી. પણ એ તો થયું.

એટલે એ ધન્ય દિવસે પરમ ભાગ્યશાળી ગં. સ્વં. પ્રેમલીલામહેન ઠાકરસીના જ ભાગ્યમાં ગાંધીજીને માટે નાર ગીતો રસ તૈયાર કરવાનું આગ્યું. અને જેમણે ગાંધીજીને માટે ટમી તારીખે પોતાનો મહેલ ખોલ્યો, બધકે અગાઉથી જ આખી અકળામણુ વહોરી લીધી તેમને આ ભાગ્ય સાંપડે એમાં ઈશ્વરકૃપા સિવાય બીજું શું હોય? 'અકળામણુ' કહું છું કાળુ કે એમને પણ ગાંધીજીને વિષે ઓછી ચિંતા નહોતી. જેમ સરકારને લાગતું હતું કે ગાંધીજી આ વેળા બેઠા ન થાય, તેમ અતિસ્નેહી મિત્રોને પણ બંધ હતો કે ન કરે નારાયણુ ને કાંઈક અણુધાયુ' અને તો! એવો બધ છતાં ગાંધીજીને પોતાના ઘરમાં ઉપવાસ કરવા નોનરવા અને ગાંધીજીના અનેક સેવકોને માટે પોતાના મહેલની ધર્મશાળા બનાવી મૂકવી અથવા તે સાચેસાચ પથુકુટી કરી મૂકવી એમાં અસામાન્ય હિંમત હતી, ઈશ્વરશ્રદ્ધ હતી. એ હિંમત અને શ્રદ્ધા એમનાં ફળ્યા.

હરિજન યુવક તો ન આવ્યો, પણ હરિજન ભાઈમહેનો તો ઘણુ આવ્યાં હતાં. અમદાવાદથી કીકાભાઈ અને એમનું મંડળ અગાઉથી રખ મેળવીને હાજર રહ્યું હતું. પૂનાના શ્રી રાજભોજના આશ્રમનાં અને શ્રી શિદેના આશ્રમનાં ભાઈમહેનો પણ હતાં, અને ગાંધીજીને પ્રથમ હાર આપનાર એક હરિજન બહેન હતી આ બહેને અચાનક જ આવી હતી અને એણે હાર આપ્યો એટલે એ બહેને ગં. સ્વં. પ્રેમલીલામહેન અને

બીજી બહેનોના મંડળે પોતાનામાં વધાવી લીધી. હરિજન ભાઈએ બધા સાચા હરિજનસેવક ઠક્કરબાપા અને જમનાલાલજીની આસપાસ વીંટળાઈને ગાંધીજીની સન્મુખ બેસા હતા.

પ્રસંગના ગાંધીજીને ઉચિત યાંતિ બળવીને સૌ બેઠાં હતાં, બાગકો પશુ શાંત હતાં. છાપાંવાળાઓ પશુ પોતાના ક્રેમરા વગેરે ઠોડીને આવ્યા હતા. રામધૂનથી ઉપવાસનો આરંભ થયો હતો, રામધૂનથી એની પૂર્ણા-હુતિને આરંભ થયો. પછી ડો. અનસારી સાહેબ — જેમના હરખતે આજે પાર નહોતો — તેઓ દાકતરી તજ ઘડીક વાર મોલવી થયા. આગલી સાંજે જ મને ડોક્ટરસાહેબે કહેલું, 'ભાઈ, મારું કુટુંબ તો મોલવીઓનું જ કુટુંબ છે, મારે લાં તો ઠાઈને અરખી ન આવડે એમ બને જ નહીં. માત્ર હું નાપાક નીકળ્યો. પણ બાપુની ઇચ્છા યદ્ય કે મારે કુરાને શરીર પકવું એટલે એ તો લહાવો છે.' બહુ જ પ્રેમપૂર્વક કુરાને શરીર જોઈ મયા. એમાંથી ઉપવાસને લગતી આવતો કાઠી, અને ઇસ્લામને એ પ્રિય વસ્તુ છે એમ એમણે બતાવી આપ્યું, અને બહુ ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં એનું રહસ્ય કહી દીધું કે ઉપવાસમાં માણસ ઇન્દ્રિયમાત્રને — મનને નિરાહાર રાખે છે, વિધેના રસમાત્ર લેતો બંધ થાય છે, અને આત્માને ઇશ્વર-પ્રશ્નિધાનના આહારથી ભસ્ત રાખે છે. ખ્રિસ્ત સેવા સંઘના જે ભાઈઓએ આ પ્રુણ પ્રસંગે પોતાના બક્તને માટે પ્રાણ અર્પણ કરનાર ઇશુ મહાત્માના બલિદાનનો મહિમા ગાતું બજન ગાયું. આ પછી પ્રો. વાડિયાએ જરથોસ્તી પ્રાર્થનાની અને બધી આર્યપ્રાર્થનાની એકવાક્યતા બતાવનાર પ્રાર્થના કરી, અને પછી કાંકાસાહેબે ગાંધીજીએ આગલે દિવસે સૂચવેલો શ્લોક ગાયો — ભગવાનનું નામ, આકૃતિ, સ્વરૂપ ગમે તે હોય, પણ જેમાં રાગદ્રેષ્યપી વિધની પીડા નથી, જે પરમ કરુણામય છે, જે નિર્મળ પ્રેમમય છે એ ભગવાનનું ધ્યાન કરનાર એ શ્લોક પ્રસંગને સમુચિત હોતો :

વિષ્ણુર્વા ત્રિપુરાન્તકો મન્વતુ વા બ્રહ્મા મુરેન્દ્રોડયવા
માતુર્વા શશલક્ષ્ણોડય મગવાન્ મુદ્દોડય સિદ્ધોડયવા ।
રાગદ્રેષ્યવિવાર્તિમોહરહિતઃ સત્ત્વાગુર્કપોષતો
યઃ સર્વેઃ સહ સંસ્કૃતો ગુણગુણેસ્તસ્મૈ નમઃ સર્વદા ॥

આ પછી કવિવર ટાગોરનું ગીત, ભાઈ અગ્રીય ચક્રવર્તીએ કહ્યું કે એમને ગાવાની ટેવ નથી એટલે, મારે ભાગે ગાવાનું આપ્યું :

જીવન જ્યારે સુકાર્ઠ જાય,
કરુણા વર્ષતા આવો,
માધુરીમાત્ર છુપાઈ જાય,
ગીતસુધા રેલતા આવો.

ભારતનું જીવન, ભારતના પ્રાણ સુકાર્મ જવા બેડા છે એવા સૌને ત્રાસ પેસી ગયો હતો, અને એકવીસ દિવસ સૌના શ્વાસોચ્છ્વાસમાં જાણે આ પ્રાર્થના હતી ત્યારે ભગવાન કરુણા વર્ષાતા, ગીતસુધા રેલંતા આવ્યા. આખરે દરેક સુખ અને દુઃખને, હરખ અને કસોટીને પ્રસંગે સમતાતું સ્મરણ કરાવનારું પરમ વૈષ્ણવને માનીતું 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ'નું બજન ગાવામાં આવ્યું, અને પ્રાર્થના પૂરી થઈ.

પણ પારણ્યાં? પારણ્યાને હજી વાર હતી. સૌ પારણ્યાં કરાવવાને આતુર હતાં, પણ ગાંધીજી હજી આતુર નહોતા. ઈશ્વરકૃપા પણ પ્રત્યક્ષ મૂર્તસ્વરૂપ લે છે, તો એને માટે ધન્યવાદ પણ મૂર્તરૂપે માનવો જોઈએ, એ વિના કેમ પારણ્યાં થાય? મહાપ્રયત્ને મિત્રોને સંબળાવવાને માટે મારા કાનમાં એમણે નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં. પરમ કરુણામયની કરુણા કખૂચ કરતાં એમની આંખો આભારબીની થયેલી હું જોઈ શક્યો :

'એક મિનિટમાં હું ઉપવાસ છોડીશ. જે ઈશ્વરના નામથી અને જેની શ્રદ્ધાથી આ ઉપવાસ શરૂ કર્યો તેના નામથી એ છૂટશે. મારી શ્રદ્ધા આજે એાછી નથી પણ વધી છે, આ અવસર કેવળ ઈશ્વરનું નામ લેવાનો અને બજન કરવાનો છે. પણ મારી ઉપર જે દાકતરોએ, મિત્રોએ અને બીજાઓએ અખૂટ પ્રેમ રેડ્યો છે એ તો હું કેમ બૂલી શકું? એટલે એનો ઉદ્દેશ્ય કરી લઉં છું, કેમ કે એ પણ ઈશ્વરની કૃપાનો એક ભાગ છે. એઓનો બદલો તો ઈશ્વર જ આપશે.' હરિજન ભાઈઓં અહીં આવ્યા છે એ મને બહુ ગમ્યું છે. હવે ઈશ્વરને મારી પાસેથી શું કામ લેવું છે એ હું જાણતો નથી. પણ ગમે તે લેવું હોય, હું નિશ્ચિંત છું. એને વાસ્તે એ શક્તિ આપી દેશે.'

આમ જેમની સેવામાં ગાંધીજીએ ઈશ્વરની કૃપા નીરખી તેમનાં નામ આપવાની જરૂર છે? નામો તો છાપાંઓમાં રોજરોજ આવ્યાં છે. દાકતરોનાં નામો સૌ જાણે છે. પણ ડો. અનસારી અને ડો. વિધાનનાં નામ ફરી લેવાનું મન થાય છે. બનેનો ધીકતો ધંધો, મોંઘા મોંઘા દરદીઓની એમની સારવાર. પણ ડો. અનસારી ઉપવાસના ધણાખરા દિવસ પોતાનો ધંધો, પોતાના દરદીઓ, પોતાની નાન્યુક તળિયત બધું જૂનીને ગાંધીજીને પડ્યે બેડા. દાકતર વિધાન રોય પણ ડો. અનસારીએ તાર ક્યો કે તુરત આજ્યા અને ૩૦મી મુઠી રલા. ડો. દેશમુખ, પટેલ, વગેરે મુંબઈનું મંડળ અને પૂતાના દાકતરો તો જ્યારે બોલાવીએ ત્યારે હાજર થતા જ હતા. પણ આમાં ડો. દિનશ મહેતાની સેવાની જેટલી કદર કરીએ એટલી એાછી છે. પ્રાકૃતિક ઉપચારોનું પોતાનું આરોગ્યાલય એમણે ગાંધીજીની

સેવાને માટે અર્પણ કર્યું એમ કહીએ તો ચાલે પોતે અને પોતાના મદદનીશો પોતાની સમગ્ર સૃષ્ટિનસામગ્રી સાથે રાતદિવસ ગાંધીજીની સેવામાં હોજર, તે હજુ આ લેખ લખાઈ રહ્યો છે ત્યારે પણ મોજૂ છે

ઉપવાસ દરમ્યાન ચોવીસે કલાક અને ઉપવાસ પૂરા થયા પછી હજુ પણ ગાંધીજીની અતદ્રિત ચૂક સેવા કરી રહેના મારા મિત્રોના નામ આપવા એ તો એમનું અપમાન કરવા જેવું કહેવાય

આ બધી સેવા સેનારૂપ આ બધી પ્રાર્થનાનું પક્ષ, મારા જેવાની જૂલો અને પાપોના પંના કરતા કાર્ષક નીચું નમ્યું હશે ત્યારે જ ગાંધીજી પાછા સજીવન થયા હશે ના' કેટલાક મિત્રોએ લખ્યું છે કે ગાંધીજીનો પુનર્જન્મ થયો છે સાચી વાત છે અનેકાનેક મિત્રોના અભિ નદનના, પ્રાર્થનાના તારો આવ્યા છે, હજી આવ્યે જાય છે, ઉપવાસમાં પણ આવના હતા બાઈ મથુરાદાસ ત્રિકમજી, જેમણે આ કાગળો, તારો રાખી મૂકવાનું, અને ખતાવવા જોઈએ એટલા જ ખતાવવાનું અળખામણું નામ સ્વીકાર્યું હતું તેમણે કાળજીપૂર્વક બધું સઘરી રાખ્યું છે અનેક મિત્રોએ પોતાના પ્રેમની અનેક નિશાનીઓ મોકલી છે, વૈદ્યોએ તેન મોકલ્યા છે, દાકતરોએ દવા મોકલી છે, હરિજન વિદ્યાર્થીઓએ મધ મોકલ્યા છે, ઠેકાણે ગગાજગ મોકલ્યા છે, પણ એક પ્રેમભેટની નોંધ લીધા વિના ચાલે એમ નથી મુખર્થી એક મુસનમાન બાઈએ એક નાનકડી દાનડીમાં બે નાણુક ચૂડીઓ અને હળદીકુકુમ મોકલ્યા છે, અને એ ભેટ મોકલતા નીચેના પ્રેમજી ઉદ્દમાર કહ્યા છે 'ત્રિય ભગિની કસ્તૂરબાઈ, આપનો સૌભાગ્યચૂડો જન્મેજન્મ અખડ રહે એ પ્રાર્થના સાથે આ બે સૌભાગ્ય ચૂડીઓ અને હળદીકુકુમ આપને રહમીએ પહોંચે એમ એક મુસનમાન બાઈ ઈશ્વરપ્રાર્થના સાથે મોકલે છે તે સ્વીકારશો' આ બાઈએ પોતાનું મરનામું પણ મોકલ્યું નથી એટલે શું થાય? પણ આ લીંગીઓ એના જેવામાં આવે તો એને જાણ થાય કે પૂ કસ્તૂરબાએ પ્રેમથી એ કહ્યું નાસ્લો કપાળે કર્યો અને ચૂડી પણ ઘડી વાર પહેંગી બહુ મોગી છે એટલે હમેશ પહેરી શકાય એમ નથી ગાંધીજીને જ્યારે આ વાત કહેવામાં આવી ત્યારે તેમને પણ બહુ અસર થઈ આ અને આના કેટલાય અચ્છા બાઈ બહેનોની પ્રાર્થનાને પરિણામે ગાંધીજી જીવ્યા છે.

બીજી બાજી

પણ એક જાતના વિચાર એ જાતની માથે પૂરા થયા, અને ઉપવાસ પૂરા થતા જ જાણે બીજી બાજીના વિચાર ગાંધીજી કરવા લાગ્યા છે મનુ મૃતિનો આ લેખને મથાળે ટાકેલો સ્લોક જાણે એમના જીવનની રંગરંગમાં વણાઈ

ગયો હોય એવો અનુભવ ઉપવાસ પૂરો થતાં જ મને થયો. જેણે પ્રપત્તિ સાધી છે તે ન મૃત્યુથી રાગ્યે, ન જીવિનથી રાગ્યે. પણ ચાકર ધણીના ટુકમની રાહ જોતો હમેશાં તાબેદારુ જિભો હોય તેમ અંદરની રાહ જોતો રહે. એ જ તાબેદારીના ભાકતબીનાં ભાવથી મીરાંભાઈએ ગાયું :

‘ મને ચાકર રાખો જી ’

ધણીએ એક કામ સોંપેલું હતું તે પૂરું થયું. હવે બીજું સુ કામ છે એની પ્રતીક્ષા ગાંધીજી ચાકરભાવે કરી રહ્યા છે, એ પ્રત્યક્ષ અનાવનાર ઉપવાસ પૂરો થતાં જ તેમણે મીરાંભાઈનેને લખેલી એક ચિઠ્ઠી હતી. હાથમાં તાકાત ન મળે પણ તે દિવસે કામળ અને ચિઠ્ઠી માગી અને મૂજતે હાથે, મોટે અક્ષરે, અક્ષમાં પડેલાં વિના, પોતાની પ્રિયતમ પુત્રી મીરાંભાઈનેને આ પ્રમાણે લખ્યું : ‘ હમણાં જ ઉપવાસ છૂટ્યો. હવે વળી નવા કામનો આરંભ થાય છે. એને ઠેવી રીતે પાર ઉતારવું એ એ જાણે. એ જ બંધી બાજુ ગોઠવી આપશે, એ જ સામગ્રી પૂરી પાડશે.’

પણ આપણે એમના નોકરો? આપણે તો ચાકર થવાનું બિરદાઈને કરીએ છીએ પણ ચાકરી કરી શક્યા નથી. જે ચાકરી સાચી કરી હોત તો આ ઉપવાસની વેળ આવી હોત? આજે તો ઘડીક આપણાં મોં હસનાં થયાં છે, પણ આપણને હસતા જોઈને ગાંધીજી કહેતા હશે : ‘ આ લોકો કેવા મૂરખ હશે, એક વિદ્યાર્થી તેમાં શું રાચતા હશે? જે મહાઅધ્યાત્મ જન્મજી કાઢવું છે તે તો હજી જિભી છે, અને જિભી છે ત્યાં સુધી હજી પાછી કાયા ભગવાનને ત્યાં સોંપાયેલી જ છે, એ આ લોકો કેમ ન સમજતા હોય? ’ સોનાના સૂરજ જિભા એમ હું ઉપર લખી ચૂક્યો છું, પણ આપણે સૌને માટે સોનાના સૂરજ તો ત્યારે જિભે કે ન્યારે પ્રત્યેક હરિજનના ઘરમાં એ સોનાના સૂરજનાં કિરણુ જિભા અને પ્રકાશ અને જીવન આપતાં હશે, ન્યારે એ સૂરજનાં કિરણુ ગાંધીજીના નામે ફરતા અને ‘ સલામતી ’ની ઉપાધિ લઈને ફરતા આપણુ દરેકના હૃદયને અજનાણશે, પ્રકાશશે, પવિત્ર કરશે અને ભાઈભાંડુમાત્રનાં દુઃખે દ્રવતાં કરશે.

૬

એ કેમ ન આવ્યો ?

હું ગયા અંકમાં જણાવી ગયો છું કે જે હરિજન સુવકને રહતો તારીખે ગાંધીજીને માટે નારંગી લઈને આવવાનું હતું તે તે દિવસે નહોતો આવ્યો. પણ તા. ૧લી જૂને એનો ટિકિટ વિનાનો કામળ આવ્યો, જેમાં એણે ફાર્યાદ કરી હતી કે ‘ હું આવ્યો હતો પણ મને દાખલ ન કરવામાં

આવ્યો!' મેં એને તુરત બોલાવ્યો, એને લખ્યું કે તારી નારંગી લઈને હજી આવ. ગાંધીજી એક દિવસ ખાતા હતા ત્યારે જ એ આવી ચડ્યો. ગાંધીજીએ એના હાંથમાંથી નારંગી લઈને તુરત એ ખાધી. એ રાજી થયો. મેં એને કહ્યું કે 'હું માની નથી શકતો કે તું આવ્યો હોય ને તને કાંઈ ના પાડે, કારણ મેં તો ત્રણ ચાર જણને ચીંધી રાખ્યું હતું કે જાંબવ નામનો સુવક આવે તો એને તુરત દાખલ કરજો.' એટલે એણે કહ્યું કે પોતે બાર વાગ્યે આવ્યો નહોતો, પણ સાંજે છ સાડા છ વાગ્યે આવ્યો હતો, કારણ દોલેજની રજા દરમ્યાન એણે નોકરી શોધી લીધી હતી અને એને સોમવારે રજા મળે એમ નહોતું. મેં એની જરા વધારે પૂછપરછ કરી એટલે એણે ધીમે ધીમે પોતાની મનઃસ્થિતિ વર્ણવી. એણે કહ્યું કે ઉપવાસ દરમ્યાન મે ત્રણ વાર એ 'પણકુટી' ઉપર આવી ગયેલ, ગાંધીજીની તબિયતની ખબર લઈ ગયેલ, પણ રક્તમીએ આવવાની એની કેમે કરીને હિંમત જ ન ચાલે. મેં એને કહ્યું, તારી જગ્યાએ હું હોત તો એ અમુક અવસર હું ન ગુમાવત. મારાથી ૧૨ વાગ્યે ન આવત તો હું સવારે આવી જાત; પણ મારે હાથે કૃપા લઈને ગાંધીજી ઉપવાસ છોડવાના છે અને ગાંધીજીએ આપેલો કાલ ભગવાન પૂરો કરાવે છે, એમ જાણીને એ તક હું તો ન જ જવા દેત.' એટલે એણે ગદગદ કહે કહ્યું: 'હવે મને એ બધું સમજાય છે. પણ ખરી વાત એ હતી કે મને મનમાં એમ થયેલું કે આવડું મોટું મારું સદ્બાળ્ય ક્યાંથી કે મારે હાથે ગાંધીજી સંતરું લે અને ઉપવાસ છોડે! એમણે તો તે દિવસે પ્રેમથી કહેલું કે તું સંતરું લઈને આવજો, પણ મારે એ માની લેવું એ તો જીવન જ થાય ના! એટલે હું જાણી જોઈને ન આવ્યો, મારી હિંમત જ ન ચાલી. વળી મને એમ પણ થયું કે હું આવી રીતે જઈશ તો છાપાંમાં મારું નામ ચડશે અને મારી કામના બીજા માણસોની ઈર્ષ્યાને હું પાત્ર થઈશ. પણ બે ડે બે તો મને એ જ હતું કે મારું આવડું બાબત ક્યાંથી? ન જવું એ જ ડહાપણ છે.' એમ કહેતાં કહેતા એની આખ બીની થઈ. મેં કહ્યું: 'કાંઈ નહીં, હવે હું બધું સમજું છું, એમાં કાંઈ દિલગીર થવાનું કારણ નથી.' પણ એ સ્વસ્થ થઈને ઘેર ગયો એમ હું કહી નથી શકતો. આ કિસ્સો શું બનાવે છે? એ એટલું બતાવે છે કે અસ્પૃશ્યતા આપણે એટલી જાંબી ઠોડી જોત્યાડી છે કે તેવું ઝેર રજેરખમાં વ્વાપી ગયેલું છે, એમાંથી નીપજતી હીનતા આપણા હાડમાં જડાઈ ગયેલી છે એમ વિચારા હરિજનો માને છે પણ આ હીનતા હરિજનોની કે આપણી? આપણા જ એક અંગને પોતાને વિશે આટલી હીન બાવના હોય, અને જોતે છે એ સ્થિતિમાં પડી રહેવાનું સજી ગણે. એ એની ધરમ કે

આપણી શરમ? ગાંધીજીના ઉપવાસથી આપણે એટલું પણ સમજી શક્યા હોઈએ તો ઘણું કહેવાય.

પરદેશી ટીકાકારો

પરદેશી મિત્રોમાંથી દીનબંધુ એન્ડ્સ અને ઝાપિ રોમે રોડનાં વિચારો હું જણાવી ચૂક્યો છું. અહીં આજે અપરિચિત પરદેશીઓના વિચારોનું દિગ્દર્શન કરીએ. દૂર દૂર અમેરિકા, કેનેડા અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં એટલાં માણસોને આ ઉપવાસે વિચાર કરના કરી ચૂક્યાં એ તો સ્પષ્ટ છે. એમાં કેટલાકે સમૂજી ટીકાઓ કરી છે એ વાત જાણી. કેટલાકે બાહ્યબલમાંથી ઉપવાસને માટે આધાર ટાંક્યા છે તો કેટલાકે બાહ્યબલમાં આવી ઉપવાસ માટે જરાય આધાર નથી એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલાક મતામહીઓ એટલી હદ સુધી ગયા છે કે 'તમારા ઉપવાસ ઉત્તમ છે, તમે તમારા દેશને માટે પ્રાણ આપવા તત્પર થયા છો એને વિશે કશી શંકા નથી. કેવળ પવિત્રનાપ્રીત્યર્થે જ તમે આ ઉપવાસ કર્યા છે એને વિશે પણ કશી શંકા નથી. પણ એ ઉપવાસ ફળે ખરા! પશ્ચાતાપ, ઉપવાસ, પ્રાર્થના વગેરે તો તેનાં જ ફળે કે જે ઈશુને પોતાનો તારણહાર માને.' આવી ધર્માન્ધતાથી જ જગતમાં ધાર્મિક મનભેદો અને અધડાઓ ઉત્પન્ન થયા છે. પણ આટલી ધર્માન્ધતા પણ આ ઉપવાસનાં તપ અને પવિત્ર હેતુ જોઈ શકે છે એ નોંધવા જેવું છે.

પણ આ ઉપરછલ્લી ટીકા કરનારાની વાન થઈ. જરાક ઊંડું વિચારીને જોનારાએ તો લખ્યું છે કે: 'આટલા હળવે માઈસ બેડા છતાં અમારી પ્રાર્થના અહર્નિશ થયાં જ કરે છે કે તમારા ઉપવાસ સફળ થાઓ. અમને શંકા નથી કે તમે સફળ થશો.' એક બહેનનો કાગળ હૃદયપ્રાંચક છે. વાચકને યાદ હશે કે ગાંધીજીએ ઉપવાસ આરંભ કરતાં પહેલાં એક વાતચીત દરમ્યાન કહેલું કે હું તો સ્ત્રીઓ અને બાળકોને ઘેસાં કરવા માગ્યું છું. એ વેળા એઓ કાંઈ હિંદી બાળકો અને સ્ત્રીઓની જ વાત નહોતા કરતા, એમના લક્ષમાં જગનની સ્ત્રીઓ અને બાળકો હતાં. કેનેડાથી લખનાર આ બહેનનો કાગળ એક કઠણ આત્મકથા છે. પોતાનાં સ્વચ્છને દુરાચાર અને પાપમાં રૂબેલાં છે, પોતાની આંખે એ દુરાચાર જુએ છે છતાં તેનો કરો જ ઉપાય કરી નથી શકતી. આ ઉપવાસની વાન સાંભળીને એ જામન થઈ, એને એમાં આસાનાં કિરણો દેખાયાં, ઘડીક વાર એને એમ લાગી ગયું કે દુનિયાનાં પાપથી કંટાળીને ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે આવા જગતમાં શુભવામાં શુ લાભ છે? પછી ધીમે ધીમે એના મનમાં ઊગી જાય છે કે નહીં, જગતમાં પાપની સામે લડવાના બે ઉપાયો

છે— હિંસાનો અને અહિંસાનો, પવિત્રતાનો અને અપવિત્રતાનો; ગંધીજી આ ઉપવાસનો માર્ગ પુસ્તકો કરે છે; અને લાંબા કાગળને અંતે એ બહેન પોકાર કરે છે: “પવિત્રતાને માર્ગે જગતને ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરનારને ઘણા નમસ્કાર. આપની ‘આત્મકથા’ વાંચી. એ પણ હવે વધારે સમજી શકાય છે. મને તો લાગે છે કે પવિત્રતાનો રસ્તો હિંદુઓ જેટલો સમજ્યા છે તેટલો પાશ્ચાત્યો સમજી નથી શક્યા. મને આપ મારા દુ:ખમાંથી નીકળવાનો કોઈ રસ્તો બતાવજો. અમને પવિત્રતાનો માર્ગ બતાવનાર દીવાદાંડીરૂપ આપ ઘણાં ઘણાં વર્ષ જીવો.” કોણ કહેશે કે કાર્ય અને વિચારની આધ્યાત્મિક અસરને દેશકાલના બંધન લાગુ પડી શકે છે? મેની ખીજ તારીખે લખેલો આ બહેનનો કાગળ અનેક બહેનો અને ભાઈઓને આશાપ્રદ અને શ્રદ્ધાપ્રદ નીવડશે એવી આશા છે.

• મિત્રોની સાક્ષી

પણ આ તો અપરિચિત ભાઈબહેનોની સાક્ષી— જોકે એમને અપરિચિત શા સારુ કહેવાં? વસુધાને કુટુંબ માનીએ અને અનુભવીએ તો પરિચિત અપરિચિત, મિત્ર અમિત્રના ભેદ જીડી જાય છે. ઉપવાસના અગ્નિહોત્રને તત્કાલ સમજી એમાંથી આશાની ચિનત્રારી મેળવનારી ઉપરની બહેનને અપરિચિત તરીકે વર્ણવવી એ ભાષાનો ઉપહાસ કરવા જેવું લાગે છે. પણ ભાષાનો રચૂળ પ્રયોગ કરીએ તો ઉપર ઉલ્લેખ કરેલા મતો અપરિચિત મિત્રોના છે. હવે પરિચિત મિત્રો ઉપર આવું. રામે રાક્ષાં જેવા કાંતઠશીં ઋષિના વિચાર ઉપર તો હું લાંબું વિવેચન કરી ચૂક્યો. હવે ખીજ મિત્રોના વિચારનું સહેજ દિગ્દર્શન કરીએ. વિશ્વાપતમાં દીનબંધુ એક અને એમના મંડળ ઉપર ઉપવાસની શી અસર થઈ એ વિષે લખતાં દીનબંધુ એક લખે છે: “સપ્તેમ્બરના ઉપવાસનો મેં અભાવ કર્યો છે, એને વિષે મેં ઘણું વિવેચન કર્યું છે, પણ ‘મરણાન્ત ઉપવાસ’ એ શબ્દ જ હંમેશાં મારા ગળામાં ખૂંચ્યો છે, જાણે એમાં મરવાની ઇચ્છા હોય એવી ગંધ આવે છે અને એ ગંધ મને અસહ્ય છે. આ ઉપવાસમાં એ ગંધ જ ન મળે એ બહુ ઇડી વાત થઈ પડી. એટલે જ મેં આપને તત્કાલ તાર કર્યો કે ‘હું આખી રિચિત સમજી ગયો છું’, એટલે જ આપને ઉપવાસ છોડવાનો તાર કરવાની અનેક મિત્રોની આમહો સૂચનાને હું વશ ન થયો, અને જિલ્લો મેં તાર કર્યો કે બહું સમજું છું.” એમની સાથે રાતદિન કામ કરનારી એક બહેન લખે છે કે, “હું તો ધર્મ ન સમજું, મારી તો રચૂલ જીવિ રહી. પણ ખરી વાત એ છે કે મારા જેવી રચૂલ જીવિ-વાળાના મગજમાં પણ સહેજે એ વાત બીતરી મઈ કે આ માણસ એક

સિદ્ધાન્તને માટે પ્રાણ આપવા બેઠો છે, એની હૃદયશુદ્ધિ વિશે કોણ શંકા કરી શકે? સૌ સમજી ગયાં કે પોતાની શ્રદ્ધા અને તત્ત્વનિષ્ઠા આ માણસ અંતિમ હદ સુધી લઈ ગયેલ છે.”

; પીછ એક બહેન જે ગાંધીજીની માથે ઘણાં વર્ષોનો દીકરીનો સંબંધ રાખે છે તેના હર્ષનો પાર નથી. એ લખે છે કે “ચમત્કાર કરનાર ઈશ્વર હજી બેઠો છે એની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ અમને હમણાં થઈ. આપને અમારા જેવા અનેકની પ્રાર્થના અને પ્રેમના વિનાનારના સદેશા જગતની દરે દિશામાંથી મળ્યાં જ કીધા હશે, અને તે ઉપર જ આપ જીવ્યા એ વિશે મને શંકા નથી આપે તો મને ઘણા સમય ઉપર લખેલું કે જે બગવાનની પાસેથી ઘણું મેળવે છે તેણે તેથી સોગણું પાછું દેવું જોઈએ. એ શબ્દો મેં દીવાલ ઉપર ટાંકી રાખ્યા છે, અને આજે એ શબ્દોનો જાણે અમને નવો અર્થ સમજાય છે. આપના ઉપવાસનો પદાર્થપાઠ અમે ન સમજીએ તો અમારા જેવાં જડ અને મૂક પીળાં કોણ? પથ્થર જેવાં હૃદય હોય તેયે સમજી શકશે કે પ્રેમ એ મહા જાદુ છે. પ્રેમના ચમત્કારો કેવા હશે તે કોણ કહી શકશે? પ્રેમ હિમાચળોને પિગળાવે છે, અને પ્રેમ જ કાચા સોનાનો મેક્ષ ગાળી નાખીને કુંદન કાઢી દે છે.” વિદ્યાવનની ઉત્તરેથી ‘મધ્યમ વર્ગના, કેળવાયેલા વર્ગના’ એક સંજ્ઞન લખે છે: “તમારા જીવનને લીધે મારે તો મારાં છોકરાઓને ઈશુ અને શુદ્ધ જેવાનું જીવન સમજવવું બહુ સહેલું થઈ પડ્યું છે. મારી દીકરી તમારી મૂર્તિ આગળ પ્રાર્થના કરે છે અને કહે છે કે જેમ ઈશુએ પોતાનો પ્રાણ અર્પ્યો તેમ ગાંધીજી આજે પ્રાણ આપવા તત્પર થયા છે. એ નાનકડી બાળાને આ કોણ સમજવવા ગયું? મેં નથી સમજાવ્યું, પણ એણે જ એ સમજી લીધું.” અને બાળકો અને બાળાઓની વાત કરતા પીછ એક બહેનના પત્રમાંથી થોડાં વાક્ય ઉતારું. નિદોષ બાળકોમાં કેવું દિવ્ય દર્શન બરેલું છે એનો વધારે સારો નમૂનો ક્યાંથી મળશે? “અમે તમારી વાતો કરતાં હતાં, ત્યાં નાની બાળકી બોલી બિડી કે બાપુના પ્રાણ જાય તોપણ તે તો ઈશ્વરની પાસે જ પડોંચવાના, કારણ ઈશ્વરને બાપુ ગમે છે. અને ત્યાં તેમને કેટલું સુખ અને શાંતિ હશે? ત્યાં ન મળે કોઈ જેલ—ખરું ના? મને તો લાગે છે ત્યાં જેલ ન હોય—અને ન મળે સરકારની સાથે લડવાનું!”

આ બંધાં મિત્રો અને સ્વજનો કોઈ ચિંતાસુક્ત હતાં એમ ન કહી શકાય. એમની પ્રાર્થનામાં પણ ભય અને ચિંતાની ધ્રુજરી હતી. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના એક મિત્રના કાગળમાં જે શ્રદ્ધા દીસે છે તેની વૃદ્ધતા તો ગાંધીજીની જ શ્રદ્ધા સાથે થઈ શકે. એ કાગળ ૧૩મી મેનો લખાયેલો

છે, એટલે કે ત્યારે ગાંધીજીના ઉપવાસને માત્ર પાંચ દિવસ થયા હતા. અને એ ત્રીસમીએ મળશે એ ભણીને લખાયેલો છે. એમાં માત્ર ત્રણ જ વાક્યો છે : “ તમારા ઉપવાસ નિર્વિધે સમાપ્ત થયા તેને માટે ધન્યવાદ. આમ લખું છું, કારણ નિર્વિધે સમાપ્ત થશે એ વિષે જરાય શંકા નથી. તમારું મનોબળ ન સમજનારાઓની જ આશા અને શ્રદ્ધા ડગમગી શકે, બીજાની નહીં.”

આ પરદેશીઓની શ્રદ્ધાથી આપણે ક્યારે રંગાર્થ શકીશું ?

એરણુની ચોરી, સોયનું દાન

ભાર્થ અંદર કરે ગયા અંકમાં ગાંધીજીને ‘ પત્ર પુષ્પ ’ મોકલનારાઓની નોંધ લીધી છે. ઉપવાસ પૂરા થયા પછી નાનામોટા મનીઓર્ડરે આવ્યાં કરે છે અને કદાચ આવશે. કેટલાક જણે પ્રેમથી મુદ્દ મધ, ફળો વગેરે દૂર દૂરના આસામ, બંગાળ અને લંકાથી મોકલ્યાં છે. એક ભાર્થનો કાગળ હમણાં જ મળ્યો. એ સામાન્ય કારકુન છે, પણ એને એમ થયું કે ઉપવાસના દિવસો દરમ્યાન એકટાણાં કરવાં, ડેરી ન ખાવી, અને એમાંથી બચેલા પૈસા હરિજનો માટે મોકલવા. એમ કરીને એણે રાજના આઠ આના બચાવ્યા અને ૧૦૧૧ રૂપિયાનો મનીઓર્ડર મોકલ્યો છે. બીજા એક સમજન ઠીકં કમાય છે, કેળવાયેલા છે, એઓ લખે છે : “ અમે તો ઉપવાસે જામત થયા. મારા બત્રીજાએ પૂછ્યું, ગાંધીજીએ તો ઉપવાસ ક્યાં પણ આપણે કાંઈ કરશું ? આ એકવીસ દિવસ વિચાર ક્યાં પછી જણે રહમીને બપોરે જ મને જવાબ મળ્યો : ‘ કાંઈ નહીં તો તારા બસને અને વૈભવો છોડ. સિગારેટ તો છોડ ! માસિક ૩૦ રૂપિયા હું મોકલી શકીશ. મને જણાવશો ક્યાં મોકલું ? મારી ઓફિસના માણસોને મેં કહ્યું, તમારે તમારા પગારના અઢી ટકા હરિજનકાર્યપ્રીત્યે આપવા જોઈએ. એ કબૂલ થયા. એ રીતે માસિક ૨૦ રૂપિયા થશે. આમ અમે ૫૦ રૂપિયા મહિને મોકલી શકીશું. આમાં કંઈ ધાક નથી ફૂટી જતી, અને એમા હરિજનોની સાચી સેવા કેટલી યતી હશે એ તો હરિ જણે. કદાચ દયાના મર્મમા રહેલું અપમાન પણ એમાં હોય. પણ થયું તે થયું. જેટલું થઈ શકે એટલું કરવું એ ન્યાયે આટલી રકમ અમે મોકલશું. આપ કાંઈ નધારે સંગીન સેવાનો માર્ગ સૂચવશો ? ”

આ ભાર્થ લખે છે એ વાત અક્ષરશઃ માચી છે. આવડી મોટી તપશ્રયો, આવડો મોટો દેશ, આટલા બધા કરોડ હરિજનો, છતાં ત્યાગની ભાવના ખોખા જેટલા માણસોને થઈ આવી અને તેમણે યદાશક્તિ દાન ક્યાં તેટલાથી આપણો દહાડો ન વળે. એરણુની ચોરી કરી છે અને બદલામાં

સોપનું દાન કરવા જેવી આ વાત છે. આખો દેશ સનાતની હિંદુઓથી નથી ભરેલો, લાખો હિંદુઓ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં માનનારા છે. સનાતનીઓમાંના પણ ઘણા હરિજનોની સ્થિતિ સુધારવામાં માનનારા છે. ઉપવાસ દરમ્યાન અને ઉપવાસ પછી થયેલી સભાઓમાં હજારો અને લાખો હાજર રહ્યા હશે. આમાંના આટલા ખોખા જેટલાને જ યગની ચિનગારી મળી? ખીલ મધાએ પોતાનો હરિજનપ્રેમ, હરિજનસેવા કરવાની ઇચ્છા, આત્મશુદ્ધિની અને ધર્મશુદ્ધિની ભાવના કેવી રીતે વ્યક્ત કરી? કે શું તેઓ માને છે કે સભાઓમાં જવાથી જ એ બધું વ્યક્ત થયું? આ બધાઓએ એકવીસ દિવસ દરમ્યાન એક નિશ્ચય કર્યો હોત તો? બધાએ એકવીસ દિવસ દરમ્યાન પોતાના રોજના ખર્ચમાંથી પાંચ ટકા પણ બચાવીને મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો હોત તો? એ શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને આ પ્રકારની સૂચનાવાળી એક વિનંતિ સમસ્ત હિંદુઓને ઉદ્દેશીને કરવાની સૂચના કરી હતી, પણ તેમને એ સૂચના યોગ્ય ન લાગેલી — એ કારણે કે આ ઉપવાસની સાથે એવી વિનંતિ કે સૂચના આપણે કરવી જ નથી! જેમ આ ઉપવાસ એ સ્વાભાવિક છે તેવી જ રીતે આ ત્રણ સપ્તાહનો ત્યાગ, દાન વગેરે બધું સ્વયંસ્ફૂર્તિથી થયેલ સ્વાભાવિક જ હોવું જોઈએ. મને એ દલીલ ગળે ઊતરી અને અમે ચૂપ રહ્યા. પણ હવે તો આપણે એ દિશામાં વિચાર કરતા થઈએ, હવે તો જાગૃત થઈએ!

૭

હિંદી દોરીઓ

ઉપવાસને અંગે આવેલા પરદેશના કાગળો જોતા જાઉં છું તેમ તેમ તેમાંથી કેટલાક બહુ કીમતી મળી આવે છે, જેનો ઉલ્લેખ ક્યાં વિના ચાલે એમ નથી.

ઉપવાસમાં માંધીજીને અનેકના આશીર્વાદ મળ્યા હતા, પણ એ આશીર્વાદ આપનારાઓમાં, અમેરિકાથી લખનારી એક બહેનના જેટલું વયોદ્ધ બીજું કાગળે જ કોઈ હશે. ૯૦ વર્ષની ઉંમર છતાં એના અક્ષર સ્પષ્ટ છે અને અકંપ છે. એ લખે છે : “ મોડી મોડી લખું છું, પણ તમને હિંમત આપવા અને આશા આપવાને અર્થે જ લખું છું. તમારું અઠમ મનોબળ અને મર્વશક્તિમાન વિદ્યાર્હર ભગવાનની સહાય એ એનો વિચાર કરીએ એટલે તમારો વાગ વાંકો થવાનો નથી. અને મને વિશ્વાસ છે કે તમે તમારા દેશના ભલાને માટે આ ઉપવાસમાંથી ઊભા થયા વિના નહીં રહો.”

માં. પ્રીવા જેઓ વિધાયતથી પાછા ફરતી વખતે સ્વિટ્ઝરલૅન્ડથી અમારી સાથે યયા હતા અને જેમણે હિંદુસ્તાન જે માસ આવીને અહીંની સ્થિતિનું યુરોપને દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું તેઓ ઉપવાસ વિષે લખે છે : "આપના વિચાર તો હરઘડીએ આવે છે. પણ કાણ જાણે કેમ અમને ગયા વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમાં જે ધ્રાસકો પચો હતો તેવો ધ્રાસકો પડ્યો નથી અને દુઃખ પણ નથી થતું. અમને જાનેને આશા અને વિશ્વાસ છે, અને દુઃખ થાય છે છતાં હિંમત રાખીને બેઠાં છીએ અને પ્રસન્ન પણ રહીએ છીએ, કારણ આપની એવી આશા છે. . . . અહિંસામાં જ અમને આશાનાં કિરણ દેખાય છે, એ જ અમારો મંત્ર છે, અને એને માટે જ તમે આજે જીવનની બાજી માંડીને બેઠા છો. હિંદુસ્તાન અહિંસા કદી કાઈ પણ સંનેગોમાં ન છોડે એવી આશા રાખું છું."

અમેરિકાનો એક પત્ર બહુ વિચાર અને મધુર આમહથી બરેલો છે. એની દલીલ મનોરંજક છે, ઘડીક વાર બુદ્ધિને ભોળવી નાખે એમી છે : "આપ ક્ષુદ્ધક હેતુ અર્થે કશું કરો જ નહીં, આપને આપના કર્તવ્યનું જ્ઞાન છે એટલે જે કરો છો તે સમજીને જ કરતા હરો. પણ આપ જશો તો આપનો દેશ ધણી વિનાના દોર જેવો ઘર્ષ-પડશે, અને આપના જેવો નેતા એમને ખીજે કયો મળવાનો છે? આપને એમ લાગે કે ઉપવાસ અનિવાર્ય છે અને શરીર ગાળીને આપનો ધરોદેહ જ મૂકી જવો જોઈએ તો જુદી વાત છે. પણ મને એમ નથી લાગતું. હજી આપને રાજ લેવાનો, સમય નથી થયો. આજે તો પ્રજાઓ બહેરી, મૂંગી અને આધર્મી ઘર્ષ પડી છે. આપના જીવંત અવાજની જેટલી અસર થાય તેટલી આપના નિઃશબ્દ આત્માની નહીં થાય. હથિયાર અળકતાં તેજકા ધારદાર હોય ત્યારે તેને 'જીએ મૂકવાં એ કાંઈ સહેલી વસ્તુ નથી. આપના જેવા બધા આત્માની જગતમાં હજી જાણ થવાની જરૂર છે, અને જાણ થયે જગત યાદ કરશે. આપનું કાર્ય હજી ઊભું છે, અને આપને જીવન જોઈએ એમ તો આપ પોતે પણ કહો છો. ગમે તેમ હો, હું આપની પ્રાર્થનામાં મારી પણ ભેળવીશ. કંઈ નહીં તો આપની જીવનદોરી લંબાવવાને માટે એટલી એક રેશમની દોરી તો વધશે. હું અને મારા દેશવાસીઓ જગતમાં જ્યાં જ્યાં પડ્યા હોય ત્યાંથી આપના કાર્ય તરફ જાકિતભાવ દાખવતા રહેશું."

આ પાનાંઓમાં આ મધુરા કામળ ઉપર વિવેચન કરવું અરથાને છે. ગાંધીજીએ જે વૃત્તિથી ઉપવાસ કર્યો છે તે ગુજરાતી વાચકો જાણે છે. એમની પ્રપતિમાં જીવનેચ્છા સાથે ઉદ્દામીનના જાને રહેતાં હતાં. હું

કોણ, અને ગમે તેવો હોઈ છતાં મારી હસ્તી એવી અનિવાર્ય શી રીતે હોઈ શકે કે હું ન હોઈ તો દેશ રંગઈ જાય એમ હું માનું? આ બાવ ગાંધીજીને હરહમેશ રહ્યો છે, અને ઉપવાસ એ હથિયાર જિંયા મૂકવા ખરોખર નહોતાં, ઉપવાસ તો શરીરરૂપી હથિયારને વધારે તેજસ્વી અને વધારે ધારદાર બનાવવાને માટે છે. આંધળા, બહેરી અને મૂગી પ્રજાઓની વાત જવા દઈએ પણ આપણે ત્યાં જ કેટલાક દેખતા છતાં આંધળા અને કાન અને વાચા છતાં ગૂગા થઈને ખેડેલા આપણે નથી જોતા? એ આંધળાને દેખનાં કરવાને અને સાંભળતાં કે જોવાનાં કરવાને જોખમના ધડાકા જોઈ એ શું? ઉપવાસમાં એના કરતાં વધારે મોટા ધડાકો કરવાની અને પ્રકાશ પાડવાની શક્તિ નથી શું? ન હોત તો આટલા હજારો માર્છ લેથી શા સારુ અનેક જણા જણે સર્ગાં ભાઈ બહેન અને જમાનાજૂના મિત્રો હોય એમ લખનાં હશે?

એક અમોલી ભેદ .

આવી રેશમી દોરી મોકલનાર ખીજ એક વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. એક જર્મન બહેન નિયમિત 'હરિજન' વાંચે છે, અને 'હરિજનકાર્ય'માં રસ લે છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. એના દાનની નોંધ અગાઉ આ પત્રમાં લેવાઈ ગઈ છે. એ બહેનથી ઉપવાસ વખતે ન રહેવાયુ એટલે એણે ગાંધીજીને તાર કરેલો, તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ મીડી ટકોર કરીને લખેલું: "તમારાથી ન જ રહેવાયુ, કેમ? પણ આ વેળા લાખો તાર ક્યો તેને માટે હું ચિડાવાનો નથી. માત્ર હુ ખ એ છે કે બાપડા હરિજનો શું કહેશે? તેઓ કહેશે, જોને આ બહેન હરિજનસેવકોમાંના એકની ઉપર જેટલો પ્રેમ રાખે છે તેટલો પ્રેમ અમારા ઉપર શા સારુ નહીં રાખતી હોય,? એ એમની ફરિયાદ સાચી નહીં હશે? હું એમને કહીશ કે હવે તમે સુધરશો."

બહેને સુધારો તો ક્યો પણ ધાર્યો કરતાંયે વધારે. ઉપવાસ દરમ્યાન એના કાગળોની ધારા ચાલતી. એણે એકાંતરો ઉપવાસ કર્યા, જાગરણ કર્યા, પ્રાર્થના કરી, અને ગાંધીજીને ભગવાનને સોંપ્યા. એની પ્રાર્થના પણ કેવી? "ઈશ્વર મારા હૃદયમાંથી તમામ મેઝ દૂર કરો કે જેથી આપનો ધાગ વાકો ન થાય." ન્યારે કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ ગાંધીજીને લખે છે કે તમે ખ્રિસ્તી ન થાઓ ત્યાં સુધી, તમારા ઉપવાસ સફળ નથી થવાના, ત્યારે આ બહેન કહે છે કે, "તમારા ઉપવાસને લીધે ઈશુના બલિદાનનું રહસ્ય હું વધારે સમજી શકી છું. જ્યાં ઇસ્ટરમાં મેં આપને લખેલું કે બધું ઈશુને અર્પણ કરો. આપ આવી રીતે મર્વરવ અર્પણ કરશો એમ મેં કદી ધાયું" ન

હતું. આપના ઉપવાસની ખચર આવી અને હું જાણે ક્રમક્રીતે જાગી. આપને લીધે હું ઈશુની વધારે ભક્ત બની છું.”

અને છેવટે ગાંધીજીએ પેલી મીડી ટકાર કરેલી તેના જવાબ તરફે મોકલ્યો, જે ગયા મેલમાં જ મળ્યો. “આપે હરિજનોનો ઉપકો સંભાળ્યો છે. હરિજન ભાઈઓને કહેજો કે હું હરિજનસેવકોમાંના એકની ઉપર પ્રેમ રાખું છું તેવું દુઃખ ન માને, કારણ હું તો તે સેવકને અને તેમને એક જ માનું છું અને એ સેવકના પ્રેમમાં મારો તેઓ સૌ વિષેનો પ્રેમ સમાઈ જાય છે. એની નિશાની તરીકે આ સાંઘે મારાં બે મોતીનાં એરિંગ મોકલું છું. ૩૦૦થી ૩૨૫ રૂપિયાની કિંમતનાં છે. એ મારી દાદીમાએ આપેલાં અને એક કાળે એ હું ભારે ગર્વથી પહેરતી, પણ તેથી જ એ તમે હરિજનોને માટે સ્વીકારો એમ ધમ્મું છું. આ કંઈ આવેશમાં નથી કરી રહી, આ તો હરિજનો માટેના મારા શુદ્ધ પ્રેમનું પરિણામ છે અને આપને ઈશ્વરે બચાવ્યા છે તેને માટે ધન્યવાદ તરીકે મોકલું છું.”

આ મોતીનાં એરિંગની કિંમત જોટલી કરીએ તેટલી ઓછી છે. પણ એને અમેલમાં ગણીને રાખી મૂકીએ તો તેમાં હરિજનનું શું પાકે? એટલે મારી વાચકોને વિનંતિ છે કે એની કિંમત ઉપરાંત ચકીને કિંમત લખી મોકલે. જેની વધારેમાં વધારે માગ હશે તેને તે આપી દેવામાં આવશે.

કઠણ ટીકાકારો

ઉપવાસને વિષેના ઘણા સ્તુતિના કાગળો હું આપુ છું તેથી કાંઈ એમ ન સમજે કે વિરોધીઓએ કાગળો નથી લખ્યા કે ઉપવાસનો વિરોધ થયો નથી. કાગળો તો જૂજ જ છે, પણ ક્યાંક ક્યાંક ઠીક ઠીક વિરોધ થયો છે. ખીલતસ વિરોધ કરનારની હું વાત નથી કરતો, પણ ઠેટલાક કેળવાયેલાઓ જેમની સુદ્ધિ અંકુચિત તર્કમાંથી નીકળતી જ નથી એવા મદ્રાસમાં પડેલા છે. એમની એક ટીકા નોંધવા જેવી છે. સનાતનીઓના નેતા અને મદ્રાસના એક જાણીતા એડવોકેટ લખે છે કે આ ઉપવાસને તપશ્ચર્યા કોણ કહે? આટઆટલા ઝોકરો, સર્ગાવહાલાં, શિષ્યો, દર્શનવાળાઓ અને છાપાવાળાઓનાં ધાર્ડાં જીભરાતાં હોય ત્યાં ઉપવાસમાંથી શી સકિત ઉત્પન્ન થવાની હતી?

આ એડવોકેટ સાહેબને ખચર નથી કે જેલમાં ગાંધીજી હતા ત્યાં તો એકાંતમાં અજાણી રીતે ઉપવાસ કરવા એ અસક્ય હતું — કેદી તરીકે પણ એ જાહેર કરવાની ફરજ હતી. હરિજનોને માટે રાતદિવસ કામ

કરનાર હરિજનોને ખાતર પણ આવી વસ્તુ જાહેર કરીને જ કરે. વળી 'દોષ વગાડવાનું' જેમ અને તેમ આણું થાય એમ કરવાના કેટલા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા એની એ માહેબને શી રીતે ખબર પડે? પણ એની ચિંતા નથી. ડોક્ટરો, સર્ગાવહાલાં, શિષ્યો, અને પ્રેક્ષકો સૌ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરવાને તૈયાર છે, ગાંધીજી પોતે પણ પોતાની ચૂલના દોષ વગાડીને જાહેર કરે એમ છે. પણ હવે તો શું થાય? ત્યાં ધી ઉપવાસ એ હરિજનકાર્ય કરવામાં મહાય કરનારી તપશ્ચર્યા છે તેમ સનાતની ભાઈઓ માને છે ત્યાં સુધી કુચળ છે. તો ભવિષ્યમાં ધારકો વધારે કાળજી લેશે.

પણ સનાતની ભાઈઓની આકરી ટીકા અને માગણી ચક્રવર્તી ત્વ શિબિની વાત યાદ અણાવે છે. શિબિ રાજા મહા દાનવીર અને બીડ-જન હતા. એક વાર યજ્ઞ કરવા હતા ત્યાં એક પારેવું એમના ખોળામાં પડ્યું અને કરુણ આંખે એમની મામે જેવા લાગ્યું. એની ઇચ્છા એક શકરો પડેલો હતો. શકરાએ રાજાને કહ્યું, "મારો શિકાર હ, તારા જેવા બીડજનને મારા જેવા ભૂખ્યાનો શિકાર આમ નવી લેવો ન શકો." મોટા લાંબો સંવાદ ચાલે છે, શકરો નથી મતો, અને પારેવું રાજાના ખોળામાં કાંપી રહ્યું છે. શકરો આખરે જરૂરી રાજાના તેજ ઉપર પ્રહાર કરે છે. કહે છે : "વારુ, ત્યારે તને હ પારેવું પ્રાણ કરતાં પ્યારું હોય તો એ પારેવા જેટલું માંસ તારા રીરમાંથી જ મને આપી દેને, ભૂંડા! એટલે હું મારી મેળે મારી ખ સાંત કરીને ચાલ્યો જઈશ."

રાજાએ તત્ક્ષણ કહ્યું, "એ કરવાને તો તૈયાર જ છું." એમ કીને એણે ત્રાજવાં મંગાવ્યાં. અને એક પક્ષામાં પારેવાને મૂકીને ખોળામાં પોતાના અંગમાંથી કાપીને એક માંસનો કકડો મૂક્યો. પણ રેવાનાણું પક્ષુ નીચે નમ્મું. વળી કકડો કાપ્યો, તેણે પેલું પક્ષુ 'ચું જ ન થાય. આખરે રાજાએ કહ્યું : "વારુ, ત્યારે હવે હું જ સામા પક્ષામાં બેસું છું, પછી તો મારે કાંઈ આપવાનું રહેતું નથી. મારા પાખા શરીરનો તું સુખે બહુ કર." આટલું કહેનાંવેંત ન મળે પારેવું, મળે શકરો! રાજા આગળ ઈદ અને અમિતેવ અત્યક્ષ યથા અને કહ્યું : તારી પરીક્ષા પૂરી થઈ. તારું મંગળ ચાચો અને તારાં તેજ અખંડ તપો."

આમ સનાતની ભાઈઓ વધારે ને વધારે માગના જાય છે તેમ શિબિની કયા યાદ આવે છે. આપણામાં શિબિની દાનવીરતા અને ત્યાગ ય તો સારું જ તો! પણ ન હોય તો આવશે. ગાંધીજી એકાંત ગુદામાં

જર્મને ઉપવાસ કરે એવી માગણી કરવામાં આવે તો એઓ ખુશીથી સ્વીકારશે, પણ શિબિની પ્રાચીન કથામાં જેમ જન્મ્યું તેમ અક્ષરથઃ યાય તો કેવું સારું ! સનાતનીઓ થોડા ગાંધીજીનો પ્રાણ લેવા ઇચ્છે છે ? અગ્નિદેવતાને શિબિના પ્રાણ થોડા જ લેવા હતા ? એને તો પરીક્ષા કરવી હતી ! સનાતનીઓ અને તેમની માગણી પણ અગ્નિદેવની જેમ પરીક્ષક જ નીવડે અને એ પરીક્ષામાંથી આપણા ધર્મનું કુંદન બહાર આવે અને મેલનો નાશ યાય તો કેવું મારું !

૮

હૂર છતાંયે પાસે

આધ્યાત્મિક ક્રિયા કે જળની અસરને કાળ અને દેશનાં બંધનો નડતાં નથી. જ્યાં આધ્યાત્મિક સંબંધ બંધાય છે ત્યાં સ્થૂળ અંતરે નષ્ટ યાય છે. ગાંધીજીના ઉપવાસનું મહત્ત્વ દેશદેશમાં ચર્ચાયું, એનું કારણ ગાંધીજીનું 'મહાત્મા'પણું હોય એ મંબવે છે. ગાંધીજીના ઉપવાસની ખબર દુનિયાના ઘણાંય છાપાંમાં અને વિધાયનાં અગત્યનાં છાપાંમાં રોજરોજ આવતી એમ મિત્રોના કાગળો ઉપરથી મમળાય છે, એનું કારણ તો ગાંધીજીનું મોટાપણું. પણ કેટલાંક છાપાંઓ અને કેટલીક વ્યક્તિઓ તો એ ઉપવાસની આધ્યાત્મિકતા પણ ન સમજી શક્યાં. જે ન સમજી શક્યા તેમણે હાસી ન કરી, અને કોઈ એ એ ઉપવાસને પાખંડ કે ધર્મિંગ તરીકે તો ન જ નિંદી કાઢ્યો એમ જણાય છે. જે સમજ્યાં તેણે ખરું દર્શન કર્યું. ન્યૂકેસલ જેવા શહેરમાં છપાતું એક છાપુ લખે છે તે કેવું ન્યું સત્ય છે : " ગાંધીજી પેલા ક્રાંતદર્શીઓની રિયલિટીએ પહોંચ્યા છે કે જેમને વિષે એમ કહી શકાય કે તેમને મારે 'ન' જેવી વસ્તુ રહી નથી, જે કાર્યને મારે તેઓ જીવે છે એ કાર્ય જ તેમનું સર્વસ્વ છે, એ કાર્યને જ સર્વસ્વ અર્પણ છે. એમને વિશ્વાસ છે કે ઉપવાસ કરવામાં. એમને કશો તમાશો કરવાની ઇચ્છા નહોતી, લોકોની ઉપર પોતાનો પ્રભાવ જમાવવાનો પણ વિચાર નહોતો, પણ પોતાના અસ્પૃશ્ય ભાઈઓની અધમ રિયલિટી ફેડી તેમને જ આ ચડાવવાનો જ ઇરાદો હતો."

વ્યક્તિઓની ઉપર તો ઉપવાસની કેટલી ભંડી અસર થઈ છે એ હું આ લેખોમાં અનેક વાર જતાવી ચૂક્યો છું. અમેરિકા, કૅનેડા અને જર્મનીના કાગળો મેં ટાંક્યા છે. આ રહ્યો એક કાગળ બેલ્જિયમથી જેને લેખક પોતાને 'એટવપ' પ્રાંતના એક ગામનો ગરીબ કારકુન' તરીકે

વર્ણવે છે અને કહે છે : ' પરમપૂજ્ય આચાર્ય — હવે તો ઈશ્વરી ન્યાયમાં મારો વિશ્વાસ વધ્યો છે, કારણ તમારા ઉપવાસ સફળ થયા એના કરતાં મોટો પુરાવો ખીન્ને કયો જોઈએ ? જિંડામાં જિંડી આનંદનાભરી પ્રાર્થના ભગવાન સાંભળ્યા વિના રહેતો નથી. મને કેટલીક વાર એવી શંકા થતી હતી ખરી ! ઈશ્વરે આપનું ન્વચંતં, દષ્ટાંત દુનિયા આગળ મૂક્યું એ કેવી આનંદની વાત છે ! મારી સદૈવ પ્રાર્થના છે કે અતિ ઉદાત્ત અને પવિત્ર તરીકે પંકાયેલા આપના કાર્યમાં આપને વધતી જતી સફળતા મળે. આપને માટે મને જિંડું માન અને ભક્તિ છે. હું તો એટલવર્ષના ગામડામાં એક ગરીબ કારકુન છું. દૂર છતાંય આપનો પ્રકાશ મારો માર્ગ અજવાળે છે. " પોતાના કામળ માથે આ ભાઈએ પેરીસના છાપામાંથી એક કાપડી ખીડી છે, જેમાં લખ્યું છે કે ગાંધીજીના ઉપવાસની નેરોખી જેવા દૂર પ્રદેશમાં પણ એવી અસર થઈ કે કેવળ ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ માટેનું એક મંદિર અરપૂરશેને માટે ખોલવામાં આવ્યું છે. "

પણ ઉપવાસની અસર આજે નહીં માપી શકાય, એની પૂરી અસરનું માપ કાઢતાં વર્ષો જશે. આ દાખલાઓ તો માત્ર એટલું જ બનાવવાને માટે આપું છું કે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક કાર્યની અસર જગતના દરદરના ખૂણામાં પણ પહોંચ્યા વિના રહેતી નથી.

અને પાસે છતાંયે દૂર

અને પાસેમાં પાસેના એથી અરપૂષ્ટ રહે એવો પણ સંભવ છે. ભૌતિક શાસ્ત્રમાં સમ વિષમને આકર્ષે છે. જે આંખો છતાં આંખ મીંચીને ચાલે તેની આગળ સો મણ પ્રકાશ પણ શા કામનો? આમ ન્યારે દૂર ઉપવાસનો અવાજ સંભળાયો છે અને પ્રકાશ પહોંચ્યો છે ત્યારે અહીં એવા કેટલાક પડ્યા છે કે જેને એમાં આત્મપ્રશસ્તિ સિવાય ખીન્નું કશું દેખાતું નથી. એની ચિંતા નથી. જેને આજે નથી દેખાતું એને કાલે દેખાશે, આજે નથી સંભળાતું તેને કાલે સંભળાશે. દુનિયાનો ઇતિહાસ ન બૂલવો જોઈએ. ઈશ્વરનું જીવનચરિત્ર લખનાર પેપીની લખે છે કે યહૂદીઓને જોટલા જાગ્રન કરનારા પેગંબરો મળ્યા તેટલા ભાગ્યે જ કોઈને મળ્યા છે, અને છતાં તેમનો અવાજ પણ તેમના જમાનાને કાને ન પડ્યો. આપણે ત્યાં આજે એવું જણાય છે? એવું જણાતું હોય તોયે પેગંબરનું કામ જ એવું રહેતું છે, પેગંબરોનો ઇતિહાસ જ એવો છે એમ સમજીને આપણે આશ્વાસન મેળવીએ. આ રહી પેપીનીની ચમત્કારિક ભાષા :

" પેગંબરને પોતાના જમાનાનો સડો પ્રત્યક્ષ ભાસે છે, એનું હૃદય ચિરાય છે, આ પાપ ન ફેડીએ તો આવી યજ્ઞારી આજ્ઞતની પણ એની

નિર્માણ દષ્ટિ આગાહી કરે છે, અને જે ચેતીએ તો ફેધાનારી સુખશાતિનું પશુ એને દર્શન થાય છે એ મૂંગાનું કુખ પ્રગટ કરનાર છે, અત્તાનું કુખ જાણાવનાર છે, પીડિત અને રખડાના અને રત્નગતાનો એ ભેષી છે, ગરીબનો રક્ષક છે, અને ત્રાસ આપનારાઓની ખમર લેનારો છે. જલિમને પડખે એ નથી ઊભતો, એ તો જુવમ ખમનારાઓની વહારે ધાય છે, એ ધરાયેના અને હાલપુષ્ટોની પેરવી કરતો નથી, એ તો જુમ્યા અને અનાથની પેરવી કરે છે. . . એટલે જ રાજઓ અને સત્તાધીશો એની ભાગ્યે જ ખરદાસી કરે છે, ધર્મગુરુઓ અને આચાર્યો એને કુસ્મન માને છે, ધરાયેના અને તવગરો એની ધૂણા કરે છે "

આ ઐતિહાસિક સત્ય છે અને ઈશ્વરી ન્યાય છે. અનેક જમાનાઓ ઉપર સાચી પડેની એ વાન વારવાર સાચી પડતી આવી છે એટલે આપણે એ જ્ઞાનનો લાભ લઈને પેગંબરોની ધૂણા થાય છે અને અવગણના થાય છે એને ત્યાભાવિક સમજી એને વિષે સંપૂર્ણ ઉદાસીન રહીએ, અને આપણી શક્તિ પ્રમાણે સદેશ જોટલો ઝીલી શકાય તેટલો ઝીલીએ અને પચાવી શકાય તેટલો પચાવીએ.

જુદો જમાનો

પશુ આ જમાનો જુદો છે એ આપણે ન જુનીએ જે જમાનામા પેગંબરોની ધૂણા થઈ, અને એમના ઉપર પયરા પડ્યા, અને પેગંબરને શ્રદ્ધાએ અડાવનામા આવ્યા તે જમાનાથી આ જમાનો જુદો છે. આટલા સિકાઓ પડી આપણે થોડા વધારે સહિષ્ણુ અને ડાહ્યા ન થયા હોઈએ? ખેર! પશુ મરીમ અને પોચા હાડના હિંદુએ હાલ પોતાના પેગંબરને પયરા મારી જાણ્યા નથી અને મારે એવી નહી નથી ઉપવાસ દરમ્યાન કેટલાય મેવકોએ મૂઝને પોતાની આત્મકથા લખી મોકલી હતી હાલ એવી વસ્તુઓ આવ્યે જાય છે. ઉપવાસનો આરંભ કરતા માધીજીએ દીનમધુ એન્ડેન્ડે લખેલું - "જેમ વખત જતો જાય છે તેમ તેમ ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય ડીક જ થયો એમ મને ભાસતુ જાય છે. એવી એવી વાતો કાને આવે છે કે જે ઉપવાસ ન કર્યા હોત તો મારી છાતી ચીરી નાખત. પશુ હવે તો એ બધી કૃપાળુ અને ધર્મોત્તમા ભગવાનને સંપૂર્ણ નિશ્ચિંતતાથી સોપી શકુ છુ." હમણાં જ એક દાખલો સાભગીને કહે - "એવા એવા માટે પશુ આ ઉપવાસ હતા જાણીએ એવાને માટે નહીં પશુ આમ જેનું જ્ઞાન હવે થાય છે એવાને માટે તો એ ઉપવાસ ખાસ હતા. કારણ જેણે પોતાનું પાપ જાહેર કર્યું છે તેને તો સહેજે પહોચી વળી શકાય, પશુ જેણે જાહેર નથી કર્યું તેને ઉપવાસ વિના ખીજ કઈ રીતે પહોચી શકાય?"

ઉપવાસ અને દેહામન

આમ થોડી થોડી વાતો એમને કાને હમણાં પણ નાખવામાં આવે છે, કાગળો બધા મૂકવામાં આવતા નથી પણ અગત્યના, માંદાઓના, ગાંધીજીની આધ્યાત્મિક માવજતની જેમને જરૂર હોય તેવાઓના કાગળો મૂકવામાં આવે છે. એક મિત્ર જેમણે અનેક ઉપવાસો કરેલા છે, જેમને આત્મદર્શનની કમળી લાગેલી છે, અને તેને અગે જેમણે સંપૂર્ણપણે ભેખ લીધો છે અને તનડાની આથ તજ જંગલ વસાવ્યું છે તેમનો હમણાં એક કાગળ આવ્યો. કોક કોકવાર એમ કાગળ મારફતે દેખા દે છે. આવખતે કાગળમાં પોતાની દિનચર્યા લખી છે, ૧૨ વર્ષનું મૌન લીધું છે એ લખ્યું છે, વારંવાર પેખવાડિયાના ઉપવાસ કર્યા છે એ લખ્યું છે, પોતે કાચો લોટ અને પાણી ઉપર રહે છે એ લખ્યું છે અને મૌનને માટે હોડ ઝીણા તારથી સીવી લેવાની વાત કરી છે ! ગાંધીજીએ એને કાગળ લખ્યો એ બધા સાંધકોને હિતાર્થે અહીં ઉતારું છું :

“ ધણે કિવસે એટલે કે ધણા મહિના પછી તમારો કાગળ મળ્યો તેથી રાજ થયો. પણ તે વાંચીને દુઃખી પણ થયો. આત્મદર્શન કરવાનો જે ઉપાય તમે યોજ્યો છે એ રસ્તે આત્મદર્શન ન થઈ શકે એવો મારો દહ અભિપ્રાય છે. હોઠને સીવીને કોઈ મૌન ધારણ કરે એ મૌન નથી. જીભ કપાવી નાખે તોયે મૌન થાય, પણ એયે મૌન નથી. યોગવાની શક્તિ છતાં જે સહેજે મુનિપણું સાચવી શકે છે એ મૌનધારી છે. તમે જે તપ કરી રહ્યા છો એને ગીતાકાર તો તામસી તપ કહે છે, અને મેં તે સાચુ માન્યું છે. તમે કાચો લોટ ખાઓ છો એ વેદકશાસ્ત્રની વિરુદ્ધ છે. ધર્મશાસ્ત્ર એમ કરવાનું કયાંય કહેતું નથી. કાચું જ તમારે ખાવું હોય તો કળાદિ જ ખવાય. દૂધ દહીં લેા તોયે સંપૂર્ણ ખેરાક થઈ પડે. અને તો લાગે છે કે આ આખા પ્રપંચમાંથી તમે નીકળી જાઓ તો સારું. નીચેના બજનનું મનન કરો. આશ્રમમાં અથવા તમને ઠીક લાગે ત્યાં શાંતચિત્ત થઈને રહો અને કાંઈક સેવા કરો. એમ કરતાં કરતાં નસીબમાં હસે તો સહેજે આત્મદર્શન કરશો.” (આ' રહું એ કમીરનું બજન.)

સાધો ! સહજ સમાધ બલી

ગુરુપ્રતાપ જ દિનસે જગી દિન દિન અધિક ચલી. — સાધો૦
જહં જહં ડોહુ સો પરિકમ્પા, જો કુહ કરુ સો સેવા,
જળ સોનું તળ તળ કરુ દેવત, પૂનું ઓર ન દેવા. — સાધો૦
કરુ સે નામ મુનું સો મુનિરન, ખાલ પીક સો પૂન,
ગિરહ ઉનડ એક સમ લેખું, બાવ મિઠાવું દૂન. — સાધો૦

આખ ન મુંદું કાન ન રૂધુ, તનિક દષ્ટ નહીં ધારુ,
 ખુચે નેન પદિચાનુ હંસિ હંસિ મુંદર રૂપ નિદારુ. — સાધો
 સખઈ નિરતરસે મન લાગા, મલિન વાસન્ય ત્યાગી,
 વડત બેઠત દબલુ ન છૂટે એસી તારી લાગી. — સાધો
 દદ કબીરે યહ કનમુનિ રદની સૌ પરગટ દરિ ગાઈ,
 દુ ખસુખમ કોઈ પરે પરમપદ તેહિ પદ રહા સગાઈ. — સાધો

૯

‘એના કરતાં હું શું સારો?’

શ્રી હક્કરમાપાએ ‘બલુચા ભંગી પ્રાદ્યલુ’ની ઠીક જાહેરાત કરી હતી. પણ બબલા પ્રાદ્યલુ ભંગીપણાને સ્વાભાવિક એવ હતા એના કરતા વધારે ચડાવવાને લેખે પોતાની વિદ્વતા વધારે બનાવેલી એમ ખબર પડતા હક્કરમાપાએ એ વિષે પૂછપરછ કરી અને એ વિષે લેખ લખી મોકલ્યો. ગાંધીજીને આ વાતની ખબર પડી હતી. આ લેખ આપ્યો એટલે એ લખને હું એમને બતાવના ગયો. ગાંધીજી પચારીમા પડવા હતા, પડખે કરતૂરમા ઊભા હતા. ગાંધીજી કહે : “હું ખની વાત છે. હક્કરમાપાને લેખ તો છાપવો જ પડ્યો. એ માણુમના પિતાનો કાગળ પણ છાપો. હક્કરમાપાએ એને પ્રમિદ્ધિ આપી એટલે મુધારો પણ એમણે કરવો જ રહ્યો. ઠગાઈએ તો આપણે સૌ, પણ આવી બાગનમા આપણે ઠગાયા એ પ્રસિદ્ધ કર્યે જ છૂટકો છે.”

પણ આટલી ધાન કરી પછી શ્રી અમલ જોશ્વામીને વિષે કોઈને તિરસ્કાર ન થાય એટલા માટે જ જાણે અતિશય કામજતાથી ગાંધીજીએ હસીને કહ્યું : “મેંયે એવુ જ ક્યું હતું ના? વિલાયતમા બલુચા ગયો ત્યારે મેં કુવારા તરીકે ખપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ના?” આ શબ્દો ગાંધીજીએ કસ્તૂરમાને ઉદેશીને કહ્યા હતા. કસ્તૂરમા તો દિગ ચર્ચને નોંધ વ્યા એટલે ગાંધીજી કહે : “એને રોની ખબર હોય! એ એટલી બલી છે કે એણે મને માફી આપી છે, એટલું જ નહીં પણ એ વાત પણ જૂની ગઈ છે” હજુ કસ્તૂરમાને ખબર નહોતી પડતી કે આ શા વિષે વાત ચાલ છે મેં કહ્યું : “બા, લગભગ પચાસ વર્ષની જૂની વાત બાપુ કરે છે તે તમને રોની યાદ હોય? ‘આત્મકથા’મા એનું વર્ણન છે.” આ પછી ગાંધીજીએ આખો કિસ્સો રમૂજથી કહી સબજાણ્યો એટલે કરતૂરમા કહે - “હા, હવે કઈક યાદ આવે છે.” એટલે ગાંધીજીએ પાણુ કહ્યું - “ત્યારે મેં કહ્યું એ સાચુ હતું ના કે તુ એટલી બની છે કે તે મને માફ તો

કયો જ પણ એ આપી વાત બૂઠી ગઈ." કસ્ટરના હરી ખડખડાટ હસ્યાં. ગાંધીજીએ આગળ ચલાવ્યું અને પોતાનો સહેજ જગ્યાવ કરતા હોય તેમ બોલ્યા : "મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે હું એકલો જ સાવ એવો નહોતો. બધા જીવનાં તે વેળા એવું જ કરતા. નાની ઉંમરે હિંદુસ્તાનથી પરણીને જાય અને વિલાયતમાં એવડા છોકરા કોઈ પરણ્યા ન હોય એટલે પરણ્યા છીએ એમ કહેતાં દેશની લાજ જતી લાગે, એટલે મૌ કહે કે અમે કુંવારા છીએ. એમ જ મારું હતું, અને હું તો વળી ઘેર સ્ત્રી અને એક બાળક મૂકીને ગયેલો!" પણ તુરત જ પાણું સુધાયું : "પણ હું તો જૂઠું બોલ્યાં તે દેશની લાજ રાખવાને માટે નહીં, પણ કુંવારી છોકરીઓ સાથે હરીહરી શકાય એટલા માટે." આમ કહીને ગાંધીજી અંબીર. યયા. સાથે અમે સૌ અંબીર યયા, અને શ્રી અમલેન્દુ ગોસ્વામીના કિરસો જુલાઈ ગયો.

એ તો માત્ર ચક્રમણ્યું છે

પણ બૂલવા માગીએ તોય જુલાય એમ નહોતો. કારણ ખીન્ને જ દિવસે મારી પાસે શ્રી જમશેદ મહેતાનો એક કાગળ આવ્યો, તેમાં એમણે પત્રવ્યવહાર મોકલીને મને એ છાપવાની બધામણ કરી હતી. પત્રવ્યવહારમાં શ્રી જમશેદ ઉપર એક અંગાળી સળગતો આવેલો કાગળ અને તેને શ્રી જમશેદે આપેલો જવાબ હતો. બાઈ ગોસ્વામી કરાંચી મ્યુનિસિપાલિટીમાં અંગી તરીકે કામ કરે છે, ઓક્સફર્ડના ગ્રેજ્યુએટ છે, એથી વાત છાપામાં આવી એટલે પેલા અંગાળી સળગતો શ્રી જમશેદને ચેતવવા આ કાગળ લખ્યો હતો. પણ શ્રી જમશેદને તો ગોસ્વામી પાસેથી એમ જ ખબર મળેથી કે પોતે વિલાયત જઈ આવેલ છે, ઓક્સફર્ડની ડિગ્રી છે, અને અંગીતું કામ કરવાને પોતે ઉત્સુક છે. આ કાગળની તારીખ ૧૬મી જૂન છે. શ્રી ઠક્કરબાપાને ગોસ્વામીએ પોતાની બૂલની કબૂલાત મોકલી તે ૬મી જૂનની છે, એટલે શ્રી ગોસ્વામીએ ઠક્કરબાપાની આગળ બૂલ કબૂલ કરી અને શ્રી જમશેદ આગળ ઢાંકી એમ અને? બધા કામગો મને શ્રી જમશેદે ૨૧મી તારીખે મોકલ્યા એટલે ત્યાં સુધી તેમને બાઈ ગોસ્વામીના દોષની ખબર નહોતી એ ચોક્કસ છે.

પણ શ્રી ગોસ્વામીએ શ્રી જમશેદ પાસે બણીબૂજીને પોતાનો ઢાંગ ઢાંક્યો હોય તોયે શું? તોયે ગોસ્વામી ઉપર ચીડ નથી ચડવી જોઈતી. પોતે ઓક્સફર્ડ ગ્રેજ્યુએટ છે એમ કહીને બાઈ ગોસ્વામીને કોઈ ગ્રાઈમરની જમ્યા નહોતી લેવી કે કંઈ વધારે ખબર નહોતો મ ગવે. ખબર તો અંગીને જે મળે છે એથી એક પાઈ એને વધારે લેવી નહોતી. આંખો બાબતમાં

ભંગીના ધંધામાં જરાય નામોશી નથી પણ માનભરેલો છે એટલું ખતાવવા ઉપરાંત ખીજું પ્રયોજન નહોતું. બહુ બહુ તો કદાચ પોતાનું ઘણું સારું બોલાય એટલી કીર્તિની જૂથ હોય! પણ એ પણ મને ખરોખર નથી લાગતું. ઉદાર અર્થ એ જ સૂચવે છે કે એ ઢોંગ પણ એના ચક્રમણાનું પરિણામ છે. એના પિતાશ્રી કહે છે એ ખરોખર છે કે એ જરા ચક્રમ છે. અને ચક્રમ માણસ પિતાને જેમ મરેલો જાહેર કરતાં સંકોચ ન ખાય, તેમ હતી તેના કરતાં વધારે વિદ્વા પણ જાહેર કર્યા કરે, અને એક ઠેકાણે ઢોંગ ઉઘાડી પડખો છતાંય જાહેર કરે એટલે કાઈ એમની સાથે ન ચિડાતાં એને સહન કરી લે, અને એના દાખલામાં રહેલી સારી વસ્તુને તો સંભરી રાખે.

કવિવરના પત્રો

કવિવરનાં એ બાપણુ 'હરિજનજંઘુ'માં છાપ્યાં પણ એમના ગાંધીજીના છેલ્લા ઉપવાસ વિષેના એ કાગળો તો છાપ્યા નહીં, એમાં કવિવરને અન્યાય તો ન થતો હોય એમ એક મિત્ર પૂછે છે. જરાય અન્યાય નથી થતો છતાં એ બંને પત્રો પણ આ અંકમાં છાપીએ છીએ. એ બાપણો છાપવાની તો એટલા માટે જરૂરી પડી કે એ બાપણોની સુન્દરેલી આવૃત્તિ છેક આ મહિનામાં શ્રી કાલિદાસ નાગે કવિવરના એક લેખ તરીકે બહાર પાડી છે. અને એ સકારણ છે. ઉપવાસના તત્ત્વ વિષે એ બાપણોમાં કવિવરના દીર્ઘચિંતન ભરેલા વિચારો ઉતારવામાં આવેલા છે, અને એ વિચારો કવિવરના ગાંધીજીની ઉપરના મે મહિનાના પત્રોથી જરાય ઓછાવવા થતા નથી. આ પત્રોમાં કવિવરનું કોમળ હૃદય પોતાનું દુઃખ શેષ રહ્યું છે, અને દુઃખ શેષ રેતાંરેતાં પણ પાછા અજ્ય વિનમ્રતાથી કહે છે : "મને તે થાય તોપણુ તમે કરોનો નિશ્ચય સાચો છે એમ માનવાનો, અને મારી અશ્રુના એ મારી અજ્ઞાનજનિત ભીરુતાનું પરિણામ હશે એમ માનવાનો પ્રયત્ન કરીશ." 'અજ્ઞાનજનિત ભીરુતા'નું નહીં પણ ચોસઠ વર્ષે આદરેલા એકવીસ દિવસના ઉપવાસનો અંત કદાચ અણધાર્યો આવ્યો તો કેવી આશ્વત્ત આવશે એ અતીવ પ્રેમભરી ચિંતાનું પરિણામ હતું એમ અવશ્ય કહેવાય.

બાકી કવિવરના કાગળમાં એક બે વાત એવી છે કે જેનો જવાબ કવિવરે પોતે પોતાનાં ચિરમરણીય બાપણોમાં આપી દીધો છે. કવિ પોતાનાં પ્રથમ કાગળમાં કહે છે કે જગતમાં પાપ અને અનિષ્ટ તો અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવ્યું છે અને એ પાપને દેડવાને માટે ઉપવાસ ન થાય. ગૌતમ છુદે ક્યાં ઉપવાસ કર્યો હતા? પણ ખરી વાત એ છે કે ઉપવાસ સનાતન

કે અનાદિ પાપની સામે નહોતા પણ આપણા પોતાના સમાજના એક સડા સામે હતા. એ પાપ આખા માનવસમાજની શરમ નથી પણ આપણા પોતાના સમાજની શરમ છે. અને એ વિષે તો કવિવરે પોતાના ભાષણમાં જે કહ્યું છે તેમાં શુદ્ધ સ્વસ્ત રહેલું છે : “એ જડમૂળ ઘાલી એડેલા મહા-પાતકની સામે મહાત્માજીએ આજે અંતિમ યુદ્ધની ઘોષણા કરી છે. આપણા દુર્ભાગ્યે કદાચ આ ક્ષેત્રમાં તેમના દેહનું અવસાન યાપ પણ ખરું, પણ એ ધર્મયુદ્ધનો ભાર એમણે આપણા દરેકની ઉપર નાખ્યો છે. એ ભારનું તેઓ દાન કરી જશે.” આ જ મહાવાક્યોમાં કવિવરના બીજા પત્રની બીજી કંડિકાનો જવાબ રહેલો છે. એમાંનો એમનો ડર અસ્થાને છે. કોઈ મહાસદેશ વૈયક્તિક નથી હોતા, વિશ્વને હિંદેશીને જ હોય છે. અને ગાંધીજી તો અનેક વાર કહી ચૂક્યા છે કે એમના ઉપવાસનો અંત એમની સાથે નહીં આવે, પણ અસ્પૃશ્યતાના અંતની સાથે આવશે. એટલે એમણે આરંભેલા અમિડોનમાં એક નહીં પણ અનેક યાત્રિકો ભાગ લેશે અને એને અસ્પૃશ્યતા ભરમ થતા સુધી જાગતું રાખશે. કવિવરનાં હમણાં ટાકેલાં વચનોમાં એ જ વસ્તુ નહીં તો બીજું શું છે? એ આખા અમિડોનને કવિવરનો આશીર્વાદ છે એમ એમના બીજા ભાષણની આ વાણી સાક્ષી પૂરે છે : “જ્ય થાઓ એ તપસ્વીનો જે આ ઘડીએ બેઠા છે — મૃત્યુને સમીપ રાખીને, ભગવાનને અંતરમાં સ્થાપીને, સમસ્ત હૃદયના પ્રેમનો દીવો પ્રગટાવીને. તમે એનો જયધ્વનિ પોકારો. તમારો કંઠસ્વર પહોંચાડો એના આસનની પાસે.” એવું જ આશીર્વાચન એમણે ઉપવાસની પૂર્ણાકૃતિને દિવસે મોકલ્યું હતું.

૧૦

ઘાડા વધારે પત્રો

આ લેખમાળા હવે પૂરી થાય છે, કારણ હવે વાચકને અમિડોનની ચિનમારી આપવાની જરૂર રહી નથી. ગાંધીજીના પોતાના લેખ આ જ સપ્તાહથી શરૂ થાય છે એટલે અમિડોનનો પુણ્યપાવક અમિ મળી રહેશે.

આ લેખમાળા પૂરી કરું તે પહેલાં આ અહવાડિયામાં આવેલા પશ્ચિમના કેટલાક કાગળોની નોંધ લેવી જરૂરની છે. દરેક અહવાડિયે આવતા આ કાગળોથી વધારે ને વધારે સિદ્ધ થતું જાય છે કે ઉપવાસનું રહસ્ય હિંસાની રીતોથી કંટાળેલા પશ્ચિમના લોકો સરસ રીતે સમજ્યા છે. આ કાગળોમાં કેટલાક અતિશય ટૂંકા છે તે જમના તેમ ઉનારું ધું, કેટલાક ઘાંબા કાગળમાંથી ઉતારા લઈ ધું.

વિધાયતથી આવેલો એક પત્ર : “આપના ઉપવાસને વિષે હું શું કહું? જગતના જોટલા માણસો આપને જાળખે છે તે બધાના પ્રેમનું આપ પરમનિધાન બન્યા લાગે છે.”

કેનેડાથી આવેલા એક કાગળમાં લખ્યું છે : “આપ ઊગરી ગયા એને સારું પ્રભુનો પાડ માનું છું. આપની અગ્નિપરીક્ષાના દિવસોમાં કરોડોની ભૂમ મેં એ જ પ્રાર્થના કરી છે. આપે માનવપ્રેમથી પ્રેરાઈને જે પુણ્યકાર્ય આદર્યું તેનું સુંદર ફળ આવશે; આવ્યા વિના નહીં જ રહે મને વિશ્વાસ છે કે મેં નમ્રતાપૂર્વક આ કાગળ લખ્યો છે તેનો આંખ સ્વીકાર કરશે.”

બે દિવસ પર જ અમેરિકાથી નીચેનો તાર આવ્યો છે : “વેનિસિલ-વેનિયા સંસ્થાનના હબ્સીઓની પરિણદ ભરાઈ છે તે આપને જગદ્ગુરુને પ્રણામ મોકલે છે. આપ દીર્ઘાયુ યાઓ અને આપને કાર્ય આગળ ચલાવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત યાઓ એવી પ્રાર્થના કરે છે.”

અમેરિકાના ખીજ એક સંસ્થાન કેલિફોર્નિયાથી આવેલા એક લાંબા કાગળમાંથી નીચેનો ઉતારો આપું છું : “હું ૯૦ વરસની ડોસી છું. ચક્રમાં ચડાવ્યા વિના આ કાગળ લખું છું. મને આશા છે આપ વાંચી શકશો. અમે આપની ‘આત્મકથા’ વાંચી છે અને ઈશ્વરની આપના પર કૃતલી અપાર કૃપા છે એ જોઈને અમને આશ્ચર્ય થયું છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે ઈશ્વર અને તેનો પુત્ર ઈશુ ખ્રિસ્ત આપને અને આપનાં પત્નીને આશીર્વાદ આપે અને આ મહાન કાર્યમાં આપને રસ્તો બતાવે. સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે પ્રાર્થના સાંભળનારો તે પ્રાર્થનાનો જવાબ દેનારો ભગવાન બેઠો છે, માત્ર આપણે એનું ધાર્યું ધાય એટલી વાર સખૂરી રાખવી જોઈએ.”

કેનેડાથી ખીજે એક આથીયે લાંબો કાગળ છે, તેમાં લખનારે કેનેડાના પશ્ચિમ ભાગમાં ચાલી રહેલી અસંતોષકારક સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે, જીવનના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાનો ધર્મમાર્ગ કયો એ જાણવાની ઝંખના પ્રગટ કરી છે, ઉપવાસ નિર્વિધે પૂરો થયો એ માટે પ્રભુનો આભાર માન્યો છે, અને અંતે બાઇબલનું એક વચન ટાંક્યું છે : “‘સરીરબળ કે સત્તાબળ કશી વિસાતમાં નથી, આત્મબળ એ જ સાચું બળ છે,’ એ બંધ વચન છે.”

જર્મનીથી એક દંપતીના બે કાગળો આવ્યા છે. એ મૂળ જર્મન ભાષામાં લખેલા હતા, તેનું એક મિત્રે ભાષાંતર કરી આપ્યું. એમાંના પત્નીના કાગળમાંથી બે તથુ ઉતારા અહીં આપું છું : “આપના જીવનનો પરિચય

ન્યારથી મને થયો ત્યારથી મારું જીવન હવમચી બાંધુ છે ને તેનું નવું મડાણ ગયાયુ છે . . . જગતમા ઈશ્વરમા તન્મય બનીને ગહેનાર જે બહુ જ વિરના સુખાતમાઓ છે તેમાના એક આપ છો એ હું સમજુ છુ . ન્યા સુધી હું સપ્રદાયના મનામડોમા પડેની હતી ત્યા સુધી મને ઈશુ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ પણ ખરા રૂપમા મમજયો નહોતો હવે એ બધા પડળ દૂર થયા છે એટલે હું એમને ઈશ્વરી સાક્ષાત્કારવાગા દેવી પુરુષ તરીકે જોઈ શકુ છુ . . ઈશુ ખ્રિસ્તે કહેતુ કે 'સત્ય તમને તારંગે' એનો મર્મ હું સમજુ છુ . . . જીવનનો મર્મ' તો એક જ છે કે ઈશ્વર રાખે એમ રહેવુ ને એની સેવા કરવી, ઈશ્વરને કાળે જ જીવવુ હું આપના વતી લડીશ, આ દેશમા આપના વતી કામ કરીશ, સત્યાગ્રહ અને અહિંસાનો પ્રચાર કરીશ . આપે વાચકોને કહ્યુ છે કે તેમણે આપને માટે પ્રાર્થના કરવી હું ધણી વાર એવી પ્રાર્થના કરુ છુ અહી કેટલાક જીવાનો છે જે આપના પક્ષમા છે મારા પતિ પણ આપના ઐનિક છે આ વિષમ જીવનમા આપે અમારામા શક્તિનુ સિચન કયું છે, આપે અમને ઈશ્વરને માર્ગે ચડાવ્યા છે" એ બહેનના પતિ બર્સિનથી લખે છે "અમારી બનેની લાગણીનુ વર્ધન મારી પત્નીએ કયું છે આપનો જીવનસદેશ યુરોપમા ને ખાસ કરીને અમારા દેશમા જિંદાશે એવી મને આશા છે . . . અમે લોકો ઈશ્વર વિમુખ થઈ ગયા છીએ આપ મારે માટે અને મારા દેશ માટે પ્રાર્થના કરશે. અમે તો આપને અને હિંદુસ્તાનને માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આપનુ કાર્ય એજે ન જાઓ, અને જે વસખી વાટે યુરોપ ૪૦૦ વર્ષથી ચાલી રહ્યુ છે ને છૂદાઈ રહ્યુ છે તે વાટે હિંદુસ્તાનને જવાનો વારો કદી ન આવે."

આ ઉતારાથી જણાગે કે હિંદુસ્થાની કટાળેલા જર્મનો કે કેનેડા જેવા પ્રગલ્ભતાક રાજ્યમા ચાલતી હિંસાનીતિથી કટાળેલા કેનેડિયનો, તેમ જ અમેરિકનો, અને હબમીઓને માટે અહિંસાની આ અપૂર્વ રીતિમા આશાના કિરણો દેખાય છે પેનસિલવેનિયાના હમમીઓનો તાર તો બહુ કીમતી છે એટલે દૂર દૂર પણ તેઓ આપણા દેશમા ચાલતી અનેક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે અને પોતાની પરિષદને ટાકણે ગાંધીજીને તાર મોકલે છે. આમા કશુ આશ્ચર્ય નથી જે અસ્પૃશ્યતાનો નાશ મારામાર્ગ અને કાપાકાપી વિના યાજ — અને થશે જ — તો તે અમતકાર ખુનામરખી રાગી યાદવીથી આવેલા હમમીઓની ગુલામીના અત કરતા વધારે અહુન ગણાગે. હમમીઓ સ્વતંત્ર થયા, પણ હજી મોરા અને હજમીઓ વચ્ચેના હાડવેર નથી ગયા, બને વચ્ચેની એક પ્રકારની ઝેરી અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ નથી થઈ

એનું કારણ મૂળ પાપનો નાશ કરવાને માટે લેવાયેલાં હિંસાત્મક પગલાં કેમ ન હોય? આપણે ત્યાં આત્મબલિદાનને માર્ગે જે આપણું જમાના જૂનું પાપ આપણે ઘોષ નાખી શકીએ તો તેનો સદંતર નાશ થશે અને પાછળ કશાય મેલા છાંટા નહીં રહે એમ કહી શકાય.

વિશ્વાયતના એક મિત્રે પોતાના કાગળ સાથે ‘સ્કોટ્સમેન’ નામના છાપામાંથી એક કાપલી મોકલી છે, તે પરથી જણાય છે કે ગાંધીજીની તપસ્વાને ખ્રિસ્તી સમંજે પર ઠેકઠેકાણે ઊંડા પ્રભાવ પડ્યો છે. ૩૧મી મેએ સ્કોટલેન્ડના મુખ્ય શહેર એડિનબરોમાં ખ્રિસ્તીઓની મોટી સભા થયેલી, તેમાં સભા યોજાવનાર ગૃહસ્થે કહ્યું : “ ગાંધીજીએ તેમનું અસાધારણ અનશન સફળતાથી પૂરું કર્યું છે. એમનો માર્ગ આપણે સમજી શકીએ કે નહીં તોયે આપણે એટલું તો જોઈ જ શકીએ છીએ કે આ એક એવા પુરુષ છે જેમણે સંપૂર્ણ ઈશ્વરાર્પણ કર્યું છે અને જે દલિત લોકોને કાળે એમના દેશબંધુઓના હૃદય પર અસર પડે એવું એક પગલું જરી રહ્યા છે.” એ સભામાં મિ. લો નામના એક પાદરીએ નીચેના ઠરાવ રજૂ કર્યો અને સભાજનોએ તે સર્વાનુમતે પસાર કર્યો : “ આ સભા હંમેશાં હિંદુસ્તાનના દલિત લોકોના હિતનું ચિંતન કરે છે, તેથી અત્યારના અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કાર્યમાં જે બારે પ્રગતિ થઈ રહી છે તેને સારુ પોતાનો ઊંડો સંતોષ પ્રગટ કરે છે, અને અંતરની પ્રાર્થના કરે છે કે જે લોકો પોતાના બાઈબાહુની ઉત્પત્તિ માટે નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેમના તમામ પ્રયત્નોને સંપૂર્ણ સફળતા મળે.”

નિરાશામાં આશા

‘ મારી આસપાસ જેમ જેમ વધારે અંધકારનાં વાદળ ઘેરાતાં જોઉં છું તેમ તેમ મારી શ્રદ્ધા વધતી જાય છે.’ ગાંધીજીએ એક બે દિવસ ઉપર આ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું ત્યારે અને થયું કે આમાં ગાંધીજીની પોતાની સ્વાભાવિક શ્રદ્ધાશીલતા સિવાય બીજું કશું ન હોય. પણ એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે જેથી હું જોઈ શક્યો કે એ શ્રદ્ધાનાં કારણો વધારે ઊંડાં છે. ઘણાંયે આવીને પોતાનું દુઃખ રડે છે કે અમારાથી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને વારંવાર ભંગ થાય છે, ઘણા પોતાના પશ્ચાત્તાપના કાગળો લખે છે. ત્યાં પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સંપૂર્ણ પાલન કરીને આગળ વધવાનો આશીર્વાદ માગનાર વિરલા હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ વિરલાઓ જ નિરાશામાં આશા પૂરે છે.

એક ભત્રને ઘેર જતાં પહેલાં ગાંધીજી સાથે થોડીક મિનિટ વાત કરવી હતી. ઘણા દિવસ રહીને એમણે એ ઇચ્છા મારી આગળ વ્યક્ત કરી.

પણ ગાંધીજી આગળ જતાંવેંત તેમનું ધૈર્ય ગળી ગયું. ચોડીક ક્ષણ તો તેઓ અવાક થઈ ગયા. “ચાલો ચાલો, વાત કરો. મહાદેવે મને કહ્યું કે તમે વરસો પહેલાં જે પ્રત લીધાં છે તેને વિને તમારે વાત કરવી છે. તમે પ્રત લીધાં છે એ વાત પણ હું તો જૂલી ગયો છું. પણ ચાલો, વાત કરો.”

આ સાંભળીને પેલા મિત્રને હિંમત આવી ને ભાંગ્યાપૂટ્યા શબ્દોમાં એક વાક્ય બોલ્યા:

“પાંચ વરસ પર મેં ફેટલીક પ્રતિજ્ઞા લીધેલી. અને —”

“અને તે ન પાળી શક્યા, એમ ને?” ગાંધીજીએ કહ્યું.

મેં વચ્ચે કહ્યું, “ના, એથી જીવડું.”

“ત્યારે આ હપ્તાણું છે ના?” કહીને ગાંધીજીએ એમની પાસે બોલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પણ પેલા ભાઈ તો ઝૂંગા જ રહ્યા ને તેમના મોઢા પરથી અણુની ધારાઓ વહેવા લાગી.

“મહાદેવ કહે છે એ કદાચ સાવ સાચું નહીં હોય. તો મેં કરેલું એમ કરો. મેં જ્યારે પિતા આગળ પહેલવહેલો યુનો કખૂમ કર્યો ત્યારે મારી જીભ જીપડી નહોતી. એટલે મેં કાગળ પર મારે કહેવાનું લખી દીધું. તમારે પણ જે કહેવું હોય તે લખી નાખો.” ગાંધીજીએ કહ્યું.

પણ પેલા ભાઈ તો હજી અવાક જ હતા. તેમણે મને નિશાની કરી જણાવ્યું કે મને હવે જવા દો. પણ થોડાં વધારે આંસુ પાડ્યા પછી તેમને હિંમત આવી.

“બાપુ પાંચ વરસ પહેલાં મેં મારી પ્રતિજ્ઞા લખેલી ને આપે એમાં એક શબ્દ સુધાર્યો હતો.”

“હા, પણ હું તો એ સાવ જૂલી ગયો છું.”

ગાંધીજીને એ જૂતકાળનું રમરણ કરાવી પેલા મિત્રે કહ્યું:

“બાપુ, મારે અંતરમાં ધનધૈર્ય સુદ્ધ અધાવત્તું પડ્યું છે, પણ ઈશ્વરની કૃપાએ હું પ્રતિજ્ઞાના અક્ષરનું અને ધણે અશે એના મર્મનું પણ પાલન કરી શક્યો છું.”

“એ તો સરસ કહેવાય. આંસુ આવે છે એ હું સમજી શકું છું. ઈશ્વર જ્યારે પ્રતિજ્ઞા પળાવે ત્યારે હૃદય આભારની લાગણીથી જીભરાઈ જાય છે.”

“પણ સવાલ તો હવે છે.”

“કેમ? તમારાં મા અધીરાઈ કરે છે? મા તો અધીરાઈ કરે જ.”

“હા, આપે જે પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરી આપી એને તો એ પૂરેપૂરું માન આપે છે, એનો ભ્રમ એ નથી ધચ્છતી પ્રતિજ્ઞા ક્યારે પૂરી થશે એ પૂછવા કરે છે પણ માતપિતા અને જરાયે હેરાન કરતા નથી મુશ્કેલી મારી પોતાની જ છે. એક વાર હું સકલ્પ કરી નાણુ, પત્ની કશી મુશ્કેલી નહીં આવે પણ બાપુ, અતરનો એ સત્રામ ચનાવરામા કર્લ લાભ છે ખરો?”

“હા, જરૂર સત્રામ એ કુદરતનો નિયમ નથી? તો આત્માનો તો એ ધર્મ ધણે વધારે અશે છે કુદરતમા આધ્યાત્મિક નિયમ છે, અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા કુદરતી નિયમ છે જીવન એ જ એક મહામયમ છે, એકધારી સાધના છે અતરમા હમેશા તોફાન ચાલતુ જ હોય છે, અને વિકારો સામે લડવા કરવુ એ તો શાશ્વત ધર્મ છે ગીતાએ ત્રણ જગાએ એ વાત કહી છે ત્રણથી વધારે વાર પણ કહી હશે, પણ મને ત્રણ જ જગાએ કહેવી યાદ છે મકલ્પ હોય ત્યા રસ્તો મળી જ રહે છે ”

“બાપુ મને આશીર્વાદ આપો ”

“તો તમારે જે લખવુ હોય તે લખી કાઢો, ને એ બરામર હશે તો હું એના પર સહી કરી લઈગ ”

પેના મિત્રે નોંધપોથી કાઢી અને ડથી જીલ્લાઈતી તારીખરાળા પાના પર લખ્યુ “તમે જે વાત કરી છે તેનો મર્મ યાદ રાખજો તમારી સાધના સફળ થાઓ એ મારા આશીર્વાદ છે ” આ વચનો લખીને ગાંધીજીના હાથમા ‘બાપુ’ એ અમૂલ્ય હસ્તાક્ષર લખાવવા માટે મૂક્યા

અને બાપુએ એ વચનો એક વાર વાચ્યા, બે વાર વાચ્યા અને કહ્યુ “એક શબ્દ ઉમેરુ?” કહીને ગાંધીજીએ પોતાને હાથે ‘સાધના’ની પહેના ‘અનિવાર્ય’ શબ્દ મૂક્યો, અને નીચે મૂળતે હાથે ‘બાપુ’ લખીને સહી કરી

“હાથ મૂળતો ન હોત તો કેવુ સારુ થાત’ પણ એતુ કઈ નહી આના અનુસધાનમા ગીતાના છંદા અધ્યાનનો છેવટનો ભાગ વાચજો ”

પેના ભાઈ અનુગ્રહ માનીને પ્રણામ કરી ખરતી ગયા

હરિજનસેવકો સાથે વાતચીત

ઉપવાસ પછી પહેલી જ વાર ગાંધીજી આટલા બધા સેવકોને મળ્યા ને તેમની સાથે વાત કરી હરિજન સેના સધના મખવતી મડળની સભા શનિ ને રવિનારે હતી તે તો ભારત સેવક સમાજમા થયેલી, પણ કેટલાક સરાલો વિના ગાંધીજીના અભિપ્રાય જાણવાને તેના સભ્યો પણ કૃત્રીમા આવ્યા હતા

સવાલ એ હતો કે સંઘે પ્રચારનું કામ કરવું કે સેવાનું, પ્રચાર સાથે સેવાનું કામ કરવું, કે પ્રચારકામ મૂકી દઈને સેવાકાર્ય જ કરવું? ગાંધીજીએ અગાઉ આગ્રહપૂર્વક કહેલું કે વહીવટનો ખર્ચ ઝોલામાં ઝોલા થવો જોઈએ ને અમુક હદથી ન જ વધવો જોઈએ. પણ આ નિયમના અર્થ વિષે ઘણા પ્રશ્નો ઊઠેલા. દાખલા તરીકે ગામડાંમાં પ્રચાર કર્યો હોય, જેમ કે હરિજનોમાં દારૂનિષેધનો પ્રચાર કર્યો હોય તો એ પૈસા સન્માર્ગે વપરાયા ગણાય કે નહીં?

આ પ્રશ્ન વિષે ગાંધીજીએ જે વિચાર પ્રદર્શિત કર્યા તેનો સાર અહીં આપી દઉં છું :

“યોગ્ય રીતે યોગ્ય પ્રચારકાર્ય થાય એની સામે મારો વિરોધ નથી. હરિજનોમાં દારૂનિષેધનું કામ એ સેવાકાર્યમાં જ ગણાય, પણ તે ઝોલામાં ઝોલા ખરચે થવું જોઈએ. આ પ્રચાર કરવા માટે હરિજનો પાસે પહોંચી જાય એવા શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાન હરિજનો મળ્યા આવે તો બધા પૈસા હરિજનોના જ ગળવામાં જાય અને પ્રચારકાર્યની પણ ભારેમાં ભારે અસર પડે. એક સવાલ એ પુછાયો છે કે એક અલ્પઘડ હરિજન શિક્ષક અને એક કૃશળ સવર્ણ શિક્ષક બેમાં હું કોને પસંદગી આપું? જેમ ચારિત્ર વિષેના બધા સવાલોમાં કહું તેમ આ બાબતમાં પણ કહું કે હું ચારિત્ર્યવાન હરિજન શિક્ષક મેળવવાનો પ્રયત્ન કરું અને એને કેળવી એના શિક્ષણમાં જે ખામી હોય તે પૂરી કરું. કોઈ હરિજનની આજીવિકાની વ્યવસ્થા કરવાની છે એવો વિચાર કરવાને બદલે હું બાળકોના જ હિતનો વિચાર કરું, પણ દરેક સવાલનો નિર્ણય એના શુભદોષ પરથી કરવો પડે. હું તો એટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે ‘કૃશળતા પર વધારેપડતો ભાર ન મૂકો.’

“પણ પ્રચારકાર્યને વિષે આપણે એક સામાન્ય નિયમ કરી શકીએ : પ્રચારના ખર્ચ માટે દર વખતે મંડળની મંજૂરી મેળવવી જોઈએ. જેમ જેમ હું વધારે વિચાર કરું છું તેમ તેમ મારી માન્યતા દર થતી જાય છે કે જે આપણું કામ આપણે રચાયે બનાવવું હોય તો પ્રચારનું ખર્ચ આપણે ઝોલામાં ઝોલું કરી નાખવું પડશે. જ્યાં પ્રચારને માટે ચાલુ ખર્ચ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં આપણે ખરચને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખવું જોઈએ : ૨૦ ટકા કાર્યોક્ત્યનું ખર્ચ; ૨૦ ટકા પ્રચાર માટે; અને ૬૦ ટકા સેવાકાર્ય માટે.

“તમે પૂછો છો કે આપણે હરિજન દિન બિજવના આવ્યા છીએ તેવા દિવસો રાખવા કે નહીં? તો હું કહું : બલે રાખો, પણ જે એની

ખરાખર વ્યવસ્થા થાય તો એમાં ખરચની જરૂર સુદ્ધ ન પડે. હરિજનને દિનનો અર્થ એ ન હોવો જોઈએ કે તમારી પાસે જે થોડાક પૈસા હોય તેમાંથી ટુકડો કાપી લેવો. એ જ રીતે, ૧૦૦ રૂપિયાનું દાન મેળવવા માટે હું ૭૫ રૂપિયાનું ખરચ ન કરું, કેમ કે એમ તો સરવાળે ૨૫ રૂપિયાનું જ દાન મળે. પ્રચારકાર્ય ખરાબ છે એમ હું નથી કહેતો. યોગ્ય રીતે કરેલું પ્રચારકાર્ય આવશ્યક છે. પણ હું એટલું તો કહું જ કે પ્રચારકાર્ય સ્વાવલંબી થઈ શકે છે. સ્વાગત કે સરખસ માટે તમારે તમારા કંડને અડકવું જ નહીં; એનું ખર્ચ સ્થાનિક મિત્રો પાસેથી મેળવી લેવું ને એનો ભાર તમારા હિસાબ પર નાખવો જ નહીં. આપણે હંમેશાં એટલું 'યાદ રાખીએ કે કડક ટીકાકારો આપણી ચોક્કી કરી રહ્યા છે. આપણે જો દરેક વસ્તુ ધાર્મિક ભાવનાથી, બદ્ધાની આરા રાખ્યા વિના કરીશું તો આપણા કામની અસર પડ્યા વિના નહીં રહે.'"

ખીજા પ્રશ્નો ત્રીણી વિગતોના હતા, એટલે વાચકને એમાં ઉતારવાની જરૂર નથી.

सरकार साथे पत्रव्यवहार

[ब्रिटिश वडा प्रधानना कोमी सुकाहा सामे गांधीजीके उपवास जीहया तेने परिष्कारमे यरवडा करार यथो. ब्रिटिश प्रधानमंडले करेवा ते करारना स्वीकारमांथी न इलित यथुं के लेवमाथी अस्पृश्यतानिवारणनु काम करेवानी लथी छटा अने सगवडा सरकारे जापुने आपवी जेठजे. तेने अजे सरकार साथे यथेला पत्रव्यवहार आ परिशिष्टमां आपवाभां आव्यो छ.]

१

ता. २६-६-३२

भाईश्री मेजर भंडारी,

आजे १२॥ वाजे तमे मने मोढेथी जे हुकमे पडोयाडया तेने अर्थ हुं नीचे प्रमाणे करुं छुं :

आजनी तारीपथी अस्पृश्यताने अजे अथवा पीण कोर्ष जडेर कामने अजे श्री धनस्यामदास जिरसा अने श्री मथुरादास वसनथ सिवाय पीण कोर्ष सुधाकातीने मने मणवा देवामां आवरी नहो; पीणु, भिसिस गांधीने तरत न श्री देहीआना विभागमां भसेडवामां आवरी; अने पीण पधा सुधाकातीआने उपवास पडोयां जे रीते मणवा देवामां आवता छता अने जेनी सूचनाआ मने जेसमां दापल कयां पडी तरत न पडोयाडवामां आवी छती अने जे पाछणथी सुधारवामां आवी छती ते मुजल मणवा देवामां आवरी. आने अर्थ जे यथो के श्रीमती भरोणिनी नायकु जेमनी हाजरी भारी मांडगी दरमियान मने आसायेस आपनारी यर्ष पडी छती तेमने अथवा तो भारा दीकरा देवदामने अने तेनी जापि पलनीने, अथवा तो आश्रमवामीआ, जेआ आ कटोकटी दरमियान भारी सेवायाकरीमां छता तेमने मणवानो लाभ हवे मने मणी यकरो नहो. भारे कणूय करवुं जेठजे के आवी रीते जेकाजेक अने कटोर रीते मने याद कराववामां आव्यु छे के जेनुं शरीर पूरेपुं सरकारनी दया उपर छोडवामां आव्युं छे जेवो जेक केटी हुं छु. आ माटे हुं जिवकुय तैवार नडोतो. तेम ज्हां हुं सरकारने जल्लाववा छ्छुं छु के छज्ज हुं भादो

ગણાઈ છું અને પચારી છોડવાની પણ મને મનાઈ છે. મેં એવી આશા રાખી હતી કે કાંઈ નહીં તો માંદગી પછીની સાળ થવાની દશમાં હું છું તે દરમિયાન મારા જ્ઞાતતંતુઓને વિના કારણ આઘાત પહોંચે એવી સ્થિતિમાંથી મને બચાવી લેવામાં આવશે. પરંતુ સરકારને આવી કશી દરકાર ન હોય, અને તેથી મારે જરાયે અસ્વસ્થ થવું જોઈએ નહીં. ખરેખર હું તો સરકારનો આભારી છું કે તેણે મારે માટે દાકતરી સારવારની જોગવાઈ કરી અને ઉપવાસ દરમિયાન મિત્રોને અને મુલાકાતીઓને મને છૂટથી મળવા દીધાં. પણ શ્રીયુત ધનસ્વામદાસ ગિરલા અને શ્રી મથુરાદાસ વસનજી સિવાય બીજાઓની મુલાકાત આમ એકાએક કેમ બંધ કરી દીધી. તે હું સમજી શક્યો નથી. દેશમાં અવનવી જાગૃતિ આવી છે અને ઉપવાસ, જેની મર્યાદાઓ હજી જરાયર સમજવામાં આવી નથી અને ઉત્સાહી જુવાનો જેનું અંધ અતુકરણ કરી રહ્યા છે, તેની અસરથી સરકાર બિનમાહિતગાર તો ન જ હોય. તેથી હું એ તર્કન આવશ્યક માનું છું કે અસ્પૃશ્યતાના કામને અંગે જેમને જેમને મળવાનું હું આવશ્યક માનું તેમને મળવાની મને પૂરેપૂરી છૂટ હોવી જોઈએ. પત્રવ્યવહાર સંબંધી પોતાની સંચનાઓમાં સરકારે હજી કશો ફેરફાર કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. મારે એ કહેવાની જરૂર નથી કે અસ્પૃશ્યતાને અંગે મુલાકાતીઓને જે વસ્તુ લાગુ પડે તે પત્રવ્યવહારને પણ સરખી જ લાગુ પડે છે. મારે એ ઉમેરવાની જરૂર નથી કે મને મળવા આવનારાઓ સાથે હું જ્યારે મુલાકાત લેતો હોઉં ત્યારે સરકારી અમલદારો અને દુભાષિયાઓ હાજર રહે અને મારો પત્રવ્યવહાર પણ તપાસવામાં આવે તેની સામે મને જરાય વાંધો નથી. આ વસ્તુ ખૂબ જ અગત્યની હોવાથી હું આશા રાખું છું કે સરકાર પોતાનો નિર્ણય વહેલામાં વહેલી તકે મને જણાવશે.

લિ. સેવક

મે. ૦ ૬૦ ગાંધી

૨

તા. ૧-૧૦-૩૨

બાઈશ્રી કર્નલ ડોઈલ,

ગયા મહિનાની તા. ૨૬મીએ મેં જરૂર બંડારીને સંબોધીને કહેલો મારો કાગળ હું માનું છું કે તમે સરકારને પહોંચાડ્યો હશે સરકારના જવાબની હું બહુ ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોઉં છું. દરમિયાન દક્ષિણમાં શ્રી ઈલખનના ઉપવાસને અંગે કલિકટના ઝામોસ્તિને મારે એક લાખો તાર

મોક્ષવાનો હતો, જે સરકાર તરફ રવાના કરવામાં આવ્યો છે, તે હું ધારું છું કે હજી ઝામોરિનને પડોંચાડવામાં આવ્યો નથી. હવે આ વસ્તુ તો જીવનમરણની છે. જોકે શ્રી કેશવને મારા કહેવાથી પોતાના ઉપવાસ મુલતવી રાખ્યા છે, છતાં એ મુસ્કેલી પતી ગઈ છે એવું જરા પણ નથી. મારી દરમિયાનગીરી અમુક અંશે સફળ થઈ એટલે એ પ્રકરણમાં પડું મારે માટે અનિવાર્ય છે. આ વાદવિવાદમાં કલિકટના ઝામોરિન મુખ્ય વ્યક્તિ છે. શ્રી કેશવનના ઉપવાસ તથા મહિનાને માટે જ મુલતવી રજા છે, એટલે આમાં બહુ વખત ગુમાવવા જેવું નથી. તેથી હું જાણવા ઇચ્છું છું કે મારો તાર ઝામોરિનને ક્યારે મોકલવામાં આવશે? અને અસ્પૃશ્યતા સંબંધમાં પત્ર-વ્યવહાર ચલાવવાની અને સ્વતંત્રતા છે કે નહીં? આમાં, થતી ઢીલ બહુ ભયજનક અને અકળાવનારી છે.

આ સંબંધમાં કેટલાક સાર્થીએને મળવાનું મારે માટે બહુ આવશ્યક છે. તેથી આ વિષે સરકારનો નિર્ણય પડેલો મેળવી આપવાનું તમે કરો એમ હું ઇચ્છું છું.

સિ. સેવક

ગો. ૩૦ ગાંધી

૩

બાઈશ્રી હસ્તન,

મારા આ કાગળ માટે હું આશા રાખું છું કે તમે ક્ષમા કરશો.

ડૉ. આંબેડકરની મુલાકાત ઉપર મૂકેલા અંકુશો તેમને અને મને તમે જણાવ્યા, તે સરકારની દૃષ્ટિએ સમજવામાં મને જરાય મુસ્કેલી પડી નથી. મેં ચીવટપૂર્વક તેનો અમલ કર્યો છે. અને મારા પુરવું તો હું જણાવું કે તે વિષે લોકો આગળ હું એક હરફ પણ ઉચ્ચારીશ નહીં. પણ તમારા કાગળને અંતે જે ધમકી આપવામાં આવી છે તે હું ધારું છું કે વિના કારણ અપમાન કરનારી છે. તેમાં તમે જણાવ્યું છે કે અમારા બેમાંથી કોઈ પણ આ બંધનોનો અમલ નહીં કરીએ તો બવિખ્યની આવી બધી મુલાકાતો બંધ કરવામાં આવશે. મેં જ્ઞાના નિયમે અતિશય ચીવટપૂર્વક પાળ્યા છે કે નહીં તેની ખાતરી કરી લેવાનું તમારે માટે તફન સહેલું છે. આ ધમકીમાં એમ ગૃહીત 'કરી લેવામાં આવે છે કે આવી મુલાકાતો એક ખરેખરની. દાખલ આપવામાં આવે છે. જ્યારે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ યરવડા કરારનું આવશ્યક પરિણામ છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણની બાબતમાં જરૂર સરકાર અને લોકો એકમન હોવા જોઈએ. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુની અને મારી મુલાકાતની ડૉ. આંબેડકરની વિનંતી સ્વીકારનારા તારમાં શ્રી

વસ્તુ તમે તેમને જણાવી નહોતી. અને તેઓ મળવા આવ્યા ત્યારે આ અંકુશોની વાત ધમકાની સાથે એ સ્વાતંત્ર માણસને જેલમાં જણાવવામાં આવી એ જરાયે યોગ્ય ન હતું.

તમને લખેલા આ અંગત કાગળમાં ગયા મહિનાની તા. ૨૬મીએ મેજર બંડારીને મેં લખેલો કાગળ, જે હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ તરફ રવાના કરવામાં આવ્યો છે, તેના ચોક્કસ જવાબ માટે હું પૂછી શકું ખરો? ઉપર જણાવેલો તમારો કાગળ જેતાં સરકારની નીતિની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા થાય એ ખેવડું જરૂરી થઈ પડ્યું છે. હું એ મહત્વનું માનું છું કે મને જરા પણ શોકોક વિના કેવળ અસ્પૃશ્યતાને અંગે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાની અને લોકોને મળવાની છૂટ હોવી જોઈએ. તમને હું ખબર આપું કે મારા ઉપવાસ માત્ર મુક્તવધી રહેલા છે. જે સર્વથી હિંદુઓ હરિજનોને ન્યાય ન આપે તે મારે ફરી ઉપવાસ કરવા પડે. તેથી આ સુધારાને સંપૂર્ણ કરવા માટે લોકોની સાથેના મારા સંસર્ગ અનિવાર્ય છે. શ્રી અમૃતલાલ હક્કર જેએ નવા સ્વાયેલા સંઘના સેક્રેટરી છે તેમણે મારી પાસે સૂચનાઓ માગેલી છે. મેં તેમને જણાવ્યું છે કે હું તમને કંઈ પણ સૂચનાઓ મોકલી શકું તે પહેલાં સરકારી નીતિની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા થવાની હું રાહ જોઉં છું. એટલે તમે મને વહેલો જવાબ આપશો તેની હું કંદર કરીશ.

સિ. સેવક

મે ૦ ૬૦ ગાંધી

૪

[આ કાગળોનો જવાબ સરકારી હુકમના રૂપમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો અને મેજર બંડારીએ એ નાપુને જણાવ્યો. એ હુકમનો નંબર ૧૯૩૨નો ૬૫૮ હતો અને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પ્રિઝન્સે ચરવડા સેન્ટ્રલ પ્રિઝનના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઉપર તા. ૨૨-૧૦-૧૯૩૨ના રોજ લખેલા કાગળના રૂપમાં હતો.

“રાજકોટી મે ૦ ૬૦ ગાંધીને જણાવશો કે તમને અને નામદાર હોમ મેમ્બરને તેમણે લખેલા કાગળોના સંબંધમાં તેમને ખબર આપવાની મને સૂચના મળી છે કે અસ્પૃશ્યતાના કામને અંગે વાજબી સંખ્યામાં સરકારે મંજૂર કરેલા માણસો સાથે મુલાકાતો આપવાને સરકાર તૈયાર છે.

૨. તે જ પ્રમાણે આ વિષયને અંગે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાની રજા આપવામાં આવે છે, એ સ્પષ્ટ કરતે કે એ વર્તમાનપત્રોમાં જાપવામાં આવે નહીં.

૩. નામદાર મિ. ડબ્લ્યુ. એફ. હર્સન સી. આર્ચ. ઈ. આર્ચ. સી. એસ.ને લખેલા તેમના કાગળના પહેલા પરિબ્રાહ્મને વિષે તેમને યાદ દેવાવવું

જોઈએ કે તેમની સાથેની એક મુલાકાતને પરિણામે મિ. શૌકતઅલીને મોકલેલો એક તાર, જે પાસ કરવામાં આવ્યો નહોતો તે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો.

૫

તા. ૨૪-૧૦-'૩૨

ભાઈશ્રી કર્નલ ડોર્સલ,

અસ્પૃશ્યતાના કામને અગે મિત્રોની મુલાકાત લેવા વિષે તથા પત્ર વ્યવહાર ચલાવવા વિષે તેમ જ ખીલ બાબત વિષે સરકારની નીતિની વ્યાખ્યા કરવાની જે કરેલી વિનંતીની બાબતમાં તમારો જવાબ આજે સવારે મેંજર ભંડારીએ મને વાંચી સંભળાવ્યો. મને તેની નકલ કરી લેવા દેવામાં આવી હતી.

એ જવાબ પ્રમાણે “ સરકાર મને તેમણે પસંદ કરેલા માણસો સાથે વાજખી સંખ્યામાં મુલાકાતો લેવા દેવા અને પત્રવ્યવહાર ચલાવવા દેવા તૈયાર છે, એ સ્પષ્ટ શરતે કે એ વર્તમાનપત્રોમાં ઝાંપવામાં આવશે નહીં.”

મને લાગે છે કે સરકાર કદાચ નહીં જાણતી હોય કે મારો ઉપવાસ કેવળ મુક્તવૃત્તિ રહ્યો છે, અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ પાકે પાયે ન થાય તો એ ફરી આદરવામાં આવે એવો મંભવ છે. વળી દક્ષિણના એક મંદિરની બાબતમાં, જે એ ખીલ જાન્યુઆરી પહેલાં કહેવાના અસ્પૃશ્યો માટે ખુલ્લું ન થાય તો, શ્રી કેલપ્પન સાથે ઉપવાસમાં જોડાવાની મને ફરજ પડે. આ વસ્તુ સરકાર જાણે છે, છતાં હું કંઈ પણ કરી શકું તે સિવાય ત્રણ અઢવાડિયાં તો પસાર થઈ ચૂક્યાં છે. એ દરમિયાન લાંબી ઠીલ પછી માત્ર એ તારો મોકલવા દેવામાં આવ્યા હતા. જે આ મુદ્દારાને મારે યોગ્ય વખતમાં પહોંચી વળવું હોય તો કામનો ઝડપી ઉકેલ અને જાહેર પ્રચાર આવશ્યક છે. દરેક દિવસ કીમતી જાય છે. તેથી હું વિનંતી કરું છું કે મુલાકાતોની પસંદગી અને પત્રવ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ ઉપરના તમામ અંકુશો દૂર કરવા જોઈએ. મુલાકાત વખતે એક અથવા વધારે અમલદાર હાજર રહે અને મારો પત્રવ્યવહાર સાં ને સાં જ તપાસી લેવામાં આવે તેની સામે મારે કશો વાંધો નથી. મને જે મદદ આપવામાં આવે તો બધે મારા બધા પત્રવ્યવહારની સરકાર નકલો કરી લે, અને બધી મુલાકાતોની લઘુસિપિમાં નોંધ લઈ લે. સ્વાભાવિક રીતે જ આ મુલાકાતો અને પત્રવ્યવહારમાં સવિનયભંગની લડતનો જરા પણ ઉલ્લેખ આવશે નહીં અને તે અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામ પૂરતી જ કડકપણે મર્યાદિત રહેશે.

તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જાણ અંકુરો આવતા નવેઅરની પહેલી તારીખે અથવા તે પહેલાં દૂર કરવામાં નહીં આવે તો મારે ના છૂટકે જે સહકાર આપવો મારે માટે શક્ય છે તે સત્યાગ્રહના નિયમની મર્યાદામાં રહેતે પાછો ખેંચી લેવો પડશે. તેની શરૂઆત તરીકે ખોરાક બાબતની જે સગવડો મને આપવામાં આવે છે તેનો હું ધનકાર કરીશ, અને મારાં મતોની સાથે સુસંગત રહીને, અને મારું શરીર જેટલે દરજ્જે એ ખોરાક શરૂ કરી શકે એટલે દરજ્જે ક વગતો જ ખોરાક લઈશ. હું જરૂર આશા રાખું છું કે સરકાર આ વસ્તુને ધમકી રૂપે નહીં ગણે, મેં લેવા ધારેલું પગલું સરકારના વલણનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે એ ખરું, પણ જે કામને માટે મેં ઉપવાસ કર્યો હતા અને જે હાલ મુક્તવી રહેલા છે, તે કામ અને બિનરોકડોક ન કરવા દેવામાં આવે તો જીવવામાં મને કરી શકે શોઈ શકે નહીં. આ નૈતિક અને ધાર્મિક સુધારાને સવિનયભંગ સાથે જરા પણ લેવાદેવા હોત તો મેં કશી માગણી ન કરી હોત.

નામદાર મિ. હડ્ડસને મેં જે અંગત કામળ લખ્યો હતો તેના જવાબથી મને દુઃખ સાથે આશ્ચર્ય થયું છે. ડૉ. આંબેડકર સાથેની મુલાકાત વખતે મને જે ચેતવણી વાંચી સંભળાવવામાં આવી તે, મીલાના શૌકતઅલીના તારને વિષે જે ચલાવે મારી ઉપર આક્ષેપ છે તેની સજા તરીકે હતી, તો કેદી પ્રત્યેનો પણ સામાન્ય ન્યાય એ માગી લે છે કે મને એ ચેતવણી આપતી વખતે સજાનું કારણ જણાવવું જોઈતું હતું, અને સજા ફરમાવતા પહેલાં મારી પાસેથી ખુલાસો માગવો જોઈતો હતો. કેદીને બિલકુલ સાંભળ્યા વિના તેને સજા ફરમાવી શકાય એ હું જાણતો નહોતો. મને એવો દૂરનો પણ ખ્યાલ નહોતો કે મારા દીકરા ઉપર સરકારે લખેલો કાગળ, જે મેં જોયો હતો, તેના ધરાદો મને ચેતવણી આપવાનો હતો. હું તમને જણાવું કે મારા દીકરાએ અમલદારોની હાજરીમાં મને ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે મિ. હડ્ડસને, તેને મને જેટલી વાર મળવું હોય તેટલી વાર મળવાની પરવાનગી ઉદારભાવે તતકાળ આપી હતી. એટલું જ નહીં પણ કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર વાત કરવાની અને મારી પાસેથી કોઈ પણ સદેશા લઈ જવાની પરવાનગી પણ આપી હતી. એટલી જ શરત હતી કે તે વિષે એણે (મારા દીકરાએ) વર્તમાનપત્રોને મુલાકાતો ન આપવી, તેમ કર્યું જાણવું નહીં, આ વાતથી ઉપરથી મારા દીકરાને એમ કહેવામાં ગમે કોઈ ભૂલ ન લાગી, કે મીલાના શૌકતઅલીને કહેજે કે એમને તાર મેં જોયો છે અને તેનો મેં જવાબ પણ આપ્યો છે અને એક બે દિવસમાં એ તમને મળશે એવો પણ સંભવ છે; હીલ ચલાવું કારણ એટલું જ છે કે

પસાર થવા માટે તે સરકારમાં મોકલવામાં આવ્યો છે. મને એવો સર્જેન પણ વિચાર નહીં આવેલો કે આવા તદ્દન નિર્દોષ તારને પાસ નહીં કરવામાં આવે. તેથી મેં તેા એ તારના જવાબની મનલગ્ન પણ મારા દીકરાને કહી હતી. તમારા કાગળના આ વિષેના ભાગમાં બે ખોટી રજૂઆતો થયેલી છે તે મારે મુધારવી જોઈએ. મારા દીકરા સાથે વાત કરતી વખતે મને ખચર નહોતી કે એ તાર મોકલવા માટે પસાર કરવામાં આવ્યો નહોતો. 'બીચુ', એમ કહેવું એ પણ ખરોખર નથી કે જવાબનો મજકૂર છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. મેં છાપાંમાં જે જોયું છે તેમાં તે જવાબની મતલબ જ છે. મેં મારા દીકરાને જવાબની નકલ આપી નહોતી. અહીં હું ઉમેરું છું કે મારા દીકરાએ પોતાના ખાનદાન સ્વભાવને લીધે મિ. હક્સનને સુજનતાપૂર્વક કાગળ લખ્યો અને 'પોતે ચેનવણી આપ્યા છતાં મૌલાના શૌકતઅલીએ એની સાથેની વાતચીત છાપી એ બદલ દિલ્લગીરી દર્શાવી. તેની આ નિખાલસતાના જવાબમાં તેને આભારને કાગળ મળવો જોઈતો હતો, પણ કમનસીબે તેને તેા કપકો મળ્યો. છતાં એ બાબત તેણે મૌન સેચું. આટલા પૂરેપૂરા ખુલાસા પછી પણ મિ. હક્સન પોતાનો અભિપ્રાય નહીં બદલે અને એક માલુસ તરીકે મને તેમણે જંબીર અન્યાય ક્યો છે એમ નહીં માને તેા મને દિલ્લગીરી થશે.

લિ. સેવક

ગો ૩૦ ગાંધી

૬

તા. ૩૧-૧૦-૧૯૩૨

ભાઈશ્રી મેજર જંડારી,

કર્નલ ડોર્સલને તા. ૨૪મીએ લખેલા મારા કાગળમાં મેં જે રાહત માગી છે તે સરકારે આપી નથી. અને આજે એ નહીં મળે તેા એ કાગળમાં જણાવ્યા પ્રમાણેનો મારો પ્રાગતિક અસહકાર આવતી કાલથી શરૂ થશે.

એ કાગળમાં મેં કહ્યું છે તેમ મને જે ખાસ જોરાક આપવામાં આવે છે તેનો ઇન્કાર કરીને હું મારા અસહકારની શરૂઆત કરીશ. એટલે આવતી કાલથી બકરીનું દૂધ મોકલવાનું બંધ કરશે. આ ઉપરાંત અત્યારે, હું ખાટાં લીંબુ અને શાક સરદાર વસ્ત્રભભાઈ પટેલના રેશનમાંથી લઉં છું અને કોઈક વાર થોડી આખા ધઉંની રોટી શ્રી મહાદેવ દેસાઈના રેશનમાંથી લઉં છું. ખાટાં લીંબુ અને શાક સરદાર વસ્ત્રભભાઈ મંગાવે છે, તેથી

મારા ભાગનાં ન મંગાવવાનું મેં તેમને કહી દીધું છે. આનાં બદલામાં અત્યારે તો, જે મને આપવામાં આવશે તો, સવારે ૬ વર્ગના રેશનમાં જે કાંજી આપવામાં આવે છે તે અને બપોરે તથા સાંજે જે રોટલા આપવામાં આવે છે તે લઈશ. ૬ વર્ગના બધામાંથી હું ખાંડનું કશું લઈ ચકીશ નહીં. કારણ દિવસના ૨૪ કલાક દરમિયાન નિમક, સોડા અને પાણી ઉપરાંત પાંચ જ વસ્તુઓ લેવાનું મારું પ્રત છે. ૬ વર્ગના કેદીઓને જે ચાક અને દાળ આપવામાં આવે છે તેમાં મસાલામાં ત્રણ ચાર કરતાં વધારે વસ્તુઓ હોય છે. એટલે એ હું લઈ ચકું નહીં. ૬ વર્ગના ખાસ કેદીઓ માટે કાંઈ પણ ખાસ બનાવવામાં આવતું હોય તેમાંથી કશું હું લેવા ઇચ્છતો નથી.

અસ્પૃશ્યતા વિષે પુબ્લિક પત્રવ્યવહાર, જેમાંનો કેટલોક બહુ અમત્યનો છે, તે એકઠો થયેલો છે. તેના જવાબ હાપમાં આવે એ દૃષ્ટિએ આપવાની જરૂર છે. તથી મને લાગે છે કે સરકારની એ જરૂર છે કે આ બાબતમાં સરકાર સાથે થયેલો મારો પત્રવ્યવહાર એ છપાવે, અથવા તો મેં કરેલી વિનંતી અને તે વિનંતી માન્ય રાખવાનો સરકારે કરેલો ઇન્કાર પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે સરકાર છપાવે.

આ પત્રવ્યવહાર સંબંધી કાંઈ પણ હકીકત સીધી કે આડકતરી રીતે બહાર ન જવા પામે તેની મેં બહુ જ ચીરટથી કાળજી રાખી છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

લિ. સેવક

મે. ૩૦ ગાંધી

૭

[ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ૧લી નવેમ્બરે બાપુએ ૬ વર્ગનો ખોરાક લીધો. તે દિવસે રાત્રે સાડા નવ વાગ્યે જેજેલ હાંડારી સરકારનો નીચે પ્રમાણેનો અંદરો અંબલાવી ગયા.]

મિ. ગાંધીને ખબર આપો કે ૨૪ મી ઓક્ટોબરનો લખેલો તેમનો કાગળ હિંદ સરકારને ૩૧મી ઓક્ટોબરે જ પહોંચ્યો છે અને તેમાં લખેલી 'આખત ઉપર હિંદ સરકાર ખૂબ કાગળપૂર્વક વિચાર કરી રહી છે, અને એ કે ત્રણ દિવસમાં પોતાનો નિર્ણય જણાવવાની આશા રાખે છે. દરમિયાન હિંદ સરકાર સૂચવે છે કે મિ. ગાંધીની વિનંતી ઉપર સરકારને પૂરો વિચાર કરવાનો વખત મળે નહીં ત્યાં સુધી પોતાના ખોરાક ઉપરના અંકુશો તેઓ શરૂ કરે નહીં.

૮

તા. ૨-૧૧-'૩૨

ભાઈશ્રી મેજર ભંડારી,

હિંદ સરકારનો સંદેશો કાલે રાત્રે તમે મને આપી ત્યાં તેનો જવાબ આ સાથે હું મોકલ્યું છું અને વિનંતી કરું છું કે હિંદ સરકારને એ એક્સપ્રેસ તારથી પહોંચાડવામાં આવે. એ તારમાંથી તમે જ્નેશો કે મારા ખોરાક ઉપર અંકુશ મૂકવાનું મેં મુશવતી રાખ્યું છે અને મારો રોજનો ખોરાક લીધો છે.

લિ. સેવક

મેા ૦ ૬૦ ગાંધી

ખીજ નવેમ્બર, સવારે સાત વાગ્યે.

હોમ સેક્રેટરી,

ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા, દિલ્હી

તમારો સંદેશો મને કાલે રાત્રે સાડા નવ વાગ્યે પહોંચાડવામાં આવ્યો છે. મારો ૨૪મીનો કામગી સરકારને છેક ૩૧મીએ મળ્યો તથા મને દુઃખ સાથે આશ્ચર્ય થયું છે. એટલા માટે નહીં કે તેમાં જે ભાવિ ઉપવાસની વાત હતી તેને લીધે એક કેદીની જિંદગી ઉપર જોખમ હતું, પણ એટલા માટે કે એ ઉપવાસમાં ખૂબ અગત્યની અને યરવડા કરાર, જેને નામદાર શકેનશાહની સરકારે સ્વીકાર્યો છે તેમાંથી સીધી રીતે ઉપસ્થિત થતી બાબતો સમાયેલી હતી. પરંતુ આવી રીતે કમનસીમ લીધ ચર્ષ છે તે તથા તમારા સંદેશમાં તમે જે સૂચન કર્યું છે તે ખ્યાલમાં લેતાં મેં ગર્ભ કાલથી શરૂ કરેલા ખોરાક ઉપરના અંકુશો મુશવતી રાખ્યા છે. હું માનું છું કે ગર્ભ તા. ૩૧મીએ યરવડા સેન્ટ્રલ પ્રિઝનના સુપરિન્ટેન્ડન્ટને લખેલો મારો કામગી તમને મોકલવામાં આવ્યો હશે. એ કામગીમાં રહેલા અર્થો સમજવાને માટે તેઓ મારી પાસે આવ્યા ત્યારે મેં તેમને કહ્યું હતું કે પડેલી તારીખ પછી ચાર દિવસની અંદર મેં માગેલી છૂટા મને નહીં આપવામાં આવે તો મારે ખોરાક લેવાનું બિચકુલ બંધ પણ કરવું પડે. મારી લાગણીની તીવ્રતાનો સરકારને કંઈક ખ્યાલ આવે એટલા માટે આ હું તમને જણાવું છું. સુધારકો તેમ જ સનાનનીઓ તરફથી અરપૂસ્તના સંબંધી દરરોજ મને ઠગલો કામગી મળે છે, જેના જવાબ પ્રસિદ્ધિ પામે એ દંષ્ટિએ મારે તત્કાળ આપવા જોઈએ. જેમાં કરોડો માણસોની કેળવણીનો સવાલ રહેલો છે એ વસ્તુ, જેના ઉપર પ્રસિદ્ધિની મનાઈકોષ એવા ખ્યાલની પત્રવ્યવહારથી હાય ધરી શકાય નહીં. હમણાં જ સવામાં આવેલા અખિલ ભારતીય

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંઘ તરફથી કામ કરવાની પદ્ધતિ સંબંધે માર્ગદર્શન અને સલાહ માગતા કાગળો અને તારો પણ મારી ઉપર આવે છે. કલિકટથી બહુ અમલ્યનો કાગળ મારી ઉપર આવેલો છે જેનો મારે તરત જવાબ આપવો જોઈએ. કેટલાક અસ્પૃશ્ય મિત્રો તરફથી તાત્કાલિક મુદ્દાકાતને માટે વિનંતીઓ આવેલી છે. આ બધું જાણ્યા પછી અને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની લડતમાં મારી નિર્દોષી મેં હોડમાં મૂકી છે એ જાણ્યા પછી, મારા કાગળમાં માગ્યા પ્રમાણે મને પૂરેપૂરી અને કષ્ટ અંતરાય વિનાની સમવડો ન આપવામાં આવે તો, હું ખોરાક લેવાનું છોડી દેવાને ઇચ્છું તે સરકાર સમજી શકશે. પોતાને અસજ્જ લાગે અને પોતાના આત્માને હણનારી લાગે એવી સ્થિતિમાંથી માનભરી રીતે છુટકારો મેળવવાનો કેદી પાસે શીજો કરી શકે તેવો નથી હોતો. — ગાંધી.

૯

[બાપુને ત્રીજી નવેમ્બર ૧૯૩૨ના મેજ નીચેનો કુદમ પહોંચાડવામાં આવ્યો.]

મિ. ગાંધીના ૧૮મી તથા ૨૪મી ઓક્ટોબરના કાગળોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું જે કામ પોતે ઉપાડ્યું છે, જેનું મહત્ત્વ સરકાર પહેલાં પૂરેપૂરું સમજી નહોતી, તે તેમને પાર પાડવા દેવું હોય તો એ આવશ્યક છે કે કેવળ અસ્પૃશ્યતાનિવારણને જ લગતી બાબતો વિષે મુદ્દાકાતો લેવાની તેમને છૂટ હોવી જોઈએ, એ વસ્તુનો સરકાર સ્વીકાર કરે છે.

સરકાર એ પણ સ્વીકારે છે કે આ બાબતમાં મિ. ગાંધીની પ્રવૃત્તિઓને પૂરેપૂરી અમરકારક થવા દેવી હોય તો મુદ્દાકાતો અને કાગળોની પ્રસિદ્ધિ ઉપર કશો અંકુશ હોવો જોઈએ નહીં. અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્ન વિષે મિ. ગાંધી જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છે તેમાં કોઈ પણ જાનની અડચણો નાખવાની સરકારની ઇચ્છા ન હોવાથી આ બાબતને લગતી મુદ્દાકાતો તથા પત્રવ્યવહાર તેમ જ તેની પ્રસિદ્ધિ, જે મિ. ગાંધીના પોતાના જ શબ્દોમાં કેવળ અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામ પૂરતી મર્યાદિત રહેશે અને સવિનયબંધનો જેમાં ઉલ્લેખ નહીં હોય, તે ઉપરથી તમામ અંકુશો સરકાર દૂર કરે છે.

કોઈ પણ વખતે સરકારને એમ કરવું ઇચ્છવા જોગ લાગે તો મુદ્દાકાતો વખતે સરકારી અમલદારો હાજર રહે અને તેમના પત્રવ્યવહારની ત્યાં તે ત્યાં તપાસ કરે એ મિ. ગાંધીને માન્ય છે, એની સરકાર નોંધ લે છે.

તા. ૩-૧૧-'૩૨

ભાઈશ્રી મેજર બંડારી,

અરપૃસ્થતાનિવારણના કામ સંબંધી તાજેતરમાં મેં જે પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો તે બાબત હિંદ સરકારનો નિર્ણય મને તાકીદે જણાવવા માટે તમારો તથા લાગતાવળગતા અમલદારોનો હું આભાર માનું છું. આ સાથે હિંદ સરકારને મારો જવાબ મોકલી આપું છું, જે હું આશા રાખું છું કે બનતી ઉતાવળે તારથી એમને પહોંચાડવામાં આવશે.

લિ. સેવક

મે. ૦ ક૦ બાંધી

સેક્રેટરી ડુ ગવર્નમેન્ટ, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, દિલ્હી.

અરપૃસ્થતાનિવારણના કામ સંબંધી મારા પત્રવ્યવહાર વિષે અને મારી વિનંતી વિષે હિંદ સરકારનો નિર્ણય 'ચરવડા સેન્ટ્રલ પ્રિઝનના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને હમણાં જ પહોંચ્યાં છે. હું સાબાર સ્વીકારું છું કે મેં આશા રાખી હતી તે બધી સમજડો તે નિર્ણયથી મને મળી રહે છે. આ મુલાકાતોમાં તથા આ પત્રવ્યવહારમાં સવિનયભંગનો જરા પણ ઉલ્લેખ નહીં આવે અથવા અરપૃસ્થતાનિવારણના કામની બહારની કોઈ વાત નહીં આવે એ જવાબદારી મેં લીધી છે તેનું અક્ષરશઃ તથા ભાવમાં પાલન કરનાની બાબતમાં સરકાર મારા ઉપર સહભાવપૂર્વક વિશ્વાસ રાખવા માગે છે તેની હું પૂરી કદર કરું છું. આ વિશ્વાસનો કદી દુરુપયોગ નહીં થાય.

[ઉપરના પત્રવ્યવહાર અનુસાર જેલમાંથી બાપુ અરપૃસ્થતાનિવારણનું કામ કરવાવાળા અને એ મેલ 'હરિજન' તથા ગુજરાતી 'હરિજનબંધુ' એ જે અઠવાડિક પત્રો તેમણે ગરૂ કર્યાં. પણ પોતાની અને પોતાના સાથીઓની આત્મશુદ્ધિને અર્થે' તા ૮-૫-'૩૩ના રોજ તેમણે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કર્યાં. તે જ દિવસે સાંજે તેમને ઊંડી મૂકવામાં આવ્યાં.

તા. ૨૬-૫-'૩૩ના રોજ ઉપવાસ પૂરા થયા પણ શરીરમાં જરા શક્તિ આવી એટલે કોમેસની મહાસમિતિના સભ્યો અને સવિનયભંગની લડતમાં બામ લેનાર આગેવાન દાર્વેટીઓમાંથી જેઓ બહાર હતા તેમની એક પરિષદ બરવામાં આવી. એ પરિષદમાં સવિનયભંગની લડત વ્યક્તિગત રીતે ગાદી રાખવાનો ઠરાવ થયો. ત્યાર બાદ બાપુજી અમદાવાદ ગયા અને ખેડા જિલ્લાના રાસ ગામના તથા બીજાં ખેડૂતો જેમની જમીન તથા ઘરબાર સરકારે જપ્ત કર્યાં હતાં તેમની સહાનુ-ભૂતિમાં સાબરમતી આશ્રમના નિવાસીઓએ આશ્રમનો ત્યાગ કરવાનું બાપુની સલાહથી

નક્કી ક્યું". બાપુએ આશ્રમનો કળલો લેવા મુંબઈ સરકારને લખીને આશ્રમવાસીઓ સાથે તા. ૧-૮-૧૯૩૩ના રોજ રાસ ગામ તરફ કૃમ કરવાનું નક્કી ક્યું". તે જ દિવસે પરાદિયે બાપુને પહંડીને સાબરમતી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાંથી એમને યરવડા લઈ ગયા. તા. ૪-૮-૧૯૩૩ના રોજ યરવડા જેલમાં તેમને કેસ ચાલ્યો અને તેમને તથા મહાદેવભાઈને એક એક વર્ષની સાદી દેહની સજા થઈ. આ કેદ દરમિયાન પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરવાની પેતાને છૂટ મળવી જોઈએ એ માગણી વિષે નીચેનો પત્રવ્યવહાર છે.]

૧૧

સાબરમતી, ૧-૮-૧૯૩૩

બાઈશ્રી મેજર અડવાની,

તમે જાણતા હશે કે યરવડા સેન્ટ્રલ પ્રિઝનમાંથી ગયા મે મહિનામાં મારા ઉપવાસને કારણે હું છૂટ્યો તે પહેલાં મને હરિજનકામ કરવા દેવામાં આવતું હતું. અને તેને અંગે છૂટથી મને મુશ્કાકાતો લેવા દેવામાં આવતી હતી, તેમ જ એટલી જ છૂટથી મને કામગીરી આપવામાં આવતા અને હું લખી પણ શકતો. મને ટાઈપિસ્ટ પણ રાખવા દેવામાં આવેલો, તથા વર્તમાનપત્રો, સામયિકો તથા બીજું સાહિત્ય મને આપવામાં આવતું. હું આશા રાખું છું કે એ બધી સગવડો હવે મને આપવામાં આવશે. હું તમને જણાવું કે પૂનાથી 'હરિજન' નામનું એક સાપ્તાહિક પત્ર કાઢવામાં આવે છે, એ પત્રને માટે લેખો મોકલવાનું અને તેના તંત્રીને બીજી સૂચનાઓ આપવાનું મારે માટે આવશ્યક છે પૂનાથી જે ટાઈપિસ્ટને હું લાવેલો તેને મેં અમદાવાદમાં જ રાખ્યો છે. તમારી પાસેથી હું સમજ્યો છું કે આ જાળતમાં હજી સુધી મરકાર તરફથી તમને કાંઈ સૂચના મળી નથી. આવશ્યક સૂચનાઓ તારથી મળાવી લેવાની કૃપા આપ કરશો?

લિ. સેવક

મેા ૦ ક૦ ગાંધી

૧૨

યરવડા, તા. ૪-૮-'૩૩

સેક્રેટરી ટુ ગવર્નમેન્ટ, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, પૂના.

બાઈશ્રી,

અમદાવાદ સેન્ટ્રલ પ્રિઝનમાં મને દાખલ કરનામા આવ્યો તે જ દિવસે, મારા ગયા ઉપવાસ પહેલાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ હું જેલમાંથી જે રીતે કરતો તે રીતે કરવા દેવાની પરવાનગી માગતો એક કામગી મેં

તેના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારફત લખ્યો હતો. તેનો હજી સુધી મને કશો જવાબ મળ્યો નથી. સરકાર જાણે છે કે આક્રમિક પત્રો અંગ્રેજી 'હરિજન' અને ગુજરાતી 'હરિજનવંધુ' અને કંઈક અંશે તેની હિંદી આવૃત્તિ એ બંધાંની નીતિ ઉપર મારી દેખરેખ છે. યરવડા કરારના મુખ્ય અંગ તરીકે મારા મન સાથે અને હરિજનો પ્રત્યે જે પ્રતિષ્ઠા મેં લીધેલી છે તેના પાલનને માટે હું જે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરું છું તેનું આ માત્ર એક અંગ છે. મારા જીવનને બોગ આપ્યા સિવાય આ કામ અટકાવી શકાય નહીં. તેથી આવના મંગળવાર સુધીમાં મને જવાબ મળી જાય એવી હું વિનંતી કરું છું, જેથી કરીને આવના આક્રમિકાના 'હરિજન'નું કામ અને ખીજા દૈનિક અગત્યની બાબતો જે હું પકડાયો ત્યારથી લટકતી રહી છે તેને હું ઉકેલી શકું.

સિ. સેવક

મો. ૬૦ ગાંધી

૧૩

[તા. ૫-૮-'૩૩ના રોજ જર્નલ માર્કિંગને લખેલા કામગાંધી કતારો.]

પરંતુ જે બાબતો એવી ખાસ જરૂરી છે, જેટલો જરૂરી ખોરાક શરીરને હોય. એક બાબત અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ ચાલુ રાખવાની છે, જે વિષે મેં સરકારને કાગળ લખ્યો છે. ખીજા બાબત જે સાથીઓ અહીં જેલમાં છે તેમની સાથે માનવતાનો સંસર્ગ રાખવાની છે. મારી પહેલી કેદ દરમિયાન જે વખતે હું સગ પામેલો કેદી હતો તે વખતે પણ, આ ખીજા વસ્તુ માન્ય રાખવામાં આવી હતી. હું આશા રાખું છું કે આ જેલ દરમિયાન એ પ્રથા ચાલુ રહેશે.

૧૪

તા. ૬-૮-'૩૩

હોમ સેક્રેટરી ડુ ગવર્નમેન્ટ, પૂના.
ભાઈશ્રી,

અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ ચાલુ રાખવાની રજા માટે મેં કરેલી વિનંતી ઉપર સરકાર વિચાર કરે છે, પણ આવતા સોમવાર પહેલાં તેનો નિર્ણય સરકાર આપી શકશે નહીં એવો સરકારનો જવાબ હમણાં જ (સવારે ૧૦ વાગ્યે) મને પહોંચાડવામાં આવ્યો છે.

સરકારના જવાબ માટે આભાર માનતાં એટલું જણાવવા હું ઇચ્છું. હું કે મારા કામને ગંભીર નુકસાન ન પહોંચવા દેવું હોય તો ત્રણ બાબતો એવી છે, જેને વિષે ઢીલ કરવી પોતાય એમ નથી. 'હરિજન' પત્રના મુખ્ય તંત્રી શ્રી શાસ્ત્રી આત્યારે પથારીવશ છે અને માંદગીની રજા લઈ મદ્રાસ ગયા છે. એ પત્ર આત્યારે એ કામમાં નહીં પલોટાયેલા એવા જે માણસોને હવાલે છે. ગયા અઠવાડિયાના અંક માટે તો મેં અગાઉથી ગોઠવણ કરી હતી અને ગયા સોમવારે સાત્તરમતીથી કેટલાક લેખો મોકલ્યા હતા. એટલે સરકાર મારી વિનંતી ઉપર વિચાર કરે તે દરમિયાન, જે જે માણસોને હવાલે એ પત્ર છે તેમાંથી એકને, શ્રી આનંદ હિંગોરાણી અથવા કાકા કલેક્ટરને, મળવાની અને આવતા અઠવાડિયાના અંક માટે લેખો મોકલવાની મને રજા આપવી જોઈ એ.

બીજી બાબત ડો. ટાગોરના પત્ર સંબંધી છે. એ પત્ર મને ગયા શુક્રવારે આપવામાં આવ્યો હતો. આ સાથે તે મોકલી આપું છું. એનો વરત જવાબ આપવાની જરૂર છે.

ત્રીજી બાબત, આત્યારે ચાર યુરોપિયનો મારી દેખરેખ નીચે હરિજન-સેવાની તાલીમ લઈ રહ્યા છે, તેમને લગતી છે. તેઓ સાત્તરમતી આશ્રમમાં હતાં. તેમનાં નામ મિસ મેરી બાર, નિધા નાગિનીદેવી, ડો. માર્ગરેટ સ્પીગલ અને મિ. ડાંકને ગ્રીનલીસ. એમને મેં વધી મોકલ્યા છે, જ્યાં તેઓ અપરિચિત વાતાવરણમાં હશે. નાગિનીદેવી અને ડો. સ્પીગલ હિંદુસ્તાનમાં લગભગ અઠાણમાં છે અને બીજી રીતે પણ કાળજીથી એમનું માર્ગદર્શન કરવાની જરૂર છે. તેમને અને શ્રી વિનોબા, જેઓ વધી-આશ્રમના સંચાલક છે અને જેઓ આ બધાની દેખરેખ રાખવાના છે તેમને લખવાની મને રજા મળવી જોઈ એ.

બીજી કેટલીક બાબતો જેકે ઝોશી અગત્યની નથી, પણ તેના સંબંધમાં થોડા દિવસની ઢીલ ચાલી શકે એમ છે. તેથી હું આશા રાખું છું કે સરકારનો નિર્ણય આવે તે દરમિયાન ઉપર જણાવેલી ત્રણ બાબતો વિષે તો આવતી કાલ સુધીમાં જ મને સમવડ મળવી જોઈ એ.

લિ. સેવક
મો ૦ ૩૦ ગાંધી

૧૫

[કિપરના કામગજો મુજબ સરકારનો જવાબ આપુને તે જ દિવસે રાત્રે ૧૦૧૧ વાગ્યે પહોંચાડવામાં આવ્યો. તેમાં જોડ મેન્યુઅલના કાગળ નિયમ મુજબ પહેલી વિનંતી માન્ય રાખવામાં આવી હતી અને બીજી બે વિનંતીઓ અંશતઃ સ્વીકારવામાં આવી હતી. તેનો માંધીજીએ નીચે પ્રમાણે જવાબ લખ્યો.]

દા. ૮-૮-૩૩

સેક્ટરી ડુ ગવર્નમેન્ટ, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, મુંબઈ.
ભાઈશ્રી,

છઠ્ઠી તારીખના કામગજમાં મેં ત્રણ વિનંતીઓ કરેલી તેનો તાકીદે જવાબ આપવા માટે હું આપનો આભાર માનું છું. હરિજનકામ સંબંધી મેં જે સામાન્ય વિનંતી કરી છે તેને વિશે સરકારના કુક્રમે આવે ત્યાં સુધીમાં મારી પહેલી વિનંતી માન્ય રાખવામાં આવી છે અને બીજી તથા ત્રીજી વિનંતી સંબંધમાં બહુ મર્યાદિત રજા મને આપવામાં આવી છે તેનો આભાર સાથે મેં લાભ લીધો છે. પણ હું એટલું જણાવું કે મને અ વર્ગનો કેદી ગણવામાં આવ્યો છે તે હકીકતથી પ્રેરાઈને મેં આ વિનંતીઓ કરી નથી. મારો કેસ ચાલ્યો તે વખતે કેદીઓના વર્ગીકરણ સામે મેં વધી ઉઠાવેલો હોર્ષ હું એ વર્ગીકરણને બિનજરૂરી મહત્ત્વ આપતો નથી અને આપવા માગતો નથી. હું જાણું છું કે અ વર્ગના કેદીને જે છૂટો આપવામાં આવે છે તેમાંની કોઈ પણ છૂટનો મારે લાભ ન લેવો હોય તો તેમ કરવાની મને છૂટ છે. તે ઉપરાંત મને એ જાણતો પણ બરાબર ખ્યાલ છે કે બીજા અ વર્ગના કેદીઓને પણ સરકાર જે શારીરિક સગવડો નથી આપતી તે શારીરિક સગવડો હું ભોગવું છું. એ સગવડો હું એટલા માટે નથી ભોગવતો કે મને અ વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યો છે પણ એટલા માટે ભોગવું છું કે શારીરિક અથવા હાકતરી દષ્ટિએ મારે માટે તે આવશ્યક છે. પણ મારે તો બીજી સગવડોની આવશ્યકતા છે જે જાના કરતાં વધારે ઉચ્ચ કોટિની છે અને જેના વિના આ જીવન મને અસહ્ય બોખાઈપ થઈ પડે એમ છે. એ જરૂરિયાતો આત્માના તણસાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ કેદી તરીકે સરકારની સાથે વાદવિવાદ કરવાનું હું ટાળવા ઇચ્છું છું. સરકારને હું એટલી જ વિનંતી કરું છું કે મારી શારીરિક જરૂરિયાતો, માટે તેઓ જોટલી દરકાર રાખે છે તેટલી જ દરકાર મારી આત્માની જરૂરિયાતો માટે રાખે.

સિ. સેવક

મોં ૩૦ માંધી

૧૬

તા. ૧૦-૮-'૩૩

મેકેટરી હુ મવર્નમેન્ટ, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, પૂના.

બાઈથી,

હરિજનકામ સંબંધી મેં તમને જે કામજો લખેલા છે તે વિગે માટે આપતાં મને દિલ્હીગીરી થાય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર જેઓ મને ગયા સોમવારે મળ્યા હતા તેમણે મને કહ્યું હતું કે ટપાલમાં મારે માટે કેટલાક તાકીદના કામજો આવેલા છે. કેટલાક તાકીદના હરિજન પ્રશ્નો પણ એવા છે જે ઉપર મારે તત્કાળ ધ્યાન આપવું જોઈએ. એટલે હું આયા રાખું છું કે મોડામાં મોકલું આવના સોમવારે અથવા તે પહેલાં મને છેવટનો નિર્ણય આપવા કૃપા કરસો. આની સાથે આ બાબતમાં દિંદી સરકારના હુકમોની નકલ હું મોકલી આપું છું. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે એ અસંદિગ્ધ છે.

લિ. સેવક,

મો ૦ ૬૦ બાઈથી

૧૭

તા. ૧૪-૮-'૩૩

મેકેટરી હુ મવર્નમેન્ટ, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, પૂના.

બાઈથી,

મેં જે બીજા સોમવારનું લખ્યું હતું તેની અત્યારે બપોર થઈ છે. છતાં મારા ઉપવાસ પહેલાં જે શરતોએ હું હરિજનકામ કરતો હતો તે જ શરતોએ તે કામ કરવા દેવાની મારી વિનંતીનો કશો જવાબ મને હજુ મળ્યો નથી. આ વિનંતી મેં પહેલપહેલી અમદાવાદ સેન્ટ્રલ પ્રિન્ટનમાંથી તા. ૧લીએ કરી હતી, અને ત્યાર પછી મેં તમને ત્રણ કામજો લખ્યા છે.

આ કામથી મને વંચિત રાખવાને લીધે મારા મન ઉપર જે તાણ પડે છે તે અસહ્ય છે. તેથી આવના શુધવારની બપોર પહેલાં મને પરવાનગી નહીં મળે તો એ વખતથી જ પાણી અને મીઠા સિવાય બીજા કોઈ પણ જાતનું ખોપણ લેવાનું હું બંધ કરીશ. મારી પ્રતિજ્ઞા પાળવાનો અને ઉપર જણાવેલી તાણનો બોલો મારા ઉપરથી કંઈક અંશે ઓછો કરવાનો આ જ એક શરતો છે. ખોરાક લેવાનું બંધ કરવાની હું જે વાત કરું છું તે કોઈ પણ રીતે સરકાર ઉપર દબાણ તરીકે થાય એમ હું ધન્યજ્ઞતા નથી.

હરિજનસેવા કરી રોકટોક વિના હું ન કરી શકું તો શ્રવણમા મને કરો. રસ રહેતો નથી પહેલાના મારા પત્રવ્યવહારમા મેં સ્પષ્ટ ક્યું છે અને જે હિંદુ સરકારે સ્વીકાર્યું છે તે પ્રમાણે ચરવડા કરારમા બ્રિટિશ સરકારની સમતિ નોટલે દરજ્જાને આવશ્યક હતી એટલે દરજ્જાને એ સમતિ આપનાર પક્ષ હોઈ, આવી સેવા કરવાની મને પરવાનગી આપવી એ, એ કરારને સમતિ આપવામા જ ગણિત રહેતું છે.

એટલે આવી પરવાનગી તો જ મને મને એમ હું ધરું છું જે સરકાર માનની ડોલ કે મને એવી પરવાનગી આપવામા નાચ રહેતો છે એટલા માટે મને પરવાનગી ન મળવી જોઈએ કે એવી પરવાનગી નહીં આપવામા આવે તો હું ઉપવાસ કરીશ ઉપવાસ કરવાનું તો કેવળ મારા દિવની શાન્તિ માટે છે.

લિ મેવડ

મે. ૧૦ માધી

૧૮

[તા ૧૫મીને મંગળવારે બલ માટિને સરખરના એ, મંગળની વિગતો જાણવી તેની મતલબ એ હતી કે મિ માધીને હજુ કે એમની મુખ્ય નિનતી ઉપર હુમ્મો કરવામા આવે તે દરમિયાન 'હરિજન' માટિના રૂબો આપવા માટે તેમને ખીલ મુલાકાતની જરૂર છે કે કેમ? તથા દરરોજ તેમની જે ઠપાવ આવે છે તેના નિરાકરણ માટે તેઓ કાઈ માગ સૂચવે છે કે કેમ? આ યાદીના જવાબમા બાપુએ નીચેનો કાગળ લખ્યો]

તા ૧૫-૮-૩૩

બાઈશ્રી કર્નલ માર્ટિન,

મરકાર તરફથી તમને જે મે યાચો મળી જા તે મળધમા મારે નીચે પ્રમાણે કહેવાનું છે

૧ સરખરને મે તા ૧૦મીએ લખેલા કાગળના જવાબમા 'હરિજન'ના લેખો એના કામચનાઉ તત્રીને આપવાની અને એ વિષે એમને સૂચનાઓ આપવાની મને પરવાનગી આપવામા આવી તે માટે હું આભારી છું પરંતુ એ પરવાનગી મારી તાત્કાલિક જરૂરિયાતોને પડોચી શકતી નથી દરરોજ આવતા મંગળોનો મપક રલા સિવાય 'હરિજન'ને માટે કાઈ ઉપયોગી લખતુ એ મુશ્કેલ છે વળી અસ્પૃશ્યતા વિષેના પત્રનેખડો સાથે સસર્ગમા રહેતુ એ 'હરિજન' તુ મપાદન કરવા નોટલુ જ અગત્યનુ છે દાખના તરીકે એક હરિજન શાળામા મારી દેખરેખ નીને એક અધરો પ્રયોગ યાદી રહો

છે. આ યાજ્ઞને જે સક્ષ્મ બનાવવી હોય તો તેના શિક્ષક સાથે મારે સતત સંપર્કમાં રહેવું જોઈએ. બીજું, આશ્રમની કેટલીક છોકરીઓ તથા છોકરાઓને મેં એક હરિજન છાત્રાલયમાં મૂક્યાં છે. એ પ્રકારનો આ કદાચ પહેલો જ પ્રયોગ છે. હું તેના ઉપર સતત ધ્યાન ન આપું તો એ ન ચાલી શકે. હું પકડાયો તે દિવસે જ એ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. મારે અંગત ધ્યાન આપવું પડે એવી બાબતના ઘણા દાખલાઓમાંથી માત્ર એ જ મેં અહીં આપ્યા છે.

તેથી ઓછામાં ઓછું આટલું હું તત્કાળ ઇચ્છું છું :

(ક) તમારા તાબામાં મારા જે પત્રો હોય તે મને સોંપવામાં આવે અને તેમાંના જે પત્રો અસ્પૃશ્યતા સંબંધના હોય તેના જવાબ આપવાની મને રજા આપવામાં આવે.

(ખ) 'હરિજન' ઓફિસમાં જે કાગળો આવે તે મને આપવામાં આવે અને તેનો નિકાલ કરવા દેવામાં આવે.

(ગ) તમારી પાસે તથા 'હરિજન' ઓફિસમાં મારે માટે જે વર્તમાન-પત્રો આવે તે મને આપવામાં આવે. જેથી કરીને એ પત્રોમાં અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નો ઉપર જે ચર્ચા થઈ હોય તે બાબતમાં હું ઘટવું કરી શકું.

મારી માગણીઓ વિષે સરકાર છેવટના હુકમો પસાર કરે તે દરમિયાન ઉપરની ત્રણ બાબતોની રજા મને આપવામાં આવશે તો, ગઈકાલે સરકારને લખેલા કાગળમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, આવતી કાલથી ઉપવાસ કરવાની જરૂર મને નહીં પડે. આજે એ પરવાનગી ન મેળવી શકાય તો કાકાસાહેબ કાલેકર અથવા આનંદ ઢિંગોરાશીનિ મળવાને હું ઇચ્છું છું. કામ ચાલુ રહે એ પૂરતા કેટલાક લેખો હું તેમને આપી શકું.

૨. તમારા તાબામાં મારા ઉપર આવેલા જે કાગળો છે તેનો નિકાલ કરવા વિષેની મારી સૂચનાઓ સરકારે માગી છે. તેનો જવાબ ઉપરનામાં આવી જાય છે. જેમના વર્ગીકરણના નિયમ પ્રમાણે મને જે પખ્વાડિક કાગળ મળી શકે તે લેવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારા ઉપર આવેલા કાગળોનો મોટો ભાગ અસ્પૃશ્યતા સાથે જ સંબંધ ધરાવતો હશે અને તે મારે જાતે જ જોઈ જવો જોઈએ તથા તેને વિષે મારે જાતે જ સૂચનાઓ આપવી જોઈએ. મારા ઉપર આવેલા કાગળો મને આપવામાં આવશે તો અસ્પૃશ્યતાને લગના નહીં હોય એવા કાગળો હું ખુશીથી પાછા આપીશ. આ કાગળોમાં મારા કામકાજને લગના કેટલાક કાગળો હોવાનો સંભવ છે. એવા કાગળોને વિષે હું સરકારની સૂચનાઓ માગીશ. હકીકત એ છે કે રાજદ્વારી બાબતો સિવાય મારે ઘણી માર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ છે, એટલે

એમાં શંકા નથી કે અત્યારે આમજનતા બધી બાવરી બની ગઈ છે. ફતવા (ઓર્ડિનન્સ) એએ લોકોને દગાવી દીધા છે. હું માનું છું કે લોકોની આ બધી જ દશા માટે લડનની ગુપ્ત પદ્ધતિઓ મોટે ભાગે જવાબદાર છે. સવિનયભંગની ચળવળ એમાં ભાગ લેનાર પુરુષો અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખતી નથી પણ તેમના ગુણ-ઉપર આધાર રાખે છે. હું જો ચળવળને દોરતો હોઉં તો સંખ્યાને ભોગ આપીને ગુણનો જ આગ્રહ રાખું. એમ થાય તો તરત જ લડત જિંચી કક્ષા ઉપર આવે. એ સિવાય કોઈ પણ રીતે લોકને લડતની ઉગવણી આપવાનું શક્ય નથી.

લડતના સંચાલન વિષે બીજું કંઈ હું કહી શકું એમ નથી. ઉપર જે વિચારો મેં દર્શાવ્યા છે તે કેટલાય મહિના યથા મારા દિલમાં મેં ભરી રાખ્યા હતા . . . મને એ ગમે કે નહીં પરંતુ આ ત્રણ અઠવાડિયાં દરમિયાન તો બધા સવિનયભંગ કરનારાઓનો જીવ જીવો રહેશે. તેથી કોંગ્રેસના પ્રમુખ એક મહિના સુધી અથવા તો છ અઠવાડિયાં સુધી આ લડત મોકૂફ રાખે તો સારું થશે.

હવે હું સરકારને એક અપીલ કરીશ. દેશમાં સાચી શાન્તિ સ્થપાય એમ જો તેઓ ચહાતા હોય, આજે સાચી શાન્તિ નથી એમ તેઓને લાગતું હોય, અને ફતવાથી રાજ્ય ચલાવવું તે કંઈ રાજ્ય ચલાવ્યું ન હોવાય એમ તેઓ માનતા હોય, તો આ મોકૂફીનો તેમણે લાભ ઉઠાવવો જોઈએ, અને સવિનયભંગવાળા બધા કેદીઓને બિનશરતે છોડી મૂકવા જોઈએ. આ કોંગ્રેસીમાંથી હું જીવતો પાર બિતરીશ તો પરિસ્થિતિ તપાસી જવાનો અને કોંગ્રેસના નેતાઓને અને, એમ કહેવાની હિંમત કરું તો, સરકારને પણ સલાહ આપવાનો મને મોકો મળશે. ઇંગ્લંડથી પાછા આવ્યા પછી જે તબક્કે મને શકવામાં આવ્યો હતો તે તબક્કે મસલત પાછી શરૂ કરવાનું હું પસંદ કરીશ.

મારા પ્રયત્નને પરિણામે સરકાર અને કોંગ્રેસની વચ્ચે કશી સમાધાની ન થઈ શકે અને સવિનયભંગ ફરી શરૂ કરવામાં આવે, તો તે વખતે સરકારની જો એમ મરજી યાય તો ફતવા રાજ્ય ફરી પાછું તે શરૂ કરી શકે છે.

પણ સરકારની જો એવી ઇચ્છા જ હોય, તો મને તો એ બાબતની શંકા નથી કે આપણે આ મુશ્કેલીનો રસ્તો કાઢી શકીએ. મારા પૂરતું તો હું કહી દઉં કે એ વિષે મારા મનમાં જરાય શંકા નથી કે ન્યાં સુધી આટલા બધા સત્યાગ્રહીઓ જેલમાં પુરાયેલા છે ત્યાં સુધી સવિનયભંગ પાછો જેંચી શકાય નહીં. ન્યાં સુધી સરદાર વલ્લભભાઈ, ખાનસાહેબ

અખુલ ગકુદારખાન, પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ અને ખીજાઓને છવતા દાટવામાં આવેલા છે ત્યાં સુધી કશું સમાધાન થઈ શકે નહીં. ખરી વાત તો એ છે કે જેલની બહારના કાઈ પણ પ્રાણુસને સવિનયભંગ પાઠો ખેંચી લેવાની સત્તા નથી. મને જે વખતે પકડવામાં આવ્યો તે વખતે કોંગ્રેસની જે કારોઆરી સમિતિ હસ્તીમાં હતી તેને જ એ સત્તા છે.

સવિનયભંગની લડત વિષે વધુ કશું હું નહીં કહું. કદાચ કહેવું જોઈએ તે દરતાં મેં વધારે કહી નાખ્યું છે. હવે મારે કશું પણ કહેવાનું હોય તો હું છાપાંબળાઓને વીનવીશ કે તેઓ મને હમણાં જરા પણ તકલીફ ન આપે. મને મળવા આવવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને પણ હું આમલ કહું છું કે તેઓ પોતા ઉપર અંકુશ રાખે. હું હજી કેદમાં જ છું એમ તેઓ ગણે. રાજદ્વારી અથવા તો ખીજા ચર્ચાઓ કરવાની ઉપવાસ દરમ્યાન મારામાં શક્તિ નહીં હોય. મને પૂરેપૂરી શાન્તિમાં રહેવા દેવામાં આવે એ મને મમશે. સરકારને પણ હું એટલું જણાવું છું કે મારી આ મુક્તિનો હું જરા પણ દુરુપયોગ નહીં કરું. આ કસોટીમાંથી હું છવતો પાર જીનરું અને મને જણાય કે રાજદ્વારી વાતાવરણ આજના જેવું જ ડહોળાયેલું છે તો સવિનયભંગને આગળ ધપાવવા માટે ખુશ્કી રીતે કે છૂપી રીતે એક પણ પગલું લીધા વિના હું સરકારને કહીશ કે મને યરવડામાં, મારા જે સાથીઓનો સગભમ ત્યાગ કરીને હું આવ્યો છું તેમની પાસે લઈ જાય."

ત્યાર પછી ગાંધીજી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ-વિષે સ્તુતિનાં વચનો બોલ્યા. તેમણે કહ્યું કે: "હું આશા રાખું છું કે મારું કહેલું સરકાર માની લેશે કે અમે જ્યારે જ્યારે રાજદ્વારી પ્રત્નોની ચર્ચા કરતા હતા ત્યારે ત્યારે સરદારને સરકારની મુશ્કેલીઓનો બહુ ખ્યાલ રહેતો હતો."

૨

[આજરમની આશમનો કબજે લેના માંડીજીએ મુંબઈ સરકારને લખેલો કાવળ]
અમદાવાદ, તા. ૨૧-૭-૧૯૩૩

ધિ સેક્રેટરી ટુ ધિ ગવર્નમેન્ટ ઓફ બોમ્બે,
હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, પૂના.
બાઈશ્રી,

સને ૧૯૧૫માં હું હિન્દુસ્તાન પાઠો કર્યો ત્યાર પછી સત્યની ઉપાસનાના હેતુથી સત્યાગ્રહાત્રમની સ્થાપના કરવી એ મારું પ્રથમ સ્વનાતમક કાર્ય હતું. આત્રમવાસીઓએ સત્ય, અહિંસા, અહાયર્થ, અસ્વાદ, અસ્તેષ અને અપારમહ, અભય, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, આદી જેના કેન્દ્રમાં છે એવું સ્વદેશી, સર્વધર્મ-

આજે સવારે મેં તમને રૂબરૂ જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે મારી માગણીઓનો નિકાલ કરવાનો ન્યાયી રસ્તો એ છે કે સવિનયભંગની આગતમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે હું કંઈ પણ ભાગ ન લઉં એની ખાતરી કરી લીધા પછી તા. પમીના કાગળમાં મેં જે સમવડો માગી છે તે બધી મને આપવામાં આવે.

લિ. સેવક

મેાં ૬૦ ગાંધી

[૮મી મે ૧૯૩૩ના રોજ ગાંધીજીએ એકનીસ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કર્યા પછી એમને ઊંઘી મૂકવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી તરત જ એમણે ઊપાંતેશુનીચે પ્રમાણે નિવેદન* ક્યું.]

“આ છુટકારાથી મને જરા પણ આનંદ થતો નથી. . . . આ છુટકારાનો લાભ સવિનયભંગની લડત ચલાવવાને માટે અથવા તો તેને દોરવણી આપવાને માટે હું કેમ ઊંઘાવી ચકું? એટલે સત્યના એક શોધક તરીકે અને સ્વમાની ગાણુસ તરીકે મારી ઉપર આ છુટકારાને લીધે ભારે બોજને અને તાણુ આવી પડે છે. મારા ઉપવાસ તો ચાકુ રહેવાના જ છે. મેં આશા રાખી હતી અને હજી પણ રાખું છું કે ઉપવાસ દરમિયાન કોઈ પણ પ્રકારની ચર્ચાઓમાં હું ભાગ ન લઉં, અને કોઈ પણ વસ્તુથી હું મુખ્ધ ન થાઉં. હરિજનકામ સિવાય બહારની બીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં મારા ચિત્તને હું રોકવા દઉં તો ઉપવાસનો આખો હેતુ માર્યો જાય. તેની સાથે જ ન્યારે હું છૂટકો છું ત્યારે મારી થોડી ચક્તિ તો સવિનયભંગની લડતનો અખ્યાસ કરવામાં રોકવા હું બંધાયેલો છું.

અશબ્દ લડતને વિશે તો હું એટલું જ કહીશ કે સવિનયભંગ વિશેના મારા વિચારોમાં તકભાર પણ ફરક પડ્યો નથી. અનેક સવિનયભંગ કરનારાઓએ જે બહાદુરી બતાવી છે અને આપબોમ આપ્યા છે તેમને માટે મારા દિલમાં પ્રણામ સિવાય બીજી કશી લાગણી નથી. પણ એટલું કહીને હું એ કહ્યા સિવાય રહી શકતો નથી કે આ લડતમાં જે ગુપ્તતા પેસી ગઈ છે તે એની ફતેહને ધાનક છે. એટલે લડત જે ચલાવવી જ હોય તો દેશના જુદા જુદા ભાગમાં આ લડતને જેઓ દોરવણી આપી રહ્યા છે તેમને હું આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે તેઓ તમામ પ્રકારની ગુપ્તતાનો ત્યાગ કરે. તેમ કરવાથી એક પણ સવિનયભંગ કરનાર મેળવવાનું તેમને મુશ્કેલ થશે તો તેની મને પરવા નથી.

* ૧૦મી મે, ૧૯૩૩ના ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માંથી.

સમભાવ, જાતમહેનત એટલાં પ્રતો સ્વીકાર્યાં છે. આશ્રમની અત્યારની જગ્યા સને ૧૯૧૬માં ખરીદવામાં આવી હતી. મોટે ભાગે આશ્રમવાસીઓની જ મહેનતથી આશ્રમની બધી પ્રવૃત્તિઓ આજે ચલાવવામાં આવે છે પણ મહેનતાણું આપીને બહારની મજૂરીની મદદ લેવાની પણ જરૂર પડે છે. તેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ભૌતિક શક્તિથી આલનાં યંત્રોની મદદ વિના એક ગ્રામઉદ્યોગ તરીકે ખાદીનું ઉત્પાદન.

૨. ગૌશાળા.

૩. ખેતી.

૪. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ પાઠખાનાસહાય.

૫ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.

આશ્રમમાં અત્યારે ૧૦૭ માણસો છે — ૪૨ પુરુષો, ૩૧ સ્ત્રીઓ, ૧૨ છોકરાઓ અને ૨૨ છોકરીઓ. અત્યારે જેઓ જેલમાં છે અને જેઓ આશ્રમની બહાર બીજા કામમાં રોકાયેલા છે તેમને આમાં નથી ગણ્યાં. અત્યાર સુધીમાં લગભગ એક હજાર માણસને ખાદીવિધાની તાલીમ આશ્રમે આપી છે. એમાંના ઘણાખરા હું જાણું છું તે પ્રમાણે ઉપયોગી રચનાત્મક કામ કરી રહ્યા છે અને પ્રમાણિકપણે આશ્રવિકા મેળવે છે.

આશ્રમનું દરરોજ રજિસ્ટર થયેલું છે. તેની પાસેનાં નાણાં અમુક અમુક કામો માટે અંકિત થયેલાં છે. દરેક ખાતાને સ્વાવલંબી બનાવવાનો અમારો ઉદ્દેશ હોવા છતાં જુદાં જુદાં ખર્ચોને પહોંચી વળવા મિત્રો પાસેથી અત્યાર સુધી દાન લેવાની અમને ફરજ પડી છે. અનુભવથી અમને જણાયું છે કે જ્યાં સુધી આશ્રમ શિક્ષણનું (એના વિશાળમાં વિશાળ અર્થમાં) કામ કરે અને તેને માટે ફી ન લે એટલું જ નહીં પણ શીખનારાઓને અન્નવસ્ત્ર પણ આપે ત્યાં સુધી તે પૂરેપૂરો સ્વાવલંબી થઈ શકે નહીં.

આશ્રમની સ્થાવર મિલકતનો અંદાજ રૂપિયા ત્રણ લાખ સાઠ હજારનો થાય છે. અને રોકડ સાથે જંગમ મિલકતનો અંદાજ રૂપિયા ત્રણ લાખ ઉપર થવા જાય છે. જેને રાજ્યપ્રકરણી બાગતો કહેવામાં આવે છે તેમાં આશ્રમ ભાગ લેતો નથી. પણ સત્ય અને અહિંસાના પાલનને અર્થે અમુક સંજોગોમાં અસહકાર અને સવિનયજાગ અનિવાર્ય છે એમ તે માને છે. તેથી ૧૯૩૦ની સપ્તમીજાનની લડત, લગભગ ૮૦ આશ્રમવાસીઓએ દાંડીની કૂચથી શરૂ કરી હતી.

વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જ્યારે એક તરફથી સરકારનું દોરદમન વધતું જાય છે અને બીજી તરફથી લોકોની બંધબીતતા પણ એટલી જ વધતી

જન્ય છે ત્યારે આશ્રમે વધારે મોટું બલિદાન આપવાનો સમય આવી શક્યો છે.

મારા ઉપવાસ છૂટ્યા પછી જે માહિતી મને મળી શકી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે :

૧. દેશના જુદા જુદા ભાગમાં સવિનયભંગ કરનાર વ્યક્તિઓને દાખી દેવા માટે પોલીસ તરફથી ત્રાસદાખી કબ્જે આપી ચરેરાટી ઉપગમવાની પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરવામાં આવે છે;

૨. સ્ત્રીઓનાં અપમાન કરવામાં આવ્યાં છે.

૩. લોકોને છૂટથી હરવા કરવાનું લગભગ અશક્ય બની ગયું છે.

૪. દેશના ઘણા ભાગોમાં કોંગ્રેસીઓ માટે મામસેવાનાં કામો કરવાનું અશક્યવત્ બની ગયું છે.

૫. ઘણી કાચી તથા પાકી જોશોમાં વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરનારા કેદીઓ ઉપર અપમાનભરેલા અને શારીરિક કબ્જા આપનારા સિતમ ગુજારવામાં આવે છે.

૬. લોકોના હૃદ બહારના બારે દરોડા કરવામાં આવે છે અને તે અતિશય ગેરકાયદે રીતે વસૂલ કરવામાં આવે છે.

૭. જે ખેડૂતો જમીનમહેસૂલ અથવા ગણેત ભરવાનો ઇન્કાર કરે તેમને તેમના ગુનાના પ્રમાણની હદ ઉપરાંત સજાઓ કરવામાં આવે છે. તેમાં ખુશી રીતે હેતુ એ હોય છે કે તેમને અને તેમના પાટાશીઓને ત્રાસથી ધથરાવી દેવા.

૮. છાપાંઓને મોટે ડુઆ મારવામાં આવ્યા છે.

૯. દૂકામાં દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સ્વમાન સાથે સ્વતંત્રતાથી રહેવું અશક્ય બની ગયું છે.

મને શંકા નથી કે આ બધા આક્ષેપો સરકારી મંડળોમાં નકારવામાં આવશે અથવા ગમે તેવા ખુલાસાથી ઉડાવી દેવામાં આવશે. સંભવ છે કે મારા આક્ષેપો અતિશયોક્તિથી મુક્ત ન હોય. પરંતુ ઘણા કોંગ્રેસીઓની સાથે એ ખરા માનવામાં હું એકમત છું. અને તેથી મને પગલાં ભરવાની ફરજ પાડવા માટે તે પૂરતા છે.

એટલે કેવળ કારાવાસથી મને શાન્તિ વળશે નહીં. તે ઉપરાંત મને સ્પષ્ટ ભાસે છે કે આશ્રમનો વિશાળ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ, આશ્રમ આ લડત સાથેનો સંબંધ સંપૂર્ણ રીતે છોડી દે એ સિવાય, સલામતીથી ચાલી શકે એમ નથી. આ સ્થિતિ સ્વીકારવી એ આશ્રમના મૂળજૂત સિદ્ધાંતનો ઇન્કાર કરવા બરાબર છે. અત્યાર સુધી મને આશા હતી કે કેટલાક આશ્રમ-

વાસીઓ સવિનયભંગ કરતા રહે એની સાથે આશ્રમ પણ ચાલુ રહી શકશે, અને જોકે કોંગ્રેસનું ધ્યેય તરત સિદ્ધ ન થઈ શકે તોપણ નજીકના ભવિષ્યમાં સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચે માનભંગ સમાધાન થઈ શકશે પણ કોંગ્રેસે સુલેહને માટે મારી મારફત પ્રમાણિતપણે હાથ લગાવ્યો તે વાઈસરોય તરફથી કુદૈવે તરકોડવામાં આવ્યો છે તે વસ્તુ અપ્રત્યક્ષ બતાવે છે કે સરકારને સુલેહ નથી જોઈતી, પણ દેશની મોટામાં મોટી અને એકમાત્ર નહીં તોપણ વધારેમાં વધારે યોગ્ય એવી રાજદ્વારી સરચા દાતે તરણુ વઈ તેને શરણે જાય એમ તે ધમ્મ છે આ વસ્તુ, બધા સુધી કોંગ્રેસને તેના વર્તમાન સલાહકારો ઉપર વિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી બનવી અશક્ય છે એટલે આ લડત જરૂર લવાશે અને લોકોની પાસે અત્યાર સુધીમાં તેમણે આપ્યા છે તે કરતા વધારે મોટા ભોગો તે માગશે આ લડતના ઉત્પાદક તરીકે સ્વાભાવિક રીતે જ મારી પાસેથી વધારેમાં વધારે બંધિતનની અપેક્ષા રહે, અને તે હું, જે વસ્તુ મારી નજીકમાં નજીક છે અને જે વસ્તુ મને વહાનામાં વહાની છે અને જેની રચના માટે મેં અને બીજા ધણા આશ્રમવાસીઓએ અપૂર્વ ધીરજ અને અપાર કામગીરી આ અદાર વરસ મહેનત કરેલી છે, તે વસ્તુનું બંધિતન આપીને જ કરી શકું. આશ્રમના એકેએક ઢોંગ અને એકેએક ઝાડ પાછળ અવિગ્નરણીય ઇતિહાસ અને પવિત્ર સરખરણો રહેલા છે એ બધા જ એક વિશાળ કુટુંબના અંગો છે એક વખત જે તદ્દન વેરાન ભૂમિ હતી તેને મનુષ્યપ્રત્યક્ષ એક આની લીલી વાડીવાળા સુર વસાહત બનાવવામાં આવી છે, આ કુટુંબને અને તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને વેરણુઘેરણુ ધરવોનું આખમ આસુ આવ્યા વિના અમારાથી ન બને આશ્રમવાસીઓ માથે મેં ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે ખૂબ વાતો કરી લીધી છે, અને તેમણે, ભાઈઓએ તેમ જ બહેનોએ અમારું આ કુટુંબ તથા તેની પ્રવૃત્તિઓને વિખેરી નાખવાની મારી સૂચનાને મનોનુમતે વધાવી લીધી છે જેઓ થોડાધણા પણ સચકત છે તેઓએ લડતની મોઢૂંટીનો કાગ પૂરો થયે વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે

અહીં એ જણાવવું જરૂરનું છે કે આશ્રમે છેલ્લા બે વરસથી જમીન મહેસૂલ ભરવાનો ઇન્કાર કરેલો છે અને તેને પરિણામે ધણી વધારે કિંમતની તેની વસ્તુઓ જપ્ત કરવામાં અને વેચી નાખવામાં આવી છે સરકારના આ કાર્યની હું કશી ફરિયાદ કરતો નથી. પરંતુ આવા જોખમ ભરેલા મનોગોમાં એક મોટી સમ્યા અવાવવી એ આનંદદાયક અથવા લાભદાયક ન જણાય. એટલી વસ્તુ તો હું પૂરેપૂરી સમજી છું કે કોઈ પણ રાજ્ય, ચાહે ન્યાયી હોય કે અન્યાયી હોય, લોકસત્તાક હોય કે પરદેશી

હોય, તેનો કોઈ પણ નાગરિક તેની સાથે સંબંધ આવે તો તેની માન મિનકત એ જમરદસ્તીથી ઘર્ષ લે અનિશ્ચિત કાગ સુધી લખાય એવી લડતમા જે બનવું અનિવાર્ય છે તેને આગઉથી સ્વીકારી લેવામા મને કેવળ ડહાપણ જ જણાય છે

પરંતુ આશ્રમને રિખેરી નાખવાનો નિર્ણય ક્યો હોવા છતાં અમે ધરતીએ છીએ કે તેની મંચળી માનમનાનો આર્થજનિક કામમા ઉપયોગ થાય એટલે કોઈ પણ કારણમર તેની કોઈ પણ અથવા તો તમામ જગમ મિનકત — રોકડ સુધા — નો અરકાર કરાને લેવા ન હજીએ તો મારો વિચાર તે એવા મિત્રોને સોપી દેવાનો છે કે જેઓ તેનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણ અર્થે, જે કામ માટે તે અકિં થયેલી છે તેમા કરે આ પ્રમાણે ખાતો નથો તથા કારખાના અને વજીટશાળાનો બંધો સરમામાન અખિન ભારત ચરખા સ્થ, જેના થકી એ પ્રવૃત્તિ ચલાવવામા આવે છે તેને સોપી દેવામા આપશે ગાયો અને ખીજ ઠોર ગોસેવા સ્થ જેના થકી અહીંની ગૌશાળા ચલાવવામા આવે છે તેને સોપી દેવામા આવશે પુસ્તકાલય જે સરથા પુસ્તકોની સભાળ લેવા તૈયાર હશે તેને સોપી દેવામા આવશે પૈસા અને ખીજ વસ્તુઓ જે જે આમામીઓના હશે તેમને પાઠ આપવામા આવશે અથવા તો જે મિત્રો એનો હવાલો લેવા તૈયાર હશે તેમને સોપવામા આવશે

પછી રહે છે જમીનો અને મકાનો, અને જમીન ઉપરના ઊભા પાક હું સૂચવું છું કે સરકાર આનો કબજો લે અને તેનું જે કરવું હોય તે કરે આ વસ્તુઓ પણ મે મિત્રોને સોપી દીધી હોત, પરંતુ તેમને જમીન મહેસૂલ ભરવું પડે એવા કાર્યમા હું ભાગીદાર થવા હજીએ નથી સ્વાભાવિક રીતે જ ખીજ સવિનયભગ કરનારાઓને તો એ સોપી ચકાવ જ નહીં એટલે હું એટલું જ હજીએ છું કે જમીનો, મકાનો, કીમતી ઝાડો અને ઊભા પાકોને ખીજ ઘણી જગ્યાએ બંધુ છે તેમ જરણાદ થવા દેવાને બદલે મારો ઉપયોગ કરવામા આવશે.

જમીનના એક ટુકડા ઉપરના મકાનોમા કેટલાક હરિજન કુટુંબો રહે છે અત્યાર સુધી તેમની ખાસેથી ભાડું લેવામા આવતું ન હતું એમને સવિનયભગમા સડોવવાની મારી હજી નથી તેઓ હવેથી આશ્રમના ટ્રસ્ટીઓને વાર્ષિક રૂપિયા એકનું નામનું ભાડું આપશે અને જેટલી જમીન ઉપર એ મકાનો આવેલા છે એટલી જમીનના જમીનમહેસૂલ માટે જવાબદાર ગણાશે

ને કોઈ પણ કારણસર ઉપર જણાવેલી મિલકતનો કબજો સરકાર નહીં લે તોપણ આશ્રમવાસીઓ તો હડતરી મોકૂફની મુક્ત પૂરી થયે એટલે કે ૩૧મી તારીખ પછી આશ્રમનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં જશે, સિવાય કે એ તારીખ પહેલાં જ સરકાર આશ્રમનો કબજો લે. આ કાગળનો જવાબ મને તારથી આપવામાં આવે એવી મારી વિનંતી છે. ખાસ કરીને જંગમ મિલકતની બાબતમાં સરકારની ધમ્મી થી છે તેમને વેળાસર જણાવવામાં આવે, જેથી કરીને તેનો નિકાલ મારે જ કરવાનો હોય તો હું તે કરી શકું.

લિ. સેવક

મે ૧૦ ૬૦ ગાંધી

[આ કાગળનો જવાબ મુંબઈ સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી મિ. મેક્લેલ તરફથી પૂના તા. ૨૮મી જુલાઈ ૧૯૩૩ના રોજ એવા આપવામાં આવ્યો કે:]

તમારા તારીખ ૨૬-૭-૧૯૩૩ના કાગળની પહેલું સ્વીકારવાની મને સૂચના થયેલી છે.

[ત્યાર પછી તા. ૩૦-૭-૧૯૩૩ના રોજ ગાંધીજીએ મુંબઈ સરકારને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો:]
સેક્રેટરી, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, પૂના.

મંગળવારે સવારે આશ્રમનો ત્યાગ કરી જવાની હું આજ રાખું છું. હું જે છૂટો હોઈશ તો મારા સાથીઓ સાથે ટૂંકી મજલો કરતો હાથ ધરત તો રાસ જવાની ઉમેદ રાખું છું. તેમાં હેતુ જેમને ખૂબ જ વેડવું પડ્યું છે એવા આશ્રમવાસીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાનો છે. તેમને સામુદાયિક સવિનયબંધ કરવા નોતરવાની ધમ્મી નથી. પરંતુ કોમિસના હરાવ અનુસાર વ્યક્તિઓને સવિનયબંધ કરવાનું કહેવામાં આવશે. આશ્રમવાસીઓને દારૂનો ત્યાગ કરવાં અમે સમજાવીશું; દારૂનાં પીકાંવાળાઓને એ ધંધો છોડી દેવાનું કહીશું; પરદેશી કાપડના વેપારીઓને કેવળ ખાદીનો જ વેપાર કરવાની વાત કરીશું; અને બીજા સૌને કોમિસનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવાનો આગ્રહ કરીશું. હિંદુઓને અરપૃસ્થના કાઠી નાખવાનું સમજાવીશું. હું પોતે અને મારા સાથીઓ, ત્યાસે દમડી પથુ રાખ્યા વિના કૃચ કરવાના છીએ. ગામડાંના લોકો રોટલા આપે તે ખાઈશું. મને જે વહેલો પકડી લેવામાં આવશે તો મારા જતીસ સાથીઓ, જેમાં સોળ બહેનો છે, તેઓ કૃચ ચાલુ રાખશે. — ગાંધી.

[તા. ૩૧-૭-૧૯૩૩ ના રોજ રાત્રે ગાંધીજીને પકડીને સાબરમતી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાંથી ચરવડા લઈ ગયા. તા. ૪-૮-૧૯૩૩ના રોજ તેમનો કેસ ચરવડા જેલમાં ચાલ્યો તે વખતે મેનિસ્ટ્રેટ સમક્ષ તેમણે કરેલું નિવેદન નીચે આપ્યું છે.*]

ગાંધીજી ઉંમર વરસ ૬૪, રહેવાસી સાબરમતી-અમદાવાદના, એમણે પોતાનો ધંધો કાંતનાર, વણનાર અને ખેડૂતનો જણાવ્યો, અને ઉમેયું કે હું અદાલત સમક્ષ એક ટૂંકું નિવેદન કરવા ઇચ્છું છું.

જુદા જુદા સાક્ષીઓ અહીં આવીને જે કહી ગયા છે તે તફત ખરું છે. મુંબઈ સરકારના હુકમોનો મેં કરેલો ભંગ જાણી જોઈને અને ધરાદા-પૂર્વક કરેલો ગણાય. તે મેં શા સારુ કર્યો એ હું ટૂંકમાં જણાવીશ.

બંધારણથી સ્થપાયેલી સરકારના હુકમોનો ભંગ કરવાનો મને શોષ ધર્મ આવે એમ હું માનતો નથી. હું શાન્તિને ચાહનારો છું અને જે રાજ્યમાં હું રહેતો હોઉં તે રાજ્યના કાયદાઓનું સ્વેચ્છાપૂર્વક પાલન કરું એવો મારો નાગરિક હું અને પોતાને માનું છું. પણ એવા નાગરિકના જીવનમાં કેટલાક પ્રસંગો એવા આવે છે જ્યારે રાજ્યના કાયદાઓ અને હુકમોનો અનાદર કરવાની તેની દુઃખદાયક ફરજ ધર્મ પડે છે. સને ૧૯૧૬માં મારે માથે એવી દુઃખદાયક ફરજ આવી પડી હતી, એ સુવિદિત છે. મારે એકલાએ જ સવિનયભંગ કરવો એમ નહીં, પણ બીજાઓને પણ તેમ કરવાનો ઉપદેશ આપવો એ મને મારી ફરજ જણાઈ હતી.

જે કાયદા નીચે અત્યારે મારો કેસ ચલાવવામાં આવે છે તે કાયદો જ, મારા આક્ષેપનો આંખે જોડીને વળગે એવો એક પુરાવો છે. મારો આક્ષેપ એ છે કે હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે જે રીતે રાજ્યનું તંત્ર ચાલી રહ્યું છે તે તંત્ર કેવળ અન્યાયી જ નથી પણ દેશનું આર્થિક અને નૈતિક અધઃપતન કરનારું છે. હમણાં મને થોડો વખત જેલની જહાર રહેવાનું મળ્યું. તે દરમિયાન સંખ્યાબંધ સ્ત્રીપુરુષોના સમાગમમાં હું ગાળ્યો. તે દરમિયાન મેં જે શોષ કરી તે શોષ મને અતિશય દુઃખદાયક લાગે છે. આ દેશમાં રહેતા તમામ લોકો—જિંયા અને નીચા, સુશિક્ષિત અને નિરક્ષર, ગરીબ અને તલંગર, સઘળા જ—દુઃખી ગયા છે, અને પોતાના સ્વાતંત્ર્ય તથા માલમિલકતનું હરણ થવાના કાયમ ભયની નીચે રહે છે.

* તા. ૫-૮-૧૯૩૩ના 'દાર્દરસ ઓફ ઇન્ડિયા'માં પ્રગટ થયેલું.

એ વાતાવરણમાં રહેવું તે મારે માટે એક કસોટી હતી. છેક બાળપણથી હું સ્વભાવે જ અહિંસામાં દૃઢતાપૂર્વક માનતો હોઈને મારે નસીબે સ્વેચ્છા-પૂર્વક જે કષ્ટ સહન કરવાનું આવે તે સહન કરવાની રીતનો મેં આશ્રય લીધો. જે વેદનાથી મારું અંતર પ્રજ્વળી રહ્યું હતું તેવેદના કંઈક અંશે ઝોછી કરવાનો આ એકમાત્ર રસ્તો. મારી પાસે હતો. આવાં કારણોને લીધે જ સરકારના આ તંત્રની સામે મારાથી જેટલો યર્ષ શકે તેટલો, અને મારા જેવો શાન્તિને આહવાર માણુસ જે કરી શકે તે વિરોધ હું કરી રહ્યો છું.

હવે એક જ શબ્દ ઉમેરીશ. તમે અથવા તો સરકાર અને સળ કપાં પછી જેલમાં કેદી તરીકે અને અમુક વર્ગમાં મૂકશો. મારે જણાવવું જોઈએ કે કેદીઓને અ, બ, અને ક વર્ગમાં મૂકવાની પદ્ધતિ અને ખૂબ જ નાપસંદ છે. ખીજા કેદીઓને હકની રૂએ ન મળી શકતી હોય એવી કશી ખાસ સગવડો બોગવવાની મારી ઇચ્છા નથી. એટલે સરકાર જેમને હલકામાં હલકા મણુતી હોય એવા કેદીઓના વર્ગમાં મુકવાનું મને પસંદ છે.

અંતમાં હું જણાવીશ કે આ બે ત્રણ દિવસ જે અમલદારોના સંસર્ગમાં હું આવ્યો તેઓ મારી અને મારા સાથી પ્રત્યે બહુ વિનય અને આદરથી વર્ત્યા છે. તે માટે તેમનો હું આભાર માનું છું.

પછી ગાંધીજીએ નિવેદન ઉપર સહી કરી. મેનિસ્ટ્રેટ તહોમતનામું ધડી કાઢ્યું કે બોમ્બે પ્રેસિડન્સી ઇમજન્સી પાવર્સ અંકટની રૂએ તમને જે સૂચનાઓ અને હુકમો આપવામાં આવ્યા હતા તેનો તમે આજે સવારે ઇરાદાપૂર્વક ભંગ કર્યો છે. ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે હું તહોમતનામું ઇરાખર સમજ્યો છું. પછી તમે ગુનો કબૂલ કરો છો કે નહીં એવો સવાલ પૂછવામાં આવ્યો, તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે, 'મેં ગુનો કર્યો છે.'

સૂચિ

[ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને મહાદેવભાઈ એ ત્રણના ઉલ્લેખો પુસ્તકમાં ઠેર ઠેર આવતા હોવાથી જરૂર વિના તેમનાં નામનો સૂચિમાં સમાવેશ કર્યો નથી.]

અભંગેર ૨૫૩
 અડવાની, મેજર ૩૨૫, ૪૮૯
 અદારસો સત્તાવન ૦૫૫ની અને ૧૯૩૩ની
 સિધ્ધિની સરખામણી ૧૨૭
 અલ્લે ૧૪૧, ૧૪૩, ૩૪૨
 'અનહુ ધિસ લારક' ૧૨૯
 અનસારી, ડો. ૨૮૪, ૪૩૦, ૪૪૯, ૪૫૦
 અનસુયાબહેન ૧૮૧, ૩૨૪, ૩૩૫
 અમલુલ સલામ ૩૪૨, ૩૬૩
 અમદાવાદ ૪૪, ૨૩૦, ૨૫૮, ૩૨૧, ૩૩૦,
 ૩૬૦, ૪૪૮, ૪૮૯
 'અમૃતલકાર પત્રિકા' ૭૧
 અમેરિકા ૯૧, ૧૨૧, ૧૬૨, ૧૮૩, ૨૨૩,
 ૨૫૧, ૨૫૨, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૬૩, ૪૭૧
 અરહેસર ૬૫-૬
 અર્વિન, લોર્ડ - વાઇસરોય ૧૨૭, ૧૬૨,
 ૩૦૦, ૩૪૫; જુઓ વાઇસરોય
 અર્વિન, હલેકટર ૩૨૪
 અલ્લાહાબાદ ૮૬, ૨૫૭, ૪૨૦
 અસહકાર ૬, ૧૨૮; અને સહકારની
 મીમાંસા ૨૦૦-૧
 અસહ્યવહી ૩૧૫
 અસ્પૃશ્ય ઝોજી - એ વિષે શાસ્ત્રાર્થ ૩૧
 અસ્પૃશ્યતા ૬; અને વર્ણાશ્રમધર્મ
 ૯૨-૩; અસ્વાયીન ૧૭૬; અમલકાની
 અને ખીલ દેશોની ૨૨૩; અઆત્મ-
 શુદ્ધિ વિના ન ભય ૪૦૫; -થી હિંદુ
 ધર્મ નાશ પામે ૪૨૪; ૦ન ભય
 તેા, હિંદુ ધર્મનો નાશ ૩૮૬; -ના
 પાપનો ઇલાજ ૨૬૨; -ના પાપા હાલી
 ગયા છે ૧૯, -નું કામ શા સારુ?

૨૦; -ને શાસ્ત્રોનો આધાર નથી ૩૭૦;
 ૦ વિષે શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય ૩૭૦-૧
 અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ૧૮, ૨૬; અને
 શેટીમેટી-વ્યવહાર ૬૧-૭, અને
 સંવિનયધર્મ ૧૧, ૧૮, ૩૮૭-૬;
 ૦ એક અનિવાર્ય ફરજ ૩૬૫; ૦ ખાતર
 શુદ્ધતાન ૧૨; -થી વર્ણાશ્રમનો
 લોપ? ૧૧૬; -ના કામની ઇટ અંગે
 પત્રવહેવાર ૪૭૮-૯૧; -ની ચળવળ
 ૩૮૬; -ની દુનિયા ૫૧ અસર ૧૩૫;
 -ની પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય ૪૧૫; ૦ માટે
 ઉપવાસની જરૂર ૪૨૧-૨; ૦ શાસ્ત્રદારી
 બાજુ? ૩૯૧-૮; ૦ વિષે રહેલી ભેન્સ
 સાથે ગયા ૧૨૨-૩
 અહ્યાયાશ્રમ ૨૭૪
 અહિંસા ૨૨-૩, ૨૩૪; અસિધારા છે
 ૧૧૨; -થી જ શુદ્ધપણું મિત્તાય ૨૧૦
 અજીતકર, પ્રો. ૨૦૯
 અંહલેસરિયા ૧૩૦
 અંતરાત્માનો અવાજ ૪૬-૫૦
 આદ્યનરદાર્ધન ૧૭૧
 'આત્મકથા' ૪૫૫, ૪૬૭, ૪૭૧
 આત્મા ૦ન શત્ છે ૬૭
 આર્નલ્ડ ૧૮૯, ૧૯૧, ૩૨૪
 આરિકા, ફિલિપ્ ૧૭, ૫૨, ૬૯, ૭૩,
 ૧૯૬-૭, ૨૧૯, ૨૨૩, ૨૨૬, ૨૩૦,
 ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૭૧, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૨૧,
 ૪૫૬
 આનિદઅલી ૩૧૫, ૩૩૩
 આચર, ગોવિંદરાધવ ૨૧૬
 આચર, રાજા ૧૦૬, ૧૩૦, ૨૫૩, ૩૯૬,

૪૦૦; —નાં બિલ ૧૧૭-૮, ૧૪૨-૩;

—નાં બિલની ચર્ચા ૧૦૦-૧

આચર, શિવસ્વામી ૨૧૭

આયલેન્ડ ૧૧૬, ૧૬૨, ૩૩૫

આચંગર, શ્રી. વી. વી. શ્રીનિવાસ ૩૬૧,

૩૬૭, ૩૬૮

‘આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન’ ૩૪૦

આર્ય, બિરાપ, ડેન્ટર્બરીનો ૩૦૦

આલેમેડા ૪૩૦, ૪૩૪

આલાંબહેન ૨૦૩, ૨૬૩

આશ્રમ ૧૩, ૩૮, ૪૨-૩, ૬૩, ૧૭૮, ૨૩૨,

૨૪૦, ૨૭૪, ૨૮૩, ૨૯૧, ૩૦૨, ૩૨૩;

ગાંધીજીની મૂર્તિ ૨૮૩; ગદોરા ઉપવા-

સની કાવડ ચલાવવાનો વિચાર ૨૮૧-૨;

—નો કબજે લેવા અંગે સરકારને કાગળ

૪૦૬-૫૦૪; —ના ત્યાગ વિષે તાર

૫૦૪; —નો ઉપવાસમાં ફાળો ?

૨૬૦-૧; ગ્રંથોગણાણ ૧૨; ગમાટે

ઉપવાસ નથી ૨૫૭; વખત આવ્યે

હોમાઈ ભય ૩૧૮; વાસીઓ સાથે

લડત અંગે ચર્ચા ૩૧૭-૮; વાસીઓ

સિંહનીતિ ધારણ કરે ૩૨૪

આસામ ૩૫૭

આંદામાન ૧૭૮

આમેડકર, ડો. ૭૨, ૮૫, ૧૦૩, ૧૦૮,

૧૨૬, ૧૩૩, ૧૩૮, ૧૪૧, ૧૪૨,

૧૪૪, ૧૪૬, ૧૫૪, ૧૬૪, ૧૬૩, ૨૦૦

૨૪૫, ૨૪૬, ૨૬૧, ૨૬૪, ૨૭૦,

૨૭૮-૯, ૪૨૧, ૪૮૩, ૪૮૦; ગ્યાત્-

ર્વણ વિષે ૧૧૬; —ના અરપૂરવતા-

નિવારણની ચળવળ વિષે વિચારો

૧૧૮-૨૨; —ની ચૂંટણી વિષે ચર્ચા

૨૪૨-૪; ગમદિરપ્રવેશ વિષે ચર્ચા

૧૨૧-૨; ગંગા આચરના બિલો વિષે

ચર્ચા ૧૧૭-૮

ઇન્ડિયન ૭૬, ૧૧૧

‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ ૩૪૦

‘ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી’ ૨૬૩

ઇલ્લડ ૫૦, ૧૦૫, ૧૫૦, ૨૨૩, ૨૭૬,

, ૩૦૦, ૩૧૫, ૩૩૫, ૩૪૬, ૩૮૬, ૪૩૨;

જુઓ વિભાગ

ઇમર્સન ૩૦૬

ઇશુ ૪૦, ૫૪, ૧૨૬, ૧૪૬, ૨૦૭, ૨૮૪,

૪૬૦, ૪૭૧, ૪૭૨

‘ઇશુચરિત’ ૧૫૫

ઉત્કલ ૨૨૦

ઉપવાસ ૮૬, ૧૨૬, ૨૮૬; ગમને ફેલ-

કમન ૪૬૬; ગમને પ્રાર્થના ૧૭;

ગમરપૂરવતાના પાપનો એક જ ઇલાજ

૨૬૨; ગમને એક મુલાકાત ૨૬૬-૮;

ગમને જ લેઈએ ૨૬૪; ગમાપણા

પાપને માટે ૪૧૮-૯; ગમાશ્રમ માટે

નથી ૨૫૭; ઈશ્વરની ભેટ ૪૦૮-૯,

૪૩૭; ઈશ્વરે મોડા મોકાયા ૨૬૩;

એકલા ગાંધીજી જ કેમ કરે ?

૧૬-૨૦; ગકરનારની યોગ્યતા ૪૦૨,

૪૦૩; ગેલપનવાળો ૩૬; ગેઈ

સાથે ન કરે ૪૦૨; ગેને માટે છે ?

૨૬૨, ૪૨૪; ગેની સામે ? ૪૦૧-૨

૪૨૪; ‘ગ્યુકાદા સામેના ૨૭૩;

ગાંજવાનો પ્રયત્ન ૧૦૩; ગાણાસર

છે ૨૭૨; ગતપર્થના નથી ? ૪૬૧-૨;

ગતોડતાં બચ્યા ૩૫૦; ગયાક કે

નિરાસામાંથી ઉદ્ભવ્યા ? ૨૮; —થી

કબને કલેજન મળે ? ૨૮૨-૩;

ગેવદાસ સાથે ચર્ચા ૨૫૬-૬૩;

ગમર્નું અવિશાન્ય અંગ ૨૫૮; —નાં

કારણોત્તું પૃથક્કરણ ૨૬૨; —ના પારણાં

૪૪૬-૫૦; —ની અસર ૨૫૭; —ની

અરપૂરવતાનિવારણના કાર્ય માટે

નર ૪૨૧-૨; —ની કાવડનો વિચાર

૨૬૩, ૨૭૨, ૨૮૧-૨; —ની નર

માને છે ૨૬૪; —ની વધતી શક્યતા

૧૦૪; —ની સાંકળ ૨૬૮, ૪૧૫, ૩૩૧,

४०२; -तुं निमित्त ओक न नथी
 २६४; -नो अर्थ ४१४; -नो आरंभ
 ३४८-६, ४३६; -नो व्रतम ४१६-८;
 -नो निष्कृत्य ४०१; -नो विचार न
 उादाय २६०; -नो छेत्तु २८८, ३५४,
 ४०३, ४०५; -न्याय विना नथी
 निपाद्य भाटे ३५४; ०पाप घावा
 भाटे २६२; ०प्रायश्चित्त भाटे २८५;
 ०पक्षार होता' तो वदेवा २७१;
 ०भरल विरुद्ध कर्था छे २८७;
 ०भाटे आदेश भज्यो छे २८७;
 ०भाटे जांधीछ नवरा नथी २६०;
 ०भाटे ओक वस्तु नवापहार नथी
 २६४, २६६; ०भाटे नोटिसनी न३२
 नथी २६३-४, ०भाटे भंथन रंधय-७;
 -मा आश्रमने क्षणो ? २६०-१;
 -मां नमरदस्ती ? १७; -मां इनाथ
 नथी २७३; -मा नीवा के आश्रम
 नवापहार नथी २६१; -मां विनोद
 ३५६-६०; -मा साथीओतुं कर्तव्य
 ४०३-४; ०वाद्यसरोयनी निघने
 भंनूरी न भजे तो ४; ०विना
 प्रार्थना न होय ६१; ०विषे देवदास
 साथे अर्था २५६-६३, ०विषे खाजो
 २६४-६; ०विषे संहरी ४८६-७;
 ०शा भाटे कर्था ? ६४; ०शुद्ध २८६;
 ०शुद्धि भाटे २९७; ०शुद्धिपक्ष छे
 २६३, ०सदानुभूतिमा न पाय ३३४,
 ०साया क्यारे हडेवाय ? २८५; ०सखक
 हेतुयी करेवा १७, ०हरिजनप्रवृत्तिने
 शुद्ध राभवानो ओक न वपाय २८०;
 ०हरिजनाने भाटे ४१६-२०;
 ०छिंदु-मुस्लिम अकता भाटेना २७०;
 ०छंदयने रोधवा भाटे २८६

०पासनी मक्षारान १३८,

०दिडिया ७
 ०भिंवादेवी १४१

०त्रेया, हेरिसन ३५५
 'ओक्षा वपर ओन्पीडाक्षिस' ३२६
 ओहन २३७, ३५६
 ओ-दूड १८, २०, ४७, ५४, १०५, २१८,
 २२७, २५६, २७६, २७६, २६५, ३४६,
 ३४८, ३४६, ३५४-५, ३५७-८, ३६२,
 ३६५, ४३२, ४५४, ४५५, ४६५
 ओरिस्टारि, प्रिन्सेस १८७, २२३, २२७,
 २४८, २६५, ३२४, ३२५
 ओहन होरप १८७-८
 ओसिवाञ्जर २२२
 ओवेक्याडर, होरिस १७, ५४, ३३
 ओदिसन ३००
 ओसिरिया २२२
 ओटवर्थ ४६३-४
 ओड गोमन ३२७
 ओरिस्टा ५५
 ओरिस्टिया ७४, ६१
 ओलेली १३६, १३६, १९०, २५६, ३२६,
 ३३४, ३३३, ३४८, ३६४
 एपीर २१४
 एमनामडेन १६३
 एमनास ६२ ४२
 ' एमिंम स्ट्रमल होर पावर' ३३६-४०
 एनाथी ३१५, ३३७
 एर्जाटिक १५६, ३१०
 एर्ल भाटिन २५२
 एर्ल वेनपूड ३३७
 एर्मांशाव ३३, ३४-५
 एडकता ६६, ११३, १७६, २१७, २२२,
 २४६, ४२०, ४३३
 एडिकट ४७६, ४८७
 एयननधा ६२
 एडक, प्रेमनामडेन ८०, १६१, २३२,
 ३४१, ३६३
 ' एमनापानुं एवंगरि' २३८-६
 एडियावाड ३४१.

कानपुर १०३, २१७
 'कायदानि शिभाभङ्ग' २१२
 कालं हीय ३५५
 कालेलकर, काकासाहेब १८, १९, २१, २७,
 १७, ६८, १५४, १७३, १७५, १७६,
 १८६, १९५, २०३, २१०, २१४,
 २१६, २१८, २१२, २७१, २७२, २६२,
 ३३०, ३३१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५,
 ३५७, ४४६, ४६१, ४६३; ० उपवास
 अंगे अर्था २६३-५; ० शिस्तक १७७-८

कालेलकर, भाण ३२४
 कान्धीर २१८
 कालिदास ३६०
 किम्बनर ११७, २१५
 श्रीकावार्ध ४४८
 श्रीश्रीजडेन १८
 कुंरेशी, वहीई ३२४
 कुंरेशी, लुमीई ३२४
 कुंअड, पंडित लुईयनाथ १०३, १८१, २२१
 कुंअडोळुभ १६६
 कृपालानी, गिरधारी १८
 कृष्णदास २४८
 कृष्णा ५७
 कुनेडा ४५४, ४६३, ४७१, ४७२
 कुनेनोर १६२
 कुंठोरी ३००
 कुलनजेक २२७, ३६०
 कुलपन १६, २७, २८, ५१, ६८, १४०,
 ४७६, ४८२; ० साथे गांधीजना
 उपवास साथी १ ६
 कुलिकेनिया देडा
 कुवलानंद, रवामी ३७१
 कुवणराम २२६
 कुसवळ ३२२
 'कुसरी' १४, १८
 कुणकर, १४४, १८०, २६१, ३०३; -नी
 महिरप्रवेश अंगे सूचना १४२; -नी
 प्रायश्चित १४४ .

कुणकर, हाशीनाथ १४२
 कुर्णनूर २२८
 कुर्णराव १३७, १३८, १५८, १६१, १६४,
 १६०, २७६, २७७
 कुंठन, गि. ३२५, ३२६
 कुंठाट २०६, २७०
 कुंठोसे १६२
 'कुनिक्ल' १६५, १७६, ३३०
 कुंभवेळ ४२
 कुंडाला घाट ३२६
 कुंडराव ३२६
 कुंभाता, जडेसाम २१६, २५३, २८४
 कुंभान, अळडुल मङ्गारामान ४६६
 कुंभारोवक ३३७, ३३६
 कुंभारीवाले ३०
 कुंभरोजडेन २६२, २६८-९, २७३, ४३०
 कुंभडी, ४८८
 कुंभान, २०६
 कुंभवाल ३१६
 कुंभा २८५
 कुंभगील, भिसिस ८६
 कुंभी, कुरुरणा १३०, १८५, २८३,
 २६५, ३२४, ३२५, ३३३, ३४१,
 ३४२-३, ३६४, ४३१, ४४५-६, ४५१,
 ४६७, ४६८, ४७८
 कुंभी, हाशीजडेन २१
 कुंभी, गोवणदास (उडे) काजिदास १५६
 कुंभीज ० अनासक्ति विषे १४१; ० अग्ने
 संततिनियमन १०; ० अग्रमानितकोळु
 थाया ३०८; ० अग्रमाननुं राण होत तो १
 १०७; ० अग्र 'नो अर्थ' २५६; ० अ-
 राण्यवादी १४०; ० अलंकारो पडरेवा
 विषे ५७; ० अलीभाईयोधी देम छटा
 पड्या १ २०६; ० अवतार १ ४०१;
 ० अवेध परिषदमां भाषणु ३०३-१७;
 ० असत्य विषे ११३-४; ० असदकार
 १२८; -नो अर्थ १३२-३; ० अरपूरयदा

વિષે જુઓ અરપૂરવતામાં; અરપૂરવ-
તાનિવારણ વિષે જુઓ અરપૂરવતા-
નિવારણમાં; અરિસા ૨૩૪, અસિ-
ધારા ઉ ૧૧૨, -થી જ ગુંદાપણું
જિતાય ૨૧૦; અસિદ્ધિઓ દરિલન-
નેવા કેવી રીતે કરે ૧ ૮૬-૯૦; અંગેલે
સામે દેખનથી ૩૦૭; અંતરના અવાજ
વિષે ૩૮-૯, ૪૬-૫૦; અંતરેકૂર્તિ વિષે
૩૦; અંગના રાવણે ૨૭૮; અંગની
વ્યવસ્થા રહે તે વર્ણો નાશ પામે ૧૧૨;
અંગે સત્તા લેવાનો વિચાર ન હોય
૨૬૮; આત્માની આપણા જગથી
મેળવવાની ઉ ૩૧૫; આત્મકથાનાં
સ્મરણે ૧૫૬; આત્મગુણિ -ની
આવરણતા ૪૦૨, વિના અરપૂરવતા
ન નય ૪૦૫; આત્મા એક ઉ ૬૬;
આધ્યાત્મિક બાળકમાં અંતઃપ્રેરણા
જ સાથે ૨૭૪; આત્મવંશિકતા વિષે
૬૫; આપણે સૌ ઝોઝોની વચ્ચે
બેઠેલા છીએ ૨૭૭-૮; આર્થત્વની
બાવનામાં હોય ઉ ૧૪૫; આ વખતે
સરકાર ચિટાઈ ઉ ૩૪૧; આત્મ
કેમ શોકે એની ચિતા ૧૬૧, -ના
પ્રયોગો વિષે ૨૨-૨૩, આરી મૂર્તિ
ઉ ૧૮૩, -માં શેણ રહે ૧ ૪૨-૩, -માં
ફેરફારો વિષે ૩૦૨-૩, વાસીઓ
સિદ્ધનીતિ ધારણ કરે ૩૨૪, વિષે
મથન ૨૫૪-૫, આશ્રમીઓ સાથે
લડત અંગે ગર્ગા ૩૧૭-૮; આશ્રમે
લડત આપ્યે હોમાઈ જણું જોઈએ
૩૧૮; આશ્રમધર્મ વિના વર્ણધર્મ
ન સંભવે ૧૪૫; ઇસ્લામની મૂર્તિ-
પૂજા ૨૧૩; મીઠર અમલકપરવટની
હસોદી નદી કરે ૨૯૧; ઉ ૪૧,
અન્યરહસી ઉ ૧ ૧૭, -ના
ચલાવ્યા ચાલણું ૭૦, અસાક્ષાર
વિષે ૪૧૧-૨, હૃદયમાં વસે ઉ ૨૮૬;

ઉપવાસ વિષે જુઓ ઉપવાસમાં;
ઝંઝનીય ગુણથી બને ઉ ૨૩૩;
એકના જ ઉપવાસ કેમ કરે ૧ ૧૦-૨૦;
એકાએક આવેલા સ્વરાજ વિષે ૧૩;
એકાથી ગુજવાનું આવે તેથી પ્રયોગ
ન ઉઠાય ૧૯૩; ૦ કરજ વિષે ૬૬;
કામવાસના વિષે ૧૬૧; કાવલ
તોડનાર માનવદવાના કામની છૂટ
માખી રાકે ૧ ૩૨૮; કાળ પણ
સત્ય જ ૧૬૩-૪; કુટુંબમાં ગુપ્ત
કરાવવા આવ્યા છું ૧૬૫; કૃષ્ણ-
ઈશુ વિષે ૪૦; કોટીઓના ધર્મ અને
અધિકાર વિષે ૧૩૧; કોટીઓની
ફરજ ૧૫૬; કોટીની ફરજ અને
અધિકાર ૧૭૨; કહરકસર વિષે ૨૨;
કેલપનને કેળ ન ઉઠાય ૧ ૨૮;
કેલપનવાળો ઉપવાસ સદાનુભૂતિનો
૩૬; કેલપન સાથે ઉપવાસ સાથી ૧
૬; કેવા દિંદુ ધર્મ માટે પ્રાણત્યાગ
૧૭૬; કેવી સીએ પરણવાની ૧૨૨
૨૫૪; કેળવણી વિષે ૧૫૬; કેઠઈના
ખોરાકની દીક્ષા ન કરાય ૩૦૩; ક્રોધ
સાથે જોર હોય જ ૮૧; ખોટા
નિર્ણયો બદલ્યા ઉ ૨૫૬; ખોરાક
અનુમદ માનીને લેવાય ૫૮; ખોરાક
હવાની જેમ લેવાય ૬૧; ગણતરી-
બાજીથી લડત ન ચલાવાય ૩૧૪;
ગુજરાતમાં દરિલન કામ મુરદલ
૨૨૩; ગોખલેનયંતીની ઉત્પત્તિ વિષે
૭૧; ગોખલેન બાદરાહી સ્વાગત
વિષે ૫૨-૩; ગોખલેની ચૂકીનો
પ્રસંગ ૩૫૬-૬૦; ગોખલે પાસેથી
શુ શીખ્યા ૧ ૨૪૬; ગોદિલ સાથે
વર્ણધર્મ અંગે ચર્ચા ૧૧૦ ૨; ગામ-
સેવક અને ઘડિયાળ ૫૬; ગ્યરમાં
ઉભાવાનો પ્રયોગ ૨૦૩; ગ્યંગીઝ-
ખાનની રીતે જલત ન નમે ૬૮;

વ્યાજવહી મહત્વ ૧૦૧, વ્યક્તિ
 નાખવા વિષે ૧૫૯ ૬૦; વ્યૂટણી
 વિષે આગેડકર સાથે ચર્ચા ૨૪૨ ૪;
 વ્યૂટણી વિષે નિવેદન ૨૪૪ ૫,
 વ્યૂટણી વિષે વલ્લભભાઈ સાથે ચર્ચા
 ૨૪૫ ૬, વ્યૂટણીના અધિકાર વિષે
 ૬૭, વ્યવહારની સેવા કમ ધાય ૧
 ૫૭, વ્યવહાર એટલે સફળ વ્યવહાર
 ૨૭૩, વ્યવહાર અને મીઠાઈ શિક્ષણ
 ૧૭૨, વ્યવહાર અને વહી ૧૨૩ ૪,
 વ્યવહારનો અર્થ ૩૫૧-૨,
 વ્યવહારની વાતો ૨૧૬, વડો
 મુખ્યાલયના બિલ વિષે ૩૭૬,
 વ્યવહાર માણસોથી લઈ તેજની
 ધાય ૬૬, વ્યવહાર આક્રમણ ૨૨૨
 ૫૨, વ્યવહાર અતિશયતા એ હિ સા
 ૮૮ વ્યવહારના જુદા જુદા સમય
 નક્કી કરવા વિષે ૫, ૧૪ ૫, ૪૮,
 ૭૩, ૩૭૭, ૪૯-૮૨, ૩૮૪, વ્યવહારની
 વાત જ્યાં ત્યાં ન ધાય ૪૪,
 વ્યવહારની પ્રથા વિષે ૨૧૩ ૪,
 વ્યવહાર અતરની વસ્તુ છે ૧૮૮,
 વ્યવહારી વેગળા જવાની શરત ન
 ધાય ૧૩ ૪, વ્યવહારની વ્યાખ્યા
 ૪૦૭, વ્યવહારને હિંદુ ન જુલાય
 ૨૮૨, વ્યવહાર આતરવિમલ અસકય
 છે ૩૬૦, વ્યવહારને કારણે અપીલ ન
 ધાય ૩૦૭, વ્યવહાર કર વિષે ૨૩૦,
 વ્યવહારની લડત વિષે ૨૩૬, ૨૬૭
 ૩૦૧, વ્યવહાર પ્રસંગો ૨૭૧, વ્યવહાર
 વ્યવહાર શ્રેય ને પ્રેયનો અભેદ ૨૭,
 વ્યવહારનો શોખ ૩૪૪, વ્યવહાર
 વિષે ચિંતા ૨૪૦ ૧, વ્યવહાર
 સાથે ચર્ચા ૧૧૭ ૨૨, વ્યવહાર
 માણસો ૩૩૦, વ્યવહારનો નમૂનો
 ૬૬, વ્યવહારવહી એક પાસુ
 ૨૪૮, વ્યવહાર વિષેની લાગણી
 ૨૩૭, વ્યવહારની મુક્તિ ૩૬૫,

વ્યવહાર સાથે સરખામણી ૪૦૦,
 વ્યવહારવહી વિષે કલકત્તા ૧૬૪-૫,
 વ્યવહારવહીની ચીવટ ૨૧, વ્યવહાર
 વ્યવહાર ૬, વ્યવહારવહી નિવેદન
 ૪૬૭ ૬, વ્યવહારવહી પછી નિવેદન
 ૩૨૪, વ્યવહારવહી રિયલ્ટી વહી
 ૩૬૫, વ્યવહારવહી ૨૫૫-૭ વ્યવહાર
 મેનિજરમેન્ટ સમક્ષ નિવેદન ૫૦૫ ૬, વ્યવહાર
 વહી ૩૫૪, વ્યવહાર વહી ૪૦,
 વ્યવહારવહી સહેલુ છે ૩૫૮, વ્યવહાર
 આશ્રમના ત્યાગ વિષે તાર ૫૦૪, વ્યવહાર
 આશ્રમનો કલ્પને લેવા બાબત કાગળ
 ૪૪૬ ૫૦૪, વ્યવહારવહી વિષે સહેલો
 ૪૨૬-૭, વ્યવહારવહી નાટ ૩૬૭-
 ૮, વ્યવહારની પુત્ર પર પ્રેમ ૨૪૬,
 વ્યવહાર ૧૬૭-૮, વ્યવહાર
 હિંદુ ધર્મ માથી ૧૩, વ્યવહારની
 સળધ વિષે ૨૩૦, વ્યવહારમાંથી
 વ્યવહારી વસ્તુ ૨૨-૩, વ્યવહાર
 વ્યવહાર પ્રવચન ૪૫૦, વ્યવહાર
 નહીં પણ મુદ્દારો કરવો છે ૧૫૦,
 વ્યવહારના હિંદુ વિષે ૩૮૬ ૪૦૦,
 વ્યવહારવહી રાજાનો કેસ ૨૦૩ ૪,
 વ્યવહારવહી વહી મા પરવહી ૬૪ છે
 ૧૮૬, વ્યવહારવહી વ્યવહારને
 ન મધાય ૨૨ ૩, વ્યવહારને માટે બીજી
 વ્યવહારી સૂચના ૩૫૭, ૫૮, વ્યવહાર
 વ્યવહારી મર્યાદા ૪૭૬-૭, વ્યવહાર
 વ્યવહારનો હિંદુ ૨૦૧, વ્યવહાર
 વ્યવહાર ૭૦-૧, વ્યવહાર પુરુષોના
 વ્યવહાર વહી કરવું ૫૦, વ્યવહાર
 વ્યવહારવહી વ્યવહાર ન કરાય
 ૨૫૨, વ્યવહારવહી વ્યવહારને ધર્મ ન
 સચવાય ૩૬૧, વ્યવહારવહી વ્યવહાર
 ૩૬૪, વ્યવહારવહી માટે વ્યવહાર
 ૨૮૫, વ્યવહારના વિષે ૧૭ ૪૪,
 વ્યવહાર વિષે ૩, વ્યવહારવહી

भरती विषे १५०; ०डिनिक्स पाछगनी
 भावना १४६; ०णधा ओक थाय तो
 देशी राज्याने हंडावाय १६६;
 ०णधानो वस्तु श्रद्धे १७७; ०णधुं
 र्धनर करावे छे २७१; ०णने ओठले
 आकारा नीचे रहेवा विषे ५५-६;
 ०णहुमती लधुमतीने लडकावे नही
 ४७; ०णहार डेहीनो पोशाक पहरेवा
 विषे २२१-२; ०णहारनी स्थिति विषे
 अतिप्राय न अपाय ८७; ०णज-
 नजरी नधी २६१; ०णानी लडाहरीने
 भक्षा नधी ३६३; ०णिलो विषे अर्था
 १५२-३; ०णीलनां कमेना न्याय
 न तोणवा विषे २३४; ०णुद्धिथी
 विरुद्ध शास्त्र न मनाय २३३; ०णे
 थोडे न यडाय ७५; ०णस्यर्थ विषे
 १३, २०७; ०णने अंततितिनियमन
 १८२-३; ०णस्यर्थ पाणनार विवा-
 हितनो धर्म ४३; ०णस्यर्थमत विषे
 १६५-६; ०णस्येनो न्याय १२५;
 ०णस्येति विषे ५८; ०णगीने
 न अडवा पाछथ विररक्षर छे २५;
 ०णगीने भूको थवाणी तेवारी लेखि
 ३१२; ०णदरने निराधार न मुकाय
 १८१; ०णरी गयेला माधुसो काम
 करे छे २८८; ०णदान कोष्ठी ३६;
 मंदिर अने देवलो विषे १३३;
 —नी आसपासना छवननो छे
 ११४-५, —नी शुद्धि करवानी
 सुयनानी उत्पत्ति ३८५, —नो नारा
 नही, ०णुधारे १५. —मा यारी-
 हपीथी नधी पेशु १००, —मां
 ननारा मंदिरप्रवेशनो निष्पुंय करे
 ३७५; ०णदिरप्रेत ८४, १००, ०णने
 आर्षसमाच्यो वगेरे १८१,
 ०णध्यात्मिक वस्तु छे १२१, ०णधर्म
 तरीके ३८, —नी यणवणथी आध्यात्मिक
 परिणाम दाववानी छंछा ६०, —नी

यणवण नकामी नधी ७२-३, —नी
 लडतमां परधर्मी भाग न ले ५-६;
 —नुं महत्त्व ६, ०णमटे धारासभानो
 छपथोय थाय ५४-५, ०णिषे डेणकर
 साथे अर्था १४२, ०णिषे अर्था १२५-
 ६; ०णमटीना पाटा लांघवातुं केम
 सत्र कथुं ? १२६; ०णमाताये काडा डेवी
 रीते जोडाव्या ? ७३; ०णमाताना धर्म
 विषे ५७; ०णमार्हरांक वटे १८८;
 ०णमालवीयलना सभाधाननी भूलो ८३;
 ०णमित्रता विषे २२७; ०णमिश्रवस्तुं
 विवाह विषे १८, ६८; —नो अर्थ
 ६१; ०णमूर्तिपूज विषे अर्था २१४-६;
 ० मृत्यु पहेला कोर्णतुं मृत्य न थाय
 ४०; ०णमैट्रिकनी परीक्षा डेवी रीते
 आपी ? ४२; ०णमैट्रिकी लंभाववानी
 करलो ३०६; ०णनोपवीत विषे २६-
 ३०; ०णनस्वला धर्म विषे २६; ०णमा
 आचरनां जिल १४२-३; ०णनक्षीय
 परिस्थिति विषे २६६-६; ०णरानद्वारी
 जात नो अर्थ १८१; ०णरानलनी
 भाहीनो प्रसंग ४२७-६; ०णरानलनी
 भाही भागी २८६; ०णरानलनो
 न्याय ३१४; ०णरानल साथे परि-
 स्थितिनी अर्था २६८-३०१; ०णरानीना
 दंटेरानी नीतिनो भाग ? ३-४; ०णरान-
 भाधानो अख्यास करवा विषे ३०४;
 ०णरानथी भरवा करतां छपवासथी
 भरतुं सारु ३५६; ०णरानीमिटी-
 यवहार अने अरपृथगतानिवारण
 २६; ०णलडतने अजे सलाह न अपाय
 ७४; ०णलडतमां सुधताने स्थान नधी
 ७६-८, २६०, ३१४; ०णलडतमां मेळ
 करेलो छे १६६; ०णलडन मैट्रिकनी अने
 अहीनी मैट्रिकनी परीक्षाना सवाल
 ३५६; ०णलोकमत विषे २५१; ०णलोकांना
 माधुस ४५; वडीलो प्रत्येनी इरन
 ११३, वगींय भाटे न भगाय २२१;

વર્ગે અને ધંધા વિષે ૧૮૫-૬,
 -નો કાયદો માનવો જ નોંધેથી ૧૨૪,
 -મા ઈચ્છનીયતા નથી ૬૨, ંસંકરનો
 અર્થ ૧૬-૭, ૯૪-૫; વલ્લુધર્મ
 વિષે ૬૨-૪; વલ્લુવ્યવસ્થા વિષે
 ૧૩૪; ષણ્ણમ ધર્મ વિષે ૯૩-૪,
 ૧૪૪-૬, ૧૫૨-૩, બનવો ધરવો
 પડશે ૯૫; વલ્લભભાઈને ઉપાડી
 ગયા તેનું દુઃખ ૩૩૨; વલ્લભભાઈને
 સરકારે ઉત્તર્યા છે ૩૩૨-૩; વલ્લભ-
 ભાઈનો ઉપયોગ ૩૪૪; વાઈસરોયનું
 વલણ ખોલું છે ૩૨૧; વિચારને વશ
 કેમ કરવા ૧ ૮૨; વિલાયત કેવી
 રીતે ગયા ૧ ૪૨; વીરીઓ અને
 રેરટોરાંમા હરિજનોના પ્રવેશ વિષે
 ૧૧; વેદ વિષે ૬૬; વેલણકર
 સાથે ચાંડાળ ઠાણ એ વિષે અર્થ
 ૧૦૬-૧૦; વ્યક્તિમત સવિનયમંગ
 વિષે ૩૧૩, ૩૧૬, ૩૧૯-૨૦; મતનું
 પાલન કરનાર જ આદ્યમમાં રહે
 ૨૭૪; મતમંગ વિષે ૧૧૪, શરીરની
 ઉપેક્ષા ન થાય પડે; શરીર સાથે મનના
 પણ ઉપવાસ ૨૬૮. શંકરાચાર્યની
 ભૂવ ૨૨૫-૬; શાસ્ત્રનો અર્થ ૧૫૪;
 શાસ્ત્રો — ધર્મના રક્ષણ માટે ૩૬;
 શાંખો અને હરિજનકાર્ય ૧૬૨;
 શીતાનની દોરવળી નથી ૨૭૦;
 શીકતઅવીના લગ્નનો ખ્યાલ ૨૫૦;
 શ્રદ્ધા અથવા અનાસક્તિની વ્યાખ્યા
 ૧૪; શ્રદ્ધા સાથે બુદ્ધિ પણ જોઈએ
 ૨૬૫; શ્રમભૂતી કોને કહેવો ૧ ૧૮૪,
 શ્રદ્ધની પ્રથા વિષે ૩૦; સત્ય
 વિષે ૨૮, ૧૬૮, ૧૯૯, ૨૦૫, અને
 અહિંસા નિર્ભયતા માટે છે ૮૮,
 અને અહિંસાનો વિરોધી તે ધર્મ નહીં
 ૭૩, ંઈશ્વર છે એ સામાથી નીકળ્યું ૧
 ૧૧૬, -નો નારા નથી ૧૮૮, સત્યાર્થી
 બળવાન હોઈને સમાધાન કરે ૪૭;

સત્યાગ્રહ વિષે ૩૪૩-૪; ંમાં ભગનારાના
 જે પ્રકાર ૭૬; સત્યાને માટે ન હોય
 ૩૪૩; સત્યાને સાફ કરવા ૩૪૨;
 સત્યાગ્રહીને આરામ ન હોય
 ૩૧૧; સત્યાગ્રહીને યાકવાતું ન
 હોય ૩૦૯-૧૦; સનાતન ધર્મ વિષે ૬૪;
 એટલે શું ૧ ૩૭૪; -ને સહવન
 કરવો છે ૩૭૮; -નો અનર્થ ૬૫;
 સનાતનીઓ અને ંન્ટિક ૨૫૧;
 સનાતનીઓને દર્શન માટે જુદો સમય
 ૪૭; સમાધાનનાં દ્વાર બંધ ન કરું
 ૩૧૯; સમાધાન વિના લડત પાછી ન
 ખેંચાય ૩૧૩, સરકાર વિષે ૨૩-૨૪;
 સરકારથી પોતાની હાર સંખાવી
 નથી ૩૪૫; સરકારના જવાબો
 અંગે તરંગો ૩૪૬; સરકારના હુકમ
 ૩૯૪; સરકારની નીતિ વિષે ૧૯૨;
 સરકારને પોતાની ભાગણી સમભવી
 ૩૫૭; સરકાર પોતાની નબળાઈ
 જોઈ સક્તી નથી ૩૬૨; સરકાર
 સાથે લડવા સત્તા પણ લેવી પડે ૯૮;
 સરકારી ભસ્મ સાથે ઉપવાસના
 સ્થળ અંગે વાત ૨૭૫ ૬; સવિનયમંગ
 અને 'અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું' કાર્ય
 ૩૮૭ ૯; અને હરિજન કામ ૧૦ ૨;
 ંહોડીને અસ્પૃશ્યતાના કામમાં પડાય ૧
 ૧૧, ૧૮; -ની સક્તિ વિના ખીજું
 કામ ન ચાલે ૩૧૩; સામુ-
 દાયિક ૩૧૬; સહકાર અસહકારની
 મીમાંસા ૧૦૦-૧; સંગીન કારણ
 વિના લડત ચંબાવાચ નહીં ૩૧૨;
 સાચો હિતેશુ ૮૦; સામે તણ
 પાપોનો આક્ષેપ ૩૦૫; સાસન
 દોરિષ્ટલમાં ખસેડવા ૩૬૪; સિદ્ધાંત
 નિરૂપવાઈ જોઈએ ૯૪; સિનેમા
 વિષે ૯૩; સુબ્બારાયનના બિવ વિષે
 ૩-૪, સુબ્બારાયમ સાથે સાત્ત્વર્થ
 ૩૧-૭; સુરાન્ય સ્વરાન્યની અવેજ

ન યઈ શકે ૩૪૧; ૦સેવકો માટે પ્રતિ-
જ્ઞાની જરૂર ૧૮૦; ૦સ્ટેન્લી જોન્સની
મુલાકાતની ગોંધ વિષે ૧૩૧; ૦સ્ટેન્લી-
જોન્સ સાથે ચર્ચા ૧૨૨-૬; ૦સીઓને
અભ્યાસપત્રાયણ બનાવવા વિષે ૧૭૮;
૦સ્વખંદોષના ઉપાય ૫૪; ૦સ્વદેશી
ધર્મ વિષે ૭૬-૮૦; ૦સ્વરાજ્ય વિષે
૨૮; ૦હરિજન ૦૩૬૨ અને ૪૮;
૦ભતિ ન છુપાવે ૭૨; —ના પ્રવેશ
પછી મંદિરની શુદ્ધિ કરવા વિષે ૫;
—ના સવાલમાં સ્વરાજ્ય આવી નય
૨૬૬; —ની આર્થિક સ્થિતિ વિષે ૭;
—ને મેટ્રિક માટે તૈયાર કરાય ? ૧૭;
—ને સલાહ ૩૨૧-૨; —નો કોપાગ્નિ
સળગે તો ? ૨૧૭, ૦મંદિરમાં કેવી
રીતે ભય ? ૩૮૫; —માં શક્તિ આવે
ત્યારે ? ૨૦૦-૧; —ફે તે શું કરે ?
૨૬૬; ૦શબ્દની ઉત્પત્તિ ૩૮૭,
૦હરિજન સેવક સંઘમાં ન જોડાય
૩૨૧-૩; ૦'હરિજન'માં ઉપવાસ
વિષે કોઈ ન લખાય ૩૫૪; ૦હરિજનકાર્ય
અંગે કાગળ ૩૪૫; ૦અને સવિનયભંગ
૧૦૬; —ને શુદ્ધ રાખવાનો એક જ
ઉપાય ૨૮૦; ૦માટે હિંદુઓ જ
ચેસા આપે ૨૨૧; —માં વ્યવસ્થાપર્થ
૨૨૦; ૦હોળોપીડના દેવળની કળા
વિષે ૧૬૧; ૦હિંદી યુરોપિયનમાં
કેફલાવ ન થાય ૩૭૮, હિંદુધર્મ વિષે
૧૫; ૦અતિશય સહિષ્ણુ છે ૨૧૧;
૦એ મહાસાગર ૪૧૧; —ના
મુખ્ય અંગ ૨૬; —ને સાદુ રૂપ આપ-
વાની ચર્ચા, ૨૦૮-૧૭; ૦મરવા પડયો
છે ૩૬; —માં ઉપવાસને સ્થાન ૪૨૩ ૪,
૦હિંદુસ્તિજન એવલા વિષે ૧૮;
૦આરે થાય ? ૨૨૨; ૦હૃદયને શોધવા
ઉપવાસ ૨૮૬; ૦'૨૦-૨૧ના કાર્યક્રમ
વિષે ૨૧૬; ૦'પૃથ પછીની અને '૩૩
ની સ્થિતિની સરખામણી ૧૨૭
ગાંધી, દેવદાસ ૧૧, ૭૫, ૮૦, ૧૦૦,

૧૧૮, ૧૭૨, ૨૫૬, ૩૩૩, ૩૪૨,
૪૧૬, ૪૪૫, ૪૭૮, ૪૮૩-૪; ૦ઉપવાસ
વિષે ચર્ચા ૨૫૬-૬૫
ગાંધી, નારણદાસ ૩, ૨૧, ૪૬, ૧૧૨, ૧૧૪,
૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૬૬,
૧૬૭, ૨૩૨, ૨૫૦, ૨૬૨, ૨૬૦, ૩૦૨
ગાંધી, પરમાનંદ ૧૫૬
ગાંધી, પૂતળીભાઈ ૪૮, ૭૩, ૨૭૮, ૨૧
ગાંધી, મગનલાલ ૪૬
ગાંધી, મણિલાલ ૯૯
ગાંધી, રામદાસ ૧૬૨-૪, ૨૬૫; ૦ઉપ-
વાસ અંગે ચર્ચા ૨૬૩-૫
ગાંધી, લક્ષ્મી ૩૩૩
ગાંધી, હરિલાલ ૧૮૫, ૨૬૨, ૩૦૩
ગિહડર, ડો. ૩૬૨
'મીતાઈ' ૩૫૨
ગુજરાત ૩૨૩, ૩૮૭
ગુપ્તા, શિવપ્રસાદ ૧૭૨, ૧૬૨
શુભાશુભ ૧૪૧, ૨૨૦, ૩૭૬, ૩૯૧, ૩૯૩,
૩૯૪, ૪૦૦; —ની લડત ૧-૭; —નું
પ્રકરણ ૨૭
શુભામ શુભાની ૮૮
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ૬, ૩૨૪
ગોખલે, ગોપાળ કૃષ્ણ ૫૪, ૭૧, ૧૮૬,
૨૭૩; —ની ચૂંટી ૩૬૦; —નું શિક્ષણ
આફ્રિકામાં સ્થાગત ૫૨-૩; ૦ગાંધી
માખવાનો પ્રસંગ ૨૪૬
ગોડકે, ડો. ૨૩૧
ગોપાલન ૮૪, ૮૫, ૧૩૦, ૧૭૫, ૧૯૪-૫,
૨૨૪, ૨૨૫, ૨૪૪
ગોમતીબહેન ૧૩૭
ગોરખપુર ૧૮૯
ગોસ્વમી ૮૧
ગોવર્ધનરામ ૩૫૬
ગોવા ૧૬૩
ગોવિંદ રાધવ ૩
ગોસીબહેન ૪૩૦
'ગોસ્વમી દ્રુષ્ટે' ૨૩૮

ગોસ્વામી, શ્રી અમલેન્દુ ૪૬૭-૯
 ગોહિલ ૧૧૦-૨
 ગોળમેજી પંચિયદ ૩૮-૨
 ગોતમ બુદ્ધ ૫૦, ૨૦૭, ૨૮૫, ૩૪૮,
 ૪૦૦, ૪૬૯
 ગૌર ૧૭, ૩૪૮
 ગ્રીનલીસ, ડ'કન ૮૯, ૧૬૬, ૧૮૦,
 ૨૦૧-૨, ૩૨૩, ૪૯૧
 ગ્રીસ, ૧૬૨, ૨૪૨
 ગ્લેડસ્ટન ૧૧૯
 ગ્વાલિયર ૨૩૪
 ગ્રેહામરટાઉન ૮૯
 ગૃહવતી, અમીય ૪૪૯
 ગૃહોપાધ્યાય, કમળાદેવી ૧૬૪
 ગુમારો ૭
 ગુર્થ ૧૨૬
 ગુર્જીઅખાન ૯૮, ૨૭૦
 ગુપ્તારણુ ૧૭
 ગુડાલ ૩૬; ઠોણુ ? - એ વિષે સાચાઈ
 ૩૧
 ચિંતામણુરાવ ૧૧૧
 ચિંતામણુ ૧૬૬
 ચીતળિયા, કસનદાસ:૭૧
 ચીન ૩૩૬
 ચિટ્ટી, યજ્ઞુખમ્ ૨૫૩
 ચીખામેળા ૧૧૦, ૧૫૪
 ચીધરી, રામનારાયણુ ૨૧૭
 છબલદાસ ૧૮
 છાટલાલ ૨૮૩
 જનક રાજ ૩૫૧-૨
 'જનતા' ૧૩૯, ૧૫૪
 જનનાદાસ ૧૬૨, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૬
 જગદીશ્વર ૧૧૩
 જમિયતસિંઝ ૧૬૨
 જયકર ૧૩, ૨૩, ૨૪, ૬૨, ૬૮, ૧૦૬, ૧૫૪
 જર્મની ૧૫૦, ૨૫૫, ૨૩૭, ૩૩૬, ૪૪૦,
 ૪૬૩, ૪૭૧

'જરદીસ' ૩૮૩
 જલ્દુ ૧૬૪, ૨૦૬
 જલિયાંડાલ ૩૪-૫; ૦ અને કર્મ્યાંડાલ
 ૩૨; -નું પ્રાયમિત્ત ૩૨
 જલ્દુ ૬૨, ૨૬૩, ૪૫૩
 જખાન ૧૮૧, ૨૩૪, ૨૩૯, ૩૫૩
 જિન્ગીવા ૧૮૭
 જીવરામભાઈ (ઓરિસાવાળા) ૫૫
 જોહસન ૪૨
 જોધે ૭૨, ૭૩
 જોનર, મિ. ૩૨૭
 જોરામદાસ ૩૪૨
 જોસુખલાલ ૮૮
 જોન આર્ટ આર્ટ ૧૪૭, ૩૫૬
 જોનસન, એડિ ૩૫૫
 જોના ૨૨૨
 જોન્સ, સર રોડરિક ૨૫૧
 જોન્સ, સ્ટેન્લી ૧૩૧; ૦ અરપૂરચતા-
 નિવારણુ વિષે ચર્ચા ૧૨૨-૬; ૦૩૫-
 વાસના દળાણુ દ્વંડ ૧૨૬; ૦મંદિર
 પ્રવેશ વિષે ચર્ચા ૧૨૫-૬; ૦૫૫
 અને જ્ઞાતિ વિષે ચર્ચા ૧૨૩-૪
 જોશી, વામુદાસ ૧૮૦
 જોશી, હમનલાલ ૯, ૧૨, ૪૬, ૫૨, ૮૧,
 ૧૦૯, ૧૬૬, ૧૮૧, ૧૬૪, ૨૦૩,
 ૨૩૨, ૨૩૬, ૨૪૦, ૨૫૫, ૩૨૬
 જોશી, લક્ષ્મણરાજી ૬૦, ૮૩, ૧૩૭,
 ૧૮૩, ૧૮૬, ૧૯૧, ૨૬૨, ૩૭૧
 જોશી, સુશ્રુચલ ૧૬૩
 જોદાનિસજર્મ ૫૨, ૨૫૭
 જ્ઞાતિ અને વર્ણુ ૧૨૩-૪
 જ્યોત્સ, લોઈડ ૧૩
 કરણુ ૨૦૭
 કામોરિ ૪, ૫૬, ૪૭૬, ૪૮૦; ૦મંદિર-
 પ્રવેશની દિલચાલ વિષે ૬૦
 કંદન, પુસ્તકાલયદાસ ૩૦૧
 'કાર્થિક આર્ટ કન્ટ્રિયા' ૨૬, ૮૪, ૧૨૯,

, १४१, १६६, १७५, २२४, ३१६, ३२३,
 ३२६, ३३१, ३३३, ३३४, ३५७,
 ३५८, ४६७, ५०५
 योगेश्वर, रवीन्द्रनाथ ३६, २६१, २७४,
 २७६, ३३०, ३३१, ३५१, ४३१,
 ४३२, ४४६, ४६६-७०, ४६१
 टाकियो २३८, २३९
 टोड ३१०
 टोन्सन २४०
 'ट्रिभ्युनल' १४७
 ठाकरभापा ७, ६, २७, ५६, ७२, २२०,
 - ३२२, ४४६, ४६७, ४६८, ४८१
 ठाकर, शंकरराव ७२
 ठाकरसी, लेडी प्रेमलीलाजलेन ६६-७,
 १२८, १५८, १७६, १८६, २०५, ३४६,
 ३५६, ४४८
 ठाडी ३३५
 ठाडीजलेन १३०
 जीनेट ७६
 उच्चन शम्भाना २७५
 डोर्बल २१, २२, ५७ ६८, ७०, १२७,
 १३०, १३४, १३६, २०४, ३४६,
 ३५८, ३६२, ४७६, ४८२, ४८४
 डोगसे ११७
 तर्कभूषण, महाभद्रोपाध्याय प्रभयनाथ
 ३७१
 तर्करत्न, पद्मानन १०, १४, ३८४, ३८५
 तलेगावकर ७२, २८२
 तामिलनाड २१६
 तिलक, लोकमान्य ३०८, ३२५
 'तिलोत्तमा' ३४०
 तुलसीदास ७३
 तुर्गे १६२
 तुलसीदास ३५, ८८, २१५, ४२६
 तेलण, रिहाना २१६
 त्रावणकोर १४५
 त्रिनेनी, श्री. १८०, २१८

थर्मोपीली ३१०
 थिया ■
 इत्त ८, १६२, ३४८
 इंदररी, केशव लक्ष्मण ३७१
 इयानंद सेरस्वती १४५, ४२३
 इरवार, गोपालदास ५४
 दादाबाई नवरोज ४३०
 दाडु ७३
 दारुसलाम ५४
 दास, देशभद्र २३, १५१, १६५
 दारुताने ५७, ३५१
 दिवली १७२, २०६, ३४२
 द्वाभाई ६४
 देव ३५१
 देवदासी २१३-४
 देवधर ५६, ९०, ७६, १३०, १३५,
 १३६, १८१
 देशमुख, डी ४५०
 देशाई, दुर्गा ३२४, ३२५, ३४१, ३६३
 देशाई, नारायण ३३५
 देशाई, सुवाभाई २१, २४६
 देशाई, भजनभाई ११३
 देशाई, बालभाई १५५, ३४२;
 'धर्मस्यरित' विवे कावण ८०
 द्रोणाचार्य १५३
 दिवेली, मल्लिकाल १५७
 धर्मदेव, आचार्य ६२-६, ६८
 धारुलकर, जगवान शास्त्री ३६६
 धुरधर २६१
 धुनिया १४४
 धुव, आनंदशांकर ३७, १००, १७१, ३७१
 धर्मशालाजलेन ७२, १६३, २६२
 नरसिंहम् ७०, २६१
 नरीशम मोरारज ३२६
 नर्मदाशंकर कवि २३०-१
 'नवधवन' २६, ३०, ७७, ३१४
 नाज, श्री काविदास ४६६

'नागानंद' २०२
 'नाताल महर्जुंरी' ५३
 नामश्रद्ध ७
 नायडू, सरोजिनी देवी ६३, २२५, २८३,
 २८४, २६१, ३३४, ३४१, ४३५, ४४८,
 ४७८
 नासिक ११, २३३, ३३१, ३३२, ३३३, ३४१
 निलो २४१
 निपाणी ९
 निर्माणालेन प्रभुभाई २६४
 नीनेवेड २२२
 नीसु १६३
 नीलानागिनी १३७, १३८, १३६,
 १५७-६, १९१-२, १९४, १९७, १९८,
 १७०-१, १७३-४, १७५, १७६,
 १८०, १८४, १८६, १६०, १६५,
 १६८, १६६, २०४, २०५, २०६,
 २२४, २२६, २३३, २३७, २३८,
 २४०-२, २४६, २५०, २५४, २५५,
 २६६, २७२, २६१, ३२३, ४६१
 नेशनल लिबरल क्लब ३६०
 नेहडु, लवाहर २३, ४५, १२७, १८४,
 १८५, १६१, २३६, २७२, २७४,
 २७६, ३३१, ३३६, ३४०, ३४२, ३४६,
 ४२६-३०, ४४०, ४६६
 नेहडु, मोतीलाल २३, २७२, ३४२, ३४४
 नैरोबी ४६४
 नोबिल, हेमलिक पाहरी १६३
 नोर्वे १८८
 न्यूड्रेसल ४६३
 न्यूयॉर्क ३३६
 पटवारी ८२, १८६
 २४५६, २४५७, २४५८, २४५९, २४६०,
 १०१, १३४, १३६, १७६; -ना प्रश्नसु
 अगे नोटिस १३५-६
 पटवारी रक्षोउदहास २४-६, ४१-२, ८२,
 १८६

पटवारी. वृंदावनदास ४२
 पटेल, डो. ४५०
 पटेल, मोरारभाई १५७
 पटेल, वल्लभभाई -नी उपवास विषे
 दृष्टि २८०-१; -नो गांधीज सामे
 उल्लास ४५-६
 पतंजलि ६२
 पद्मल १२७-८, २७८
 पनगल ४
 परमहंस, रामकृष्ण ४०, २८४, ४२३
 परमानंद ६८
 परसराम १८०
 परीण, नरहरि १७, २७, १८२, २३५, २९५
 'पंथ' २०२ -
 पंढर १०६, २२७, ३३२, ४०६
 'पंढरना अंक नाममां ज्ञेयेषु अन्ये
 सांख्येषु' ३४०
 पंडित, गिरधरशास्त्री ३०
 पंढरपुर ३६६
 पंथी २७८
 पाटील ७६, ७८
 पाठक, श्रीधर शास्त्री ३७१
 पानवलकर, सांता १६६
 पापा २१२
 पाभर, भिस २०-१
 पाभरी ३२६, ३३०
 पाभर, गेठ विमनवास गिरधरदास ३६०
 पार्नेल ११६
 पासपीर ४२
 पिटर्सन, भिस २१८
 पिलानी ३०४
 पुरन्दरे, जे. जे. ३७१
 पुरी ३६६
 पुत्रोत्पत्त ८६
 पुत्रोत्पत्त त्रिकुमदास ७४-८
 पुत्रोत्पत्तदास, सर १०३, २८०, ४४२
 पुत्रोत्पत्त लक्ष्मण, बाहरपुता १३८

પૂના ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, ૭૧, ૭૨, ૮૫, ૯૨,
 ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૭, ૨૩૩, ૨૧૮,
 ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૭, ૩૩૫, ૩૫૮, ૪૫૦
 પેગબર સાહેબ ૪૩૩
 પેનસિલવેનિયા ૪૭૧, ૪૭૨
 પેપીની ૪૧૪
 પેરીનબર્ગ ૧૧૩, ૩૩૩
 પેરીસ ૪૧૪
 પાયા, મિસ ૧૮
 પોર્ટ આર્થર ૨૭૮
 પોલાક, મિ. ૨૦૦, ૨૭૯, ૪૩૨
 પોલાક, મિસિસ ૨૦, ૨૭૯, ૪૩૨
 પ્યારેલાલ ૧૧, ૩૫૧
 પ્રદૂલાદ ૪૩૩
 પ્રાઈડ, મુપરિન્ટેન્ડન્ટ ૩૨૫
 પ્રાર્થના ૪૪; ૦ અને ઉપવાસ ૧૭
 પ્રિટોરિયા ૨૧૮
 પ્રીવા, મો ૨૩૭, ૪૫૯
 પ્રેમજ્ઞાસ ૧૧૫, ૩૪૭
 પ્લેટા ૧૬૬
 ફાર, સર જ્યોર્જ ૨૧૬
 ફાટક, હરિબાહુ ૧, ૧૪, ૪૪, ૭૨, ૧૭૭,
 ૧૮૬, ૨૨૮, ૨૮૨
 ફૂલચંદ ૧૬
 'ફોર્થ સીલ' ૧૩
 ફાસ ૧૧૬
 'ફ્રી પ્રેસ' ૩૩૦
 બાક, સર એડવર્ડ ૨૫૧
 બચુ ૩૨૪
 બલગ, બમનાલાલ ૧૨૭, ૧૫૬, ૧૫૯,
 ૧૬૨, ૧૬૬, ૨૨૧-૨, ૨૬૧, ૩૨૪,
 ૪૩૦, ૪૩૪, ૪૪૬
 બલગ, બનપ્રીદેવી ૧૩૭, ૧૫૬, ૨૨૨, ૩૪૨
 બનારસ ૭૨, ૮૩, ૨૦૯
 બનિયાન, બેન ૫૫
 બર્નહોલ્ડ ૩૦૦
 બર્લિન ૪૭૨

બર્વે ૧૨૭
 બહાદુરજી, મિ. ૨૪૧-૭
 બંગાળ ૭, ૧૦૬, ૧૬૨, ૨૧૮, ૨૮૨,
 ૩૩૨, ૪૫૭
 બાઈબલ ૫૦, ૨૨૨, ૨૨૩,
 બાજુ કૃષ્ણરાવ ૨૨૫
 બાણુ ૩૨૪
 બાર્ડોલી ૮૭, ૨૩૫, ૨૬૦, ૩૧૨
 બાર્સ, મિ. ૨૫૧-૨
 બાર્સ, મિસિસ ૨૫૨
 બાર્સ, સર જ્યોર્જ ૨૫૧
 બાલાકલાવા ૩૧૫
 બાલગવિન ૩૦૦
 બાળકૃષ્ણ ૫૮
 બિરવા, ધનશ્યામદાસ ૭૧, ૧૦૦, ૧૦૧,
 ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૦૮, ૨૨૧, ૨૩૩,
 ૩૦૩, ૩૩૭, ૩૪૬, ૩૫૧, ૩૬૦,
 ૪૩૦, ૪૭૮, ૪૭૯
 બિરલા, રાજ બજેવદાસ ૨૩૩-૪
 બિરવા, રામેશ્વરદાસ ૨૭૪
 બિહાર ૩૩૧
 બિંદુ ૫૭
 બેનરમેન, દેવપ્રેમ ૩૪૨
 બેન્ટિક ૦ અને મનાતનીઓ ૨૫૧
 બેલગ્રામ ૧૭, ૨૧, ૨૦૫, ૪૧૩
 બેલિનયાન ટોચો ૨૦૧
 બેસેલ ૧૮૬
 બેંકર, રાંધેવાલ ૯, ૧૭૪, ૧૮૧, ૨૮૯-
 ૯૦, ૪૨૮
 બેંકલોર ૧૫૮, ૧૭૪, ૧૮૪, ૧૬૦
 બોઝ, સત્યાનંદ ૨૬૧
 બોઝ, મુબાપ ૧૧૬, ૧૧૭
 બપ્પર લેલ ૧૨૭
 બ્રહ્મચર્ય ૧૩, ૨૨-૩, ૪૩, ૫૭ ૨૦૭;
 ૦ અને સતતિનિયમન ૧૮૨-૩
 બ્રેડવો ૩૧૪
 બ્રેડશીડ ટો. ૩૩૬
 બ્રેવેરૂટ્ટી, મેડમ ૪૩૨

अजितपट्टेन ६८
 अमवानदास ३७१
 अष्ट, मोहनदास ११३
 अष्टाचार्य १२३
 'अष्टादशरि नाटक' ३४४
 अंगी, विक्रमो २५
 अंठारी, मेजर १८, ६३, १३६, २०४,
 ४७८, ४७९, ४८१, ४८२, ४८४,
 ४८५, ४८६, ४८८
 आगवत ३४, ३६
 आगवतधर्म ३६
 आहस्त्य १३८
 'आरतवर्धनो कायभी धतिदास' १४६
 'आला' २२८
 आबे, विनोबा १४४, १४६, २६२,
 २८२, ३३०, ३३१, ४६१
 आडेशास्त्री ३५१, ३५२
 आःपटकर २२८
 आजे ७
 अतमश्वतरी ० मंदिर्मो नाराशम्भोनी ४
 अशुशाहास त्रिकमल १०५, १०६, १५२,
 १६३, १७४, १८३, २००, २६२,
 २६४-७१, २७७, ३०१, ३२४, ३२८६
 ३४२, ४५१
 अशुशाहास विसनलभीमल २७६, ४७८,
 ४७९
 अहनापन्दी ८६, २०१
 अहुरा ३४, १४३, २५१
 अद्रास १३-४, १४४, १४६, १६७, २२०,
 २४२, २६८, ३८३, ३९१, ४६१
 अनमोहनदास रामल २६२
 अनमुषराम ३५६
 अलखार ७, ५६, १५१, २०२, २२८
 अहमद पयनगर ५०, ६६, २१५
 अहमदखली, मौलाना १०५, २०८,
 २४३, २४४
 अदादी ११६, २१५

महाभारत १४५-६
 महाराष्ट्र १४, ७२
 महिला आश्रम २७५
 महिला विद्यापीठ २७५
 महोता, जमरोड २३५, ४६८
 महोता, डो. २२७
 महोता, डो. दिनसा ४५०
 महोता, मेजर ३७
 महोता, वैकुण्ठराय १८०, २७७
 महोरखणी २००, ३०३, ३०८
 महोरबाबा १३८
 महोता, शिवरतन ३६०-२
 मंदि ११४-५; अन्ये देवजो १३३,
 ०६पिठेश्वरनुं — अलगाभनुं ११,
 ०६संनना लुहा लुहा समवर्मां तत्प-
 त्याम? १४-५; —नी शुद्धिनी सूयनानी
 कृतपति ३५; —नो नारा नही, सुधारा
 १५, ०भाडुतिनुं—अलगाभनुं ११;
 —मा शिरीष्पीथी नथी पेशनुं १००;
 —मां नवाना लुहा लुहा पशत ५;
 ० ६वरीनुं सनातनी ११
 मंदिप्रवेश अन्ये आर्यसमाजयो
 पत्रे १८१; आध्यात्मिक कार्य ८४,
 १००; ०धर्म तरीके ३६; —नी
 लतमां परधर्मांओ भाग न ले ५-६;
 —नुं महत्त्व ६; —नो निष्कृत्य मंदिर्मां
 नारा करे ३७५; ०भाटे धारासभानो
 कथयेश थाय ५४; ०विषे आमंडकर
 ११८; ०विषे थया १४२; ०विषे
 रटननी जेन्स साधे थया १२५-६
 माझेजार्ज लडादुरल २४६-७
 माते ४८
 'मास्वारी, सामल ४१
 मार्भरेट १८६, २४६-५०, २५५, २६६,
 २७७, २८२, २६०, ३२३; —नी नरदा
 २५४; —नो लवनपटो १८७
 माटिन, मेजर २२, २५६, २७६, ३२६,

३२७, ३२८, ३२९, ३३२, ३४७, ३४८,
३४९-५०, ३५२, ३५३, ३५५, ३५७,
३५८, ३६२, ४१७, ४६४

मार्लो हस २४७

मालविद्या, पंडित महमोहान २८,
७३-४, ८३, १००, १२१, १३७, १३८, १४०,
१४८, १६०, १६४, १७१, १७४, १८३,
१९३, २८१, ३४६, ३५१, ३६२, ४३१५

मित्र, भी. केम. २५३

मित्रां हरभाई १५८, १८०

मिल, जेन रेड्ज्युट १८५

मिश्रविवाह १८, ६१, ६७-८

मिश्र, श्री. कृष्णधनसुभ ३७१

मीरव्यासम ५३

मीरत ३१६

मीराजडेन १४, ४५, ४६, ७०, ६०, १३२,
१७२, १८३, २०६-७, २२८, २६५, ३०१,
३२५, ३४२, ४३१, ४३७, ४३६, ४५२

मीरांभाई ४५२

'सुकतधारा' २६१

मुनशी, कनैयालाल २३०, २३१

मुनशी, क्षीलावती ११४-६

मुसोहिनी १८४

मुंजर् ७, ५१, ६७, ७२, १०५, १०६,
१३३, १३७, १४०, १४२, १७६,
२७५, २७६, ३११, ३२५, ३३२,
३३४, ३४६, ३६५, ३८२, ३८८,
४२५, ४५०, ४५१, ५०५

'मुंजर् समाचार' ३३०

मुजीमेन १०६

'मुन जेन धि राईट' १७५

मूर्ति १७६; ०५०६ ६५; ०५०६ ६५,
२१३ २१४-६

मूज्युट १८४

मूडला २०५

मोहन, सर खेनरी १२३

मोडोनी २२२

मोडोले २५२

मोडोले २००, ३४०, ३४५

मोडोले ८४, ८५, ८७, १२६, १३४, १६६,

२२३, २२४, २७६-८०, २८३, २६०, ३२६

मोडोले, 'हलेकटर ३२७, ३२८

मोडोले १६२

मोडोले २४, १६२, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९,

३३०, ३५०, ३५५, ३५७, ३५८, ३६२

मोडोले, जेस ३३७-६

मोडोले, जेस १४

मोडोले, जेस २८५

मोडोले, जेस ३३५

मोडोले ५४, १८०, २०२

मोडोले, जेस १६४, ४६१

मोडोले, जेस ११२

मोडोले २५२

मोडोले, जेस २०, ४६

मोडोले १६२

मोडोले ३३७

मोडोले ३२४

मोडोले २६-३०

मोडोले २३५

मोडोले ३२७, ३३४, ३५८, ४३०, ४३१

मोडोले ६२२ १६

मोडोले, जेस ३५५

'मोडोले' ६४

मोडोले, जेस ६६

मोडोले ४०, ११५

मोडोले २३७, ४३२, ४७२

मोडोले १७२

मोडोले २१७

मोडोले ८

मोडोले १५०, १७५, २३३, ३१५, ३३८

मोडोले ६३, १६२, २७४

मोडोले ६६, २६६

मोडोले २६, १३६, २७७, २८४

मोडोले २२६

રામચંદ્ર ૧૫૬
 રામજીવ ૧૭૭, ૪૪૮.—નો આશ્રમ ૨૭૪
 રામજી ૧૧, ૧૨, ૪૫, ૪૬, ૬૦, ૭૧,
 ૭૫, ૮૦, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૧૦૦, ૧૦૧,
 ૧૦૨-૫, ૧૦૮, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૮,
 ૧૩૯, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૭૨, ૧૭૪, ૨૦૦,
 ૨૦૭-૮, ૨૧૨, ૨૯૧, ૨૯૪, ૨૯૭-
 ૩૦૧, ૩૧૪, ૩૩૧, ૩૩૩, ૩૪૧,
 ૪૨૭-૯, ૪૫૮; ંગ્રાધીજીએ માફી
 માગી ૨૮૯; ંગ્રાધીજી સાથે સંવાદ
 ૨૮૪-૮; ંમૂર્તિપૂજા વિષે ચર્ચા
 ૨૧૪-૬; ંહિંદુ ધર્મને આદુ.૨૧૫
 આપવા વિષે ચર્ચા ૨૦૯-૧૭

રાજેન્દ્રલાલુ ૧૨૭
 રાણીનો ઢંઢેરો ૩, ૪
 રાનડે ૨૬૦
 રામચરણરાવ ૪
 રામચંદ્ર ૨૫૧
 રામચંદ્રન ૧૯૦
 રામનીથ ૨૮૪, ૪૨૩
 રામદેવ, આચાર્ય ૬૫
 રામનાથન, ડો. ૨૧૯
 રામરવામી ૨૫૪
 રામાનુજાચાર્ય, ૨૧૫
 રામાયણ ૩૪
 રાય, રાજ રામમોહન ૧૫૧
 રાસ ૪૮૮
 રાંધા. પૂનમચંદ ૧૯૨, ૧૯૪, ૨૦૩-૪, ૨૦૬
 'રીટન' ડુ નેચર' ૧૨૯
 રુદ્રિમામ્બી ૩૪
 રુદ્રમુનિ ૨૫૪
 'રેટ શ્રેટ' ૨૩૩
 રેડમન્ડ ૧૨૦
 રેડિંગ ૨૬૦, ૩૦૦
 રેન્ડ ૨૪૯
 રેવાશંકરભાઈ ૨૨૭, ૩૦૩
 રોચ ૯, ૪૨

રોટીગ્રેમીચવહાર ૨૫-૬
 રોજન્ટસન, જેનમિન ૨૫૯
 રોચ, ડો વિધાન ૪૫૦
 રોચલ હોટેલ ૨૭૪
 રોલાં, મેડર્સીન ૨૦, ૪૬, ૯૦
 રોલાં, રોમા ૪૩૨, ૪૪૦, ૪૪૩-૪, ૪૫૪,
 ૪૫૫
 રોહીદાસ ૧૫૪
 રુદ્રમી ૬૮, ૧૭૯, ૧૯૧
 રુદ્રમીદાસ ૧૫૭, ૧૫૮
 રુપની ૭૯
 રુવિલા ૧૩૦
 'રુદ્રભાઈ ચામળદાસ, સર ૫૯, ૬૬,
 ૨૨૪, ૩૫૩, —ની રોની મુલાકાત ૬૦
 રુઠા ૪૫૭
 રુઠન ૬૭, ૭૦, ૧૧૧, ૨૪૪, ૨૭૧,
 ૩૦૦, ૩૫૩, ૩૬૦
 'રુઠન ઘર્ષણ' ૩૧૦
 સાહુસ ૩૩૧
 સાલજી ૧૩૪
 સાલાજી ૮૭
 સાલા મોહનલાલ ૧૧૨, ૪૦૬
 સાલોર ૨૦૯, ૩૧૫
 'સિલકી' ૧૮૫
 'લીમલ મેડિસમ્સ' ૧૧૨
 લીલાવતી ૨૭૯, ૩૧૩
 લેમાઈ ૯૩
 લોખિવન, લોઈ ૧૩
 લોનાવવા ૨૯૧
 લો, મિ. ૪૭૩
 વજે ૫૧, ૭૬, ૯૧
 વડોદરા ૧૬૩
 વસલા ૫૭
 વનગાળા ૩૨૪
 વર્ણ • અને જ્ઞાતિ ૧૨૩-૪, ંસંકરને
 અર્થ ૧૬-૭

वर्णाश्रमधर्म ११६, १४४-६, १५२-३;

० विषये अर्था ११०-२

वर्धा ३२३, ४६१

वाधसरोय ४, ६, २७, ५६, ६०, ८५,

८६, १००, १०७, १४८, १५४, १६६,

२५३, २६८, २६६, ३००, ३०७,

३१५, ३१८, ३२१, ३४६, ३५२,

३८४, ३६०, ३६१; लुब्धो अर्था

याच्या, हीनया २१६, २४६

वाडिया, प्रो. ४४६

वाडिया, श्रीमती सोनिया ४३२

विकटार ८२

विठ्ठली — ना भिशनरीनो हिस्से १०८

विकुलभाई २३६

विष्णुलक्ष्मण ३३४

विद्यायन १०, १४, १७, २०, ४२, ६७,

२०१, २४७, २७६, २७७, ३५५, ४५५,

४५६, ४६७, ४७१, ४७३; लुब्धो अर्था

विलिंग्टन, सॉर्ड ६८, ३५६, ३५७

विद्येपारसे १७६

विवेकानंद २८४, ४२३

विश्वामित्र ६६

वीसापुर १६, १५६

वेदधुकर व्यांदास कोष्टी अने विषये अर्था

१०६-१०

वेदस, अर्थ. छ. ३४०

वेध, चिंतामधुराव ३६, ३७१,

पैम, सीतापुरवाणा ८

वारा, हरिदास ४२

वॉल्टर ५१

वोशिंग्टन, जूकर प्रो. ३५६

व्यर्था, नापुराव, २५६

यंकराचार्य ६७, ६६, १०७, १३०;

० व्यायन्नी भूल २२५-६; ० पुरीना ३६६

सारदा ३२४

शाहीवती ५१

शास्त्री [शाधपिरठ] १३२, १३३, २१६,

२४७, २४८

शास्त्री, धन्दिनारमण ३७१

शास्त्री, नारायण २८२

शास्त्री, रामचंद्र [हरिजन 'वाणा]

८५, ६१, ११२, ११३, १२८, १२६,

१३०, १३४, १३७, १३८, १५८,

१७६, १६५, १६७, २१२, २३८,

२७३, २८२, ४६१

शास्त्री, परशुराम २६, ५५

शास्त्री, वेदराव १६०

शास्त्री, भीनिवास १६२, २७४, २७६,

३००, ३०३, ४३१, ४३२

शास्त्री, मुथलरयन ३१-७, १५७

शाह, वाधल आशााराम ३४४

शाह, हिरालाल ईश्वर

शांकरभाष्य ३५२

शांताबहेन १३०, १३७

शिबरे १४

शिबिरान ४६२-३

शिवदरकर ११७

शिंदे ४७-६, ५१, ४४८

शुक्ल, गंदाशंकर ४३६, ४५७

शेकसपियर ६३

शेठ, मधुरादास २२०

शेठपनडोर ३४८

शे, जनार्द ० स्वराज पक्षी गांधीछनो

७५वेम शे ७०

शैलतळी, भोवाना २०८-६, २५०,

२५१, ४८२, ४८३, ४८४

शैलतळ महमद ३५८

श्रीधर ३४, ४०, ५०

श्वेतपत्र १६६

सतारा ४३३

सतीशभाषण २५७, ३३१

'सत्ता माटेनी आपती सदाई' ३३६-४०

सत्य २२-३, २८, १६८, १६६, २०५;

० अने अहिंसानो विरोधी ते धर्म

नहीं ७३; ० अहिंसेनेना पालनधी

શ્રવ માત્રની સેવા થાય ૫૭-૮; -નો
 નાસા નથી ૨૮૮
 સત્યમૂર્તિ ૩૪૩, ૩૪૪
 સત્યવાન ૧૩
 સત્યાર્થ પ્રકાશ ૬૬
 સદાશિવરાવ ૪૭-૮, ૫૧
 સનાતનીઓ ૦ અને બેન્ટક ૨૫૧;
 ૦ મુંબઈના ૧૦૦
 સમુ, સર તેજબહાદુર ૧૩, ૨૩, ૨૪,
 ૬૨, ૧૫૪, ૧૬૧
 સરકાર, અંગ્રેજ ૨૨, ૨૪; -ની નીતિ
 ૧૬૨; ૦ સાથે પત્રવ્યવહાર ૪૭૮-૬૬
 'સર્વેન્દ્રસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી' ૨૭૫,
 ૨૭૭, ૩૦૦
 સવિનયમંગ ૪૭-૬; ૦ અને અસ્પૃશ્યતા-
 નિવારણ ૧૧, ૧૮; ૦ અને હરિજન-
 કામ ૧૦૨, ૧૦૬; ૦ અને ગાંધીજી ૧૦
 સંતાનમ, પંડિત ૪૦૬
 સાધુબીરિયા ૧૫૬, ૩૩૭, ૩૩૯
 સાર્કમન ૨૧૬
 સાલવબેઠર ૧૮, ૩૪૮
 સાબરમતી ૨૭૫, ૨૭૬, ૩૨૪, ૩૨૫, ૪૬૧
 સારડા, હરવિલાસ ૨૫૨-૩, ૨૬૧
 સાવરકર ૧૭૮
 સાવિત્રી ૧૩
 સાસુન હોસ્પિટલ ૨૭૭, ૩૬૫
 સાંતાક્રુઝ ૫૬, ૩૨૫, ૩૨૬
 સિલ્હોન ૬
 સિંધ ૩૩૨
 સિંહગઢ ૨૬૧
 સીલા ૩૪
 'સીન એન્ડ હર્ડ' ઇન એ પંજાબ વિલેજ'
 ૩૪૦
 સીમલા ૩૦૦, ૩૫૩
 સુધર્મ ૧૫૭, ૧૬૪
 સુન-ચાત-સેન ૩૩૬
 સુખારાવ ૨૧૬

સુબોધ પ્રભાકર ૨૦૭
 સુખ્નારાયન, ડો. ૮૫, ૧૦૬, ૧૩૭૬;
 -નું બિલ ૩-૪, ૩૬૧
 સુલતાના ૩૨૪
 સુશીલાબહેન ૨૨૬-૭
 સુદરમ ૧૭૧
 સૂર્યકાન્ત ૩૩૩
 સેતલવાડ ૧૭૧, ૧૭૨
 સેન્ટ એન્ડ્રૂઝ હોસ્પિટલ ૨૦
 સેન્ટ નેમ્સ પાર્ક ૩૬૦
 સેન્ટ નોન એન્ડ ધ કોલેજ ૨૨૭
 સેન્ટ પોલ ૧૪૭
 સેનેટર પોલ ૩૧૫
 સેલ્માનિશ ૧૧૨
 સેવાસદન ૮૩
 સેંધી, ઘોડાં ૨૨
 સેચક, ડો. ૨૬૨
 સોઆરીસ, પ્રો. ૧૬૨, ૧૬૩
 સોફ્ટીસ ૧૭૨
 સોખતા, મંજરગલી ૬
સોવંઝી ૨૪૬
 'સોશિયલ રિફોર્મર' ૧૭૬
 'સેચ' ૩૩૫
 સ્કોટલેન્ડ ૪૭૩
 'સ્કોટ્સમેન' ૪૭૩
 'સ્કોટ્સમેન' ૫૧
 સ્ત્રીઓ અને અંગ્રેજ શિક્ષણ ૧૭૮
 સ્પીગલ, ડો. માર્ગરેટ ૪૬૧
 સમદસ, જનરલ ૨૫૬, ૨૮૪
 સમરસુસાઈટ ૦ સાથી ૧૪
 સ્વામી આનંદ ૩૩૦
 સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ૧૧૬, ૩૩૬, ૪૫૪
 હર્કામ, અજગલખાનજી ૧૦૫, ૨૦૬
 હક્કેલી ૨૨૩
 હંડ્રાન, મિ. ડબલ્યુ. એફ. ૪૮૦, ૪૮૧,
 ૪૮૩, ૪૮૪
 હરકાર ૬૪, ૨૩૪, ૩૬૩

हरमतसिंग ८७

'हरिनन' ८४-५, १२७, १३०, १३२, १३५, १४८, १५१, १६१, १६५, १७६, १६५, २३५, ३३०, ३३१, ३४७, ३४६, ३५२, ३५३, ३५४, ४१०, ४२६, ४६०, ४८८, ४९०, ४९१, ४९४; ० विषे जवाहरवाल १६१

'हरिननमधु' १८०, १६२, २३५, ४१०, ४१६, ४३७, ४४०, ४६६, ४८८, ४९०

'हरिननसेवक' ७६; ० विषे रान्तना वांधा १०१

हरिनन ० रामदनी उत्पत्ति ३८७

हरिननकार्थ ० अने शीमे १६२; ०

अने सविनयभंग १०२, १०६; -ने शुद्ध राभवानो अकल उपाय-उपवास २८०; ० भाटे हिंदुओ पैसा आपे २२१

हरिनो ० उदार जने ४८; धर्म तरीके

मंदिरप्रवेश करे ३६; -ना प्रवेश पछी मंदिरानी शुद्धि प; -नी आर्थिक

स्थिति ७; -ने गांधीजी सवाह ३२१-२; -ने मेट्रिक माटे तैयार कराव

६; -ना कोषाम्नि सज्जे तो २१७, -ना वीशी अने रेस्टोरामां प्रवेश

११; ० पोतानी लतिन छुपाने ७२; ० मंदिरमां केवी रीते लय ? ३८५; ०३ठे तो ? २६६

हरिण ७१

हरिणदसुरि ११५

हर्जट रचनेसर १४६

हजरी -नु सनातनी मंदिर ११

हुणेणीड १६१

हावडं १६३

हिटवर १७२

हिन्दस १७५

हिमासय ५०, १६३

हिंजोराणी, आनंद ४६१

'हिंद स्वराज' २२३

'हिंदु' १८, ५१, ६८, ६६

हिंदु धर्म ६५, ६५, १२४; ० आनने -निषेधात्मक १५; -नां मुख्य अंग

२६; -ने साहुं ३५ आपवानी अर्था २०६-१७; ० भरवा पडथो छे ३६;

-आ आध्यात्मिक प्रयोगी ११६; -मां उपवासने स्थान ४२३-४; -मां

मंदिरनु स्थान १२६

हिंदुस्तान २४२, ४७१, ४७२, ४७३, ४६१

'हिंदुस्ताननी शातमे' १२३

हीअखे जर्दक २७५

होय १३०

होनरी २६४

होमप्रथा २४०

होथी २३६

होसिंगरोसं ३५०

होशभाह १५१, २२५, ३३७

होम, देवरंड १४७

होार, सर सेअथुअव १३, १०७, ११६-७, १२७, १४७, १८१, २३६, २६६,

३१८, ३३२, ३४५, ३४६

होनिमेन, जि. २२४, ४४८

'हुणेनीडी अपस्टेड' २३३

કેટલાંક નવાં પુસ્તકો

રામનામ

ગાંધીજી

રામનામ લેવાનું ગાંધીજીને તેમની દાર્ઠ રંભાએ છેક અચપણથી શીખવ્યું હતું. પછીથી તેમની એ વિધેની શ્રદ્ધા વધતી જ ગઈ. અને તેમની ખાતરી થઈ કે સર્વ આધિવ્યાધિ અને ઉપાધિનો કોઈ રામબાણુ ધરાવે હોય તો તે એક રામનામ છે. આમાં તેમની એ શ્રદ્ધા બતાવનારાં લખાણો સંગ્રહલાં છે.

કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૨-૦

ગાંધીજી સાથે ગોળમેજમાં

ઘનશ્યામદાસ ગિરલા

બીજી ગોળમેજ પરિષદમાં ભાગ લેવા ગાંધીજી ગયા, ત્યારે વેપારી મંડળના એક પ્રતિનિધિ તરીકે ગિરલા પણ તેમાં ગયા હતા. આ તે સમયની તેમની ડાયરી છે. ડાયરીલેખક એમાં વર્ણવેલી ઘટનાઓની અત્યંત નિકટ હતા, બધકે જે કોઈ બની રહ્યું હતું તેની બીતરની માહિતી તેમના જોટલી ભાગ્યે બીજા કોઈને હશે. જે ઇતિહાસને તેમણે પોતાની ડાયરીનો વિષય બનાવ્યો તેના ઘડતરમાં તેમનો પોતાનો પણ હાથ હતો. આ બધાં કારણોએ તે તેમના આ વર્ણનને હમેશને માટે કામની વસ્તુ બનાવી મૂકી છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૩-૦

બાપુની ઝાંખી

ગાંધીજીના પ્રસંગસભર જીવનમાંના સાચા ૧૦૧ પ્રસંગોની આ માળા છે. આમાંથી વાચકને બાપુજીના જીવનના વિવિધ પાસાંઓનું ચથાર્ય દર્શાવે શકે. સંપૂર્ણ ચરિત્ર લખવા ઇચ્છનારને આમાંથી ઠીક મસાલો મળી રહેશે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૩-૦

શ્રાદ્ધના તેર દિવસ

વિનોબા ભાવે

ગાંધીજીના નિર્મોણ પછીના તેર દિવસો દરમ્યાન શ્રી વિનોબાએ પ્રાર્થનાસભા, શોકસભા, અને અર્ચિયાવસર્જન પ્રસંગે જુદા જુદાં સ્થળોએ આપેલાં સપ્તર બાપણોનો આ સંગ્રહ છે. ગાંધીજીને અપાયેલ અસંખ્ય અંજલિઓમાં આ બાપણોનું સ્થાન શ્રી વિનોબાની વિશિષ્ટ દષ્ટિને લીધે મહત્વનું છે. ગાંધીજીની જીવનદિલસૂઝી સમજવામાં આ પુસ્તિકા એક નાનકડાં બાખ્યની ગરજ સારે એવી છે.

કિં. રૂ. ૦-૭-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૨-૦

સંક્ષિપ્ત આત્મકથા

ગાંધીજી

સંક્ષેપકાર : મધુરાદાસ ત્રિકમજી

ગાંધીજીની ભાષા અને એટલી જાળવી આમાં તેમની આત્મકથા દ્વંકાવવામાં આવી છે. મૂળ ગ્રંથથી આ આશરે અરધો છે. આત્મકથા જેવા ગાંધીજીના વિશિષ્ટ ગ્રંથનો લાભ ઊછરતી પેઢીને કાયમ મળ્યા કરે અને તેમાંથી તે હમેશ પ્રેરણા મેળવતી રહે એવા આશયથી સંક્ષેપકારે આ પ્રયાસ કર્યો છે.

ટપાલરવાનગી ૦-૩-૦

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

બાપુની પ્રસાંદી

મધુરાદાસ ત્રિકમજી

ગાંધીજીના હોદ્દિત્ર આમાં ગાંધીજીના અપાર વાતસત્વનું દર્શન કરાવે છે. આખા પુસ્તકમાં ઠેર ઠેર ગાંધીજીના પત્રોના ઉતારા આપેલા છે, અને ગાંધીજી સાથેના પ્રથમ પરિચયથી માંડીને ગાંધીજીના અંતકાળ સુધીની કથા આલેખી છે. સચિત્ર.

ટપાલરવાનગી ૦-૮-૦

કિં. રૂ. ૨-૦-૦

ગાંધી સાહિત્ય સૂચિ

સંધ્યા ૦ પાંડુરંજ ગણેશ દેસાઈ

ગાંધીજી વિષે અભ્યાસ કરનારને ગાંધીજી ઉપરનાં પુસ્તકોની માહિતી વિના મુશ્કેલીએ મળી શકે એ માટે આ વિસ્તૃત યાદી અતિ પરિશ્રમે તૈયાર થઈ છે. આપણા દેશની અને અંગ્રેજી ભાષા મળીને લગભગ ૨૮૦૦ પુસ્તકોનાં નામ, પાનાં, તેમની કિંમત, પ્રકાશક, આવૃત્તિ તથા શક્ય સ્થાં ત્યાં તે પુસ્તક વિષે દ્વંક નોંધ પણ આપી છે, જેથી વાંચનારને તે પુસ્તકનો ખ્યાલ આવી રહે. વળી, પુસ્તકોના વિષયવાર વિભાગ પણ પાડી આપ્યા છે, અને છેલ્લે પુસ્તકોનાં નામની સૂચિ પણ આપી છે.

ટપાલરવાનગી ૦-૧૦-૦

કિં. રૂ. ૩-૪-૦

સત્યાગ્રહની મીમાંસા

[સુધારેલીવધારેલી બીજી આવૃત્તિ]

મગનભાઈ ગ્રં. દેસાઈ

સત્યાગ્રહના મૂળ સિદ્ધાંતની સમજ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરે બીજા સામાજિક સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિએ તેનું પરીક્ષણ, તેની પાછળ રહેલી સામાજિક ક્ષિત્તિ-સૂક્ષ્મ વગેરે બાબતોની શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચા કરતું પ્રથમ પુસ્તક. આ નવી આવૃત્તિમાં કેટલાંક મહત્વનાં પ્રકરણો ઉમેર્યાં છે. શ્રી કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે.

ટપાલરવાનગી ૦-૬-૦

કિં. રૂ. ૩-૦-૦